

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

№ 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Засновник
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адреса редакції:
03057, Україна, м. Київ, просп. Берестейський, 54/1
адреси електронної пошти: documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua,
тел.: (044) 371-6112
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1525 від 09.05.2024 року
(ідентифікатор медіа - R30-04590)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана (просп. Берестейський, буд. 54/1, м. Київ, 03057,
documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua, тел. +380 (66) 650-89-80).

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України
№ 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3) журнал внесений
до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (D8 – Право)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 5 від 5 лютого 2026 р.

Головний редактор – О. В. Кузьменко, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та міжнародного права,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Редакційна колегія:

Т. О. Гуржій, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київський національний торговельно-економічний університет; Е. С. Дмитренко, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Л. О. Кожура, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії права, «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Н. В. Ортинська, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права, Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; О. Г. Стрельченко, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ; В. Г. Фатхутдінов, доктор юридичних наук, професор, начальник, Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області; В. Г. Чорна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Д-р Войцех Войтила, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник, Технологіко-гуманітарний університет ім. Казимера Пуласького в Радомі, Польща.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний сайт видання: kyivchasprava.kneu.in.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, італійська, польська, литовська.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Бичков І. Г. ПОНЯТТЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ У СВІТЛІ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СУДДІВ.....	9
Бондаренко І. М., Кобильнік Д. А. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (ВІД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ).....	16
Ілин Л. М. ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ВПЛИВОМ ПРАВОВИХ НАРАТИВІВ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	25
Кобко-Одарій В. С. МІСЦЕ СУДОВОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	32
Краглевич В. В. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ АНАЛОГІЇ В ПРАВІ.....	39
Ляшко Д. В. ЮРИДИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ МЕЖ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ.....	46
Мацелюх І. А., Кокошко М. В. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ (X – ПОЧ. XX СТ.).....	52
Міма І. В. ВИТОКИ ТА ДЖЕРЕЛА РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЙ.....	60
Омарова А. А. ПРАВА ДИТИНИ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1978 Р.....	68
Цуркан-Сайфуліна Ю. В. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ ТА НЕЛЕГІТИМНОЇ ЕКСПРОПІАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ.....	74
Шелих А. А. РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ	82

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Рижук Ю. М. ПРАВО НА УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ТА ПРАВО НА ВІЛЬНІ ВИБОРИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР.....	91

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Боднарчук І. О. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	98
Гофман О. Р. ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТИМУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОЇ ЕКОНОМІКИ.....	105
Задорожний А. М. ВІДМОВА ВІД ПРАВА ВИМОГИ, ВІДМОВА ВІД ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І ВІДМОВА ВІД ДОГОВОРУ В РЯДІ ПРАВОПРИПИНЯЮЧИХ ФАКТІВ.....	111
Кривошеїна І. В. ЩОДО ПРАВА НА ФІНАНСОВУ ПРОЗОРИСТЬ ТА ПЕРЕГЛЯД УМОВ ДОГОВОРІВ В СФЕРІ РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК УМОВА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ.....	119
Степанов С. В., Ковбан А. В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	125
Стрижак І. В. ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛОЖЕНЬ СТАТТІ 46 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ В ПРОЦЕДУРІ ОГОЛОШЕННЯ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ У ЗВ'ЯЗКУ З БОЙОВИМИ ДІЯМИ.....	131

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кіліміченко А. О. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРИ ПРАВА НА ЗАЙНЯТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА.....	137
Романов О. І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОШОВИХ ВИПЛАТ ТА КРЕДИТНИХ ПІЛЬГ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	143
Рядінська В. О., Коба В. Б. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА: ДОСВІД США ДЛЯ УКРАЇНИ.....	152

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Баркалов О. О. МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА В СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ.....	166
Гурба В. В. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ: ПРОБЛЕМИ ПЛАТНОСТІ ТА РЕЄСТРОВОГО ПІДХОДУ.....	172

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бєликов В. І. ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР ІЗ ВЕДЕННЯ РЕЄСТРУ ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	177
Будніков А. Ю. КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ В УКРАЇНІ.....	186
Букрєєва В. В. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	192
Гришина Н. В. ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ.....	199
Дмитренко В. І. ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ З ПИТАНЬ БЕЗПЕЧНОСТІ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ ТА ЗАХИСТУ СПОЖИВАЧІВ: ЗМІСТ І СУТНІСТЬ.....	205
Корєнев А. О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК НАПРЯМУ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	211
Лазоренко Ю. О. ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРАХ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	217
Маркін С. І. ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ І ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ З АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОЗОВОМ: КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	224
Мельник П. В. СИСТЕМНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО СТАТУСУ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА СЛУЖБОВИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	229
Мороз Н. С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ПРАВОВІДНОШЕНЬ У СФЕРІ ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ.....	235
Муза О. В. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ЗБІР ЯК ПЛАТА ЗА НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	242
Олійник А. В. СЛУЖБОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СИСТЕМАТИЗАЦІЯ.....	248
Острий Т. В. ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ ТА ОСІБ, ЯКІ ПРОХОДЯТЬ ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ В УКРАЇНІ.....	254
Самара В. С. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	261
Стиранка М. Б. НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ СЕРВІСІВ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ.....	270
Фелик О. В. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНСТРУМЕНТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	277
Шерстюк Г. М. ОКРЕМІ СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ.....	285
Яремчук А. А. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ.....	293

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Гагач В. А. ОСОБЛИВОСТІ СЛІДОВОЇ КАРТИНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ.....	301
Колодін Д. О. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ДЕРЖАВА ЯК ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ	309

Костюченко А. В. СУДОВІ СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ЕЛЕКТРОННИМИ ІГРАМИ ТА НАСИЛЬНИЦЬКИМИ ПОСЯГАННЯМИ В УКРАЇНІ І США.....	322
Орловська Н. А. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	328
Резнік Ю. С. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДІЯНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ЇХ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ В УКРАЇНІ.....	335
Рощина І. О., Кришевич О. В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ.....	339
Хайнацький Є. С. НАУКОВИЙ АНАЛІЗ ПРАЦЬ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ НА ПРОБЛЕМУ ПОТРАПЛЯННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ ЗАБОРОНЕНИХ ПРЕДМЕТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	344

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Аркуша Л. І., Чернов О. В., Хижняк Є. С. ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ АВІАЦІЙНОЇ ПОДІЇ В УМОВАХ СКЛАДНОЇ МІСЦЕВОСТІ ТА МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ.....	350
Бараннік Р. В. ОЦІННІ ПОНЯТТЯ В ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ, ДИСКРЕЦІЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ.....	360
Бондар В. С. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ, ОДЕРЖАНИХ У РЕЗУЛЬТАТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ЧИ КОНТРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ВІДКРИТИХ ЗА ОЗНАКАМИ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТИВ.....	368
Ошедша А. Д. ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СТРОКУ ДІЗНАННЯ.....	383
Черниш А. Є. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАУЗ У СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗИ ГОЛОСУ ТА МОВЛЕННЯ.....	391

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Аванесян Г. М., Лісний І. А., Коваленко В. Ф. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ РІШЕНЬ МІЖНАРОДНИХ ТРИБУНАЛІВ У НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	398
Галіахметов І. А. ЮРИДИЧНІ ПРОЦЕДУРИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ЄС.....	403
Кушнір В. В. ДІЯЛЬНІСТЬ ОБСЄ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ВИМОГ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ.....	410
Шевцова А. В. РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ ВІЙНИ ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ: СТАНДАРТИ ООН ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	417

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Манойло Н. Г. ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ Й ГУМАНІЗМУ ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЮДИНИ.....	423

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Bychkov I. H. THE CONCEPT OF LAW APPLICATION AND ITS FEATURES IN THE LIGHT OF JUDGES' PROFESSIONAL LEGAL CONSCIOUSNESS.....	9
Bondarenko I. M., Kobyl'nik D. A. HISTORY OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN TAX SYSTEM (KYIVAN RUS TO THE PERIOD OF INDEPENDENCE).....	16
Ilyn L. M. DEFORMATION OF LEGAL CULTURE UNDER THE INFLUENCE OF LEGAL NARRATIVES: A GENERAL THEORETICAL PERSPECTIVE.....	25
Kobko-Odarii V. S. THE PLACE OF JUDICIAL RULE-MAKING IN THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION.....	32
Kraglevych V. V. METHODOLOGICAL AND THEORETICAL PRINCIPLES OF UNDERSTANDING THE NATURE OF ANALOGY IN LAW.....	39
Lyashko D. V. LEGAL CERTAINTY AS A CRITERION FOR THE LIMITS OF JUDICIAL DISCRETION.....	46
Matseliukh I. A., Kokoshko M. V. HISTORICAL EXPERIENCE OF MILITARY PERSONNEL REHABILITATION IN UKRAINE (10TH – EARLY 20TH CENTURIES).....	52
Mima I. V. ORIGINS AND SOURCES OF RELIGIOUS AND LEGAL TRADITIONS.....	60
Omarova A. A. CHILDREN'S RIGHTS IN THE 1978 CONSTITUTION OF THE UKRAINIAN SSR.....	68
Tsurkan-Saifulina Yu. V. HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF FORCED ALIENATION AND ILLEGITIMATE EXPROPRIATION OF CULTURAL VALUES OF UKRAINE.....	74
Shelyh A. A. THE ROLE OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE OPERATION OF THE INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISM.....	82

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Ryzhuk Yu. M. RIGHT TO PARTICIPATION IN POLITICAL LIFE AND RIGHT TO FREE ELECTIONS: NATIONAL AND INTERNATIONAL DIMENSION.....	91

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Bodnarchuk I. O. FEATURES OF CONSUMER RIGHTS PROTECTION UNDER MARTIAL LAW.....	98
Hofman O. R. ECONOMIC AND LEGAL ASPECT OF INCENTIVES IN THE CONTEXT OF A WAR ECONOMY.....	105
Zadorozhnyi A. M. WAIVER OF CLAIM, WAIVER OF OBLIGATION AND WAIVER OF CONTRACT AMONG LEGAL FACTS.....	111
Kryvosheina I. V. ON THE RIGHT TO FINANCIAL TRANSPARENCY AND THE REVIEW OF CONTRACTUAL TERMS IN THE FIELD OF DISPOSAL OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS AS A REQUIREMENT FOR UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION.....	119
Stepanov S. V., Kovban A. V. CURRENT ISSUES RELATED TO THE REPEAL OF THE ECONOMIC CODE OF UKRAINE.....	125
Strizhak I. V. PROBLEMS OF INTERPRETATION AND APPLICATION OF THE ARTICLE 46 OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE IN THE PROCEDURE FOR DECLARING A PERSON DEAD IN CONNECTION WITH COMBAT OPERATIONS	131

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

Kilimichenko A. O. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURE OF THE RIGHT TO EMPLOYMENT AS A SUBJECTIVE RIGHT.....	137
Romanov O. I. SELECTED ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF MONETARY PAYMENTS AND CREDIT BENEFITS FOR MILITARY PERSONNEL.....	143
Riadinska V. O., Koba V. B. LEGAL REGULATION OF THE USE OF THE POLYGRAPH: US EXPERIENCE FOR UKRAINE.....	152

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Barkalov O. O. INTERNATIONAL PRACTICES IN THE FIELD OF SUBSOIL USE.....	166
Hurba V. V. LEGAL NATURE AND CLASSIFICATION OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE FIELD OF ECOLOGY AND NATURAL RESOURCES: PROBLEMS OF FEES AND THE REGISTRATION APPROACH.....	172

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Belykov V. I. PROBLEMS OF IMPLEMENTING ADMINISTRATIVE PROCEDURES FOR MAINTAINING THE REGISTER OF OWNERSHIP RIGHTS TO REAL ESTATE UNDER MARTIAL STATE CONDITIONS.....	177
Budnikov A. Yu. CONSTITUTIONAL BASIS FOR THE REALIZATION OF THE LAW ENFORCEMENT FUNCTION OF THE ADMINISTRATIVE COURT IN UKRAINE.....	186
Bukreieva V. V. ADMINISTRATIVE PROCEDURES FOR IMPLEMENTING THE RIGHT TO ACCESS ENVIRONMENTAL INFORMATION.....	192
Hryshyna N. V. PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND ISSUES OF THEIR PRACTICAL APPLICATION.....	199
Dmytrenko V. I. TASKS OF THE STATE SERVICE FOR FOOD SAFETY AND CONSUMER PROTECTION: CONTENT AND ESSENCE.....	205
Korenev A. O. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF REGIONAL POLICY AS A DIRECTION OF DOMESTIC POLICY OF THE UKRAINIAN STATE.....	211
Lazorenko Yu. O. THE PROCEDURAL LEGAL CAPACITY OF CIVIL SERVANTS IN PUBLIC LAW DISPUTES: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	217
Markin S. I. THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION AND THE RIGHT TO FILE AN ADMINISTRATIVE CLAIM: CONSTITUTIONAL AND PROCEDURAL ASPECTS.....	224
Melnyk P. V. SYSTEMATIC CHARACTERISTICS OF THE LEGAL STATUS OF THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE AS A SUBJECT OF SERVICE LEGAL RELATIONS.....	229
Moroz N. S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF PARTICIPANTS IN LEGAL RELATIONS IN THE SPHERE OF FIREARMS CIRCULATION.....	235
Muza O. V. ADMINISTRATIVE FEE AS A PAYMENT FOR THE PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES: PROSPECTS OF LEGISLATIVE REGULATION.....	242
Oliinyk A. V. SERVICE LAW OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE LAW: SOURCES AND THEIR SYSTEMATIZATION.....	248
Ostryi T. V. PRINCIPLES OF THE LEGAL STATUS OF CONSCRIPTS AND PERSONS PERFORMING MILITARY SERVICE IN UKRAINE.....	254
Samara V. S. DIRECTIONS FOR IMPROVING LEGAL SECURITY OF CASSATIONAL APPEAL IN ADMINISTRATIVE JUDICIAL PROCEEDINGS.....	261
Styranka M. B. REGULATORY REGULATION OF THE USE OF DIGITAL SERVICES AS A TOOL FOR IMPLEMENTING E-GOVERNMENT.....	270
Felyk O. V. PHILOSOPHICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION INSTRUMENTS IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	277
Sherstiuk H. M. SEPARATE SUBJECTS OF ENSURING PUBLIC ORDER DURING MASS EVENTS.....	285
Yaremchuk A. A. CONCEPT AND CONTENT OF LEGAL REGULATION OF MILITARY SERVICE IN UKRAINE.....	293

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Hahach V. A. FEATURES OF THE TRACE PATTERN IN THE INVESTIGATION OF ECONOMIC CRIMES RELATED TO DOCUMENT FORGERY.....	301
Kolodin D. O. NATIONAL SECURITY AND THE STATE AS OBJECTS OF CRIMINAL LAW PROTECTION.....	309
Kostyuchenko A. V. JUDICIAL STANDARDS OF PROVING A CAUSAL CONNECTION BETWEEN ELECTRONIC GAMES AND VIOLENT OFFENSES IN UKRAINE AND THE USA.....	322

Orlovska N. A. CURRENT ISSUES OF CRIMINAL AND LEGAL IMPACT ON LEGAL ENTITIES FOR ENVIRONMENTAL OFFENCES.....	328
Reznik Yu. S. LEGAL STATUS OF VIRTUAL ASSETS AND CRIMINAL LAW QUALIFICATION OF ACTS RELATED TO THEIR ILLEGAL CIRCULATION IN UKRAINE.....	335
Roshchina I. O., Kryshevych O. V. INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF RESPONSIBILITY FOR GENOCIDE AND THEIR IMPLEMENTATION INTO THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....	339
Khainatskyi Ye. S. SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE WORKS OF DOMESTIC SCHOLARS ON THE PROBLEM OF SMUGGLING PROHIBITED ITEMS TO CONVICTED PERSONS IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW	344

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Arkusha L. I., Chernov O. V., Khyzhniak Ye. S. TACTICAL FEATURES OF INSPECTING THE SITE OF AN AVIATION INCIDENT IN COMPLEX TERRAIN AND URBAN BUILDINGS.....	350
BARANNIK R. V. VALUABLE CONCEPTS IN THE PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE: LEGAL CERTAINTY, DISCRETION AND CONSTITUTIONAL GUARANTEES.....	360
Bondar V. S. USE OF MATERIALS OBTAINED AS A RESULT OF OPERATIONAL-SEARCH OR COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES, CONDUCTING COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS OPENED ON THE GROUNDS OF TERRORIST ACTS.....	368
Oshedsha A. D. REGARDING THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF THE TERM OF INQUIRY.....	383
Chernysh A. Ye. INTERPRETATION OF PAUSES IN FORENSIC VOICE AND SPEECH ANALYSIS.....	391

INTERNATIONAL LAW

Avanesyan G. M., Lisnyi I. A., Kovalenko V. F. IMPLEMENTATION OF DECISIONS OF INTERNATIONAL TRIBUNALS INTO NATIONAL LEGAL SYSTEMS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	398
Haliakhmetov I. A. LEGAL PROCEDURES FOR EU DECISION-MAKING.....	403
Kushnir V. V. OSCE ACTIVITIES AND FORMATION OF LEGAL REQUIREMENTS ON INFORMATION WARFARE AREA.....	410
Shevtsova A. V. REHABILITATION OF WAR VICTIMS AS AN INTERNATIONAL LEGAL OBLIGATION OF THE STATE: UN STANDARDS AND CHALLENGES FOR UKRAINE.....	417

PHILOSOPHY OF LAW

Manoilo N. G. THE ERA OF VIBRANT HUMANISM ABOUT THE INTELLECTUAL POTENTIAL OF PEOPLE.....	423

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 347.129

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.1>

Бичков І. Г.,

кандидат юридичних наук, суддя
Ковпаківського районного суду м. Суми
ORCID: 0009-0002-2459-5371ПОНЯТТЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ
У СВІТЛІ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СУДДІВ

Анотація. В статті досліджуються питання правозастосування норм як матеріального, так і процесуального права з точки зору законодавця, який сподівається на те, що суд буде застосовувати зміст норм права так як він це передбачав, а відповідно і хотів. В той же час, реальність правозастосування у сфері правосуддя вказує на те, що жодна норма права ідеально не може охопити всю сукупність, а іноді і різновекторність тих чи інших суспільних правовідносин, які набули спірного характеру. Ось чому в правосудді широко застосовується формат тлумачення судом норм права з метою розширення меж змістовно-правової їх суті, а при відсутності норм права чи їх змістовної неповноти або неточності суд вдається до судової правотворчості. Разом з тим, правова політика Верховного Суду у сфері правосуддя спрямована у сферу класичного формату, яким є стабільність судових рішень та судової практики на основі єдиного праворозуміння норм права, а відтак і їх правозастосування.

Безумовно весь правозастосовчий процес є комплексним питанням, оскільки він задіює в собі всю природно-правову суть професійної правосвідомості суддів, яка ґрунтується на професійних знаннях, морально-правовій, суспільно-правовій, економіко-правовій свідомості, відповідно до якої суд, ухвалюючи судові рішення, реально впливає на спірні правовідносини, надаючи їм статусу урегульованих. Отже, рушієм такого урегулювання є професійно-теоретичні знання суддів, які спрямовуються у сфері змісту конкретної норми права, де аналізуються і в подальшому співвідносяться до змісту тих чи інших спірних правовідносин. В той же час, на кожному етапі правозастосовчого процесу висновок судді, незалежно від того, є він позитивним чи негативним для однієї, чи іншої сторони він формується на основі внутрішнього його переконання. Змістом такого внутрішньо-правового переконання є емоційно-правова, психологічно-правова, філософсько-правова, логічно-правова єдність, на основі якої має місце усвідомлене розуміння норм як матеріального, так і процесуального права, що дає право суду на загальний висновок про справедливість чи несправедливість тих чи інших позовних вимог.

Ключові слова: праворозуміння, правозастосовча практика, суспільна правосвідомість, природне право, справедливість, суд, правосуддя, судочинство, внутрішнє переконання, емоційно-правова, психологічно-правова, філософсько-правова, культурологічно-правова складова, професійно-правова свідомість суддів.

Bychkov I. H. The concept of law application and its features in the light of judges' professional legal consciousness

Abstract. The article examines issues related to the application of both substantive and procedural law from the perspective of the legislator, who expects the court to apply the content of legal norms in the manner envisaged and intended by the legislator. At the same time, the reality of law enforcement in the sphere of justice indicates that no legal norm can ideally encompass the entire set – and sometimes the multidirectional nature – of particular social legal relations that have acquired a contentious character. Therefore, in the administration of justice, courts widely apply the interpretation of legal norms in order to expand the boundaries of their substantive legal meaning, and in the absence of legal norms or in cases of their substantive incompleteness or inaccuracy, courts resort to judicial law-making. At the same time, the legal policy of the Supreme Court in

the field of justice is oriented toward a classical model, namely the stability of judicial decisions and judicial practice based on a unified understanding of legal norms and, consequently, their application.

Undoubtedly, the entire law-application process is a complex issue, as it engages the full natural-law essence of judges' professional legal consciousness, which is grounded in professional knowledge as well as moral-legal, social-legal, and economic-legal awareness. In accordance with this consciousness, courts, when delivering judicial decisions, genuinely influence disputed legal relations by conferring upon them the status of regulated relations. Thus, the driving force of such regulation is the judges' professional and theoretical knowledge, which is directed toward the content of a specific legal norm, where it is analyzed and subsequently correlated with the content of particular disputed legal relations. At the same time, at every stage of the law-application process, a judge's conclusion – regardless of whether it is favorable or unfavorable to one party or another – is formed on the basis of the judge's inner conviction. The substance of such inner legal conviction is an emotional-legal, psychological-legal, philosophical-legal, and logical-legal unity, on the basis of which there arises a conscious understanding of both substantive and procedural law, enabling the court to reach a general conclusion as to the fairness or unfairness of particular claims.

Key words: *legal understanding, law-application practice, social legal consciousness, natural law, justice, court, administration of justice, judicial proceedings, inner conviction, emotional-legal, psychological-legal, philosophical-legal, cultural-legal component, judges' professional legal consciousness.*

Постановка проблеми. Питання професійної правосвідомості суддів як процесуально-правового явища в сучасному правосудді, його природні та професійні складові, значимість у сфері доказового та правозастосовного процесу з точки зору його ефективності, зміна правосвідомісних орієнтирів на основі стрімкого розвитку суспільних правовідносин та розвитку права, деформація професійної правосвідомості суддів, що є основою недовіри суспільства до судової системи, а відтак і ослаблення її легітимності є з одного боку найпроблемнішим питанням сьогодняшнього національного правосуддя, а з іншого стає проблемою до вступу України до Європейського Союзу. Намагання Верховного Суду стабілізувати судову практику на основі єдиного праворозуміння і правозастосування норм права на фоні надзвичайно великої маси як діючих законодавчих актів, так і постійного її росту без проведення належної кодифікації, якості законотворення, ефективного і якісного підбору суддів в першу чергу за рахунок їх моральних якостей, що на сьогодні є проблемою, покращити загальну якість і ефективність правосуддя буде надзвичайно складно. Ось чому саме питанням професійної правосвідомості суддів потрібно приділити особливої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз і оцінка професійної правосвідомості суддів, її структурних та деформаційних особливостей у сфері правозастосовної судової практики були предметом наукових досліджень Ю. М. Грошевого, Н. М. Пархо-

менко, С. П. Погребняка, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, М. І. Козюбри, О. Ф. Скакун, Н. М. Оніщенко, Ю. С. Шемшученко, С. Ф. Хопта, М. М. Ясинка, Д. М. Ясинка та інших. В той же час, професійна правосвідомість суддів є настільки складним явищем процесуально-правового, філософсько-правового, емоційно-правового, психологічно-правового, культурологічного тощо порядку, що до нього буде звертатись ще не одне покоління науковців.

Метою статті є дослідження професійної правосвідомості суддів та її вплив на якість та ефективність правозастосування в сучасному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Законодавець як в історичному минулому, так і сьогодні намагається за рахунок норм права як найточніше урегулювати всю ширину та глибину суспільних відносин спрямовуючи їх у сферу того чи іншого політичного, економічного, технологічного, суспільно-правового життя соціуму.

Саме в цьому зв'язку суспільно-правовий простір кожної держави, і Україна не є виключенням з цього переліку, наповнюється десятками тисяч нових законів, постанов, указів, інструкцій, положень, які мають різний механізм їх правозастосування, різні часові і просторові межі, різних суб'єктів впливу, одночасно регулюючи порядок захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб в різних юрисдикційних судах нашої держави.

Безумовно законодавець приймаючи той чи інший закон, закладає в його основу правову волю держави, впроваджуючи таким чином в суспільне життя ті чи інші політико-правові ідеї, які притаманні тому чи іншому рівню суспільного розвитку держави. При цьому законодавець сподівається на те, що суб'єкти правозастосовчого процесу як на рівні державного, так і муніципального управління, судді, прокурори, слідчі, від яких залежить точність впровадження в життя змісту норм права, будуть не лише правильно кваліфікувати ті чи інші дії, події чи бездіяльність певного кола осіб, але і виходячи із своєї професійної правосвідомості – застосовувати норми права на основі справедливості, чесності та розумності.

Не дивлячись на те, що вираз «правозастосування» у своїй більшості спрямовується у сферу правосуддя, але його понятійний зміст при цьому може мати різновекторний характер і пов'язується як із процесом тлумачення норм права, так і з процесом «судової правотворчості», який може мати місце при відсутності, неповноті, нечіткості чи суперечливості законодавства, та обґрунтуванню щодо переваг у правозастосуванні тих чи інших норм права по відношенню до певних дій, подій, фактів чи обставин, застосуванню аналогії права чи закону, правових позицій Верховного Суду та його Великої Палати, а також практики Європейського суду з прав людини та преюдиційного правозастосування.

Як бачимо, правова матриця правозастосування має широкий процесуально-правовий спектр із якого правозастосовча особа: суд, прокурор, слідчий, адвокат тощо обирає той єдиний матеріально-правовий механізм правозастосування, який на їх думку є найбільш доречним у сфері юридичної кваліфікації щодо тих чи інших спірних правовідносин.

Судова влада, як частина державної влади, має свою юрисдикційну структуру, яка і на сьогодні ще не є остаточно сформованою (мова йде про створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності). Така системність обумовлена об'єктивним розвитком суспільних відносин, які розвиваються настільки стрімко з точки зору технологічної, інформаційної,

інтелектуальної складової, щоб охопити всі правовідносини, які набули спірного характеру, як це було ще зовсім недавно, лише за рахунок судів загальної юрисдикції неможливо. В цій частині Р. О. Стефанчук зазначає: «на сьогодні в Україні діє більш ніж один мільйон законодавчих актів» [1, с. 13]. Це означає, що правозастосування являє собою надскладний інтелектуально-правовий аспект як з точки зору організаційно-правової складової, так і самого процесуально-правового механізму, який завжди обумовлюється професійною правосвідомістю суддів.

Не дивлячись на те, що сьогодні ми маємо різногалузеву систему загальних, адміністративних, господарських судів, правова ж політика держави вимагає від них однотипного правозастосування одних і тих же норм права у сфері подібних правовідносин. Такого рівня правозастосування ми можемо досягти лише за рахунок високої правової визначеності норм поточного законодавства і на цій основі – точного та професійного розуміння їх змісту, глибоких знань судової практики та високого рівня правової свідомості суддів, яка посилює довіру суспільства до суду. На сьогодні, за даними соціального дослідження, нажаль, довіра до суду в 2023, 2024 роках складала лише 12%. Ще нижче в такому списку знаходиться прокуратура із 9% довіри суспільства. Не краща картина в цьому плані і в 2025 році. Все це засвідчує той факт, що правова свідомість суддів (як, до речі, і прокурорів), має на сьогодні певні проблеми.

Безумовно можна говорити про те, що зміст професійної правосвідомості суддів і його прикладне значення полягає перш за все у професійному підході до знань права та механізму його правозастосування. Все інше для правосуддя має другорядний характер. Насправді, це не так. Правосуддя – це «живий організм», який формується на основі «живого процесуального спілкування» сторін, суду, свідків, спеціалістів, експертів тощо. Саме від такого коректного спілкування, в ході якого розкривається і досліджується зміст всіх наявних засобів доказування, які надані суду, і залежить якість правосуддя. В цьому плані важливим є не лише мовний стиль подання та дослідження доказового

матеріалу, логіки, часової послідовності дій, наявності причинно-наслідкового зв'язку між діями та їх наслідками, а і психологічно-емоційна подача сторонами змісту засобів доказування та емоційне сприйняття судом доказового матеріалу на предмет його достовірності, належності, допустимості та достатності. При цьому, процесуальна культура формує взаємодовіру сторін одна до одної, до суду і правосуддя в цілому. Таким чином професійна правосвідомість суду – це не просто наявність професійних знань у суддів; це їх професійна культура; це коректність емоційно-психологічного, логіко-правового судження, яке ґрунтується на усвідомленій справедливості свого внутрішнього переконання, яке сформовано на основі справедливості, чесності та здорового глузду. Отже, така правосвідомість повинна мати морально-правову основу, яка не є одноразовою акцією, що має місце сьогодні, а завтра – все це уже не потрібно. Така правова свідомість не виникає спонтанно, вона формується поступово на основі сімейного виховання, навчального процесу, життєвого досвіду, вбираючи в себе суспільні цінності: справедливості, чесності, порядності, вихованості, дисциплінованості, інтелігентності, непідкупності, витримки, відповідальності тощо. Таким чином, однієї професійності суб'єкта правозастосування ще не достатньо, оскільки професії можна навчитись доволі швидко, а от навчитись бути справедливим, порядним, чесним, безкорисним при наявності спокус життя вдається не кожному. Безумовно суспільство не може чекати доки суддя, прокурор, слідчий чи поліцейський, державний чи муніципальний чиновник будуть займатись самовдосконаленням. Практика показує, що вся система державної влади в цілому потребує свого постійного моніторингу як на правозастосовчому, так і персоніфікованому рівнях із застосуванням штучного інтелекту, який би перш за все давав незалежну психологічно-правову оцінку претендентам на заняття посади судді, прокурора, слідчого, офіцерського складу національної поліції, керівників середньої та вищої ланки державного управління тощо з подальшою їх аналогічною перевіркою через кожні два чи три роки з безумовною їх ротацією.

Такий підхід унеможливить зрощення суддів, прокурорів з місцевою управлінською елітою, місцевими бізнесовими структурами, антисуспільними елементами тощо, що сьогодні по суті формує «кругову поруку», яка «гасить» всю правоохоронну ініціативу суду та всієї правоохоронної системи, залишаючи все як є. Отже, як система судової влади, так і влади у сфері державного управління потребує неквапного вивчення особистості під час перебування її в резерві, а не поверхових перевірок уже при призначенні на посаду. Сьогодні саме кадри є найслабшою ланкою не лише судової системи, а і всієї системи державної влади. Кадри вирішують все.

Законодавець, приймаючи той чи інший закон, очікує на те, що його новаційна суть дасть можливість до подальшого розвитку суспільних відносин, покращить правозастосовчу практику судів при урегулюванні ними спірних правовідносин. В той же час, як уже зазначалося вище, зміст кожної норми права в об'ємі національного законодавства повинен характеризуватись виключно правовою визначеністю. Це складний законотворчий процес, який не терпить «турбо-режиму», оскільки правотворення потребує неспішної кропіткої роботи. Практика показує, що ще на рівні правотворення при його прискореному механізмі, зміст норм права уже «старіє» як би це не було парадоксально, що потребує відразу внесення змін в щойно прийняте законодавство. Так, у прийнятий 18 березня 2004 року Цивільний процесуальний кодекс України вже 23 червня 2005 року були внесені перші зміни, а в подальшому 06.07.2005, 08.09.2005, 15.03.2006 року і надалі тексти норм коригувались шляхом змін, уточнень та доповнень більше, ніж сто двадцять разів. Це ж стосується і інших процесуальних та матеріальних кодексів, законів, постанов тощо.

Отже, професійна складова на рівні професійно-усвідомленого вивчення змісту нових і нових законодавчих актів об'єктивно ускладнюється, оскільки у суддів з їх навантаженням судовими справами немає по суті часу для детального вивчення всього поточного законодавства. На ці факти опосередковано було звернуто увагу у Звіті України про розширення (Enlargement reports), де мова йде

про «гостру нестачу кадрів в судовій владі» [2, с. 38]. Саме нестача суддів призвела до того, що навантаження в деяких судах доходить до 230–250 справ і матеріалів на місяць в розрахунку на одного суддю. У свою чергу це впливає на якість правозастосування у сфері некоректного тлумачення норм права, привносячи раз по раз помилки в правозастосовчий процес, що у свою чергу тягне за собою подання апеляційних скарг на предмет перегляду судових рішень, постанов та вироків. Так, в 2019 році суди загальної юрисдикції розглянули 955 тис. цивільних справ [3], а в 2020 році – 898 тис. [4]. В апеляційному ж порядку за вказаний період було переглянуто відповідно 74,6 тис. [5] та 85,7 тис. [6] судових рішень, половину із яких було скасовано та змінено. У 2021 та 2022 роках при ще меншій кількості справ до апеляційних судів надійшло 81,38 тис. [7] та відповідно 55,027 тис. [8] апеляційних скарг. У 2024 році таких скарг було 42066, з яких 28054 рішень було скасовано [9].

Така кількість неякісно розглянутих цивільним, а з ними – і кримінальних та адміністративних справ, які мають не кращі статистичні показники на фоні постійно виникаючих корупційних скандалів і у зв'язку з цим підвищеної чутливості населення до справедливості та чесності правосуддя, не сприймають правосуддя як суспільну цінність, хоча теоретично і визнається той факт, що «гарантом суспільної справедливості є суд» [10, с. 108].

Дана ситуація повторюється із року в рік і обумовлюється низьким рівнем професійної правосвідомості суддів. Так, за даними Вищої ради правосуддя, за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісними із статусом суддів у 2023 році було звільнено з роботи 7 суддів, а у 2024 році таких суддів вже було 31. Якщо з підстав низького рівня професійності у 2023 році з посади судді було звільнено одного суддю, то у 2024 році таких суддів було вже 6 [11].

Ми виходимо з того, що судді з точки зору суспільної їх правосвідомості являють собою продукт суспільного життя, оскільки поведінково, психологічно і емоційно вони є продуктом реально існуючих суспільних відносин.

Негативне відношення суспільства до вчинення особою протиправних дій ґрунтується саме на емоційно-психологічному підґрунті. В той же час це не означає того, що зміст такого негативу повинен озвучувати суддя як професіонал в судовому засіданні.

Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду, розглядаючи касаційну скаргу на вирок суду у своїй постанові від 17 вересня 2025 р. у справі № 161/1961/24 (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/130378204>), перевіряючи доводи адвоката про те, що суддя під час розгляду справи на фоні своєї емоційності, порушив принцип відстороненості, висловившись на прохання підсудного у останньому слові виправдати його, зазначив: «А за що виправдовувати? За те, що зуби вибив?». Це дало підстави Верховному Суду прийти до висновку про те, що «головуючий фактично оголосив свою позицію щодо винуватості особи до виходу у нарадчу кімнату, порушивши таким чином принцип неупередженості та об'єктивності судового рішення» [12, с. 216]. Отже ми знову говоримо про те, що професійна правосвідомість суддів – це не просто професійні знання суддів у сфері норм матеріального чи процесуального права; це більш складне природно-правове явище, в якому поєднується професійні знання і емоційно-психологічні почуття людини-судді, її природно-моральні якості такі як чесність, розумність, справедливість, які ґрунтуються на процесуально-правових принципах рівновіддаленості суддів від сторін цивільно-правового чи адміністративно-правового або господарсько-правового спору чи потерпілих або підсудних у сфері кримінального судочинства, що є гарантом справедливого правосуддя.

В той же час деформація емоційно-психологічної складової, обумовленої корупційними проявами, вказує на те, що всі розумні, справедливі та чудові закони, які прийняв законодавець, нічого не варті, оскільки упередженість суду, його внутрішня зацікавленість в тих чи інших питаннях судової справи спотворюють суть як закону, так і всього доказового чи правозастосовного процесу, зводячи нанівець всю законотворчу роботу

законодавчого органу. Ось чому ми говоримо про гармонійне поєднання професійної та емоційно-психологічної складової, яка створює такий баланс професійно-правової свідомості, який спрямовується на справедливую юридичну кваліфікацію спірних правовідносин, де «статутне» (писане) право урегулює реальність суспільного життя на основі верховенства суспільних та моральних цінностей» [13, с. 54].

Таким чином, професійно-правова свідомість суддів спрямована на досягнення судом ефективного правозастосування матеріального права по відношенню до тих чи інших спірних правовідносин, які стали предметом судового розгляду. Отже, ми говоримо про правозастосування як особливу форму реалізації права, зміст якої кожного разу закріплюється в судовому рішенні, постанові, вирокі, які ухвалює суд. З цих підстав ми можемо говорити про те, що «судове рішення – це не просто процесуальний документ, який має ціннісно-правовий характер, а є аналітико-психологічною працею судді» [14, с. 47].

Це вказує на те, що «сучасне правове мислення виходить за межі формальної доктрини: статичності права, відображаючи реальність його трансформації у співвідношенні до розвитку суспільних відносин, що дає нам усвідомити той факт, що право не є статичною (догматико-правовою) системою, а є живим організмом, що реагує на зміни в культурі, економіці, політиці. Саме ця здатність права до його еволюції і забезпечує його функціональність і легітимність» [15, с. 49].

Отже, весь процес правозастосування у сфері різнопідвідомчого правосуддя – це не просто технічне накладення змісту тієї чи іншої норми права на ті чи інші спірні правовідносини з метою якнайточнішої їх юридичної кваліфікації. Це комплексний процес, який обумовлений наявністю як професійно-теоретичних знань, знань у сфері практич-

ного правозастосування норм матеріального та процесуального права, судової практики, так і розуміння того, що всі дії суддів як публічного, так і непублічного характеру, знаходяться під пильною увагою суспільства, яке і оцінює правосуддя з точки зору суспільної правосвідомості, легітимізуючи в такий спосіб правосуддя чи проявляючи недовіру до суду і судової системи в цілому. Саме таке розуміння професійної правосвідомості суддів підіймає його на такий рівень професійно-правового та емоційно-психологічного «стандарту», який давав би можливість судді, через зміст свого письмового рішення, проголосити публічно, що все, що тут зазначено, є справедливим, оскільки відповідає дійсності, закону і природному праву.

Висновки. Процес доказування та правозастосування – це комплексне процесуально-правове явище, яке обумовлюється не лише наявністю професійно-правових знань суддів у сфері теорії матеріального та процесуального права, знань і навиків правозастосування та застосування судової практики, а і наявністю високого рівня морально-етичних, емоційно-психологічних, логіко-правових основ, які мають місце на рівні організаційних, керівних та контролюючих функцій суду, що має місце на всіх стадіях різнопідвідомчого правосуддя. Саме така правова комплексність і формує поняття професійної правосвідомості суддів

Професійна правосвідомість суддів – це не разова акція показового характеру, це усталений професійно-правовий, емоційно-психологічний, логіко-правовий, культурологічний стандарт, який характеризує кожного суддю і кожний суд, а з ним і всю систему правосуддя з точки зору можливості заявити публічно через зміст ухвалених рішень що все, що тут зазначено, є справедливим, оскільки відповідає дійсності, закону і природному праву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Стефанчук Р. О. Про засади правового регулювання правотворчої діяльності в Україні. *Право України*. 2021. № 12. С. 9–16.
2. Курінний Л. Реформи верховенства права отримали оцінку ЄС. *Юридичний вісник України* (23-30 листопада 2025 р.). № 24(1557). С. 38–39.

3. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2019 рік. Форма № 1-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/dsa_pres_slujba_2019/dsa_pres_slujba_2020/1c_2019.xlsx (дата звернення: 30.12.2025р.).
4. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2020 рік. Форма № 1-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1c_2020.xlsx (дата звернення: 30.12.2025р.).
5. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку цивільного судочинства за 2019 рік. Форма № 2-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/dsa_pres_slujba_2019/dsa_pres_slujba_2020/2c_2019.xlsx (дата звернення: 30.12.2025р.).
6. Звіт судів апеляційної інстанції по розгляду апеляційних скарг у порядку цивільного судочинства за 2020 рік. Форма № 2-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2c_2020.xlsx (дата звернення: 30.12.2025р.).
7. Звіт судів апеляційної інстанції по розгляду апеляційних скарг у порядку цивільного судочинства за 2021 рік. Форма № 2-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2c_2021.xlsx (дата звернення: 30.12.2025р.).
8. Звіт судів апеляційної інстанції по розгляду апеляційних скарг у порядку цивільного судочинства за 2022 рік. Форма № 2-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2-c%20-%204-%202022.xls (дата звернення: 30.12.2025р.).
9. Звіт судів апеляційної інстанції по розгляду апеляційних скарг у порядку цивільного судочинства за 2024 рік. Форма № 2-ц / Судова влада України – офіційний веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/main_site/zvit_2024/2-%D1%86_4.2024.xls (дата звернення: 30.12.2025р.).
10. Ясинок Д. М. Право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. ім. Ю.С. Червоного (18 грудня 2015 р., Одеса), Одес: Національний університет «Одеська Юридична академія», 2015. С. 107–109.
11. Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність Вищої ради правосуддя у 2024 році. Вища рада правосуддя. Київ, 2025. 38 с. URL: <https://hcj.gov.ua/statistics/informaciyno-analitychnyy-zvit-pro-diyalnist-vyshchoyi-rady-pravosuddya-u-2024-roci> (дата звернення: 30.12.2025).
12. Прояв емоцій судом під час судового розгляду є порушенням принципу відстороненості і може ставити під сумнів законність прийнятого рішення і судового процесу в цілому. *Право України*. 2025. № 9. С. 215–216.
13. Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: монографія. Київ: Алерта, 2024. 226 с.
14. Ясинок М. М. Інститут відводу – яким йому бути? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 6. С. 47–50.
15. Ясинок Д. М. Новітні тенденції розвитку інститут строків в матеріальному та процесуальному праві України: монографія (колективна); за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2025. 388 с.

Дата першого надходження статті до видання: 30.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Бондаренко І. М.,

доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри податкового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6561-9857

Кобильнік Д. А.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри податкового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6777-7963

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (ВІД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ)

Анотація. Податкова система – ключовий елемент економічної та фінансової системи будь-якої країни, адже саме податки є основою формування й наповнення державного бюджету, забезпечуючи фінансову стабільність країни. Податки є гарантом виконання соціально-економічних функцій країни. Осмислення процесу формування податкової системи дає змогу зрозуміти, які рішення були успішними, а які потребують доопрацювання, що допомагає уникати помилок минулого під час проведення сучасних податкових реформ. Через запровадження державних реформ, які охоплюють широкий спектр сфер суспільства, виникнення економічних викликів для України важливим є розуміння історичних етапів становлення податкової системи.

На процес формування податкової системи України вплинуло багато складних історичних процесів, пов'язаних зі змінами форм державності, соціально-економічних умов і політичних режимів. Історичне підґрунтя етапів становлення податкової системи України охоплює тривалий період розвитку оподаткування – від перших форм збору данини й повинностей до створення сучасної системи податків і зборів незалежної суверенної України. Кожен історичний етап залишив свій відбиток на механізмах оподаткування, принципах формування доходів бюджету та взаємовідносинах між державою і платниками податків. Вивчення історичних передумов розвитку податкової системи дає змогу глибше зрозуміти логіку сучасних податкових реформ, оцінити їхню ефективність і визначити напрями подальшого вдосконалення податкової політики України.

Дослідження питання історії становлення податкової системи України допомагає з'ясувати закономірності розвитку оподаткування, оцінити ефективність проведених реформ і визначити напрями подальшого вдосконалення податкової політики. Історичний ретро-екскурс надає можливість неупередженого аналізу й розуміння етапів становлення податкової системи України, осмислення негативних тенденцій, що зумовлювали неефективність механізмів оподаткування та контролю за сплатою податків і зборів.

Ключові слова: податкова система України, податки, збори, мита, ставки податку, податковий обов'язок, бюджет, Київська Русь, козацтво, скарбниця, оборот.

Bondarenko I. M., Kobylnik D. A. History of the formation of the Ukrainian tax system (Kyivan Rus to the period of independence)

Abstract. The tax system constitutes a fundamental element of the economic and financial framework of any sovereign state, as taxes serve as the primary basis for the formation and replenishment of the state budget, thereby ensuring national financial stability. Taxation acts as a guarantor for the fulfillment of the

state's socio-economic functions. A comprehensive conceptualization of the tax system's formation enables an understanding of which legislative solutions proved efficacious and which require further refinement, thus facilitating the avoidance of past errors during the implementation of contemporary fiscal reforms. In light of state reforms spanning a broad spectrum of social spheres and the emergence of new economic challenges for Ukraine, understanding the historical stages of the tax system's establishment is of paramount importance. Furthermore, European integration processes necessitate the adaptation of Ukrainian tax legislation to European Union standards; consequently, researching these developmental stages allows for an assessment of the extent to which the current taxation model aligns with international requirements.

The formation of Ukraine's tax system was influenced by numerous complex historical processes linked to shifts in statehood forms, socio-economic conditions, and political regimes. The historical foundation of these evolutionary stages spans a vast developmental period—from the earliest forms of tribute collection and obligatory duties to the establishment of a modern system of taxes and levies for an independent, sovereign state. Each historical epoch has left its distinct imprint on taxation mechanisms, budget revenue formation principles, and the relationship between the state and its taxpayers. Investigation into the history of the Ukrainian tax system's formation aids in identifying the regularities of taxation development, evaluating the effectiveness of past reforms, and determining directions for the further advancement of tax policy. A historical retrospective provides an opportunity for an impartial analysis and understanding of the stages of the tax system's establishment, as well as a critical reflection on negative trends that led to the inefficiency of taxation mechanisms and tax compliance oversight.

The purpose of this paper is to examine the fundamental stages of the formation of the Ukrainian tax system, identifying their distinctive features and their significance for the contemporary state of the tax system.

Key words: *tax system of Ukraine, taxes, fees, duties, tax rates, tax liability, budget, Kyivan Rus, Cossacks, treasury, turnover.*

Вступ. Перш ніж розглянути етапи становлення податкової системи України, вважаємо доречним з'ясувати поняття та сутність податкової системи. Згідно з п. 6.3 ст. 6 Податкового кодексу України сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом України або законами з питань оподаткування та митної справи порядку, становить податкову систему України [5].

У широкому розуміння податкова система являє собою сукупність податків, зборів і платежів, законодавчо закріплених у певній державі; принципів, форм та методів їх встановлення, зміни та скасування; дій, які забезпечують їх сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства [11, С. 53]. Податкова система має чітко встановлені нормами законодавства форми і методи справляння, контролю та адміністрування загальнодержавних та місцевих податків та зборів. Формування податкової системи та визначення переліку податків та зборів не мають самостійної цінності без досягнення ширших цілей. Визначальним фактором цих процесів виступає чітко визначена мета, що формує базу – обсяг бюджетних видатків.

Отже, податкова система є однією з пріоритетних складових бюджетної системи країни. Податкова система – це набір податко-

вих платежів, перелік і правила визначення та справляння яких визначений на законодавчому рівні. Обов'язковим елементом податкової системи є система регулювання податкових відносин, що передбачає визначення повноважень і функцій контролюючих органів, платників податків (їх представників, податкових агентів), а також правил адміністрування податків і зборів (роз'яснювальна, аналітична та контрольна робота).

Метою дослідження є аналіз основних етапів становлення податкової системи України та спроба визначити їхні особливості та значення для сучасного стану податкової системи.

На процес формування податкової системи України вплинуло багато складних історичних процесів, пов'язаних зі змінами форм державності, соціально-економічних умов і політичних режимів. Історичне підґрунтя етапів становлення податкової системи України охоплює тривалий період розвитку оподаткування – від перших форм збору данини й повинностей до створення сучасної системи податків і зборів незалежної суверенної країни. Кожен історичний етап залишив свій відбиток на механізмах оподаткування, принципах формування доходів бюджету та взаємовідносинах між країною і платниками податків. Вивчення історичних переду-

мов розвитку податкової системи дає змогу глибше зрозуміти логіку сучасних податкових реформ, оцінити їхню ефективність і визначити напрями подальшого вдосконалення податкової політики України.

Отже, з'ясувавши поняття та сутність податкової системи, можемо перейти до етапів становлення податкової системи України.

Найдавніша система податків Київської Русі (IX – кінець XIII ст.)

Перші податки Київської Русі – це були безсистемні платежі в натуральній формі – повинності особистого характеру: участь у походах, робота на полях, сплата податків продуктами, фуражем, спорядженням для армії. Іноді форми оподаткування визначалися і суспільною потребою.

Середньовічна, феодально-децентралізована податкова система проіснувала в Україні до середини XVII ст., а пережитки її – до XIX ст. Найдавнішою системою прямих податків у Київській Русі була «данина» для утримання княжого двору й дружини. Домінування натурального типу господарювання визначало здебільшого натуральний характер оподаткування і мала назву «данина». Сплачувалася продуктами сільського господарства і промислів (хутро, віск, мед, хліб, шкіра тощо). Під час справляння данини виявлялися найхарактерніші негативні риси феодально-децентралізованої податкової системи: неврегульованість розмірів, кількості і періодичності збирання податків. Митарі – збирачі були особисто зацікавлені у максимальному доході.

З 947 року княгиня Ольга першою регламентувала збирання данини, встановивши «погости» (місця, де збирали данину), «уроки» та «устави» – розміри та зміст данини. Інакше кажучи, це була перша в Київській Русі реформа податкової системи в Україні [4]. На утримання війська призначали деколи податок грішми. У 1018 р. новгородці хотіли підтримати Ярослава Мудрого у боротьбі зі Святополком, «почали збирати скот: від мужа по 4 куни, від старост – по 10 гривень, від бояр – по 18 гривень, і привели варягів і дали їм скот» [4 с. 57].

Князем Ярослав Мудрий склав перший писемний звід законів – «Руську правду», яка стала правовим кодексом усієї країни.

Русько-візантійські договори 907, 911, 944 і 971 року свідчать про високий міжнародний авторитет Давньоруської держави, є цінним джерелом для усвідомлення історії розвитку права Київської Русі. Це міжнародно-правові акти, в яких відображено норми візантійського та давньоруського права [1]. Вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії, фіксували правове становище та привілеї феодалів, норми, запозичені від стародавнього усного звичаєвого права [4 с. 58].

«Руська правда» – найвизначніша і найповніша пам'ятка права періоду Київської Русі, яка дає змогу дослідити державно-правовий лад і простежити розвиток правових відносин того часу. Складовою її частиною став «Покон вірний», який детально регламентував діяльність податкової системи. Одиницею оподаткування був дим, або подвір'я, яке мало певний розмір землі. В основному це було об'єднання родичів, які спільно відповідали за розклад і збирання податків. Близько 1/3 зібраної данини князь брав на свої особисті потреби, а решта йшла на утримання дружини, органів управління і ведення війни. Основою грошових надходжень були мита і штрафи. Більшість становили торговельні мита – «вага» і «міра» – за зваження і вимір; мит – за провезення товарів через міські застави; перевіз – перевезення товарів через річку. «Гостинне» і «торгове» мито стягувалося за право мати склади й організацію торжищ [4 с. 74].

У другій половині XIII ст. – на початку XIV ст. татари встановили в деяких частинах зайнятої ними території України свою податкову систему і з цією метою періодично робили переписи людей, господарств і майна. Усе населення, крім духовенства, змушене було платити на користь завойовників спеціальний грошовий податок – «вихід» з кожного чоловіка та з кожної голови худоби. Татарські збирачі податків – «баскаки» стягували натуральну «татарщину», а також людську данину, визначали примусові роботи тощо [4 с. 75].

Податкова система козацької держави (1648–1654 рр.)

У середині VII ст. на політичній карті Європи з'явилася нова держава – Українська

озацька Республіка. Вищим органом влади вважалася Військова рада, що вирішувала політичні, військові й господарські питання. У 1648–1654 рр. відбувалися пошуки нових форм і методів господарювання. Події тих часів справили значний вплив на подальший соціально-економічний розвиток. Після визвольної війни була запроваджена одна з вищих посад у старшинській адміністрації – генеральний підскарбій, що відповідав за стан фінансів козацького війська, розподіл натуральних і грошових податків, встановлював мито, очолював скарбову канцелярію.

Петро I у 1722 р. заснував Малоросійську колегію, яка взяла у свої руки усю фінансову систему України. Внаслідок цього податки з населення в Україні за два роки збільшилися майже в шість разів.

Основним джерелами прибутків Війська Запорозького була здобич, добута ними на війні з турками, татарами й поляками. Другим джерелом прибутків Війська Запорозького була зовнішня і внутрішня торгівля: усі торговці, купці й промисловики, що вивозили й привозили різні товари у Січ, торгували по слободах, селах і зимівниках, вносили певну платню у військову скарбницю або на військову старшину: від «куфи» борошна чи продуктів – карбованець, від риби, впійманої у Бuzі – три перші десятки «паколі» на полковника, писаря й осавула, які були при рибних заводях, та чотири інші десятки – на січову старшину. Якщо ж рибу продали чи втратили, не віддавши від неї частку для військових чинів, то рибалки сплачували її вартість грошима. Щоб брати мито з купців, на всіх запорізьких базарах були особливі начальники – військові кантаржії. Вони стежили за правильністю мір і ваг, призначали ціну на привезений товар і збирали мито з купців у військову скарбницю. Велике мито давали шинки, що були поширені в запорізьких козаків.

Крім того, з валок, що приїжджали в Січ із України, Криму й Польщі, якщо вони привозили біле вино чи горілку, також брали мито на церкву й старшину: з кожної куфи по карбованцю; крім грошей брали й так зване «поставне вино» – по одному відру, з того, хто продавав вино чи горілку, або з того, хто сам

купував їх, – загальною кількістю 7 відер. Лише той, хто сплачував це мито, міг продавати свій товар за ціною, визначеною Кошем. Важливим джерелом прибутків запорізьких козаків було також «мостове» – платня з проїжджих купців, торговців, промисловиків і чумаків за перевезення через річку [4 с. 101 – 102].

Козаки та їх старшина за військову службу мали привілей – звільнення від податків. Їх сплачували лише селяни та міщани. Січова влада стягувала головний грошовий податок – «військовий оклад». Козацька скарбниця лише незначною мірою поповнювалася за рахунок прямих податків. Основні надходження забезпечувалися митами на ввезення та вивезення товарів (індукта й евекта), а також непрямыми податками – зборами з млинів, рудень, тютюну, дьогтю, селітри та шинків. Аналог сучасного акцизного податку. Такі податки функціонували у формі своєрідних державних монополій, відомих як оренди. Власники виробництв не мали права продавати продукцію безпосередньо споживачам, а були зобов'язані здавати її орендарям за фіксованими цінами; натомість орендарі сплачували державі встановлений податок.

Значну частину військових доходів становив також «димовий» податок, який запорізькі козаки стягували з так званих «сиднів» – з підданих Січі. Цей податок міг бути як постійним, так і тимчасовим. Постійний до 1758 р. обмежувався 1 крб. із родини, а з 1758 до 1770 р. – 1 крб. 50 коп. Тимчасові податкові збори, які стягувалися з одружених козаків, становили від 300 до 500 карбованців із паланки. Такі податки запроваджувалися лише в окремих, виняткових ситуаціях – зокрема тоді, коли військо готувалося до масштабного походу проти Туреччини, Криму чи Польщі або коли до російської столиці направлялася делегація для вирішення особливо важливих державних питань [4 с. 102]. Історично прослідковується логічність введення військового збору в податкову систему України у 2014 році.

Московсько-російська податкова система (середина XVI – початок XX ст.)

Після укладення Переяславської угоди 1654 року на території України почала формуватися російська царська адміністрація, яка активно втручалася у фінансові справи

Гетьманщини, що спричинило порушення її фінансової системи. Гетьман Іван Брюховецький у 1666 році направив на українські землі московських переписувачів для здійснення подушного перепису населених пунктів. Обліку підлягали двори «пашенних» людей, тобто землеробського населення, з яких стягувалися податки до московської державної скарбниці. Малоросійська колегія накладала щораз нові податки і грішми, і натурою: стягувала податки для утримання російських військ – 117 консистентна повинність (так звані порції, платилися щомісяця на одного вояка натурою або грішми – 41 коп.) [4 с. 117 – 118].

У 1764 – 1769 роках генерал-губернатор П. Рум'янцев здійснив перепис населення Лівобережної України, відомий як «ревізія», основною метою якої було включення місцевого населення до системи оподаткування на користь царської скарбниці. У цей період натуральні податки були скасовані та замінені єдиним грошовим збором із кожного господарства – так званим подвірним податком. Згодом, у 1783 році, його було замінено подушним податком, який став основним податковим платежем у Російській імперії. Його введення остаточно закріпило кріпосну залежність українського селянства. У XVIII столітті надходження від подушного податку складали майже половину всіх податкових доходів державного бюджету.

За правління Петра I до основних податків – подвірного та кінного – було запроваджено велику кількість додаткових, переважно надзвичайних зборів. Серед них були драгунський податок, збори на будівництво флоту та інші. Також з'явилися податки на користування домашніми лазнями, прання білизни, сплав лісу річками, різноманітні торгові податки та мита. Загалом існувало близько п'ятдесяти різних податкових платежів і зборів. У цей же період було введено й незвичний податок – збір за носіння бородини.

Подушний податок сплачували чоловіки, внесені до перепису населення, так звані «ревізські душі». Від його сплати звільнялися дворяни, духовенство та державні службовці. Поміщицькі селяни сплачували 70 копійок (а з 1863 року – 3 рублі 30 копійок), тоді як

козаки, державні селяни та міщани – 1 рубль 20 копійок, а згодом – до 10 рублів. Спочатку розмір подушного податку визначався виходячи з потреб утримання армії, адже за Петра I близько 74 % державного бюджету спрямовувалося на військові витрати. Загальну суму необхідних коштів розподіляли між усіма «ревізськими душами» імперії. Водночас розміри подушного податку в різних регіонах були неоднаковими: на території України він перевищував рівень у Росії на 40–50 %. Цей факт свідчить про імперський характер відносин між Україною та Росією. Податок накладався не на окрему особу, а на громаду загалом, члени якої несли колективну відповідальність. Усередині села розподіл податкового тягара здійснював поміщик або сільський голова. За несвоєчасну сплату або заборгованість застосовувалися суворі покарання, аж до примусового продажу майна.

У другій половині XIX ст. у зв'язку із стрімким піднесенням промислового розвитку в Росії було проведено фінансову реформу. У 1863 р. подушна подать із міщан була замінена на податок з нерухомого майна. У 1875 р. встановлено державний поземельний податок. Це був єдиний податок, який платили із своїх земель поміщики дворяни. З 1887 р. подушна подать із селян замінюється поземельним податком. У 1867 р. усі оброки селян перетворені у викупні платежі за отриману землю терміном на 44 роки. З 1863 р. запроваджується акциз на виробництво спиртних напоїв (у 1913 р. він становив 88 % остаточної ціни) а також акцизи на цукор (у 1913 р. – 39 % ціни), сіль, гас, сірники, тютюн та цигарковий папір. Оскільки цукор, тютюн, горілка вироблялися переважно в Україні, то звідси до імперського бюджету надходило 30–60 % усіх акцизів. Україна ще й ті часи була економічно потужною та розвинутою державою та фінансувала Росію. У 1894 р. запроваджено податок на помешкання. У 1885 р. вводиться рентний податок (5 % від доходів з грошового капіталу та цінних паперів). З 1898 р. починає діяти система промислового податку за чотирма класами місцевості і за розрядами підприємств.

Встановлюється додатковий промисловий податок з капіталу і процентний збір

з прибутків акціонерних та інших підприємств (0,15 % від суми основних фондів). У 1891 р. запроваджується митний тариф, що значно підвищило прибуток держави з митних зборів (з 8 до 15 % усіх державних прибутків). 30 квітня 1885 р. за проектом міністра фінансів М. Бунге при казенних палатах встановлюються посади податкових інспекторів, повноваженнями яких було здійснення контролю за господарською діяльністю та обсягами одержаних прибутків, викриття зловживання при зменшенні у звітах реальної суми прибутків. Були запроваджені також посади податкових ревізорів, які контролювали діяльність місцевих установ та податкових інспекторів. Завдяки усім цим заходам уряду вдалося збільшити податкові надходження, створити перевищення експорту над імпортом, розширити запаси золота. Все це сприяло здійсненню грошової реформи 1895 – 1897 рр., запроваджену міністром фінансів С. Вітте. Крім того, С. Вітте різко збільшив оподаткування, особливо непряме. У 1894 р. він встановив винну монополію, яка невдовзі стала одним із головних джерел надходжень до бюджету (26,5 % доходів до казни) [4].

Зародження оподаткування сфери культури і розваг припадає на кінець XIX – початок XX століття. Уперше на території підросійської України податок на платні публічні розваги було запроваджено законом від 5 травня 1892 року на користь благодійного «Відомства, заснованого імператрицею Марією» [2 с. 102]. Оподаткуванню підлягали спектаклі, концерти, бали, маскаради, театральні та циркові вистави, заходи в клубах і садах, різноманітні виставки (за винятком сільськогосподарських), ярмарки з музичним супроводом, приватні музеї (крім лекцій і народних читань), а також перегони, біги, звіринці, тири, каруселі й гойдалки. Збір справлявся шляхом продажу спеціальних марок. Нагляд за дотриманням правил покладался на поліцію.

Під час Першої світової війни, згідно із законом від 22 листопада 1915 року, у Російській імперії було введено тимчасовий військовий податок, який разом із благодійним збором суттєво збільшив податкове навантаження. Це негативно позначилося на діяль-

ності театрів, тому 30 серпня 1916 року розмір податку було зменшено, але не скасовано. Половина надходжень спрямовувалася до державної скарбниці як військовий податок, а друга половина – на користь благодійного відомства імператриці Марії. За порушення вимог закону передбачалися значні штрафи, які у тридцять разів перевищували суму встановленого збору.

Після Лютневої революції 1917 року Тимчасовий уряд не вніс змін до чинної системи цих зборів. Із створенням у березні 1917 року в Києві Центральної Ради, а згодом її виконавчого органу – Генерального Секретаріату, на території Української Народної Республіки формально продовжувало діяти загальноросійське фінансово-податкове законодавство. Відповідно, закони 1915 і 1916 років залишалися чинними в Україні. Проте війна та революційні події спричинили занепад тогочасної індустрії розваг і порушення системи податкових надходжень як на державному, так і на місцевому рівнях, що фактично призвело до зменшення доходів скарбниці. У цих умовах наприкінці 1917 року Київська міська дума запровадила власний податок на діяльність окремих театрів столиці.

14 червня 1918 року Закон про оподаткування прилюдних вистав і гулянок було затверджено Гетьманом Павлом Скоропадським. Закон встановлював, що, «податок з прилюдних вистав та гулянок і пеня за невилплату податків, що збираються у розмірі, який встановлено законом 22 листопада 1915 року та 30 серпня 1916 року, надходять в прибуток Державної скарбниці». Законом також затверджувалося, що «загальне на Україні завідування справами, що стосуються до вищевказаного податку, належить міністру фінансів по Департаменту простих податків». Безпосередньо збирання цього податку покладалося на Фінансові палати, податкових інспекторів та інших урядовців, які підпорядковувалися Фінансовим палатам. При погодженні між управителями Фінансових палат і Акцизних податків, ним могли займатися й урядовці акцизного догляду. Доглядачі отримували право безпосередньої перевірки квитків і в разі виявлення порушення закону про оподаткування на прилюдні вистави та гулянки,

ними склалися відповідні протоколи, які подавалися на розгляд щодо міри штрафування до місцевих фінансових палат[2].

Рада народних міністрів УНР ухвалила Закон «Про державну і міську оплату українських культурно-просвітніх вистав». Згідно із зазначеним законом усі театральні видовища щодо оподаткування поділялися на три групи:

1. Звільнялися від оподаткування:

а) українські вистави;

б) сільські народні і робітничі вистави;

в) кіно-театральні вистави, в яких завжди демонструються фільми з українськими написами, театральні вистави, українські концерти (текст до виконання, афіші, програми написані українською мовою), видовища, гулянки, улаштовані коштом і засобами державних і громадських культурно-освітніх, мистецьких чи наукових закладів.

2. Театральний збір розміром 5 % встановлювався для видовищ, які мають культурно-освітнє й художнє значення, а саме: оперні вистави, драматичні вистави у тих театрах, що ставлять у вечір одну тільки виставу, симфонічні концерти, балетні вистави.

3. 20 % податку сплачувалося з вистав, що не мають культурно-освітнього чи художнього значення, а саме: вистави, видовища й розваги, улаштовані в ресторанах, кафе, кабаре та інших закладах ресторанного характеру, кіно-театральні вистави, мініатюри, фарси, оперети, літні садові гулянки з виставами характеру вар'єте[2].

Податкова система за часів радянської влади (1917–1991 рр.)

Керівництво Центральної ради 12 січня 1918 р. оприлюднило IV Універсал, в якому Україна проголошувалась незалежною республікою. Фактично Центральна рада до проголошення незалежності України не проводила своєї особливої фінансової політики. Україна не мала ані своїх грошей, ані свого банку, ані своїх податків. Хоча і була видана постановою Генерального секретаріату Української Народної Республіки від 20 грудня 1917 р. про внесення податків на утримання українських державних установ, проте реально вона не діяла. Революція призвела до припинення внесення будь-яких податків на користь держави, місцевих органів, суспільних організа-

цій. Як наслідок гроші з обігу до держави не поверталися, бо податки перестали надходити до казни.

За час свого існування уряд Центральної ради у сфері податків обмежився підвищенням акцизних ставок і запровадженням податку на вино. Центральна рада існувала за рахунок друкарського верстата. Звіти про прибутки та видатки не склалися. Запроваджувалися окремі податки, попередні скасовувалися. 19 грудня Радою був прийнятий закон про запровадження поштово-телеграфного і телефонного тарифу на 100 %, а також особливого податку на телефонні апарати у розмірі 25 крб. з кожного, були підвищені поштові тарифи з перевезення газет.

У галузі податкової політики гетьманський уряд на початковому етапі пішов шляхом збільшення ставок прямих податків і мит. Відповідно до закону від 25 травня 1918 року вдвічі були підвищені майнові (кріпосні) податки, ставки яких зросли з 3 % до 6 %, збільшили розміри поземельного податку, а також на 50 % підвищили ставки основного промислового податку для торговельних підприємств. Податок на приріст прибутку зберігся, однак за зверненням промисловців його ставки було знижено: до 75 % для підприємств, що вели звітність, і до 40 % – для тих, які її не подавали [4].

Згідно із законом від 10 вересня збори з грошових капіталів за кожні 100 карбованців були підвищені у півтора раза – з 20 до 30 копійок і сплачувалися раз на півроку. Тим самим законом у два – три рази зросли ставки гербового збору, а в листопаді було додатково підвищено поштово-телеграфні тарифи. Крім того, запроваджувався податок на нерухоме майно. Було запроваджено акциз на виноградне вино, чай, значно підвищено акцизи на пиво, дріжджі, папіросні гільзи, тютюновий папір, сірники, нафтопереробні продукти.

У лютому 1921 р. утримання грошових податків було зупинено повністю і податковий апарат розформовано. Формування податкової системи починається у період НЕПу. Багатоукладність економіки викликала потребу в різноманітних формах податків. Основу податкової системи становили прямі податки. Протягом 1921 – 1923 рр. було

запроваджено промисловий, прибутково-майновий і єдиний сільськогосподарський податки. Промисловий податок складався із патентного та зрівняльного зборів. П а т е н т н и й збір утримувався при видачі патентів на право займатися промисловою і торговою діяльністю. Зрівняльним збором оподатковувався оборот промислових і торговельних організацій. При його сплаті враховувалася сума патентного збору. Державні підприємства сплачували і прибутковий податок, і відрахування від прибутку.

У 1922 році було запроваджено прибутково-майновий податок, який став початковим етапом формування системи прибуткового оподаткування населення. Об'єктом оподаткування виступав загальний дохід громадян, що визначався на основі податкових декларацій. Розмір податку залежав від величини отриманого доходу, тоді як ставки на майно встановлювалися окремо. У 1924 році оподаткування майна було скасовано, а прибутково-майновий податок перетворено на прибутковий. Його структуру поділили на основну та додаткову частини, а платників – на відповідні категорії та групи. Основний податок справлявся за фіксованими ставками, які диференціювалися залежно від категорії платника. Додатковий податок мав прогресивний характер і застосовувався до тієї частини сукупного доходу, що перевищувала встановлений мінімум. У період нової економічної політики було також уведено низку комунальних податків і зборів, зокрема податок на міські будівлі, квартирний збір, збір із власників транспортних засобів і прописочний збір.

У перші роки нової економічної політики сільське населення сплачувало податки переважно в натуральній формі – у вигляді частини різних видів сільськогосподарської продукції. У 1922 році такі платежі були об'єднані в один єдиний натуральний податок. Поряд із ним існували й інші податкові зобов'язання та повинності, зокрема гужовий податок, загальногромадянський, подвірно-грошовий та інші. З метою стимулювання розвитку сільського господарства у 1923 році всі ці податки було скасовано. Натомість запроваджено єдиний сільськогосподарський податок, який із

1 січня 1924 року почали справляти виключно у грошовій формі. Як непрямі податки застосовувалися акцизні збори, що включалися у вигляді надбавок до ціни товарів. Їхні ставки встановлювалися диференційовано залежно від виду продукції, причому найвищими були ставки на товари, що не належали до предметів першої необхідності.

У 1930 – 1931 роках була проведена податкова реформа, в результаті якої запровадили двоканальну систему надходжень до бюджету: податок з обороту та відрахування від прибутку. До складу податку з обороту увійшли промисловий податок, акцизи й інші платежі, тоді як до відрахувань від прибутку – прибутковий податок, власне відрахування від прибутку та інші збори. Для державних підприємств встановлювалися відрахування від прибутку в межах від 10 % до 81 % фактично отриманого доходу. Кооперативні організації сплачували прибутковий податок, а для сільськогосподарських підприємств сільськогосподарський податок було замінено прибутковим.

Під час Другої світової війни на окупованій території України німці встановили так званий новий порядок. Посилено податковий тягар населення: запроваджено 25 видів грошових податків, у тому числі загальнодержавні – податок з обороту, прибутковий податок, податок із спадщини і місцеві – на будови, транспортні засоби, худобу, собак, кішок, димарі, промисли.

8 серпня 1953 р. Верховна Рада прийняла новий Закон «Про сільськогосподарський податок», який докорінно змінив порядок оподаткування сільського населення. Господарства колгоспників оподатковувалися сільськогосподарським податком за твердими ставками з 0,01 га присадибної землі, незалежно від загальної суми прибутків. Податок нараховувався з кожного господарства за площею земельної ділянки[15].

Отже, податкова система за часів радянської влади (1917–1991 рр.) не виконувала регулятивної чи стимулюючої функції, характерної для ринкових економік, а слугувала інструментом мобілізації фінансових ресурсів для реалізації загальнодержавних планів. Характерними рисами радянської

податкової системи були відсутність фінансової самостійності підприємств і місцевих органів влади, жорстка централізація доходів та непрозорість механізмів оподаткування. Така система забезпечувала стабільне наповнення бюджету, але гальмувала економічну ініціативу, ефективність виробництва, не враховувала інтересів платників податків. Як наслідок, податкова модель радянського періоду виявилася непридатною для умов ринкової економіки, що зумовило необхідність її докорін-

ної трансформації після здобуття Україною незалежності.

Отже, стан сучасної податкової системи України є результатом тривалої історичної еволюції та реформ. Її подальше вдосконалення має ґрунтуватися на принципах стабільності, справедливості, економічної доцільності, прозорості й балансу інтересів держави та платників податків, що є необхідною умовою сталого розвитку України та її інтеграції до європейського економічного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гай-Нижник П. Особистий сайт URL: <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/zobrazennya/911.rus-vizantiya-5.jrpdogovir> (дата звернення: 17.12.2025).
2. Гай-Нижник П. Податкове законодавство України в сфері культури та розваг на початку XX століття // *Вісник податкової служби*. 2001. листопад–грудень. С. 60–65.
3. Гетманцев Д. О., Форсюк В. Л., Беліцький І. С. Теорія, принципи та історія податку: правовий аспект : наук.-практ. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 496 с.
4. Історія податків та оподаткування в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. О. Ярошенко, В. В. Павленко, В. П. Павленко; за заг. ред. А. М. Подоляки. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 416 с. : іл. Бібліогр. : с. 410–412.
5. Кузь В. І. Податкова система: навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 240 с.
6. Кучерявенко М. Доктрина податкового права. *Право України*. 2020. № 4. С. 11–20. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001135870> (дата звернення: 17.12.2025).
7. Молодецька О. М. Трансформація податкової системи України / О. М. Молодецька, Л. А. Буркова, Т. В. Семеняка // *Бухгалтерський облік, аналіз і аудит*. 2016. № 2. С. 710–714.
8. Руда Л. П., Беякова К. С. Еволюція податкової системи України. // Матеріали LIV Всеукраїнської науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ, Вінниця, 24–27 березня 2025р. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/49152> (дата звернення: 18.12.2025).
9. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>. (дата звернення: 17.12.2025).
10. Податковий кодекс України : наук.-практ. коментар : із змін. і допов. : у 3 ч. / М. П. Кучерявенко, І. Л. Самсін, І. Х. Темкіжев та ін. ; за ред. М. П. Кучерявенка та І. Х. Темкіжева. Харків : Право, 2012. Ч. 1. 810 с.
11. Податкове право України : підручник / за ред. Д. О. Гетманцева М. П. Кучерявенка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2023. 464 с.
12. Податкова система України: теорія, методологія, практика : монографія / І. О. Т. Замасло. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 420 с. ISBN 978-617-10-0412-2.
13. Становлення та розвиток податкової системи України : монографія / М. Г. Волощук, І. І. Матьола, Т. О. Карабін, О. В. Білаш ; рец. : Я. В. Лазур. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/36756> (дата звернення: 19.12.2025).
14. Томнюк Т. Л. Податкова система: навчальний посібник. Чернівці: ЧТЕІ. ДТЕУ, 2022. 324 с.
15. Шейвердін, М. М. Становлення податкової системи України в перші роки незалежності : [стаття] / М. М. Шейвердін // *Юридичний науковий електронний журнал (LSEJ)*. Електрон. джерело. Режим доступу: chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhblofcjpeomlnpah/http://lsej.org.ua/2_2017/5.pdf (дата звернення: 19.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 19.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Ілин Л. М.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»
ORCID: 0000-0002-4319-2327

ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ВПЛИВОМ ПРАВОВИХ НАРАТИВІВ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті здійснено загальнотеоретичний аналіз деформації правової культури під впливом правових наративів як стійких дискурсивних конструкцій, що формують суспільні уявлення про право, справедливість, легітимність влади та межі допустимого державного примусу. Актуальність теми зумовлена інтенсифікацією глобалізаційних і цифрових процесів, політичною поляризацією та інформаційними війнами, які змінюють умови продукування і поширення правових смислів, сприяючи їх спрощенню, ідеологізації та маніпулятивному використанню. Метою дослідження є концептуальне осмислення механізмів, через які правові наративи здатні викривляти, модифікувати або руйнувати правову культуру, а також окреслення індикаторів такої деформації на рівні довіри до правових інститутів і практик правомірної поведінки. Методологічну основу становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи (аналіз і синтез, системно-структурний і функціональний підходи, дискурсивний та інтерпретаційний аналіз). Теоретичний каркас сформовано шляхом синтезу ідей М. Фуко (влада/знання та «режими істини»), Р. Дворкіна (право як інтерпретаційна цілісність і наративна послідовність) і Ю. Габермаса (комунікативні механізми легітимації права). Обґрунтовано, що правові наративи виконують не описову, а конститутивну функцію: вони структурують правосвідомість, задають рамки оцінки законності та визначають готовність суб'єктів визнавати правові рішення як справедливі й обов'язкові. Показано, що деформація правової культури має системний характер і проявляється в розриві між нормативним змістом права та його соціальним сприйняттям, у зростанні правового інфантилізму й нігілізму, а також у кризі легітимності, спричиненій спотворенням публічного дискурсу. Зроблено висновок, що протидія деформаційним процесам потребує поєднання інституційних реформ із формуванням відкритого, плюралістичного правового дискурсу, розвитком правової освіти та підвищенням стійкості суспільства до маніпулятивних наративів.

Ключові слова: *правова культура, деформація правової культури, правові наративи, правовий дискурс, правосвідомість, легітимність права, довіра до правових інститутів, правовий нігілізм.*

Ilyn L. M. Deformation of legal culture under the influence of legal narratives: a general theoretical perspective

Abstract. The article provides a general theoretical analysis of the deformation of legal culture by legal narratives, as stable discursive constructs that shape social perceptions of law, justice, the legitimacy of power, and the limits of permissible state coercion. The relevance of the topic is обусловлена by the intensification of globalization and digitalization processes, political polarization, and information wars, which transform the conditions for the production and dissemination of legal meanings, contributing to their simplification, ideologization, and manipulative use. The purpose of the study is to conceptualize the mechanisms by which legal narratives distort, modify, or undermine legal culture, and to identify indicators of such deformation in trust in legal institutions and lawful behavior. The methodological basis of the research consists of general scientific and special legal methods (analysis and synthesis, systemic-structural and functional approaches, discursive and interpretative analysis). The theoretical framework is formed through the synthesis of the ideas of M. Foucault (power/knowledge and "regimes of truth"), R. Dworkin (law as interpretative integrity and narrative continuity), and J. Habermas (communicative mechanisms of the legitimation of law). It is substantiated that legal narratives perform not a descriptive but a constitutive function: they structure legal

consciousness, set the frameworks for assessing legality, and determine subjects' willingness to recognize legal decisions as fair and binding. It is shown that the deformation of legal culture has a systemic character and manifests itself in the gap between the normative content of law and its social perception, in the growth of legal infantilism and nihilism, and in a crisis of legitimacy caused by the distortion of public discourse. It is concluded that counteracting deformation processes requires a combination of institutional reforms with the formation of an open, pluralistic legal discourse, the development of legal education, and the strengthening of society's resilience to manipulative narratives.

Key words: *legal culture, deformation of legal culture, legal narratives, legal discourse, legal consciousness, legitimacy of law, trust in legal institutions, legal nihilism.*

Вступ. В сучасному суспільстві правова культура дедалі більше формується не лише через систему нормативно-правових приписів та інституційні механізми, а й через домінантні правові наративи – стійкі дискурсивні конструкції, що визначають суспільні уявлення про право, справедливість, легітимність влади та межі допустимого державного примусу. Більше того, умови глобалізації, цифровізації комунікацій, політичної поляризації та інформаційних війн спричиняють трансформацію таких наративів, що нерідко супроводжується їх спрощенням, ідеологізацією або маніпулятивним використанням.

Сама деформація правової культури проявляється насамперед у розриві між нормативним змістом права та його соціальним сприйняттям, у зниженні рівня правової довіри, легітимності правових інститутів і готовності громадян дотримуватися правових норм. У цьому контексті правові наративи можуть виконувати як конструктивну функцію – сприяти утвердженню цінностей верховенства права, прав людини та демократичних принципів, так і деструктивну – легітимізувати правовий нігілізм, виправдовувати авторитарні практики або підміняти правові категорії політичними гаслами.

З огляду на зазначене, актуальним з наукової точки зору є питання системного впливу правових наративів на процеси трансформації та деформації правової культури. Тобто, виникає потреба концептуального осмислення взаємозв'язку між правовими наративами та правовою культурою, виявленні чинників її деформації та визначенні напрямів теоретичного й практичного реагування на ці процеси, що зумовлює наукову значущість і практичну доцільність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження з проблематики правової куль-

тури та правових наративів характеризуються міждисциплінарністю, поєднанням філософсько-правових, соціологічних і теоретико-правових підходів та зростанням уваги до дискурсивної природи права. У наукових працях простежується закономірність переходу від нормативістського розуміння права до його інтерпретаційного й комунікативного осмислення, а також тенденція до аналізу легітимності права через призму суспільної довіри, символічних смислів і владних практик. Водночас емпіричні соціологічні дослідження демонструють стійкий зв'язок між рівнем довіри до правових інститутів і станом правової культури, що підтверджує системний характер її деформацій у сучасних суспільствах.

Методологічною основою дослідження стали праці О. Балакіревої, Р. Дворкіна, К. Дмитренка, Р. Дробота, Л. Запорожцевої, Г. Коваленко, В. Клименка, Т. Тичини, Р. Флінна, М. Фуко та ін.

Метою статті є загальнотеоретичний аналіз феномену деформації правової культури під впливом правових наративів у межах теорії держави і права й визначення механізмів, завдяки яким правові наративи можуть викривляти, модифікувати чи руйнувати правову культуру.

Виклад основного матеріалу. Проблема деформації правової культури під впливом викривлених правових наративів є надзвичайно актуальною в період швидких соціально-політичних змін та інформаційних впливів. Деформація правової культури проявляється у тому, що в носіїв правосвідомості формуються спотворені уявлення про право і негативне ставлення до законності та правопорядку, що врешті-решт призводить до протиправної поведінки [12, с. 21].

Ключовою ознакою деформації правової культури є зниження рівня довіри громадян

до правоохоронних органів. Власне, в Україні, подібні процеси впродовж останнього десятиліття набули негативної тенденції. Так, в 2014 р. рівень довіри українського суспільства до поліції та прокуратури становив відповідно 22,3% та 17,5% [1, с. 11-15; 12, с. 40]. У 2016 р. рівень довіри до судової системи та прокуратури становив відповідно 10,5% та 9,9% [9]. Така тенденція зберігалася, і в 2019 р., згідно опитувань Фонду Демократичних ініціатив ім.І. Кучеріва, українці найбільше не довіряли судовій системі (баланс довіри-недовіри складав 62%) [10]. Власне, й в умовах війни, рівень довіри громадян до органів суду та прокуратури не підвищується. Згідно даних КМІС, у 2024-2025 рр. рівень довіри до суду складав 15%, а прокуратури – 12%, а поліції – 46% [11]. З іншого боку, спостерігається і певна позитивна тенденція, адже паралельно зростанню кількості громадян, які не довіряють правоохоронним органам, зростає й кількість громадян, що висловлюють довіру. Так, для прикладу за час з 2018 до 2025 р. рівень довіри громадян до органів прокуратури зріс з 19% до 29% [4].

Представлені статистичні дані, свідчать про системний і стійкий характер деформації правової культури України, що проявляється передусім у хронічно низькому рівні довіри громадян до судових і правоохоронних інституцій. Тривале збереження негативних показників довіри свідчить про кризу легітимності правозастосовної діяльності та недостатню ефективність інституційних реформ у сфері правосуддя й правоохоронної діяльності. Водночас фрагментарне зростання рівня довіри до окремих органів, зокрема прокуратури та поліції, вказує на неоднорідність правової свідомості суспільства та суперечливість процесів трансформації правової культури. Така поляризація суспільних оцінок є ознакою перехідного стану правової системи, у якому співіснують елементи традиційної недовіри та нові практики правової легітимації. Деформація правової культури виявляється не лише у ставленні до інституцій, а й у зміні моделей правової поведінки, що формуються під впливом соціально-політичних криз і воєнних викликів. Низький рівень довіри до суду як ключового інституту

правової держави особливо загострює проблему верховенства права та підриває ефективність механізмів правового регулювання. У сукупності ці тенденції засвідчують, що деформація правової культури в Україні є не ситуативним явищем, а результатом глибоких структурних дисфункцій правової системи.

На зазначені процеси деформації правової культури істотно впливають правові наративи, які формують суспільні уявлення про право, справедливість, легітимність влади та ефективність правових інститутів. Саме через домінантні правові дискурси закріплюються моделі довіри або недовіри до суду, прокуратури та правоохоронних органів, що визначає характер правосвідомості громадян. Наративи, які виправдовують правовий нігілізм, вибіркоче правозастосування або примат політичної доцільності над правом, сприяють поглибленню кризових явищ у правовій культурі. Водночас альтернативні наративи, орієнтовані на верховенство права, права людини та інституційну відповідальність, здатні виконувати трансформаційну функцію. У зв'язку з цим особливої наукової ваги набуває аналіз теоретичної природи правових наративів, їх генези, структури та змісту. Простеження еволюції цих наративів дозволяє глибше зрозуміти механізми формування правової культури та визначити потенційні напрями її відновлення в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій.

Аналіз деформації правової культури неможливий без звернення до теоретичних концепцій, які пояснюють роль дискурсу та наративу у формуванні соціальної і правової реальності. У сучасній філософсько-правовій думці правові наративи розглядаються не лише як вторинні інтерпретації права, а як самостійні чинники, що визначають способи його осмислення, легітимації та практичного застосування. У цьому контексті особливого значення набувають ідеї М. Фуко, Р. Дворкіна та Ю. Габермаса, які дозволяють комплексно осмислити взаємозв'язок між владою, дискурсом, інтерпретацією та легітимністю права.

Одним із перших, хто запропонував радикально новий підхід до розуміння дискурсу як механізму формування знання і соціальної реальності, був французький мислитель

М. Фуко. Центральним у його концепції була теза про нерозривний зв'язок влади і знання, зокрема про те, що дискурс не лише відображає реальність, а й конструює її, визначаючи рамки можливого мислення і допустимих інтерпретацій [7, с. 298]. У правовій сфері це означає, що право постає не лише як система норм, а як дискурсивна практика, у межах якої визначається зміст понять «законність», «справедливість», «злочин», «покарання».

Згідно з М. Фуко, кожне суспільство формує власний «режим істини» в – систему дискурсів, які визнаються легітимними і функціонально істинними [13]. Саме ці дискурси визначають домінантні правові наративи та впливають на формування правової культури. Якщо в суспільстві закріплюється наратив, що отожднює право з волею політичної влади, право втрачає статус автономної цінності й перетворюється на інструмент домінування [5, с. 254]. У такому випадку правова культура набуває деформованого характеру, оскільки громадяни перестають сприймати право як вираження справедливості та загального блага.

М. Фуко також показав, що модерна влада діє не лише через репресивні механізми, а через дисципліну і нормалізацію. Деформація правової культури, відповідно, може відбуватися не лише через формальні правові норми, а й через повсякденні дискурсивні практики, які формують уявлення про «нормальність» певних правових явищ. Звідси, на думку мислителя, впливає необхідність критичного аналізу правових наративів як прихованих механізмів легітимації нерівності, свавілля або вибіркового правозастосування [13].

Інший вимір аналізу правових наративів запропонував американський вчений Р. Дворкін, який розглядав право як інтерпретаційний процес. Вчений пропонує розглядати право як цілісну наративну структуру, що формується в процесі історичного розвитку правової практики [8, с. 11]. Кожне судове рішення, законодавчий акт або доктринальне тлумачення є новим «розділом» цього роману, який має бути узгоджений із попередніми та спрямований на реалізацію фундаментальних моральних принципів [14, р. 214].

Р. Дворкін підкреслював, що право не може бути зведене до механічного застосування норм. Воно передбачає інтерпретацію, спрямовану на досягнення внутрішньої цілісності правової системи. У цьому сенсі правові наративи виступають не лише описом правової реальності, а способом її морального осмислення [2, с. 196]. Якщо інтерпретаційний вимір права нівелюється, а правозастосування набуває формалістичного або утилітарного характеру, правова культура деградує.

Власне, концепція Р. Дворкіна дозволяє побачити, що деформація правової культури пов'язана не лише з порушенням норм, а й з руйнуванням наративної цілісності права. Коли право перестає сприйматися як морально значуща історія про справедливість, воно втрачає культурний і символічний вимір, що неминуче веде до зниження довіри до правових інститутів.

Концепція Р. Дворкіна виникла як відповідь на виклики правового позитивізму. На відміну від позитивістів, які відокремлювали право від моралі, Р. Дворкін інтегрував моральне судження в саму структуру права через вимогу інтерпретації. Підкреслюючи роль наративу, він стверджував, що право – це не статичний набір правил, а живий процес осмислення цінностей [2, с. 196]. Якщо цей процес підміняється формальним застосуванням норм без урахування принципів, правова культура деградує.

Ще іншу позицію зайняв німецький вчений Ю. Габермас, який запропонував концепцію права як результату комунікативної взаємодії. На відміну від М. Фуко, який акцентував на владному характері дискурсу, Ю. Габермас розглядав дискурс як потенційно раціональний процес досягнення згоди. Легітимність правових норм, за Ю. Габермасом, ґрунтується на можливості їх раціонального обґрунтування в умовах вільного і недеформованого публічного обговорення [3, с. 40].

У цьому контексті правові наративи виступають результатом комунікативної взаємодії між державою і громадянським суспільством. Якщо публічний дискурс спотворюється – через маніпуляцію медіа, домінування вузьких інтересів або політичну

пропаганду – право втрачає легітимність. Формально зберігаючи нормативну силу, воно перестає сприйматися як справедливе та обов'язкове, що є ключовою ознакою деформації правової культури [15].

Запропонована Ю. Габермасом концепція комунікативної дії дає змогу обґрунтувати, що криза довіри до суду, прокуратури та інших правових інститутів має не тільки інституційно-організаційну, а й дискурсивно-легітимізаційну природу, оскільки суспільне визнання права формується через процедури публічного обговорення й раціонального обґрунтування норм. У цій площині правовий наратив виступає не периферійним «супровідним» явищем, а механізмом, який транслює смисли права в публічний простір і забезпечує (або, навпаки, підриває) відчуття його справедливості та обов'язковості. Якщо комунікація в публічній сфері стає спотвореною – через маніпулятивні медійні рамки, домінування односторонніх інтересів, популістські спрощення чи інституційну закритість – правові наративи втрачають здатність виконувати інтегративну функцію та перетворюються на інструмент поляризації. Унаслідок цього виникає розрив між «фактами» функціонування правових інститутів і «нормативними очікуваннями» громадян, що підважує підґрунтя легітимності правозастосування. Відтак деформація правової культури постає як системний ефект руйнування комунікативних механізмів легітимізації: право формально зберігає чинність, проте перестає сприйматися як результат спільної волі та раціональної згоди, а отже – втрачає символічний авторитет і здатність бути ціннісним орієнтиром правомірної поведінки.

Синтез зазначених теоретичних підходів дозволяє розглядати правові наративи як ключовий механізм формування і трансформації правової культури. Владні наративи, що нав'язують односторонню інтерпретацію права, сприяють викривленню правових цінностей. Ідеологізація права, міфологізація законодавства, вибіркоче правозастосування та формування антиправових дискурсів поступово руйнують довіру до правових інститутів.

Деформація правової культури проявляється не лише у порушенні правових норм, а й у трансформації правової свідомості – від правового інфантилізму до правового нігілізму. Поширення наративів недовіри до права формує стійкі моделі антиправової поведінки, що підривають основи правопорядку.

В умовах інформаційного суспільства особливого значення набуває роль медіа як простору конкуренції правових наративів. Маніпуляція масовою свідомістю, спрощення правових проблем і політизація правового дискурсу призводять до кризи легітимності права. У такій ситуації правова культура втрачає інтегративну функцію і перетворюється на поле символічного конфлікту.

В минулом, є чимало прикладів, коли офіційні наративи виправдовували відхід від верховенства права. Наприклад, в авторитарних режимах пропагувалася ідея, що «закон – це те, що наказує вождь»: у нацистській Німеччині утвердився *Führerprinzip* (принцип фюрера), за яким воля А. Гітлера фактично стала джерелом права, а в сталінському СРСР гасло «революційної доцільності» дозволяло ігнорувати норми заради партійних цілей. Подібні оповіді легітимували репресивні заходи, підриваючи фундаментальні правові цінності. Право починало ототожнюватися в масовій свідомості не з справедливістю, а з примусом і насиллям. Як наслідок, громадяни втрачали віру в неупередженість правових інституцій і все менше були готові добровільно підкорятися законам. У теоретичному вимірі це підтверджує концепція М. Фуко – влада через дискурс визначає, що вважати «істинним» у праві [13]. Якщо владний наратив успішно нав'язується, він може перекодувати колективні уявлення про право – аж до виправдання очевидно несправедливих практик як нібито законних.

Іншим механізмом деформації є міфологізація правової реальності. Влада або домінуюча ідеологія може створити навколо права своєрідний міф – систему образів і гасел, що замінюють собою реальний зміст правових норм. Наприклад, авторитарні режими нерідко підтримують культ основного закону (конституції), урочисто називаючи його

«священним» і непорушним, але при цьому регулярно його порушують; закон перетворюється на порожній символ, частину офіційного міфу. У тоталітарних державах право оголошували «втіленням вищої ідеї» (класової, расової тощо), тоді як реальне законодавство порушувало базові принципи гуманності. Міфологічний наратив сприяє тому, що суспільство сприймає навіть абсурдні чи антигуманні акти як належне. Запорожцева Л. зазначає, що правовий дискурс здатен міфологізувати життя людей, відриваючи його від реальності – яскравим прикладом служать різні правові фікції, коли штучні конструкції видаються за істину [6, с. 20]. Ідеологічний наратив також може впроваджувати подвійні стандарти: офіційно проголошуються високі правові цінності, але практично закон застосовується вибірково.

Деформація правової культури має складну багаторівневу природу і, як правило, розпочинається з трансформації правової свідомості особистості. На початковому етапі вона проявляється у формі правового інфантилізму, що характеризується низьким рівнем правової поінформованості, пасивністю у правовій сфері та схильністю перекладати відповідальність за реалізацію прав і обов'язків на державу. Такий стан правосвідомості створює підґрунтя для подальшого розвитку більш глибоких деформацій, зокрема правового нігілізму, який виявляється у зневажливому ставленні до права, недовірі до правових інститутів і свідомому ігноруванні правових норм.

Важливим чинником посилення цих процесів є поширення відповідних правових наративів, які формують у суспільній свідомості уявлення про право як неефективний, несправедливий або суто репресивний механізм. Такі наративи можуть виникати як на основі особистого досвіду взаємодії з правовими інституціями, так і внаслідок цілеспрямованого інформаційного впливу. У сучасному інформаційному суспільстві засоби масової інформації та цифрові комунікаційні платформи перетворюються на ключові канали трансляції правових наративів, що значною мірою визначають характер суспільного сприйняття права.

Маніпулятивне використання правового дискурсу в медіапросторі призводить до спотворення комунікативних механізмів легітимації права. Унаслідок цього публічна сфера втрачає властивості раціонального діалогу, а правові проблеми редукуються до емоційно забарвлених образів і спрощених схем. Така трансформація дискурсивного середовища підриває довіру до судової системи, правоохоронних органів та інших правових інститутів, сприяючи формуванню кризового стану легітимності права.

Подальший розвиток цих тенденцій призводить до системної деформації правової культури, коли право перестає виконувати інтегративну та регулятивну функції. Формально зберігаючи чинність, правові норми втрачають статус соціально значущих орієнтирів, а суспільство поступово позбавляється спільних критеріїв справедливості та правомірності. У таких умовах виникає стан правової аномії, що супроводжується зростанням антиправових практик і руйнуванням символічного авторитету права.

Висновки. Таким чином, правові наративи не є нейтральними описами правової реальності, а виконують конститутивну функцію, формуючи зміст колективної правосвідомості, моделі правової поведінки та критерії легітимності права. Узагальнення концепцій М. Фуко, Р. Дворкіна та Ю. Габермаса дозволяє стверджувати, що спотворення правового дискурсу трансформує не лише інтерпретацію права, а й самі підвалини правової культури.

Деформація правової культури під впливом правових наративів має системний характер і проявляється на рівні правосвідомості, дискурсивних практик та інституційних механізмів. Її подолання потребує не лише інституційних реформ, а й формування відкритого, плюралістичного правового дискурсу, що забезпечує добросовісну інтерпретацію права, прозорість владних практик і реальну участь громадян у процесах правотворення. Важливу роль у цьому процесі відіграють правова освіта, академічна рефлексія та незалежні медіа, які сприяють критичному осмисленню правових наративів і зміцненню стійкості правової культури до маніпулятивних впливів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Балакірева О. М., Середа Ю. В. Соціальні зрізи українського суспільств. Київ: ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України», 2015. 77 с.
2. Дворкін Р. Цілість права. *Філософія права* ; за ред. Дж. Фейнберга та Дж. Коулмена. К. : Основи, 2007. С. 183–205.
3. Дмитренко К. С. Юрген Габермас: від рефлексії до комунікації. Магістеріум. *Історико-філософські студії*. 2012. Вип. 47. С. 38-45. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1559bde5-de3f-425f-b94c-eb12651a5d90/content>.
4. Довіра до правоохоронних органів: презентовано результати першого загальнонаціонального дослідження рівня злочинності та оцінки діяльності системи правосуддя. Офіс Генерального прокурора. 2025. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/dovira-do-pravooxonnix-organiv-prezentovano-rezultati-persogo-zagalnonacionalnogo-doslidzennya-rivnya-zlocinnosti-ta-ocinki-diyalnosti-sistemi-pravosuddya>.
5. Дробот Р.В. Методологічні принципи аналізу влади М. Фуко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 252–258. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Drobot_Ruslan/Metodolohichni_pryntsypy_analizu_vlady_M_Fuko.pdf?PHPSESSID=6qkd1idt76k969rdo1fpsvngo7.
6. Запорожцева Л. Є. Міф у масовій культурі і правовій реальності: питання співвідношення. *Наукові записки. Том 141. Філософія та релігієзнавство*. 2013. С. 18-22.
7. Клименко В. Філософія влади Мішеля Фуко: критичний погляд на західну демократію. *Гілея: наук. вісник*. 2017. Вип. 122(7). С. 297–300. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/21675/1/3.%20%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>
8. Коваленко Г. В. Філософсько-правові погляди Рональда Дворкіна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 20 с.
9. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральної орієнтації: результати соціального дослідження. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf
10. Підсумки-2019 й прогнози на 2020-й: громадська думка. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. 2019. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2019-gromadska-dumka>
11. Рівень довіри українців до силових і правоохоронних структур – результати опитування. *Правда мум*. 2026. URL: <https://pravdatutnews.com/society/2026/01/13/71882-riven-doviry-ukrayinciv-do-sylovyh-i-pravooxoronnyh-struktur>
12. Тичина Т. Є. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність захисника. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – право (галузь знань – 08 Право). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021. 257 с. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/tyychyna-dysertatsia.pdf>.
13. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. К. 2020. 452 с.
14. Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, Massachusetts / London, England: The Belknap Press of Harvard university Press, 1986. XIV. 471 p.
15. Flynn J. Communicative Power in Habermas's Theory of Democracy. *European Journal of Political Theory*. 2004. Volume 3, Issue 4. <https://doi.org/10.1177/14748851040459>.

Дата першого надходження статті до видання: 24.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Кобко-Одарій В. С.,

кандидат юридичних наук,

завідувачка кафедри державно-правових дисциплін

Одеського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-9302-472X

МІСЦЕ СУДОВОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність дослідження, яка зумовлена динамічними змінами в національній правовій системі та необхідністю переосмислення ролі судової влади. Автор зазначає, що в умовах глобалізації та інтеграції України до європейського правового простору традиційне розуміння суду як виключно правозастосовного органу стає недостатнім. Підкреслюється, що ігнорування реального впливу судових рішень на правове поле створює розрив між правовою доктриною та юридичною практикою. Розглядається діалектична природа становлення судової влади, де кожен етап розвитку постає як новий виток спіралі, що вдосконалює форми та процедурні межі участі судів у формуванні правових стандартів.

Проаналізовано сутність судової нормотворчості як «побічного продукту» теорії поділу влади. Доводить, що повноваження вищих судових інстанцій звертатися до загальних принципів права при виявленні лакун у законодавстві породжує феномен «суддівського права» (*judge-made law*). Акцентується увага на тому, що така діяльність не суперечить принципу поділу влади, а навпаки, виступає необхідним елементом системи стримувань і противаг, що забезпечує стабільність правової системи при нормативних колізіях. Акцентується увага на функціональному аналізі діяльності вищих судових органів України. Детально розглядається роль Верховного Суду у забезпеченні єдності правозастосування через правові висновки та Конституційного Суду як «негативного законодавця». Визначається, що сучасна судова діяльність має комплексний характер, поєднуючи в собі інтерпретаційні, квазіпрецедентні та правотворчі аспекти, що дозволяє судам фактично «добудовувати» право у відповідність до запитів сучасного суспільства.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізму правового регулювання. Автор наголошує на необхідності офіційної легітимації судової нормотворчості шляхом розширення повноважень Верховного Суду, зокрема надання йому права законодавчої ініціативи. Підсумовується, що перехід від консервативного позитивізму до визнання судового прецеденту в межах закону є інноваційним кроком до розбудови правової держави, де пріоритетом є ефективний захист прав людини та адаптивність права до викликів часу.

Ключові слова: *нормотворчість, судова влада, право, правотворчість, судовий розгляд, судовова нормотворчість, система права, судова норма.*

Kobko-Odarii V. S. The place of judicial rule-making in the mechanism of legal regulation

Abstract. The article substantiates the relevance of the study, which is caused by dynamic changes in the national legal system and the need to rethink the role of the judiciary. The author notes that in the context of globalization and Ukraine's integration into the European legal space, the traditional understanding of the court as an exclusively law enforcement body is becoming insufficient. It is emphasised that ignoring the real impact of court decisions on the legal field creates a gap between legal doctrine and legal practice. The dialectical nature of the formation of the judiciary is considered, where each stage of development appears as a new turn of the spiral, improving the forms and procedural limits of the courts' participation in the formation of legal standards.

The essence of judicial rule-making as a «by-product» of the theory of separation of powers is analysed. It is argued that the power of higher courts to refer to general principles of law when identifying gaps in legislation gives rise to the phenomenon of «judge-made law». It is emphasised that such activity does not contradict the principle of separation of powers, but rather is a necessary element of the system of checks and balances that ensures the stability of the legal system in the event of regulatory conflicts. Attention is focused on a functional analysis of the activities of the higher judicial bodies of Ukraine. The role of the Supreme Court in ensuring the unity of law enforcement through legal conclusions and the Constitutional Court as a 'negative legislator' is

considered in detail. It is determined that modern judicial activity is complex in nature, combining interpretative, quasi-precedential and law-making aspects, which allows courts to effectively «build» the law in accordance with the demands of modern society.

Proposals for improving the legal regulation mechanism have been formulated. The author emphasises the need for official legitimisation of judicial rule-making by expanding the powers of the Supreme Court, in particular by granting it the right of legislative initiative. It is concluded that the transition from conservative positivism to the recognition of judicial precedent within the law is an innovative step towards building a state governed by the rule of law, where the priority is the effective protection of human rights and the adaptability of law to the challenges of the times.

Key words: *rule-making, judicial power, law, law-making, judicial proceedings, judicial rule-making, legal systems, judicial norms.*

Протягом усього часу функціонування Основного Закону та еволюції нормативної бази, поступове розширення правотворчої активності судів дозволяє проаналізувати фундаментальні трансформації в юридичній науковій сфері. Право є продуктом життєдіяльності соціуму, що покликане забезпечити його безпеку та комфорт, адже об'єктивується у двох ключових вимірах: через законотворчість та через діяльність системи правосуддя. Однією з найбільш дискусійних проблем взаємодії цих інститутів є судова нормотворчість, яка тривалий час заперечувалася як на рівні законодавства, так і в наукових колах. Перед сучасною юриспруденцією стоїть амбітне завдання: не лише визнати цей правовий феномен, а й чітко детермінувати його роль у загальній теорії права та структурі правового регулювання.

Зазначене загальнотеоретичне завдання визначає і цілі цієї статті: із застосуванням класичних наукових методів дослідити відповідні результати правозастосовної нормотворчої діяльності, що виходять за межі традиційного судового тлумачення, визначити природу створюваного судами нормативного матеріалу та його роль у правовому регулюванні.

Питання взаємодії правотворчих процесів та функціонування органів правосуддя набуває особливої значущості для модернізації українського правопорядку, що було значною мірою продиктовано стартом системного реформування судової гілки влади у 2010 році. Науковий інтерес до цієї проблематики пояснюється тривалою відсутністю цілісного аналізу інституту правосуддя у вітчизняній юриспруденції. Донедавна правотворча роль суду перебувала на периферії академічних досліджень, і лише останнім часом вона почала розглядатися як самостій-

ний та фундаментальний об'єкт у теорії держави і права.

Створення судом особливих юридичних правил – це не тільки і не стільки відома властивість правових систем загального права, скільки неминучий етап розвитку права, в тому числі для сім'ї романо-германського права. В межах англо-американської правової традиції феномен судової нормотворчості нерозривно пов'язаний із інститутом класичного прецеденту. У Великій Британії під джерелом права розуміють специфічний механізм, завдяки якому певна норма набуває юридичної сили та стає обов'язковою для застосування в судовій практиці. Англійський прецедент, сформований у процесі правотворчої активності вищих судових інстанцій, виступає базовим джерелом права нарівні із законодавчими актами (статутами). Фундаментом цієї доктрини є принцип ієрархічності: рішення вищих судів мають імперативний характер для всіх нижчих ланок. При цьому самі вищі суди, хоч і не зв'язані суворим обов'язком дотримуватися власних рішень, зазвичай спираються на них при аргументації. Характерною рисою є те, що судді в Англії часто змушені керуватися раніше встановленими зразками, навіть за наявності вагомих підстав для відступу від них.

Українські правозастосовники та законодавець звільнили стримувану протягом соціалістичного періоду правотворчу енергію. Вітчизняна судова практика, виражена переважно в актах вищих судових органів, стрімко сформувалася в самостійну нормативно-правову реальність. І це вже не якісь «правові положення», що не відносяться до юридичної норми, а правила загальнообов'язкового характеру (хоча б в межах судової системи). Особлива юридична матерія правозастосов-

них актів і норм є об'єктивним елементом правової дійсності. Завдання сучасного правознавства полягає не в визнанні або запереченні нормативного характеру результатів судової діяльності, а в дослідженні нового феномену та визначенні його видів, змісту, функцій і місця у вітчизняній правовій доктрині в цілому та в механізмі правового регулювання зокрема.

Думки правознавців в юридичній науці розділились на два лагерь. Одні дослідники вважають, що юридичний прецедент не може взагалі бути джерелом права в нашій державі через те що Україна належить до романо-германської правової сім'ї, а це означає, що головним джерелом права виступає закон. А інші дослідники наголошують на тому, що наша система права повинна адаптуватись до сучасного суспільства і юридичний прецедент має право на існування, адже практика суддівської нормотворчої діяльності позитивно впливає на розвиток і оновлення законодавства.

Так, Л.М. Ніколенко має власне бачення даної ситуації і зазначає, що Україна належить до країн статутного права, тому «суди не мають права формувати прецеденти. У Конституції України закріплений принцип, згідно з яким судді під час здійснення правосуддя незалежні та підкоряються лише закону (ст. 129). Якщо суд підкорятиметься рішенням іншого суду (прецеденту), то тим самим він відступить від цього принципу» [1, с. 11].

Напротивагу, у сучасному науковому дискурсі чимало фахівців у галузі права схилиються до думки, що судова нормотворчість де-факто трансформувалася в автономне джерело права. Ця теза підкріплюється кількома фундаментальними чинниками: зростанням ролі судової практики в регулюванні правовідносин, а також переглядом концептуальних поглядів науковців та практиків на природу прецеденту в Україні. Зокрема, С. В. Шевчук аргументує необхідність імплементації прецедентних механізмів у національну правову систему. Дослідник акцентує увагу на тому, що правові позиції Верховного Суду повинні мати загальнообов'язковий характер, поширюючись на невизначене коло суб'єктів, а не обмежуватися лише

учасниками конкретного судового процесу [2, с. 16-19]. Л. А. Луць зазначає, що «судовими прецедентами можуть стати рішення Конституційного Суду України та Верховного Суду України» [3, с. 104].

Так, на думку Д. М. Ясинока «судова правотворчість – це комплексна процесуально-правова категорія, у якій поєднуються професійні знання й навички суддів, їх інтелектуально-правовий досвід, практичне мислення та наявний філософсько-правовий погляд на проблему з точки зору суспільних та моральних цінностей, логіки суджень, що дає можливість створити таку процесуально-правову формулу, зміст якої міг би заповнити законодавчу прогалину, яка б дала можливість розглянути цивільну, адміністративну чи господарську справу по суті; така правова формула, якщо вона сформована судом першої інстанції під час розгляду цивільної, адміністративної чи господарської справи, має можливість пройти перевірку як на змістовно-правову, так і на суспільно-правову якість на рівні як апеляційного, так і касаційного провадження» [4, с. 102].

Дійсно, юридичний прецедент не є офіційно джерелом права в Україні, оскільки суди в нашій державі не володіють законодавчою функцією відповідно до Основного закону держави, вони не наділені правом створення нових норм права (правил поведінки). Але, ігнорування цього юридичного явища (судового нормотворення) вітчизняною доктриною на сучасному етапі є неможливим. Рішення суду в цій системі координат розглядається як формалізований прояв реальної правової тканини, де абстрактний припис наповнюється конкретним сенсом через призму герменевтичного тлумачення. Правова реальність охоплює не лише текстуальні норми, а й акти їх реалізації. Результат такої взаємодії завжди перебуває в русі, виступаючи сполучною ланкою між теоретичним ідеалом законодавця та практичною площиною суспільних відносин.

Наголосимо, що автономність судової діяльності є суттєвою і впливає з принципу поділу політичної влади. На наш погляд, суд і законодавець не протистоять один одному, а взаємно збагачують правотворчу і право-

застосовну діяльність, яка в однаковій мірі залежить від економіки, ідеології та політики. Причини ж «неналежного» сприйняття судами юридичної науки, можливо, впливають зовсім не з правозастосовної практики, а з традиційного для академічної методології «відставання» правознавства від стрімко мінливої правової матерії.

Проте, слід наголосити на тому, що нормотворенням, з нашої точки зору, можуть володіти тільки вищі судові інституції – Верховний Суд України та Конституційний Суд.

Слушно з цього приводу зазначає В.О. Сердюк, що «протягом двох десятиліть в Україні розвивається інститут, що отримав назву «судова нормотворчість». Слід зазначити, що ця проблема вписується в загальноєвропейський процес посилення ролі судових рішень як джерела права в країнах із романо-германською правовою системою до яких традиційно відносять і Україну. Нормотворча діяльність судів в Україні розвивається в основному за такими основними напрямками, як: застосування закону (норми права) за аналогією під час розгляду конкретної справи; створення судового прецеденту; формування правових рішень Конституційного Суду України; видання Верховним Судом України роз'яснень із питань судової практики» [5, с. 73].

Попри скептицизм, який тривалий час панував у вітчизняному науковому дискурсі щодо визнання судової нормотворчості повноцінним джерелом права, сьогодні неможливо ігнорувати інтенсивний розвиток правотворчих функцій вищих судових інстанцій. Одним із пріоритетних векторів сучасної юриспруденції має стати всебічне та системне вивчення природи правових стандартів, що генеруються судами. Слід наголосити, що питання нормативної активності органів правосуддя не втрачає своєї гостроти вже понад двадцять років, залишаючись у центрі правових дискусій.

Так, більшість правознавців схилиються до того, що результати нормативної діяльності суду обмежуються прецедентними актами та іншими ідентичними за своєю правовою природою явищами. У цьому контексті варто згадати, що коло цих результатів у юридич-

ній літературі розширюється, відносячи до них сукупність судової практики, прецедентні рішення, а також механізм судового розсуду як інструмент правотворення. У сучасній юридичній доктрині питання класифікації результатів нормотворчої активності судів залишається дискусійним. Зокрема, С. Шевчук пропонує широке трактування, зараховуючи до них не лише прецеденти та практику, а й правові позиції, правоположення та роз'яснювальні акти вищих судових інстанцій [6, с. 57]. Іншу візію пропонує Б. Малишев, який концентрує увагу на прецедентах, квазіпрецедентах та актах нормативного характеру [7, с. 30].

Дослідники солідарні в тому, що генеровані вищою судовою гілкою правила (тлумачення, нормативні висновки тощо) слід вважати самодостатніми складниками правової системи. Також не викликає заперечень класифікація результатів цієї діяльності за функціональним призначенням: від заповнення прогалин до реалізації повноважень у сфері нормоконтролю. Проте динамічні дискусії тривають навколо параметрів офіційного визнання таких правил як повноцінних правових норм. Зокрема, науковий пошук зосереджений на: 1) формальних способах закріплення результатів судової діяльності; 2) співвідношенні юридичної сили судових норм із законодавчими актами; 3) інтеграції судових приписів у діючий механізм правового впливу.

1. В українській юриспруденції домінує позитивістський підхід, що акцентує увагу на формальних параметрах нормативного акта та його юридичній силі. Хоча суди орієнтуються на усталену практику розгляду аналогічних конфліктів, такий масив рішень не ідентифікується як самостійне джерело права. Причиною є невідповідність судових актів критеріям нормативності: вони не володіють належним рівнем абстракції та формальної визначеності. Тільки акти Пленуму Верховного Суду відповідають сутнісним та зовнішнім вимогам, які ставляться до джерел правових норм, оскільки вони мають цілісну нормативно-системну структуру. Легітимація нових форм джерел права в національній юридичній доктрині є тривалою та стадійною процедурою. Слід констатувати, що за

своїми ключовими параметрами – такими як загальнообов'язковість, державна гарантованість, нормативна структурованість та офіційне оприлюднення – постанови Пленуму Верховного Суду фактично дублюють характеристики нормативно-правового акта. Хоча судові прецеденти чи звичаї офіційно не ідентифікуються як джерела норм, реальна практика свідчить про інше.

2. Нормативні акти пленумів вищих судів, на думку деяких дослідників, належать до підзаконних правових актів. Тут, на нашу думку, йдеться не про кваліфікацію цих постанов як судовий прецедент, а про віднесення їх до зовсім іншого виду джерел права – нормативних актів підзаконного характеру. Ймовірно, такий підхід обумовлений розумним уявленням про лінійну ієрархію нормативних правових актів. І в літературі наголошується, що акти пленумів вищих судів – це прийняті компетентним державним органом акти, які закріплюють абстрактні, розраховані для багаторазового застосування та підлягають обов'язковому опублікуванню правила поведінки для необмеженої кількості осіб. Звісно ж, що віднесення нормативних актів пленумів вищих судів через їхню особливу природу до класичних нормативних правових актів, що видаються органами законодавчої чи виконавчої влади, некоректно. Норма, що видається вищим судом, – це теж норма права, але в силу своєї природи існуюча і застосована «паралельно» з традиційними нормативними правовими актами будь-якого виду (за винятком, природно, Конституції). І юридична сила, і рівень судової норми, як мінімум, рівні силі та рівню нормативного правового акту, який задіяний у конкретному випадку застосування права.

3. Визнання правотворчого потенціалу судової влади неминуче за умови, що генеровані нею норми набудуть статусу субстантивного елемента праворегулятивного механізму. Пропонована наукова концепція передбачає диференціацію результатів такої діяльності для більш точного визначення їхнього функціонального місця. Зокрема, виокремлюються фундаментальні норми, закріплені в постановах пленумів вищих судів, та вторинні форми судового впливу – правоінтерпретаційні при-

писи, результати тлумачення норм та юридичні висновки, що виникають при подоланні прогалин шляхом використання аналогії.

Правові норми першої групи включаються до початкової ланки механізму правового регулювання – нормативної регламентації. Такі норми займають «рівне місце» з правилами традиційними, що виходять від законодавчої та виконавчої влади нормативних правових актів положення, виконують ту саму функцію та доповнюють одна одну, забезпечуючи ефективність механізму правового регулювання. Інші результати судової діяльності належать до елементів заключної ланки механізму правового регулювання – реалізації (застосування судом) права. Інтерпретаційні результати судової діяльності другої групи – найважливіший елемент правозастосування та всього механізму правового регулювання, що забезпечує повноту, об'єктивність, всебічність та стабільність вітчизняного правосуддя.

Доцільною видається позиція Н. Стеценка щодо того, що в межах внутрішніх правових систем статус суб'єктів нормотворення доцільно закріплювати лише за найвищими ланками судової влади. Це обґрунтовується двома ключовими факторами. По-перше, вищі суди здатні надати результатам своєї діяльності характер загальної обов'язковості. По-друге, вони володіють повним циклом правотворчих можливостей – від запровадження та коригування норм до їх повної ануляції, тоді як суди нижчих інстанцій зазвичай обмежені лише функцією скасування актів [8, с. 2].

Сучасна вітчизняна юриспруденція більше не може ігнорувати цей вагомий правовий феномен. Судовий акт, ухвалений у процесі правозастосування, виступає зовнішньою об'єктивацією «живого» права – тобто того змісту, якого норма набуває в контексті реальних обставин через інструментарій юридичної герменевтики. Оскільки право є складником соціального буття, воно втілюється не лише в законодавчих приписах, а й у практичній діяльності суб'єктів та офіційних документах. Цей процес трансформації має динамічну природу, заповнюючи простір між статичною моделлю позитивного права та її фактичним впровадженням у суспільні відносини.

Погоджуємось із позицією Н. М. Саветчука, який зазначає, що «офіційно судовий прецедент не визнається джерелом права в Україні, однак, зважаючи на запровадження інституту зразкової справи та обов'язковість для суб'єктів владних повноважень та судів врахування висновків щодо застосування правових норм, закріплених у постановах ВС, є підстави стверджувати, про наявність передумов для визнання правороз'яснювального судового прецеденту як додаткового джерела права України» [9, с. 188].

Створення судом особливих юридичних правил – це не тільки відома властивість правових систем загального права, як неминучий етап розвитку права, в тому числі для сімей романо-германського права. Українські правозастосовники і законодавець звільнили правотворюючу енергію, що стримувалась протягом соціалістичного періоду. Вітчизняна судова практика, виражена здебільшого в актах вищих судових органів, стрімко сформувалася у самостійну нормативно-правову реальність. І це вже не якісь «правоположення», що не стосуються юридичної норми, а правила загальнообов'язкового характеру (хоча б у межах судової системи). Особлива юридична матерія правозастосовних актів та норм є об'єктивним елементом правової дійсності. Завдання сучасного правознавства полягає не у визнанні чи запереченні нормативного характеру результатів судової діяльності, а у дослідженні нового феномену та визначенні його видів, змісту, функцій та місця у вітчизняній правовій доктрині в цілому та в механізмі правового регулювання зокрема.

Вважаємо, що стримана та раціональна позиція вітчизняної правової школи щодо надання судовим рішенням нормативного статусу зумовлена історичним побоюванням перед суб'єктивним, емоційним фактором у правосудді, що потенційно може призвести до зловживань і волюнтаризму. Адже, «як відомо українському народові притаманна така ознака як правовий нігілізм. І проявляється він в слабкому знанні своїх прав та можливостей, зарозумілому, зневажливому, скептичному сприйнятті права, оцінці його не як базової, фундаментальної ідеї, а як вторинного явища в шкалі людських цінностей,

невіра в потенціал, можливості та необхідність права»[10, с. 87]. У сучасних дискусіях дослідники акцентують увагу й на інших бар'єрах, які гальмують легітимізацію правотворчого потенціалу судів. Зокрема, йдеться про певну «автономізацію» судової влади – її дистанціювання від академічної спільноти, панівної ідеології та політичних процесів, що сприймається як надмірна та неконтрольована незалежність. Так, Суддя Конституційного Суду України Д. Лилак свого часу наголошував на визнанні судової правотворчості і вказував на те, що на заваді її визнання стоять позитивістські настрої, які переважають на теренах української юридичної науки [11, с. 68].

Інституційна незалежність правосуддя впливає з фундаментальної засади поділу влади. При цьому судова та законодавча сфери не перебувають у конфлікті; навпаки, вони доповнюють одна одну в межах єдиного правового простору, що формується під впливом суспільно-політичних та економічних процесів. Проблема ж слабого зв'язку між практичною діяльністю судів та юридичною теорією часто полягає не в самій практиці, а в традиційному дефіциті мобільності правознавства. Наука часто демонструє ретроспективність, не встигаючи за вектором швидких змін у нормативному регулюванні.

Ми переконані, що суд і законодавець не протистоять один одному, а взаємно збагачують правотворчу та правозастосовну діяльність, тим самим оновлюють законодавство і закривають прогалини в праві.

Насамкінець слід констатувати, що активна нормотворча та інтерпретаційна діяльність органів правосуддя за короткий історичний період сформувалася в особливий нормативний масив (найбільш інтенсивно та об'ємно – у сфері приватного права). Уніфіковані постановами пленумів вищих судів судові рішення та акти, сприйняті юридичною наукою як судові прецеденти, норми права та інші результати правотворчої судової діяльності. Запропоновані у порядку постановки проблеми місце та функції нормотворчої діяльності суду у відповідних ланках механізму правового регулювання, на сьогоднішній день, потребують подальшого поглибленого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ніколенко Л.М. Щодо визначення судового прецеденту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. Вип. 27. Том 2. 2-14. 2014. С. 11-15.
2. Шевчук С.В. Шевчук С. Рішення Верховного Суду України як джерело права (деякі аспекти дії прецедентного права в Україні). *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 6. С. 16–19.
3. Луць Л. Сучасні правові системи світу : навчальний посібник. Львів : Львівський національний університету імені Івана Франка, 2003. 234 с.
4. Ясинок Д.М. Уніфікація процесуального законодавства у сфері судової правотворчості та її меж. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 98-102.
5. Сердюк В.О. Роль судової правотворчості у процесі здійснення судової реформи в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 28 (67). № 1. 2017. С. 73-78.
6. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К: Реферат. 2007. 640 с.
7. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії. К: Праксіс. 2008. 344 с.
8. Стецик Н.В. Судова правотворчість: загальна характеристика. *Часопис академії адвокатури України*. 2010. № 8. С. 1-6.
9. Саветчук Н.М. Поняття та сутність судового прецеденту як джерела права: загальнотеоретичні основи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. № 52. С. 178–191.
10. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет українського народу: історичні корені та сучасні трансформації : монографія / В. С. Кобко-Одарій. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 200 с.
11. Лилак Д.Д. Судочинство і проблеми суддівської правотворчості. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 3. С. 61-71.

Дата першого надходження статті до видання: 15.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Краглевич В. В.,доктор філософії в галузі право, адвокат, аспірант
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0009-0005-5946-5405**МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ АНАЛОГІЇ В ПРАВІ**

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз природи аналогії в праві як одного з ключових механізмів подолання прогалів у правовому регулюванні. Обґрунтовано, що в умовах постійної динаміки суспільних відносин жодна правова система не може уникнути ситуацій, коли окремі правовідносини залишаються поза межами прямої законодавчої регламентації, що зумовлює необхідність звернення до аналогії закону та аналогії права. Розкрито логічні засади умовиводу за аналогією, показано його імовірнісний характер та залежність від ступеня подібності істотних ознак порівнюваних правових ситуацій. Проаналізовано співвідношення аналогії з тлумаченням права та доведено, що визначальним критерієм їх розмежування є спрямованість діяльності: тлумачення встановлює зміст уже існуючої норми, тоді як аналогія передбачає застосування норм або принципів до випадків, прямо не передбачених законодавством. Особливу увагу приділено дискусії щодо правової природи аналогії, зокрема її кваліфікації як прояву судової правотворчості. На підставі аналізу нормативності права та ієрархії джерел права обґрунтовано висновок про правозастосовний, а не правотворчий характер аналогії у вітчизняній правовій системі. Доведено, що аналогія виступає інструментом реалізації права, спрямованим на забезпечення цілісності та стабільності правопорядку. Досліджено особливості застосування аналогії в різних правових системах, зокрема в англосаксонській та романо-германській традиціях, а також визначено місце аналогії в сучасній українській правовій системі. Обґрунтовано, що легітимне застосування аналогії в Україні можливе виключно в межах судочинства за наявності прямого законодавчого уповноваження, що впливає з конституційного принципу законності. Зроблено висновок, що аналогія в праві є необхідним, але обмеженим інструментом юридичного мислення, який потребує чітких методологічних орієнтирів та єдиних стандартів судової аргументації. Подальший розвиток доктрини аналогії пов'язується з уточненням меж її застосування, виробленням критеріїв відмежування від тлумачення та забезпеченням відповідності принципам верховенства права і правової визначеності.

Ключові слова: аналогія в праві; аналогія закону; аналогія права; прогалини в праві; тлумачення права; судова дискреція; принцип законності.

Kraglevych V. V. Methodological and theoretical principles of understanding the nature of analogy in law

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis of the nature of analogy in law as one of the key mechanisms for overcoming gaps in legal regulation. It is substantiated that in the conditions of constant dynamics of social relations, no legal system can avoid situations when individual legal relations remain outside the scope of direct legislative regulation, which necessitates the use of analogy of law and analogy of law. The logical principles of inference by analogy are revealed, its probabilistic nature and dependence on the degree of similarity of the essential features of the compared legal situations are shown. The relationship between analogy and interpretation of law is analyzed and it is proven that the determining criterion for their distinction is the direction of activity: interpretation establishes the content of an already existing norm, while analogy involves the application of norms or principles to cases not directly provided for by legislation. Special attention is paid to the discussion of the legal nature of analogy, in particular its qualification as a manifestation of judicial law-making. Based on the analysis of the normativity of law and the hierarchy of sources of law, the conclusion about the law-enforcement, not law-making nature of analogy in the domestic legal system is substantiated. It is proved that analogy acts as a tool for implementing law, aimed at ensuring the integrity and stability of the legal order. The peculiarities of the application of analogy in various legal systems,

in particular in the Anglo-Saxon and Romano-Germanic traditions, are studied, and the place of analogy in the modern Ukrainian legal system is also determined. It is substantiated that the legitimate application of analogy in Ukraine is possible exclusively within the framework of judicial proceedings in the presence of direct legislative authorization, which follows from the constitutional principle of legality. It is concluded that analogy in law is a necessary but limited tool of legal thinking, which requires clear methodological guidelines and uniform standards of judicial argumentation. Further development of the doctrine of analogy is associated with clarifying the limits of its application, developing criteria for distinguishing it from interpretation, and ensuring compliance with the principles of the rule of law and legal certainty.

Key words: *analogy in law; analogy of law; analogy of law; gaps in law; interpretation of law; judicial discretion; principle of legality.*

Постановка проблеми. В умовах постійної динаміки суспільних відносин правове регулювання неминує стикається з явищем прогалин, що зумовлює необхідність пошуку ефективних механізмів їх подолання. Одним із таких механізмів традиційно виступає аналогія в праві, яка забезпечує можливість застосування правових норм і принципів до відносин, безпосередньо не врегульованих законодавством. Водночас природа аналогії, її місце у системі джерел права, межі та умови застосування залишаються дискусійними як у теорії права, так і в практиці правозастосування.

Попри тривалу історію наукового осмислення аналогії закону та аналогії права, у сучасній юридичній доктрині відсутнє єдине розуміння їх методологічного статусу: аналогія розглядається то як логічний прийом мислення, то як юридико-технічний спосіб подолання прогалин, то як прояв судової правотворчості. Така багатозначність підходів зумовлює неоднозначність у тлумаченні сутності аналогії, що негативно позначається на єдності судової практики та стабільності правового регулювання.

Крім того, у вітчизняній правовій системі, орієнтованій на пріоритет нормативно-правового акта як основного джерела права, особливої актуальності набуває питання співвідношення аналогії з принципом законності, нормативністю права та конституційними вимогами щодо меж дискреції правозастосовних органів. Недостатня розробленість методологічних засад використання аналогії ускладнює визначення допустимих меж її застосування та створює ризики підміни правозастосування правотворчістю.

У зв'язку з цим постає об'єктивна потреба у комплексному теоретико-методологічному аналізі природи аналогії в праві, з'ясуванні її логічних, філософських і юридичних основ,

а також у виробленні чітких науково обґрунтованих підходів до її розуміння та застосування в сучасній правовій системі.

У сучасній логіці виокремлюють кілька основних способів умовиводу, серед яких найбільш відомими та поширеними є індукція і дедукція. Водночас поряд із ними існує ще один, третій спосіб логічного мислення – перехід від уже наявного знання про окремих об'єкт або їх сукупність до нового знання про інший об'єкт чи іншу їх групу, що визначається як аналогія.

Умовивід за аналогією полягає у встановленні належності певної ознаки окремому предмету на підставі його істотної подібності до іншого одиничного предмета. Формально такий логічний перехід може бути представлений у вигляді схеми: якщо предмет *a* володіє ознаками *P, Q, S, T*, а предмет *b* – ознаками *P, Q, S*, то з імовірністю можна стверджувати, що предмет *b* також має ознаку *T*.

Аналогія не є довільною або суто формальною логічною конструкцією, оскільки її підґрунтям виступають об'єктивні властивості та взаємозв'язки предметів реальної дійсності. Кожен конкретний об'єкт чи явище характеризується сукупністю ознак, які утворюють не випадкове поєднання, а внутрішньо узгоджену цілісність. Навіть незначні за своїм змістом властивості перебувають у взаємозалежності з іншими сторонами предмета та зумовлюються як його внутрішнім станом, так і зовнішніми умовами існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика аналогії в праві має тривалу історію доктринального осмислення та посідає помітне місце в загальній теорії права, теорії правозастосування і логіці юридичного мислення. У науковій літературі аналогія традиційно розглядається передусім як спосіб подолання прогалин у правовому регулю-

ванні та як специфічний різновид юридичного умовиводу, що забезпечує поширення правових норм і принципів на суспільні відносини, які не врегульовані безпосередньо законом.

Вагомий внесок у формування теоретичних підходів до розуміння аналогії зробили представники європейської та вітчизняної правничої думки, зокрема В.М. Орзіх, С.К. Бостан та інші дослідники, у працях яких окреслено базові характеристики аналогії закону й аналогії права, висвітлено їх функціональне призначення та запропоновано критерії відмежування аналогії від тлумачення права.

У сучасній українській юридичній доктрині проблематика аналогії розвивається у кількох взаємопов'язаних площинах. По-перше, аналізується її методологічний статус як логічного прийому юридичного мислення та як юридико-технічного засобу подолання прогалів. По-друге, досліджується співвідношення аналогії з принципом законності, нормативністю права та ієрархією джерел права, що є особливо значущим для правової системи України, у якій провідну роль відіграє нормативно-правовий акт. По-третє, предметом наукової уваги є межі допустимого застосування аналогії у правозастосуванні, насамперед у судочинстві, з огляду на конституційну вимогу діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією і законами України.

Окремий напрям досліджень становить галузевий аналіз аналогії (у цивільному, адміністративному, кримінальному та процесуальному праві), у межах якого уточнюються умови та межі її застосування залежно від предмета і методу правового регулювання. Водночас значна частина таких напрацювань має фрагментарний характер і зосереджується на прикладних аспектах, не завжди пропонуючи комплексне теоретико-методологічне бачення аналогії як загальнотеоретичної категорії.

Найбільш дискусійними у доктрині залишаються питання: чіткого розмежування аналогії та розширювального тлумачення; визначення меж судової дискреції при застосуванні аналогії; співвідношення аналогії із конституційними засадами правової держави та принципом верховенства права; допустимості й обсягу

звернення до принципів права як підґрунтя аналогії права. У контексті сучасних трансформацій української правової системи, європейської інтеграції та зростання ролі судової практики зазначені проблеми набувають особливої актуальності й потребують подальшого системного наукового опрацювання.

Отже, попри наявність суттєвого теоретичного доробку, проблема методологічних та теоретичних засад розуміння природи аналогії в праві залишається відкритою для подальших досліджень, що мають поєднувати загальнотеоретичний аналіз із врахуванням сучасних викликів правозастосування та вимог конституційної законності.

Метою наукової статті є висвітлення методологічних та теоретичних засад розуміння природи аналогії в праві.

Виклад основного матеріалу. Залежно від характеру об'єктів, що уподібнюються, у логіці розрізняють два основні види аналогії: аналогію предметів і аналогію відносин. Аналогія предметів являє собою умовивід, у якому уподібнюються два одиничні об'єкти, а перенесенню підлягають їхні властивості. Аналогія відносин, своєю чергою, ґрунтується на уподібненні відносин між двома парами предметів, при цьому перенесення стосується властивостей самих відносин [1, с. 332; 2, с. 113; 3, 83–85].

Упродовж тривалого часу в теорії права усталено використовуються дві базові категорії, пов'язані з інститутом аналогії: аналогія закону (*analogia legis*) та аналогія права (*analogia juris*). Обидва різновиди переважно інтерпретуються як юридико-технічні засоби подолання прогалів у правовому регулюванні. Виникнення доктрини аналогії закону здебільшого пов'язують із серединою XVIII століття, однак її наукове та прикладне значення не втратило актуальності й у сучасній юридичній теорії.

З огляду на універсальний характер, метод аналогії відомий і застосовується у більшості сучасних правових систем. Водночас специфіка кожної з них відображається у формах, межах і техніках використання відповідних видів аналогії.

У межах англосаксонської правової традиції застосування за аналогією охоплює

не лише норми законодавства, а й ширше коло джерел: загальні принципи природного права, правову доктрину та судові прецеденти. Так, в Англії, поряд із визнанням концепції незалежного існування права, функціонує положення, відповідно до якого суддя не вправі відмовити у здійсненні правосуддя з мотивів відсутності нормативної регламентації. За таких умов, заповнюючи прогалину, суддя формує рішення, яке фактично набуває нормативного значення. Водночас судове міркування ґрунтується на аналізі інших правових приписів, зіставленні їх змісту та виявленні подібності, що дає змогу дійти висновку про право, яке розглядається як таке, що вже об'єктивно існує. У США в рамках тієї ж концептуальної парадигми судді, як правило, підкреслюють власну роль як інтерпретаторів права, а не безпосередніх творців закону [4].

Натомість у країнах романо-германської (континентальної) системи права пізнання права первинно спирається на знання законодавства, а також на його тлумачення, що формується судовою практикою та юридичною наукою [5, с. 49–51]. Норми, закріплені у законі, у поєднанні з результатами їх інтерпретації інтегруються в узагальнене поняття «правові норми», оперування яким забезпечує можливість звернення до права як цілісної регулятивної системи. У ситуації відсутності безпосередньо застосовної законодавчої норми тлумачення переходить у площину подальшого розвитку права, здійснюваного суддею, зокрема шляхом застосування аналогії [6, с. 46]. За умов континентальної моделі, де закон виступає провідним джерелом права, аналогія закону та аналогія права набувають особливого значення, оскільки спрямовані на підтримання стабільності правопорядку та забезпечення ефективної реалізації права.

Юридичну аналогію М.В. Цвік характеризував як операцію, відмінну від тлумачення, оскільки вона спрямована не на з'ясування змісту вже наявних у праві норм, а на формування норми, якої у праві ще немає, хоча вона вибудовується за зразком чинних приписів – тобто за аналогією з ними [7, с. 85]. Відтак у межах тлумачення встановлюється зміст правових норм, зафіксованих законо-

давцем у процесі правотворчості, і правозастосовний орган при цьому не виходить за межі відповідної норми.

Відмінність застосування закону за аналогією від розширювального тлумачення полягає в тому, що при розширювальному тлумаченні застосовують саме той закон, який охоплює розглядуваний випадок; натомість при застосуванні закону за аналогією використовується закон, що регламентує не конкретно цей випадок, а найбільш подібний до нього, оскільки відповідна ситуація взагалі не передбачена законом [8, с. 314]. За аналогії права, у свою чергу, не здійснюється виявлення змісту вже існуючої правової норми; навпаки, шляхом апеляції до принципів права законодавство доповнюється нормою, якої в ньому бракує. Тлумачення ж застосовується з метою розкриття змісту припису, що закріплений у законі.

С.К. Бостан наголошував, що за умов розширювального тлумачення дія норми поширюється на факти, які законодавець міг передбачити або й передбачав, однак не відобразив їх у тексті закону. Натомість при аналогії дія норми переноситься на випадки, яких законодавець не передбачав і не міг передбачити [9, с. 270]. Водночас слід ураховувати, що поряд з об'єктивними існують і суб'єктивні чинники виникнення прогалин: вони зумовлюються недосконалим вираженням волі законодавця, коли останній міг передбачити потребу у правовому регулюванні певних суспільних відносин, проте через некомпетентність або недбалість допустив ухвалення закону з прогалиною. За таких умов критерій «можливості передбачення» законодавцем певних фактів у сфері правового регулювання не забезпечує чіткого розмежування тлумачення й аналогії. Відтак розмежувальним критерієм виступає насамперед те, що при тлумаченні права реальна воля законодавця встановлюється, але не зазнає змін, тоді як при аналогії така воля доповнюється [10; 11].

С.В. Завальнюк визначає аналогію як такий умовивід, який надає можливість застосувати відому юридичну норму до правовідношення, у якому один або кілька елементів відсутні чи відрізняються порівняно з конструкцією,

вираженою у відповідній нормі [11, с. 12–24]. У межах цього підходу сутність аналогії розкривається через специфіку розумової діяльності, необхідної для подолання прогалин у законі. При цьому правовою підставою для ухвалення рішення за аналогією закону виступає зміст виявленої норми, який і використовується у процесі правозастосування.

О.В. Колотова визначала аналогію в праві як логічний висновок щодо наявності у конкретній (одиночній) обставини певної ознаки, який ґрунтується на її подібності до іншої обставини, котрій така ознака вже притаманна [12, с. 55]. У свою чергу, А.В. Коструба розглядає аналогію як інструмент подолання прогалин у сфері суспільних відносин, що потребують правового регулювання [13, с. 185].

Інший підхід до розуміння змісту аналогії у праві полягає в її кваліфікації як різновиду так званої «судової правотворчості». Відповідну концептуальну позицію свого часу обґрунтовували В.А. Кройтор. На їхню думку, застосування «аналогії» закону (а тим більше – аналогії права) фактично означає здійснення правотворчого акта, суб'єктом якого виступає правозастосовний орган, оскільки прогалина в законі усувається не шляхом підведення неврегульованої ситуації під уже наявну подібну норму, а через формування судом – за зразком такої норми – іншого правила поведінки, яке й стає підставою для ухвалення рішення [14].

Ідею судової правотворчості в процесі застосування права визнавав і теоретично аргументував К.В. Легких. Він підкреслював, що статус суду як єдиного державного органу, уповноваженого здійснювати правосуддя, сам по собі не зумовлює зведення його діяльності виключно до механічного застосування закону. Навпаки, саме завдання відправлення правосуддя передбачає можливість заповнення прогалин за відсутності відповідного закону, а також доцільність судового контролю за законністю нормативних та інших актів управління. Водночас судові акти не можуть замінювати законодавство або суперечити йому [15]. При цьому, коли прогалини в нормативному регулюванні певних відносин усуваються судом тривало й масштабно, таке усунення, по суті, у «чистому вигляді»

призводить до формування нової юридичної норми [16; 17].

Зазначену інтерпретацію В.М. Орзіх заперечує, який наголошує, що аналогія є способом подолання прогалин не стільки в законі, скільки в «колі фактів», тобто у сфері суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню. Відповідно, аналогія, на його переконання, має правозастосовний характер і не може розглядатися як правотворчий процес [18].

На нашу думку, застосування аналогії не може бути ототожнене з правотворчістю. Право за своєю природою є нормативним явищем, а отже, правотворчість полягає у створенні правових норм, які мають чітко визначені в межах конкретної правової системи форми офіційної фіксації. У вітчизняній правовій системі таким способом є виключно ухвалення нормативно-правових актів. Інших форм формалізації правових норм законодавство України не передбачає. При цьому для нормативно-правових актів встановлено ієрархію, відповідно до якої норми Конституції України мають найвищу юридичну силу, норми законів повинні відповідати Конституції України, а норми підзаконних нормативно-правових актів – не суперечити ані Конституції, ані законам України.

Таким чином, до основних сутнісних ознак аналогії у праві слід віднести те, що вона є логічним прийомом умовиводу, який полягає у поширенні юридичних норм і принципів права на суспільні відносини, що не врегульовані законом. Вирішальними умовами такого умовиводу виступають, по-перше, наявність подібності істотних ознак між відносинами, врегульованими правом, і тими, щодо яких існує прогалина, та, по-друге, неістотний характер відмінностей між ними.

Водночас доцільно звернути увагу і на сферу застосування аналогії у праві, яка на практиці виявляється дещо вужчою, ніж це зазвичай декларується в теорії права. На наш погляд, легітимне використання аналогії можливе лише в межах одного виду державної правової діяльності – здійснення судочинства. Незалежно від підходів теоретиків, реальними суб'єктами практичного застосування аналогії у правозастосовній діяльності є виключно судді.

Це зумовлюється положеннями статті 19 Конституції України [19], відповідно до яких органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України. Отже, застосування аналогії у правозастосовній діяльності можливе лише за наявності прямого законодавчого уповноваження. Такі повноваження закріплено виключно у Цивільному процесуальному кодексі України (ЦПК України) [20] та Кодексі адміністративного судочинства України (КАС України) [21].

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що аналогія в праві має складну міждисциплінарну природу, поєднуючи логічний механізм умовиводу з юридико-технічними засобами забезпечення повноти правового регулювання. У методологічному вимірі аналогія постає як спосіб перенесення нормативного змісту на суспільні відносини, які не охоплені прямою законодавчою регламентацією, за умови наявності істотної подібності відповідних ознак та неістотності відмінностей між порівнюваними правовими ситуаціями. Водночас, з огляду на імовірнісний характер умовиводу за аналогією, її застосування потребує підвищених вимог до обґрунтування та аргументації, аби уникнути довільності правозастосовних рішень.

У теоретико-правовій доктрині аналогія традиційно осмислюється крізь призму двох базових форм – аналогії закону (*analogia legis*) та аналогії права (*analogia juris*), які здебільшого розглядаються як засоби подолання прогалин у праві. Разом із тим наявність альтернативних підходів, зокрема трактування аналогії як прояву судової правотворчості, зумовлює необхідність чіткого розмежування аналогії з розширювальним тлумаченням та визначення меж судової дискреції. Ключовим критерієм такого розмежування виступає спрямованість діяльності: тлумачення вста-

новлює зміст уже існуючої норми і не виходить за її межі, натомість аналогія передбачає застосування норми чи принципів до випадку, який законом прямо не врегульований.

У контексті вітчизняної правової системи, де провідним джерелом права є нормативно-правовий акт, застосування аналогії не може бути ототожнене з правотворчістю, оскільки створення правових норм передбачає спеціально визначені форми їх офіційної формалізації та дотримання ієрархії актів. Відтак аналогія має розглядатися як інструмент правозастосування, спрямований на забезпечення реалізації права та стабільності правопорядку, а не як механізм нормативного «творення» поза межами законодавчого процесу.

Окремої уваги потребує і питання сфери допустимого застосування аналогії в Україні. Враховуючи імператив статті 19 Конституції України, застосування аналогії є легітимним лише за наявності прямого законодавчого уповноваження. Як наслідок, фактичним суб'єктом застосування аналогії у правозастосовній діяльності виступає суд, а відповідні нормативні підстави закріплено, зокрема, у ЦПК України та КАС України, що, своєю чергою, актуалізує потребу у виробленні єдиних підходів судової аргументації при застосуванні аналогії та забезпеченні належних гарантій від підміни подолання прогалин довільним «конструюванням» правил поведінки.

Отже, методологічні та теоретичні засади розуміння природи аналогії в праві дають підстави розглядати її як необхідний і водночас обмежений інструмент юридичного мислення та правозастосування. Подальша наукова розробка проблеми має бути спрямована на уточнення доктринальних критеріїв відмежування аналогії від тлумачення, визначення меж і стандартів її застосування, а також на формування узгоджених підходів, здатних забезпечити єдність судової практики та відповідність аналогії принципам законності й верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тофтул М. Г. Логіка. К., 1999. 370 с.
2. Хоменко І. В. Основи логіки. К., 1996. 399 с.
3. Хоменко І. В. Що таке логіка. Барви творчості. К., 1995. С. 83-95.
4. Britannica. Anglo-Saxon law. British Encyclopedia. 2019. URL: <https://www.britannica.com/topic/Anglo-Saxon-law>

5. БернхемВ. Вступ до права та правової системи США; пер. з англ. К. : Україна, 1999. 554 с.
6. Новий тлумачний словник укр. мови : 42 000 слів : у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. К. : Аконіт, 1998. Т. 2. 911 с.
7. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
8. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
9. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
10. Тильчик В.В. Поняття адміністративно-правового механізму розв'язання податкових спорів та його ознаки. *Право та управління*. 2012. № 1. С. 560–572.
11. Легеза Ю. О. Система дисциплінарних стягнень як гарантія забезпечення службово-трудової дисципліни. *Право України*. 2023. № 12. С. 29–39
12. Завальнюк С.В. Аналогія закону та аналогія права як доктринальні інструменти подолання прогалин у цивільному законодавстві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/56.pdf>
13. Колотова О.В. Відмежування прогалин у праві від суміжних правових явищ. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 55–59.
14. Коструба А.В. Аналогія права та закону як фактична фікція і спосіб «оздоровлення» механізму правоприпинення. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 185–189.
15. Кройтор В.А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права*. 2016. № 3. С. 159–166.
16. Легких К.В. Прогалини у праві: позитивний підхід та концепція природного права. *Нове українське право*. 2025. Вип. 1. С. 42–46
17. Матат Ю.І. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в правозастосовній діяльності: монографія. Х.: Право, 2015. 176 с.
18. Орзіх В.М. Поняття аналогії закону й аналогії права в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 54. С. 83–86.
19. Конституція України від 28.06.1996. *Урядовий кур'єр*. 1996. № 129–130. Ст. 19.
20. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492
21. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36. Ст. 446.

Дата першого надходження статті до видання: 13.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Ляшко Д. В.,

аспірант

Національного університету водного господарства та природокористування,

адвокат, керуючий партнер

Адвокатського об'єднання «Істина»

ORCID: 0009-0005-0989-2839

ЮРИДИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ МЕЖ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ

Анотація. Ця стаття є дослідженням фундаментальної проблеми сучасного правознавства – визначенню меж судового тлумачення, в контексті забезпечення принципу юридичної визначеності як невід'ємної складової верховенства права. На основі аналізу правової доктрини здійснено спробу розкриття діалектичного протиріччя між вимогою сталості правового регулювання та спроможністю правозастосування адаптуватися до динаміки суспільних відносин. Обґрунтовано тезу, що судові тлумачення є не лише технічною стадією правозастосування, а й умовою реалізації права на правосуддя, особливо в ситуаціях нормативної неточності та наявності правових прогалів.

Досліджено еволюційну зміну ролі суду як активного суб'єкта, який не лише застосовує закон, а й певною мірою здатен формувати саме право, м'яко доповнюючи його зміст засобами судового тлумачення. Водночас, зауважено про необхідність розроблення чітких критеріїв, здатних розумно обмежити дискрецію та можливий надмірний активізм суду, запобігаючи перетворенню інтерпретації на нелегітимну законотворчість. Особливу увагу приділено аналізу вимоги єдності результатів судового тлумачення, як імперативу юридичної визначеності. Крізь призму практики Європейського суду з прав людини та рішень Конституційного Суду України розкрито зміст поняття «легітимних очікувань» суб'єктів права.

Наукова новизна дослідження полягає у формулюванні концепції, згідно з якою єдність судового тлумачення є не статичною вимогою юридичної визначеності, а динамічним процесом узгодження сталих правових позицій, у якому відступ від попереднього «прецеденту» є допустимим виключно за наявності вагомих аргументів на користь гарантування легітимних очікувань та кращого захисту фундаментальних прав людини.

Аргументовано, що хоча правотворчість не є безпосереднім завданням правосуддя, а радше його вимушеним результатом, проте, за умови неможливості миттєвого реагування законодавця на динамічні суспільні виклики, саме суд, застосовуючи механізм інтерпретації здатен забезпечити безперервність захисту прав людини.

Ключові слова: юридична визначеність, судові тлумачення, судова правотворчість, судова дискреція, єдність судового тлумачення.

Lyashko D. V. Legal certainty as a criterion for the limits of judicial discretion

Abstract. This article investigates a fundamental problem of modern jurisprudence: defining the limits of judicial interpretation within the context of ensuring the principle of legal certainty as an integral component of the rule of law. Based on an analysis of legal doctrine, the article attempts to reveal the dialectical contradiction between the requirement for stability in legal regulation and the ability of the application of law to adapt to the dynamics of social relations. It substantiates the thesis that judicial interpretation is not merely a technical stage of applying the law, but a condition for realizing the right to justice, particularly in situations of normative ambiguity and the existence of legal gaps.

The study explores the evolutionary shift in the role of the court as an active entity that not only applies the law but also, to a certain extent, is capable of shaping the law itself, subtly supplementing its content through judicial interpretation. At the same time, it notes the necessity of developing clear criteria capable of reasonably limiting discretion and potential excessive judicial activism, preventing interpretation from transforming into illegitimate law-making. Special attention is devoted to analyzing the requirement for consistency in judicial

interpretation results as an imperative of legal certainty. The content of the concept of «legitimate expectations» of legal subjects is examined through the prism of the case law of the European Court of Human Rights and decisions of the Constitutional Court of Ukraine.

The scientific novelty of the research lies in formulating a concept wherein the consistency of judicial interpretation is not a static requirement of legal certainty, but a dynamic process of harmonizing established legal positions. In this process, a departure from a previous «precedent» is permissible exclusively when there are compelling arguments in favor of guaranteeing legitimate expectations and better protecting fundamental human rights.

It is argued that although law-making is not the direct task of justice, but rather its compelled result, given the impossibility of the legislator's instantaneous response to dynamic societal challenges, it is the court, by employing the mechanism of interpretation, that is capable of ensuring the continuous protection of human rights.

Key words: *legal certainty, judicial interpretation, judicial law-making, judicial discretion, consistency of judicial interpretation.*

Постановка проблеми. В сучасній правовій доктрині питання меж судового тлумачення перестало бути виключно теоретичним та перейшло у площину практичного забезпечення ідей верховенства права. Як слушно зауважив Погребняк С. П.: «правова визначеність, як одна з фундаментальних вимог верховенства права, є однією з перших і найсуттєвіших вимог, що пред'являються людиною до права» [1, с. 23], яка гарантує чіткість, стабільність та розумну передбачуваність правового регулювання.

Разом з тим, ідеальна визначеність тексту правових норм видається недосяжною ціллю через неможливість передбачити всі ситуації, що зумовлено динамікою суспільних відносин та через саму природу мови. За цих умов, судове тлумачення здатне надавати сталій правовій нормі життя, дозволяючи правозастосуванню адаптуватися до потреб сьогодення. Водночас таке тлумачення має гарантувати ефективний захист прав людини та обмежуватися критерієм юридичної визначеності. Пошук цих критеріїв є складним завданням правозастосування.

Мета дослідження – на основі аналізу доктринальних підходів та практики правозастосування визначити критерії легітимності судового тлумачення, з'ясувати його роль у забезпеченні права на суд та окреслити межі, вихід за які порушує принцип юридичної визначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика судового тлумачення та юридичної визначеності розкрита в працях багатьох вітчизняних науковців: С. Головатого, М. Козюбри, Ю. Матвєєвої, О. Петри-

шина, С. Погребняка, Д. Скрипник, Н. Слотвінської, С. Шевчука та ін. Окремі аспекти єдності судової практики висвітлені у роботах Ю. Барабаша та М. Смородинського. У зарубіжній літературі вагомий внесок зробили Р. Дворкін (концепція «права як цілісності»), А. Барак (судова дискреція) та інші. Науковцями проведено дійсно фундаментальні дослідження змісту понять судового тлумачення, правотворчості, їх еволюції та практичного значення для правозастосування. У дійсній статті здійснено спробу аргументувати необхідність подальших наукових досліджень взаємозв'язку між вимогами юридичної визначеності та межами судового тлумачення, які б гарантували належний захист прав людини.

Виклад основного матеріалу. Закріплене у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «право на правосуддя» не обмежується лише формальним доступом до залу суду. Воно передбачає право на розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, який спроможний надати ефективний правовий захист [2]. У пункті 40 рішення Європейського суду з прав людини від 19.03.97 у справі «Горнсбі проти Греції» («Hornsby v. Greece», заява № 18357/91) суд наголошує, що, відповідно до усталеного прецедентного права, пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Таким чином, ця стаття проголошує «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право подати позов з приводу цивільно-правових питань до суду [3].

Разом з тим, ефективність судового захисту значною мірою залежить від того, як суд розв'язує ситуації, коли закон викладено нечітко або ж законодавець взагалі «мовчить». Гарантія доступу до правосуддя передбачає можливість сподіватися на вирішення будь-якого юридичного спору, навіть у випадку, коли порушене право не забезпечене прямим механізмом нормативного захисту, або коли застосування закону вимагає додаткового аналізу. Для прикладу, коли законодавець застосовує у нормі абстрактні поняття та категорії, відкриті переліки, він делегує суду повноваження самостійно наповнити їх конкретним змістом у момент правозастосування.

Водночас, практичному правозастосуванню відомі ситуації, коли під час вирішення справи суддя виявляє відсутність чіткої правової норми, спроможної її врегулювати, тобто зустрічається з правовою прогалиною: повною або частковою відсутністю норми права, що не забезпечує завершеність правового регулювання відповідних суспільних відносин [4].

У подібних випадках суд вимушено постає перед юридичною дилемою: відмовити у здійсненні правосуддя через відсутність чи нечіткість норми (що, слід зауважити, є грубим порушенням прав людини), або ж здійснити правове тлумачення ситуації, самостійно заповнивши правову прогалину та знайти юридичне вирішення спору.

Згідно з ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір [5], тож відмова у доступі до правосуддя з мотивів неповноти законодавства була б недопустимою. Діючи у подібній ситуації суддя не просто здійснює пошук норми права, яка підлягає застосуванню, обравши найкращий нормативний відповідник з усіх можливих, а вимушений діяти творчо, у разі необхідності, формуючи нове правило поведінки щодо вирішення спору, яке найкращим чином відповідало б загальним принципам права та позиції справедливості. Вирішення подібного спору потребує глибокого аналізу і професійного застосування права, застосування методів аналогії та заходів тлумачення, звернення до загальних правових

принципів (справедливості, добросовісності, розумності). Як бачимо, вимога гарантії права особи на правосуддя мимоволі покладає на суд функцію «м'якої правотворчості», в межах якої він вимушений вдаватися до заходів пошуку права, формування сталих підходів до його застосування. При цьому, такий пошук є обов'язком, а не примхою суду. У цьому контексті виникає поняття суддівського розсуду та можливості судової правотворчості.

За допомогою своїх юридичних знань «про ціле» суддя на чуттєвому, не підвладному логічним операціям рівні, починає формулювати висновки про зміст як правових норм, так і письмово не зафіксованих підтекстів, які наближають до справедливості під час вирішення справи, і навпаки, «відшкодування» з подальшим оголошенням саме частин, як «відкритих», так і «прихованих», дає змогу краще розумітися на праві загалом. Процес розгортання думок судді під час праворозуміння нагадує класичну герменевтичну характеристику суб'єкта в універсальній «фігурі пізнання»: безперервний рух думок у замкненому колі – від цілого до його частини та у зворотному напрямі [6, с. 189–190].

Досліджуючи проблему вибору під час розгляду суддею складної справи, яка має кілька законних рішень колишній голова Верховного суду Ізраїлю зазначає: «Там, де існує суддівський розсуд, закон ніби каже: «Я визначив зміст правової норми цієї точки. Звідси ж належить тобі, суддя, визначати зміст правової норми, бо я, правова система, не в змозі сказати тобі, яке рішення потрібно вибрати». Це ніби правовий шлях призвів до роздоріжжя, і суддя повинен, не маючи чіткого і точного стандарту для керівництва, вирішити, якою дорогою йти» [7, с. 14].

У своїй праці «Право, законодавство та свобода» Ф. Гайєк, цитуючи Фріца Керна зазначає: «Коли виникає справа, стосовно якої не можна послатися на чинні закони, то правники чи судді створюють новий закон у переконанні, що створене ними є добрим старим правом – щоправда, не переданим їм прямо, але мовчазно існуючим. І тому вони не створюють новий закон – вони «відкривають» його [8, с. 121].

Слід розуміти, що такий пошук суддею права не є основною функцією суду, а радше побічним явищем його діяльності. Він обмежується багатьма технічними чинниками: системою поділу влад, порядком нормотворчості, функціональними повноваженнями суду, умовами дії актів судового тлумачення, тощо. Водночас, головним критерієм легітимності результатів такого пошуку є юридична визначеність, яка як зазначено у Доповіді Венеційської Комісії «Про правовладдя» від 25–26.03.2011 (CDL-AD(2011)003rev), «вимагає, щоб юридичні норми були зрозумілими й точними, а також, щоб їхньою метою було забезпечення передбачності ситуацій та правовідносин» [9, с. 29].

С. Погребняк зазначає, що в деяких випадках інтерпретаційна і правозастосовна функції судової практики фактично перетворюються на правотворчу. При цьому науковець констатує, що в межах романо-германської правової сім'ї правотворча функція судової практики зазвичай не є основною, а виконується як додаткова, яка нібито доповнює правозастосовну чи інтерпретаційну діяльність судів, компенсує недоліки формально-юридичних джерел [10, с. 96–97].

Р. Майданик висловлює думку, що суди створюють «нове право» не лише з метою тлумачення неоднозначних для розуміння правових норм при вирішенні конфлікту правових норм, заповненні прогалин тощо, а й для захисту концепції справедливості діють проти закону (*contra legem*), що розширює зміст нормативних положень, розкриває та підтверджує фундаментальні надпозитивні принципи правової системи» [11, с. 46].

Наведене посилення ролі суду породжує фундаментальну колізію: як узгодити творчий характер судового тлумачення з принципом правової визначеності, який вимагає передбачуваності, ясності та стабільності правових наслідків.

Визначення умов та меж судової дискреції можна сміливо назвати «святим граалем» юридичної теорії. Зазвичай, її межі окреслюються текстом закону та викладеними у актуальних правових позиціях вищих судових органів правилами його практичного застосування. Проте, аналізуючи роль суду кризь при-

зму необхідності гарантування ефективного захисту прав людини, мушу зауважити, що ці межі можуть набувати значно складнішого рис, надаючи судді інтелектуальну свободу вибору варіантів дії у правовому полі. Легітимність такого вибору забезпечується перш за все юридичною аргументацією та засобами судового тлумачення.

Традиційна теорія судового тлумачення, як механізму пошуку права, базується на презумпції, що зміст права об'єктивно існує в тексті законів, тож завдання судді полягає лише у його пошуку (статичний підхід). Проте, як свідчить практика, жодне правило не здатне передбачити усі можливі варіанти свого застосування. Розвиваючи цю думку, слід згадати запропоновану Г. Гарта філософську концепцію «відкритої структури норми права», яка констатує, що праву, як і будь-якому різновиду суспільних відносин, притаманна невизначеність зумовлена властивостями самої мови: динамічністю її смислів, можливістю розширеного лінгвістичного тлумачення понять [12, с. 125-128].

Застосування права завжди вимагає попередньої інтелектуальної діяльності з пізнання та усвідомлення його сутності. Судове тлумачення закінчується ухваленням рішення – акту тлумачення, у якому, в силу процесуальних вимог, має обов'язково наводитися логічне та юридичне обґрунтування причин та мотивів для його прийняття. Тож судове тлумачення є однією з найважливіших складових процесу реалізації права, що визначає життєдайність норми, можливість її практичного застосування, виявляючи її недоліки та перспективи. Враховуючи принцип обов'язковості судового рішення, судове тлумачення можна водночас назвати кінцевою стадією правозастосування, адже воно і визначає практичну форму існування та дії права.

Можливість судової правотворчості, як вимушеного етапу втілення правосуддя розумно обмежується вимогами принципу юридичної визначеності. Як зазначає Матвєєва Ю.І.: «Якщо припустити, що під час вирішення будь якої справи суддя має право на вільне тлумачення норм, правова система ризикує перетворитися на хаос. Надання без-

межної свободи суду фактично робить його законодавцем, порушує принцип розподілу влади, зокрема в частині стримувань і противаг, тим самим відкриваючи можливості для суддівського свавілля» [13., с. 72].

Презюмується, що навіть у разі відсутності норми здатної прямо врегулювати спірні відносини, судова правозастосовна практика зобов'язана сформувати єдиний та сталий підхід до вирішення відповідного юридичного спору, спроможний гарантувати забезпечення прав людини та збереження принципу рівності перед законом. Тож, якщо один суд вирішуючи такий спір тлумачить право на користь Позивача, інший суд у подібній ситуації повинен діяти аналогічно.

Тобто, судова практика навіть у випадку якщо їй притаманні риси правотворчості повинна бути обґрунтованою та логічно передбачуваною. У свою чергу, абсолютна статичність судової практики також є небезпечною, адже спроможна спричинити стагнацію права. Тому вимогою юридичної визначеності у судовому правотлумаченні є не заборона змін як таких, а їх вираженість та послідовність. Судове вирішення конфліктів має враховувати легітимні очікування сторін, а будь-яка зміна судової правозастосовної практики повинна бути належним чином обґрунтована. Крім того, така зміна повинна передбачати механізм ефективного захисту осіб, які діяли, покладаючись на попередню практику (наприклад, застосувавши перспективну дію нового тлумачення).

Дослідження суперечності між статичністю законодавства та динамікою суспільних відносин свідчить про існування кризи адаптації права. Надмірність та неузгодженість норм робить класичні методи інтерпретації недо-

статніми. Європейською правовою спільнотою наразі сформовано підхід «еволюційного тлумачення», який дозволяє праву залишатися живим інструментом вирішення конфлікту між необхідністю передбачуваності права та потребою у справедливому результаті, де права людини виступають головним критерієм судового активізму.

Висновки. Попри офіційне заперечення правотворчості суду, вплив судового тлумачення на формування права, виявлення прогалин та недоліків регулювання, доповнення змісту є беззаперечним. Судове тлумачення є вагомим та незамінним елементом правозастосування, а інколи і повноцінним рушієм права. Саме воно забезпечує адаптацію сталих та інколи недосконалих правових норм до динамічних умов життя та гарантує відповідність правозастосування міжнародним стандартам захисту прав людини.

Юридична визначеність неможлива без єдності судової практики. Уніфікація результатів тлумачення найвищими судовими інстанціями є запобіжником проти дискримінації та волюнтаризму, забезпечуючи передбачуваність правового середовища. У свою чергу, вимога єдності тлумачення не повинна перетворюватися на догматизм. Суд має право на відступ від попередніх позицій, якщо це зумовлено еволюцією стандартів прав людини, однак такий відступ має бути максимально прозорим та обґрунтованим.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що межею судового тлумачення є баланс між текстом закону та його ціннісною метою, здатністю забезпечити максимальний рівень захисту прав людини у конкретних обставинах що і є визначальним елементом легітимності судової дискреції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 41 с.
2. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Горнсбі проти Греції (Hornsby v. Greece), Рішення ЄСПЛ від 19.03.1997, заява № 18357/91, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.
4. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20>.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

6. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення. Колективна монографія: А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стомба. Відп. ред. В.С. Бігун. Київ.: Реферат, 2009. 316 с.
7. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Центр учбової літератури, 2022. 320 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/sudeyskoe-usmotrenie.pdf>
8. Гайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. / Пер. з англ. Київ.: Сфера, 1999. Т. 1.: Правила та порядок. 196 с. URL: <https://library.khpg.org/files/doc/1558940982.pdf>
9. Доповідь про правовладдя. Ухвалено Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) на її 86-му пленарному засіданні (CDL-AD(2011)003rev, Венеція, 25–26 березня 2011 року). Право України. 2019. № 11. С. 14-38. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001071764>.
10. Погребняк С.П. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 4 (35). С. 92–99
11. Майданик Р.А. Загальна характеристика судового прецеденту в праві України. Юридична Україна. 2012. № 12. С. 41–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2012_12_9
12. Харт Х.Л.А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1998. 238 с.
13. Матвєєва Ю.І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. НУКМА. Київ, 2019. 220 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/e7e67894-4fec-4fad-9d0d-5707f6489eec>

Дата першого надходження статті до видання: 20.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Мацелюх І. А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-3706-6428

Кокошко М. В.,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5753-9061

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ (X – ПОЧ. XX СТ.)

Анотація. Стаття присвячена комплексному історико-правовому дослідженню еволюції систем реабілітації військовослужбовців в Україні від періоду Руської держави до початку XX століття. Актуальність дослідження зумовлена сучасними викликами, пов'язаними з необхідністю надання кваліфікованої медичної допомоги та реабілітації військовослужбовцям в умовах повномасштабної збройної агресії, що робить вивчення історичного досвіду особливо важливим для формування ефективної сучасної системи соціального захисту ветеранів.

Автори простежують трансформацію підходів до реабілітації воїнів від благодійної допомоги до юридично закріпленого обов'язку держави. Дослідження охоплює кілька ключових історичних періодів. Перший етап (X–XIII ст.) характеризується формуванням церковно-монастирської медицини на Русі, коли після прийняття християнства у 988 році медична допомога пораненим дружинникам здійснювалася переважно в монастирських шпиталях, що поєднували функції лікарні, притулку та місця духовного очищення.

Наступний період (XIV–XVI ст.) відзначається розвитком професійної медичної освіти завдяки заснуванню Ягелонського університету в Кракові та Острозької академії, що дало змогу інтегрувати українську медицину до загальноєвропейського наукового простору. Особлива увага приділяється козацькій добі (XVI–XVIII ст.), коли сформувалася унікальна система медичного забезпечення Запорозької Січі, заснована на глибоких знаннях народної медицини, санітарно-гігієнічних практиках та карантинних заходах.

Завершальний етап аналізу стосується періоду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (1918), коли вперше було здійснено спробу створення комплексної державної системи охорони здоров'я з виділенням значних бюджетних коштів та формуванням спеціалізованих інституцій. Дослідження доводить, що український історичний досвід організації медичної допомоги військовослужбовцям демонструє унікальні підходи, які заслуговують на подальше наукове осмислення та можуть бути використані при створенні сучасної системи реабілітації ветеранів.

Ключові слова: реабілітація військовослужбовців, історія медицини, монастирська медицина, Запорозька Січ, козацтво, медичне забезпечення, медична допомога, психологічна допомога, соціальний захист ветеранів.

Matseliukh I. A., Kokoshko M. V. Historical experience of military personnel rehabilitation in Ukraine (10th – early 20th centuries)

Abstract. The article is devoted to a comprehensive historical and legal study of the evolution of military personnel rehabilitation systems in Ukraine from the period of the Rus' state to the early 20th century. The relevance of the study is determined by contemporary challenges related to the need to provide qualified

medical care and rehabilitation to military personnel in the context of full-scale armed aggression, which makes the study of historical experience particularly important for forming an effective modern system of social protection for veterans.

The authors trace the transformation of approaches to warrior rehabilitation from charitable assistance to a legally enshrined obligation of the state. The study covers several key historical periods. The first stage (10th–13th centuries) is characterized by the formation of church-monastic medicine in Rus', when after the adoption of Christianity in 988, medical care for wounded *druzhyna* warriors was provided mainly in monastic hospitals, which combined the functions of a hospital, shelter, and place of spiritual purification.

The next period (14th–16th centuries) is marked by the development of professional medical education through the establishment of Jagiellonian University in Kraków and the Ostroh Academy, which enabled the integration of Ukrainian medicine into the pan-European scientific space. Special attention is paid to the Cossack era (16th–18th centuries), when a unique system of medical support for the Zaporizhian Sich was formed, based on deep knowledge of folk medicine, sanitary and hygienic practices, and quarantine measures.

The final stage of analysis concerns the period of the Ukrainian State under Hetman Pavlo Skoropadskyi (1918), when the first attempt was made to create a comprehensive state healthcare system with the allocation of significant budgetary funds and the formation of specialized institutions. The study demonstrates that the Ukrainian historical experience of organizing medical care for military personnel shows unique approaches that deserve further scientific understanding and can be used in creating a modern system of veteran rehabilitation.

Key words: *military personnel rehabilitation, history of medicine, monastic medicine, Zaporizhian Sich, Cossacks, medical support, medical care, psychological assistance, social protection of veterans.*

Проблема реабілітації військовослужбовців, які отримали поранення під час виконання бойових завдань, завжди посідала важливе місце в системі державного управління та соціального забезпечення. Історичний досвід свідчить, що від ефективності організації медичної допомоги пораненим воїнам залежала не лише боєздатність армії, а й соціальна стабільність суспільства, оскільки турбота про захисників держави формувала довіру до влади та посилювала патріотичні настрої серед населення. Для сучасної України, яка в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації щодня стикається з необхідністю надання кваліфікованої медичної допомоги тисячам поранених захисників, питання вивчення історичного досвіду організації реабілітації військових набуває не лише теоретичного, а й вкрай важливого практичного значення.

Актуальність дослідження зумовлена декількома чинниками. По-перше, сучасна війна продукує безпрецедентну кількість поранених військовослужбовців, які потребують не лише невідкладної медичної допомоги, а й тривалої комплексної реабілітації, що охоплює фізичний, психологічний, соціальний та професійний виміри. По-друге, вивчення еволюції підходів до реабілітації воїнів дозволяє простежити трансформацію цього явища від благодійної допомоги до юридично закріпленого обов'язку держави, що

має принципове значення для розуміння природи сучасної системи соціального захисту ветеранів. По-третє, український історичний досвід, зокрема козацька традиція медичного забезпечення, демонструє унікальні підходи до збереження здоров'я військовослужбовців, які заслуговують на окреме наукове осмислення.

Питання реабілітації військовослужбовців має багатогранну історіографію, яка, втім, характеризується фрагментарністю та нерівномірним висвітленням різних історичних періодів. Традиційно дослідники зосереджувалися на вивченні загальної історії медицини, приділяючи увагу технологічним досягненням, розвитку медичної освіти та інституційним трансформаціям у системі охорони здоров'я. Натомість специфіка медичного забезпечення саме військовослужбовців, особливості організації допомоги пораненим воїнам та еволюція підходів до їхньої реабілітації залишалися на периферії наукового інтересу. Окремі аспекти цієї проблематики розглядалися в контексті військової історії, історії монастирів та церковних інституцій, проте комплексного історико-правового дослідження, яке б охоплювало весь період від Русі до сучасності та фокусувалося саме на еволюції систем реабілітації військових, досі не проводилося.

Серед вітчизняних дослідників, які торкалися окремих аспектів цієї проблематики,

слід відзначити праці В. Білоуса та В. Білоуса [1], присвячені загальній історії медицини в Україні, роботи І. Мацелюх та А. Мусієнко [2], в яких проаналізовано розвиток санітарно-епідеміологічного законодавства та карантинних заходів, дослідження В. Панашенка [3] щодо організації полкового управління та військових товариств у козацьку добу, праці Л. Жванко [4], присвячені політиці Української держави гетьмана Павла Скоропадського у сфері охорони здоров'я, а також напрацювання В. Мамки [5], яка в статті «Становлення та розвиток державної політики щодо медичної та психологічної реабілітації в Україні», розглядає означений процес лише з моменту проголошення української державності. Водночас жодна з цих робіт не ставила за мету комплексний аналіз саме системи реабілітації військовослужбовців у її історичному розвитку.

Таким чином, **метою** даної статті є комплексний історико-правовий аналіз еволюції систем реабілітації військовослужбовців в Україні з періоду Русі до початку XX ст. та виявлення специфіки організації медичної допомоги пораненим воїнам на різних етапах історичного розвитку.

Після прийняття християнства у 988 році великокнязівська влада Русі здійснила радикальну трансформацію підходів до організації медичної допомоги, передавши лікарську справу під відання церкви та монастирів. Означене рішення мало далекосяжні наслідки для розвитку системи медичного забезпечення загалом та допомоги пораненим дружинникам зокрема. Заборона язичницьких практик лікування не означала повної відмови від накопиченого народного досвіду, натомість відбувалася його інтеграція в нову, християнську парадигму медичної допомоги, де лікування тіла поєднувалося з турботою про душу хворого.

Літописні свідчення вказують на те, що вже в X–XI століттях активно почала розвиватися так звана монастирська медицина, яка стала основою організованої системи надання медичної допомоги всім категоріям населення, включно з пораненими дружинниками, які складали військову еліту Русі. Фізично та психічно хворих людей, а також поранених

внаслідок військових дій, відправляли до монастирів, де для їх лікування відкривалися спеціальні шпитальні палати. Такі заклади відрізнялися від пізніших європейських госпіталів тим, що поєднували функції лікарні, притулку та місця духовного очищення. Для поранених дружинників створювалися особливі умови, що відображало високий соціальний статус професійних воїнів у суспільній ієрархії Русі.

Медичною практикою здебільшого займалися лікарі-ченці, які поєднували емпіричні знання з християнськими уявленнями про природу хвороб та методи їх лікування. Києво-Печерський патерик містить перелік вимог до таких лікарів, де, зокрема, зазначалося: «Лечці мали допомагати та доглядати за хворими, бути терплячими та не дбати про особисте збагачення» [6]. Ці етичні приписи фактично регламентували діяльність монастирських лікарів, створюючи своєрідний кодекс професійної поведінки, який гарантував якість медичної допомоги та захищав пацієнтів від недобросовісних практик.

За свідченням літописців, при монастирях у Києві, Переяславі, Львові та інших центрах удільних князівств на постійній основі функціонували медичні відділення, які приймали не лише хворих ченців та місцевих мешканців, а й поранених дружинників, що поверталися з військових походів. Саме там лікували тих, хто отримав поранення від військових дій, застосовуючи як традиційні методи народної медицини, так і запозичені з Візантії медичні практики.

Зокрема, Никонівський літопис стверджує, що митрополит Єфрем у 1091 році заклав у Переяславі «будівництво банне і лікарське», де працювали лікарі та надавали усім медичну допомогу, хто цього потребував. Це свідчення має принципове значення для розуміння організації медичної допомоги на Русі, оскільки демонструє не лише наявність спеціалізованих медичних закладів, а й увагу до санітарно-гігієнічних аспектів лікування. Питання гігієни посідало важливе значення в системі медичної допомоги пораненим воїнам, адже обов'язковою умовою лікувального протоколу було розпарювання та омивання тіла у бані [6]. Продемонстрований аспект

якісно вирізняв практики Русі від західноєвропейських країн періоду Середньовіччя, де гігієнічні процедури часто ігнорувалися або навіть вважалися шкідливими.

Вже в першій половині XIII століття, попри монголо-татарську навалу, майже в кожному містечку існували монастирі, які продовжували виконувати функції медичних центрів. Загалом історики церкви вказують, що на Русі функціонувало близько 70 монастирів, значна частина з яких мала власні шпитальні палати. Ченці в монастирях не лише займалися безпосередньою медичною практикою, надаючи допомогу пораненим дружинникам та іншим хворим, а й здійснювали важливу роботу з систематизації та збереження медичних знань. Вони записували свої спостереження та методи лікування, листувалися з колегами з інших монастирів, обмінюючись досвідом, здійснювали переклад медичних грецьких та латинських книг на церковнослов'янську мову, роблячи доступними для місцевих лікарів найкращі досягнення візантійської та арабської медицини, навчали послухників медичній практиці [1, с. 111].

Варто зазначити, що церковно-монастирська медицина на Русі не стала абсолютним монополістом у сфері надання медичних послуг. У великих містах, при княжих дворах, а також безпосередньо під час військових походів надавали медичну допомогу і лікували світську знать та дружинників професійні лікарі, здебільшого іноземного походження, які володіли знаннями візантійської, арабської або західноєвропейської медицини [1, с. 111].

Таким чином, період X–XIII століть на Русі характеризувався формуванням організованої системи медичної допомоги пораненим дружинникам на базі монастирських шпиталів. Ця система поєднувала елементи благодійності, християнського милосердя та практичних потреб у збереженні боєздатності військових формувань.

Традиції церковно-монастирської медицини, закладені в період Русі, продовжували активно розвиватися і удосконалюватися впродовж XIV–XVI століть, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполи-

тої. Однак цей період характеризувався не лише збереженням попередніх напрацювань, а й якісно новими процесами, пов'язаними з інтеграцією України до загальноєвропейського освітнього та наукового простору.

Медична практика в цей період поступово удосконалювалася завдяки знанням, отриманим внаслідок наукових здобутків, які стали можливими через заснування європейських університетів та відкриття при них медичних факультетів. Цей процес мав революційне значення для розвитку медицини загалом, оскільки університети перетворили медицину з ремесла, що передавалося від учителя до учня переважно емпіричним шляхом, у науку, яка базувалася на систематизованих знаннях анатомії, фізіології та фармакології.

Важливим освітнім центром у регіоні стало заснування 12 травня 1364 року Ягелонського університету в Кракові [7, с. 181–182.]. Медичний факультет Ягелонського університету став місцем, де вихідці з українських земель могли здобути фундаментальну медичну освіту європейського зразка. Випускники цього закладу володіли не лише практичними навичками лікування, а й теоретичними знаннями, що базувалися на працях античних авторів – Гіппократа, Галена, Авіценни, а також на сучасних на той час досягненнях європейської медицини.

Услід за Краковом, на українських теренах з'явився власний освітній заклад вищого рівня. Князь Василь-Костянтин Острозький, запросивши вчених та випускників із європейських університетів, заснував у 1576 році Острозьку академію, де вперше безпосередньо в Україні почали вивчати основи вільних мистецтв, богослов'я, філософію, а також медицину [8, с. 181–182.]. Заснування Острозької академії мало величезне символічне та практичне значення для українських земель, оскільки вперше створювалася можливість здобути вищу освіту, включно з медичною, не виїжджаючи за межі етнічної території.

Ці освітні досягнення мали безпосередній та відчутний вплив на розвиток військової медицини в Україні. Підготовлені у європейських університетах фахівці поверталися на батьківщину, привносячи з собою не лише теоретичні знання, а й практичний досвід.

Вони могли надавати кваліфіковану допомогу пораненим воїнам, застосовуючи передові на той час методи лікування. Водночас важливо підкреслити, що попри зростання ролі професійної медицини, монастирські шпитали не втратили свого значення і продовжували залишатися важливими центрами надання медичної допомоги, особливо для тих категорій поранених воїнів, які не мали доступу до дорогих послуг приватних лікарів.

Формування українського козацтва як окремого суспільного стану на межі 80–90-х років XV століття стало поворотним моментом не лише в політичній та військовій історії України, а й у розвитку систем медичного забезпечення військовослужбовців. Здобутки народної медицини, накопичені впродовж століть, успішно використовувалися та примножувалися українським козацтвом [3, с. 166–174].

Специфічні умови життя козацтва – постійна військова небезпека, тривалі походи в степ, протистояння з Кримським ханатом та Османською імперією – сформували унікальні підходи до збереження здоров'я та лікування поранень. Запорозька Січ, заснована в середині XVI століття, стала не лише центральним фортифікаційним укріпленням, а й перетворилася на демократичну, самоврядувану військово-адміністративну організацію, яка впродовж XVI–XVIII століть зберігала автономний статус та розвинула власну правову систему.

Аналізуючи спогади французького інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана, який подорожував Україною, можна стверджувати, що козаки володіли глибокими та систематизованими знаннями щодо збереження власного здоров'я. Так, вони ніколи не вживали сиру воду безпосередньо з річок чи криниць, а обов'язково кип'ятили її із додаванням трав, які мають антимікробні властивості – полину, ромашки, звіробою. Ця практика значно знижувала ризик кишкових інфекцій, які традиційно становили одну з головних загроз для здоров'я військовослужбовців у польових умовах.

При випадках отруєння козаки використовували деревне вугілля як сорбент – метод, який демонструє розуміння базових принципів детоксикації організму. Під час спалаху

будь-яких епідемічних захворювань керівництво Січі приймало рішення про закриття кордонів, фактично запроваджуючи карантинні заходи. У степах козаки створювали спеціальні стоянки, де подорожуючі зупинялися на кілька днів для оцінки стану свого здоров'я. Ця практика фактично являла собою карантинний механізм.

Листи і речі, які надходили із регіонів, де вирувала хвороба, залишалися в спеціальній «чумній коморі», яка існувала при січовій канцелярії саме для проходження карантину. Ці предмети піддавалися знезараженню – їх натирали часником або обпалювали вогнем свічки [2, с. 32 – 33].

Окрім зазначених методів, козаки активно користувалися цілим арсеналом народних дезінфекційних засобів: вогонь, дьоготь, часник та цибуля, ароматні трави, горілка з сіллю та перцем. До прикладу, направляючись у похід до регіонів з підвищеним ризиком захворювання, козаки ретельно змащували тваринам копита та хвости, а собі – одяг, руки та підбори взуття дьогтем [2, с. 32 – 33].

Національно-визвольна війна 1648–1657 років призвела до створення української державності у формі демократичної республіки під офіційною назвою Військо Запорозьке, яке в історіографії відоме також як Українська гетьманська держава. Попри революційні політичні зміни, в Українській гетьманській державі продовжували функціонувати усталені козацькі засади у сфері охорони здоров'я, яка значною мірою полягала у делегуванні відповідальності за медичне забезпечення на плечі церкви та монастирських інституцій.

Основними медичними центрами, при яких функціонували госпітальні палати для лікування поранених козаків, стали Трахтимирівський, Межигірський монастирі та низка інших церковних обителей. Державна влада усіляко охороняла церковні обителі від будь-яких посягань, гарантуючи їм безпеку та надаючи матеріальну підтримку. Це був своєрідний суспільний договір: монастирі забезпечували медичну допомогу пораненим воїнам, а держава натомість гарантувала їм захист та фінансову підтримку.

Паралельно з монастирською медициною

продовжувала активно розвиватися народна медицина. Посполиті безперешкодно могли звертатися до волхвів, знахарів, чарівників, зелійників та інших народних цілителів. Переслідування державною владою народних цілителів практично не здійснювалися. До відповідальності могли притягуватися лише ті чарівники, які своїми умисними діями призвели до негативних наслідків для життя і здоров'я пацієнтів. Однак власний розвиток державності був перерваний північним ворогом.

Перша світова війна стала першим глобальним конфліктом індустріальної епохи, масштаби якого далеко перевершили всі попередні військові зіткнення. Застосування нових видів зброї – важкої артилерії, кулеметів, отруйних газів, танків – призвело до безпрецедентної кількості поранень. Це змусило держави кардинально переглянути традиційні підходи до організації допомоги пораненим воїнам. В Україні на початку 1917 року політичний центр влади перемістився до рук Української Центральної Ради. За підтримкою широких народних мас вона була легітимізована як загальноукраїнський представницький орган влади. Однак у вирі національних політичних перетворень керівництво Центральної Ради не змогло сфокусувати достатню увагу на проблемах охорони здоров'я.

Політика Української Держави під проводом гетьмана Павла Скоропадського, який прийшов до влади 29 квітня 1918 року, вимушено повернулася до медичних питань [9, с. 217 – 218]. Цей процес був стимульований катастрофічним погіршенням епідеміологічної ситуації, пов'язаним з пандемією грипу «іспанка», яка стрімко поширювалася. Україна не стала винятком, і вже у травні 1918 року була зафіксована в Україні [10].

Гетьман Павло Скоропадський визначив сферу охорони здоров'я пріоритетом для держави. 8 травня 1918 року було створено Міністерство народного здоров'я та державного опікування під керівництвом Любинського В.Ю. Міністерство складалося із чотирьох департаментів: медичний, фармацевтичний, загальних справ та санітарний, які поділялися на спеціалізовані відділи

[11, с. 412]. Територію країни було поділено на тринадцять санітарно-медичних округів, у кожному з яких відкривалися територіальні медичні управління. З державного бюджету було виділено 10 мільйонів карбованців, які використовувалися для лікування як цивільного населення, так і військовослужбовців [12, с. 140 – 144].

Реформування медичної сфери відбувалося в контексті масштабної військової реформи, яку гетьман ініціював одразу після приходу до влади. Створення професійної армії вимагало відповідної інфраструктури, тому було сформовано Міністерство військових справ з розгалуженою системою управління. Особливу роль відігравав реорганізований Генеральний штаб, який координував всі аспекти військового будівництва – від оперативного планування до організації навчальних закладів. Ця структура мала забезпечити створення дієздатних Збройних сил, здатних захищати молоду українську державність [13, с. 394].

Влітку 1918 року було прийнято ключові законодавчі акти, які регламентували формування армії чисельністю понад триста тисяч осіб. Строки служби варіювалися залежно від роду військ, а мобілізаційна формула передбачала залучення мінімального відсотка населення – значно меншого, ніж у тогочасних європейських державах [13, с. 394]. Такий виважений підхід до комплектування армії дозволяв уникнути економічного виснаження країни, проте водночас створював гостру потребу у налагодженій системі медичного обслуговування військовослужбовців. Саме тому питання охорони здоров'я та розбудови армії розглядалися гетьманським урядом як взаємопов'язані пріоритети державної політики.

На жаль, амбітні плани не встигли реалізуватися через короткочасність існування Української Держави. Революційні процеси, які призвели до повалення гетьманату в грудні 1918 року, перервали цю роботу. Подальший розвиток охорони здоров'я до 1991 року залежав від політики більшовицької влади. Радянська система медичного забезпечення ветеранів, попри формальну всеохоплюючість, характеризувалася бюрократизацією, нерів-

номірним доступом до якісних послуг, а подекуди ліквідацію ветеранів із особливими потребами у спеціальні заклади, де вони не отримували належного догляду і доживали своїх днів [14, с. 32 – 39].

Таким чином, історія реабілітації військовослужбовців пройшла тривалий шлях трансформації від стихійних практик до комплексної правової категорії. Ключовими етапами стали: формування монастирської медицини на Русі, розвиток медичної освіти та інтеграція до європейського простору, створення козацької системи медичного забезпечення, спроби інституціоналізації в Українській гетьманській державі та безцінний досвід Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Проаналізувавши означені періоди, можна констатувати, що ми маємо унікальну історичну традицію організації медичної допомоги військовослужбовцям.

Козацька система, заснована на принципах колективної відповідальності та максимального використання природних ресурсів, виявилася надзвичайно ефективною в боротьбі з епідеміями, порівняно з європейськими країнами. Увага до санітарно-гігієнічних аспектів та толерантне ставлення до народної

медицини створили унікальну модель, яка заслуговує на подальше вивчення. Особливо важливим є досвід Української Держави 1918 року, де вперше було продемонстровано системний підхід до взаємозв'язку військового будівництва та охорони здоров'я. Паралельна розбудова професійної армії та створення розгалуженої медичної інфраструктури засвідчила розуміння гетьманським урядом того, що ефективні Збройні сили неможливі без належного медичного забезпечення військовослужбовців. Виважена мобілізаційна політика, що передбачала залучення мінімального відсотка населення, створювала сприятливі умови для концентрації ресурсів на якості медичного обслуговування, а не на екстенсивному збільшенні чисельності армії. Загалом, історичний аналіз засвідчує, що турбота про поранених захисників завжди була пріоритетом українського суспільства. Сучасна Україна, спираючись на багатий історичний досвід та міжнародні стандарти, має всі можливості для створення комплексної системи реабілітації військовослужбовців, яка забезпечить їхнє фізичне та психологічне відновлення і повноцінну реінтеграцію в суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білоус В.І., Білоус В.В. Б 61 Історія медицини і лікувального мистецтва. Чернівці, 2019, 284 с.
2. Мацелюх І, Мусієнко А. Еволюція карантинних заходів та формування епідемологічного законодавства в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. С. 30-34
3. Панашенко В. В. Військові товариші. Київська старовина. 1998. № 3. С. 166–174
4. Жванко Л. М. Тиф, холера, «іспанка»: заходи уряду Скоропадського з подолання епідемій. Україна модерна : міжнародний інтелектуальний часопис. URL: <http://uamoderna.com/md/zhvanko-skoropadsky-randemics/>
5. Мамка В. В. Становлення та розвиток державної політики щодо медичної та психологічної реабілітації в Україні. International Scientific Journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences». URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.inter-nauka.com/uploads/public/17545061229097.pdf>
6. Києво-Печерський патерик. Ізборник. <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>
7. Krystyna Pieradzka: Rozkwit średniowiecznego Krakowa w XIV i XV wieku. W: Kraków. Studia nad rozwojem miasta. Jan Dąbrowski (red.). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957, s. 181–182.
8. Krystyna Pieradzka: Rozkwit średniowiecznego Krakowa w XIV i XV wieku. W: Kraków. Studia nad rozwojem miasta. Jan Dąbrowski (red.). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957, s. 181–182.
9. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2009. Випуск 3. С. 217 – 218
10. Шевцова С. «Іспанка» 1918-го. Уроки, які потрібно винести в 2020-му. Мультимедійна платформа іномовлення України Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3128036-ispanka-1918go-uroki-aki-potribno-vinesti-v-2020mu.html>

11. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.
12. Демочко Г. Охорона здоров'я в Українській державі. Вісник КНЛУ. Серія. Історія, економіка, філософія. Випуск 17. 2012. С. 140 – 144.
13. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2011. 944 с.
14. Мацелюх І. А., Малюга Л. Ю. Забезпечення прав осіб із інвалідністю у середині XX століття. Соціальне право. № 3. 2024. С. 32 – 39.

Дата першого надходження статті до видання: 27.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Міма І. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри праваНавчально-наукового юридичного інституту
Державного університету економіки і технологій
ORCID: 0000-0002-0062-3932

ВИТОКИ ТА ДЖЕРЕЛА РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЙ

Анотація. У статті аналізуються витоки релігійно-правових традицій, що обумовлюється актуальністю дослідження у напрямку ширшого осмислення генезису правових систем та закономірностей їх історичного розвитку. Релігійно-правові уявлення становили один із первинних регуляторів суспільних відносин, формуючи нормативні моделі поведінки задовго до інституціоналізації державної влади та позитивного права. Автором акцентується увага, що саме в межах релігійних доктрин відбувалося закріплення базових категорій справедливості, обов'язку, відповідальності та санкцій, що згодом трансформувалися у світські правові норми. Також, дослідник виокремлює релігійну ідею як початковий, доінституційний виток релігійно-правової традиції, який забезпечує її смислову цілісність, ціннісну спрямованість і здатність до нормативного оформлення. Аналіз релігійних ідей як витоків оновлює розуміння механізму становлення релігійно-правових систем і специфіку сакралізованого нормативного мислення. При цьому автор зазначає, що релігійна ідея є витком релігійно-правової традиції, тоді як релігійний догмат і релігійна норма, релігійна практика виступають формами її нормативної об'єктивації. Методологія дослідження витоків релігійно-правових традицій ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів пізнання, що зумовлено складною, синкретичною природою релігійно-правових явищ. Метою статті є дослідження витоків релігійно-правових традицій з огляду на їх теоретичну значущість для юридичної науки, практичну цінність для вдосконалення правового регулювання та методологічну роль у розвитку міждисциплінарних правових досліджень. За результатами дослідження автором зазначається, що ототожнення витоків із джерелами є методологічно некоректним, оскільки призводить до змішування рівнів аналізу генезису та нормативної структури релігійно-правових традицій. Їх розмежування дозволяє більш точно дослідити процес становлення релігійно-правових систем і виявити механізми трансформації сакральних уявлень у нормативно-правові приписи. Релігійно-правові традиції виникають як історично первинна форма нормативного регулювання, що поєднує світоглядну, ціннісну та регулятивну функції та передують формуванню світського позитивного права. Ключова відмінність між витоками і джерелами полягає у їх функціональному призначенні: витоки формують ідеологічне та аксіологічне підґрунтя релігійно-правової традиції, тоді як джерела забезпечують її нормативну конкретизацію та практичну реалізацію.

Ключові слова: релігійно-правові традиції, витоки, джерела, релігійна норма, догма, релігійна ідея, релігійна практика.

Mima I. V. Origins and sources of religious and legal traditions

Abstract. The article analyzes the origins of religious and legal traditions, which is due to the relevance of research in the direction of a broader understanding of the genesis of legal systems and the patterns of their historical development. Religious and legal ideas were one of the primary regulators of social relations, forming normative models of behavior long before the institutionalization of state power and positive law. The author emphasizes that it was within the framework of religious doctrines that the basic categories of justice, duty, responsibility and sanctions were consolidated, which were later transformed into secular legal norms. Also, the researcher identifies the religious idea as the initial, pre-institutional origin of the religious and legal tradition, which ensures its semantic integrity, value orientation and ability to normative design. The analysis of religious ideas as origins updates the understanding of the mechanism of formation of religious and legal

systems and the specificity of sacralized normative thinking. At the same time, the author notes that the religious idea is the source of the religious and legal tradition, while the religious dogma and religious norm, religious practice act as forms of its normative objectification. The methodology for studying the origins of religious and legal traditions is based on a combination of general scientific, special legal and interdisciplinary methods of cognition, which is due to the complex, syncretic nature of religious and legal phenomena. The purpose of the article is to study the origins of religious and legal traditions in view of their theoretical significance for legal science, practical value for improving legal regulation and methodological role in the development of interdisciplinary legal research. According to the results of the study, the author notes that the identification of origins with sources is methodologically incorrect, since it leads to a confusion of the levels of analysis of the genesis and normative structure of religious and legal traditions. Their distinction allows us to more accurately investigate the process of formation of religious and legal systems and identify the mechanisms of transformation of sacred ideas into normative and legal prescriptions. Religious and legal traditions arise as a historically primary form of normative regulation, combining worldview, value and regulatory functions and preceding the formation of secular positive law. The key difference between origins and sources lies in their functional purpose: origins form the ideological and axiological basis of the religious and legal tradition, while sources provide its normative concretization and practical implementation.

Key words: *religious and legal traditions, origins, sources, religious norm, dogma, religious idea, religious practice.*

Постановка проблеми. Глибинне реформування правової системи неможливе без використання правової традиції для теоретичного та практичного вирішення проблеми гармонізації стосунків між державною владою, суспільством та окремими індивідами. І правова ідеологія, і правотворчість, і правозастосування, і тлумачення права залежать від такого культурного чинника як правова традиція, яка у своєму становленні та розвитку також базується на релігійних чинниках. Відсутність єдиного наукового підходу до визначення меж між сакральним регулюванням і зародковими формами позитивного права ускладнює розуміння механізмів трансформації релігійно-правових приписів у світські правові норми та перешкоджає формуванню цілісної концепції походження права. Проблема ідентифікації аксіологічних, соціальних і культурних чинників, що зумовили стійкість релігійно-правових традицій та їх вплив на сучасні правові системи, недостатня систематизація цих чинників призводить до спрощеного трактування релігійно-правової спадщини як рудименту минулого, тоді як у правовій реальності вона продовжує виконувати регулятивну та світоглядну функції. У зв'язку з цим постає наукова проблема вироблення комплексного, міждисциплінарного підходу до дослідження витоків релігійно-правових традицій, який би поєднував історико-правовий, філософсько-правовий та порівняльно-правовий аналіз і дозволив розкрити їх роль у становленні права як соціального регулятора.

Актуальність дослідження витоків релігійно-правових традицій зумовлена необхідністю осмислення генезис правових систем та закономірностей їх історичного розвитку. Релігійно-правові уявлення становили один із первинних регуляторів суспільних відносин, формуючи нормативні моделі поведінки задовго до інституціоналізації державної влади та позитивного права. Саме в межах релігійних доктрин відбувалося закріплення базових категорій справедливості, обов'язку, відповідальності та санкцій, що згодом трансформувалися у світські правові норми.

У сучасних умовах правової та міжкультурної взаємодії, правового плюралізму зростає значення дослідження релігійно-правових традицій як чинника, що впливає на формування правосвідомості, правової культури та моделей правового регулювання в різних правових сім'ях. Наприклад, романо-германська, англосаксонська та релігійно-традиційні правові системи, зберігають елементи нормативних приписів і ціннісних орієнтирів, закладених у релігійно-правових доктринах. Крім того, актуальність такого дослідження посилюється потребою наукового переосмислення співвідношення релігійних норм і світського права в умовах секуляризації та водночас зростання ролі релігійного чинника в публічно-правових і приватно-правових відносинах. Аналіз витоків релігійно-правових традицій дозволяє виявити аксіологічні засади права, сприяє формуванню цілісного уявлення про природу правових норм і під-

вищує рівень теоретичної обґрунтованості сучасних правових концепцій. Таким чином, **метою статті є** дослідження витоків релігійно-правових традицій з огляду на їх теоретичну значущість для юридичної науки, практичну цінність для вдосконалення правового регулювання та методологічну роль у розвитку міждисциплінарних правових досліджень.

Методологія дослідження витоків релігійно-правових традицій ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів пізнання, що зумовлено складною, синкретичною природою релігійно-правових явищ. Так, наприклад, **порівняльно-правовий метод**, сприяв зіставленню релігійно-правових традицій (зокрема давньосхідних, юдейських, християнських, ісламських) з метою виявлення спільних рис, відмінностей і типологічних моделей нормативного регулювання. Це дозволяє встановити універсальні елементи релігійно-правових традицій та визначити їх вплив на формування різних правових сімей. Для з'ясування змісту та структури релігійно-правових традицій застосовувався формально-догматичний метод, який надав можливість проаналізувати релігійні тексти як джерела нормативних настанов, виявляти їх внутрішню логіку, способи санкціонування та механізми забезпечення виконання. Філософсько-правовий метод використовувався для осмислення аксіологічних засад релігійно-правових традицій, зокрема категорій справедливості, обов'язку, гріха, відповідальності, що дозволило розкрити світоглядні підвалини раннього правового мислення та їх вплив на формування уявлень про право як соціальну цінність. Таким чином, обрана методологія створює наукові передумови для комплексного, неідеологізованого аналізу витоків релігійно-правових традицій, сприяє подоланню методологічних суперечностей у дослідженні походження права та забезпечує теоретичну обґрунтованість отриманих висновків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній юридичній науці відсутній усталений методологічний підхід до дослідження витоків релігійно-правових традицій, що зумовлює наявність концептуальних

суперечностей у трактуванні походження права та його нормативної природи. Домінування позитивістських і секуляризованих підходів призвело до маргіналізації релігійного чинника в історико-правових дослідженнях або до його зведення виключно до морально-етичного феномена, що не відображає реальної регулятивної ролі релігійних норм у ранніх правових системах.

Аналізу зв'язку правових явищ з релігійними традиціями, філософськими ідеями, національно-ментальним чинником тощо присвячені роботи українських та зарубіжних філософів права: О. Бандура, Болдуїн Д., В. Вовка, О. Данільяна, Еліаде М., М. Костицького, Ройце Дж., В. Селиванова, Л. Фуллера, Р. Ціппеліуса, та ін. Що ж стосується опрацювання проблеми витоку та розвитку релігійно-правових традицій як складової правової реальності, то вітчизняними правознавцями цій проблематиці приділено відносно небагато уваги. Окремі аспекти релігійних підстав правової традиції у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі спеціально не досліджувалась. Переважно увага приділялась аналізу правової культури суспільства та впливу релігійних цінностей на її формування та еволюцію. Зокрема, це праці В. Авер'янова, О. Величко, В. Дудченко, М. Козюбри, Ю. Лободи, Л. Луць, П. Музиченка, Ю. Оборотова, М. Орзіха інших. Тоді як сутнісні та змістовні аспекти правової традиції свідчать про нерозривний зв'язок формально-юридичних, морально-етичних та релігійних (духовних) уявлень, положень, норм в її основі. Тож, теоретико-правовий аналіз витоків релігійно-правових традицій сприятиме розширенню розуміння генезису правової системи та виокремленню суттєвих чинників впливу на неї.

Виклад основного матеріалу. Термін «традиція» походить від латинського «traditio» – іменника, що походить від дієслова «trado», яке означає «передаю», і виникло внаслідок поєднання двох семантичних коренів «trans» та «do», у гіпотетичну початкову форму «trans-do», де «trans» означає «поза межами, далі ніж», а «do» означає «даю». Таким чином, іменник «traditio» позначав як акт передачі, так і об'єкт цього акту,

тобто передачу [1, с. 496-501]. Сучасні значення терміна «традиція» в гуманітарних та соціальних науках, а також у повсякденному дискурсі, ґрунтуються насамперед на його діалектичному зв'язку з поняттям сучасності, що виражається в дихотомії сучасність/традиція. Основи діалектики традиції та сучасності можна знайти в процесі формування основ сучасного порядку відносин між членами суспільства. Необхідною умовою нормальної життєдіяльності суспільства є урегульованість, стабільність, узгодженість суспільних відносин, певна гармонія у поведінці людей під час реалізації своїх інтересів [2, с. 7-8]. При цьому суспільні відносини підлягають об'єктивній трансформації та закономірним напрямом зміни з діалектичним зв'язком консервативних та інноваційних елементів у соціальній життєдіяльності суспільства.

Соціальний розвиток, як стан та одночасно характеристика об'єкта, здійснюється через особливий механізм врегулювання суспільних відносин, який забезпечує та підтримує стабільність і безперервність функціонування суспільства як цілісної соціальної системи. Таким механізмом є традиція.

Феномен традиції розглядається вченими-правознавцями переважно у діалектичній єдності логічних та історичних, статичних та динамічних, стереотипних та інноваційних, консервативних та прогресивних основ розвитку суспільства та правової системи [3, с. 122]. Традиція пов'язана з важливими сферами життєдіяльності суспільства, як механізм згрупування, узгодження, закріплення та передання політичних, моральних, правових, релігійних цінностей в межах конкретної національної культури.

Релігійно-правова традиція історично виникла і розвивалась як феномен, соціальним стрижнем якої була релігія як ідеологія та світогляд, що об'єднує народи. Релігійно-правова традиція визначає імперативно-емоційну специфіку релігійно-нормативного регулювання суб'єктів релігійних відносин; є суспільним явищем соціально-регулятивного та інституційного порядку, адже суспільство є соціальною системою, що безперервно розвивається та визначається наявністю різних особливих суспільних явищ, відносин, що

вимагають впорядкування шляхом використання звичайного, релігійного та правового регулювання [4, с. 29].

Генезис релігійно-правової традиції характеризується конкретними процесами становлення, зміни та розвитку цього соціально-правового явища. При цьому мають враховуватись етапи розвитку інших суспільних явищ, які також у свою чергу впливають та визначають напрям розвитку релігійної та правової систем. Це, наприклад, внутрішньо-етичний розвиток (духовно-моральний, інтелектуальний, організаційно-вольовий тощо) та зовнішній (право, як система соціальних норм, спосіб суспільного буття та форма суспільних відносин) [5, с. 140]. Так, чинниками формування релігійно-правової традиції можна вважати наявність певних, властивих тільки їй явищ та процесів, зокрема: 1) геополітичний – є організаційно-адміністративною передумовою формування релігійно-правової традиції [6, с. 171-172]. Передбачає наявність геополітичного розташування релігійно-правової традиції, відповідно до географічного підфактору (Європа, Африка, Азія). У свою чергу, релігійно-ідеологічний імператив визначає ступень релігійно-нормативного впливу релігійно-правових традицій щодо врегулювання суспільних відносин, а також їх зв'язок із світоглядом та свідомістю суб'єктів суспільних відносин; 2) демографічний – збільшення чисельності народу та необхідністю впорядкування поведінки суб'єктів суспільних відносин, соціальних зв'язків на підставі релігійного способу регуляції поведінки; 3) природно-кліматичний – як необхідність пристосування суб'єктів суспільних відносин, у своєму соціальному та духовному житті, відповідно до умов навколишнього середовища. Зокрема, тісний взаємозв'язок екологічного та економічного факторів впливу на релігійно-нормативне регулювання суспільних відносин; 4) інтелектуальний та духовно-моральний – правова система розглядається як духовно-моральний спосіб буття суб'єкта у суспільстві, з відповідним усвідомленням та відповідності совісті взаємодії між суб'єктами суспільних відносин [7, с. 15-20]. Спосіб буття визначає формально-рівні відносини між суб'єктами на умовах розумності, справедливості, гуман-

ності поваги та безпеки; 5) політичний – організаційно-вольова передумова виникнення релігійно-правової традиції. Тобто, здатність суб'єкта суспільних відносин об'єднуватися у соціальні групи зумовлює спосіб організації та функціонування суспільства, соціальної чи правової системи на підставі релігії або права, в результаті, влада набуває статусу легітимної; 6) соціальний – зміни соціальних умов життя спричиняють стратифікацію суспільства [8, с. 112-114]. Релігійно-правова традиція враховує такі соціальні зміни та фіксує їх у своєму функціонуванні, що сприяє впорядкуванню та гармонізації соціальних зв'язків та інститутів; 7) економічний – наявність матеріальних умов становлення релігійно-правової традиції; створення особливих економічних відносин, заснованих на моральних та релігійних нормативах.

Зазначені чинники та умови мають вагоме значення в еволюції історичних форм та типів релігійних правових систем традиційних суспільств. При цьому, особливе місце займає ідеологічний релігійний чинник, зокрема, іудаїзм, християнство, іслам, індуїзм. Цей чинник став вирішальним у формуванні та становленні релігійних держав і релігійно-правових систем, що, у свою чергу, надало можливість сприйняти культурні, релігійно-правові традиції іншим країнам у своєму державно-політичному розвитку. Становлення, розвиток та трансформація релігійно-правових традицій пов'язані із властивостями певного суспільства духовно-культурними цінностями, менталітетом та стереотипами поведінки, морально-релігійними настановами, які властиві конкретному народові, психологічними рисами характеру суб'єктів суспільних відносин та їх буттям, звичками.

Виникнення релігійної правової традиції відображає перетворення релігійного впливу на право з потенційного у реальний, тобто відбувається релігійний вплив на формування та визначення напрямів розвитку державо-та правотворчих процесів, суспільних відносин у соціумі. На підставі домінування певної релігії як чинника становлення та розвитку правової системи, можна виділити релігійно-правові традиції мусульманської, індуської, іудейської правової систем та християнської

групи правових систем. Виникнення таких релігійно-правових традицій може історично збігатися з виникненням держави і права та правових традицій (наприклад, у мусульманстві, де формування ісламської релігії і держави на чолі з пророком Мухаммедом та його нащадками йшло паралельними шляхами, або в іудаїзмі, де, зокрема, Тора є переплетінням релігійних, моральних, правових і навіть технічних приписів, які застосовувались як нормативні регулятори суспільних відносин). Натомість у християнстві ці процеси не співпадають, так як виникнення правової традиції відбулося не раніше III–IV ст. н.е., коли християнська релігія набувала статусу дозволеної та згодом державної, наприклад, у Давньому Римі.

Витоки релігійно-правових традицій слід розуміти як сукупність глибинних, первинних чинників і передумов, що зумовили виникнення сакралізованих форм нормативного регулювання. До них належать світоглядні уявлення, міфологічні та релігійні переконання, соціальна організація ранніх спільнот, ритуальна практика, моральні цінності та архетипні моделі поведінки. Витоки мають доконцептуальний і доформальний характер: вони передують появі чітко структурованих норм і не фіксуються у вигляді систематизованих нормативних текстів. Їхнє значення полягає у формуванні ціннісної та смислової основи релігійно-правової традиції.

Релігійна ідея виступає одним із фундаментальних витоків релігійно-правової традиції, формуючи її світоглядну та аксіологічну основу. На відміну від релігійного догмату чи канонічної норми, релігійна ідея має доктринально неоформлений, узагальнений характер і передуює процесу нормативної конкретизації [9, с. 312]. Вона відображає базові уявлення про сакральний порядок буття, божественне походження соціальних настанов і сенс людської поведінки, що згодом знаходять свій нормативний вираз у релігійно-правових приписах.

Як виток релігійно-правової традиції релігійна ідея виконує смислотворчу функцію, задаючи ціннісні орієнтири для сприйняття соціальної реальності та визначаючи межі допустимого і забороненого. Такі ідеї, як

божественна справедливість, гріховність порушення встановленого порядку, обов'язок покорити сакральній волі, формують передумови виникнення нормативних заборон, приписів і санкцій. Саме на цьому рівні закладається розуміння норми не як результату людського волевиявлення, а як трансцендентно зумовленого імперативу.

Релігійна ідея також виконує інтегративну функцію, забезпечуючи єдність релігійної спільноти та легітимацію нормативного регулювання. Вона об'єднує індивідуальні моделі поведінки в цілісну систему сакралізованих приписів, що сприймаються як обов'язкові незалежно від зовнішнього примусу. Таким чином, релігійна ідея створює передумови для формування стійких релігійно-правових традицій, здатних до тривалого відтворення.

Важливою ознакою релігійної ідеї як витoku релігійно-правової традиції є її потенціал до нормативної трансформації. У процесі історичного розвитку релігійні ідеї зазнають інтерпретації та доктринального осмислення, що призводить до їх об'єктивації у формі догматів, священних текстів і канонічних норм. Водночас первинна ідея зберігає свою аксіологічну функцію, визначаючи напрям подальшого розвитку нормативних систем.

Джерела релігійно-правових традицій, натомість, являють собою конкретні форми об'єктивації та закріплення нормативних приписів, через які релігійно-правові норми набувають визначеності, загальнообов'язковості та відтворюваності [10, с. 145]. До джерел належать релігійні догмати, священні тексти, канонічні збірники, рішення релігійних інституцій, доктринальні тлумачення, а також установлені релігійно-правові звичаї. Джерела мають формалізований характер і виступають безпосереднім носієм нормативного змісту.

Релігійна доктрина, так само як і релігійні норми, може бути витком релігійної правової традиції, наприклад, іджма у мусульманському праві, адже містить ключові релігійні ідеї, які визначають напрями розвитку правового регулювання суспільних відносин, що пропонується від імені певної соціальної групи – релігійної громади, її інститутами або окремими релігійними діячами (богословами, теологами). У християнстві, релігійна

доктрина, як система релігійних поглядів на певні суспільні явища, що засновані на уявленні про священне (про гідність, свободу і права людини), втілює доктринальне розуміння церквою цих засадничих для європейського права категорій [11, с. 175].

Релігійний догмат посідає ключове місце у формуванні релігійно-правової традиції, виступаючи первинною нормативно-світглядною основою регулювання суспільних відносин у межах сакральної системи координат [12]. На відміну від звичаю або моральної норми, догмат характеризується обов'язковістю, безумовністю та незаперечністю, що надає йому високого регулятивного потенціалу та забезпечує стабільність відповідних нормативних приписів.

Як джерело релігійно-правової традиції догмат виконує насамперед установчу функцію, визначаючи фундаментальні уявлення про порядок світу, природу людини, межі дозволеного й забороненого. Саме через догматичні положення формується сакралізоване розуміння норми як божественного веління, порушення якого тягне не лише соціальну, а й трансцендентну відповідальність. Це забезпечує особливий механізм легітимації нормативних приписів, заснований не на державному примусі, а на вірі та авторитеті сакрального.

Релігійний догмат також виступає джерелом нормативної конкретизації, оскільки на його основі формуються приписи, що регулюють сімейні, майнові, ритуальні та кримінально-правові відносини [13, с. 86]. У процесі тлумачення догматичних положень виникають релігійно-правові норми, які набувають відносної формалізованості та системності, що зближує їх із правовими нормами у світському розумінні. Водночас така конкретизація має теологічний характер і підпорядковується авторитету священних текстів і релігійних інституцій.

Особливістю релігійного догмату як джерела релігійно-правової традиції є його стійкість і консерватизм, що зумовлює тривалість існування відповідних нормативних моделей. На відміну від позитивного права, догмат не підлягає довільній зміні, а його розвиток відбувається шляхом інтерпретації, екзегези та

доктринального осмислення. Це забезпечує спадковість релігійно-правових традицій і пояснює їх вплив на формування правових систем навіть за умов секуляризації. Таким чином, релігійний догмат слід розглядати не лише як елемент віровчення, а і як самостійне джерело релігійно-правової традиції, що визначає її нормативний зміст, механізми легітимації та історичну тяглість. Його аналіз дозволяє глибше зрозуміти процеси зародження права, специфіку ранніх форм нормативного регулювання та аксіологічні засади сучасних правових систем.

Релігійно-правова традиція виникає як цілісний соціокультурний феномен, що охоплює релігійні ідеї, вірування, ритуали, моральні уявлення, звичаї та моделі поведінки. Вона формується стихійно, доінституційно, ще до появи чітко сформульованих нормативних приписів. На цьому етапі регулювання здійснюється не через формалізовані норми, а через усталені зразки сакралізованої поведінки. Релігійна норма з'являється пізніше як результат нормативної кристалізації традиції, коли певні елементи поведінки усвідомлюються, закріплюються та проголошуються обов'язковими. Так відбувається об'єктивація релігійно-правової традиції через формалізацію (набуття зовнішньої форми) її змісту у релігійній нормі як її джерела. Релігійна норма виступає безпосереднім джерелом релігійно-правової традиції, оскільки вона забезпечує конкретизацію, закріплення та відтворення принципів, ідей та цінностей, закладених у витоках традиції. На відміну від первинних витоків (релігійної ідеї, світоглядних уявлень, моральних імперативів), релігійна норма має формалізований та нормативний характер: вона визначає конкретні правила поведінки, санкції за їх порушення та механізми забезпечення виконання. Релігійна норма є ключовим джерелом релігійно-правової традиції, оскільки саме через неї витoki традиції набувають формальної, обов'язкової та відтворюваної форми, що забезпечує її стабільність, легітимність і регулятивну ефективність.

Важливим джерелом релігійної правової традиції є релігійна практика, тобто діяльність релігійно вмотивованих осіб, релігійних

громад та їх інститутів (церков, об'єднань тощо), що впливає на формування і функціонування релігійного догмату [14, с. 388]. Релігійно-правові традиції, що сформовані за результатами осучаснення релігійної практики, допомагають зрозуміти релігійні положення та їх інтерпретувати згідно вимог сьогодення. Така потреба викликана тим, що релігійні тексти переважно є не змінними, адже виражають волю Бога, і не можуть бути відкориговані, якщо вони є суперечливими чи такими, що явно не відповідають існуючим реаліям. Більше того, будь-які спроби суттєвого оновлення, модернізування релігійної традиції (у тому числі й правової) завжди наштовхуються на супротив консервативно налаштованої частини релігійних діячів і віруючих. Наприклад жінка не могла бути священиком, тобто не могла навчати віри (1 Тим., 2:12) [15]. На сьогодні ця ідея, є проявом заперечення природної рівності людей, чим пов'язана з правом та не має догматичного підґрунтя, проте зберігається положення у християнстві щодо традиційного висвячення у священний сан тільки чоловіків (винятки становлять окремі протестантські церкви, де наділення жінки священним саном мало місце).

Висновки. Таким чином, аналіз релігійних ідей як витоків релігійних традицій дозволяє глибше зрозуміти механізми становлення релігійно-правових систем і специфіку сакралізованого нормативного мислення. Релігійну ідею слід розглядати як початковий, доінституційний виток релігійно-правової традиції, який забезпечує її смислову цілісність, ціннісну спрямованість і здатність до нормативного оформлення; вона є витком релігійно-правової традиції, тоді як релігійний догмат і релігійна норма, релігійна практика виступають формами її нормативної об'єктивації.

Ототожнення витоків із джерелами є методологічно некоректним, оскільки призводить до змішування рівнів аналізу генезис та нормативної структури релігійно-правових традицій. Їх розмежування дозволяє більш точно дослідити процес становлення релігійно-правових систем і виявити механізми трансформації сакральних уявлень у нормативно-правові приписи. Релігійно-правові традиції

виникають як історично первинна форма нормативного регулювання, що поєднує світоглядну, ціннісну та регулятивну функції та передує формуванню світського позитивного права. Ключова відмінність між витоками і джерелами полягає у їх функціональному призначенні: витoki формують ідеологічне

та аксіологічне підґрунтя релігійно-правової традиції, тоді як джерела забезпечують її нормативну конкретизацію та практичну реалізацію. Витоки відповідають на питання чому виникає релігійно-правове регулювання, тоді як джерела – як і в якій формі воно існує та застосовується.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Klekot E. Tradycja w: Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba, współpraca: Joanna Kalicka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. 2014. s. 496-501. URL: <https://cbh.pan.pl/pl/tradycja>
2. Hańderek J. WOBEC TRADYCJI I JEJ DYSKURSÓW: WIELOZNACZNOŚĆ PROBLEMU. *Zarządzanie w Kulturze* 2014. Tom 15. z. 1. s. 1–17. URL: <https://doi.org/10.4467/20843976ZK.14.001.2142>
3. Hugh McFaul. Freedom of Religion and the Invention of Tradition. *Law, Religion and Tradition* / Jessica Giles, Andrea Pin, Frank S. Ravitch. Springer Nature Switzerland AG. 2018. Pp. 119-135. DOI <https://doi.org/10.1007/978-3-319-96749-3>
4. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии. Одесса : Юрид. лит., 2001. 157 с.
5. Calo Z.R. Law and Religion in a Detraditionalized Europe *Law, Religion and Tradition* / Jessica Giles, Andrea Pin, Frank S. Ravitch. Springer Nature Switzerland AG. 2018. Pp. 135-153. DOI https://doi.org/10.1007/978-3-319-96749-3_7
6. Bayraktar M. Mustafa. The Factors Affecting Religious Development in the Context of Religious Education in Turkey. *US-China Education Review A*. March 2017. Vol. 7. No. 3. Pp. 169-177. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/542e/2ae07b5cf303941c89f74a21e7e42d81d00e.pdf>
7. Desroche Henri. Religion et Développement. Le thème de leurs rapports réciproques et ses variations. *Archives de Sciences Sociales des Religions*. № 12. Année 1961. Pp. 3-34. URL: <https://doi.org/10.3406/assr.1961.2719>
8. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку : плюралізм правових вчень : монографія Одеса : Юрид. л-ра, 2006. 302 с.
9. Eliade M. History of Religious Ideas. Volume 2. From Gautama Buddha to the Triumph of Christianity. The University of Chicago Press. 1982. 576 p. URL: https://www.academia.edu/85647206/A_History_of_Religious_Ideas_Volume_2_From_Gautama_Buddha_to_the_Triumph_of_Christianity
10. Royce J. The Sources of Religious Insight: With a new introduction by Frank M. Oppenheim, S.J. The Catholic University of America Press. Washington. 2001. 309 p.
11. Smith G. Theology and the History of Religion. *The Biblical World*, Vol. 40. № 3. 1912. Pp. 173–183. JSTOR. URL: <http://www.jstor.org/stable/3141429>.
12. Kalinowski W. Ks. Dr, Rychlicki J. Ks. Dr. Podstawy dogmatyki katolickiej. Poznań, 1954. URL: http://msza.net/i/cz08_0.html
13. Baldwin D. Religious Dogma without Religious Fundamentalism. *Journal of Social Sciences*. 2012. № 8 (1). Pp. 85-90. (86). URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/3e43/120700d9fe8cdf3f8017cb4e92f208d948bf.pdf>
14. Fredericks S. Religious Studies and Religious Practice, in Robert Frodeman (ed.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, 2nd edn, Oxford Handbooks; online edn, Oxford Academic, 6 Mar. 2017. 3. Pp. 385-396. URL: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198733522.013.31>.
15. Біблія. Новий Заповіт. Перше послання св. апостола Павла до Тимофія. Переклад Івана Огієнка. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/1-poslanie-k-timofeju.html>

Дата першого надходження статті до видання: 11.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Омарова А. А.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
 почесна доцентка, Університет Уоріка (Велика Британія),
 доцентка кафедри теорії держави і права
 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
 ORCID: 0000-0002-9162-0525

ПРАВА ДИТИНИ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1978 Р.

Анотація. Наукова стаття присвячена аналізу норм Конституції Української РСР 1978 р., в яких прямо чи опосередковано визначаються, згадуються чи закріплюються права дитини. Окремо досліджено зміст і спрямування конституційних положень, згідно з якими встановлювався принцип рівності громадян перед законом, регламентувалося право на освіту, декларувалося, що сім'ї, її цінності захищаються державою, закріплювався обов'язок дитини піклуватися про батьків і надавати їм допомогу, а також те, яку роль згадані приписи відіграють при встановленні правового статусу дитини.

Обґрунтовано, що соціальні права у правовій системі Радянського Союзу мали функціонально зумовлений характер, були тісно пов'язані зі статусом громадян, як наслідок, відповідні права дитини реалізовувалися опосередковано. Іншими словами, дитина не зазначалася як прямий адресат норми.

Констатовано, що однією з головних функцій Конституції УРСР 1978 р. була ідеологічна, оскільки багато норм за своєю суттю були покликані забезпечити виховання громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Попри те, що відповідно до конституційних приписів дитина мала певні права, самостійно реалізувати їх вона не могла, а лише через правовий статус батьків, сім'ї або інших законних представників. Пояснюється така ситуація тим, що дитина сприймалася передусім як об'єкт виховання, а не суб'єкт правовідносин. Як показав аналіз положень, більшість прав дитини визнавалася формально. Спираючись на наведене, зроблено висновки, що, по-перше, конституційне регулювання прав дитини в досліджуваний період носило переважно декларативний характер і було підпорядковане завданням формування ідеологічно лояльного «радянського громадянина», а не переслідувало такої мети, як визнання дитини автономним суб'єктом права; по-друге, радянська конституція обмежувала суб'єктність дитини.

Окрему увагу приділено ролі цього історичного досвіду в еволюції прав дитини в Україні.

Ключові слова: правосуб'єктність дитини, право на освіту, захист сім'ї державою, правовий статус дитини, обов'язок дитини.

Omarova A. A. Children's Rights in the 1978 Constitution of the Ukrainian SSR

Abstract. This scientific article is devoted to the analysis of the provisions of the 1978 Constitution of the Ukrainian SSR, which directly or indirectly define, mention or enshrine the rights of the child. Separate research was conducted into the content and direction of the constitutional provisions establishing the principle of equality of citizens before the law, regulating the right to education, declaring that families and its values are protected by the state, the obligation of children to care for and assist their parents is enshrined, and the role that these provisions play in establishing the legal status of children is examined.

It is argued that social rights in the legal system of the Soviet Union were functionally determined, closely linked to the status of citizens, and as a result, the corresponding rights of the child were exercised indirectly. In other words, the child was not specified as the direct addressee of the norm.

It is stated that one of the main functions of the 1978 Constitution of the Ukrainian SSR was ideological, since many norms were essentially designed to ensure the education of citizens in the spirit of Soviet patriotism and socialist internationalism. Despite the fact that, according to constitutional provisions, children had certain rights, they could not exercise them independently, but only through the legal status of their parents, family or other legal representatives. This situation can be explained by the fact that children were perceived primarily

as objects of education rather than subjects of legal relations. As the analysis of the provisions showed, most of the rights of the child were recognised formally.

Based on the above, it was concluded that, firstly, constitutional regulation of children's rights during the period under review was mainly declarative in nature and was subordinated to the task of forming an ideologically loyal 'Soviet citizen' rather than pursuing the goal of recognising children as autonomous subjects of law; secondly, the Soviet constitution restricted the subjectivity of children.

Particular attention is paid to the role of this historical experience in the evolution of children's rights in Ukraine.

Key words: *legal capacity of a child, right to education, state protection of the family, legal status of a child, obligations of a child.*

Вступ. У сучасній Україні, яка переживає складні часи (йдеться про, з одного боку, трансформації, зумовлені прагненням побудувати демократичну, правову державу, інтегруватися в ЄС, з другого – воєнний стан, введений через повномасштабне вторгнення на її територію армії РФ), юридична наука стрімко розвивається, оскільки з'явилася потреба дати відповіді на питання: як гармонізувати вітчизняне законодавство, адаптуватися до європейських стандартів, зокрема, у сфері прав людини, швидко і безболісно подолати суперечності між старими нормами, тобто тими, що залишилися у спадок від радянщини, і сучасними реаліями тощо. За такої ситуації права людини й дитини набувають особливої актуальності. У той саме час слід констатувати, що історико-правовий вимір окресленої проблеми, зокрема, у контексті радянського конституціоналізму, залишається недостатньо дослідженим. Пояснюється це тим, що в радянські часи, як уже наголошувалося, права людини (через специфіку ідеології) були закріплені формального, а дитина не мала визначеного правового статусу. Крім того, саме права людини радянського періоду не ставали окремим предметом вивчення, а розглядалися науковцями крізь призму союзної моделі прав і свобод, що знайшла відображення і в Конституції Української РСР 1978 р., яка її відтворювала, закріплюючи специфічні ідеологічні й виховні функції держави.

Усе наведене зайвий раз підтверджує своєчасність і важливість переосмислення радянської моделі конституційного закріплення прав дитини з позицій сучасної теорії прав людини і її складника прав дитини. З огляду на це слід проаналізувати положення Конституції УРСР 1978 р., оскільки це, на наше переконання, дозволить, по-перше, виявити осо-

бливості радянського підходу до суб'єктності дитини, співвідношення прав і обов'язків, по-друге, визначити роль ідеологічних чинників у формуванні правового регулювання. Спираючись на отримані результати, легше буде зрозуміти історичні передумови трансформації підходів до прав дитини в незалежній Україні, критично оцінити й подивитись по-новому на роль і значення спадщини радянського конституціоналізму для формування сучасного правопорядку.

Метою статті є історико-правовий аналіз нормативного закріплення прав дитини в Конституції Української РСР 1978 р., встановлення особливостей правового статусу дитини в радянській правовій системі.

Виклад основного матеріалу. Передусім наголосимо, що в Конституції Української РСР 1978 р. [3] зустрічається термін «дитина», щоправда, у контексті прав і обов'язків дорослих, натомість такі поняття, як «дитинство» чи «права дитини» відсутні. Виходячи з цього, конституційні права дитини аналізуватиме через права сім'ї та соціальні права громадян.

Приступаючи до висвітлення окресленого, вкажемо, що в кількох статтях Конституції УРСР 1978 р. закріплюється теза про рівність людей. Як слушно зауважує О.М. І. Бачинська, Конституція УРСР 1978 р. містила достатньо прогресивні норми, якими утверджувався принцип недискримінації, при цьому термін «дискримінація» не згадувався [1, с. 36]. Зокрема, відповідно до ст. 32 громадяни Української РСР були рівними перед законом незалежно від їх походження, соціального й майнового становища, расової та національної приналежності, ставлення до релігії, статі, освіти, мови, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин. Крім того, рівноправність забезпечувалася

у всіх сферах життя – економічній, політичній, соціальній та культурній. Наступна стаття (тобто 33) про рівність жінок і чоловіків, тобто гендерну рівність. Згідно з її приписами чоловіки й жінки мають однакові можливості в професійній підготовці й отриманні освіти. Рівність прав громадян Української РСР різних рас і національностей закріплювалася ст. 34. Наведене, на наше переконання, є показником визнання в тому числі й дітей рівними незалежно від їх походження, національності і статі. Слід погодитися з думкою про те, що на відміну від перших українських радянських конституцій Основний Закон Української РСР 1978 р. принцип рівності закріплював більш ґрунтовно, а отже, набував квазісистемного характеру за рахунок розширення суб'єктно-об'єктного складу [2, с. 10].

Продовжуючи розкриття обраної теми, зауважимо, що на той час СРСР проводив політику всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, виховання громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, забезпечуючи всім народам і національним меншинам можливість вільно користуватися рідною мовою, що визнавалося й презентувалося владою як гарантія рівності й недискримінації. Наведене впливає зі змісту ст. 34 акта, що розглядається.

Не можна оминути того факту, що на момент ухвалення Конституції УРСР 1978 р. основним міжнародним актом у сфері прав дитини визнавалася Декларація прав дитини 1959 р., яка, як відомо, носила рекомендаційний характер, а отже, її приписи при розробці вітчизняного ювенального законодавства могли не враховуватися. Крім того, варто пам'ятати також те, що до прийняття ООН Конвенції про права дитини (1989), що, як відомо, всіма визнається міжнародним договором, згідно з яким діти визнаються особистостями з власними правами, захищаються їхній розвиток, добробут і свободи, а на держави покладається обов'язок забезпечувати «рівність, найкращі інтереси дитини, право на життя, здоров'я, освіту, захист від насильства, експлуатації, і право висловлювати власну думку, залишалося ще 11 років, а до її ратифікації Україною – 13.

Виходячи з цього, можемо сміливо стверджувати, що у вітчизняному законодавстві ще не існувало понять «найкращі інтереси дитини», «захист її автономії», як і не існувало гарантій невтручання держави. Більш того, і про це вже йшлося, дитина не визнавалася суб'єктом права, а розглядалася, скоріше, як інструмент досягнення ідеологічних цілей, з огляду на що її виховання було спрямоване передусім на забезпечення умов її майбутнього внеску у суспільну користь, а не на розвиток її особистості. Підтвердженням цьому знаходимо у ст. 64, в якій прямо вказано, що громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, щоб вони стали гідними членами соціалістичного суспільства. Проаналізувавши текст ст. 34 і 64 Конституції 1978 р., можемо констатувати, що в даному акті дитина виступає, скоріш за все, об'єктом виховання, а не суб'єктом правовідносин, бо не йдеться про свободу дитини, про її індивідуальність, інтереси як автономної особи, а акцентується саме на її формуванні відповідно до ідеологічних цілей радянської держави. Крім того, у ній не закріплюються обмежуючі положення. У той саме час згадані статті є основоположними для радянської доктрини державної функції виховання, бо держава на конституційному рівні людей в цілому та дитину зокрема фактично розглядала як матеріал для створення «нової людини», про котру йдеться в преамбулі союзної Конституції.

Наступною згадаємо ст. 43 Конституції Української РСР про освіту. Зауважимо, що на перший погляд вона може вважатися нормою, згідно з якою дитині належать певні права, а отже, вона сприймається суб'єктом правовідносин. Нагадаємо, що громадянам Української РСР надавалося право на освіту, забезпечувалися безоплатність усіх видів освіти, широкий розвиток професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі її зв'язку з життям і виробництвом; заочної та вечірньої освіти; надання державних стипендій і пільг учням та студентам; безоплатна видача шкільних підручників; можливість навчання в школі рідною мовою; створення умов для самоосвіти. У той саме

час на них покладалася обов'язок отримати загальну середню освіту.

Проте право на освіту в Конституцію не персоналізується, тобто нема вказівки чи згадки про те, що воно притаманне саме дітям чи їм у тому числі, а йдеться про право громадян будь-якого віку. Такий висновок напрошується не тільки з того, що у статті міститься поняття «громадяни Української РСР», а й з того, що згадуються різні форми навчання, зокрема, заочна й вечірня, котрі дають можливість поєднувати роботу з навчанням. Не більш важливо й те, що реалізовувати це право самостійно дитина не мала змоги. Аргументуємо власну думку. По-перше, вона не могла впливати на навчальний план, а саме не мала можливості обирати предмети для вивчення, як це відбувається зараз. По-друге, усі дії вчиняються батьками, школою тощо від імені дитини. Проте на особливу увагу заслуговує такий важливий аспект цієї статті, як обов'язковість отримання загальної середньої освіти. Вважаємо, що в контексті ст. 34 освіта визначається як форма державного виховання дитини і підготовки «корисного члена соціалістичного суспільства».

Проаналізуємо таку тузу, закріплену у ст. 43, як виплата стипендій учням, видача безоплатних підручників і можливість навчання рідною мовою. На перший погляд може здатися, що дитині надається суб'єктність, проте це хибний висновок. Пояснимо, чому. Наведене – це елементи виховання дитини державою, соціальні гарантії, які надаються державою, а не права, що реалізуються суб'єктом правовідносин, оскільки дитина не мала дієздатності для реалізації цих прав.

Окремо зупинимось на статті 51 Конституції Української РСР 1978 р., яка закріплювала обов'язок держави піклуватися про сім'ю шляхом створення й розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації й удосконалення служби побуту і громадського харчування, виплати допомоги з нагоди народження дитини, надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів допомоги й матеріального забезпечення сім'ї, тобто йдеться про захист сім'ї державою. Акцентуємо на тому, що приписи згаданої статті – це цілком нове для українського радянського конститу-

ціоналізму [5, с. 57], інновація, адже попередня Конституція Української РСР 1937 р. не містила подібної норми. Єдина стаття в Конституції 1937 р., що мала схожий зміст, але все ж таки була іншою, це ст. 121, відповідно до якої жінці в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя надавалися такі саме права, як чоловікам, серед яких право на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування й освіту, державну охорону інтересів матері й дитини, надання жінці при вагітності відпусток зі збереженням утримання. Крім того, будувалася велика кількість пологових будинків, дитячих ясел і садків. Таким чином, ст. 121 Конституції 1936 р. мала на меті зрівняти у правах чоловіка й жінку. Однак при цьому виникла неминуча необхідність у державній охороні материнства й дитинства, включаючи надання додаткових відпусток для жінки, а також збільшення мережі пологових будинків, дитячих ясел і садків, задля того, щоб жінка мала змогу брати активну участь у трудових відносинах. Як бачимо, стаття, що розглядається, зовсім не про охорону прав дитини та навіть не про охорону сім'ї, бо в даному випадку дитина – об'єкт охорони материнства. Примітно, що стаття 51 Конституції 1978 р. пішла далі, закріпивши тезу про охорону сім'ї як осередку суспільства, а саме завдяки наданню допомоги не тільки при народженні дитини, а й багатодітним сім'ям, забезпеченню побутової інфраструктура. Фактично, приписи Конституції 1978 р. поклали початок формуванню соціально-патерналістської моделі сім'ї.

Проте, якщо не порівнювати ст. 51 Конституції 1978 р. із попередньою, а розглядати окремо, то можемо констатувати, що вона виконує три функції: економічну (шляхом включення сім'ї до системи розподілу соціальних благ та ресурсів), виховну (створюючи умови соціалістичного виховання), демографічну (стимулюючи народжуваність). Спираючись на це, існують підстави стверджувати, що ст. 51 Конституції 1978 р. не лише закріплювала такий обов'язок держави, як охорона сім'ї, а й вказувала способи її забезпечення. При цьому центральним об'єктом регулювання була сім'я, а не права й благо-

получчя дитини. Саме сім'я виступала отримувачем перерахованих у даній статті благ, а дитина розглядалася як елемент сім'ї, що потребує забезпечення, об'єкт турботи, демографічна цінність. Виходячи з наведеного, легко зрозуміти, що все вказане (охорона сім'ї, стимулювання народжуваності) – це елементи соціальної політики і матеріально-організаційні інструменти, а не суб'єктивні правами. Таким чином, напрошується висновок, що ст. 51 Конституції 1978 р., попри свою прогресивність, не розглядала дитину як суб'єкта права. Підставами для такого висловлювання наведеної думки чимало. По-перше, дитина не володіла конституційно закріпленими, окремо визначеними саме для неї правами, проте вона мала конституційний обов'язок – піклуватися про батьків і надавати їм допомогу (ст. 64). До речі, це єдина стаття Конституції, в якій дитину прямо зазначено адресатом – виконавцем обов'язку, але, на жаль, не як носія прав. Нагадаємо, що згідно з теорією права правоздатність, яка є складовою правосуб'єктності, передбачає баланс прав і обов'язків. Таке розуміння правосуб'єктності можемо знайти як у вітчизняних, так і у зарубіжних авторів. Як зазначають Н. М. Крестовська і Л. Г. Матвєєва, правоздатність – це зумовлена правом здатність суб'єкта права володіти суб'єктивними юридичними правами й юридичними обов'язками [4, с. 258]. У свою чергу, М. О. Стефанчук правосуб'єктність розуміє як здатність особи мати і реалізовувати безпосередньо або через своїх представників суб'єктивні права й юридичні обов'язки [6, с. 48]. Натомість К. Бролман Н. і Дж. Е. Ніджман у своїй роботі вказують, що правосуб'єктність зазвичай трактується як здатність бути – у традиційних антропоморфних термінах – «носієм юридичних прав та обов'язків» [7, с. 678]. Відповідно до Т. Танвар правосуб'єктність є одним із найбільш фундаментальних і водночас найскладніших понять у праві. За своєю суттю правосуб'єктність виступає тим, за допомогою чого суб'єкти права можуть набувати юридичних прав і обов'язків. Саме вона надає їм можливість бути позивачами й відповідачами в суді, володіти майном і укладати договори. Відповісти на питання, хто в принципі може бути носієм

юридичних прав і обов'язків у межах правопорядку, допомагаю саме розуміння суті поняття «правосуб'єктність» [8, с. 356]. Конституція ж Української РСР 1978 р. в жодній своїй статті не вказувала дитину як адресата прав. Переконані, що визнання особи лише через обов'язки – це ознака ієрархічної, патерналістської конституційної моделі. Дитина в даному випадку не вважається автономним носієм прав, натомість сприймається інструментом виконання соціально значущих функцій, оскільки за своєю суттю Конституції 1978 р. спрямована на формування майбутньої поведінки. Наведене є, на наш погляд, особливістю даного акта, адже зміст чітко демонструє, що виховання громадянина ґрунтується на обов'язках, а не на індивідуальних правах. Крім того, аналіз даної статті дає зрозумілим, що вона не адресована малолітнім дітям. І це знову ж таки яскраво підтверджує, що дитина розглядається не як теперішній суб'єкт права, а як майбутній виконавець соціальної функції.

Висновки. Проаналізувавши приписи Конституції 1978 р., можемо сміливо стверджувати, що у визначенні правового статусу дитини вона (порівняно з її попередницею) була прогресивною, адже в ній чітко видно перехід від охорони материнства до охорони сім'ї з дитиною, бо остання вже була включена до структури сімейної політики, а її виховання стає стійким напрямом державної політики. Крім того, Конституція наголошувала на розширенні мережі дитячих установ, системи соціальних допомог, пільг тощо.

Конституція 1978 р. збільшує перелік гарантій, які, хоча й не називають дитини прямо, стосуються неї, як-от: безкоштовна освіта, безкоштовні підручники, стипендії, навчання рідною мовою, розвиток дитячого спорту й оздоровлення.

Не можна оминати факту визнання громадян рівними незалежно від їх походження, що фактично стосувалося і дитину. Також на конституційному рівні закріплювалася необхідність піклуватися про виховання дитини, дбати про її підготовку до суспільно корисної праці й ростити їх гідними членами соціалістичного суспільства.

У той саме час у всіх розглянутих статтях дитина не згадувалася прямо, її відносили

до громадян Української РСР. Фактично, Конституція 1978 р. тільки в одній статті прямо вказувала дитину як адресата норми – ст. 64 про обов'язок дитини, тобто дитина розглядалася як носій обов'язків, а не як суб'єкт права. Проте навіть в цьому випадку можемо вказувати на певні позитивні зрушення у вітчизняному сприйнятті дитини, бо вперше в історії радянської України Конституція прямо згадує дитину, нехай і в контексті обов'язків, тобто не як автономного суб'єкта, а як елемент сім'ї, об'єкт виховання і носія майбутніх обов'язків. Вважаємо, що це був хоч і мінімальний, проте символічний прогрес.

З огляду на все наведене зауважимо, що історичний досвід конституційного регулювання прав дитини в Українській РСР має суттєве значення для осмислення еволюції підходів до прав дитини в Україні, оскільки дозволяє простежити трансформацію від об'єктного до суб'єктного розуміння дитини у вітчизняному праві.

Подяки. Це дослідження було підтримано грантом Британської академії LTRSF25/100105. Автор також висловлює вдячність за конструктивні відгуки, надані під час процесу рецензування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бачинська О.-М. І. Принцип недискримінації і механізми його реалізації (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 254 с.
2. Васильченко О. П. Генеза ідеї конституційної рівності людини і громадянина: досвід України. *Право.ua*. 2016. № 3. С. 5–13.
3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст. 268.
4. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: підручник. Практикум. Тести. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 584 с.
5. Медвідь А. Б. Закріплення прав людини та основоположних свобод у Конституції УРСР 1978 року. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 44. Т. 1. С. 55–58.
6. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. 479 с.
7. Brolmann Catherine, Nijman J. E. Legal personality as a fundamental concept for international law // *Concepts for international law – contributions to disciplinary thought* / ed. by J. d'Aspremont, S. Singh. London : Edward Elgar, 2017. P. 678–690.
8. Tanwar T. The concept of legal personalities. *Indian Journal of Integrated Research in Law*. 2024.

Дата першого надходження статті до видання: 23.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Цуркан-Сайфуліна Ю. В.,

докторка юридичних наук,
професорка кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-3125-4655

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ ТА НЕЛЕГІТИМНОЇ ЕКСПРОПРІАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проаналізовано історико-правові засади примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України в контексті еволюції державної влади, правових режимів і механізмів публічного управління. Дослідження виконано з урахуванням міждисциплінарного підходу, що поєднує правову, історичну та соціокультурну перспективу, завдяки чому культурні цінності розглянуто не лише як об'єкти правової охорони, а як елемент формування національної ідентичності та легітимації державності. У межах роботи здійснено систематизацію основних історичних етапів втрати культурної спадщини, починаючи від ранніх форм її примусової міграції та завершуючи сучасними проявами окупаційного мародерства в умовах збройної агресії. У процесі дослідження визначено ключові чинники, що зумовлювали масштаби та форми відчуження культурних цінностей, зокрема обмеженість або відсутність політико-правової суб'єктності українських територій, домінування імперських і тоталітарних моделей управління, а також використання права як інструменту централізованого контролю. Проаналізовано трансформацію правового статусу культурних об'єктів у різні історичні періоди та здійснено узагальнення управлінських і воєнно-адміністративних практик, що сприяли їх вилученню, переміщенню або знищенню. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між характером державної влади та пріоритетами публічних інтересів, які реалізовувалися за рахунок обмеження культурних прав суспільства. У роботі виконано правову оцінку історичних форм експропріації крізь призму сучасного розуміння охорони культурної спадщини, що дало змогу переосмислити їх як порушення фундаментальних принципів збереження культурної ідентичності. Здійснено узагальнення підходів до інтерпретації примусового відчуження культурних цінностей як елементу ширших процесів політичного підпорядкування та культурної асиміляції. Визначено, що сучасний етап характеризується не лише фізичними втратами об'єктів культурної спадщини, а й цілеспрямованим впливом на історичну пам'ять та символічний простір, що актуалізує потребу в подальшому розвитку правових механізмів захисту та повернення українських культурних цінностей. Отримані результати можуть бути використані для поглиблення наукових досліджень у сфері історії права, міжнародного гуманітарного права та формування концептуальних засад реституції культурної спадщини України.

Ключові слова: культурні цінності, культурна спадщина, примусове відчуження, нелегітимна експропріація, історико-правовий аналіз, державна суб'єктність, реституція.

Tsurkan-Saifulina Yu. V. Historical and legal analysis of forced alienation and illegitimate expropriation of cultural values of Ukraine

Abstract. The article analyzes the historical and legal principles of forced alienation and illegitimate expropriation of cultural values of Ukraine in the context of the evolution of state power, legal regimes and mechanisms of public administration. The research was carried out taking into account an interdisciplinary approach combining a legal, historical and socio-cultural perspective, due to which cultural values were considered not only as objects of legal protection, but as an element of the formation of national identity and legitimization of statehood. Within the framework of the work, the main historical stages of the loss of cultural heritage were systematized, starting from the early forms of its forced migration and ending with modern manifestations of occupation looting in conditions of armed aggression. In the process of research, the key

factors determining the scale and forms of alienation of cultural values were determined, in particular, the limited or lack of political and legal subjectivity of Ukrainian territories, the dominance of imperial and totalitarian management models, as well as the use of law as a tool of centralized control. The transformation of the legal status of cultural objects in different historical periods has been analyzed and the management and military-administrative practices that contributed to their removal, relocation or destruction have been summarized. Particular attention is paid to the relationship between the nature of state power and the priorities of public interests, which were realized at the expense of limiting the cultural rights of society. The paper made a legal assessment of historical forms of expropriation through the prism of the modern understanding of cultural heritage protection, which made it possible to rethink them as a violation of the fundamental principles of preserving cultural identity. A generalization of approaches to the interpretation of forced alienation of cultural values as an element of broader processes of political subordination and cultural assimilation is carried out. It was determined that the modern stage is characterized not only by physical losses of cultural heritage objects, but also by a purposeful impact on historical memory and symbolic space, which actualizes the need for further development of legal mechanisms for the protection and return of Ukrainian cultural values. The obtained results can be used to deepen scientific research in the field of legal history, international humanitarian law and the formation of conceptual foundations for the restitution of the cultural heritage of Ukraine.

Key words: *cultural values, cultural heritage, forced alienation, illegitimate expropriation, historical and legal analysis, state subjectivity, restitution.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю комплексного осмислення історико-правових процесів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України як складової тривалих трансформацій державності, права та публічного управління. Культурна спадщина у цьому контексті постає не лише об'єктом правової охорони, а й носієм історичної пам'яті та елементом формування національної ідентичності, втрата або привласнення якого безпосередньо впливає на стійкість правопорядку та легітимність державної влади. Аналіз історичних форм відчуження культурних цінностей дозволяє виявити закономірності взаємозв'язку між обмеженням політико-правової суб'єктності українських територій, домінуванням імперських і тоталітарних моделей правового регулювання та системними порушеннями культурних прав народу, що тривалий час залишалися поза належною правовою оцінкою.

Особливої наукової значущості дослідження набуває в умовах сучасних викликів, пов'язаних із збройною агресією та тимчасовою окупацією частини території України, що супроводжуються цілеспрямованим посяганням на культурні цінності як інструментом культурної асиміляції та викривлення історичної пам'яті. У такій ситуації історико-правовий аналіз попередніх етапів експропріації створює методологічне підґрунтя для переосмислення цих дій крізь призму сучасних

стандартів охорони культурної спадщини, формування обґрунтованих підходів до правової кваліфікації, а також розвитку механізмів захисту й повернення незаконно відчужених культурних цінностей. Актуальність теми також визначається потребою інтеграції національного історико-правового досвіду у ширший міжнародно-правовий дискурс, що сприяє посиленню позицій України у процесах відновлення історичної справедливості та захисту культурних прав Українського народу.

Метою статті є здійснення комплексного історико-правового аналізу процесів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України з метою виявлення їх правової природи, причинно-наслідкових зв'язків із трансформаціями державної влади та формування теоретичних засад для сучасних підходів до захисту і повернення національної культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. На думку Т.А. Кумеди «Культурні пам'ятки для кожного народу – це невичерпне джерело людської пам'яті, гарантія гідного поступу в майбутньому. Пам'ятки культурної спадщини, до якої б вони категорії не відносилися: місцевого, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке створювалося багатьма поколіннями. Відношення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства» [1, с. 118]. У контексті державотворчих процесів культурні цінності виступають не лише об'єктом правової ох-

рони, а й фундаментальним чинником легітимації державної влади та утвердження національної ідентичності в правовому полі. Вплив культурного надбання на державу та право проявляється через формування цілісного соціокультурного простору, де правові норми щодо охорони пам'яток стають інструментом захисту суверенітету та історичної неперервності державності. Відсутність належного правового механізму збереження культурної спадщини або її нелегітимна експропріація державою-агресором, зокрема росією, веде до деструкції правосвідомості та послаблення інституційних засад управління, оскільки культурне надбання слугує аксіологічним орієнтиром для розвитку національного законодавства. Таким чином, інтеграція культурних цінностей у правову систему держави трансформує їх із пасивних об'єктів минулого на активні суб'єкти державотворення, що визначають вектори публічного управління та міжнародно-правового визнання країни як цивілізованого учасника світової спільноти.

В аспекті зауваженого, державний захист культурних цінностей на всіх історичних етапах є критично важливим запобіжником проти інституційної деструкції та соціокультурної анексії, оскільки саме в періоди революційних трансформацій і збройної агресії системний правовий контроль мінімізує ризики непоправної втрати національних артефактів як матеріального фундаменту державного суверенітету. Як слушно зауважує А.І. Сушко «У сучасних умовах в культурі, як і в інших сферах суспільного життя, особливо важливим є вироблення оптимальної моделі ефективною державної політики модернізації управління цією сферою в контексті світових стандартів» [2, с. 10].

Дослідження процесів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України потребує комплексного історико-правового аналізу, зорієнтованого не лише на фіксацію фактів утрат, а й на осмислення їх як результату трансформацій державної влади, правових режимів і механізмів публічного управління у різні історичні періоди. Аналіз окреслених етапів доцільно здійснювати крізь призму еволюції державності та права, з урахуванням рівня правосуб'єктності

українських політико-територіальних утворень, характеру джерел права, домінуючих моделей легітимації влади й співвідношення публічних та приватних інтересів у сфері охорони культурної спадщини. Такий підхід дає змогу виявити причинно-наслідковий зв'язок між відсутністю або обмеженістю власних державних інституцій, імперськими та тоталітарними формами правового регулювання, воєнно-адміністративними практиками і масштабними втратами культурних цінностей, а також простежити, яким чином зміна міжнародно-правових стандартів і відновлення державного суверенітету України зумовлюють переосмислення історичних форм експропріації як порушень права та формують сучасні підходи до захисту, кримінально-правової оцінки і реституції національної культурної спадщини. Отже, аналіз історичних етапів примусового відчуження та нелегітимної експропріації культурних цінностей України відображає лінійний алгоритм дослідження кожного історичного етапу, який включає наступні аспекти: визначення політико-правового статусу українських територій та рівня їхньої суб'єктності; аналіз тогочасного законодавства, що санкціонувало відчуження або зміну статусу культурних цінностей; реконструкція управлінських механізмів та воєнно-адміністративних практик вилучення об'єктів; типологія форм відчуження через призму співвідношення публічних інтересів держави та прав власників культурних цінностей; виявлення зв'язку між імперською/тоталітарною моделлю правління та обсягом фактичних втрат культурних цінностей; правова оцінка дій відповідно до еволюції міжнародних стандартів охорони спадщини; формування правової аргументації для подальшої реституції та відновлення справедливості історичної справедливості.

Загалом, процеси примусового відчуження, нелегітимної експропріації та мирної міграції українських культурних цінностей беруть свій початок ще з часів Київської Русі, коли внаслідок міжусобних воєн, іноземних навал, а також через міждинастичні шлюби та релігійні зв'язки, унікальні артефакти, книжкові пам'ятки та церковне начиння почали масово вивозитися за межі українських земель. Серед

таких культурних цінностей зауваженого періоду, які були втрачені з різних причин, можна відмітити наступні: ікона Вишгородської Божої матері (вивезена до с. Боголюбово у 1155 р., в результаті нападу Андрія Боголюбського на Вишгород), Реймське Євангеліє XI–XII ст. (вивезено до Франції, як частина посагу доньки Ярослава Мудрого Анни), Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. (вивезене до Москви у 1701р.), Київський Псалтир 1397 р. (подаровано А. Глембицьким Микільській православної церкві у Вільні у 1518р.), ікона «Микола Зарайський із житієм» (вивезена до Москви у 1300-х рр. боярином Протасієм) та ін. [3, с. 171-172].

У XX–XXI ст. примусове відчуження та нелегітимна експропріація культурних цінностей України постають як тривалий і багатofазний історико-правовий процес, зумовлений сукупністю воєнно-політичних чинників, зміною державних і квазідержавних режимів, а також асиметричними міждержавними відносинами з колишніми колоніальними метрополіями, у межах яких відбувалося системне вилучення, переміщення та неповернення об'єктів культурної спадщини Українського народу, що істотно вплинуло на формування національного культурного простору та сучасні реституційні практики України. Умовно, за вказаний період можна виділити наступні етапи примусового відчуження та нелегітимної експропріації українських культурних цінностей:

Етап перший – період воєнної та революційної дестабілізації (1914–1921 рр.) характеризується хаотичним, але масштабним переміщенням культурних цінностей в умовах Першої світової війни та боротьби за українську державність. Основний зміст етапу полягає у переході від імперської моделі централізації пам'яток з боку російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини, до спроб України заявити про своє суб'єктивне право на культурну спадщину. Нелегітимність відчуження тут проявлялася через «військову необхідність» та евакуаційні заходи російської армії, які супроводжувалися вивезенням церковних реліквій і архівних фондів до Москви і Петрограда. Зокрема, в даний період Україна втратила давню кам'яну

плиту з нерозшифрованим надписом зі стіни церкви св. Василя (вивезена під час Першої світової війни до Хорватії), майно Почаївської лаври (у 1915 р. розграбовано австро-угорськими військами), меморіальний комплекс на «Козацьких могилах» та церкву-пам'ятку св. Георгія Переможця 1914 р. (розграбовано та зруйновано австро-угорськими військами), Богородчанський іконостас з церкви Пресвятої Трійці м. Богородчани авторства Й. Кондзелевича XVII ст. (вивезено до Відня у 1916 р.), меморіальні предмети діячів національної культури, іконописні пам'ятки, документальну писемну спадщину, художні твори, фонди нумізматики, археологічні матеріали та об'єкти скарбового походження з території Буковини та Галичини – наприклад, музей Львівської Ставропігії з бібліотекою (вивезено до Росії в результаті цілеспрямованої діяльності російських експертів з пошуку і оцінки культурних цінностей) [1, с. 199-201] та ін.

Етап другий – інституціоналізація державної експропріації (1920-ті – 1930-ті роки) відзначається переходом від воєнного грабунку українських культурних цінностей до системної, юридично оформленої тоталітарною радянською владою політики їх вилучення. Примусове вилучення культурних цінностей в Україні у 1920-1930-х рр. мало системний, насильницький і цілеспрямований характер та здійснювалося в межах загальнодержавних кампаній радянської влади, спрямованих на економічну експлуатацію й ідеологічне підпорядкування українського суспільства. Воно охоплювало приватні колекції, музейні фонди, а також церковні й монастирські реліквії, вилучення яких провадилося під тиском репресивного апарату, із застосуванням збройної сили, погроз, арештів і взяття заручників, нерідко з грубим порушенням чинного законодавства про охорону пам'яток. Основними механізмами цих процесів стали декрети про націоналізацію приватних і релігійних збірок, а також діяльність спеціальних комісій з вилучення цінностей для їх подальшого продажу за кордон через структури «Держторгу». Характерною особливістю стало адміністративне переміщення культурних об'єктів до музеїв Росії під приводом «централізації музейного фонду» або

організації тимчасових виставок, що з часом перетворилося на практику їх перманентного неповернення. Значна частина вилучених предметів (зокрема, ікони, коштовні оклади, культові речі, археологічні та мистецькі пам'ятки) була вивезена за межі України, передана до центральних сховищ або реалізована на зовнішньоекономічних ринках, що призвело до непоправних втрат української культурної спадщини та дає підстави розглядати цей період як добу наймасштабнішого внутрішнього пограбування України в межах єдиного політичного простору сср. Зокрема, було вивезено з України такі культурні цінності, як золота митра митрополита Гедеона, коштовне перо з шапки Б. Хмельницького, потир до ризниці Софійського собору, золотий напрестольний хрест подарунок Б. Хмельницького Києво-Печерській лаврі, бандуру гетьмана І. Мазепи, рідкісні монети-срібники доби київського князя Володимира XI ст. [1, с. 280-281, 289] та ін.

Етап третій – глобальне воєнне пограбування та евакуаційні втрати культурних цінностей у період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Період Другої світової війни став одним із найтрагічніших етапів в історії української культурної спадщини, оскільки саме тоді відбулося масове фізичне переміщення культурних цінностей за межі України та їх значною мірою безповоротна втрата. Напередодні війни стан культурних об'єктів визначався попередньою радянською політикою централізації й націоналізації, що істотно послабило можливості музейних і пам'яткоохоронних установ забезпечити належне збереження фондів в умовах воєнної загрози. З початком бойових дій радянська влада здійснила масштабну евакуацію музейних, архівних і бібліотечних зібрань у тиліві райони СРСР, яка формально мала захисний характер, але на практиці часто перетворювалася на примусове відчуження, оскільки значна частина евакуйованих цінностей після війни не була повернута до України. Водночас на окупованій території відбувалося системне нацистське пограбування українських культурних цінностей, організоване спеціальними структурами, поряд із мародерством, руйнуванням пам'яток унаслідок бойових

дій та вимушеним вивезенням цінностей у процесі еміграції діячів науки й культури. Зокрема, у роки Другої світової війни Україна зазнала значних і часто безповоротних втрат культурних цінностей, що охопили основні сфери матеріальної та духовної спадщини. Наприклад, значних втрат зазнали археологічні колекції, пам'ятки античних центрів Північного Причорномор'я та скіфські знахідки, що були вивезені або зникли в умовах окупації та мародерства. Серйозно постраждали бібліотечні й архівні фонди – стародруки, рукописи, літописи, наукові архіви та приватні зібрання діячів культури, частина яких була знищена або розпорошена. Окрему категорію втрат становлять сакральні пам'ятки – ікони, іконостаси, богослужбові предмети та церковні реліквії, зруйновані під час бойових дій або вивезені окупантами. Сукупність цих втрат свідчить про масштабне руйнування культурного потенціалу України в роки війни та тривалі негативні наслідки для збереження національної спадщини [1, с. 560-561].

Етап четвертий – повоєнна реституція та геополітичне маніпулювання (1945 рік – кінець 1980-х рр.) характеризувався суперечливим поєднанням міжнародно-правових декларацій щодо повернення культурних цінностей, переміщених унаслідок Другої світової війни, та практики їх вибіркового застосування в умовах радянської політичної системи. Після війни сформувалися основні міжнародні засади реституції, закріплені у міждержавних угодах і рішеннях союзницьких органів, однак участь України в цих процесах була обмеженою через відсутність власної зовнішньополітичної суб'єктності та підпорядкованість союзному центру. Перші спроби розшуку й повернення українських культурних цінностей у 1945-1948 рр. відбувалися в межах загальноєвропейської реституції, але мали фрагментарний характер і не призвели до системного відновлення втрачених колекцій українських культурних цінностей. Натомість повоєнна практика сср передбачала подальше перерозподілення культурних об'єктів відповідно до геополітичних інтересів, зокрема передачу архівно-бібліотечних фондів, предметів старовини й мистецтва з України до Польщі та інших

соціалістичних країн. Упродовж другої половини XX ст. пошуки та повернення українських культурних цінностей здійснювалися в умовах жорсткого ідеологічного контролю, що унеможливлювало публічне осмислення масштабів утрат і водночас супроводжувалося легітимацією концепції «трофеїв війни», відповідно до якої переміщення культурних цінностей інших держав на територію УРСР розглядалося як форма компенсації. У підсумку цей етап закріпив структурну асиметрію повоєнної реституції, за якої Україна виступала радше об'єктом геополітичних рішень, ніж повноправним суб'єктом процесів повернення власної культурної спадщини.

Етап п'ятий – сучасна збройна агресія та окупаційне мародерство (2014 р. – дотепер) характеризується цілеспрямованим і системним посяганням на культурні цінності України в умовах збройної агресії та тимчасової окупації окремих територій, що з 2014 р. і до сьогодні проявляється у незаконному вилученні, знищенні та вивезенні музейних колекцій, архівних матеріалів, бібліотечних фондів, пам'яток історії, археології, архітектури та сакрального мистецтва, які становлять невід'ємну частину національної ідентичності Українського народу. При цьому такі дії супроводжуються навмисним ігноруванням міжнародно-правових норм щодо захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів, використовуються як засіб культурної асиміляції та історичного викривлення, а також набувають ознак воєнних злочинів, що зумовлює підвищену актуальність кримінально-правової оцінки, міжнародного переслідування винних осіб та відновлення справедливості шляхом повернення незаконно привласнених культурних цінностей. Зокрема, протягом воєнних дій окупаційними військами було здійснено акти вандалізму та фізичного знищення архітектурних пам'яток загальнонаціонального значення, зокрема Маріупольського драматичного театру, Іванківського історико-краєзнавчого музею та Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди, що супроводжувалося мінуванням заповідних територій, таких як Кам'яна Могила. Паралельно із фізичною руйнацією спостерігається організоване

мародерство, у межах якого з херсонських та новокаховських музейних установ, наукових бібліотек і приватних галерей було вивезено безцінні колекції іконопису XVII-XX ст., а також оригінальні полотна видатних майстрів, серед яких Архип Куїнджі, Іван Айвазовський, Микола Деревус та Тетяна Яблонська. Додаткової шкоди культурному ландшафту завдало затоплення унікальних об'єктів в результаті підриву Каховської ГЕ, зокрема будинку-музею Поліни Райко, садиби Остапа Вишні та середньовічних археологічних локацій, що призвело до незворотної втрати автентичних артефактів та руйнації цілісності історичної пам'яті українського народу [4, с. 47].

Враховуючи обмежений обсяг даного дослідження, подальший аналіз на основі лінійного алгоритму визначеного нами вище зосередимо на етапі інституціоналізації державної експропріації 1920-1930-х рр. як найбільш показовому з точки зору взаємозв'язку між трансформацією державної влади, правових механізмів та масштабними втратами культурних цінностей України. Так, у межах етапу інституціоналізації державної експропріації 1920-1930-х рр. примусове відчуження культурних цінностей України постає як наслідок утвердження тоталітарної радянської держави та трансформації права в інструмент політичного й економічного контролю, зокрема, в червні 1919 р. було проголошено «воєнно-політичний союз радянських республік» на території колишньої російської імперії під владою більшовиків. Українські території в цей період мали формально визначений, але фактично обмежений політико-правовий статус союзної республіки (проголошена у 1919 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка), позбавленої реальної суб'єктності у сфері розпорядження власною культурною спадщиною, що зумовлювало повну залежність культурної політики від рішень союзного центру. Чинне законодавство, оформлене у вигляді декретів про націоналізацію та вилучення церковних і приватних цінностей, створювало квазі-правову основу для зміни правового режиму культурних об'єктів, переводячи їх із сфери приватної, церковної або місцевої власності до виключної компетенції держави (напри-

клад, такі НПА як: декрет РНК РСФСР від 05.10.1918 р. «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ», декрет РНК УСРР «Про націоналізацію Київського міського музею та київських музейних збірок В.Н. Ханенка і О.Г. Гансена» [3, с. 266-267] та ін.). Реалізація цих норм відбувалася через адміністративно-командні та воєнно-репресивні механізми, що поєднували формально правові процедури з насильницькими практиками, унаслідок чого культурні цінності вилучалися не як об'єкти охорони, а як ресурс для фінансування індустріалізації, ідеологічної уніфікації та міжнародної торгівлі. Така модель відчуження ґрунтувалася на абсолютному пріоритеті публічних інтересів радянської держави, які тлумачилися поза межами прав власників і культурних прав народу, що призвело до масштабних і системних утрат української культурної спадщини.

На думку зауважує С. Кот дослідження процесів примусового відчуження культурних цінностей з території України у 20–30-х рр. ХХ ст. дає змогу виокремити три ключові напрямки масштабних втрат національного надбання, що здійснювалися через системні інструменти радянського державно-правового апарату: 1) ініційовані вищим партійним керівництвом СРСР масові кампанії з насильницького вилучення предметів культури з церковних установ, музеїв, архівів та приватних зібрань задля їх реалізації на міжнародних аукціонах, що супроводжувалося масовим вивезенням цінностей до росії для подальшого перерозподілу та залишення значної їх частини в російських музейних фондах; 2) адміністративне переміщення об'єктів спадщини та архівних фондів за директивними наказами всесоюзних органів влади, що фактично легалізувало безповоротне відчуження українських пам'яток особливого значення на користь російських установ; 3) прихована експропріація культурних цінностей, які передавалися до музейних центрів на території росії в межах тимчасового експонування або реставрації, проте, всупереч правовим зобов'язанням, не були повернуті законним власникам в Україну,

ставши об'єктом нелегітимного привласнення [1, с. 371-372]. У контексті подальшої еволюції міжнародних стандартів охорони культурних цінностей зазначені дії набувають ознак нелегітимної експропріації, оскільки здійснювалися без згоди суспільства, без належних правових гарантій і з порушенням принципу збереження культурної ідентичності, що формує підґрунтя для сучасної правової аргументації щодо реституції та відновлення історичної справедливості в сфері культурних прав Українського народу.

Висновки. Примусове відчуження та нелегітимне привласнення культурних цінностей України постає як тривалий і структурно зумовлений процес, тісно пов'язаний із змінами політико-правового статусу українських земель, характером державної влади та домінуючими моделями правового регулювання. Втрата або обмеження державної суб'єктності українських земель щоразу створювали умови для підпорядкування культурної спадщини зовнішнім або надцентралізованим владним інтересам, у межах яких культурні об'єкти розглядалися не як носії історичної пам'яті та ідентичності, а як ресурс політичного впливу, ідеологічної уніфікації чи економічної вигоди. Імперські, тоталітарні та окупаційні режими формували нормативні і адміністративні механізми, які легалізували або маскували насильницьке вилучення культурних цінностей, що призводило до системних і часто безповоротних утрат національного культурного надбання.

Історико-правова ретроспектива засвідчує, що масштаби експропріації українських культурних цінностей прямо корелювали з поєднанням воєнно-адміністративних практик і квазіправових конструкцій, спрямованих на зміну правового режиму культурних об'єктів без урахування культурних прав народу та принципу збереження історичної безперервності державності. Особливо показовим у цьому контексті є період інституціоналізованої державної експропріації, коли право втратило охоронну функцію й трансформувалося в інструмент примусу, а пріоритет публічних інтересів тлумачився відокремлено від цінності української культурної ідентичності. Подальша еволюція міжнародних стандартів

охорони культурної спадщини дозволяє кваліфікувати такі практики як порушення фундаментальних засад культурних прав і створює підґрунтя для сучасних реституційних вимог України. У сукупності це підтверджує,

що захист і повернення культурних цінностей є не лише питанням збереження матеріальних об'єктів, а й складовою відновлення історичної справедливості, правової пам'яті та повноцінної державної суб'єктності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кумеда Т.А. Культурні цінності та їх охорона у вітчизняному і міжнародному праві. Філософські та методологічні проблеми права. Науковий журнал. 2011. С. 118 – 127. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e24fd211-d325-4c3e-8a12-eafe76fb946a/content> (дата звернення: 03.01.26)
2. Сушко А.І. Політика держави і формування культури громадянського суспільства: вибір стратегії. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 43. С. 10 – 15. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/43_2011/4.pdf (дата звернення: 05.01.26)
3. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
4. Гавловська А.О., Томіліна Ю.Є. До питання відшкодування шкоди, завданої культурним цінностям у ході російсько-української війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*: зб. наук. праць / гол. ред. Стратонов В.М. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 6. С. 36-42 DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-6-7>. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/410/375> (дата звернення: 08.01.26)

Дата першого надходження статті до видання: 08.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Шелих А. А.,

аспірант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-8565-880X

РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Стаття висвітлює практичні аспекти однієї з фундаментальних юридичних категорій – правосвідомості щодо функціонування міжнародного механізму захисту прав людини. Публікація містить детальний аналіз новітніх підходів до розуміння правосвідомості, а саме її змісту та структури. Розкрито інтегративну сутність правосвідомості та важливість її емоційної та інтелектуальної складової в процесі правореалізації. Обґрунтовано особливості впливу правосвідомості на формування в громадян правових моделей поведінки та усвідомленого бажання захисту власних прав та законних інтересів. Досліджено сучасне розуміння механізму захисту прав людини та громадянина, виокремлено особливості національного та міжнародного механізму захисту прав, а також обґрунтовано нормативну та інституційну складову останнього. Розкрито зміст європейської системи захисту прав людини та місце України в її функціонуванні. Наведено практичні приклади безпосереднього впливу правосвідомості громадян на функціонування Європейського суду з прав людини та на правову дійсність України. Зроблено короткий огляд рішень ЄСПЛ в контексті ролі правосвідомості громадян, які прийняли вольове рішення відстоювати власні права. Приділено окрему увагу системним проблемам правозахисної системи України та ролі правосвідомості громадян та представників влади в її покращенні. В статті наведено результати власного соціологічного дослідження автора, націленого на виявлення рівня обізнаності громадян щодо функціонування механізмів захисту прав людини. Виявлено важливу проблематику недостатнього обсягу правових знань громадян для ефективного використання доступних засобів захисту прав, в тому числі, міжнародних. Зроблено висновки про істотну роль правосвідомості у функціонуванні міжнародного механізму захисту прав людини та під час виконання рішень ЄСПЛ. Підкреслено важливу практичну складову правосвідомості, як реального засобу впливу на правову дійсність нашої держави. Наголошено на важливості розвитку правової освіти в Україні, а також підвищення рівня правосвідомості як звичайних громадян так і представників державної влади.

Ключові слова: право, правосвідомість, захист прав людини, Європейський суд з прав людини, правореалізація, правова освіта, правова дійсність, правова система.

Shelyh A. A. The role of legal consciousness in the operation of the international human rights protection mechanism

Abstract. The article examines the practical aspects of one of the fundamental legal categories—legal consciousness—in the context of the functioning of the international mechanism for the protection of human rights. The publication provides a detailed analysis of contemporary approaches to understanding legal consciousness, in particular its content and structure. The integrative nature of legal consciousness is revealed, as well as the significance of its emotional and intellectual components in the process of legal implementation.

The study substantiates the specific features of the influence of legal consciousness on the formation of legal behavior models among citizens and their conscious intention to protect their own rights and legitimate interests. The modern understanding of the mechanism for the protection of human and civil rights is examined; the peculiarities of national and international human rights protection mechanisms are identified, and the normative and institutional components of the latter are substantiated.

The content of the European human rights protection system and Ukraine's place in its functioning are disclosed. Practical examples of the direct impact of citizens' legal consciousness on the functioning of the European Court of Human Rights and on the legal reality of Ukraine are provided. A brief review of the ECtHR case law is conducted in the context of the role of legal consciousness of citizens who made a deliberate decision to defend their rights.

Special attention is paid to systemic problems of Ukraine's human rights protection system and the role of legal consciousness of both citizens and public authorities in its improvement. The article presents the results of the author's own sociological study aimed at identifying the level of public awareness regarding the functioning of human rights protection mechanisms.

The study identifies the problem of insufficient legal knowledge among citizens, which hinders the effective use of available, including international, remedies for the protection of rights. Conclusions are drawn regarding the significant role of legal consciousness in the functioning of the international human rights protection mechanism and in the implementation of ECtHR judgments. The practical significance of legal consciousness as a real means of influencing the legal reality of the state is emphasized. The importance of developing legal education in Ukraine, as well as increasing the level of legal consciousness of both ordinary citizens and representatives of public authorities, is highlighted.

Key words: law, legal consciousness, human rights protection, the European Court of Human Rights, legal implementation, legal education, legal reality, legal system.

Вступ. В сучасній Україні продовжується боротьба війна українського народу за свою незалежність та вільне право на розвиток державності без впливу російської федерації. Українці виявили свою стійкість та чітку готовність брати участь у формуванні державної політики та шляхів її реалізації. Поряд з цим, наші громадяни підтвердили своє невпинне бажання досягти європейського майбутнього України. Адже попри активні бойові дії та значні виклики, українська правова система поступово інтегрується з правовою системою Європейського Союзу. Значні зміни відбувається в сфері оподаткування, освіти, регулювання господарської діяльності та інших галузях суспільних відносин. Проте, найголовніші зміни відбуваються у свідомості українських громадян, дедалі більше українців відчують потребу бути обізнаним щодо чинного законодавства та керуватися нормами права у своїй діяльності. Суспільство, прагнучи досягти справедливості, частіше обирає правові методи задоволення власних інтересів, а в разі порушення прав, громадяни вдаються до судового захисту як одного з найефективніших механізмів відновлення та захисту порушених прав людини.

У свою чергу, зростання «попиту» на справедливість та належну реалізацію прав громадян зіштовхується з недосконалістю національних механізмів у сфері захисту прав людини, що викликає об'єктивну потребу у зверненні до міжнародних інституцій з метою отримання справедливого рішення та гідної реакції щодо порушених прав громадян.

Однак, на жаль, певна кількість громадян, отримавши негативні рішення національної судової системи, не відстоюють свої права

на міжнародному рівні. Здебільшого це відбувається через звичайну необізнаність щодо діяльності міжнародного механізму захисту прав людини.

Тому в сучасних умовах значно актуалізується питання ролі правосвідомості в процесі реалізації міжнародного механізму захисту прав людини, оскільки недостатній рівень правової обізнаності громадян має безпосередній вплив на ефективність роботи інструментів захисту та відновлення прав громадян.

У зв'язку з означенням, в межах цього наукового дослідження ми проаналізуємо особливості міжнародної системи захисту прав громадян, обґрунтуємо зміст та структуру правосвідомості та з'ясуємо роль цієї категорії в реалізації міжнародних механізмів захисту прав людини. Окрім цього нами будуть проаналізовані результати власного соціологічного дослідження, спрямованого на виявлення рівня правових знань громадян щодо можливостей захисту їх прав на міжнародному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перш ніж перейти до основного змісту нашого наукового дослідження варто зазначити, що сучасна доктрина права характеризується поступовим зростанням наукового інтересу до явища правосвідомості. Якщо наукові доробки минулого століття визначали цю категорію суто в межах права, то в сучасних дослідженнях можливо зустріти думки правників-теоретиків щодо міждисциплінарного та інтегративного змісту правосвідомості. Проблематика сутності, структури особливостей формування та підвищення рівня правосвідомості стали предметом наукової

уваги таких вчених як С. Г. Башук, А. А. Бова, Р. Ф. Гринюк, О. І. Гуцуляк, В. Є. Боднар, О. О. Ганзенко, Н. Л. Гранат, В. В. Демічева, Г. А. Злобін, Ю. Ю. Калиновський, Г. П. Клімова, Н. Ю. Коваленко, А. Ф. Крижановський, Л. Д. Куренда, А. І. Луцький, О. В. Макарова, В. В. Мухін, І. В. Осика, О. Є. Проць, М. М. Цимбалюк.

Однак попри значний внесок у розвиток доктринальних досліджень правової свідомості згадані наукові доробки вчених акцентують увагу здебільшого на теоретичній складовій цього явища. У свою чергу, практичні аспекти впливу правосвідомості на різноманітні явища правової дійсності залишаються недостатньо дослідженими. Окрім цього сучасна доктрина права майже не містить ґрунтовних наукових праць, які розкривають роль правосвідомості в процесі функціонування національних та міжнародних механізмів захисту прав людини.

Тому надзвичайно важливо сприяти розвитку досліджень практичного аспекту правосвідомості, що, на нашу думку, дозволить не лише глибше пізнати зміст явища, а й сприятиме вдосконаленню правової дійсності загалом. Адже правосвідомість не є стихійною, неконтрольованою категорією, а чітким системним явищем, яке піддається впливу та коригуванню.

Виклад основного матеріалу. Дійсно сучасна доктрина права зіштовхується з новими викликами, обумовленими необхідністю підвищення рівня дослідження практичних аспектів фундаментальних юридичних категорій. Один з нових підходів до розуміння правосвідомості висловлює Т. В. Михайліна. Вчена обґрунтовує визначення правосвідомості як відносно незалежного елементу правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій стосовно фактичного і бажаного стану правових феноменів [1, с. 17]. Водночас професорка відстоює помилковість конструкцій «відсутність правосвідомості» чи «формування правосвідомості», адже правосвідомість завжди виступає невід'ємним, відносно незалежним елементом будь-якої правової системи та інтегрує її в єдине ціле, тобто властива кож-

ному індивіду, групам індивідів чи суспільству загалом [2, с. 7].

На наше переконання, це визначення правосвідомості досить точно обґрунтовує зміст правосвідомості. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує акцент на інтегративно-синергетичному значенні правосвідомості, адже завдяки правовій свідомості відбувається безпосереднє втілення норм права в реальні суспільні відносини, через усвідомлення громадянами необхідних моделей поведінки, які передбачаються чинним законодавством, реалізуються суб'єктивні інтереси шляхом правомірної діяльності суб'єктів.

Ми повністю поділяємо думку вченої щодо помилковості формулювання «відсутність правосвідомості», оскільки, на нашу думку, вона притамана будь-якому індивіду. Проте не можливо погодитися з позицією, що правосвідомість не може проходити етап формування. По-перше, як свідомість в загальному розумінні проходить різні стадії формування в процесі розвитку людини, так і правосвідомість поступово наповнюється правовими знаннями та позитивним правовим досвідом в процесі взаємодії індивіда із суспільством. По-друге, правосвідомість безпосередньо залежить від обсягу та якості правових знань, які свідомо накопичуються індивідом в процесі аналізу законодавства та вирішення різноманітних життєвих ситуацій.

На поведінкових аспектах правосвідомості наголошують Д. О. Беззубов, Р. В. Алієв, М. В. Возник, які у своєму дослідженні сформували висновок, що правова свідомість є явищем, що поєднує інтелектуальне та емоційне сприйняття людьми правових норм, виробляє в них певну орієнтацію на правомірну поведінку та врешті-решт визначає рівень стабільності правопорядку. Виходячи з цього, можливо стверджувати, що правосвідомість виступає чинником, який не лише детермінує поведінку окремих громадян, а й впливає на суспільство загалом [3, с. 34].

Такий підхід є обґрунтованим, оскільки правосвідомість, з одного боку відображається у формі правових знань, а з іншого – в емоційному сприйнятті правових норм. У свою чергу, вказана синергія інтелектуальної та емоційної складової породжує в інди-

віда усвідомлений поклик до правомірних дій. Тому всі структурні елементи правосвідомості забезпечують гармонійне сприйняття норм права, правової дійсності та формують у свідомості людини позитивні моделі правової поведінки та негативне ставлення до порушень законодавства. Тобто правосвідомість виконує певну рушійну функцію в процесі правореалізації та використання механізму захисту прав.

З'ясування ролі правосвідомості у реалізації механізму захисту прав визначають необхідність визначення сутності цієї категорії. В сучасній юридичній науці відсутня методологічна єдність щодо визначення поняття механізм захисту прав і свобод людини та громадянина. Це поняття розуміється як система й комплекс послідовних дій, спрямованих на захист прав людини та громадянина [4 с. 53]. У свою чергу, С.М. Шило наголошує, що основу механізму захисту прав і свобод людини і громадянина становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян [5, с. 271].

На нашу думку, механізм захисту прав людини та громадянина слід розуміти комплексно. З одного боку – це система можливих (законних дій), закріплених у нормативних приписах чинного законодавства, які спрямовані на захист та відновлення порушених прав людини. А з іншого, це система державних органів та недержавних інституцій, що забезпечують або сприяють захисту прав людини. Тобто, чинні норми права, державні органи та недержавні інституції являють єдину цілісну систему, яка складає механізм захисту прав людини та громадянина.

Нам імпонує підхід Ю.М. Сидорчук, за якого існуючі механізми захисту прав поділяються на два різновиди: національні та міжнародні. Вчений зазначає, що національні (внутрішньодержавні) механізми захисту прав мають свої особливості у кожній країні, у той час як міжнародний механізм захисту прав є однаковим для всіх, незалежно від національності та громадянства [6, с. 33]. Дійсно кожна суве-

рена держава має національну правову систему та закріплені в ній механізми захисту прав людини. У свою чергу, вказані механізми можуть відрізнятися від аналогічних механізмів, що діють в інших країнах. Це обумовлюється різним історичним контекстом розвитку країни та особливостями менталітету кожної нації. Проте міжнародні механізми захисту прав людини створюють певний наднаціональний рівень забезпечення прав, цінність якого полягає саме в його універсальності та наявності стандартів, що забезпечує найвищий рівень захисту прав людини, навіть коли національна правова система не спроможна забезпечити індивіду належного захисту його прав.

Сучасний міжнародний механізм захисту прав людини має спільну структуру з національним. Як зазначає О.І. Ромців у своєму науковому дослідженні, структуру цього механізму складають такі елементи:

а) міжнародно-правові акти, які вміщують правила діяльності, формулюють права і обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які норм, правил поведінки, звичайно, не вміщують, прав і обов'язків безпосередньо не формулюють (зокрема, декларації, заяви, меморандуми);

б) міжнародні органи по спостереженню, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та по захисту цих прав (суди, трибунали) [7, с. 15].

Подібно до національного, міжнародний механізм захисту прав людини передбачає систему норм права (міжнародного) як нормативну його основу та систему органів і структур, які забезпечують належне відновлення та захист порушених прав, як інституційну основу механізму.

Важливого значення для нашого дослідження має аналіз обох складових механізму. Розпочнемо з інституційної, до складу якої входять наступні міжнародні інституції:

1. Рада ООН з прав людини (англ. The United Nations Human Rights Council, UNHRC), яка була створена на заміну Комісії ООН з прав людини, яка діяла ще з 1946 року. Рада ООН з прав людини уповноважена приймати рішення рекомендаційного характеру, проте

застосувати заходи примусу до держав учасниць Рада не може. Ця інституція має важливе значення для захисту прав людини, але можливість звернення до Ради ООН з прав людини будь-кому громадянину індивідуальною скаргою відсутня.

2. Верховний Комісар ООН з прав людини це посадова особа ООН, яка під керівництвом та егідою Генерального секретаря несе основну відповідальність за діяльність Організації в галузі прав людини, виконує обов'язки в рамках загальної компетенції, повноважень та рішень Генеральної Асамблеї, Економічної та Соціальної Ради, а також Комісії з прав людини (останню у 2006 р. замінила Рада з прав людини) [8, с. 729].

3. Комітет ООН з прав людини; Комітет ООН з прав дитини; Комітет ООН проти катувань; Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав; Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації та інші профільні Комітети ООН.

Поряд з цим, наднаціональний механізм захисту прав людини складають міжнародні організації регіонального рівня, які діють в Європі, Африці, Азії тощо.

Враховуючи, що Україна, перебуває саме в європейському регіоні, в межах нашого дослідження ми розглянемо Європейський механізм захисту прав людини та роль правосвідомості в його функціонуванні. Нормативну основу вказаного механізму складає підписана в Римі 04.11.1950 року Європейська конвенція з прав людини. Цей міжнародний нормативно-правовий акт визначає ключові стандарти та гарантії захисту прав людини для країн, які ратифікували цей документ. Функції сприяння та забезпечення реалізації європейських стандартів захисту прав людини покладені на Раду Європи. Це міжнародна організація створена 5 травня 1949 року, до якої нині входить 47 держав-членів.

Проте в межах нашої наукової розвідки особливої уваги заслуговує Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ, Суд), як один з ключових елементів міжнародного механізму захисту прав людини. Адже саме в межах діяльності ЄСПЛ можлива процедура звернення фізичної особи із індивідуальною скаргою проти держави з метою захисту своїх

прав. Ця особливість діяльності ЄСПЛ дозволяє глибше пізнати роль правосвідомості громадян в роботі міжнародного механізму захисту прав людини. Європейський суд з прав людини заснований у 1959 році відповідно до ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з метою забезпечення дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї.

З проголошенням незалежності Україна стала на власний шлях розвитку в напрямку сучасної європейської інтеграції. 09 листопада 1995 року Україна стала членом Ради Європи, а 17 липня 1997 ратифікувала Конвенцію, яка набрала чинності для України 11 вересня 1997 року.

Відтак з цього часу наша держава офіційно зобов'язана дотримуватися вимог та реалізувати національну правову політику в межах Конвенції. Також з моменту приєднання України до Конвенції українські громадяни отримали право звертатися до ЄСПЛ з індивідуальними скаргами.

Хоча вказана процедура була новою, громадяни почали активно використовувати новий механізм захисту прав. Однак слід зазначити, що перше рішення по суті справи було прийнято ЄСПЛ лише 03 травня 2001 року «Кайсін та інші проти України» (Kaysin and Others v. Ukraine) (заява N 46144/99) [9].

Варто звернути увагу, що перше рішення ЄСПЛ щодо України, виявило системну проблему нашої держави, яка актуальна і на сьогодні. У справі «Кайсін та інші проти України» група з 13 шахтарів (працівників шахти імені Держинського у місті Червоноград) скаржилися на тривале невиконання рішень українських судів про виплату їм заборгованості із заробітної плати та допомоги по інвалідності. Шахтарі скористалися доступними засобами правового засобу національного рівня, проте зіштовхнулися з проблемою виконання остаточного рішення національного суду. З моменту подання першої заяви до ЄСПЛ у 1999 році у справі «Кайсін та інші проти України» Суду було подано близько 29 000 заяв з подібним предметом [10].

Системне недотримання Україною вимог щодо належного виконання остаточного

рішення національних судів стало причиною зміни концепції ЄСПЛ щодо розгляду подібних справ. Так, через значний обсяг заяв та необхідність оптимізації роботи суду, ЄСПЛ прийняв рішення про вилучення аналогічних заяв з реєстру Суду. Так, в рішенні «Бурмич та інші проти України» від 12 жовтня 2017 року ЄСПЛ зазначив, що беручи до уваги своє навантаження під час розгляду аналогічних справ, справа Іванов (справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» («Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine»)) є зразковою щодо вирішення проблеми невиконання рішення суду впродовж понад шістнадцяти років. Тому Суд прийшов до висновку, що немає сенсу повторювати свої висновки у довгій низці аналогічних справ, що призведе до значного навантаження на ресурси Суду через велику кількість справ, та правосуддя не здійснюватиметься належним чином. У зв'язку з цим Суд зобов'язав Україну вжити загальні заходи, спрямовані на усунення цієї проблеми на законодавчому, адміністративному та інституційному рівнях [10].

Як виявилось, механізм правового захисту прав людини в Україні, хоч і має законодавчо закріплений функціонал, має значні проблеми на практиці щодо його реалізації. Очевидно, що найбільшою цінністю для особи, яка звертається до суду, є не лише отримання позитивного рішення, а й реальний захист її прав у вигляді повного виконання рішення суду в розумні строки.

Саме усвідомлення можливості правовим шляхом задовольнити свої законні інтереси породжує в правосвідомості громадянина позитивний імпульс до дії (подання позовної заяви, участь у судових засіданнях, оскарження неправомірного рішення суду). Проте у разі не відповідності результату судового захисту принципам права та правомірним очікуванням громадянина, є ризик породження різноманітних форм деформації правосвідомості. Адже в подібних ситуаціях цінність права істотно зменшується в свідомості громадянина.

Можливість звернення до ЄСПЛ як наднаціональної інституції є надзвичайно важливим механізмом, що сприяє цілісній реалізації та захисту прав громадянина. До прикладу

у справі «Кайсин та інші проти України» лише звернення до ЄСПЛ дозволило громадянам отримати належний результат роботи механізму захисту прав людини, а саме – домогтися виплат, передбачених остаточним рішенням українського суду.

Проте функціонування вказаного міжнародного механізму захисту прав людини безпосередньо залежить від рівня правосвідомості громадян. Безперечно, громадяни, які приймають рішення відстоювати свої права попри недосконалість національної правової системи, володіють високим рівнем усвідомлення цінності права. Подібний підхід забезпечує ефективний захист прав людини та реалізацію кінцевої мети відновлення порушених прав. Однак, відсоток громадян, які усвідомлюють необхідність захисту своїх прав законним шляхом, в тому числі, через міжнародні інституції надзвичайно малий.

Значна кількість українців не володіють достатнім рівнем правосвідомості, аби скористатися всіма засобами правового захисту національної системи та перейти до міжнародних механізмів. Маючи негативний досвід функціонування української правової системи, чимало громадян відмовляються від використання існуючих механізмів через зневіру в їх ефективність. Одним з важливих стримувачів залишається розумність строків розгляду судових справ та складність виконання судових рішень.

Окрім цього, як ми зазначали вище, на сьогодні актуальною залишається недостатня обізнаність українців щодо різноманітних способів захисту прав людини, в тому числі і міжнародних. Це породжує проблему, за якої громадяни не використовують всі доступні правові методи аби захистити свої права. У свою чергу, на сучасному етапі прослідковується позитивна динаміка як щодо ефективності функціонування національної системи права так і виконання рішень ЄСПЛ, що обґрунтовує доцільність активного використання правових методів захисту прав людини. До прикладу, з 2023 року кількість справ, які Україні необхідно виконати за рішенням ЄСПЛ, скоротилася у 2,5-3 рази. Станом на 7 березня 2025 року Україна мала на виконанні 2296 рішень Європейського суду з прав людини.

Натомість у 1421 справі виконання було закрито [11].

Отже, прослідковується підвищення ефективності виконання рішень ЄСПЛ, що забезпечує належне виконання Україною гарантій, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. На нашу думку, це обумовлюється офіційним статусом України як кандидата на членство в ЄС, що був офіційно наданий 23 червня 2022 року Європейською Радою. Відтак Україна перебуває на активній стадії реформування та виконання всіх необхідних умов для вступу до ЄС, однією з яких безперечно є належне дотримання Конвенції та виконання рішень ЄСПЛ.

Тому міжнародний механізм захисту прав людини є перспективним засобом відновлення прав українських громадян у тих випадках, коли національна правова система не спроможна забезпечити ефективний захист громадян.

Правомірним є твердження, що правосвідомість виступає важливим фактором функціонування міжнародного механізму, адже, перш ніж скористатися правом на звернення до ЄСПЛ, необхідно вичерпати всі національні засоби захисту прав людини. Це досить складна процедура, що потребує рішучості та наполегливості, а також сформованого наміру реалізувати свої законні інтереси правовим шляхом. Відтак лише за достатньої обізнаності щодо законних процедур та усвідомленого бажання захищати свої права можлива успішна реалізація існуючих механізмів захисту прав людини.

В даному контексті задіяні всі структурні елементи правосвідомості, а саме: правові знання, відчуття та наявність позитивних моделей правової поведінки, що в комплексі породжують усвідомлене бажання індивіда використати всі можливі засоби задля захисту своїх прав. У свою чергу, активне використання міжнародних механізмів захисту прав людини сприятиме «примусовому» вдосконаленню правової системи України. Окремо кожний громадянин не має достатньо впливу та можливостей для реформування, до прикладу, судової гілки влади. Натомість кожний, хто зіштовхується з порушенням своїх прав та неефективністю національної правової

системи, може звернутися до ЄСПЛ, рішення якого є обов'язковими для України. Зразком є справа «Бурмич та інші проти України» за результатом розгляду якої ЄСПЛ зобов'язав Україну вжити комплексні заходи в сфері законодавчого регулювання та адміністративного забезпечення виконання рішень судів. Тобто рівень правосвідомості громадян, які вирішили скористатися міжнародним механізмом захисту прав людини, фактично здійснив вплив на розвиток важливого напрямку правової політики держави.

Поряд з цим, варто виокремити важливість впливу правосвідомості на стан виконання рішень ЄСПЛ. Так активна позиція окремих громадян щодо захисту своїх прав сприяла поступовому руху України в напрямку євроінтеграції. Тому у сучасній практиці наявність значної кількості заяв до ЄСПЛ спонукає державну владу України вживати конкретні заходи не лише щодо реформування правової судової системи, а і виконання вже існуючих рішень ЄСПЛ.

Таким чином, правосвідомість виконує важливу роль в реалізації міжнародного механізму захисту прав людини, зокрема її фінального етапу – виконання рішення міжнародної інституції Україною.

З метою поглибленого аналізу проблематики місця правосвідомості в реалізації міжнародного механізму захисту прав людини пропонуємо також зробити короткий огляд проведеного нами соціологічного опитування. До участі в ньому були залучені респонденти віком від 21 до 60 років різного соціального та майнового становища. На одне з поставлених запитань було «Які, на вашу думку, існують способи захисту прав людини?» були отримані такі відповіді. На думку, 30 % респондентів ключовим способом захисту прав людини є чинне законодавство України на чолі з Конституцією. 60% зазначили, що способом захисту є звернення до суду та вищестоячих інстанцій у разі порушення прав. Ще 10 % опитаних відносять до способів захисту як чинну нормативно-правову базу, так і судову систему та діяльність різноманітних інституцій.

На нашу думку, вказані результати відображають досить поверхневе розуміння гро-

мадянами механізму захисту прав людини в Україні, оскільки більшість ототожнює цей механізм виключно із зверненням до суду. Проте чинне законодавство передбачає комплекс різноманітних процедур, що надають можливість ефективно відновити порушені права громадян.

Далі респондентам було поставлене питання «Чи відомо вам про можливість звернення за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини?», на яке 73% опитаних заявили про свою обізнаність щодо такої можливості, натомість 27% зазначили протилежне. Хоча у той же час, на запитання «Чи відома вам процедура звернення до Європейського суду з прав людини?» статистика відповідей була досить невтішною. 87% опитаних зазначили, що процедура звернення до ЄСПЛ їм не відома та лише 13% громадян були обізнані щодо порядку подання заяви до Європейського суду з прав людини.

Такі результати соціологічного опитування підтверджують недостатній рівень правосвідомості українців для ефективного використання міжнародних механізмів захисту прав людини. Зокрема, існує потреба у вдосконаленні правових знань як елементу правосвідомості громадян, що забезпечить громадян належним «озброєнням» для захисту прав.

На нашу думку, зазначена нами проблематика є комплексною. З одного боку, вона є наслідком неякісного функціонування системи правової освіти, а з іншого – результатом світоглядного блоку в свідомості громадян, які не завжди усвідомлюють необхідність поглиблення правових знань та захисту власних прав через наявність пострадянських установок.

У зв'язку з цим, розвиток методик правової освіти громадян через застосування новітніх підходів поширення інформації дозволить якісно вирішити проблему підвищення рівня правосвідомості громадян та, відповідно, ефективності функціонування міжнародного механізму захисту прав людини.

Висновки. Підсумовуючи, можливо зазначити, що правосвідомість – це не лише теоретична категорія, а реальний механізм, який забезпечує розвиток правової сис-

теми. Через формування позитивних моделей поведінки громадян, вона спонукає до вчинення активних дій в напрямку захисту своїх прав законними методами. В залежності від усталеності правових знань, позитивних емоцій та відчуттів щодо права, формується ефективність функціонування як національної, так і міжнародної системи захисту прав людини. В свою чергу, цінність механізму захисту прав людини полягає не в наявності законних процедур, а можливості реального відновлення прав. Тому з огляду на системну проблему недосконалості національної системи права України, важливим способом відновлення справедливості залишається звернення до міжнародних інституцій, таких як ЄСПЛ. Проте ефективність функціонування міжнародного механізму захисту прав людини залежить від рівня правосвідомості громадян. Адже для його реалізації необхідна обізнаність щодо існуючої процедури звернення, а також рішучість пройти непростий шлях від подання позовної заяви до суду першої інстанції до отримання остаточного рішення та подання заяви до ЄСПЛ.

Безперечно ефективність міжнародних засобів захисту прав людини залежить також від правосвідомості суб'єктів владних повноважень, які безпосередньо відповідають за виконання рішень ЄСПЛ. Яскравим прикладом є рішення у справі «Бурмич та інші проти України», де суд зобов'язав Україну провести комплексні реформи на законодавчому та адміністративному рівні з метою вирішення системної проблеми не виконання остаточного рішення українських судів.

Отже, лише за належного рівня правосвідомості громадян та представників влади можливе реальне функціонування міжнародних механізмів захисту прав людини та якісне відновлення порушених прав громадян. Більше того розвиток системи правової освіти та підвищення правосвідомості населення матиме позитивний вплив на розвиток національних механізмів захисту прав людини, що може забезпечити гідний захист громадян навіть без необхідності звернення до міжнародних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 40 с.
2. Гринюк Р.Ф., Гуцуляк О.І. Правосвідомість як предмет теоретико-правового, соціально-філософського і психологічного аналізу. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. (Сер 2023), С. 4-17. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.2.1> (дата звернення: 17.01.2026).
3. Д. О. Беззубов, Р. В. Алієв, М. В. Возник. Правосвідомість як елемент забезпечення національної безпеки. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 97 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2025. С. 30- 47.
4. Книш В. В. Порівняльно-правовий аналіз конституційних механізмів захисту прав людини в Україні та Польщі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Право*. 2014. № 9. С. 121–128.
5. Шило С. М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22, ч. 1, т. 2. С. 269–273.
6. Сидорчук Ю. М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 33–35
7. Ромців О.І. Міжнародно-правові механізми захисту прав та свобод людини в умовах війни: практика ЄСПЛ. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Вип. № 6 (2023) С. 168-172.
8. Реньов Є. Верховний комісар ООН з прав людини у системі правозахисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 729. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/176> (дата звернення: 17.01.2026).
9. Рішення щодо мирного врегулювання заяви N 46144/99 Кайсина та інших проти України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_013#Text (дата звернення: 17.01.2026).
10. «Бурмич та інші проти України»: новий підхід ЄСПЛ до масових скарг. *Вища школа адвокатури НААУ*. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/burmic-ta-insi-proti-ukrayini-novii-pidxid-jespl-do-masovix-skarg> (дата звернення: 17.01.2026).
11. Виконання рішень ЄСПЛ в Україні прискорюється: які проблеми залишаються та чому це важливо для євроінтеграції → ZMINA. *ZMINA*. URL: <https://zmina.info/articles/vykonannya-rishen-yespl-v-ukrayini-pryskoryuyetsya-yaki-problemy-zalyshayutsya-ta-chomu-cze-vazhlyvo-dlya-yevrointegraciyi/> (дата звернення: 17.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.71

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.12>

Рижук Ю. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0000-0002-8282-9028

ПРАВО НА УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ТА ПРАВО НА ВІЛЬНІ ВИБОРИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР

Анотація. Стаття присвячена питанням правового аналізу права на участь у політичному житті та права на вільні вибори в контексті національного та міжнародного права. У роботі розкривається концептуальний зміст права на участь у політичному житті та права на вільні вибори. Проводиться правовий аналіз змісту основних міжнародних документів в галузі прав людини, які визначають базові принципи права на участь у політичному житті та права на вільні вибори. Розкриваються конституційні основи зазначених прав. Окремо приділено увагу позиціям Конституційного Суду України, зокрема, щодо права обирати, яке полягає в можливості громадянина України, який на день проведення виборів досяг вісімнадцяти років та якого не визнано судом недієздатним, а також виборчому праву, що означає можливість кожного громадянина України в умовах свободи вираження поглядів і обміну думками та інформацією, вільного формування власного ставлення до участі у виборах вільно обирати та бути обраним.

У роботі названо перелік основних міжнародних актів, які визначають базові характеристики права на участь у політичному житті та права на вільні вибори. З урахуванням специфіки політичних прав, до яких належать право на участь у політичному житті та право на вільні вибори, авторкою проаналізовано зміст Конвенції про права осіб з інвалідністю та правові кроки України щодо створення умов для реалізації даних прав особам з інвалідністю. В дослідженні аргументовано, що з урахуванням сучасної парадигми теорії прав людини, право на участь у політичному житті та право на вільні вибори виступають стратегічно важливими з позиції людиноцентричного підходу та ціннісно-орієнтованої політики держав.

Окрема увага у роботі приділена практиці Європейського суду прав людини щодо захисту права на вільні вибори, яке передбачене статтею 3 Додаткового протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Запропоновано ключові принципи розуміння права на участь у політичному житті та права на вільні вибори. У статті розкрито основні аспекти співвідношення, розмежування та взаємодії даних прав.

Ключові слова: демократія, право на участь у політичному житті, право на вільні вибори, забезпечення прав, захист прав.

Ryzhuk Yu. M. Right to participation in political life and right to free elections: national and international dimension

Abstract. The article is devoted to the issues of legal analysis of the right to participate in political life and the right to free elections in the context of national and international law. The work reveals the conceptual content of the right to participate in political life and the right to free elections. A legal analysis of the content of the primary international documents in the field of human rights is carried out, which defines the basic principles of the right to participate in political life and the right to free elections. The constitutional foundations of the above rights are indicated. Separate attention is paid to the positions of the Constitutional Court of Ukraine, in

particular, regarding the right to vote, which consists in the ability of a citizen of Ukraine who has reached the age of eighteen on the day of the elections and who has not been recognized by the court as incompetent, as well as electoral law, which means the ability of every citizen of Ukraine, in conditions of freedom of expression and exchange of opinions and information, and free formation of one's own attitude to participation in elections, to vote and be elected freely.

The work names a list of the main international acts that determine the basic characteristics of the right to participate in political life and the right to free elections. Taking into account the specifics of political rights, which include the right to participate in political life and the right to free elections, the author analyzed the content of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the legal steps of Ukraine to create conditions for the implementation of these rights by persons with disabilities. The study argues that, taking into account the modern paradigm of human rights theory, the right to participate in political life and the right to free elections are strategically important from the position of a human-centric approach and value-oriented policy of states.

Special attention is paid in the work to the practice of the European Court of Human Rights on the protection of the right to free elections, which is provided for by Article 3 of the Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Key principles for understanding the right to participate in political life and the right to free elections are proposed. The article reveals the main aspects of the correlation, demarcation, and interaction of these rights.

Key words: *democracy, the right to participate in political life, the right to free elections, ensuring rights, protection of rights.*

Постановка проблеми. Базовий принцип демократії полягає у реалізації та забезпеченні народовладдя, який впроваджується через можливості громадян брати участь у політичному житті суспільства. Система конституційних прав людини та громадянина охоплює всі сфери суспільного життя, в тому числі, політичного, до якої належать право на участь у політичному житті та право на вільні вибори. Відтак, забезпечення даних прав є надзвичайно важливим в умовах розвитку демократії. В той же час, з урахуванням національного законодавства та міжнародного права, актуальним є розгляд права на участь у політичному житті та права на вільні вибори з урахуванням сучасного їх розуміння та забезпечення.

Стан опрацювання ця проблематика з різних аспектів досліджується науковцями, серед яких С. Цебенко, Ю. Сидорчук, В. Шаповал, А. Славко, Ю. Гусак та інші, що підкреслює надзвичайну актуальність обраної тематики дослідження.

Метою статті є аналіз правового аналізу права на участь у політичному житті та права на вільні вибори в контексті національного та міжнародного права, визначення їх базових принципів та значення у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Визнання народу джерелом влади та можливість громадян брати участь в управлінні державними справами через інструменти громадської

участі – є однією з базових основ демократії. Так, Конституція України закріплює, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (стаття 5), а основними формами безпосередньої демократії є вибори та референдум (стаття 69). В свою чергу у статті 38 закріплено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (стаття 38) [1]. Ці положення Конституції України розкривають зміст одного з ключових політичних прав в системі конституційних прав людини та громадянина – права брати активну участь в політичному житті країни, яке реалізується, зокрема, через участь у виборах, яке варто розглядати в розрізі його сучасного забезпечення та розуміння.

Можливість брати активну участь в політичному житті країни – безумовно, це фундаментальне право людини, яке знайшло своє закріплення у основоположних міжнародних документах у галузі прав людини. Система міжнародних документів, в яких закріплено міжнародні стандарти щодо права людини на участь в політичному житті країни, є достатньо широкою, та, в той же час, логічною, що передбачає специфіку природи міжнародних

документів, які складають систему, а також базові принципи та особливості категорії суб'єктів прав.

До основних міжнародно-правових актів, якими здійснюється правове забезпечення прав людини щодо участі у політичному житті, варто віднести такі документи: Статут Організації Об'єднаних Націй, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до нього, Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінський заключний акт), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права осіб з інвалідністю.

Систему основних міжнародних документів, які закріплюють міжнародні стандарти у галузі прав людини, в тому числі права на участь в політичному житті, є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до нього. В той же час, включення до системи і Статуту Організації Об'єднаних Націй та Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі дає можливість розглядати людину та її права як основну цінність сучасності, а також встановлювати взаємозалежність та взаємозв'язок між принципами міжнародного права та правами людини як відправною точкою та головним виміром демократичності [2, с. 8-9].

Так, Статут Організації Об'єднаних Націй у пункті 3 статті закріплює, що однією з цілей Організації Об'єднаних Націй є здійснення між державами міжнародного співробітництва у сфері вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвиткові поваги до прав людини й основоположних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії [3]. Принцип міжнародного права щодо поваги до прав людини і основоположних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії або переконань деталізується у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі шляхом закріплення, що держави-учасниці сприятимуть і заохочуватимуть ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод та

діятимуть згідно з цілями й принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй та Загальної декларації прав людини з обов'язковим виконанням своїх зобов'язань, які передбачені в міжнародних деклараціях і угодах [4].

У статті 21 Загальної декларації прав людини розкривається ключовий зміст права на участь у політичному житті, закріплюючи не лише те, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників, а й конкретизує можливість такої участі шляхом рівного доступу до державної служби у країні, громадянином якої вона є [5]. Надзвичайно важливим в контексті розуміння права на вільні вибори є положення пункту 3 статті, яке визначає, що воля народу повинна бути основою влади уряду та виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування [5]. Виходячи зі змісту даної статті, можна, умовно, розмежувати право на участь у політичному житті та право на вільні вибори, встановивши їх взаємозалежність, оскільки право на участь у політичному житті передбачає в обов'язковому порядку створення державою умов для забезпечення права на вільні вибори.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права у статті 25 передбачає, що громадяни без будь-якої дискримінації мають право брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників (пряма та представницька демократія) та допускати до державної служби. Також закріплено право на вільні вибори, що передбачає право громадян голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців [6].

Так, аналіз даних міжнародних документів дозволяє виявити:

□ кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

В той же час, за специфікою політичних прав, це право належить громадянам і Загальна декларація прав людини визнає, що право на громадянство має кожна людина;

□ можливість брати участь у прийнятті політичних рішень не обмежується лише участю в управлінні державою через форми демократії, а й шляхом доступу до державної служби;

□ сучасна концепція розуміння прав людини через свободу та здатність брати участь в управлінні державою корелюється з втіленням принципів демократії у функціонуванні як державних інституцій, так і публічної влади на місцях [2, с. 11] – тут ми говоримо про створення умов щодо забезпечення та гарантування права на вільні вибори.

Розглядаючи зміст права на політичну участь та права на вільні вибори варто звернутися також до такого міжнародного документу, як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яким передбачено, що жінкам має забезпечуватися право голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та бути обраними до всіх публічно виборних органів на рівних умовах з чоловіками право [7]. Положення даного документу підкреслює важливість рівності доступу кожного до реалізації права на участь у політичному житті у різних формах (як у формах безпосередньої демократії, так і балотуватися на виборах або мати доступ до державної служби).

Виходячи зі специфіки політичних прав, а саме, права обирати та бути обраним, варто звернутися до констатування факту Конституційним Судом України, що право обирати полягає в можливості громадянина України, який на день проведення виборів досяг вісімнадцяти років та якого не визнано судом недієздатним [8], тобто всі дієздатні громадяни, які досягли вісімнадцяти років мають право взяти участь у виборах, реалізувавши своє активне або пасивне виборче право.

Конвенція про права осіб з інвалідністю передбачає, що особам з інвалідністю гарантуються політичні права й можливість користуватися ними нарівні з іншими (сприяючи використанню допоміжних і нових технологій, де це є доречним), зокрема:

□ вільного волевиявлення осіб з інвалідністю як виборців, в тому числі, коли це необхідно, задоволення, їхніх прохань про надання їм якою-небудь особою за їхнім вибором допомоги в голосуванні;

□ захист права осіб з інвалідністю на участь у таємному голосуванні на виборах та публічних референдумах без залякування;

□ право на висунення своїх кандидатур для виборів;

□ право на фактичне зайняття посад і виконання всіх публічних функцій на всіх рівнях державної влади [9].

Саме встановленню на міжнародному рівні базових принципів прав людини, впроваджується у політичних кроках держав створення умов, за яких реально будуть можливими забезпечення рівності прав та рівності можливостей у реалізації права кожною людиною права на участь у політичному житті та право на вільні вибори. Так, Україною ратифіковано дану Конвенцію було у 2009 році. Наступним кроком можна вважати прийняття Виборчого кодексу України у 2019 році, який закріпив, що з метою реалізації виборчих прав виборці з порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) мають право на забезпечення розумним пристосуванням у відповідності до індивідуальних потреб для безперешкодної участі у виборчому процесі [10]. Зрештою, у квітні 2025 року в було схвалено Порядок забезпечення розумним пристосуванням (допоміжними засобами) виборців із порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) у приміщенні для голосування, яким передбачено створення належних умов для особистого голосування виборця з порушенням здоров'я такий виборець у приміщенні для голосування може скористатись розумним пристосуванням (допоміжними засобами) [11].

У позиції Конституційного Суду України виборче право означає можливість кожного громадянина України в умовах свободи вираження поглядів і обміну думками та інформацією, вільного формування власного ставлення до участі у виборах вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування,

де обов'язковою складовою цього права є, зокрема, право на повагу до волевиявлення людини, її демократичного вибору та результатів виборів [12].

Проведений аналіз підтверджує, що закріплення та формулювання змісту права на участь у політичному житті є достатньо широким, в той же час, право на вільні вибори розкривається крізь призму принципів демократії, загальної концептуальної теорії прав людини та зобов'язань держави. Визначальним чинником політичної стабільності суспільства і ключовим елементом гарантування демократичного порядку є реалізація громадянами права на участь у виборах як мирного засобу політичного волевиявлення [13].

Право на вільні вибори закріплено у статті 3 Додаткового протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) визначаючи, що держави зобов'язується проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу [14]. З метою розкриття змісту даного права, варто звернутися до практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд) для визначення його ключових принципів.

В першу чергу, право на вільні вибори варто розглядати з позиції, яка задекларована у Преамбулі Конвенції, визначаючи, що основоположні свободи, найкращим чином забезпечуються за допомогою двох наявних чинників – дієвій політичній демократії та спільному розумінню і додержанню прав людини [14]. Оскільки стаття 3 Протоколу 1 закріплює характерний принцип демократії, вона, відповідно, має першорядне значення в системі Конвенції [15]. Так, розуміємо, що народовладдя, де народ виступає єдиним джерелом влади, можливе лише за умов гарантування реалізації права на участь у політичному житті, а відтак – створенні умов для забезпечення права на вільні вибори.

Наступне, що варто враховувати, що право на вільні вибори є вужчим, ніж участь у політичному житті, що включає в себе різні форми громадської участі, наприклад, звернення громадян, демонстрації, участь у референ-

думах, опитуваннях тощо. Зокрема, Суд наголошує, що стаття 3 Протоколу 1 обмежується виборами, що стосуються обрання законодавчого органу, і не застосовується до референдумів [16].

Після цього, позиція щодо активного виборчого права. Так, право на вільні вибори має передбачати гарантію неприпустимості порушення виборчих прав особи, зокрема, шляхом позбавлення права обирати через обмеження, які чітко не передбачені законодавством. Наприклад, встановлення мінімального віку може бути передбачено з метою забезпечення зрілості тих, хто бере участь у виборчому процесі, або, за певних обставин, право на участь може бути пов'язані з критеріями, такими як місце проживання, для визначення тих, хто має достатньо безперервні або тісні зв'язки з відповідною країною або зацікавлені в ній [17]. Суд також зазначає, що територіальний зв'язок між виборцями та їхніми обраними представниками є важливим, оскільки, в контексті функціонування виборчої системи, переслідує законну мету, яка є сумісною з принципом верховенства права та загальними цілями Конвенції, але, в той же час, держава має враховувати особливість статусу таких виборців як внутрішньо переміщені особи, аби уникати позбавлення їх повноцінної участі у виборах [18]. Також Суд наголошує на необхідності виконання державами своїх позитивних зобов'язань та вживати відповідних заходів для забезпечення доступу до виборчих дільниць, зокрема, фізичної доступності, для можливості реалізації своїх прав особам з інвалідністю [19].

Нарешті, пасивне виборче право, у контексті права на вільні вибори, можна звести до наступних позицій: право балотуватися на виборах є невід'ємним принципом демократичного режиму [20]; держави мають значну свободу дій у встановленні критеріїв, що регулюють право балотуватися на виборах, а також можуть встановлювати суворіші вимоги в цьому контексті, ніж у контексті права голосу – вони мають бути пропорційними та мати на меті захист демократичного порядку [21].

Наведений перелік ключових позицій, безумовно, не є вичерпним та окреслює лише

найголовніші риси, які варто враховувати при характеристиці права на вільні вибори.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про базові позиції національного та міжнародного права щодо забезпечення права на участь у політичному житті та права на вільні вибори як стратегічно важ-

ливих з позиції людиноцентричного підходу та ціннісно-орієнтованої політики держав у сучасних умовах. Саме дієвість механізмів реалізації даних прав, заснованих на окреслених базових принципах, дозволяють вести мову про демократичність процесів функціонування держави та реальність влади народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (дата оновлення 01.01.2020) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 04.01.2026)
2. Актуальні проблеми міжнародного права та права Європейського Союзу: підручник / за заг. ред. І. А. Галіахметова, О. В. Кузьменко, В. Г. Чорної. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 564 с.
3. Статут Організації Об'єднаних Націй, 26.06.1945: міжнародний документ / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_010 (дата звернення 04.01.2026)
4. Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінський заключний акт), 01.08.1975: міжнародний документ / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_055 (дата звернення 04.01.2026)
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. Міжнародний документ / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015 (дата звернення 04.01.2026)
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966: міжнародний документ / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_043 (дата звернення 04.01.2026)
7. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. Міжнародний документ / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_207 (дата звернення 04.01.2026)
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19.10.2009 № 26-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v026p710-09> (дата звернення 04.01.2026)
9. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. Міжнародний документ / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71 (дата звернення 04.01.2026)
10. Виборчий кодекс України: Кодекс України від 19.12.2019 № 396-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/396-20> (дата звернення 04.01.2026)
11. Про Порядок забезпечення розумним пристосуванням (допоміжними засобами) виборців з порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) у приміщенні для голосування: Постанова від 24 квітня 2025 року № 16, Центральна виборча комісія. URL: <https://act.cvk.gov.ua/acts/pro-poryadok-zabezpechennya-rozumnim-pristosuvannyam-dopomizhnimi-zasobami-vibortsiv-z-porushennyam-zdorov-ya-u-zv-yazku-z-invalidnistyu-timchasovim-rozladom-zdorov-ya-vikom-u-primishhenni-d.html> (дата звернення 04.01.2026)
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21.12.2017 № 3-р/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v003p710-17> (дата звернення 04.01.2026)
13. Цебенко С. Б. Право на вільні вибори: міжнародні стандарти та обмеження під час дії воєнного стану на території України. // Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство», Випуск No 05, 2025, частина 1. С. 164-168. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.28> (дата звернення 04.01.2026)

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (з протоколами): міжнародний документ / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення 04.01.2026)

15. Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt V. Belgium (Application № 9267/81), Judgment, 2 March 1987, § 47. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57536> (дата звернення 04.01.2026)

16. Moohan and Gillon V. The United Kingdom (Applications Nos. 22962/15 and 23345/15), Decision, 6 July 2017, § 40. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175572> (дата звернення 04.01.2026)

17. Case of Hirst V. The United Kingdom (Application No. 74025/01), Judgment, 6 October 2005, § 62. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442> (дата звернення 04.01.2026)

18. Case of Pozdnyakov and Others V. Ukraine (Applications Nos. 33161/20 And 2 Others), Judgment, 2 May 2025, § 21. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-242892> (дата звернення 04.01.2026)

19. Case of Toplak and Mrak V. Slovenia (Applications Nos. 34591/19 And 42545/19), Judgment, 26 October 2021, § 114. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-212693> (дата звернення 04.01.2026)

20. Case of Podkolzina V. Latvia (Application No. 46726/99), Judgment, 9 April 2002, § 35. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60417> (дата звернення 04.01.2026)

21. Case of Paksas V. Lithuania (Application No. 34932/04), Judgment, 6 January 2011, § 96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102617> (дата звернення 04.01.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 04.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК [346.548+347.45/.47]:366.54:355.01(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.13>

Боднарчук І. О.,
викладач кафедри господарського, адміністративного
та інформаційного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-8892-5731

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті всебічно досліджено специфіку правового регулювання та механізмів захисту прав споживачів в умовах воєнного стану в Україні та враховано загальні виклики, що постають перед суспільством у період збройного конфлікту, зокрема обмеження доступу до товарів, послуг, правової інформації та правосуддя.

В результаті нашого наукового дослідження розкрито особливості застосування чинного законодавства, зокрема положень Конституції України, Закону України «Про захист прав споживачів», Цивільного кодексу України та спеціального законодавства у сфері фінансових послуг, а також проаналізовано складнощі в реалізації прав споживачів, що виникають у зв'язку з воєнними обставинами. До таких складнощів, зокрема, належать недотримання умов договорів, труднощі з поверненням коштів, обміном товарів, а також ускладнення доступу до комунікації з постачальниками послуг та захисту своїх прав у правовому полі.

Крім того, особливу увагу приділено впливу цифрової трансформації на сферу споживчих правовідносин, зокрема розвитку онлайн-торгівлі та електронної комерції. Водночас підкреслено загрози, пов'язані з відсутністю належного правового регулювання цифрових платформ, недостатнім рівнем цифрової грамотності населення, а також правовим вакуумом щодо статусу інтернет-ресурсів і механізмів притягнення їх адміністраторів до відповідальності.

Також у статті обґрунтовано необхідність оновлення нормативно-правової бази з урахуванням сучасних цифрових викликів, забезпечення ефективної координації між органами влади, запровадження інституційних інструментів, таких як споживчий омбудсмен, та формування єдиної стратегії державної політики у сфері захисту прав споживачів у післявоєнний період, що включає цифрову трансформацію, інформування громадян та підтримку вразливих категорій населення.

Отже, нами зроблено висновок, що формування системи захисту прав споживачів в умовах воєнного та післявоєнного періодів має бути невід'ємною частиною національної стратегії економічного відновлення та безпеки, заснованої на принципах людиноцентричності, цифрової доступності, належного інституційного супроводу та правової визначеності.

Ключові слова: права споживача, воєнний стан, цифровізація, електронна комерція, правове регулювання, захист, законодавство, державна політика.

Bodnarchuk I. O. Features of consumer rights protection under martial law

Abstract. The article comprehensively examines the specifics of legal regulation and mechanisms for protecting consumer rights under martial law in Ukraine and takes into account the general challenges facing society during armed conflict, in particular restrictions on access to goods, services, legal information, and justice.

As a result of our scientific research, we reveal the peculiarities of the application of current legislation, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Consumer Protection," the Civil Code of Ukraine, and special legislation in the field of financial services, and analyze the difficulties in the realization of consumer rights arising in connection with military circumstances. These difficulties include, in particular, non-compliance with contract terms, difficulties with refunds and exchanges of goods, as well as complications in communicating with service providers and protecting one's rights within the legal framework.

In addition, special attention is paid to the impact of digital transformation on the sphere of consumer relations, in particular the development of online trade and e-commerce. At the same time, the article highlights the threats associated with the lack of proper legal regulation of digital platforms, the insufficient level of digital literacy among the population, and the legal vacuum regarding the status of Internet resources and mechanisms for holding their administrators accountable.

The article also substantiates the need to update the regulatory framework to take into account modern digital challenges, ensure effective coordination between authorities, introduce institutional tools such as a consumer ombudsman, and form a unified state policy strategy in the field of consumer protection in the post-war period, which includes digital transformation, informing citizens, and supporting vulnerable groups.

Therefore, we conclude that the formation of a consumer protection system in wartime and post-war periods should be an integral part of the national strategy for economic recovery and security, based on the principles of human-centeredness, digital accessibility, adequate institutional support, and legal certainty.

Key words: *consumer rights, martial law, digitalization, e-commerce, legal regulation, protection, legislation, public policy.*

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні умови, що склалися внаслідок широкомасштабної збройної агресії проти України, істотно вплинули на всі сфери суспільного життя, зокрема й на сферу споживчих правовідносин. У період воєнного стану порушення прав споживачів набули системного характеру через ускладнений доступ до товарів і послуг, порушення договірних зобов'язань, зниження якості обслуговування, зникнення відповідальних суб'єктів із ринку тощо. Водночас, саме в кризових умовах особливої важливості набуває дотримання стандартів захисту прав споживача як елементу забезпечення соціальної справедливості, правової визначеності та довіри до держави.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю оперативного оновлення правових механізмів захисту прав споживачів, з урахуванням викликів воєнного часу: форс-мажорних обставин, функціональних обмежень державних інституцій, нерівного доступу до правосуддя, а також активної цифровізації торгівлі й надання послуг. Проблеми правового вакууму у сфері електронної комерції, обмеженість правового статусу онлайн-платформ, відсутність належних механізмів відповідальності у цифровому середовищі створюють нові загрози для реалізації споживчих прав.

Метою дослідження є всебічне наукове обґрунтування теоретичних і прикладних засад правового регулювання захисту прав споживачів в умовах воєнного стану, з урахуванням трансформацій, спричинених кризовими обставинами, розвитком цифрових

технологій, реформуванням фінансового сектору та потребами адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Досягнення цієї мети передбачає аналіз існуючих правових механізмів, виявлення їхніх недоліків в умовах форс-мажорних ситуацій, розробку пропозицій щодо удосконалення законодавства, інституційного забезпечення й практичних підходів до ефективного захисту прав споживачів у надзвичайних умовах, включно з цифровим середовищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту прав споживачів активно досліджуються у сучасній правовій науці, про що свідчить наявність значної кількості монографічних праць, наукових статей та публікацій, присвячених різним аспектам цієї проблематики. Зокрема, значний внесок у розвиток теоретико-правових засад захисту прав споживачів зробили такі вчені, як І. Белова, Т. В. Горохова, Ю. І. Кругул, М. С. Муляр, Н. Піцурія, Г. Б. Яновицька та інші, чії наукові розробки охоплюють питання правового статусу споживача, ефективності механізмів захисту, функціонування органів, відповідальних за захист прав споживачів, а також адаптацію національного законодавства до європейських стандартів у цій сфері. Разом з тим, особливості правового регулювання споживчих правовідносин в умовах воєнного стану, виклики цифрової трансформації, розвиток ринку електронної комерції та використання фінансових технологій у сфері захисту прав споживачів потребують подальшого комплексного осмислення. Сучасна ситуація вимагає оновлення підходів до правозахисної діяльності держави в умовах над-

звичайних обставин та зміни парадигми взаємодії споживача з ринковими суб'єктами в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу. У сучасній правовій системі України, як і в більшості демократичних держав, передбачено як судові, так і позасудові механізми захисту прав споживачів. Ефективність цієї системи суттєво зростає лише за умов, коли споживач має можливість користуватися всіма доступними засобами захисту у взаємозв'язаному порядку, оскільки ізольоване застосування одного з механізмів часто не дає бажаного результату.

Особливої актуальності проблема захисту прав споживачів набуває в умовах воєнного стану, коли значна частина громадян стикається з обмеженим доступом до правових інструментів, затримками у розгляді справ, а також підвищеним ризиком недобросовісної поведінки з боку суб'єктів господарювання. У таких ситуаціях споживач може спробувати вирішити питання безпосередньо з продавцем або надавачем послуг шляхом подання вимоги про відшкодування шкоди чи усунення порушень, і при цьому дуже часто суб'єкт господарювання вважає за доцільне задовольнити вимоги споживача, аби уникнути додаткових витрат на судовий процес [1].

Однак у випадках, коли досудове вирішення спору є неефективним, державою передбачено інституційний механізм захисту прав споживачів, що базується на положеннях Закону України «Про захист прав споживачів» [2], який регламентує основні права споживачів, встановлює відповідальність виконавців робіт та надавачів послуг, а також визначає специфіку судового захисту та систему державного нагляду у відповідній сфері. У контексті воєнного стану законодавство адаптується до нових викликів через створення тимчасових процедур реагування на порушення прав споживачів, спрощення деяких механізмів звернення до контролюючих органів, а також посилення ролі громадських об'єднань у підтримці постраждалих громадян.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про звернення громадян» [3] та статті 5 Закону

України «Про захист прав споживачів» [2], кожна особа має право звертатися до уповноважених органів з метою захисту своїх прав як споживача. Одним із таких органів є відповідне головне управління у справах захисту прав споживачів, яке реалізує державну політику у сфері нагляду за дотриманням законодавства щодо прав споживачів, до функцій якого належить контроль за обігом тютюнових виробів, регулювання реклами, а також превентивна діяльність щодо шкідливого впливу реклами та продукції на здоров'я громадян.

У сфері фінансових послуг наглядові повноваження, за винятком ринку цінних паперів, належать Національному банку України, що відповідно до положень чинного законодавства України уповноважений розглядати звернення споживачів щодо порушень їхніх прав у сфері небанківських фінансових послуг [4]. Однак при цьому варто зазначити, що, незважаючи на розвиток цифрових технологій, питання повної діджиталізації процедури подачі звернень залишається актуальним та вимагає вдосконалення на законодавчому рівні. Особливої гостроти ці проблеми набувають в умовах воєнного стану, коли доступ до фізичних установ ускладнений або неможливий, а оперативність реагування державних органів на звернення громадян стає критично важливою. У зв'язку з цим постає необхідність розширення електронних сервісів подачі звернень, зокрема через онлайн-платформи, мобільні застосунки чи єдиний державний портал, що сприятиме як збереженню правової безпеки громадян, так і підвищенню довіри до системи державного захисту споживачів [5].

Судовий захист залишається одним із ключових механізмів захисту прав споживачів, особливо в умовах нестабільності, спричиненої воєнним станом. Цей вид захисту реалізується загальними судами згідно з нормами цивільного процесуального законодавства України у порядку позовного провадження. Фізичні особи, які виступають споживачами товарів, робіт або послуг, мають право звернутися з позовом до суду з вимогою про захист своїх прав. Згідно з частиною п'ятою статті 110 Цивільного процесуального

кодексу України, споживачі мають можливість подавати позов не лише за місцем реєстрації відповідача, а й за місцем свого проживання або перебування, а також за місцем вчинення порушення чи виконання відповідного договору [6]. Така норма значно полегшує процес доступу до правосуддя, особливо в контексті внутрішнього переміщення осіб або у випадках, коли через бойові дії люди змушені змінити місце проживання.

Особливості правового регулювання споживчих правовідносин в умовах воєнного стану набувають особливого значення в контексті сучасної правової дійсності, оскільки саме в таких екстремальних умовах найбільш яскраво виявляються існуючі прогалини та недоліки у чинному законодавстві. Зокрема, ці проблеми стосуються не лише зміни умов виконання зобов'язань за договорами, юридичної відповідальності сторін за їх невиконання, а й процедур комунікації між споживачем та суб'єктом господарювання, який є продавцем або виконавцем послуг. Воєнний стан істотно змінює звичні параметри економічної та соціальної взаємодії, зумовлюючи потребу у швидкому нормативному реагуванні на нові правові ризики. У ситуаціях, коли споживач позбавлений доступу до гарантованих механізмів захисту своїх прав, порушується не лише баланс інтересів сторін правовідносин, але й підривається довіра до інституцій правопорядку та економічної стабільності в державі взагалі [7].

Особливої уваги потребує встановлення процедур і стандартів реагування на зміни в умовах договорів, що укладені до початку воєнного стану, але виконання яких унеможливлене або ускладнене внаслідок дії форс-мажорних обставин. У цьому контексті законодавство має передбачати гнучкі механізми перегляду або адаптації договірних умов, ураховуючи нові реалії. Крім того, надзвичайно важливою є проблема ефективності комунікації між споживачем та надавачем послуг в умовах зруйнованої інфраструктури або обмежених цифрових каналів зв'язку, що потребує розвитку електронних сервісів, стандартизації процедур звернень, а також нормативного унормування термінів реагування й обов'язків суб'єктів у нових умовах.

Водночас необхідно враховувати, що цифровізація усіх сфер суспільного життя, яка стрімко посилилася внаслідок воєнних подій, суттєво впливає на ефективність та якість захисту прав споживачів. З одного боку, розвиток цифрових інструментів відкриває нові можливості для подання звернень, фіксації порушень, дистанційного доступу до сервісів та реалізації прав споживачів [8]. З іншого боку, актуалізуються нові виклики, зокрема, недостатній рівень цифрової грамотності серед населення, зростання кібершахрайства, а також нормативна невизначеність щодо гарантій захисту прав у цифровому середовищі. Ці умови зумовлюють необхідність глибокої модернізації законодавчої бази, яка повинна не лише реагувати на виклики форс-мажорних обставин, притаманних періоду воєнного стану, але й відповідати сучасним тенденціям цифрової трансформації. Законодавець має враховувати динамічний характер розвитку інформаційних технологій, забезпечити належну правову регламентацію онлайн-взаємодії між споживачами і суб'єктами господарювання, передбачити ефективні механізми запобігання та реагування на порушення прав споживачів у цифровому середовищі [9]. Таким чином, ми можемо визначити, що удосконалення правового регулювання у сфері захисту прав споживачів в умовах воєнного стану повинно спиратися як на аналіз специфіки кризового періоду, так і на необхідність нормативного осмислення сучасних викликів цифрової доби, що дозволить забезпечити ефективний, своєчасний та комплексний захист прав споживачів в умовах нестабільності та невизначеності.

У цьому контексті важливо підкреслити, що правова основа захисту прав споживачів в Україні ґрунтується на положеннях Конституції України, яка встановлює фундаментальні гарантії для кожного громадянина, зокрема і в ролі споживача. Так, згідно зі статтею 42 Конституції, держава зобов'язується захищати права споживачів, контролювати якість і безпечність товарів, послуг та робіт, а також сприяти розвитку громадських об'єднань, що представляють їхні інтереси. Особливої актуальності ці норми набувають в умовах

воєнного стану, коли порушуються логістичні ланцюги, ускладнюється доступ до товарів і послуг належної якості, а також обмежується робота контролюючих органів. Крім того, стаття 50 Конституції гарантує право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на вільний доступ до інформації про стан довкілля, якість продуктів харчування, товарів побутового вжитку, що набуває особливого значення в умовах збройного конфлікту, коли інформація може бути обмеженою або недоступною, а ризики для життя і здоров'я зростають [10].

Правовий інструментарій реалізації цих конституційних гарантій конкретизовано в Законі України «Про захист прав споживачів» [2], що системно окреслює правовий статус споживача, визначає його ключові права, серед яких право на безпечну, якісну продукцію, належне обслуговування, достовірну інформацію та компенсацію за завдану шкоду. В умовах воєнного стану забезпечення належної якості товарів, своєчасного обслуговування, дотримання санітарно-гігієнічних вимог набуває критичного значення, оскільки будь-яке відхилення може спричинити серйозні наслідки для життя та здоров'я населення.

Деталізацію договірних правовідносин між споживачем і продавцем у національному законодавстві здійснено у Цивільному кодексі України, зокрема в положеннях глави 54 [11]. Зазначені норми виступають ключовими інструментами реалізації захисту прав споживачів у договірній площині. Так, стаття 707 визначає право покупця на обмін товару належної якості у разі, якщо він не задовольняє за формою, габаритами чи іншими параметрами, що має особливу актуальність у випадках доставки товарів за допомогою поштових операторів або кур'єрських служб, які можуть працювати з перебоями у воєнний період.

Стаття 708 встановлює право покупця у разі придбання неякісного товару вимагати заміни товару, зниження його вартості, безоплатного усунення недоліків або повернення сплачених коштів. Це положення набуває особливої значущості в умовах воєнного стану, коли можливість реалізації таких прав

ускладнена з огляду на руйнування логістичних ланцюгів, евакуацію підприємств та відсутність зворотного зв'язку з продавцями.

У свою чергу, стаття 709 визначає строки задоволення вимог споживача щодо усунення недоліків чи повернення коштів. В умовах форс-мажору, які супроводжують воєнний стан, особливо важливим є дотримання цих строків або щонайменше належне інформування споживача про об'єктивні причини затримки виконання зобов'язань [11]. Отже, конституційні, законодавчі та цивільно-правові положення формують цілісну нормативно-правову базу для забезпечення належного рівня захисту прав споживачів навіть за умов воєнного стану, закріплюючи фундаментальні гарантії як у площині правового регулювання, так і в контексті договірного забезпечення правовідносин.

Водночас ефективність реалізації зазначених норм безпосередньо залежить від здатності держави забезпечити їх адаптацію до викликів воєнного часу. Зокрема, мова йде про впровадження гнучких підходів до регулювання споживчих правовідносин, оперативну модернізацію механізмів правозастосування, належну координацію між органами державної влади, громадськими організаціями та суб'єктами господарювання. Важливою умовою сучасного захисту прав споживачів є також активне використання цифрових технологій, які значно розширюють інструментарій споживачів у сфері комунікації, фіксації порушень та правового реагування.

Таким чином, попри кризовий характер воєнного стану, функціонування інституційних механізмів захисту споживачів має ґрунтуватися на дотриманні високих стандартів якості, безпеки та інформованості, що є ознакою правової, соціально відповідальної держави.

Особливої актуальності питання захисту прав споживачів набувають в межах реформування фінансового сектору України, яке здійснюється відповідно до Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року [12]. Зокрема, її стратегічний напрям «Інноваційний розвиток» передбачає створення сприятливих умов для розвитку ринку FinTech, цифрових технологій та онлайн-платформ

регулюючих органів, впровадження яких має значний потенціал у підвищенні рівня захисту прав споживачів, особливо у сфері небанківських фінансових послуг.

Однак аналіз чинного законодавства свідчить, що правове регулювання надання фінансових послуг із застосуванням ІТ-технологій залишається фрагментарним, оскільки законодавча база не відповідає сучасним викликам, особливо в умовах воєнного стану, коли цифровий доступ до фінансових сервісів стає критично важливим [1]. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав споживачів фінансових послуг» від 20 вересня 2019 року не забезпечує системного бачення цифрової трансформації споживчих правовідносин, що негативно впливає на здатність правової системи адекватно реагувати на нові виклики цифрової епохи. Зокрема, закон не охоплює низку важливих аспектів, таких як правовий статус електронних фінансових послуг, регулювання онлайн-платформ, відповідальність цифрових посередників, а також механізми захисту прав споживачів у цифровому середовищі, що створює ризики правової невизначеності, знижує рівень довіри громадян до фінансових послуг та обмежує доступ до ефективного правового захисту, особливо в умовах воєнного стану, коли цифрові канали взаємодії є часто єдиною можливими [13]. Саме тому виникає об'єктивна необхідність у розробці комплексного підходу до регулювання цифрових споживчих правовідносин, з урахуванням міжнародних стандартів та сучасних викликів.

Отже, постає нагальна потреба в оновленні законодавства із врахуванням цифрових механізмів захисту прав споживачів: забезпечення прозорості онлайн-платформ, підвищення відповідальності фінансових посередників та створення доступних інструментів правового реагування в цифровому середовищі. У період воєнного стану це питання не лише актуальне, а й стратегічно важливе для забезпечення правової безпеки громадян [14].

Висновки. Отже, у нашому дослідженні всебічно проаналізовано стан та перспективи

правового захисту прав споживачів в умовах воєнного стану, що є надзвичайно актуальним у контексті триваючої збройної агресії проти України та загального соціально-економічної напруги та доведено, що традиційні механізми захисту прав споживачів виявляються недостатньо ефективними в умовах обмеженого функціонування державних інституцій, логістичних порушень, зростання цін, дефіциту товарів, інформаційної ізоляції населення та загального зниження рівня правової обізнаності.

У статті підкреслено важливість дотримання положень Конституції України, Закону «Про захист прав споживачів» та Цивільного кодексу України навіть в умовах воєнного часу та наголошено, що гарантії якості, безпеки та доступу до інформації не повинні нівелюватися навіть за умов форс-мажорних обставин. Однак, при цьому нами зазначено, що реальний стан правозастосування потребує суттєвого вдосконалення, адаптації до нових умов та розробки кризостійких юридичних механізмів.

Особлива увага у дослідженні приділена впливу цифровізації, яка, з одного боку, відкриває нові інструменти захисту споживачів, зокрема, електронні звернення, онлайн-фіксація порушень, цифрові гарантії, але з іншого створює нові виклики, зокрема пов'язані з недостатнім законодавчим регулюванням інтернет-торгівлі, відсутністю дефініцій понять «інтернет-магазин» та «власник вебресурсу», що ускладнює притягнення порушників до відповідальності.

Аналіз Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року, діяльності НБУ та чинного законодавства у сфері фінансових послуг демонструє наявність нормативних прогалин і потребу в адаптації до цифрових реалій та стандартів ЄС, що є передумовою розробки цілісної Комплексної програми реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів фінансових послуг із врахуванням воєнного та післявоєнного періодів.

Отже, нами визначено, що в умовах воєнного стану особливої ваги набуває забезпечення балансу між свободою економічної діяльності та правами споживачів, а також формування людиноцентричної, гнучкої,

цифрово орієнтованої системи споживчого захисту, що повинно бути одним із ключових елементів післявоєнної стратегії державної політики, спрямованої на соціальну стійкість, економічне відновлення та правову безпеку населення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бурлака О.С. Захист прав споживачів в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 3. 2022 с. 28-33 URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2022/5.pdf
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 01.12.2005 р. № 3161- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
3. Про звернення громадян. Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Муляр М.С. Цивільно-правове регулювання споживчого кредитування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2019. 243 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0420U100964>
5. Белова І. Соціально-правове забезпечення електронного бізнесу. Вектори інноваційного розвитку освіти, науки і бізнесу в умовах глобальних змін. IX міжнародна науково-практична конференція. Київ. 2020. С. 29-30. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/54286851-7244-4c80-9191-71b0b65c86c5/content>
6. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
7. Л.М. Сатир, Л.І. Стаднік, А.В. Непочатенко. Захист прав споживачів у сфері економіки та організації торгівлі: концептуальні засади та економічний аналіз. Ефективна економіка. 2020. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8137>
8. Горохова Т.В. Вплив розвитку цифрових технологій на поведінку споживачів. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2021. Вип. 4. С. 45-54. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11492/1/112-45-54.pdf>
9. Піцурія Н. Окремі питання цифровізації відносин щодо захисту прав та законних інтересів споживачів небанківських фінансових послуг. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. Київ, С. 196-204
10. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
12. Стратегія фінансового сектору України до 2025 року (припинена у 2023 році). Офіційний веб-сайт Національного Банку України URL: [strategy2023](https://strategy2023.nbu.gov.ua/)
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав споживачів фінансових послуг. Закон України 122-IX від 20.09.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-20#Text>
14. Ю. І. Крегул, О. Ю. Радченко. Захист прав споживачів фінансових послуг : монографія. Київ, 2018. 264 с. URL: <https://ur.knute.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2b8c71b2-5a57-41cb-9e60-4cf1d6eac222/content>

Дата першого надходження статті до видання: 26.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Гофман О. Р.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3034-6550

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТИМУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена змістовно-аналітичній характеристиці стимулювання як важливо чинника економіки, особливо в період військового стану, адже стимулювання господарської діяльності – це не просто «допомога бізнесу», а комплексна стратегія держави та ринкових інститутів, яка представляє собою систему правових, економічних та організаційних важелів, спрямованих на спонукання суб'єктів господарювання до певної (бажаної для суспільства) поведінки.

Визначено, що стимулювання в контексті засобу державного регулювання та практичної реалізації функції стимулювання через три основні площини: економічний інструментарій («матеріальний інтерес») шляхом створення умов, за яких підприємцю стає вигідно інвестувати, експортувати або впроваджувати інновації, що включає податкові пільги, наприклад, зниження ставок для ІТ-сектору, «зеленої» енергетики або стартапів (наприклад, індустріальні парки), доступний ресурс, наприклад, пільгове кредитування (програми на кшталт «5-7-9 %»), гранти на розвиток переробної промисловості та державні замовлення, наприклад, гарантований збут продукції для стратегічно важливих галузей; правовий та регуляторний інструментарій («сприятливе середовище») або зменшення «тертя» у системі через дерегуляцію та захист прав, що включає: дерегуляцію, наприклад, скасування зайвих ліцензій та дозволів, стабільність шляхом передбачуваності та своєчасності законодавства (щоб правила гри не змінювалися щомісяця) та захист інвестицій, наприклад, ефективну судову систему та дієві механізми страхування воєнно-політичних ризиків.

Доведено, що стимулювання господарської діяльності в умовах воєнного стану – це стратегія «економічного фронту», де головна мета зміщується з простого зростання на забезпечення стійкості (resilience), обороноздатності та швидкої адаптації.

Key words: стимулювання, засіб державного регулювання, сфера господарювання, програмування господарської діяльності, стимулююча функція, воєнна економіка, обороноздатність.

Hofman O. R. Economic and legal aspect of incentives in the context of a war economy

Abstract. This scientific article is devoted to the substantive and analytical characteristics of stimulation as an important factor in the economy, especially during the period of martial law, because the stimulation of economic activity is not just “business assistance”, but a comprehensive strategy of the state and market institutions, which represents a system of legal, economic and organizational levers aimed at encouraging economic entities to a certain (desirable for society) behavior.

It has been determined that incentives in the context of a means of state regulation and the practical implementation of the incentive function through three main areas: economic tools (“material interest”) by creating conditions under which it becomes profitable for an entrepreneur to invest, export or introduce innovations, which includes tax benefits, for example, reduced rates for the IT sector, “green” energy or startups (for example, industrial parks), available resources, for example, preferential lending (programs such as “5-7-9 %”), grants for the development of the processing industry and government orders, for example, guaranteed sales of products for strategically important industries; legal and regulatory tools (“enabling environment”) or reducing “friction” in the system through deregulation and protection of rights, which includes: deregulation, for example, the abolition of unnecessary licenses and permits, stability through predictability and timeliness of legislation (so that the rules of the game do not change every month) and investment protection, for example, an effective judicial system and effective mechanisms for insuring military and political risks.

It has been proven that stimulating economic activity under martial law is a strategy of the “economic front”, where the main goal shifts from simple growth to ensuring resilience, defense capability and rapid adaptation.

Key words: *stimulation, means of state regulation, sphere of management, programming of economic activity, stimulating function, military economy, defense capability.*

Вступ. Стимулювання є важливою господарсько-правовою категорією та засобом державного регулювання, яке набуло особливого значення в умовах воєнного стану.

Метою статті є визначення стимулювання як важливої складової воєнної економіки з точки зору господарсько-правового забезпечення.

Виокремленням та дослідженням стимулювання господарської діяльності займалися, здебільшого фахівці-економісти та юристи в контексті засобу державного регулюючого впливу та практичної реалізації через поняття «функція права», як то: О. Дячун, Д. Задихайло, Т. Мельник, О. Розум, В. Турчак, В. Щербина та інші. Проблемою є виокремлення та дослідження поняття «стимулювання господарської діяльності» в умовах воєнного стану з точки зору господарсько-правового забезпечення та основні його сучасно-затребувані засоби (напрямки).

Виклад основного матеріалу. Стимулювання господарської діяльності – це не просто «допомога бізнесу», а комплексна стратегія держави та ринкових інститутів, яка представляє собою систему правових, економічних та організаційних важелів, спрямованих на спонукання суб'єктів господарювання до певної (бажаної для суспільства) поведінки. Адже саме «стимулювання розвитку суб'єктів малого підприємництва представляє собою комплекс заходів та стратегій, спрямованих на підтримку, зростання та зміцнення малого підприємництва. Мета цих заходів – створити сприятливі умови для розвитку підприємницької діяльності, підвищити її ефективність та конкурентоспроможність» [1]. Тобто, саме через стимулювання господарської діяльності з боку держави вбачається тісний зв'язок та взаємовплив сфери господарювання, економічних процесів, конкуренції, платоспроможності та інших важливих чинників належного існування та діяльності суб'єктів господарювання. Саме «економічний механізм державного регулювання економіки, який спрямовується на стимулювання розви-

тку і покращення структурних характеристик в секторі малого і середнього бізнесу країни / регіону, може бути описаний як спосіб, яким органи державної влади використовують різноманітні методи і засоби для забезпечення впливу на економіку з метою досягнення певних цілей. Цей механізм включає у себе систему організаційно-правових структур на різних рівнях управління і систему методів та форм державного контролю у сфері економіки загалом, а також функціонування і розвитку малого і середнього підприємництва зокрема» [2, с. 183].

Так, «одним з ефективних інструментів фінансового стимулювання на регіональному рівні є субсидування частини процентної ставки за кредитами, що можуть надаватися суб'єктам малого підприємництва на реалізацію інвестиційних проектів. Для малих підприємств практично в усіх країнах світу існують винятки, які полягають у застосуванні спеціальних ставок оподаткування, чітко прив'язаних до обсягів їх обороту; суттєво спрощеному характері процедури ведення ними обліку і звітності; податковому стимулюванні розвитку певних секторів підприємницької діяльності; підтримці новостворених підприємств тощо. Заслугує на увагу механізм реінвестування підприємством свого доходу у власний розвиток та оновлення основних засобів. При цьому податкові пільги нерозривно поєднуються із конкретними зобов'язаннями й відповідальністю підприємства щодо дотримання чітко визначених правил, термінів і обсягів рефінансування ним свого доходу» [3, с. 113]. Слушною є думка про те, що саме «систематизовані механізми стимулювання підприємницької активності мають комплексний характер і передбачають фінансові, адміністративно-регуляторні, інфраструктурні та соціально-психологічні заходи. До основних інструментів належать податкові пільги, грантові програми, доступне кредитування, дерегуляція підприємницької діяльності, розширення можливостей публічно-приватного партнерства, а також

створення індустріальних парків і спеціальних економічних зон. Запропоновані механізми враховують територіальні особливості та рівень економічної спроможності регіонів, що дає змогу адаптувати їх до конкретних умов розвитку місцевого бізнесу» [4, с. 9].

Таким чином, вчені-господарники та економісти розглядають стимулювання в контексті засобу державного регулювання та практичної реалізації функції стимулювання через три основні площини: економічний інструментарій («матеріальний інтерес») шляхом створення умов, за яких підприємцю стає вигідно інвестувати, експортувати або впроваджувати інновації, що включає податкові пільги, наприклад, зниження ставок для IT-сектору, «зеленої» енергетики або стартапів (наприклад, індустріальні парки), доступний ресурс, наприклад, пільгове кредитування (програми на кшталт «5-7-9 %»), гранти на розвиток переробної промисловості та державні замовлення, наприклад, гарантований збут продукції для стратегічно важливих галузей; правовий та регуляторний інструментарій («сприятливе середовище») або зменшення «тертя» у системі через дерегуляцію та захист прав, що включає: дерегуляцію, наприклад, скасування зайвих ліцензій та дозволів, стабільність шляхом передбачуваності та своєчасності законодавства (щоб правила гри не змінювалися щомісяця) та захист інвестицій, наприклад, ефективну судову систему та дієві механізми страхування воєнно-політичних ризиків (що критично актуально у 2026 році). Також, слід зазначити, що хоча термін «стимулювання» асоціюється з позитивом, у господарському праві воно виконує роль каталізатора, а саме: прискорює капіталізацію, тобто гроші не лежать «під матрацом», а йдуть у виробництво, змінює структуру економіки, наприклад, дозволяє перейти від експорту сировини до експорту товарів з високою доданою вартістю та підвищує стійкість, адже у кризові періоди саме стимулювання (наприклад, релокація бізнесу) дозволяє зберегти економічний суверенітет. Ефективне стимулювання – це не про «роздачу грошей», а про створення сигналів, тобто держава сигналізує: «Якщо ви будете будувати завод тут – ми допоможемо з мере-

жами. Якщо будете продавати за кордон – ми повернемо ПДВ миттєво».

Тобто «сучасний «воєнний» етап розвитку економіки визначає необхідність формування особливого погляду на природу державної підтримки та стимулювання розвитку бізнесу як сфери, яка, з одного боку, є ключовою для економічного зростання країни, а з іншого – перебуває у постійному пригніченні та обтяжена неефективними реформами й законодавчими обмеженнями» [5, с. 8]. При цьому «основними акцентами стимулювання розвитку підприємництва в контексті євроінтеграційних проявів національної економіки повинні стати: зниження податкового навантаження; установлення пільг щодо оподаткування прибутку малих підприємств; надання державних субсидій і дотацій; державне пільгове кредитування; державна підтримка розвитку факторингової та лізингової діяльності; розміщення державного замовлення на випуск продукції та надання послуг сектором малих підприємств на конкурсній основі; створення розвинутої системи інформаційно-консультаційного забезпечення» [6, с. 87]. Представляється, що євроінтеграція для українського підприємництва – це не просто «відкриття кордонів», а глибока трансформація правил гри, адже у 2026 році, коли процес адаптації законодавства до *acquis communautaire* (права ЄС) вийшов на фінішну пряму, стимулювання бізнесу змістило фокус із виживання на відповідність високим стандартам конкуренції та сталого розвитку.

Основними акцентами стимулювання в цьому контексті є: гармонізація стандартів та «промисловий безвіз» (АКАА) де стимулювання спрямоване на те, щоб українські товари визнавалися в ЄС автоматично, без додаткових сертифікацій, з акцентом на технічне переоснащення підприємств під регламенти ЄС та певні інструменти, наприклад, гранти на сертифікацію продукції за стандартами ISO, CE, GlobalGAP; впровадження Європейського зеленого курсу (European Green Deal) та у 2026 році це вже не екологічне побажання, а економічна необхідність через запуск СВМ (вуглецевого податку на кордоні) з акцентом на декарбонізацію виробництва та енергоефективність, з метою щоб

український метал, цемент та добрива не стали занадто дорогими для європейського споживача через «брудне» виробництво; цифрова інтеграція (Digital Single Market) де стимулювання переходу на єдині цифрові стандарти з ЄС з акцентом на взаємне визнання електронних підписів (eIDAS) та розвиток e-commerce та у результаті вітчизняний підприємець може підписати контракт із партнером у Варшаві чи Берліні через «Дію» або аналогічні системи за лічені секунди та доступ до програм фінансування ЄС, адже Україна стала частиною великої мережі фінансової підтримки, що виходить за межі національного бюджету, наприклад, Ukraine Facility: Масштабна програма на €50 млрд, де значна частина коштів спрямована саме на приватний сектор через інвестиційні рамки (Ukraine Investment Framework) та Horizon Europe / COSME шляхом прямого доступу до конкурсів на інновації та підтримку малого бізнесу.

Ще на початку становлення незалежності нашої країни було прийнято декілька важливих нормативних актів, зміст яких визначав стимулювання як важливий засіб державного регулювання, та основні напрямки якого актуальні і в сьогодняшніх умовах воєнної економіки. За даними Державної служби статистики України, у 2023 р. найбільші втрати бізнесу та ліквідація підприємств (53,6 % загальної кількості закритих підприємств в Україні) спостерігалися в областях з високою концентрацією зареєстрованих підприємств: у м. Києві, в Одеській, Львівській, Дніпропетровській, Київській, Харківській і Запорізькій областях. У регіонах, де було зафіксовано найвищі показники створення нових підприємств, частка закритих бізнесів виявилася нижчою. Для цих областей (Запорізька, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Миколаївська та Кіровоградська) більш характерним був процес відкриття підприємств. Водночас у Тернопільській, Сумській та Житомирській областях спостерігався порівняно низький рівень як створення, так і ліквідації бізнесів, що свідчить про відносну стабільність підприємницької діяльності в цих регіонах [7]. Так, відповідно до Основних напрямів економічної політики України в умовах незалежності, що схвалені у жовтні 1991 р., стимулювання роз-

витку підприємництва в Україні передбачало: проведення стабільної державної політики підтримки підприємництва, правового і законодавчого забезпечення підприємницької діяльності; формування позитивної громадської думки про підприємництво, подолання стереотипу зрівняльних настроїв і тенденцій, виховання поваги до будь-яких форм власності й господарювання, що забезпечують створення високоефективної економіки та піднесення життєвого рівня народу; надання пільгового податкового режиму, який забезпечував би дієві стимули для відкриття нових та розширення дійових виробництв на пріоритетних напрямках, передусім тих, що ставлять за мету насичення споживчого ринку необхідними товарами та послугами; упровадження гнучкої системи фінансово-кредитної підтримки підприємництва через створення комерційних і некомерційних фондів сприяння та підтримки, спеціалізованих фірм, акціонерних, комерційних банків із пріоритетним обслуговуванням підприємців; створення розвинутої інфраструктури підтримки підприємства, спеціальних державних і комерційних служб експертного, консультаційного, бухгалтерського, страхового, аудиторського обслуговування, мережі дрібнооптових магазинів, ярмарків, брокерських контор, організацій із надання комерційних, банківських, лізингових, маркетингових, інформаційних і рекламних послуг; кадрового забезпечення підприємницької сфери [8]. Сучасне стимулювання – це перехід від «не заважати» до «активно допомагати» та саме воно передбачає створення умов, де бути прозорим бізнесом в Україні стає вигідніше, ніж працювати в тіні або за кордоном.

В іншій Постанові Верховної Ради України визначення форма стимулювання – програмування, та як наслідок, планування, та зазначено, що «головна мета цієї Програми – створення надійних механізмів протидії процесам дестабілізації економіки республіки шляхом вироблення надзвичайних заходів, реалізація яких дозволила б передусім забезпечити збільшення обсягів виробництва, обмежити надходження на споживчий ринок грошових ресурсів понад товарну масу, зупинити зниження життєвого рівня народу. Розв'язати ці

складні проблеми можливо лише на основі стимулювання розвитку ринкових відносин і підприємницької діяльності з одночасним створенням механізму їх державного регулювання та соціального захисту населення» [9]. Тобто, «програми фінансової підтримки підприємців, що передбачають часткове відшкодування суми кредиту (тіла кредиту), відсоткових ставок за кредитами, плати за користування позиками, які залучені для реалізації інвестиційних проєктів, створення нових робочих місць, розвиток інфраструктури коштом місцевих бюджетів» [10, с. 11]. Також, «на сьогоднішній день з боку українського Уряду були розроблені та запроваджені програми, які передбачають тимчасові послаблення та підтримку для бізнесу під час воєнного стану. Основною метою таких заходів є максимально можливе скорочення часу на адміністрування діяльності та фінансових зобов'язань бізнесу перед державою та стимулювання його розвитку в сучасних складних умовах» [11, с. 5]. Тобто, програми фінансової підтримки підприємців – це комплекс інструментів, за допомогою яких держава та міжнародні партнери стимулюють розвиток бізнесу, надаючи йому прямий або непрямий доступ до капіталу та це практичне втілення «стимулювання господарської діяльності», та в умовах 2026 року в Україні ці програми еволюціонували від простого «виживання» до стратегічного відновлення, енергонезалежності та інтеграції в ЄС.

Висновки. Стимулювання господарської діяльності в умовах воєнного стану – це стратегія «економічного фронту», де головна мета зміщується з простого зростання на забезпечення стійкості (resilience), обороноздатності та швидкої адаптації. У 2026 році ці механізми стали ще більш точковими, фоку-

суючись на страхуванні ризиків та розвитку оборонних технологій.

Важливими ключовими напрямками стимулювання під час війни є:

- страхування воєнно-політичних ризиків, адже це фундаментальний чинник, без якого великі інвестиції в країну, що воює, неможливі. Він реалізується через певні механізми, так, наприклад, держава разом із міжнародними фінансовими інституціями (MIGA, DFC) та національним Експортно-кредитним агентством (ЕКА) впроваджує програми страхування від влучань, блокування портів чи втрати активів та як результат інвестор розуміє, що у разі «прильоту» він отримає компенсацію, що робить Україну прийнятним майданчиком для капіталу.

- дерегуляція та «декларативний принцип», адже Уряд максимально спрощує вхід у бізнес, щоб економіка не зупинялася через бюрократію, шляхом, наприклад, заміни ліцензій деклараціями, адже багато видів робіт, що потребували дозволів, тепер можна починати просто після подання повідомлення (декларації), податкові спецрежими, наприклад, збереження пільгових умов для критичного імпорту та ІТ-сектору (Дія.City);

- пряма фінансова підтримка та гранти, наприклад, коли банківське кредитування стає занадто дорогим або ризикованим, держава бере на себе роль донора через програму «5-7-9 %», коли держава компенсує відсоткову ставку, щоб бізнес отримував фактично безвідсоткові кошти на релокацію або оборонні замовлення та проєкт «єРобота», наприклад, безповоротні гранти на створення переробних підприємств, садівництва чи тепличного господарства (стимулювання самозайнятості та продовольчої безпеки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Розум О.О. Методи та інструменти симулювання економічного розвитку суб'єктів малого підприємництва в умовах воєнного стану. *Ефективна економіка*. 2024. № 7. URL: <https://www.nayka.com.ua/> (дата звернення: 06.01.2026).
2. Васильців Т., Магас Д. Економічний механізм стимулювання розвитку та структурного реформування сектору малого і середнього бізнесу в умовах євроінтеграції України. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*. 2025. № 2. С. 182-186.
3. Турчак В. В., Олійник Л. Г. Стимулювання розвитку підприємництва на регіональному рівні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 19, частина 3. 2018. С. 111-115.

4. Іванова О.Ю., Іванов Ю.Б., Лаптев В.І. Механізми стимулювання підприємницької активності в періоди економічної нестабільності: територіальний аспект. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*: зб. наук. пр. 2024 Випуск 4 (168). С. 8-15.
5. Мельник Т.Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 2 (100). С. 3-11.
6. Дячун О. Д. Стимулювання розвитку підприємництва в Україні в контексті європейських стандартів. Нарощування фінансово-економічного потенціалу суб'єктів економічних відносин як основа поступального розвитку територіально-господарських систем : монографія. Т. : ФОП Паляниця В.А., 2021.С. 85–89.
7. Державна служба статистики України: сайт. 2024. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 06.01.2026).
8. Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності : Постанова Верховної Ради України від 25.10.1991 р. № 1698-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698> (дата звернення: 06.01.2026).
9. Про Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану: Постанова Верховної Ради України від 03.07.1991 р. № 1698-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698> (дата звернення: 06.01.2026).
10. Таукешева Т.Д., Даудова Г.В., Прасол В.М. Механізми стимулювання розвитку підприємницької діяльності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 8-14.
11. Мельник Т.Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 2 (100). С. 3-11.

Дата першого надходження статті до видання: 06.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Задорожний А. М.,

адвокат, аспірант

ПЗВО «Київський міжнародний університет»

ORCID: 0009-0006-8278-6618

ВІДМОВА ВІД ПРАВА ВИМОГИ, ВІДМОВА ВІД ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І ВІДМОВА ВІД ДОГОВОРУ В РЯДІ ПРАВОПРИПИНЯЮЧИХ ФАКТІВ

Анотація. У статті аналізується правоприпиняючий механізм відмови особи від права вимоги у порівнянні із відмовою від зобов'язання і відмовою від договору. Через системну взаємопов'язаність вимоги як суб'єктивного права кредитора, зобов'язання і договору, відмова від будь-якого із згаданих правових явищ має наслідком припинення правовідношення. Зазначається, що відмову слід віднести до категорії правочинів і правоприпиняючих юридичних фактів. Вказується, що доктринальне бачення джерел права на відмову від вимоги, та відмови від зобов'язання і від договору, різняться. Відмова від вимоги вважається способом здійснення суб'єктивного права, а відмова від зобов'язання і, почасти, відмова від договору розглядається в контексті захисту порушеного права особи. Відмовляючись від вимоги кредитор використовує правомочність, яка міститься у самій вимозі, тоді як механізм відмови від зобов'язання і договору ґрунтується на реалізації правомочності захисту, щодо якої у доктрині відсутній консенсус про її належність до змісту відповідного суб'єктивного права. В науці право на захист інколи розглядається як спосіб самозахисту права або міра оперативного впливу на порушника. Вказується, що такий погляд не охоплює випадки відмови від договору без його порушення іншою стороною. У статті наводиться стислий аналіз концепції «секундарних прав», запозичених із німецької цивілістичної доктрини, які пояснюють механізм одностороннього припинення зобов'язання або договору. Підкреслюється відмінність поняття секундарних прав від понять заходів оперативного впливу або способів самозахисту, оскільки останні характеризують діяльність, спрямовану на усунення наслідків порушення права, що і визначає їх цільову спрямованість, тоді як секундарні права обґрунтовують право особи на односторонню зміну правовідношення, незалежно від причини. Робиться висновок про відсутність єдиної концепції права на відмову, з огляду на відмінне теоретичне бачення джерела такого права. Проте зазначається, що така відмінність має скоріше епістемологічний характер, заснований на класифікації суб'єктивних прав.

Ключові слова: відмова від права, відмова від зобов'язання, відмова від договору, право на відмову, секундарні права.

Zadorozhnyi A. M. Waiver of claim, waiver of obligation and waiver of contract among legal facts

Abstract. The article analyzes the right-extinguishing mechanism of a waiver of claim in comparison with waiver of obligation and waiver of contract. Due to the system-like interdependence of the claim, which is a subjective right of the creditor, of the obligation itself and of the contract, a waiver of any of above phenomena will terminate the legal relationship. It is noted that a waiver should be classified both as a transaction and terminating legal fact. It is further pointed that the doctrinal vision of the sources of the right to waive a claim, an obligation and a contract, differs. The waiver of claim is deemed a way of exercising a subjective right, while the waiver of obligation and, to some extent, of contract are considered in the context of protecting the right being infringed. By waiving a claim, the creditor uses the authority contained in the claim itself, while the mechanism for waiving an obligation or contract is based on the exercise of the authority to defend, for which there is no consensus in the doctrine as to its belonging to the content of the relevant subjective right. In legal science, the right to defend is sometimes viewed as a way of self-defense of the right or as a measure of operational influence on the violator. It is indicated that this view does not cover cases of waiving a contract without its violation by the other party. The article provides a brief analysis of the concept of "secondary rights", borrowed from German civil law doctrine, which explain the mechanism of unilateral termination of an obligation or contract. The difference between the concept of secondary rights and the concept of measures of operational

influence or methods of self-defense is emphasized, since the latter characterize activities aimed at eliminating the consequences of a violation of the law, which determines their target orientation, while secondary rights justify the right of a person to unilaterally change a legal relationship, regardless of the reason. It is concluded that there is no single concept of the right to refuse, given the different theoretical vision of the source of such a right. However, it is noted that such a difference is rather epistemological in nature, based on the classification of subjective rights.

Key words: *waiver of claim, waiver of obligation, waiver of contract, right to waive, secondary rights.*

Постановка проблеми. Вимога (під якою ми тут маємо на увазі право вимоги як суб'єктивне зобов'язальне право), зобов'язання та договір є взаємопов'язаними явищами одного рівня правового буття, кожне із яких входить до складу наступного, поглинається ним – право вимоги кредитора разом із обов'язком боржника становить зміст відповідного зобов'язання, зобов'язання ж, в свою чергу, разом із іншими, часто – зустрічними – зобов'язаннями тих самих сторін і стосовно того ж предмету складає договір. Взаємопов'язаність цих явищ передбачає їх взаємозалежність. Системність побудови цивільного правовідношення означає неможливість подальшого існування вимоги після того, як припинилось відповідне зобов'язання. Так само, припинення джерела зобов'язання – договору, позбавляє зобов'язання юридичної сили, його енергії правового примусу. Припинення прав чи правовідносин у цивільній науці розглядається як дія правоприпиняючих юридичних фактів – конкретних обставин дійсності, виникнення яких має безпосереднім наслідком припинення відповідного правовідношення [1, с. 11]. Серед таких припиняючих обставин окремого вивчення заслуговує відмова особи. Особа, за певних умов, може відмовитися від свого майнового права (ч. 3 ст. 12 ЦК України), до якого відноситься і право вимоги, від зобов'язання або від договору. Умови, порядок такої відмови, уявлення про правовий механізм, що забезпечує її реалізацію, та про походження нормативного права особи на відмову, однак, різняться. Відмова від зобов'язання розглядається в контексті реакції особи на його порушення іншим учасником, відмова від договору допускається і без його порушення, тоді як у відмові від вимоги вбачається здійснення носієм свого суб'єктивного права. Відтак, ми вважаємо необхідним порівняти, в стислих рамках цього дослідження, правові механізми, які

забезпечують правоприпиняючі наслідки відмови від права вимоги, від зобов'язання та від договору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти правоприпиняючого механізму відмови у цивільному праві досліджувалися у працях Л.М. Баранової, А.М. Блащука, Т.В. Бондар, Н.О. Весни, Н.Ю. Голубевої, А.В. Коструби, О.О. Кота, В.Я. Погребняка, Р.І. Таш'яна, О. Томарової, С.І. Шимон та інших.

Метою статті є дослідження спільних ознак та особливостей правових моделей припиняючої дії відмови від права вимоги, відмови від зобов'язання та відмови від договору, на відповідні цивільні правовідношення.

Виклад основного матеріалу. Відмова як зречення (лат. – *derelictio*) особою свого права власності на об'єкт матеріального світу була відома ще римському праву, де, з часом, панівним став погляд правової школи сабініанців, згідно із яким зречення негайно припиняло право власності на об'єкт того, хто його зрікся, незалежно від того, чи вступила інша особа у власність на безхазяйний об'єкт шляхом так званої окупації, чи ні [2, с. 10]. У сучасній цивілістиці правоприпиняючий механізм відмови застосовується у будь-яких правовідносинах, абсолютних і зобов'язальних. Українське цивільне право передбачає як загальні випадки відмови – вже згадану вище відмову від майнового права, або відмову від правочину (ст. 214 ЦК України), так і випадки відмови при настанні певної умови – відмова від зобов'язання у випадку його порушення іншою стороною (ст. 615 ЦК України), або ж численні спеціальні випадки відмови особи від цивільного договору певного виду. Результатом належного вчинення відмови завжди є припинення відповідного права або правовідношення одностороннім правомірним волевиявленням суб'єкта відмови. Відмова особи у зобов'язальному відношенні не є тотожною

відмові особи від речі матеріального світу – остання продовжує існувати попри відмову від неї попереднього власника (така відмова руйнує лише умовний «зв'язок» між попереднім власником і такою річчю), тоді як належна відмова у зобов'язанні унеможливорює подальше його існування. Відтак, у зобов'язальному відношенні право на відмову не може мати дерелікційну природу, аналогічну до правомочності із розпорядження річчю. Натомість, джерело права на зобов'язальну відмову певною мірою пов'язане із змістом зобов'язання, який вичерпується внаслідок відмови.

Проте, перш ніж досліджувати джерело права на відмову у зобов'язанні, слід визначитися із співвідношенням дескриптивного і нормативного: правоприпиняючий юридичний факт є за визначенням обставиною реального світу, тоді як відмова існує одночасно і як волевиявлення особи – явище правової абстракції (у цьому сенсі будь-яка відмова є одностороннім правочином, з огляду на визначення останнього, наведене у ст. 202 ЦК України), і як певні фактичні, тобто реальні дії, що особа здійснила для вчинення правочину із відмови. Останні формально відповідають критерію юридичного факту. Неможливо заперечувати пов'язаність правочину із його фактичними наслідками; направленість на реальне досягнення обумовлених ним правових наслідків є загальною вимогою дійсності правочину (ч. 5 ст. 203 ЦК України). У випадку ж зобов'язальної відмови, її реальні наслідки для зобов'язання настають негайно. За такого, з точки зору правоприпиняючого наслідку, розділення або практичне ототожнювання правочину (нормативного волевиявлення) та його втілення в дійсність (факту) не матиме визначального значення для результату нашого дослідження. Відповідно, для цілей нашого дослідження (і лише для них) ми погоджуємося із думкою, що правочин із зобов'язальної відмови є юридичним фактом-причиною [3, с. 129]. Безпосередні наслідки правочину із відмови пов'язуються із наперед визначеним об'єктом припинення: у контексті нашого дослідження, відповідно, правом вимоги, зобов'язанням, договором. Втім, наслідки такого правочину не обмежуються лише об'єктом припинення. Припинення

права вимоги породжує ланцюгову реакцію припиняючих наслідків для зобов'язання (яке втрачає свій зміст і тому не може продовжувати існувати) і, навіть, договору в цілому, якщо припинення відповідного зобов'язання позбавляє договір його предмету. На який би елемент висхідної ряду не була б направлена відмова – на право вимоги як елемент змісту правовідношення, на зобов'язання як саме правовідношення, або на договір як джерело такого правовідношення, – результатом буде припинення всіх інших елементів ряду (із врахуванням наведеного вище застереження щодо припинення договору).

Проте, за єдності загального наслідку для правовідношення, умови вчинення відповідної відмови – тобто, виникнення у особи права на відмову – для кожного із елементів запропонованої вище тріади мають відмінності.

Особа може відмовитися від належного їй права, у тому числі – права вимоги, внаслідок чого таке право у особи припиниться [4, с. 96]. Відмова від права є одним із способів його здійснення, який завжди виражається в активних діях управненої особи, спрямованих на досягнення відповідного результату [2, с. 10]. Здійснення права, так само, як і розпорядження ним, є причиною, що припиняє його існування як об'єкта прав певної особи [5, с. 125]. Здійсненням права є реалізація особою можливостей, які існують у неї у зв'язку із таким суб'єктивним правом [2, с. 33]. Правомочність (право) на здійснення, втілюючи можливість реалізації позитивного змісту майнового права, є складовою правомочностей його володільця [5, с. 73-74]. Із наведеного випливає, що відмова особи від права вимоги є реалізацією дозволеної моделі поведінки, закладеної у самій вимозі як суб'єктивному цивільному праві. Здійснення зобов'язального права, включаючи відмову від нього є можливим лише стосовно наявної, «зрілої» вимоги, коли строк виконання боржником кореспондуючого вимозі обов'язку настав. Це, на нашу думку, припиняє і відповідне зобов'язання, яке тим самим позбавляється змісту через здійснення права вимоги.

Існує точка зору, що відмова від зобов'язання є подальшим розвитком поло-

ження про відмову від права, як втілення права особи діяти на власний розсуд [4, с. 97]. У випадку порушення зобов'язання однією із сторін, друга сторона може повністю або частково відмовитись від зобов'язання, якщо таке її право передбачене законом або договором (ст. 615 ЦК України). Відмова від зобов'язання тягне припинення останнього як відповідного цивільного правовідношення, що, в свою чергу, є одним із способів захисту цивільного права (ч. 2 ст. 16 ЦК України). Якщо вважати право на захист складовою змісту зобов'язального цивільного права – а такий підхід має досить прихильників [6, с. 191; 7, с. 286] – відмову кредитора від зобов'язання можна пояснити через здійснення правомочності захисту, яка вже передбачена права його правом вимоги, подібно до відмови від самого права вимоги. Правомочність (право) на захист цивільного права, однак, стає доступною особі лише у випадку порушення останнього. Ця обставина інколи інтерпретується як користь іншої точки зору – що право на захист є окремим суб'єктивним правом, відмінним від цивільного права, у зв'язку із порушенням якого воно виникло, і є змістом нового, охоронного, правовідношення [8, с. 15, 16; 9, с. 277]. Подібна інтерпретація вочевидь заперечує тлумачення відмови кредитора від зобов'язання як здійснення правової можливості, передбаченої його правом вимоги, адже в ній право захисту видається зовнішнім, окремим від права вимоги суб'єктивним правом. Зауважимо тут, що компенсаторний характер права на захист, яке заміщує позитивний елемент у складі цивільного права [5, с. 21], є, на нашу думку, аргументом на користь того, щоб вважати право на захист саме внутрішньою складовою суб'єктивного цивільного права. Втім, наведені вище міркування стосуються кредитора, якому належить право вимоги у зобов'язанні. Проте, стаття 615 ЦК України говорить про право будь-якої сторони відмовитися від зобов'язання у випадку його порушення іншою стороною, якщо це передбачене законом або договором. Боржник у зобов'язанні має кореспондуючий вимозі обов'язок. У більш загальному плані постає питання: чи є взагалі у боржника

у зобов'язанні права, які підлягають захисту від порушення кредитором?

Деякими науковцями висловлюється думка про існування так званих «кредиторських обов'язків», метою яких є забезпечення виконання боржником своїх обов'язків і які носять допоміжний характер. Основним кредиторським обов'язком пропонується вважати обов'язок кредитора прийняти належне виконання боржника [9, с. 321, 325]. Суто теоретично, такий обов'язок, за його обґрунтовано доведеного існування, міг би слугувати джерелом виникнення у боржника кореспондуючого права щодо кредитора. Але запропонований погляд на прийняття кредитором належного виконання як на його *обов'язок* дещо спростовується, як на нашу думку, формулюванням статті 616 ЦК України, де йдеться про вину кредитора радше як про підставу зменшення або повного звільнення боржника від відповідальності за порушення зобов'язання, а не як підставу виникнення у боржника *права на захист* свого інтересу від такого порушення кредитора. Суб'єктивний обов'язок боржника відтак не може слугувати безпосереднім джерелом права боржника на захист свого інтересу у належному виконанні, шляхом передбаченої ст. 615 ЦК України відмови боржника від порушеного кредитором зобов'язання. Пояснення правомочності особи на відмову від зобов'язання або від договору пропонується натомість у теоретичній концепції так званих секундарних прав – спеціальних суб'єктивних цивільних прав особи. Ми стисло розглянемо цю концепцію далі, аналізуючи механізм відмови від договору.

Відмова від договору є одночасною відмовою і від прав, і від обов'язків [10, с. 233]. Тут і далі під «відмовою від договору» ми матимемо на увазі саме односторонню відмову. Нормативна лексика цивільного законодавства України у питанні співвідношення відмови від зобов'язання і відмови від договору до певної міри ототожнює їх; ч. 3 ст. 622 ЦК України прямо іменує схематизацію «відмови від зобов'язання», наведену яка в ст. 615 ЦК, відмовою від договору; з точки зору свого наслідку (припинення правовідносин), вибір об'єктом відмови договору як правовстановлюючої підстави, або правовідносин, які вини-

кли із такого договору, не становить принципової різниці [3, с. 129-130]. До того ж, вже неодноразово згадана ч. 1 ст. 615 ЦК України ставить можливість відмови від порушеного іншої стороною зобов'язання в залежність не тільки від закону, але і від договору («...якщо це встановлено договором...»), поєднуючи тим самим правове регулювання відмови від зобов'язання і від договору. Зауважимо, що тут не пропонується загальне і безумовне ототожнювання «зобов'язання» і «договору», але враховується, що з позиції теоретичного дослідження механізму (а не підстав) відмови, розрізнення понять «зобов'язання» і «договору» не є нагально необхідним, що і підкреслюється наведеними вище міркуваннями.

Перш за все, слід зазначити, що відмова від договору, як односторонній правочин і, одночасно, правоприпиняючий факт, є відмінною від розірвання договору: здійснення особою права на розірвання договору не є правоприпиняючим фактом щодо останнього [3, с. 131]. Висловлюється і інша точка зору на розірвання договору як на є його припинення на майбутнє за згодою сторін, односторонньою відмовою або чи у судовому порядку [11, с. 83]; за такого підходу розірвання договору охоплює і односторонню відмову від нього. Для цілей нашого дослідження ми виходимо із уявлення про відмову від договору і його розірвання як про різні способи припинення договірних відносин, які відрізняються механізмом реалізації [12, с. 177].

Правочин з відмови від договору, як вже зазначалося вище, направлений як на права, так і на обов'язки особи, тобто на зміну (припинення) правовідношення в цілому. Те саме вірно і для відмови від зобов'язання. Вчиняючи такий односторонній правочин, управнена особа припиняє правовідношення, яке вже існує в межах окремого зобов'язання або договору, не створюючи натомість ніякого іншого – нового – правовідношення (зобов'язання). В науці висловлюється думку про поділ цивільних правочинів на основні – якими встановлюються правовідносини, і допоміжні – які змінюють або припиняють існуючі правовідносини; в межах цієї епістемологічної моделі відмова від договору є правочином допоміжним, оскільки існує у наяв-

ному правовідношенні, від якого не може бути відокремлена [2, с. 51-53]. До певної міри, аналогічним за змістом є поділ односторонніх правочинів на зобов'язальні і розпорядчі.

Останній має своє коріння в німецькому цивільному праві і заснований на доктринальному розрізненні двох окремих стадій існування цивільного зобов'язання: виникнення і виконання; в рамках розпорядчого одностороннього правочину особа не створює нових прав та обов'язків, але розпоряджається вже існуючими, впливає на них з метою їх зміни, обтяження, передачі іншим, скасування [13, с. 92-93, 145]. Правомочності, які особа здійснює з метою вчинення таких розпорядчих – або допоміжних – односторонніх правочинів, прийнято називати (щонайменше, в сучасній українській цивілістиці. – А.З.) секундарними [13, с. 145; 2, с. 53].

З часів, коли німецький правник Еміль Зеккель представив на засіданні Берлінського юридичного товариства (23 травня 1903 року) доповідь, у якій запропонував узагальнену концепцію спеціальних розпорядчих прав, засновану на науковому доробку своїх попередників і, перш за все, класифікації суб'єктивних прав відомого німецького юриста Бернхарда Віндшайда, у німецькій цивілістичній доктрині за такими правами закріпилася назва *Gestaltungsrechte*, тобто – *перетворювальні* права [14, с. 188-192]. Назва відображає направленість цих прав на зміну існуючих правовідносин, тобто – на наслідки їх здійснення, радше ніж на вторинність («вторинний» латиною – *secundar*. – А.З.), додатковість таких прав по відношенню до існуючого цивільного зобов'язання, яке є об'єктом перетворення [14, с. 194].

Німецька доктрина вбачає ознакою перетворювального права можливість одностороннього втручання в коло правових інтересів (*Eingriff in den Rechtskreis*) іншої особи. Згода іншої особи не вимагається, оскільки така інша особа зобов'язана (німецька доктрина тут говорить про «обов'язок», тоді як австрійська – про «підпорядкування такої особи) прийняти наслідки такого втручання щодо себе у відповідному правовідношенні. На відміну від права вимоги, що передбачає здійснення цивільного обов'язку іншої сторо-

ною, боржником, зазначене вище одностороннє втручання здійснюється безпосередньо носієм права [14, с. 185].

Зеккель розрізнявав первинні перетворювальні права (нім. – *primäre Gestaltungsrechte*), які не є додатковими до існуючого правовідношення, наприклад – переважне право купівлі, і вторинні перетворювальні права (нім. – *secundäre Gestaltungsrechte*), які охоплюють усі права щодо припинення, зміни, відновлення правовідносин [14, с. 193]. Відповідно, використання терміну «секундарні права» для пояснення механізму зміни або припинення існуючого зобов'язання або договору за допомогою запропонованої Е. Зеккелем концепції є цілком допустимим, як на наш погляд. Далі ми будемо використовувати термін «секундарні права», відповідно до усталеної в українській цивілістиці традиції.

Історично, починаючи з Цивільних кодексів 1922 та 1964 років, цивільне законодавство України тяжіє до позитивістського підходу Німецького цивільного укладення (*Bürgerliches Gesetzbuch*, 1896), із його детальним і чітким врегулюванням цивільних інститутів. За такого підходу, будь-яка правомочність на втручання в сферу інтересів іншого повинна мати джерелом відповідну правову норму, рішення суду або зобов'язання. Відповідно, там де така правова можливість не може переконливо ґрунтуватися на «звичайному» суб'єктивному цивільному праві (у його загальному розумінні абсолютного або зобов'язального права особи), для її пояснення вводиться нова правова «сутність»: секундарне право. Так, проф. Н.Ю. Голубєва пише про секундарні права, на прикладі права підрядника на ощадливе ведення робіт: «Це право не є правом вимоги – йому не відповідає обов'язок боржника, не є кредиторським обов'язком, оскільки взагалі не є обов'язком. Єдине пояснення існування такого права є віднесення його до секундарних прав. Таким чином, у структурі зобов'язального відношення можна виокремити секундарні права. До них належать право на відмову від договору або його розірвання в судовому порядку, право вибору, що належить боржникові або кредиторів в альтернативному зобов'язанні, право на зарахування зустрічної

однорідної вимоги, право переважної купівлі» [9, с. 338-339]. Зазначимо від себе, що в контексті наведеної вище думки варто розрізняти *структуру* зобов'язального правовідношення і його *зміст* – змістом зобов'язання є суб'єктивне право та кореспондуючий обов'язок, тоді як із позиції теорії «секундарного права» останнє завжди відокремлене від права вимоги у зобов'язанні. На думку Р.І. Таш'яна, відмова від зобов'язання та від договору є прикладом здійснення секундарної правомочності в рамках одностороннього розпорядчого правочину [13, с. 146-148].

За визначенням, односторонній правочин безпосередньо створює обов'язки лише для особи, що його вчиняє, тоді як відмова особи від договору переважним чином змінює обсяг прав і обов'язків його іншого учасника. В сучасних роботах українських науковців часто зустрічається ідея про те, що інша сторона зобов'язана прийняти – «перетерпіти» – дії суб'єкта, який здійснює секундарне право на відмову від договору [15, с. 59; 12, с. 193], що відповідає принципу німецької доктрини про правомочність секундарного втручання в коло інтересів іншої особи, про який ми писали вище. Постає питання обґрунтування такого втручання з точки зору української цивілістичної парадигми.

Тут слід зазначити, що думка про безумовну односторонність відмови від договору (у передбачених законом випадках) не має одностайної підтримки серед українських цивілістів. Висловлюються пропозиції розглядати відмову від договору як односторонній правочин і, одночасно, як оферту іншій стороні про припинення договору [11, с. 89]. Цей погляд, однак, обґрунтовано заперечується із позиції дії юридичних фактів: односторонній правочин із відмови від договору є правоприпиняючим юридичним фактом, тоді як оферта ним не є [13, с. 150]. Можливість одночасно мати ознаки обох – абсолютно виключена.

Цивільний кодекс передбачає цілий перелік спеціальних випадків, коли стороні договору надається право відмовитися від нього. Таке право надається стороні або як санкція на порушення зобов'язання другою стороною (ст. 766, 782, 825, 834, 848, 849, 858, 997, 1009, 1026, 1141 ЦК України), або без такого

порушення (ст. 739, 849, 939, 1044, 1126 ЦК України) [16, с. 66]. Слово «санкція» слід розуміти в сенсі виникнення права на відмову як реакції особи на порушення договору іншим. Припинення правовідношення передбачене частиною 2 статті 16 ЦУ України серед способів захисту цивільних прав і інтересів. Відмова від зобов'язання є способом (само) захисту особою своїх цивільних прав, а не мірою цивільно-правової відповідальності порушника, а тому не обумовлюється встановленням вини останнього у порушенні договору [17, с. 3]. Ми вважаємо, що аналогічна логіка без обмежень застосовується і до відмови від договору.

Відмову від договору визнають не тільки способом самозахисту порушених цивільних прав, але і заходом оперативного впливу особи на порушника [18, с. 123-125, 168]. Умовним критерієм розрізнення способу захисту суб'єктивного цивільного права від заходу (або міри) оперативного впливу можна вважати їх цільову орієнтованість: перший спрямований на відновлення юридичного стану особи, тоді як другий – на захист її майнового стану від втрат через порушення. Відмова від договору, вочевидь, переслідує обидві такі цілі. Порушення договору іншою стороною виправдовує втручання особи у сферу інтересів порушника шляхом відмови від договору.

Зазначене втім веде до необхідності відокремлення випадків відмови від договору, не пов'язаних із його порушенням. За відсутності факту порушення, цю відмову не можна уявити заходом оперативного впливу. Існує думка, що у таких випадках право на відмову від договору є секундарним правом, яке полягає в можливості особи реалізувати свій інтерес, спрямований на припинення зобов'язання [15, с. 60-61]. Ми погоджуємося із тим, що в цьому випадку одностороння відмова є засобом охорони інтересу особи, проте і випадках відмови від порушеного договору або зобов'язання особа так само діє в своєму інтересі. За допомогою теоретичного концепту «секундарного права» поясню-

ється загальна правомочність особи – тобто, правова можливість особи одностороннє змінювати (припиняти) правовідношення, *незалежно від цілі* такої зміни, тоді теорія заходів оперативного впливу побудована навколо *цілі* захисту майнового стану особи від наслідків порушення її прав. За таких обставин, відсутні теоретичні перешкоди пояснювати будь-яку дозволу українським законодавством відмову від договору або зобов'язання через дію секундарних прав, одностороннє здійснення яких носієм припиняє відповідне правовідношення.

Висновки. Неможливо одночасно обґрунтувати односторонню відмову особи від права вимоги як суб'єктивного зобов'язального права, від зобов'язанням або від договору за допомогою єдиної концепції права на таку відмову, що походить із спільного для всіх цих випадків джерела. Джерелом відмови від права вимоги є саме таке право, і відмова від нього є способом здійснення останнього, за допомогою правової можливості, передбаченої правом вимоги як «звичайним» суб'єктивним цивільним правом. Але аналогічним чином переконливо пояснити відмову від зобов'язання, і, особливо, від договору у не обумовлених його порушенням випадках, не вдається. Натомість для пояснення механізму відмови від зобов'язання або від договору широко використовується концепція секундарних прав, які вважаються спеціальними суб'єктивними цивільними правами особи, що обґрунтовують її правомочність своїм одностороннім волевиявленням припинити зобов'язання чи договір. Незважаючи на таку відмінність, відмова від права вимоги, зобов'язання або договору має однакові правоприпиняючі наслідки щодо відповідного правовідношення. Відповідно, розрізнення прав на відмову має значення лише з точки зору уподобаної моделі класифікації суб'єктивних прав. Будь-яке суб'єктивне цивільне право є правовою абстракцією, за якою лежить інтерес особи, і відмова служить задоволенню такого інтересу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Коструба А. Ознаки правоприминаючих фактів. Підприємництво, господарство і право. 2011, С. 9-12. URL: <https://hal.science/hal-02460301/document>.
2. Уразова Г.О. Категорія відмови в цивільному праві України : монографія. Х. : Право, 2016. 248 с.
3. Погребняк В.Я. «Відмова від зобов'язання», «відмова від договору» та «розірвання договору» як підстави припинення суб'єктивних цивільних прав. Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS). 04/2019. С. 128-131. URL: <https://www.uni-goettingen.de/de/document/download/2641d85c401c8046385228fe362cab85.pdf/ReOS+04+aus+2019.pdf> (дата звернення 19.11.2025).
4. Спасибо-Фатєєва І. В. Категорія відмови в цивільному праві України. Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. Харків, 2011. № 3. С. 94-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2011_3_9.
5. Шимон С.І. Майнові права як об'єкти цивільних правовідносин (теоретичні та практичні аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 450 с.
6. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
7. Єфремова І.І. Механізм реалізації суб'єктивних цивільних прав. Митна справа. 2012. № 5(83). Частина 2, книга 1. С. 285-290. URL: <https://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/3725>.
8. Панченко С.В. Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань. Часопис цивілістики. № 51/2023. С. 13-18. URL: <http://www.clj.nuoua.od.ua/archive/51/4.pdf>.
9. Голубєва Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 456 с.
10. Боднар Т.В. Одностороння відмова в договірних зобов'язаннях. Університетські наукові записки. 2012. № 1. С. 232-241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_30.
11. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 246 с.
12. Весна Н.О. Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2018. 229 с.
13. Таш'ян Р.І. Односторонні правочини в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2009. 188 с.
14. Лассен Т. Перетворювальні права (Gestaltungsrechte) за німецьким правом. Цивілістична платформа. 2024. № 1. С. 184-211. DOI: <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2024-1-1-184-211> (дата звернення 01.11.2025).
15. Томарова О. Право на односторонню відмову від договору як секундарне право. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 9(177). С. 58-61. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2010/10_2010.pdf.
16. Блащук А.М. Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 137 с.
17. Баранова Л.М. Одностороння відмова від зобов'язання як спосіб неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних прав. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2(8). С. 1-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_1 (дата звернення 01.11.2025).
18. Ромашенко І.О. Зміна і припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 257 с.

Дата першого надходження статті до видання: 19.11.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.12.2025

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Кривошеїна І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-3630-2257

ЩОДО ПРАВА НА ФІНАНСОВУ ПРОЗОРІСТЬ ТА ПЕРЕГЛЯД УМОВ ДОГОВОРІВ В СФЕРІ РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК УМОВА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням в сфері розпорядження майновими правами інтелектуальної власності та можливим змінам в національному законодавстві в контексті євроінтеграційних процесів України.

На сьогодні права на об'єкти інтелектуальної власності є одними із ключових нематеріальних об'єктів, що активно залучаються до цивільного обороту, в той же час євроінтеграційний напрямок України вимагає імплементації норм окремих Директив ЄС, що сприятимуть додатковій охороні як майнових, так і немайнових інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності. Така охорона можлива при здійсненні низки економічних та юридичних засобів спрямованих на реалізацію закріплених за суб'єктами законодавством прав.

Комерціалізація прав на об'єкти інтелектуальної власності спрямована на задоволення економічних та фінансових інтересів правоволодільців. Імплементація окремих положень Директив ЄС в українське законодавство, що розглянуті в даній статті, сприятиме посиленню охорони прав та інтересів авторів та виконавців.

Стаття присвячена аналізу положень Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС, що стосуються права на отримання належної та пропорційної винагороди у випадку ліцензування або передачі прав; права авторів і виконавців на отримання регулярної, актуальної інформації щодо використання їхніх творів і виконань від сторін, яким вони ліцензували або передали свої права, або від їх правонаступників, зокрема стосовно способів використання, усіх отриманих доходів та винагороди, що підлягає виплаті; праву авторів, виконавців та їх представників вимагати додаткову, належну і справедливую винагороду від сторони, з якою вони уклали договір щодо використання їхніх прав, або від правонаступників такої сторони.

В статті наголошується, що імплементація окремих положень Директиви в українське законодавство підвищить рівень охорони прав та інтересів авторів та виконавців, а також наблизить законодавство України до європейських стандартів.

Ключові слова: майнові права інтелектуальної власності; права авторів та виконавців; директиви Європейського Союзу; євроінтеграція України; перегляд умов договору; розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Kryvosheina I. V. On the right to financial transparency and the review of contractual terms in the field of disposal of intellectual property rights as a requirement for Ukraine's European integration

Abstract. This article addresses topical issues related to the disposal and commercialization of intellectual property rights, as well as potential amendments to national legislation in the context of Ukraine's European integration processes. At present, intellectual property rights constitute one of the key categories of intangible assets actively involved in civil circulation. At the same time, Ukraine's European integration trajectory necessitates the implementation of certain provisions of European Union directives aimed at strengthening the protection of both proprietary and non-proprietary interests of intellectual property rights holders.

Effective protection of such rights is ensured through the application of a range of economic and legal instruments designed to facilitate the realization of rights vested in authors, performers, and other rights holders under applicable legislation. Particular attention is paid to the commercialization of intellectual property rights as a mechanism for satisfying the economic and financial interests of rights holders.

The article provides an in-depth analysis of selected provisions of Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council on copyright and related rights in the Digital Single Market, as well as the amendments introduced to Directives 96/9/EC and 2001/29/EC. The focus is placed on the right to appropriate and proportionate remuneration in cases of licensing or transfer of rights; the right of authors and performers to receive regular, up-to-date, and transparent information regarding the exploitation of their works and performances, including information on modes of use, revenues generated, and remuneration due; as well as the right to claim additional, appropriate, and fair remuneration where the originally agreed remuneration proves disproportionately low.

The author substantiates that the implementation of these provisions into Ukrainian legislation will contribute to enhancing the level of protection of the rights and legitimate interests of authors and performers and will promote the harmonization of national intellectual property law with European Union standards.

Key words: *property rights; authors and performers rights; European Union Directives; Ukraine's European integration processes; the review of contractual terms; the disposal of intellectual property rights.*

На сьогодні об'єкти інтелектуальної власності відіграють ключову роль в життєдіяльності як окремих фізичних осіб, так і в економічній діяльності юридичних осіб. Майнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, які відповідно до законодавства є оборотоздатними, можуть бути предметом спеціальних правочинів закріплених нормами цивільного законодавства. Розвиток сучасних технологій, розширення сфери інноваційної діяльності призвів до зростання масштабів використання об'єктів інтелектуальної власності в різних сферах виробництва товарів, надання послуг.

Останнім часом особливо актуальним є створення належних правових умов спрямованих на комерціалізацію об'єктів права інтелектуальної власності, особливо гостро постає дане питання в контексті євроінтеграційних процесів України. Окремим питанням договірному регулюванню відносин в сфері інтелектуальної власності, в тому числі і щодо порівняння правового регулювання сфери інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі, присвячені роботи сучасних науковців, таких як Жилінкова О.В., Капіца Ю.М., Коваль І.Ф., Якубівський І.Є., та інших. В той же час питання можливих законодавчих змін правового регулювання договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності в Україні, як члена на вступ до ЄС, потребують додаткового наукового дослідження.

Одним із виключних прав суб'єктів права інтелектуальної власності відповідно до

ст. 424 Цивільного кодексу України [1] є виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності. Глобальне середовище виявило, що факт володіння належно оформленими правами на об'єкти інтелектуальної власності сам по собі не гарантує правовласникові отримання очікуваних економічних переваг [2 с. 19]. Такі переваги досягаються за рахунок комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності. Майданик Л.Р. визначає комерціалізацію інтелектуальної власності як процес введення об'єктів права інтелектуальної власності у господарську діяльність суб'єктів підприємницької діяльності з метою отримання прибутку шляхом використання у власному виробництві, внесення майнових праву ІВ до статутного капіталу та/або укладання договорів щодо розпоряджання майновими правами ІВ [3, с. 40]. За визначенням І.Ф. Коваль складовими комерціалізації прав інтелектуальної власності є: використання об'єктів інтелектуальної власності, передання прав інтелектуальної власності, оцінка прав інтелектуальної власності, облік прав інтелектуальної власності, економічний аудит, маркетинг у сфері інтелектуальної власності, попередження і припинення правопорушень, захист прав інтелектуальної власності [2, с. 22].

Зупинимось на законодавчому регулюванні наданих правоволодільцю можливостей реалізовувати свої майнові права з метою отримання економічної вигоди. Ключові правочини щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності знайшли

своє нормативне закріплення в окремій главі Цивільного кодексу України, ст. 1107 ЦКУ визначає невичерпний перелік правочинів щодо розпоряджання такими правами, встановлюючи загальні вимоги до такого роду договорів. Враховуючи євроінтеграційний напрямок України, а також процеси рекодифікації Робочою групою з підготовки законопроєкту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України запропонована низка змін до книги 4 та книги 5 ЦКУ.

Європейська інтеграція – рушійна сила, що об'єднує країни, слугує поштофком до реформацій різних галузей діяльності, пошуком до взаємовідносин різних верств населення, зміна світогляду [4, с. 23]. Такі процеси не оминають і сферу інтелектуальної власності. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС обумовило низку зобов'язань, узятих на себе нашою країною, щодо гармонізації національної системи охорони прав інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність є важливою складовою для забезпечення національної безпеки і оборони, відновлення України з відповідністю до вимог членства в Європейському Союзі. Розвиток сфери інтелектуальної власності в Україні має ключове значення в контексті європейської інтеграції. Саме для забезпечення євроінтеграційних зобов'язань України щодо гармонізації чинного законодавства щодо об'єктів права інтелектуальної власності із правом ЄС протягом останніх років здійснювалась імплементація норм, що закріплені главою 9 «Інтелектуальна власність» розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про Асоціацію, а також імплементація положень *acquis* ЄС у сфері авторського права і суміжних прав, права промислової власності та захисту прав ІВ. Як визначається проєктом Стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності України до 2030 року [5, с. 26] одними із стратегічних цілей в контексті євроінтеграції України в Європейський простір є удосконалення сфери авторського права і суміжних прав та досягнення повної відповідності законодавства у цій сфері *EU acquis*, а також запровадження інструментів для підвищення рівня комерціалізації прав

інтелектуальної власності підприємницьким сектором. Операційним планом заходів з реалізації у 2026-2028 роках Стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності України до 2030 року [6] передбачено внесення змін до закону України «Про авторське право і суміжні права» з метою подальшої імплементації *acquis* ЄС, в тому числі в частині гармонізації положень про авторське право на Єдиному цифровому ринку. В цьому контексті зупинимось на аналізі окремих положень Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС (далі Директива 2019/790), що стосуються розпоряджання майновими правами авторів та виконавців, і які на сьогодні не знайшли свого відображення в українському законодавстві. Зауважимо, що порівняно з Україною, де досі надається перевага судовому захисту порушених авторських прав, у західних країнах приділяється значна увага договірному регулюванню авторських правовідносин, яке виконує функцію попередження правопорушень [7, с. 197].

Ю.М. Капіца зазначає, що прийняття Директиви 2019/790 набуло широкого резонансу через політизований процес підготовки з демонстраціями в ряді держав-членів ЄС, кампаніями в мережі Інтернет щодо обмежень свободи висловлювань та розповсюдження інформації [8, с. 65]. Окремі дослідники наголошують, що зазначена Директива прийнята задля сприяння конкуренції на внутрішньому ринку спільноти, а також задля уникнення його фрагментації [9, с. 153]. Як зазначається в преамбулі самої Директиви 2019/790 швидкий розвиток технологій продовжує трансформувати способи створення, виробництва, розповсюдження і використання творів та інших об'єктів. Продовжують з'являтися нові бізнес-моделі та нові суб'єкти. Відповідне законодавство має відповідати запитам майбутнього, щоб не обмежувати технологічного розвитку [10]. Розвиток інформаційного суспільства, технологічні та економічні зміни, на сьогодні, значно розширюють можливості користувачів об'єктів інтелектуальної власності.

Зупинимось на окремих положеннях Директиви 2019/790, що стосуються розпорядження майновими правами, та які можуть бути імплементовані в національне законодавство України. Так, стаття 18 зазначеної Директиви встановлює, що Держави-члени повинні забезпечити, щоб у разі ліцензування або передавання авторами і виконавцями їхніх виключних прав на використання їхніх творів чи інших об'єктів вони мали право отримати належну і пропорційну винагороду, при цьому у ході впровадження в національне право зазначеного принципу таким державам надається право використовувати різні механізми та вони повинні враховувати принцип договірної свободи і справедливого балансу прав та інтересів. Таке положення обґрунтовується тим, що автори та виконавці зазвичай перебувають у слабшій договірній позиції, саме тому винагорода за використання об'єктів авторського права та суміжних прав має бути належною та пропорційною фактичній або економічній вартості ліцензованих або переданих прав з урахуванням внеску автора чи виконавця у загальний твір або інший об'єкт та всіх інших обставин, таких як ринкові практики або фактичне використання твору. Зазначимо, що ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [11] встановлюється, що договори щодо розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права і суміжних прав повинні містити умови про розмір чи спосіб визначення плати (винагорода) або зазначення про безвідплатний характер договору. Таким чином, спеціальне законодавство України допускає можливість укладення безоплатних договорів.

В той же час ст. 19 Директиви 2019/790 наголошує, що Держави-члени повинні забезпечити, щоб автори і виконавці отримували регулярну, щонайменше один раз на рік, та, з урахуванням особливостей кожного сектора, актуальну, відповідну і комплексну інформацію щодо використання їхніх творів і виконань від сторін, яким вони ліцензували або передали свої права, або від їх правонаступників, зокрема стосовно способів використання, усіх отриманих доходів та винагороди, що підлягає виплаті. Крім того, Держави-члени повинні забезпечити, щоб у разі подальшого

ліцензування прав, автори і виконавці або їх представники могли, за їхнім запитом, отримати від субліцензіатів додаткову інформацію, якщо перший контрагент за договором не володіє всією інформацією. Аргументом на цю користь є те, що автори та виконавці потребують інформації, щоб оцінити економічну вартість своїх прав, це особливо стосується випадків, у яких фізичні особи надають ліцензію або передають права для цілей використання за винагорода. Аналогічного положення в нормах українського законодавства в сфері авторського права і суміжних прав на сьогодні не існує. В той же час введення такої норми до національного законодавства хоча і є доцільним, особливо з точки зору укладення ліцензійних договорів, однак може призвести до певних складнощів на практиці в контексті договорів про передавання майнових прав інтелектуальної власності, адже набувач за таким договором стає повноцінним правоволодільцем відповідних прав отримуючи можливість в подальшому самостійно вирішувати долю таких об'єктів і покладення на нього обов'язку щодо, так би мовити, звітування перед колишнім правоволодільцем викликає певні заперечення.

Крім того, Директива 2019/790 надає можливість державам-членам ухвалити рішення про те, щоб вищевикреслені зобов'язання, не застосовувалося, якщо внесок автора чи виконавця є незначним у контексті загального твору чи виконання, якщо автор чи виконавець не підтвердить, що інформація необхідна йому для реалізації його прав. Закріплення аналогічного положення в законодавстві України через оціночну категорію «незначний внесок автора чи виконавця» потребуватиме додаткового закріплення окремих положень на рівні правових норм щодо можливої оцінки значущості такого внеску.

Вважаємо за доцільне імплементувати в норми українського законодавства положення ст. 20 Директиви 2019/790 відповідно до якого Держави-члени повинні забезпечити, щоб автори і виконавці та їх представники мали право вимагати додаткову, належну і справедливу винагороду від сторони, з якою вони уклали договір щодо використання їхніх прав, або від правонаступників такої сторони,

якщо початково погоджена винагорода виявляється непропорційно низькою у порівнянні з подальшими відповідними доходами, отриманими в результаті використання творів чи виконань. На сьогодні аналогічні положення відсутні в нашому законодавстві, що призводить до зловживань з боку ліцензіатів, коли прибуток від використання ліцензованого об'єкта значно перевищує суму ліцензійних платежів. І хоча законодавство в сфері авторського права і суміжних прав містить положення щодо справедливої винагороди, вони не стосуються випадків укладення ліцензійних договорів з прив'язкою до майбутніх доходів ліцензіата.

Ст. 22 Директиви 2019/790 надає право на відкликання раніше укладеного договору автором або виконавцем. Так Держави-члени повинні забезпечити, щоб у випадках, коли автор чи виконавець ліцензував або передав свої права на твір чи інший захищений об'єкт на виключній основі, автор чи виконавець міг повністю або частково відкликати ліцензію на права чи передачу прав у разі відсутності використання такого твору або іншого захищеного об'єкта. При цьому законодавством може бути встановлено конкретний період протягом якого таке право може бути реалізоване. Підхід закріплений в Директиві 2019/790 відповідає досвіду провідних країн світу. Як зазначає О.В. Жилінкова відносини

стосовно результатів творчості регулюються в США за допомогою норм двох законів про авторське право: частково чинного Закону 1909 р. та нового Закону 1976 р. Саме останнім нормативним актом передбачено можливість переривання наданих раніше прав на використання творів. Це стосується як тимчасових дозволів у формі ліцензій, так і відчужених прав [7, с. 200]. Імплементация аналогічного положення до норм вітчизняного законодавства сприятиме охороні інтересів суб'єктів авторського права і суміжних прав.

Підсумовуючи зазначимо, що імплементація окремих положень Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС, щодо особливостей розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності, в національне законодавство України забезпечить посилення правової охорони як майнових так і немайнових інтересів суб'єктів авторського права і суміжних прав. Нові можливості, що можуть бути надані зазначеним суб'єктам призведуть до фінансової прозорості використання творів та виконань, а також до захисту їх економічних та фінансових інтересів, що є ключовими в процесі комерціалізації результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n2269>
2. Коваль І.Ф. Комерціалізація прав інтелектуальної власності: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер. 2018. 272 с.
3. Майданик Л. Поняття та механізм комерціалізації інтелектуальної власності в праві України. Юридична Україна. 2014. С. 39-40
4. Манож Гупта, Чичуліна К.В., Ткаченко А.О., Євроінтеграційний курс України: виклики і перспективи. Матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної Інтернет конференції з міжнародною участю, 22 листопада 2022р. С. 23-24
5. Проєкт Стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності України до 2030 року. URL: <https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/10/Proiekt-Stratehii-rozvytku-sfery-intelektualnoi-vlasnosti-Ukrainy-do-2030.pdf>
6. Операційний план заходів з реалізації у 2026-2028 роках Стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності України до 2030 року. URL: <https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/10/Proiekt-Operatsiinoho-Planu-zakhodiv-z-realizatsii-u-2026-2028-Stratehii.pdf>
7. Жилінкова О.В. Договірне регулювання відносин інтелектуальної власності в Україні та за кордоном. Монографія. Харків. 2015. 280 с.
8. Капіца Ю.М. Директива 2019/790 ЄС про авторське право в Єдиному цифровому ринку та питання адаптації законодавства України. Інформація і право. № 3(30)/2019. С. 65-77.

9. Боярська С., Яворська І. Нормативне регулювання захисту прав інтелектуальної власності на цифровому ринку ЄС. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2020. Випуск 48. С. 150-158

10. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС від 17 квітня 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text

11. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20/conv#n226>

Дата першого надходження статті до видання: 13.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

УДК 346.5

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.17>**Степанов С. В.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Національного університету «Одеська морська академія»
ORCID: 0000-0001-6371-7672

Ковбан А. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0272-1798

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Анотація. В статті досліджуються передумови скасування Господарського кодексу на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» № 4196-IX від 9 січня 2025 року та наслідки для суб'єктів господарювання та економіки України, а також аналізуються перспективи та напрями вдосконалення господарського законодавства для успішної Євроінтеграції після закінчення бойових дій.

У експертному середовищі ще до прийняття Господарського кодексу велись спекотні дискусії щодо доцільності впровадження спеціального кодексу, який буде регулювати господарські відносини. Одна група вчених наполягала на збереженні традиційної цивільно-правової системи регулювання будь-яких майнових відносин (включаючи підприємницькі) Цивільним кодексом, інша група навпаки посилилась на європейський досвід впровадження самостійного Комерційного законодавства.

В результаті протистояння Господарський кодекс все ж таки був прийнятий, але він мав багато недоліків, колізій і це призвело до його скасування, шляхом внесення змін і доповнень до Цивільного кодексу України.

Натомість, ще на етапі втрати чинності, стало зрозуміло, що ЦКУ не здатний в повному обсязі замінити кодекс і подолати всі структурні проблеми господарського законодавства, а після скасування кодексу виникли нові проблеми та виклики, такі як труднощі перехідного періоду, невизначеність статусу некомерційних суб'єктів, до того ж радикальне реформування завжди негативно впливає на бізнес, оскільки інвестори не можуть підрахувати підприємницькі ризики.

Тому у науковому середовищі були розроблені ряд кроків для адаптації господарського законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: приватноправове, публічно-правове, господарське законодавство, господарське право, рекодифікація.

Stepanov S. V., Kovban A. V. Current issues related to the repeal of the economic code of Ukraine

Abstract. The article examines the preconditions for the repeal of the Commercial Code on the basis of the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms during the Transition Period and Associations of Legal Entities" No. 4196-IX of January 9, 2025, and the consequences for business entities and the economy of Ukraine, as well as analyzing the prospects and directions for improving economic legislation for successful European integration after the end of hostilities.

Even before the adoption of the Commercial Code, there were heated discussions among experts about the advisability of introducing a special code to regulate commercial relations. One group of scholars insisted on preserving the traditional civil law system for regulating all property relations (including business relations)

under the Civil Code, while another group, on the contrary, emphasized the European experience of introducing independent commercial legislation.

As a result of the confrontation, the Commercial Code was nevertheless adopted, but it had many shortcomings and conflicts, which led to its repeal through amendments and additions to the Civil Code of Ukraine.

However, even at the stage of its repeal, it became clear that the Civil Code was not capable of fully replacing the Commercial Code and overcoming all the structural problems of commercial legislation, and after the repeal of the Commercial Code, new problems and challenges arose, such as the difficulties of the transition period, the uncertainty of the status of non-commercial entities, and, moreover radical reform always has a negative impact on business, as investors are unable to calculate entrepreneurial risks.

Therefore, the scientific community has developed a series of steps to adapt economic legislation to European Union.

Key words: *private law, public law, commercial legislation, commercial law, recodification.*

Постановка проблеми. 9 січня 2025 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб” № 4196-IX, на підставі якого 28 серпня 2025 року Господарський кодекс України був скасований.

Метою господарської реформи проголошено усунення колізій між Господарським та Цивільним кодексами України для створення підґрунтя для розвитку бізнесу та підвищення інвестиційної привабливості України, а також адаптація суб’єктів господарювання до сучасних європейських практик корпоративного управління підприємствами та об’єктами державної та комунальної власності і для більш ефективного контролю підприємництва.

Натомість, на наш погляд, реформа господарського законодавства в умовах війни та механізми її проведення викликають занепокоєння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями проблематики господарського законодавства України, займалося багато відомих фахівців-господарників та практиків. Суттєвий внесок у господарське законодавство та дане дослідження внесли: В.С. Щербина, В.І. Полюхович, О.П. Подцерковний, Т.В. Степанова, Г. Осетинська тощо.

Метою статті є аналіз причин та наслідків скасування Господарського кодексу України, а також проблемних аспектів, які виникли у перехідний період для економічних відносин, а також вплив господарської реформи на перспективи іноземного інвестування в економіку України.

Виклад основного матеріалу. Насправді одразу після прийняття у 2003 році Господарського кодексу України навколо нього постійно тривали дискусії щодо його мало-ефективності, доцільності існування, та неможливості в повній мірі регулювати сферу господарських відносин.

На наш погляд, у 2003 році наша країна знаходилася на перетині цінностей заходу та сходу, тому законодавець не мав повного розуміння ролі Господарського кодексу у національній економічній системі. Цивільне законодавство в нашій країні щільно охопило всі сфери життєдіяльності у адміністративно-командній системі управління економікою, тому була незрозуміла необхідність прийняття спеціалізованого комерційного законодавства.

Отже при розробці Господарського кодексу у ідею була покладена помилкова мета, прийняти не тому що це продиктовано нагальною потребою ринкової економіки, а спроба поєднати ринкові механізми з державним регулюванням. У зв’язку з таким підходом та слабого розуміння завдань сучасних ринкових відносин при нормативному наповненні кодексу застосовувався відомий принцип: “це, ж було вже” у цивільному кодексі. Саме тому, після набрання чинності Господарський кодекс України виявився таким залежним (несамодостатнім).

Коли це стало зрозуміло, законодавець почав реформування господарського законодавства не шляхом укріплення та реформування діючого ГКУ, а шляхом прийняття багаточисленних законів, які взагалі знизили авторитет ГКУ, який повинен був виконувати роль фундаменту господарського законодавства.

Але сучасний ринок суттєво відрізняється від планової економіки. У багатьох європейських країнах, досвід регулювання комерційних відносин яких ми намагаємось перейняти, існують Торгові, Комерційні, або Економічні кодекси, які за своїм змістом є самодостатніми актами без декларативних та відсилочних положень.

Як зазначає О.П. Подцерковний “ця обставина підтверджується сьогодишнім станом європейських комерційних кодифікацій, зокрема в Німеччині і Франції: відповідні кодекси не тільки оновлені адекватно вимогам часу, але і значно доповнені й розширені (наприклад, Комерційний кодекс Франції 2000 р. має понад 2000 статей проти 648 статей ФКК 1807 р.) переважно за рахунок регулювання промисловості й загалом сфери підприємництва, а також додаткових вимог до економічної діяльності в рамках загального ринку ЄС. Нові європейські підприємницькі (комерційні) кодекси останнього часу – Чеський 1995 р., Латвійський 2000 р., Австрійський 2007 р. – також підтверджують виведення традиційного торгового права з матриці приватноправової бази в напрямі якнайповнішого включення правових норм, регулюючих реєстраційні, ліцензійні, реєстраційні, облікові й інші публічно-правові інститути.

Навіть у тих країнах світу, де традиційно підприємницьке (господарське) право залишається некодифікованим, ці прояви знаходять дедалі більше відображення у спеціальному законодавстві. Наприклад, хоча в Італії, Швейцарії, Нідерландах і деяких інших країнах окремі комерційні (підприємницькі) кодекси відсутні або скасовані, але основна частина законодавчого регулювання підприємницьких відносин виведена за рамки цивільних кодексів.

Для цих випадків також важливо пам'ятати, що система права не обов'язково збігається із системою законодавства. А тому цілком можливі випадки, коли окремі підприємницькі (господарські) норми закріплюються в цивільному кодексі. Хоча при такій системі законодавства слабшає узгодження між приватноправовим (горизонтальним) і публічно-правовим (вертикальним) регулюванням економічних відносин.” [2, 300].

Можна погодитись з вказаними тезами, та проаналізувати національне цивільне законодавство України, яке в першу чергу покликане регулювати та захищати суб'єктивний приватний майновий інтерес, а господарське законодавство поєднує у собі приватно-правовий та публічно-правовий інтерес, до того ж господарське право має власний предмет – господарська діяльність, виробництво та реалізація продукції, виконання робіт і надання послуг, особливий диспозитивний та імперативний метод, останній у цивільному праві діє у формі встановлення чітких меж саморегулювання учасників цивільних відносин, на відміну від господарського права, де застосовується цілий ряд публічно-правових імперативних норм, таких як: дотримання антимонопольного законодавства, технології виробництва продукції, контролю за якістю, тарифами на певні категорії товару, обов'язковості укладання певних видів договорів тощо.

В. Полюхович також підтверджує, що спеціальні торгові, комерційні, економічні кодекси діють у Австрії, Німеччині, Франції, Іспанії, Туреччині в яких “є значний пласт публічно-правових норм, якими регулюється порядок реєстрації бізнесу, ціноутворення і конкуренції, порядок контролю та проведення розслідувань конкурентними відомствами, банкрутства, публічна звітність, кримінальна та адміністративна відповідальність тощо. У частині кодексів відзначається превалювання норм публічного права з одночасною наявністю значного приватно-правового сегменту (Казахстан, США, Бельгія)” [5, 118].

Тому, навіть при поверховому аналізі основних відмінностей між господарським та цивільним правом зрозуміло, що господарська сфера виходить за рамки цивільно-правових відносин, європейські країни в переважній більшості або мають спеціальні кодекси, або окрему галузь комерційного законодавства, яке відділено від цивільного права, оскільки господарське право регулює не лише договірні відносини (приватно-правові), а й відносини у сфері організації господарювання (публічно-правові), отже цивільне законодавство не пристосовано до регулювання господарської діяльності.

Не викликає сумнівів той факт, що Господарський кодекс потребував рекодифікації оскільки в ньому було багато колізій із Цивільним кодексом України, відсилань, декларативних положень, недоліків і щодо комерційних відносин та проблем, пов'язаних із адаптацією зовнішньоекономічної діяльності до світових моделей торгівлі, наприклад у світі використовується термін “міжнародна торгівля”, а в Україні ЗЕД. Натомість, справедливим було б твердження, що проблема існує у всій системі національного законодавства, яка не відповідає реаліям сучасного ринку, а тому необхідно розробити комплексний підхід приведення господарського законодавства у відповідність діючим товарно-грошовим відносинам.

Натомість діючий сьогодні, Закон № 4196-IX не вирішує системних прогалин сучасного господарського законодавства, а навіть руйнує усталену теорію і практику та виглядає, як імітація господарських реформ.

В результаті реформи можуть бути втрачені напрацьована термінологія, усталені правила та модель управління економічною діяльністю. Скасування ГКУ може призвести до спорів із приводу понять «суб'єкт господарювання», «господарські відносини», «сфера господарювання», які залишаються в сотнях законів, але позбавлені деталізації та єдиного розуміння. Практичні наслідки зловживань, що виникнуть у цьому випадку, та правової нестабільності не складно спрогнозувати. [3]

Разом із кодексом були втрачені і багато спеціальних норм, які захищали інтереси суспільства і держави та обмежували свавілля суб'єктів бізнесу, наприклад: стаття 29 визначала зловживанням монопольним становищем на ринку у разі встановлення високих або дискримінаційних тарифів; ст. 55-1 визначала поняття фіктивної діяльності суб'єкта господарювання; ст. 182 передбачала особливі гарантії при укладенні попереднього договору; втрачений інститут оперативно-господарських санкцій позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, який суттєво розвантажував суди від безпідставних звинувачень у невиконанні, або неналежному виконанні господарських зобов'язань (ст. 236) тощо.

Багато вчених-господарників наполягають на тому, що господарське законодавство не може бути ефективним без його кодифікації. Новий кодекс повинен в собі містити сучасні моделі ефективного регулювання господарських відносин. Якщо брати назви кодексів економічно-розвинених країн: Комерційний кодекс Франції, Єдиний комерційний кодекс США, Торговий кодекс Німеччини, Підприємницький кодекс Австрії, Економічний кодекс Королівства Бельгія, Комерційний кодекс Японії тощо.

У підтвердження необхідності існування спеціального кодифікованого акту також схиляються багато науковців, наприклад Л. Тимченко та У. Шемет вказують, що “скасування ГКУ аж ніяк не узгоджуються з європейськими правовими стандартами та здебільшого суперечать правотворчій практиці багатьох європейських країн. Вважаємо, що пріоритетним напрямом реформування господарського законодавства залишається його модернізація та подальша адаптація до економічного законодавства ЄС” [6, 212].

Як зазначає Г. Осетинська: «перебуваючи в стані війни, наша держава стрімко втрачає інвестиційну привабливість для міжнародних партнерів і, звичайно, скасування господарського кодексу аж ніяк не сприятиме зміні ситуації на краще, а, навпаки, послабить обороноздатність нашої країни, призведе до глобального перерозподілу власності, роздержавлення економіки» [1].

О. Подцерковний аналізуючи вірогідність скасування ГКУ, застерігає, що декодифікація може призвести “тінізації економіки та утворення можливостей для рейдерських захоплень підприємств” [4].

Скасування Господарського кодексу України призведе до додаткових витрат та адаптацію у державному секторі економіки, ослабить економічну ситуацію в країні та може призвести до несприятливих кризових явищ як у підприємницькій, правозастосовній та інвестиційній сферах.

Таким чином в умовах сучасних викликів та прагнень вважаємо, що було б корисно детально проаналізувати господарське законодавство країн-локомотивів ЄС – Німеччини або Франції, законодавство яких сьогодні

є найбільш прогресивним, також необхідно вчасно аналізувати та впроваджувати Директиви Ради Європейського Союзу, які розробляються для уніфікації законодавства країн-членів ЄС та спрощення торгово-грошових відносин та розробити нову редакцію господарського кодексу, який в повній мірі буде відповідати сучасним реаліям.

Щодо назви, вважаємо термін “Господарський” кодекс України був найбільш уніфікованим оскільки від регулював економічні відносини між суб’єктами господарювання. Але в умовах глобального реформування господарського законодавства для усунення плутанини між старою та новою редакцією Господарського кодексу цілком логічним представляється крок по зміні назви і змісту.

Назва “Комерційний”, або “Підприємницький” кодекси, значно звужує пласт суспільних відносин, які ним будуть регулюватися, оскільки господарське законодавство України охоплює також і некомерційні відносини. Торговий також не підходить оскільки суб’єкти господарювання виробляють продукцію, надають послуги, а не тільки її реалізують, до того ж зі змісту терміну не витікають невід’ємні процеси організації та корпоративного управління господарською діяльністю.

Цікавою представляється думка В.І. Полюховича, який пропонує назву “Економічний кодекс України”, тому що термін “економічний”, за своїм змістом охоплює усі сфери суспільних відносин, пов’язані з процесами організації та здійснення матеріального виробництва, обміну/продажу продукції, регулятивного впливу держави. У цьому змісті органічно поєднуються як приватноправова, так і публічно-правова нормативна складова частина. Крім того, термін “господарський” має в своїй основі “господарювання” саме як процес, а термін “економічний” безпосередньо окреслює сферу суспільних відносин. До того ж і законодавство Європейського Союзу широко використовує термінологію “економічна діяльність” [5, 120].

З вказаними аргументами варто погодитись, тому на наш погляд, найбільш вдалою

назвою кодексу можна вважати Економічний кодекс України, який необхідно розробити з урахуванням сучасних європейських законодавчих напрацювань.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене можна дійти висновку, що Закон України “Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб” № 4196-IX, є одним із перших реформаторських проєктів на підставі якого втратив чинність Господарський кодекс України, виступає в якості проміжного реформаторського інструменту корпоративного управління державним сектором.

В свою чергу Господарський кодекс дійсно потребував рекодифікації оскільки в ньому було багато колізій, відсилань, декларативних положень, недоліків і щодо комерційних відносин та проблем, пов’язаних із адаптацією зовнішньоекономічної діяльності до світових моделей торгівлі, але вказаний закон не вирішує фундаментальних прогалин сучасного господарського законодавства, тому що проблема існує у всій системі господарського законодавства, яка не відповідає реаліям сучасного ринку.

Тому виключення із механізму одного акту, який на певний відсоток був недостатньо ефективним, є недостатнім для подолання кризи.

В той же час, разом із кодексом втрачені багато спеціальних норм, які захищали інтереси суспільства і держави та обмежували свавілля суб’єктів бізнесу, напрацьована теорія термінологія та практика вирішення спорів, яка може призвести до зловживань, оскільки вона залишається у ряді законів без деталізації, а тому необхідно розробити комплексний підхід приведення господарського законодавства у відповідність діючим товарно-грошовим відносинам.

Тому на наш погляд в сучасних умовах треба зайнятись, активним реформуванням господарського законодавства, і першим кроком розробити новий сучасний кодекс, який би став фундаментом господарського законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Осетинська Г. Чи є доцільним скасування Господарського Кодексу України? Національна Асоціація Адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/publications/7706-chi-e-docil-nim-skasuvannya-gospodarskogo-kodeksu-ukraini.html>
2. Подцерковний О.П. Від торгового права до господарського: періодизація галузевого розвитку. URL: Актуальні проблеми держави і права. <https://dspace.onua.edu.ua/items/65bea225-e05e-4a28-983e-397f01affe85>
3. Подцерковний О. Роздержавлення через декодифікацію? Законопроект № 6013: спроба скасувати ГК чи щось більше? URL: <https://zib.com.ua/ua/153714.html>
4. Подцерковний О.П. Щодо проблем виключення з Господарського кодексу України дієвих норм забезпечення господарського правопорядку. Координата – Платформа стратегічної та законотворчої аналітики. URL: <https://coordynata.com.ua/sodo-problem-viklucenna-z-gospodarskogo-kodeksu-ukraini-dievih-norm-zabezpecenna-gospodarskogo-pravoporadku>
5. Полюхович В. До питання про реформування (рекодифікацію) господарського законодавства України. Підприємництво, господарство і право. 2019. Вип. 11. С. 117-122. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.1>
6. Шемет У.Р., Тимченко Л.М. Pro vs Contra рекодифікації господарського законодавства України. Юридичний науковий електронний журнал, 2020. № 8. С. 209-212.

Дата першого надходження статті до видання: 18.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Стрижак І. В.,кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-3879-1691

ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛОЖЕНЬ СТАТТІ 46 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ В ПРОЦЕДУРІ ОГолоШЕННЯ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ У ЗВ'ЯЗКУ З БОЙОВИМИ ДІЯМИ

Анотація. У статті актуалізовано та проведено аналіз судової практики щодо судової цивільно-правової процедури визнання зниклої особи померлою в контексті смерті цивільних осіб та військовослужбовців, пов'язаною з ураженням в результаті бойових дій, що тривають на території України. Визначені причини розбіжностей у правозастосуванні судами положень ст. 46 Цивільного кодексу України. Обґрунтована необхідність зміни морально застарілих положень ч.2 ст. 46 Цивільного кодексу України.

Реактуалізація та проблематика правового регулювання визнання померлими військовослужбовців та цивільних осіб викликана в сучасних реаліях життя наявністю цифрових технологій, широким доступом до мережі Інтернет, новими технологічними та науковими можливостями у сфері ДНК-аналізу, що, у свою чергу, спричиняє досить неоднозначну судову практику. Також підлягають науковому аналізу зміни, що пропонуються до ст.46 ЦК України.

Приділена увага розрізненню матеріально-правових та процесуально-правових відмінностей встановлення факту смерті та оголошення фізичної особи померлою. Доводиться, що у позовах щодо визнання військовослужбовця померлим залучення представника Міністерства оборони України та відповідних військових частин є процесуально виправданою процедурою.

Науковому аналізу піддане тлумачення положень ч.1 т ч.2 ст. 42 Цивільного кодексу України, яке вказує на неоднозначність її розуміння та застосування. Обґрунтовується, що між ч. 1 та ч. 2 ст. зазначеної статті 42 України існує співвідношення загальної та спеціальної норми (спеціальної «норми виключення»). Необхідність застосування саме ч. ст. 46 ЦК України щодо фізичних осіб, які загинули у зв'язку з бойовими діями, разом з тим звужує права громадян щодо можливості доведення цього факту сучасними доказами. Таким чином, доводиться, що положення ч.2 ст. 46 ЦК України на сьогодні є морально застарілими та потребують змін. Законопроект щодо відповідних змін, на сьогодні, був прийнятий Верховною Радою України за основу.

Ключові слова: оголошення померлим військовослужбовця у сучасних умовах, оголошення особи померлою у зв'язку з воєнними діями, строк, після якого можна оголосити фізичною особою померлою у зв'язку з бойовими діями, зміни до статті 46 Цивільного кодексу України.

Strizhak I. V. Problems of interpretation and application of the Article 46 of the Civil Code of Ukraine in the procedure for declaring a person dead in connection with combat operations

Abstract. The article updates and analyzes judicial practice regarding the procedure for recognizing a missing person as dead in the context of the death of civilians and military personnel associated with injuries as a result of the ongoing hostilities on the territory of Ukraine. The reasons for discrepancies in the application by courts of the provisions of Article 46 of the Civil Code of Ukraine have been identified. The need to change the morally outdated provisions of Part 2 of Article 46 of the Civil Code of Ukraine is justified.

The re-actualization and problems of the legal regulation regarding the declaration of combatants and civilians as deceased in modern life realities are caused by the availability of digital technologies, wide access to the Internet, and new technological and scientific capabilities in the field of DNA analysis, which, in turn, leads to quite ambiguous judicial practice. Changes proposed to Article 46 of the Civil Code of Ukraine are also subject to scientific analysis.

Attention is paid to the distinction between substantive and procedural legal differences in establishing the fact of death and declaring an individual deceased. It is argued that in lawsuits regarding declaring a serviceman deceased, the involvement of a representative of the Ministry of Defense of Ukraine and relevant military units is a procedurally justified procedure.

The interpretation of the provisions of Part 1 and Part 2 of Article 42 of the Civil Code of Ukraine is subjected to scientific analysis, which indicates the ambiguity of its understanding and application. It is substantiated that there is a correlation between Part 1 and Part 2 of the mentioned Article 42 of Ukraine as a general and special rule (a special «exclusion rule»). The need to apply exactly Part 2 of Article 46 of the Civil Code of Ukraine to individuals who died in connection with hostilities, at the same time narrows the rights of citizens regarding the possibility of proving this fact with modern evidence. Thus, it is argued that the provisions of Part 2 of Article 46 of the Civil Code of Ukraine are currently morally outdated and need changes. The draft law on the relevant changes has, as of today, been adopted by the parliament of Ukraine as a basis.

Key words: *declaration of death of a military novadays, declaration of a person as deceased in connection with hostilities, declaring a person missing, the period after which an individual can be declared dead in connection with hostilities, changes in the Article 46 of the Civil Code of Ukraine.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується незбагненним та важким досвідом переживання війни. Статті законодавства (цивільного, адміністративного, кримінального), що стосувалися війни, військового стану та військових дій здавалися раніше такими малочисельними та архаїчними у ХХІ столітті, що під час їх опрацювання в навчальному процесі здавалися непотрібними та не вартими уваги. Але життя виявилось іншим.

У сучасній правовій дійсності і, зокрема, у судовій практиці суспільні відносини щодо визнання факту смерті або оголошення особи померлою у зв'язку з воєнними діями набули нової актуальності. Безумовно, що питому вагу у цій категорії справ займають справи стосовно військовослужбовців. Нездозначна, а іноді, й суперечлива судова практика спонукає до більш детального аналізу та перевірки необхідності актуалізації нормативно-правового регулювання зазначеного типу відносин.

Реактуалізація та проблематика правового регулювання визнання померлими військовослужбовців характеризується сучасними умовами життя, а саме: наявністю цифрових технологій, широким доступом до мережі Інтернет, новими технологічними та науковими можливостями у сфері ДНК-аналізу. Науковому аналізу також підлягають останні зміни та зміни, що пропонуються до ст.46 Цивільного кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз судової правозастосовної практики показує її суперечливість та наявність великої кількості оскаржень рішень судів

першої та апеляційної інстанцій у зазначеній категорії справ.

Метою статті є цивільно-правовий та цивільно-процесуальний аналіз застосування правових норм щодо регулювання суспільних відносин з визнання фізичної особи померлою у зв'язку з бойовими діями. А також аналіз необхідності внесення змін до ст.46 ЦК України.

Виклад основного матеріалу. Ключовим у визначенні предмету дослідження є розрізнення юридичних понять «факт смерті» та «оголошення фізичної особи померлою». Судова практика звернула увагу на те, що під час застосування права і досі існує певне нерозуміння між юридичними поняттями «визнання факту смерті» та «оголошення особи померлою». Обидві поняття є юридичними фактами, правові наслідки яких є схожими. Процесуально ж ці юридичні факти відрізняються набагато більше.

Матеріально-правовою відмінністю встановлення факту смерті від оголошення особи померлою є те, що останнє є припущенням хоч і з великим ступенем вірогідності, що може базуватися на свідченнях, фото та відеоматеріалах.

Головною процесуальною відмінністю зазначених категорій є те, що факт смерті фізичної особи може бути визнаний та зареєстрований у позасудовому порядку на підставі лікарського свідоцтва про смерть або фельдшерської довідки про смерть [7; п.1, гл. 5 розділ III]. Це звичайна процедура, що реалізується за наявності можливості аналізу лікарем тіла або рештків тіла померлої особи. У судовому порядку факт смерті може

встановлюватися якщо необхідно встановити певний час смерті або встановити факт смерті особи на тимчасово окупованих територіях (на підставі лікарських документів отриманих на тимчасово окупованих територіях). Таку можливість надає ч. 3 ст. 9 Закону України № 1207-VII від 15 квітня 2014 року «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [1]. Свідоцтво про смерть особи, що видане на тимчасово окупованій території, може бути визнане правовстановлюючим документом.

У ситуації, коли лікарського свідоцтва про смерть немає: немає тіла або частини тіла померлого, за якою можливо з'ясувати відповідність ДНК знайдених останків особи з ДНК родичів та встановити особу померлого, юридично *факт смерті* встановити неможливо. І суди у цьому випадку зобов'язані відмовляти у встановленні *факту смерті* особи. На це наголошує Касаційний цивільний суд Верховного Суду у своїх Постановах, вважаючи відсутність судової відмови у цьому випадку порушенням норм матеріального та процесуального права [4, 8].

На сьогодні, судову практику щодо розгляду заяв про оголошення особи померлою чи встановлення факту смерті цивільної особи чи військовослужбовця не можна вважати усталеною, як з підходу застосування судами норм законодавства, так і залежно від індивідуальних обставин конкретного випадку та представлених суду доказів. У постанові від 7 листопада 2023 року у справі № 607/159/23 Касаційний Цивільний Суд ВС акцентував на тому, що в суду наявне саме право, а не обов'язок оголосити особу померлою за умови відсутності в місці її постійного проживання відомостей про місце її перебування протягом трьох років, на що прямо вказує ч. 1 ст. 46 ЦК України [6]. При розгляді справ цієї категорії судам необхідно, крім іншого, з'ясовувати, чи може бути відсутність особи умисною, тобто чи не переховується вона від правоохоронних органів з метою уникнення юридичної відповідальності. Відсутність безумовних доказів або суперечність у доказах на підтвердження обставин, що надаються заявником та/або заінтересованими особами, унеможливує оголошення особи померлою.

Визнання особи померлою відбувається за процесуальною процедурою окремого провадження: ст.ст. 293-294, 305-309 Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК України), яка передбачає участь у судовому процесі заявника та заінтересованих осіб. У відповідності зі ст.306 ЦПК України заявник та заінтересовані особи повинні вказувати конкретно визначену юридичну мету оголошення фізичної особи померлою: розірвання шлюбу, отримання встановлених державою виплат, вшанування пам'яті, зняття з реєстрації, оформлення майнових прав і т. д.

На підставі відсутності процесуальної зацікавленості деякі суди відмовляли представникам Міністерства оборони України та відповідних військових частин у залученні їх у якості заінтересованої особи до подібних справ окремого провадження щодо оголошення військовослужбовця померлим. Така позиція місцевих судів є помилковою, на що звернув увагу Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду. Який зазначив, що під час встановлення юридичного факту смерті військовослужбовця у справах про оголошення його померлим або визнання його безвісно відсутнім Міністерство оборони України або відповідні військові частини підлягають залученню до участі у справі з метою захисту інтересів держави, оскільки визнання в судовому порядку військовослужбовця безвісно відсутнім або оголошення його померлим є підставою для виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини та припинення виплати членам його сім'ї грошового забезпечення. [2]

За наявності інформації або вірогідних припущень, що фізична особа внаслідок військових дій загинула, заінтересована особа може звернутися до суду із заявою про оголошення такої фізичної особи померлою відповідно ст.46 ЦК України.

Тлумачення частини першої та другої статті 46 ЦК України свідчить, що цивільним законодавством передбачається декілька підстав для оголошення фізичної особи померлою:

- по-перше, тривала безвісна відсутність, тобто якщо у місці постійного проживання фізичної особи немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років;

- по-друге, особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, якщо у місці постійного проживання фізичної особи немає відомостей про місце її перебування протягом шести місяців;

- по-третє, за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру фізична особа може бути оголошена судом померлою протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

- по-четверте, якщо особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, в такому випадку вона може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій.

- по-п'яте, якщо особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, з урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу дворічного строку від дня закінчення воєнних дій, але не раніше спливу шести місяців.

Отже, виникають деякі питання. Виходить, що суди мають право відкласти питання визнання військовослужбовця або цивільної особи померлою, що загинули внаслідок бойових дій, до періоду після закінчення війни? Тоді чи можна застосовувати у справі щодо військовослужбовців та фізичних осіб, що зникли безвісти у зв'язку з воєнними діями, положення загальної норми ч.1 ст. 46 ЦК України, щоб оголосити їх померлими? Тобто чи можна застосовувати загальну вимогу відсутності особи у місці проживання понад 3 роки без звернення уваги на обставини, за яких особа могла померти? З початку війни вже пройшло 3 роки. Або вважати, що вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю?

Наприклад, щоб застосувати ч.2 ст. 46 ЦК України щодо визнання військовослужбовця померлим Верховний Суд пішов шляхом розділення в окремі категорії бойових дій в рамках Антитерористичної операції (2014-30.04.2018) та Операції об'єднаних

сил (30.04.2018 – 23.02.2022). Таким чином, відрахувавши необхідний строк у 2 роки від закінчення Антитерористичної операції. [13]

Тлумачення ч.2 ст. 46 ЦК України стосовно строків є неоднозначним. Буквальне тлумачення норм ч.2 ст. 46 ЦК України передбачає зменшення строку необхідного для визнання особи померлою у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом з двох років до 6 місяців, але відраховуючи з дня закінчення військових дій. Разом з тим, у 2024 році Верховний Суд своїм рішенням розтлумачив ці положення норми по-іншому, застосувавши строк у 6 місяців для оголошення особи померлою з дня події, яка дала підстави вважати особу померлою під час виконання військового обов'язку. [9] Що, на нашу думку, є спірним.

З іншого боку, з огляду на сучасний стан розвитку технологій та комунікацій можна погодитися, що таке тлумачення більше відповідає сучасному життю у порівнянні із наявними положеннями ЦК України, що морально застаріли.

Виникає питання, чи можна поширити надане Верховним Судом тлумачення у справі щодо військовослужбовця на справи про визнання померлими цивільних осіб, що загинули у зв'язку з військовими діями та не виконували військовий обов'язок? Це питання є спірним.

З огляду на зазначене, вважаємо слушною законодавчу ініціативу щодо внесення змін до ч.2 ст. 46 ЦК України для уникнення неоднозначності тлумачення цих правових норм.

5 червня 2025 року Проект Закону про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом був прийнятий за основу [16].

Законопроект пропонує такий зміст ч. 2 ст. 46 ЦК України: «*Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести*

місяців від настання обставин, які загрожували їй смертю або дають підставу припустити її загибель». [11]

Щодо застосування норм права ч. 1 або ч. 2 ст. 46 ЦК України, то в цьому випадку маємо ситуацію із вирішенням щодо застосування загальної або спеціальної норми відповідно. За правилами застосування спеціальних норм права щодо осіб, які пропали безвісті або загинули під час бойових дій застосуванню підлягає ч. 2 ст. 46 ЦК України.

Пояснення криється у розумінні спеціальних норм права через дуальність мети їх існування у праві, що передбачає відношення спеціальної норми до загальної як норма-доповнення та норма-виключення. [14, с. 6] Норма-доповнення розширює та поглиблює регулювання суспільних відносин шляхом врахування додаткових випадків і викликає конкуренцію із загальною нормою права. Норми-виключення встановлюють винятки із загального правила, що “закріплюють окремі умови, які не підлягають застосуванню у сфері родових суспільних відносин”. Вважаємо слушною думкою положення, що у випадку конструювання законодавцем спеціальної норми як норми-виключення конкуренція у застосуванні загальної та спеціальної норми є більш визначеною і однозначно вирішується на користь спеціальної норми. [14, с. 8]

На нашу думку ч.2 ст. 46 ЦК України є нормою-виключенням. Таким чином, вирішальним фактом щодо застосування ч. 1 або ч.2 ст. 46 ЦК України у справі є обставини, за яких фізична особа зникла безвісті або загинула, а саме встановлена пов'язаність цих подій з військовими діями.

Визнання військовослужбовців та цивільних осіб померлими з точки зору визначеності та сталості правовідносин, безумовно, є пріоритетним, якщо є достатня інформація про їх загибель. Верховний Суд у справі наголосив, що за відсутності лише тіла загиблого військовослужбовця, при наявності достатніх доказів його загибелі при проведенні бойових дій, відмова у позові про визнання такого військовослужбовця померлим не може вважатися такою, що відповідає завданням цивільного судочинства та узгоджується з принципом

правової визначеності. [4, 9, 10] Вважаємо, що немає підстав обмежувати таку рекомендацію і щодо визнання померлими цивільних фізичних осіб.

На сьогодні, достатніми доказами при розгляді справи про оголошення фізичної особи померлої в умовах воєнного стану або на тимчасово окупованій території України, можуть бути зокрема письмові докази; речові докази, у тому числі звуко- і відеозаписи; висновки експертів; копії лікарського свідоцтва/довідки про смерть; показання свідків, що можуть підтвердити ті обставини, на які посилається заявник; довідки з військкомату або від командира військової частини (у випадку загибелі військовослужбовців), акт службового розслідування від командира військової частини, рапорт командира про факт зникнення безвісті; заяви до правоохоронних органів про зникнення особи, в тому числі при обставинах, що загрожували їй смертю. Вказаний перелік доказів не є вичерпним та може бути конкретизований у кожній справі залежно від встановлених у ній обставин. Подібні висновки висловлені у постанові Верховного Суду від 25 жовтня 2023 року справі № 607/1612/23 (провадження № 61-6323св23). [15]

Висновки. Війна в Україні актуалізувала застосування законодавства, пов'язаного з війною. Застосування норм Цивільного кодексу України щодо визнання особи померлою, яка пропала безвісті у зв'язку з бойовими діями показало проблеми цих правових норм та їх неузгодженість із сучасним життям.

Неоднозначність тлумачення строків та визначення пріоритетності застосування положень ч. 1 т ч.2 ст. 46 Цивільного кодексу України спричинила велику кількість неоднозначної судової практики.

Положення ч. 2 ст. 46 Цивільного кодексу України морально застаріли та не відповідають сучасному розвитку суспільства. Зазначену проблему необхідно вирішити якнайшвидшим прийняттям Проекту Закону № 12451 про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісті у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом [11].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII : станом на 20 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/ed20140911#Text> (дата звернення 06.01.2026).
2. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 липня 2024 р. у справі № 686/11198/22, провадження № 61-4913св24 (щодо касаційної скарги Міністерства оборони України). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120313835> (дата звернення 07.07.2025).
3. Суддя ВС проаналізувала судову практику щодо оголошення фізичної особи померлою та про встановлення факту смерті особи. Судова влада України. 2024. 18 квіт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1591217/> (дата звернення 09.07.25)
4. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29.05.2024 р. у справі № 127/28463/23, провадження № 61-4764св24 URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?rgnum=119419548&red=1000037cbe3059880cbb9f9d6aff183af81ff5&d=> (дата звернення 09.07.25)
5. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 31 травня 2023 р. у справі № 177/11/20, провадження № 61-14634св21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111460366> (дата звернення 07.07.2025).
6. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 7 листопада 2023 р. у справі № 607/159/23, провадження № 61-14137св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757431> (дата звернення 08.07.2025).
7. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджені Наказом Міністерства юстиції України 18.10.2000 № 52/5 : станом на 20 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#n1742> (дата звернення 20.12.25).
8. Постанова Верховного Суду України Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13 березня 2024 р. у справі № 204/7924/23, провадження № 61-16728св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823610> (дата звернення 08.07.2025).
9. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 лютого 2024 р. у справі № 686/9938/23, провадження № 61-15733св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117277289> (дата звернення 08.07.2025).
10. Постанова Верховного Суду України Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 25 квітня 2024 р. у справі № 278/970/23, провадження № 61-16074св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626939> (дата звернення 08.07.2025).
11. Про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом : Проект Закону України від 27.01.2025 № 12451. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/d15e6675-6625-4def-8ed6-7e5e73b46e16](https://itd.rada.gov.ua/d15e6675-6625-4def-8ed6-7e5e73b46e16) (дата звернення 06.01.2026).
12. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 січня 2020 р. у справі № 154/2135/17, провадження № 61-39967св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87517061> (дата звернення 08.07.2025).
13. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 31 травня 2023 р. у справі № 177/11/20, провадження № 61-14634св21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111460366> (дата звернення 08.07.2025).
14. Бойко В. В. Загальнотеоретична характеристика спеціальної правової норми та її конкуренції із загальною нормою. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2013. № 1(7). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13bvvizn.pdf> (дата звернення 08.07.2025)
15. Постанова Верховного Суду України Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 25 жовтня 2023 р. у справі № 607/1612/23, провадження № 61-6323св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114653122> (дата звернення 08.07.2025).
16. Проект Закону про внесення змін до частини другої статті 46 Цивільного кодексу України щодо визначення строків оголошення судом померлою фізичної особи, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом. Картка законопроєкту. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55689> (дата звернення 06.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 06.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.19>

Кіліміченко А. О.,
доктор філософії,
доцентка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-7885-8280

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРИ ПРАВА НА ЗАЙНЯТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Анотація. У статті аналізується співвідношення права на працю та права на зайнятість, що проявляється в їх єдності, взаємодії та відмінностях. Зроблено висновок, що незважаючи на тісний взаємозв'язок зазначених прав, право на зайнятість є самостійним суб'єктивним правом особи, що є більш широким ніж право на працю, оскільки крім провадження трудової діяльності охоплює інші види діяльності, не заборонені законом.

Виокремлюються та аналізуються окремі елементи структури права на зайнятість як самостійного суб'єктивного права. Обґрунтовується, що структура суб'єктивного права на зайнятість включає певні можливості (правомочності) особи. Саме в такому розумінні у структурі суб'єктивного права на зайнятість виділяються наступні правомочності особи: по-перше, право на власні дії, що передбачає право на вільно обрану зайнятість, вільний вибір місця, виду діяльності та роду занять; по-друге, право на чужі дії, а саме дії з боку зобов'язаного суб'єкта; по-третє, право звертатися за захистом права на зайнятість у разі його порушення.

Зазначається, що право на власні дії пов'язане з правомочністю особи на вільний вибір того чи іншого виду діяльності, не забороненого законом. Праву на чужі дії у структурі права на зайнятість кореспондують конкретні обов'язки зобов'язаних сторін, передбачені законами України, низкою підзаконних нормативно-правових актів. У разі порушення права на зайнятість необхідно закріпити на законодавчому рівні право особи звернутися зі скаргою до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, та/або до суду.

Ключові слова: зайнятість, право на працю, право на зайнятість, структура права на зайнятість, право на власні дії, право на чужі дії, право на захист порушеного права на зайнятість, законодавство України.

Kilimichenko A. O. General characteristics of the structure of the right to employment as a subjective right

Abstract. The article analyses the relationship between the right to work and the right to employment, which manifests itself in their unity, interaction and differences. It concludes that despite the close interconnection between these rights, the right to employment is an independent subjective right of an individual, which is broader than the right to work, since, in addition to performing work activities, it covers other types of activities that are not prohibited by law.

Individual elements of the structure of the right to employment as an independent subjective right are identified and analysed. It is argued that the structure of the subjective right to employment includes certain possibilities (powers) of a person. It is in this sense that the following powers of a person are identified in the structure of the subjective right to employment: firstly, the right to one's own actions, which implies the right to freely chosen employment, free choice of place, type of activity and occupation; secondly, the right to the

actions of others, namely the actions of the obligated entity; thirdly, the right to seek protection of the right to employment in case of its violation.

It is noted that the right to one's own actions is related to the right of a person to freely choose a particular type of activity that is not prohibited by law. The right to the actions of others in the structure of the right to employment corresponds to the specific obligations of the obligated parties, as provided for by the laws of Ukraine and a number of subordinate regulatory legal acts. In the event of a violation of the right to employment, it is necessary to enshrine in law the right of individuals to file a complaint with the central executive body responsible for implementing state policy in the field of supervision and control over compliance with labour legislation, and/or with the courts.

Key words: *employment, right to work, right to employment, structure of the right to employment, right to one's own actions, right to the actions of others, right to protection of the violated right to employment, legislation of Ukraine.*

Вступ. У національному законодавстві право на зайнятість вперше було закріплене у ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» від 05 липня 2012 року № 5067-VI [1], проте до теперішнього часу залишається недостатньо дослідженим у науці трудового права. Окремі аспекти права на зайнятість як суб'єктивного права аналізуються у працях В.В. Жернакова, Т.Г. Маркіної, Р.І. Шабанова, О.С. Щукіна. Водночас сформовані наукові позиції зазначених учених, сформульовані ними висновки та пропозиції щодо визнання та здійснення права на зайнятість як самостійного суб'єктивного права потребують нових підходів і подальшого розвитку з урахуванням сучасних викликів і тенденцій динаміки ринку праці, оновлення актів чинного законодавства України, необхідності адаптації національного законодавства та юридичної практики до стандартів ЄС у сфері зайнятості, імплементації кращого законодавчого досвіду зарубіжних країн, насамперед країн ЄС, у цій царині.

Перед науковцями в галузях трудового права та права соціального забезпечення стоїть завдання розробки ефективного юридичного механізму забезпечення права на зайнятість, що включає не тільки його визнання, а й гарантування, охорону та захист нарівні з аналогічним механізмом забезпечення права на працю.

Одним із актуальних теоретичних і практичних питань забезпечення ефективного здійснення права на зайнятість є дослідження структури зазначеного права як суб'єктивного права.

Метою статті є визначення та загальна характеристика елементів структури права на зайнятість як самостійного суб'єктивного права.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що на законодавчому рівні право на працю і право на зайнятість закріплені як окремі права, аналіз чинного законодавства України свідчить про те, що законодавець доволі часто не розмежовує поняття «право на працю» і «право на зайнятість» і припускається фактичного ототожнення цих понять. Співвідношення права на працю і права на зайнятість полягає в їх єдності, взаємодії та відмінностях між зазначеними поняттями.

Право на працю та право на зайнятість є тісно взаємопов'язаними. Аналіз міжнародно-правових актів і актів національного законодавства дозволяє стверджувати, що право на зайнятість передуює праву на працю, є його передумовою. У такому розумінні варто визнати первинність права на зайнятість щодо права на працю. Але воно ніяк не може розглядатися як таке, що переслідує тільки мету втілення у дійсність права на працю. Організаційно-правові форми зайнятості населення за частиною першою ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» не обмежуються працею за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством.

Право на зайнятість є самостійним суб'єктивним правом особи, що є більш широким ніж право на працю, оскільки крім провадження трудової діяльності охоплює інші види діяльності, не заборонені законом, про які зазначається в частині першій ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення». Право на зайнятість, нарівні з правом на працю, доцільно передбачити у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України у переліку соціальних прав людини і громадянина. Ідеться про

норми, які у теперішній час закріплені у ст. 3 «Право на зайнятість» Закону України «Про зайнятість населення».

Право на зайнятість як самостійне суб'єктивне право має свою структуру. При цьому йдеться саме про структуру, а не про зміст зазначеного права. Потрібно врахувати, що у загальній теорії права виділяється не зміст, а структура суб'єктивного права, що включає певні можливості особи. Категорія «зміст» розглядається як елемент структури правовідносин.

Натомість вітчизняні науковці при дослідженні права на зайнятість як суб'єктивного права характеризують його зміст. Так, Р.І. Шабанов вважає, що до змісту права на зайнятість входять два права: право на сприяння зайнятості та право на забезпечення зайнятості. На думку вченого, «право на зайнятість є абсолютним суб'єктивним правом... що охоплює право на державне сприяння зайнятості та право на забезпечення зайнятості з метою соціального захисту від безробіття» [2, с. 66]. При цьому Р.І. Шабанов зазначає, що «забезпечення у сфері зайнятості являє собою надання громадянам необхідної кількості роботи, гарантій з отримання цієї роботи та її збереження, а сприяння є, насамперед, створенням державою умов для отримання роботи, професійного розвитку та підвищення конкурентоспроможності на ринку праці» [2, с. 80].

О.С. Щукін також пише про зміст права на зайнятість, хоча слушно відзначає, що зміст зазначеного права «складають окремі правомочності, що надаються особі у відповідних правовідносинах та гарантуються з боку держави [3, с. 27].

О.С. Щукін, аналізуючи зміст права на зайнятість, пропонує виділяти наступні елементи змісту зазначеного права: право на працевлаштування; право на професійну орієнтацію; право на професійне навчання; право на професійну підготовку; право на участь у громадських роботах та інших роботах тимчасового характеру; право на вибір місця, виду діяльності та роду занять; право на соціальний захист у разі настання безробіття; право на трудову діяльність за кордоном; право на захист від проявів дискриміна-

ції у сфері зайнятості населення; право особи на доступ до інформації у сфері зайнятості населення; право на захист прав у сфері зайнятості населення; право на захист від незаконного звільнення [3, с. 27-30].

Проте вчений необґрунтовано розглядає зазначені права як складові права на зайнятість. У Законі України «Про зайнятість населення», крім закріпленого у ст. 3 права на зайнятість, закріплені такі права: право особи на вільний вибір місця, виду діяльності та роду занять (ст. 6); право особи на професійну орієнтацію (ст. 7); право особи на професійне навчання (ст. 8); право особи на соціальний захист у разі настання безробіття (ст. 9); право особи на трудову діяльність за кордоном (ст. 10); право особи на захист від проявів дискримінації у сфері зайнятості населення (ст. 11); право особи на доступ до інформації у сфері зайнятості населення (ст. 12); право особи на захист прав у сфері зайнятості населення (ст. 13). Перелік передбачених у статтях 7-13 Закону України «Про зайнятість населення» прав варто розглядати як окремі права у сфері зайнятості, а не складову закріпленого у ст. 3 цього Закону права на зайнятість.

Варто звернути увагу на те, що і у тексті Закону України «Про зайнятість населення» розмежовуються право на зайнятість (ст. 3) і права у сфері зайнятості. Зокрема, у ст. 13 Закону закріплене право особи на захист прав у сфері зайнятості населення.

Наукова позиція Р.І. Шабанова і О.С. Щукіна щодо розгляду права на зайнятість як самостійного суб'єктивного права заслуговує на підтримку, але викликає заперечення в частині виокремлення змісту, а не структури зазначеного права. І річ не тільки у застосуванні різних термінів.

Викликає заперечення висловлена Р.І. Шабановим точка зору про виокремлення у змісті права на зайнятість двох прав – права на сприяння зайнятості та права на забезпечення зайнятості. На нашу думку, сприяння зайнятості та забезпечення зайнятості є категоріями, що належать до гарантій права на зайнятість. А самі права на сприяння зайнятості та забезпечення зайнятості не можуть бути елементами структури права на зайнятість, у якій варто виділяти конкретні право-

мочності особи, що мають бути забезпечені державою в особі уповноважених органів та можуть бути захищені у разі їх порушення у передбачених законом формах і порядку.

Не можна погодитися й з висновком О.С. Щукіна щодо змісту права на зайнятість, оскільки вчений, як уже відзначалося, не виокремлює зазначене право від інших прав особи у сфері зайнятості населення. Позиція науковця почасти є виправданою, адже в самому тексті Закону України «Про зайнятість населення» законодавець іноді не розмежовує право на зайнятість і права у сфері зайнятості. Так, ст. 13 Закону України «Про зайнятість населення» іменується «Право особи на захист прав у сфері зайнятості населення», а в тексті цієї статті йдеться про «порушення права особи на зайнятість».

Характеристика структури права на зайнятість як самостійного суб'єктивного права особи має ґрунтуватися на відповідних розробках представників загальної теорії права. Так, на думку П.М. Рабіновича, володіючи суб'єктивним юридичним правом, особа набуває таких можливостей (свобод): самій чинити певні активні дії (право на свої дії); вимагати від інших суб'єктів вчинення певних дій (право на чужі дії); звертатися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого юридичного права (право на забезпечувальні дії держави) [4, с. 79]. Інші представники загальної теорії права також виокремлюють у структурі суб'єктивного права відповідні правомочності суб'єкта [5, с. 231; 6, с. 315].

Саме в такому розумінні у структурі права на зайнятість як суб'єктивного права варто виділяти наступні правомочності особи: по-перше, право на власні дії, що передбачає право на вільно обрану зайнятість, вільний вибір місця, виду діяльності та роду занять; по-друге, право на чужі дії, а саме дії з боку зобов'язаного суб'єкта; по-третє, право звертатися за захистом права на зайнятість у разі його порушення.

Якщо у структурі права на зайнятість виокремлювати певні можливості (правомочності) особи, то доцільно виходити з визначення поняття зайнятості у п. 7 частини першої ст. 1 Закону України «Про зайнятість

населення» як діяльності особи. Тобто право на власні дії як елемент структури права на зайнятість передбачає вільний вибір особою певного виду діяльності, не забороненого законом. Окремі з таких видів діяльності закріплені в частині першій ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення».

Варто констатувати, що законодавець не є послідовним у визначенні виду діяльності, яку особа вільно обирає, реалізуючи право на зайнятість. Так, у частині третій ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» зазначається про забезпечення зайнятості «шляхом встановлення трудових відносин, що регламентуються трудовими договорами (контрактами)». Натомість у частині першій ст. 4 цього Закону йдеться про те, що «до зайнятого населення належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством...». Положення частини першої ст. 4 заслуговують на підтримку, оскільки передбачають виконання роботи й на інших умовах, зокрема, на умовах цивільно-правових договорів, пов'язаних із працею. У зв'язку з цим зазначене вище положення частини третьої ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» необхідно узгодити з положеннями частини першої ст. 4 цього Закону.

Праву на чужі дії у структурі права на зайнятість кореспондують обов'язки зобов'язаних сторін. Зокрема, разом з правами закон покладає на роботодавців чітко визначені обов'язки у сфері зайнятості. Так, роботодавці зобов'язані інформувати державну службу зайнятості про попит на робочу силу та про наявні вакансії. Роботодавці зобов'язані у визначеному порядку і в повному обсязі подавати центрам зайнятості дані про вільні робочі місця (вакансії) на своєму підприємстві. Це положення забезпечує актуальність єдиної бази вакансій і прозорість ринку праці. З метою сприяння легальній зайнятості закон забороняє роботодавцям приховувати факти найму працівників: використання праці без оформлення трудових відносин або інші дії, спрямовані на приховування трудових відносин, є протиправними.

Конкретні дії інших зобов'язаних суб'єктів

передбачені Законом України «Про зайнятість населення», іншими законами України, низкою підзаконних нормативно-правових актів.

Важливим є те, що у чинному Законі України «Про зайнятість населення», крім закріплення права на зайнятість, передбачене також право особи на захист зазначеного права у разі його порушення. Згідно з частиною першою ст. 13 цього Закону кожен має право на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, фізичних осіб, що застосовують найману працю, а також дій або бездіяльності посадових осіб, що призвели до порушення права особи на зайнятість, відповідно до законодавства.

Недоліком зазначеної норми, як видається, є її відсильний характер. У зв'язку з цим положення «відповідно до законодавства» ст. 13 Закону України «Про зайнятість населення» потребує конкретизації. Необхідно чітко передбачити у ст. 13 Закону до яких органів вправі звернутися особа зі скаргою на рішення, дії або бездіяльність суб'єктів, зазначених у цій статті. Пропонується виключити з частини першої ст. 13 слова «відповідно до законодавства» і доповнити її окремим реченням такого змісту: «У разі порушення прав на зайнятість особа має право звернутися із скаргою до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, та/або до суду».

Висновки. Визначення чіткої структури права на зайнятість як самостійного суб'єктивного права необхідне для забезпечення його ефективного здійснення, вдосконалення чинного законодавства у сфері зайнятості населення.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок права на працю і права на зайнятість, останнє є самостійним суб'єктивним правом особи, що є більш широким ніж право на працю, оскільки крім провадження трудової діяльності охоплює інші види діяльності, не заборонені законом. Про окремі види такої діяльності зазначається в частині першій ст. 4

Закону України «Про зайнятість населення».

Структура суб'єктивного права на зайнятість включає певні можливості (правомочності) особи. Саме в такому розумінні у структурі суб'єктивного права на зайнятість доцільно виділяти наступні правомочності особи: по-перше, право на власні дії, що передбачає право на вільно обрану зайнятість, вільний вибір місця, виду діяльності та роду занять; по-друге, право на чужі дії, а саме дії з боку зобов'язаного суб'єкта; по-третє, право звертатися за захистом права на зайнятість у разі його порушення.

Право на власні дії як елемент структури права на зайнятість передбачає конкретні правомочності особи. Якщо зайнятість визначається в Законі України «Про зайнятість населення» як діяльність особи, то право на власні дії доцільно пов'язувати з правомочністю особи на вільний вибір того чи іншого виду діяльності, не забороненого законом.

Праву на чужі дії у структурі права на зайнятість кореспондують конкретні обов'язки зобов'язаних суб'єктів, передбачені Законом України «Про зайнятість населення», іншими законами України, низкою підзаконних нормативно-правових актів.

У разі порушення права на зайнятість особа має право звернутися із скаргою до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, та/або до суду, про що необхідно зазначити у ст. 13 Закону України «Про зайнятість населення».

Останніми роками до базового Закону України «Про зайнятість населення» було внесено чимало змін і доповнень, у тому числі зумовлених умовами воєнного стану у зв'язку з російською агресією, спрямованих на осучаснення його положень. Проте ці зміни та доповнення мають здебільшого фрагментарний характер. Доцільно здійснити комплексний перегляд Закону України «Про зайнятість населення» з метою усунення внутрішніх суперечностей, дублювання норм інших нормативно-правових актів і розробити нову редакцію зазначеного Закону, зорієнтованого й на післявоєнну відбудову та відновлення нашої країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про зайнятість населення: Закон України від 05 липня 2012 року № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст.243.
2. Шабанов Р.І. Доктрина зайнятості як складова соціального захисту населення від безробіття: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2015. 418 с.
3. Щукін О.С. Забезпечення зайнятості та працевлаштування: навч.-метод. посіб. Одеса: Фенікс, 2016. 412 с.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. К.: Атіка, 2001. 176 с.
5. Загальна теорія права: Підручник /За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
6. Загальна теорія права: підручник /[О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.

Дата першого надходження статті до видання: 20.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Романов О. І.,аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-6055-8512**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОШОВИХ ВИПЛАТ
ТА КРЕДИТНИХ ПІЛЬГ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

Анотація. У науковій статті здійснено дослідження окремих практичних проблем соціального захисту військовослужбовців України в умовах воєнного стану. Актуальність теми зумовлена зростанням ролі соціальних гарантій у забезпеченні боєздатності та морально-психологічної стійкості Збройних Сил України в умовах повномасштабної війни. Встановлено, що, незважаючи на наявне нормативно-правове забезпечення, система соціального захисту характеризується фрагментарністю, неузгодженістю правових норм та відсутністю механізмів практичної реалізації окремих законодавчих положень.

Проаналізовано сучасний стан законодавства у сфері соціального захисту та виявлено суттєві недоліки, які призводять до встановлення декларативності окремих правових норм. Досліджено практичні аспекти реалізації трьох наступних соціальних гарантій: виплати одноразової грошової допомоги при укладенні першого контракту; надання кредитних пільг (списання відсотків, штрафів, пені за користування кредитом); а також нарахування виплат військовослужбовцям, які перебувають у розпорядженні командира понад два місяці.

У цьому контексті особливу увагу приділено проблематиці зниження рівня соціального захисту тих захисників, які отримали травми (поранення, контузії, каліцтва) під час захисту Батьківщини, але через недосконалість регулювання процедури перебування у розпорядженні позбавлені належного матеріального забезпечення. Обґрунтовано, що підзаконні нормативно-правові акти створюють прогалину в нормативному регулюванні підстав для продовження виплати додаткової винагороди пораненим військовослужбовцям у випадку перебування в розпорядженні командира. Доведено, що відсутність гармонізації термінології у різних нормативно-правових актах створює ризики суттєвого зниження рівня матеріального забезпечення військовослужбовців.

На основі проведеного аналізу розроблено пропозиції про необхідність вдосконалення чинного законодавства. Обґрунтовано необхідність розширення переліку підстав для виплати одноразової грошової допомоги при укладенні першого контракту з метою усунення дискримінації військовослужбовців, які служать до оголошення демобілізації. Запропоновано уніфікувати механізм надання кредитних пільг для контрактників та мобілізованих, скасувавши зайві обмеження. Крім того, аргументовано доцільність законодавчого закріплення гарантій щодо збереження допомоги військовослужбовцям, які перебувають у розпорядженні командира, незалежно від типу отриманої травми чи захворювання.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, військовослужбовець, матеріальне забезпечення, соціальні пільги, правові гарантії, правові прогалини, нормативно-правове регулювання.

Romanov O. I. Selected aspects of legal regulation of monetary payments and credit benefits for military personnel

Abstract. The scientific article investigates specific practical problems regarding the social protection of military personnel of Ukraine under martial law. The relevance of the topic is driven by the increasing role of social guarantees in ensuring the combat readiness and moral-psychological resilience of the Armed Forces of Ukraine during a full-scale war. It has been established that, despite the existing legal framework, the social protection system is characterized by fragmentation, inconsistency of legal norms, and a lack of mechanisms for the practical implementation of certain legislative provisions.

The current state of legislation in the field of social protection is analyzed, and significant shortcomings leading to the declarative nature of certain legal norms are identified. Practical aspects of realizing three specific social guarantees are investigated: the payment of one-time monetary assistance upon concluding the first contract; the provision of credit benefits (cancellation of interest, penalties, and fines); as well as the calculation of payments to military personnel remaining at the disposal of a commander for a period exceeding two months.

In this context, particular attention is devoted to the issue of the diminished social protection of military personnel who sustained injuries (wounds, concussions, maiming) while defending the Motherland, but who are deprived of adequate material support due to imperfections in the regulation of the procedure for being placed "at the disposal" of a commander.

It is substantiated that subordinate legal acts create a gap in the regulatory framework regarding the grounds for continuing the payment of additional remuneration to injured military personnel when they are placed at the disposal of a commander. It is proven that the lack of harmonization of terminology across various regulatory acts creates risks of a significant reduction in the level of material support provided to military personnel.

Based on the conducted analysis, proposals regarding the necessity of improving current legislation have been developed. The necessity of expanding the list of grounds for paying one-time monetary assistance upon concluding the first contract is substantiated in order to eliminate discrimination against military personnel serving until the announcement of demobilization. It is proposed to unify the mechanism for granting credit benefits for military personnel under contract and mobilized personnel by abolishing unnecessary restrictions.

Furthermore, the expediency of legislatively enshrining guarantees to preserve assistance for military personnel placed at the disposal of a commander, regardless of the type of injury or disease sustained, is substantiated.

Key words: *social protection, social security, military personnel, material support, social benefits, legal guarantees, legal gaps, normative-legal regulation.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни та дії воєнного стану проблематика соціального захисту військовослужбовців набуває особливої актуальності, тому що від ефективності соціальних гарантій безпосередньо залежить моральний стан армії, рівень її укомплектованості та довіра до держави з боку військовослужбовців. Звідси для підтримання належного рівня мотивації громадян до вступу на військову службу особливого значення набуває справедливе, прозоре та передбачуване правове регулювання гарантій, пільг і компенсацій. Держава має забезпечити баланс між обсягом покладених на військовослужбовців обов'язків та рівнем їхнього соціально-правового захисту.

Актуальність дослідження зумовлена підвищеними ризиками військової служби для життя і здоров'я, значними фізичними та психологічними навантаженнями, що вимагає від держави створення цілісної системи правових, організаційних і матеріальних гарантій. У цьому контексті ефективність соціального захисту визначається здатністю держави забезпечити дієвий механізм гарантій, співмірний із рівнем соціальних ризиків, відповідальності та фізичних і психологічних навантажень, покладених на військових. Водночас

забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців сприяє реалізації їхніх конституційних прав, свобод і виступає важливим чинником зміцнення боєздатності та стійкості Збройних Сил України, забезпечуючи збереження особового складу та підвищення обороноздатності країни.

Проте на практиці виникають різноманітні проблеми, пов'язані з правовими прогалинами, недостатньою конкретизацією нормативно-правових актів, які визначають порядок і обсяг гарантій соціального захисту. Окреслені недоліки призводять до неоднозначності правозастосовної практики, сприяють виникненню соціальної напруги серед військовослужбовців, а також зростанню кількості звернень до суду та до Міноборони як центрального органу виконавчої влади та військового управління. Це знижує довіру до ефективності державної політики у сфері соціального захисту.

Незважаючи на розгалужену систему нормативно-правових актів, правозастосовна практика підтверджує фрагментарність регулювання та труднощі в застосуванні окремих правових норм, особливо у сфері грошового забезпечення та здійснення компенсаційних виплат, пов'язаних з особливим статусом військовослужбовців. Наведене вказує на

об'єктивну необхідність у ґрунтовному аналізі чинного правового регулювання, виявленні його недоліків і розробленні пропозицій щодо вдосконалення правових механізмів з метою забезпечення належного рівня соціальних гарантій для осіб, які виконують військовий обов'язок у надзвичайних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальний захист населення загалом та окремих категорій громадян сьогодні перебуває у центрі уваги багатьох науковців. Вагомий внесок у дослідження загальнотеоретичних засад соціального захисту та права соціального забезпечення зробили такі вчені, як: Н. Б. Болотіна, В. С. Венедіктов, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, І. М. Сирота, С. М. Синчук, Б. І. Сташків, О. В. Тищенко, В. І. Щербина та ін. Їхні наукові праці сформували підґрунтя для розуміння соціальних, правових та економічних аспектів цієї сфери.

Водночас безпосередньо проблематиці соціального захисту військовослужбовців присвячені дослідження таких учених, як В. С. Павленко, С. П. Пасіка, В. Й. Пашинський, Л. П. Медвідь, Б. М. Шамрай. У науковому доробку вказаних авторів висвітлено як теоретичні, так і практичні аспекти забезпечення прав захисників. Зокрема, В. Й. Пашинський, Л. П. Медвідь, Б. М. Шамрай у своїх працях зосередили увагу на теоретико-правовому визначенні статусу військовослужбовців та правовому регулюванні соціального захисту [1, с. 651–657]. Натомість свої наукові розвідки В. С. Павленко присвятив міжнародно-правовому досвіду забезпечення прав військовослужбовців та аналізу системи національних і міжнародних актів у цій сфері [2, с. 131–133]. Питання адміністративно-правового регулювання соціального забезпечення та вдосконалення механізму реалізації соціальних пільг військовослужбовців стали предметом наукового пошуку С. П. Пасіки [3, с. 1–221]. Особливості забезпечення конституційних прав і свобод військовослужбовців в умовах воєнного стану та специфіку їх обмежень досліджував Б. М. Шамрай [4, с. 70–73], тоді як Л. П. Медвідь охарактеризувала конституційно-правові аспекти прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні [5, с. 1–249].

Мета статті – дослідити окремі проблеми соціального захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану, провести аналіз чинного законодавства, виявити недоліки і прогалини у правовому регулюванні, а також сформулювати пропозиції щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних завдань соціального захисту військовослужбовців є створення умов для реалізації належних прав і свобод, матеріальної та іншої підтримки на відповідному рівні, що підвищує зацікавленість громадян у військовій службі та сприяє ефективному виконанню службових обов'язків. Зважаючи на це, рівень наданих пільг і привілеїв виступає не лише інструментом забезпечення таких умов, а й показником стану соціальної захищеності та ефективності закріплених соціальних та правових гарантій.

Однак фактично ця ефективність часто нівелюється проблемами реалізації правових норм. Системні недоліки правозастосування найбільш гостро проявляються у сфері грошового забезпечення, зокрема щодо виплати одноразової грошової допомоги після укладення першого контракту. Попри те, що ця виплата є важливою соціальною гарантією, фіксуються непоодинокі випадки відмови у її наданні. Найчастіше це стосується ситуацій, коли військовослужбовець укладає контракт із формулюванням «до закінчення особливого періоду або до оголошення рішення про демобілізацію». Така правозастосовна практика не тільки створює правову невідповідність між соціальними гарантіями та фактичним механізмом їх реалізації, а й призводить до безпідставного звуження змісту та обсягу соціальних прав захисників.

Можливість укладення такого виду контракту передбачена абзацом 9 пункту 18 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженого указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008 (далі – положення № 1153/2008), відповідно до якого перший контракт про проходження військової служби укладається з особами, які приймаються на військову службу за контрактом під час дії воєнного стану, на особливий період, –

до оголошення демобілізації або на строки, визначені частиною другою статті 23 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [6]. Визначені законодавчі строки є фіксованими календарними періодами, які, залежно від категорії військовослужбовців (рядовий, сержантський чи офіцерський склад), становлять від 1 до 10 років. Тобто законодавець встановив чітку альтернативу: укладення контракту до настання певної події (демобілізації) або укладення строкового контракту на визначений період (наприклад, для осіб рядового складу – 3 роки; для осіб сержантського і старшинського складу – від 3 до 5 років тощо). Саме укладення контракту до демобілізації часто стає формальною перешкодою для отримання одноразової грошової допомоги, оскільки у такому контракті відсутній фіксований строк служби.

Водночас порядок та умови надання одноразової грошової допомоги після укладення першого контракту визначено у пункті 1 розділу XXII наказу Міністерства оборони України від 7 червня 2018 року № 260 (далі – наказ Міноборони № 260), нормами якого передбачено, що одноразова грошова допомога після укладення першого контракту виплачується особам: 1) прийнятим на посади рядового складу строком на 3 роки; 2) прийнятим на посади сержантського і старшинського складу строком на 3 роки і більше; 3) прийнятим на військову службу за контрактом осіб офіцерського складу строком на 1 рік і більше; 4) які підписали контракт строком на 5 років і більше, із числа військовослужбовців, призначених на посади осіб сержантського і старшинського складу, осіб офіцерського складу після закінчення вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти (підготовка яких здійснюється за державним замовленням), за умови вступу до виконання обов'язків за цими посадами [7]. Норми цього підзаконного акта імперативно передбачають виплату допомоги виключно за умови укладення контракту на фіксований календарний строк.

Водночас наказ Міноборони № 260 не містить положень про виплату допомоги особам, які уклали контракт «до оголошення

демобілізації», хоча такий вид контракту передбачений положенням № 1153/2008. Склалася ситуація, за якої вищевказаний наказ, не адаптовано до специфіки контрактів воєнного часу, внаслідок чого, він фактично звужує обсяг соціальних гарантій порівняно з актами вищої юридичної сили. Зазначена нормативна невідповідність фактично позбавляє значну кількість військовослужбовців доступу до передбачених законом соціальних гарантій.

З огляду на вищевикладене, чинна редакція пункту 1 розділу XXII наказу Міноборони № 260 не передбачає підстав для надання одноразової грошової допомоги військовослужбовцям після укладення ними першого контракту у вищевказаному формулюванні, що фактично позбавляє військову частину можливості здійснювати відповідні виплати. Недостатнє нормативне врегулювання породжує стан правової невизначеності та спричиняє значну кількість звернень військовослужбовців із вимогою роз'яснити порядок надання зазначеної допомоги. Така ситуація вказує на необхідність удосконалення нормативного регулювання з метою подолання правової прогалини і забезпечення єдності правозастосовної практики.

Необхідність усунення зазначеної прогалини в наказі Міноборони № 260 впливає безпосередньо з фундаментальних засад національного законодавства. Так, згідно з частиною п'ятою статті 17 Конституції України, держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях [8].

Розвиваючи це конституційне положення, Конституційний Суд України сформулював правову позицію, згідно з якою норми-принципи частини п'ятої статті 17 Основного Закону щодо соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, є пріоритетними та мають безумовний характер. Суд наголошує, що заходи, спрямовані на забезпечення державою соціального захисту вказаної категорії осіб, у зв'язку, зокрема, з економічною доцільністю, соціально-економічними обставинами

не можуть бути скасовані чи звужені [9]. У цьому контексті зупинення пільг, компенсацій і гарантій для військовослужбовців без відповідної матеріальної компенсації є порушенням гарантованого державою права на їх соціальний захист [10].

Вказана позиція знаходить підтримку і в науковій доктрині. Зокрема, слід зазначити, що соціальний захист військовослужбовців, зумовлений особливістю професійних обов'язків, не залежить від розміру доходів цих осіб, чи наявності фінансування з бюджету, а має безумовний характер [11, с. 63].

Більше того, Конституційний Суд України чітко розмежовує соціальне забезпечення загального характеру та спеціальний соціальний захист військових. Суд наголошує, що комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення соціального захисту військовослужбовців, зумовлений не їх непрацездатністю або відсутністю достатніх засобів для існування, а особливістю професійних обов'язків, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, певним обмеженням конституційних прав і свобод, у тому числі права заробляти матеріальні блага для забезпечення собі і своїй сім'ї рівня життя, вищого за прожитковий мінімум [10].

Існуюча ситуація, коли військовослужбовці позбавлені права на одноразову грошову допомогу лише через формулювання у контракті терміну «до закінчення особливого періоду або до оголошення рішення про демобілізацію», є неприпустимою. Таке формальне обмеження фактично звужує обсяг соціальних гарантій, що прямо суперечить імперативним вимогам Основного Закону та висновкам органу конституційної юрисдикції щодо безумовності соціального забезпечення захисників України.

Такий підхід обумовлений конституційними засадами соціальної держави, де гарантії захисту осіб, що виконують військовий обов'язок, мають бути забезпечені незалежно від зовнішніх чи економічних факторів. Тому будь-яке звуження або обмеження реалізації цих гарантій суперечить як самій природі соціального захисту військовослужбовців, так і прямим вимогам статті 17 Конституції України.

Варто наголосити, що досліджувана проблематика не вичерпується лише питанням укладення контракту, а має системний характер і поширюється на інші аспекти соціального захисту. Одним із ключових елементів системи гарантій для військовослужбовців в умовах воєнного стану є належне матеріальне забезпечення осіб, які отримали поранення (травму, контузію, каліцтво) під час захисту Батьківщини та тимчасово втратили працездатність. Оскільки процес тривалого лікування та реабілітації потребує увільнення від виконання службових обов'язків за посадою, чинне законодавство передбачає спеціальний адміністративно-правовий механізм – зарахування у розпорядження відповідних командирів (виведення «поза штат»).

Відповідно до підпункту 15 пункту 116 положення № 1153/2008 зарахування військовослужбовців наказами по особовому складу в розпорядження посадових осіб, які мають право призначення на посади, для вирішення питання щодо подальшого їх службового використання допускається, в тому числі, якщо військовослужбовці перебувають на тривалому лікуванні у зв'язку з отриманим пораненням або хворобою, отриманою в особливий період [6]. Згідно з абзацом першим пункту 11 статті 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон № 2011-XII), огляд військово-лікарською комісією для вирішення питання про потребу у тривалому лікуванні проводиться не пізніше ніж через чотири місяці від початку лікування [12]. Отже, законодавець визначає чотиримісячний строк як контрольний період, після завершення якого необхідність подальшого лікування потребує обов'язкового підтвердження військово-лікарською комісією.

Чинне законодавство передбачає спеціальний порядок грошового забезпечення для військовослужбовців, які за станом здоров'я зараховані у розпорядження відповідних командирів (виведені «поза штат»). Відповідно до пунктів 1, 5 розділу XXVIII наказу Мініборони № 260 грошове забезпечення військовослужбовцям, зарахованим у розпорядження відповідних командирів або звіль-

ним від посад, виплачується в розмірі грошового забезпечення, яке військовослужбовці отримували за зайнятими посадами до зарахування в розпорядження, але не більше ніж два місяці. Грошове забезпечення військовослужбовцям після перебування у розпорядженні понад два місяці виплачується в розмірі окладу за військовим званням та надбавки за вислугу років, за винятком випадків продовження строків виплати за рішенням Міністра оборони України [7].

Аналіз та синтез наведених норм дозволяє констатувати наявність нормативного дисбалансу між строками лікування та періодом збереження належного грошового забезпечення. Тоді як законодавець визнає необхідність тривалого лікування і встановлює контрольний строк огляду військово-лікарською комісією через чотири місяці, гарантія збереження грошового забезпечення у повному обсязі діє лише протягом перших двох місяців перебування у розпорядженні, що фактично залишає військовослужбовця без належної фінансової підтримки на подальших етапах лікування та реабілітації.

Такий підхід призводить до критичного зниження рівня доходів військовослужбовця. Наприклад, для військового із званням рекрут оклад за військовим званням становить лише 440 грн. Навіть з урахуванням надбавки за вислугу років, внаслідок припинення виплати посадового окладу та додаткових видів грошового забезпечення, сукупний місячний дохід часто не досягає навіть рівня прожиткового мінімуму та становить близько 1000 грн на місяць, що ставить захисника у скрутне матеріальне становище під час лікування.

Частково врегулювати цю ситуацію була покликана постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 168 (далі – постанова № 168), пункт 1¹ якої запровадив спеціальний компенсаторний механізм. Відповідно до цієї норми, військовослужбовцям, які у зв'язку з пораненням (контузією, травмою або каліцтвом), пов'язаним із захистом Батьківщини, визнані військово-лікарською комісією обмежено придатними до військової служби або непридатними до військової служби з переоглядом через 6-12 місяців та зараховані у розпорядження відповідних

командирів, протягом двох місяців з дня зарахування у розпорядження (без врахування часу перебування у відпустці та на лікуванні) виплачується грошове забезпечення (без урахування додаткової винагороди) за останньою займаною посадою у повному обсязі. Після перебування у розпорядженні понад два місяці і до закінчення перебування у розпорядженні таким військовослужбовцям щомісяця виплачується оклад за військовим званням, надбавка за вислугу років та додаткова винагорода у розмірі 20100 гривень [13].

Втім, подальше правозастосування цієї норми стало неможливим внаслідок прийняття Закону України № 3621-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист», який набрав чинності 4 травня 2024 року. Цим законом було скасовано поняття «непридатні до військової служби в мирний час, обмежено придатні у воєнний час» та створено правову невизначеність у механізмі реалізації цієї соціальної гарантії [14].

У зв'язку з цим виникає суттєва правова прогалина. Постанова КМУ № 168, що регулює виплату 20100 гривень, продовжує використовувати термін «обмежено придатний», який вилучено із правового обігу. Військовослужбовці, які раніше підпадали під цю категорію, під час проходження повторного медичного огляду можуть отримати статус «придатні до служби у військових частинах забезпечення, ТЦК та СП, ВВНЗ, навчальних центрах, закладах (установах), медичних підрозділах, підрозділах логістики, зв'язку, оперативного забезпечення, охорони». У ситуації, коли для таких військовослужбовців відсутні вакантні посади у відповідних підрозділах і вони продовжують перебувати у розпорядженні командира понад два місяці, виникає ризик припинення виплати належного грошового забезпечення.

Окрім того, поза увагою законодавця залишається категорія військовослужбовців, виведених у розпорядження у зв'язку із захворюванням. Чинна редакція постанови КМУ № 168 прив'язує право на отримання виплати виключно до травми (поранення, контузії, каліцтва), пов'язаних із захистом Батьків-

щини. Такий підхід створює дискримінаційні умови для захисників, які втратили здоров'я внаслідок захворювань, набутих в особливий період. Це стосується як захворювань, безпосередньо пов'язаних із захистом Батьківщини, так і тих, які пов'язані із проходженням військової служби (зокрема тих, що виникли під час перебування у військових частинах та установах). Оскільки в обох випадках військовослужбовці можуть потребувати тривалого лікування та соціальної підтримки, обмеження їх у правах є невиправданим.

Отже, утворюється категорія військовослужбовців, які перебуваючи на довготривалому лікуванні, через невідповідність підзаконних актів нормам закону можуть бути позбавлені належного соціального забезпечення. Вирішення цієї проблеми потребує негайної уніфікації термінології у постанові Кабінету Міністрів № 168 із чітким поширенням права на виплату 20100 гривень на військовослужбовців, які визнані придатними до служби у військових частинах забезпечення, ТЦК та СП, ВВНЗ, навчальних центрах, закладах (установах), медичних підрозділах, підрозділах логістики, зв'язку, оперативного забезпечення, охорони, але фактично не призначені на посади та перебувають у розпорядженні командира. При цьому важливо законодавчо закріпити, що підставою для такої виплати є не лише бойова травма, а й захворювання, пов'язане із захистом Батьківщини або проходженням військової служби, оскільки в обох випадках військовослужбовець втрачає працездатність внаслідок виконання військового обов'язку.

Також однією із важливих пільг для військовослужбовців виступає можливість списання відсотків за користування кредитними коштами, яка передбачена у пункті 15 статті 14 Закону № 2011-XII. Відповідно до вказаної правової норми військовослужбовцям, які були призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період на весь час їх призову, а також їх дружинам (чоловікам), а також іншим військовослужбовцям, під час дії особливого періоду, які брали або беруть участь у захисті незалеж-

ності, суверенітету та територіальної цілісності України і брали безпосередню участь, зокрема, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів, у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України, їх дружинам (чоловікам) – штрафні санкції, пеня за невиконання зобов'язань перед підприємствами, установами і організаціями усіх форм власності, у тому числі банками, та фізичними особами, а також проценти за користування кредитом не нараховуються [12].

Системний аналіз цієї правової норми свідчить про наступне. По-перше, вбачається різне ставлення законодавця до контрактників та мобілізованих осіб. Так, для військовослужбовців за контрактом передбачено, що відсотки за користування кредитом не нараховуються лише у випадку, якщо вони брали або беруть безпосередню участь у заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії в Донецькій і Луганській областях. По-друге, пільга поширюється на дружин (чоловіків) мобілізованих осіб і не охоплює другого з подружжя військовослужбовців за контрактом, що істотно звужує обсяг соціального захисту цієї категорії. По-третє, у роз'ясненнях Генерального штабу Збройних Сил України зазначається, що військовослужбовцям, які перебувають на інших видах військової служби ніж мобілізовані, відповідна пільга надається лише за період їхньої безпосередньої участі в зазначених заходах в особливий період [15]. Водночас із наведеної правової норми безпосередньо такий правовий висновок не випливає.

Тобто, для контрактників фактичне застосування пільги обмежене як часом, так і місцем їхньої безпосередньої участі у вищезазначених заходах. Вона діє за умови їхнього перебування безпосередньо в районах та в період виконання бойових завдань. Від-

повідно, після вибуття військовослужбовця із зони бойових дій, кредитні зобов'язання знову діють у загальному порядку (нараховуються та відсотки за користування кредитом).

Слід визнати, що пільга має вибірковий характер і ставить умову виконання бойових завдань. Натомість для мобілізованих військовослужбовців законодавство не передбачає подібних умов. Незалежно від того, чи брав мобілізований участь у бойових діях, списання відсотків за користування кредитом, пені, штрафних санкцій здійснюється в обов'язковому порядку. Це створює дисбаланс між категоріями військовослужбовців, що може бути розцінене як дискримінація стосовно осіб, які проходять службу за контрактом.

Висновки. Система соціально-правового захисту військовослужбовців перебуває у стані постійної трансформації, зумовленої як воєнними викликами, так і зміною соціально-економічних умов. Соціальні гарантії військовослужбовців повинні забезпечуватися через комплексну та ефективну взаємодію відповідальних державних органів у різних сферах життєдіяльності. Держава зобов'язана створити для військовослужбовців гідні умови життя, що сприятиме якісному виконанню їх обов'язків, підвищенню престижу військової служби та її авторитету. Для вирішення окреслених проблем та забезпечення реального, а не декларативного соціального захисту, пропонується здійснити такі конкретні кроки щодо вдосконалення нормативно-правових актів:

1. внести зміни до пункту 1 розділу XXII наказу Міністерства оборони України № 260. Необхідно доповнити перелік підстав для виплати одноразової грошової допомоги після укладення першого контракту новим положенням, яке прямо передбачає виплату цієї допомоги особам, що уклали контракт із формулюванням «до закінчення особливого періоду або до оголошення рішення про

демобілізацію», що дозволить усунути правову невизначеність та відновити соціальну справедливість щодо захисників, які служать без фіксованого строку;

2. уніфікувати умови надання кредитних пільг у статті 14 Закону України № 2011-XII. Доцільно викласти пункт 15 цієї статті в новій редакції, прибравши для військовослужбовців за контрактом обмежувальну умову щодо обов'язкового перебування в зоні бойових дій для ненарахування відсотків та штрафних санкцій. Соціальна гарантія має діяти за фактом проходження військової служби в особливий період, аналогічно до механізму, який діє для мобілізованих осіб. Також слід поширити дію цієї пільги на другого з подружжя контрактика.

3. внести зміни до пункту 1¹ постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168 шляхом зміни підстави для виплати додаткової винагороди у розмірі 20100 гривень. Зокрема, право на цю виплату має бути чітко закріплене за військовослужбовцями, які за результатами медичного огляду визнані придатними до служби у військових частинах забезпечення та інших визначених законодавством установах, але продовжують перебувати у розпорядженні відповідних командирів понад два місяці. Обов'язковою умовою для здійснення такої виплати має виступати виведення у розпорядження командира у зв'язку з пораненням (контузією, травмою або каліцтвом), або захворюванням. Така законодавча новела унеможливить звуження обсягу прав захисників та гарантуватиме їм належний рівень матеріального забезпечення до моменту призначення на посаду або звільнення. Водночас пропонується уніфікувати підхід до соціального забезпечення, поширивши дію зазначеної гарантії не лише на поранення, а й на захворювання, пов'язані як із захистом Батьківщини, так і з проходженням військової служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Пашинський В. Й., Медвідь Л. П., Шамрай Б. М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання. 2023. С. 651–674. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-33> (дата звернення: 23.01.2026).
2. Павленко В. С. Захист прав військовослужбовців та їх сімей: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 131–133. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/32> (дата звернення: 23.01.2026).

3. Пасіка С. П. Адміністративно-правове регулювання соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 221 с. URL: <https://uacademic.info/download/file/0411U005934/dis.doc> (дата звернення: 23.01.2026).
4. Шамрай Б. М. Правові аспекти обмеження конституційних прав та свобод військовослужбовців під час дії правового режиму воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 1. С. 70–73. URL: [https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i3\(28\).322](https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i3(28).322) (дата звернення: 23.01.2026).
5. Медвідь Л. П. Права, свободи та обов'язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2016. 249 с. URL: <https://uacademic.info/download/file/0416U003034/dis.doc> (дата звернення: 23.01.2026).
6. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: указ Президента України від 10 грудня 2008 р. № 1153/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
7. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: наказ Міністерства оборони України від 07 червня 2018 року № 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 23.01.2026).
9. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2016 року № 7-рп/2016 у справі № 1-38/2016 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-16#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
10. Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004 у справі № 1-13/2004 за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, четвертої статті 59 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік» (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-04#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
11. Грень Т. Я. Особливості реалізації політики соціального захисту територій в умовах війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. Т. 33 (72). С. 80–84. URL: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.6/13> (дата звернення: 23.01.2026).
12. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
13. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист: Закон України від 21.03.2024 № 3621-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3621-20#Text> (дата звернення: 23.01.2026).
15. Лист Генерального штабу Збройних Сил України № 300/3/2445 від 31.12.2024. URL: https://dostup.org.ua/request/139325/response/425924/attach/1/pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення: 23.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 30.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Рядінська В. О.,

доктор юридичних наук, професор, співробітник
Департаменту забезпечення діяльності Голови
Національної поліції України
ORCID: 0000-0002-2210-5933

Коба В. Б.,

кандидат юридичних наук, начальник
Департаменту забезпечення діяльності Голови
Національної поліції України
ORCID: 0009-0002-1201-6205

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА: ДОСВІД США ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу правового регулювання використання поліграфа у Сполучених Штатах Америки та оцінці еволюції регулювання відносин у сфері такого використання в цій країні. Зазначено, що сучасні законодавчі ініціативи та нові безпекові виклики в Україні актуалізували дискусію про допустимість, наукову обґрунтованість (валідність) і правові межі застосування поліграфа.

Розкрито етапи американського регулювання: від масового й фактично неконтрольованого використання поліграфа (під час працевлаштування, перевірки лояльності, проведення внутрішніх розслідувань) до федеральних обмежень, закріплених Законом США «Про захист працівників від поліграфа» (Employee Polygraph Protection Act, 1988 (EPPA)). Систематизовано ключові елементи ЕРПА: загальну заборону використання «детектора брехні» роботодавцями приватної сфери; перелік винятків; вимоги до процедури опитування; права осіб, що проходять тестування; правила зберігання інформації, отриманої в результаті опитування із використанням поліграфа; механізми контролю та юридичної відповідальності за порушення. Показано, що доктринальна критика валідності поліграфа, відображена у звіті ОТА (1983) та огляді NRC (2003), істотно вплинула на нормативну архітектуру обмежень, а допустиме використання у США «компенсується» системою стандартів використання поліграфа.

Зроблено висновок, що американський досвід доцільно використовувати для України не як аргумент «за/проти» поліграфа загалом, а як вказівник для побудови набору правових гарантій, симетричних масштабам його застосування: уніфікованих процедурних стандартів, спеціального режиму інформації, вимог до кваліфікації поліграфологів, ефективних механізмів оскарження, незалежного контролю та реальної відповідальності тощо.

Ключові слова: поліграф, детектор брехні, правове регулювання, трудові відносини, оперативно-розшукова діяльність, кадровий відбір, службові перевірки, права осіб, процедура, оскарження, адміністративний порядок, судовий розгляд, нормативно-правові акти.

Riadinska V. O., Koba V. B. Legal regulation of the use of the polygraph: US experience for Ukraine

Abstract. The article is dedicated to the analysis of the legal regulation of polygraph use in the United States of America and the evaluation of American approaches to forming a balanced model for regulating relations in this field. It is noted that modern legislative initiatives and new security challenges in Ukraine have actualized the discussion on the admissibility, scientific validity (validity), and legal boundaries of polygraph application.

The evolution of American regulation is revealed: from mass and effectively uncontrolled use of the polygraph in the private sector (employment, loyalty checks, internal investigations) to federal restrictions enshrined in the US Employee Polygraph Protection Act (EPPA, 1988). The key elements of EPPA are systematized: the general

prohibition on the use of «lie detectors» by private sector employers; the list of exceptions; requirements for the interrogation procedure; rights of persons undergoing testing; rules for storing information obtained as a result of polygraph interrogation; mechanisms of control and legal liability for violations. It is shown that doctrinal criticism of the polygraph's validity, reflected in the OTA report (1983) and the NRC review (2003), significantly influenced the normative architecture of restrictions, while permissible use in the USA is «compensated» by a system of standards for polygraph application.

The conclusion is drawn that the American experience should be utilized for Ukraine not as an argument «for/against» the polygraph in general, but as a guide for building a set of legal guarantees symmetrical to the scale of its application: unified procedural standards, a special information regime, requirements for the qualification of polygraph examiners, effective appeal mechanisms, independent control, and real accountability, etc.

Key words: *polygraph, lie detector, legal regulation, labor relations, operational-search activities, personnel selection, rights of persons, official inspections, procedure, appeal, administrative procedure, judicial review, normative legal acts.*

Вступ. Застосування поліграфа набуває все більшого поширення в українському суспільстві. З 90-х років XX століття, коли компанія «Арго-А» (офіційний представник американської компанії «Lafayette Instruments Inc.») розпочала донаторську діяльність в Україні з розповсюдження поліграфів своєї компанії та створення «Альфа-Щит» – однієї з перших в Україні приватних компаній, що спеціалізувалася на практичному застосуванні поліграфа та наданні поліграфологічних послуг [1, с. 11], пройшло майже тридцять років. За цей час використання поліграфа в Україні суттєво зросло: цей технічний засіб застосовується в оперативно-розшуковій діяльності, при проведенні комплексних судово-психологічних експертиз, для кадрового добору персоналу і його перевірок у приватних компаніях і державних органах, для виявлення фактів неправди в особистих чи ділових питаннях (наприклад, подружньої невірності) тощо.

Використання поліграфа в Україні на ранніх етапах здійснювалося за ліберально-допустимою моделлю, за якої спеціального правового регулювання відносин у сфері такого використання прийнято не було, але й прямої заборони на його застосування в жодній із сфер суспільних відносин не встановлювалося. Поліграф в будь-яких відносинах застосовувався за умови добровільної згоди особи на проходження опитування із використанням поліграфа, тобто за дотримання загальних конституційних вимог, а саме частини другої статті 28 Конституції України, згідно з якою *жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям* [2]. Законопроєкти, подані до Верховної Ради України, спрямовані на врегу-

лювання відносин у сфері використання поліграфа [3; 4], після тривалої процедури розгляду в парламенті були відкликані. З огляду на відносно вузьке коло учасників, що залучалися до відносин, які виникали при використанні поліграфа, відсутність належного правового врегулювання останніх тривалий час не вважалося суттєвою проблемою та не ставала предметом наукової чи практичної полеміки.

Упродовж років в Україні повільно зростав інтерес до поліграфа, а виникнення на засадах саморегуляції та взаємного визнання всередині спільноти системи підготовки поліграфологів сприяло поступовому зростанню як кількісного складу фахівців у цій сфері, так і можливостей з проведення опитувань із використанням поліграфа.

Законодавчі ініціативи останніх років відображають тенденцію до посилення ролі поліграфа та розширення сфер його використання: як засобу перевірки доброчесності окремих посадових осіб органів державної влади України (законопроєкти № 2326 від 20 жовтня 2019 року, № 2460 від 15 листопада 2019 року, № 10322 від 7 грудня 2023 року, № 9454 від 03 липня 2023 року [5–9], як методу контррозвідальної діяльності (законопроєкти від 08 квітня 2022 року № 7267, від 29 листопада 2022 року № 7684-д, від 17 травня 2022 року № 7380, від 31 травня 2022 року № 7380-1, від 01 червня 2022 року № 7380-2 [10–14] тощо. Крім цього, прийняття 31 липня 2025 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної про-

куратури» № 4560-IX, у пункті 2 розділу II «Прикінцеві положення» якого передбачено проведення *поліграфологічних досліджень відносно працівників Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Бюро економічної безпеки України, Офісу Генерального прокурора, Державного бюро розслідувань, Національної поліції України, які мають допуск до державної таємниці, на предмет вчинення дій на користь держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором* [15], розширює коло осіб, щодо яких може ініціюватися поліграфологічне дослідження, а відтак масштаб відносин у цій сфері суттєво збільшиться і охопить тисячі посадовців. Так, лише у Національній поліції України служать близько 39 тисяч працівників, які відповідно до норм вищевказаного закону підлягають поліграфологічному дослідженню.

Збільшення сфер використання поліграфа, поліграфологів та осіб, які можуть бути опитані із його застосуванням, істотно підвищує актуальність питання правового врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з використанням поліграфа, яке стає предметом гострої полеміки як у науковому середовищі, так і в правозастосовній практиці, у центрі якої перебуває ключове питання: наскільки доцільним, виправданим і науково обґрунтованим (валідним) є використання поліграфа?

У зарубіжній літературі використання поліграфа має як прихильників [16], так і опонентів [17, с. 12–18; 18; 19, с. 409–415]. Ґрунтовні дослідження цього питання в національному науковому полі майже відсутні, але в дискусії щодо доцільності подальшого поширення поліграфа в Україні, що активізувалася останнім часом, також сформувалося дві полярні позиції – тих, хто за таке поширення, та тих, хто проти, які мають аргументи на свою користь. Цікаво, що прибічники обох позицій у своїх аргументах активно посиляються на зарубіжний досвід.

Наприклад, у пояснювальних записках до законопроектів «Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 17 лютого 2016 року № 4094 [4], «Про поліграфологічну діяльність» від 04 березня

2016 року № 4094-1 [3], «Про статус народного депутата України» від 15 листопада 2019 року № 2460 [6], «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 03 липня 2023 року № 9454 [7] та інших одним з аргументів, якими обґрунтовується доцільність прийняття закону, є позитивний зарубіжний досвід, зокрема США. Водночас у Постанові Верховного Суду «Про затвердження висновку Пленуму Верховного Суду щодо проєктів законів України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454 від 03 липня 2023 року) та «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454-1 від 11 липня 2023 року)» від 04 серпня 2023 року № 19 стосовно законодавчої ініціативи введення психофізіологічного опитування із використанням поліграфа для перевірки доброчесності суддів і кандидатів у судді відзначається, що досвід США щодо використання поліграфа переконує в необхідності обмеження використання цього технічного пристрою, що й здійснюється нормами Закону «Про захист працівників від поліграфа» (англ. *Employee Polygraph Protection Act of 1988*) (далі – ЕРРА) [20].

Огляд спеціальної літератури з цього питання переконує, що в національній правовій науці досі бракує як системного аналізу положень ЕРРА, так і досліджень правового регулювання відносин у сфері використання поліграфа в США. Взагалі в українському науковому дискурсі здійснювалися окремі спроби дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання такого використання, які знайшли відображення у працях О. Бережного, Д. Бухової [21, с. 615–617], С. Градун [22], І. Когутича [23, с. 92–116], Т. Лешковича [24], Ю. Маріної [25, с. 191–194], Т. Мінки [26, с. 145–147], Д. Мовчана [27, с. 256–262], А. Мокрицької, Т. Сліпченка [28, с. 163–168], О. Мотляха

[29, с. 169–173], Р. Яремчука [30, с. 32–40] та інших, проте вони переважно мають фрагментарний чи оглядовий характер.

На сучасному етапі дослідження правового регулювання використання поліграфа у США, зокрема положень ЕРПА, є надзвичайно актуальним для України, з огляду на значний досвід використання поліграфа в цій країні, де був пройдений складний шлях від широкого та неконтрольованого використання цього пристрою до встановлення чітких законодавчих меж його застосування. Аналіз американського досвіду може стати орієнтиром для вдосконалення правового регулювання відносин у сфері використання поліграфа в Україні.

Отже, **метою** нашого дослідження є аналіз правового регулювання відносин, що виникають у сфері використання поліграфа в США, насамперед норм ЕРПА, що дозволить оцінити, наскільки ці норми можуть бути релевантними для українського суспільства з урахуванням національних особливостей, рівня розвитку правових інститутів і соціального запиту на використання поліграфа.

Методологія. Для досягнення мети застосовувалися загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Серед загальнонаукових: аналіз (для розбору норм ЕРПА, звітів Управління оцінки технологій Конгресу США (ОТА) 1983 року та Національної академії наук США (NRC) 2003 року, а також українських законопроектів); синтез (для узагальнення американського досвіду та формулювання рекомендацій); історичний метод (для вивчення еволюції використання поліграфа в США з початку XX століття дотепер); системний (для оцінки взаємозв'язків між заборонами, винятками та гарантіями прав). Спеціальні методи включали формально-юридичний (інтерпретація норм ЕРПА, визначення термінів «поліграф» та «детектор брехні») та компаративний (порівняння з українським нормативним регулюванням).

Джерельна база дослідження сформована на основі первинних та вторинних джерел. Первинні джерела: федеральне законодавство США (ЕРПА, Кодекс США, виконавчі накази), відомчі нормативні акти державних органів США, українське законодавство та

законопроекти. Вторинні джерела: наукова література, судові постанови тощо.

Дослідження є теоретичним, без емпіричних компонентів (опитувань чи експериментів), оскільки зосереджене на нормативному аналізі. Результати узагальнено у висновках з рекомендаціями для українського правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Прийняття ЕРПА було обумовлено тривалою роботою профспілок та правозахисних організацій у США. Після створення поліграфа на початку XX сторіччя цей пристрій поступово набрав популярності та став використовуватися не лише в кримінальному провадженні, але й у приватному секторі – при доборі кандидатів на працевлаштування, службових перевірок та розслідуваннях тощо. З середини 50-х років XX сторіччя роботодавці масово почали вимагати проходження тестів на поліграфі як умову працевлаштування, для перевірки лояльності працівників, під час внутрішніх розслідувань тощо. У 1980-х роках у США кількість опитувань із використанням поліграфа щорічно оцінювалася приблизно у два мільйони, значна частина з яких здійснювалася в приватному секторі [31]. Відсутність належних «правил гри» у сфері використання цього інструменту призвела до дисбалансу інтересів та численних порушень прав осіб, які проходили опитування із використанням поліграфа. Такі особи нерідко зазнавали психологічного тиску, втручання у приватне життя, були позбавлені реальної можливості відмовитися від проходження опитування, а під час самого процесу були змушені розкривати свої політичні погляди, расові упередження та інші чутливі аспекти. Численні скарги працівників, судові позови та суспільний тиск призвели до того, що у низці штатів приймалися локальні закони, спрямовані на обмеження використання поліграфа.

В 1983 році Конгрес США доручив Управлінню оцінки технологій Конгресу США (англ. Office of Technology Assessment (OTA)) здійснити систематичний огляд наявних досліджень валідності поліграфа, провести аналіз методології, наукової обґрунтованості та достовірності досліджень із використанням поліграфа, за результатами якого ОТА пред-

ставив офіційний звіт «Наукова обґрунтованість тестування на поліграфі: огляд та оцінка дослідження» (англ. Scientific Validity of Polygraph Testing: A Research Review and Evaluation), основний висновок якого вказував на відсутність на той час достатніх наукових доказів загальної валідності дослідження із використанням поліграфа, особливо у сфері масового кадрового скринінгу, при визнанні обмеженої інформативності поліграфа за вузько визначених умов (залежно від методики, кваліфікації поліграфолога, мотивації та психологічного стану обстежуваного, характеру ситуації тощо) [32]. Подібна позиція була підтверджена пізніше в огляді Національної академії наук США «The Polygraph and Lie Detection» (NRC, 2003) [33], хоча в обох цих документах підкреслюється потенціал використання поліграфа для конкретних інцидентів.

У 1985 році Конгрес США почав розглядати питання законодавчого обмеження використання поліграфа в приватному секторі на федеральному рівні, кульмінацією чого стало прийняття ЕРПА в 1988 році. Цей закон став першим рамковим федеральним нормативним актом, який встановив чіткі межі використання поліграфа в трудових відносинах.

Нормами ЕРПА встановлюється базова заборона застосування поліграфа в приватному секторі, перелік винятків і процедурні гарантії такого застосування, визначено обмеження у його використанні в межах таких винятків, регламентовано вимоги до ведення документації та розкриття інформації про проведені опитування із його використанням, встановлено повноваження Секретаря Департаменту з питань оплати праці та робочого часу Міністерства праці США (англ. Wage and Hour Division, U.S. Department of Labor) щодо забезпечення виконання закону, процедури й правил, необхідних для адміністративного забезпечення його реалізації тощо [34].

Відповідно до частини 4 статті 2 ЕРПА поліграфом є прилад, який (а) безперервно, візуально, постійно та одночасно реєструє зміни в серцево-судинних, дихальних та електродермальних патернах як мінімальні стандарти приладів; (б) використовується або резуль-

тати якого використовуються з метою надання діагностичного висновку щодо чесності чи нечесності особи ((4) SEC. 2) [34]. Цікаво, що згідно з нормами вищевказаного закону поліграф належить до категорії «Детектор брехні», до якої також входять декептограф, аналізатор голосового стресу, оцінювач психологічного стресу або будь-який інший подібний пристрій (механічний чи електричний), який використовується або результати якого застосовуються з метою надання діагностичної думки щодо чесності чи нечесності особи ((3) SEC. 2 ЕРПА) [34]. Отже, терміни «детектор брехні» та поліграф у розумінні ЕРПА не є тотожними і співвідносяться як родове та видове, де детектор брехні виступає як узагальнююче поняття для визначених у цьому нормативному акті інструментів психофізіологічного дослідження, за допомогою яких здійснюється діагностика достовірності вербальної інформації, до яких належить і поліграф.

Коло осіб, на яких поширюється ЕРПА, це працівники та потенційні працівники (кандидати на працевлаштування) незалежно від громадянства.

Суб'єктами ЕРПА є роботодавці, які беруть участь у торгівлі, впливають на неї (англ. *affecting commerce*) або займаються виробництвом товарів для торгівлі, що працюють у США ((2) SEC. 2 ЕРПА) [34].

Термін торгівля (англ. *commerce*), використаний у ЕРПА, має значення, наведене в розділі 3(b) Закону США «Про справедливі трудові стандарти» 1938 (29 U.S.C. 203(b)): торгівля, перевезення, передача або комунікація між декількома штатами або між будь-яким штатом і місцем за його межами [35].

Оскільки більшість роботодавців займаються одним або декількома видами діяльності, які в судовій практиці визнаються такими, що «впливають на торгівлю», та «... унаслідок широкого тлумачення термінів «*commerce*» та «*affecting commerce*» значна частина роботодавців підпадають під дію ЕРПА, якщо тільки вони не звільнені від цього відповідно до інших положень цього закону. Норми ЕРПА охоплюють будь-які дії, пов'язані з адмініструванням тестів на детекторі брехні (включаючи поліграф), які проходять у межах

територіальної юрисдикції США, наприклад, підготовка документів в офісі іноземної компанії в будь-якому штаті, пов'язаних із тестом на поліграфі, що відбуватиметься у відкритому морі чи за кордоном.

Водночас норми закону передбачають ряд винятків з поширення дії цього акту, які зумовлюють можливість використання детектора брехні для:

1. Державних роботодавців, а саме:

1) Уряду США, будь-якого уряду штату чи місцевого уряду, а також будь-якого політичного утворення штату чи місцевого уряду – стосовно їхніх власних працівників ((a) SEC. 7 EPPA) [34]. При цьому, термін «Уряд США» охоплює будь-яке відомство чи орган (цивільний або військовий) виконавчої, законодавчої чи судової влади, а також незалежні агентства, повністю державні корпорації та організації, що фінансуються з небюджетних коштів (англ. *nonappropriated fund instrumentalities*), а термін «політичний підрозділ штату або місцевого самоврядування» означає будь-яку організацію, яка створена безпосередньо органом штату або місцевого самоврядування або керується особами, підзвітними посадовим особам (призначеним виборними посадовими особами та/або такими, що можуть бути звільнені як посадові особи, або підзвітними виборцям).

2) Федерального уряду – під час виконання функцій контррозвідки, стосовно будь-якого експерта, консультанта або працівника підрядника, який уклав контракт з Міністерством оборони ((b) SEC. 7 EPPA), а також з Міністерством енергетики у зв'язку з діяльністю цього міністерства у сфері ядерної оборони ((v) SEC 7 EPPA) [34]. При цьому, контррозвідка означає збирання інформації та проведення заходів, спрямованих на захист від шпигунства та іншої таємної розвідувальної діяльності, саботажу, терористичних актів або вбивств, які проводяться від імені іноземних держав, іноземних чи вітчизняних організацій чи осіб.

3) Федерального уряду – під час виконання функцій розвідки або контррозвідки Національним агентством безпеки (NSA), Розвідувальним управлінням Міністерства оборони (DIA) чи Центральним розвідуваль-

ним управлінням (CIA) стосовно будь-якої особи, яка працює, прикомандирована або призначена до цих агентств; будь-якого експерта чи консультанта за контрактом; будь-якого працівника підрядника цих агентств; будь-якого кандидата на працевлаштування в цих агентствах; або будь-якої особи, яка працює в приміщеннях, де здійснюється виробництво, обробка чи зберігання секретної криптографічної інформації для зазначених агентств ((A)(i) (2) SEC. 7 EPPA) [34].

4) Федерального уряду – під час виконання функцій розвідки або контррозвідки стосовно будь-якого експерта чи консультанта (або працівника експерта/консультанта), який уклав контракт із будь-яким федеральним відомством, агентством чи програмою, службові обов'язки яких пов'язані з доступом до інформації рівня «цілком таємно» або до відомостей, що входять до програми спеціального доступу (англ. *special access program*) відповідно до § 4.2(a) Виконавчого наказу № 12356 (1982 року) (був чинний на той час), або наступного указу (насьогодні чинний наказ № 13526 (2009 року)) [36].

5) Федерального уряду – під час виконання функцій контррозвідки, стосовно будь-якого працівника підрядника Федерального бюро розслідувань Міністерства юстиції США, який виконує роботи за контрактом з Бюро ((c) SEC. 7 EPPA) [34].

2. Роботодавців, які проводять розслідування економічних збитків або завдання шкоди бізнесу, таких як крадіжка, привласнення, розтрата чи акт незаконного промислового шпигунства або саботажу якщо: 1) тест проводиться у зв'язку з триваючим розслідуванням, що стосується економічних збитків або шкоди бізнесу роботодавця, таких як крадіжка, привласнення, розтрата чи акт незаконного промислового шпигунства або саботажу; 2) працівник мав доступ до майна, яке є предметом розслідування; 3) роботодавець має обґрунтовану підозру, що працівник був причетний до інциденту чи діяльності, які є предметом розслідування ((c) SEC. 7. EPPA) [34]. При цьому, економічні збитки або шкода бізнесу можуть бути прямими (крадіжка, розтрата, промислове шпигунство, саботаж, присвоєння комерційної таємниці) та непрямими (наприклад, втрата клієнтів, збиток довіри тощо).

мими (використання бізнесу для скоєння злочину – відмивання грошей, контрабанда та ін., за умови, що збитки торкнулися бізнесу роботодавця) [37].

3. Роботодавців, основною метою діяльності яких є надання послуг інкасаторів, щодо персоналу, що займається проектуванням, встановленням і технічним обслуговуванням охоронних сигналізаційних систем, або іншого уніформованого чи одягненого в цивільне охоронного персоналу, функції якого включають захист об'єктів, матеріалів або операцій, що мають істотний вплив на здоров'я чи безпеку будь-якого штату або його політичного підрозділу, або національну безпеку США, мають доступ до об'єктів, що здійснюють виробництво, передавання або розподіл електричної чи ядерної енергії, об'єктів централізованого водопостачання, перевезення або зберігання радіоактивних чи інших токсичних відходів, об'єктів громадського транспорту, валюти, оборотних цінних паперів, дорогоцінних товарів чи інструментів, або конфіденційної інформації стосовно кандидатів на працевлаштування ((e) SEC. 7 EPPA) [34].

4. Роботодавців, уповноважених на виробництво, поширення чи відпуск контрольованої речовини, включеної до списків I, II, III або IV статті 202 Закону про контрольовані речовини (21 U.S.C. 812) (лікарських засобів) стосовно кандидата на роботу, який матиме безпосередній доступ до виробництва, зберігання, поширення чи продажу будь-якої такої контрольованої речовини та проведення тесту щодо чинного працівника, якщо: 1) тест проводиться у зв'язку з триваючим розслідуванням кримінального правопорушення чи іншої неправомірної поведінки, що стосується або потенційно може стосуватися завдання збитків чи шкоди виробництву, поширенню чи відпуску будь-якої такої контрольованої речовини цим роботодавцем; 2) працівник мав доступ до особи чи майна, які є предметом розслідування ((f) (2) SEC. 7 EPPA) [34].

Повертаючись до аналізу ЕРРА, зазначимо, що відповідно до норм цього закону роботодавцям, яким не дозволяється використовувати опитування із використанням поліграфа у трудових правовідносинах, забороняється:

1) прямо чи опосередковано вимагати, пропонувати, рекомендувати або спонукати будь-якого працівника чи потенційного працівника пройти тест на детекторі брехні;

2) використовувати, приймати, посилятися на результати або робити запити щодо результатів будь-якого тесту на детекторі брехні стосовно будь-якого працівника чи кандидата на працевлаштування;

3) звільняти, притягувати до дисциплінарної відповідальності, дискримінувати у будь-який спосіб, відмовляти у працевлаштуванні чи підвищенні, або погрожувати вчиненням будь-якої з таких дій: (a) будь-якого працівника чи кандидата на працевлаштування, який відмовляється, ухиляється або не проходить (не погоджується пройти) будь-який тест на детекторі брехні; (b) будь-якого працівника чи кандидата на працевлаштування на підставі результатів будь-якого тесту на детекторі брехні;

4) звільняти, притягати до дисциплінарної відповідальності, у будь-який спосіб дискримінувати, відмовляти у прийнятті на роботу чи підвищенні, або погрожувати вчиненням будь-якої з таких дій щодо будь-якого працівника чи кандидата на працевлаштування з тієї причини, що: (a) такий працівник чи кандидат подав будь-яку скаргу або ініціював чи спричинив ініціювання будь-якого провадження відповідно до ЕРРА або у зв'язку з ним; (b) такий працівник чи кандидат дав свідчення або має намір дати свідчення у будь-якому такому провадженні; (c) у зв'язку з реалізацією таким працівником чи кандидатом, від свого імені або від імені іншої особи, будь-якого права, закріпленого в ЕРРА [34].

Процедура використанням детекторів брехні в межах окреслених ЕРРА виключень, передбачає: права осіб, що проходять опитування; вимоги до кваліфікації осіб, що проводять опитування, їх обов'язки та етичні стандарти; обов'язки роботодавців, які можуть використовувати поліграф, вимоги до процедури опитування; правовий режим інформації, що отримується в результаті опитування із використанням детектора брехні.

Особа, що проходить опитування, має право:

1) бути працевлаштованою без проходження опитування із використанням детектора брехні;

2) припинити опитування на будь-якому етапі за власним рішенням;

3) на гарантоване невтручання у сферу приватного та особистого життя, зокрема щодо переконань, поглядів чи відомостей, які не стосуються мети опитування;

4) на захист від дискримінаційних чи некоректних запитань, зокрема таких, щодо релігійних чи політичних переконань, належності до релігійних, політичних або профспілкових організацій, расових питань чи аспектів сексуальної поведінки;

5) бути звільнена від опитування, якщо надано достатні письмові докази від лікаря про те, що вона перебуває у медичному чи психологічному стані (англ. *a medical or psychological condition*), який може спричинити аномальні фізіологічні реакції під час тестування на поліграфі, або проходить лікування;

6) отримати завчасне письмове повідомлення, яке містить дату, час і місце проведення тесту, інформацію про право отримати та здійснити консультацію з адвокатом або представником працівників (англ. *employee representative*), яким може бути представник профспілки чи інша особа, уповноважена представляти інтереси працівника (наприклад, колега чи довірена особа), яка не є адвокатом, перед кожним етапом тестування, характер і особливості тестів, а також про прилади, що використовуються під час їх проведення, про те, чи містить приміщення для тестування дзеркало з двостороннім оглядом, камеру або будь-який інший пристрій, за допомогою якого може здійснюватися спостереження за тестом, чи буде використано будь-який інший пристрій, зокрема пристрій для фіксації чи моніторингу тесту; або інформацію що роботодавець або особа, яка проходить тестування, можуть (за взаємного відома) здійснити запис тесту;

7) заслухати та підписати письмове повідомлення з інформуванням, що особа не зобов'язана проходити опитування як умову працевлаштування, що заява, зроблена під час тесту, може становити додатковий під-

тверджувальний доказ для цілей ухвалення несприятливого кадрового рішення у визначених випадках, про юридичні права та засоби захисту, доступні для особи, що проходить тестування, у разі проведення опитування із використанням з порушенням норм ЕРРА, про юридичні права та засоби захисту роботодавця;

8) ознайомитися з усіма запитаннями, які ставитимуться під час опитування, та бути поінформованою про право припинити тест у будь-який момент;

9) на етапі фактичного опитування відповісти лише на ті запитання, що були попередньо подані в письмовій формі для ознайомлення перед опитуванням;

10) на додаткове інтерв'ю після опитування з роботодавцем до ухвалення будь-якого несприятливого кадрового рішення;

11) отримати письмову копію будь-якого висновку чи заключення, зробленого за результатами опитування;

12) отримати копію запитань, поставлених під час тесту, разом із відповідними зафіксованими поліграфологічними діаграмами відповідей;

13) при порушенні норм ЕРРА подати скаргу до Департаменту з питань оплати праці та робочого часу Міністерства праці США або позов до суду [34].

Проводити опитування на детекторі брехні можуть особи, які мають чинну та дійсну ліцензію, видану органами ліцензування й регулювання у штаті, у якому проводиться тестування, якщо така ліцензія вимагається законодавством цього штату, та фінансове забезпечення у вигляді гарантійного зобов'язання щонайменше на суму 50 000 доларів США або еквівалентне покриття професійної відповідальності (SEC. 8 ЕРРА) [34].

Особа, що проводить опитування із використанням детектора брехні зобов'язана:

1) за результатами тестування у письмовій формі та виключно на підставі аналізу поліграфологічних діаграм підготувати висновок чи заключення щодо тесту, який не містить інформації, окрім зізнань, відомостей, фактичних обставин справи та тлумачення діаграм, що мають відношення до мети й задекларованих завдань тесту та жодних рекоменда-

цій щодо працевлаштування особи, що проходила тестування та надати цей висновок особі, що проходила тестування;

2) зберігати всі висновки, звіти, діаграми, письмові запитання, списки та інші записи, пов'язані з тестуванням, протягом щонайменше трьох років після проведення тесту.

Вимоги до процедури опитування містять:

1) обов'язковість етапів опитування (попередній, фактичного опитування, після опитування);

2) кількісне та часове обмеження проведення опитувань із використанням поліграфа (не більше п'яти протягом одного календарного дня, у який проводиться опитування, тривалістю не менш ніж 90 хвилин);

3) формулювання запитань у формі, що виключає приниження чи безпідставне втручання в особисту сферу особи, що проходить опитування, виключення запитань щодо релігійних переконань чи належності до релігійних організацій, переконань чи поглядів щодо расових питань, політичних переконань чи належності до політичних організацій, будь-яких питань, що стосуються сексуальної поведінки; переконань, належності, поглядів чи законної діяльності, пов'язаних із профспілками або трудовими організаціями;

4) не проведення опитування у випадках, якщо надано достатні письмові докази від лікаря про те, що особа, яка проходить тестування, перебуває у медичному чи психологічному стані, який може спричинити аномальні фізіологічні реакції під час тестування на поліграфі, або проходить лікування.

Роботодавці, які можуть використовувати поліграф, зобов'язані:

1) розмістити в такому місці, де його можуть легко помітити працівники і кандидати на працевлаштування, та забезпечити зберігання у належному стані на своїй території плаката, який роз'яснює норми ЕРПА;

2) зберігати копію заяви, яка описує конкретний інцидент або діяльність, що підлягає розслідуванню, та підставу для тестування конкретного працівника, а також підтвердження вручення цієї заяви обстежуваному (у випадках проведення опитування із використанням детектора брехні при розслідуванні економічних чи інших збитків);

3) вести записи, які безпосередньо ідентифікують збитки, а також характер доступу працівника до особи або майна, що є предметом розслідування (роботодавці, які виробляють, поширюють або видають контрольовані речовини) [34].

Правовий режим інформації, що отримується в результаті опитування із використанням детектора брехні, передбачає встановлення заборони на розкриття відомостей, отриманих під час опитування, за винятком певних випадків.

Особі, що проводила опитування із використанням поліграфа, дозволяється розкривати інформацію, отриману під час опитування, опитуваному або будь-якій іншій особі, спеціально визначеній опитуваним у письмовій формі, роботодавцю, який ініціював проведення тесту або будь-якому суду, державному органу, арбітру чи медіатору – відповідно до належної правової процедури, на підставі ухвали суду, що має відповідну юрисдикцію.

Роботодавець, для якого було проведено опитування із використанням детектора брехні, може розкривати інформацію про його результати опитуваній особі та державному органу, але лише тією мірою, наскільки розкрита інформація є визнанням у вчиненні кримінального правопорушення (SEC. 9 ЕРПА) [34].

Контроль за виконанням норм ЕРПА покладено на Відділ з питань оплати праці та робочого часу Міністерства праці США, Секретар якого має право:

1) видавати такі правила та нормативні акти, які є необхідними або доцільними для виконання ЕРПА;

2) співпрацювати з регіональними, державними, місцевими та іншими органами, а також співпрацювати та надавати технічну допомогу роботодавцям, профспілковим організаціям і агентствам зайнятості з метою сприяння реалізації положень ЕРПА;

3) розглядати скарги працівників, проводити розслідування та перевірки роботодавців, а також вимагати ведення документації, необхідної або доцільної для виконання ЕРПА;

4) примусово збирати докази (викликати судовими повістками (subpoena) свідків для

дачі показів, вимагати надання документів, записів та інших доказів, проводити слухання і розслідування у зв'язку з можливими порушеннями ЕРПА тощо), тобто такі повноваження, як і Федеральна торгова комісія (FTC), визначені у статтях 9 і 10 Закону про FTC (15 U.S.C. §§ 49–50);

5) порушувати провадження з метою припинення порушень ЕРПА [34].

У випадку порушення прав (незаконного застосування опитування із використанням детектора брехні) працівник від свого імені чи імені інших працівників або кандидатів на працевлаштування, що перебувають у подібному становищі, має право звернутися безпосередньо до федерального суду чи суду штату, який має відповідну юрисдикцію, з позовом про відшкодування шкоди.

За порушення вимог ЕРПА на роботодавців можуть бути покладені такі санкції: штраф у розмірі від 25 597 до 26 262 доларів США (розмір штрафу було збільшено 15 січня 2025 року з 10 000 доларів, з поправкою на інфляцію) [38]; поновлення працівника на роботі, призначення працівника на посаду, підвищення, виплата втрачених заробітку та пільг; відшкодування витрат (включаючи оплату адвоката).

Права та процедури, передбачені ЕРПА, не можуть бути скасовані чи обмежені шляхом укладення договору або будь-яким іншим способом, за винятком випадків, коли така відмова є складовою письмової мирової угоди, погодженої та підписаної сторонами у справі чи за скаргою, розглянутими відповідно ((d) SEC. 6 ЕРПА) [34].

Опитування осіб із використанням поліграфа, що проводяться суб'єктами, яким дозволено його використання, здійснюються відповідно до нормативно-правових актів, що формують самостійні спеціальні режими правового регулювання застосування поліграфа в цих органах. Так, у Державному департаменті США такі дослідження регламентуються розділом 12 FAM 251 Зводу відомчих нормативних актів Державного департаменту США (англ. Foreign Affairs Manual (FAM)), який встановлює політику та процедури застосування поліграфічних перевірок у системі Державного депар-

таменту США (англ. U.S. Department of State), визначаючи підстави, межі та умови їх проведення [39]; у Міністерстві оборони США – параграфом 1564а Кодексу США (англ. U.S. Code) [40], який встановлює правові підстави застосування Програми використання поліграфа (англ. Counterintelligence Polygraph Program) [41], Програми поліграфа та оцінки довіри (англ. Polygraph and Credibility Assessment Program (DoD Instruction 5210.91) [42]. Параграф 303 Закону про національну безпеку (англ. National Security Act of (1947) [43], Закон про дозвіл на розвідувальну діяльність (англ. Intelligence Authorization Act), що приймається на відповідний рік, Виконавчий наказ 13467 від 30 липня 2008 року (англ. Executive Order 13467 [44]) дозволяють використання поліграфів у Центральному розвідувальному управлінні (CIA), Агентстві національної безпеки (NSA), Агентстві національної безпеки (DIA) [45], а внутрішні регламенти Федерального бюро розслідувань, Міністерства внутрішньої безпеки, Служби з контролю за наркотиками дозволяють використання поліграфа в цих органах (FBI Domestic Investigations and Operations Guide (DIOG)) [46], DHS Instruction 121-01-007: Use of the Polygraph [47], DEA Manual – Chapter on Polygraph Use) [48] тощо. При цьому, в положеннях цих нормативних актів закріплюються аналогічні за змістом стандарти використання поліграфа (добровільність участі, вимоги до кваліфікації поліграфолога, вимоги до процедури дослідження тощо), подібні до передбачених в ЕРПА, що зумовлено спільною метою – мінімізацією ризиків зловживань під час поліграфічних перевірок.

Висновки. Аналіз правового регулювання використання поліграфа в США дозволив нам дійти таких висновків:

у цій країні використання поліграфа пройшло шлях від масового, неврегульованого та неконтрольованого застосування у трудових відносинах до суттєвого обмеження шляхом ухвалення ЕРПА. Порушення балансу інтересів і численні випадки порушення прав осіб, які проходили опитування із використанням поліграфа, спричинили хвилю скарг, масові судові позови та потужний суспільний тиск, що, зрештою, зумовило необхідність законо-

давчого врегулювання відносин у сфері його використання;

доктринальна критика наукової обґрунтованості (валідності) поліграфа відіграла істотну роль у формуванні нормативної позиції щодо обмеження його використання в приватній сфері і прийнятті ЕРПА;

ЕРПА закріпив загальну імперативну заборону щодо використання «детектора брехні» для роботодавців приватної сфери з: а) примусу працівників чи кандидатів на працевлаштування до проходження опитування із використанням детектора брехні; б) використання результатів такого опитування як підстави для кадрових рішень; в) здійснення дій, спрямованих на обмеження трудових прав працівника чи кандидата у зв'язку з відмовою від проходження тестування або з огляду на його результати; г) вчинення будь-яких форм дискримінації чи переслідування осіб, які скористалися правом на захист, подали скаргу, ініціювали провадження або дали свідчення у відповідних процедурах;

ЕРПА передбачає ряд винятків, які дозволяють використання поліграфа в діяльності ряду суб'єктів (Уряду США, будь-якого уряду штату чи місцевого уряду, а також будь-якого політичного утворення штату чи місцевого уряду, Національного агентства безпеки (NSA), Розвідувального управління Міністерства оборони (DIA), Центрального розвідувального управління (CIA), Федерального бюро розслідувань (FBI), Державного департаменту США (тощо щодо будь-якої особи, пов'язаної з діяльністю цих агентств: співробітника, підрядника, консультанта, кандидата на працевлаштування чи працівника тощо);

механізм дозволеного використання поліграфа передбачає встановлення можливості для окремих роботодавців у певних випадках при дотриманні визначених умов такого використання, що забезпечують права працівників / кандидатів на працевлаштування (стандартів використання поліграфа);

до стандартів використання поліграфа належать: закріплення прав осіб, що проходять опитування, гарантій добровільності згоди на проведення опитування із використанням поліграфа; встановлення вимог до кваліфікації поліграфологів та їх обов'язків,

обов'язків роботодавців, які можуть використовувати поліграф, вимог до процедури опитування, особливого правового режиму інформації, що отримується в результаті дослідження із використанням поліграфа, механізму оскарження дій роботодавців в адміністративному порядку (до спеціально уповноваженого підрозділу), а також у судовому порядку, та відповідальності;

використання поліграфа в діяльності суб'єктів, яким дозволено таке використання, здійснюються відповідно до окремих нормативно-правових актів, що формують самостійні спеціальні режими правового регулювання застосування поліграфа в їх діяльності, при цьому, в положеннях цих актів закріплюються аналогічні за змістом стандарти використання поліграфа (добровільність участі, вимоги до кваліфікації поліграфолога, вимоги до процедури дослідження тощо), подібні до передбачених в ЕРПА, що зумовлено спільною метою – мінімізацією ризиків зловживань під час психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа;

при дозволеному використанні доктринальна критика наукової обґрунтованості (валідності) поліграфа не ігнорується повністю, а компенсується дотриманням умов, що забезпечують інтереси працівників / кандидатів на працевлаштування стандартами використання поліграфа.

Підсумовуючи зазначене, констатуємо, що досвід США переконує: використання поліграфа, насамперед в приватному секторі, без належного правового регулювання та чітко окреслених умов застосування може призвести до дисбалансу інтересів при його використанні, систематичного порушення прав людини, втручання у приватну сферу її життя, а це, своєю чергою, генерує ризики суспільного опору і створює передумови посилення критики поліграфа, із зазначенням в якості аргументів його обмеженої інформативності та результативності. Відтак українському законодавцю при розробленні власної моделі правового регулювання відносин у сфері використання поліграфа варто врахувати американський досвід у цій сфері, що дасть змогу уникнути повторення вже відомих помилок і проблем та створити ефективну,

збалансовану й справедливу систему регулювання відносин, що виникають при використанні поліграфа. Американський досвід цінний передусім як набір правових запобіжників, як-от через закони на кшталт ЕРРА, а не як аргумент за чи проти використання поліграфа загалом. Якщо держава розширює сфери застосування цього технічного пристрою, це має супроводжуватися симетричним посиленням правових гарантій: встановленням прав осіб, що проходять опитування із використанням поліграфа, вимог до про-

цедури такого опитування, особливого правового режиму інформації, що отримується в результаті опитування, ефективних механізмів оскарження, уніфікованих процедурних стандартів опитування, належного забезпечення кваліфікації поліграфологів, акредитації їх підготовки, обов'язків для роботодавців, які можуть використовувати поліграф, незалежного контролю і відповідальності. Саме така нормативна архітектура дозволить ефективно використовувати поліграф в різних сферах суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Leshkovych T. Use of Polygraph in Ukraine. *European Polygraph*. 2013. Vol. 7. № 1. 2013. P. 11-21. URL : <https://www.polygraph.pl/vol/EP2013-1-Leshkovych.pdf>
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Про поліграфологічну діяльність : проект закону України від 4 березня 2016 року № 4094-1. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4094-1&skl=9; Про поліграфічну діяльність : проект закону від 4 березня 2016 року № 4094-1. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/JH35Q1AA?an=3>
4. Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі : проект Закону України від 17 лютого 2016 року № 4094. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58203
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо проведення добровільного попереднього психіатричного, наркологічного огляду та психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа кандидатів у народні депутати України): проект закону України від 20 жовтня 2019 року № 2326. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/567>
6. Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (щодо проходження перевірки на поліграфі): проект закону України від 15 листопада 2019 року № 2460. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/443>
7. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади: проект закону від 03 липня 2023 року № 9454. URL. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42188>;
8. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади: проект закону від 11 липня 2023 року № 9454-1. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42274>;
9. Про проведення дослідження із застосуванням поліграфа стосовно певних категорій посадових осіб органів державної влади України: проект закону України від 7 грудня 2023 року № 10322. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43353> ;
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення організаційно-правових засад здійснення контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України : проект закону від 8 квітня 2022 року № 7267. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39389>;
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення контррозвідувальної діяльності та посилення інституційної спроможності суб'єктів її здійснення під час відсічі збройної агресії проти України : проект закону від 29 листопада 2022 року № 7684-д. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40931>;
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності : проект закону від 17 травня 2022 року № 7380. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39613>;
13. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності : проект закону від 31 травня 2022 року № 7380-1. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39721>;

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності : проект закону від 1 червня 2022 року № 7380-2. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39724> ;
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури : Закон України від 31 липня 2025 року № 4560-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4560-20#Text>
16. Krapohl D. J., Shaw P. K. *Fundamentals of Polygraph Practice*. Academic Press, San Diego, CA. 2015. 399 p.
17. Beitel J.F. Ethical issues in polygraph testing. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 1995. Vol. 10, No. 3. P. 12–18.
18. Faigman D.L. *Legal Alchemy: The Use and Misuse of Science in the Law*. New York: W.H. Freeman, 1999. 372 p.
19. Saxe L. Lying: Thoughts of an applied social psychologist. *American Psychologist*. 1991. Vol. 46, No. 4. P. 409–415.
20. Про затвердження висновку Пленуму Верховного Суду щодо проектів законів України «Про внесення змін до Закону України «Про судову оцінку і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454 від 03 липня 2023 року) та «Про внесення змін до Закону України «Про судову оцінку і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454-1 від 11 липня 2023 року) : Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2023 року № 19. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/postanovi_plenumu/postanova_plenumu_19_2023_08_04
21. Бережний О. І. Допустимість і доказове значення результатів психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 615–617. URL : http://lsej.org.ua/11_2022/149.pdf
22. Градун С. А. Правові і наукові основи використання поліграфа в кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081 Право; Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2025. 250 с. URL : https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2025/03/dys_gradun.pdf
23. Когутич І. Поліграф у Польщі та Україні: історія, сучасний стан і перспективи. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 92–116. URL : <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%E2%84%962.pdf>
24. Лешкович Т. А. Використання поліграфа в розслідуванні злочинів: сучасний стан та перспективи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2014. 20 с. URL : <https://dSPACE.nlu.edu.ua/handle/123456789/14157>
25. Маріна Ю. Деякі особливості застосування поліграфа у кримінальному провадженні в Україні та світі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4 (125). С. 191–194. URL : <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/12284>
26. Мінка Т. П. Європейський досвід використання поліграфа: шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання для України. *Правова позиція*. 2023. № 4 (41). С. 145–147. URL : <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/4/29.pdf>
27. Мовчан Д. А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 5. С. 256–262.
28. Мокрицька А., Сліпченко Т. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: досвід зарубіжних країн. *Актуальні проблеми права*. 2019. № 1 (2). С. 163–168.
29. Мотлях О. І. Нормативно-правове регулювання використання поліграфа правоохоронними органами зарубіжних країн. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України*. Серія: Право та державне управління. 2011. № 4. С. 169–173.
30. Яремчук Р.А. Зарубіжний досвід і вітчизняна практика використання поліграфологічних досліджень у діяльності правоохоронних органів. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 32 – 40.
31. Specific Incident Polygraph Testing under the Employee Polygraph Protection Act of 1988. Ryan K. Brown URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/267978465.pdf>
32. U.S. Congress, Office of Technology Assessment. *Scientific Validity of Polygraph Testing: A Research Review and Evaluation*. Washington, DC, 1983. URL: <https://sgp.fas.org/othergov/polygraph/ota/index.html>

33. National Research Council; Committee to Review the Scientific Evidence on the Polygraph; Board on Behavioral, Cognitive, and Sensory Sciences; Division of Behavioral and Social Sciences and Education. The Polygraph and Lie Detection. Washington, DC: The National Academies Press, 2003. – 416 с. URL: <https://nap.nationalacademies.org/catalog/10420/the-polygraph-and-lie-detection>
34. Employee Polygraph Protection Act of 1988, Public Law 100–347, 29 U.S. Code §§ 2001–2009. Washington, D.C.: U.S. Government Publishing Office, 1988. <https://www.dol.gov/agencies/whd/polygraph>
35. 29 U.S.C. § 203(b). Fair Labor Standards Act of 1938. URL : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/29/203>
- 36 Executive Order 13526. Classified National Security Information. URL : <https://www.govinfo.gov/app/details/DCPD-200901022>
37. Code of Federal Regulations. URL : <https://www.ecfr.gov/current/title-29/subtitle-B/chapter-VI/subchapter-C/part-801>
38. Employee Polygraph Protection Act. 29 USC 2001. Civil Money Penalty Inflation Adjustments. 29 C.F.R. Part 801. URL : <https://www.dol.gov/agencies/whd/polygraph>
39. U.S. Department of State. 12 FAM 250. Polygraph Examinations. Foreign Affairs Manual. URL: <https://fam.state.gov/fam/12fam/12fam0250.html>
40. United States Code. Title 10 – Armed Forces. § 1564a. Counterintelligence polygraph program. Washington, D.C.: U.S. Government Publishing Office, 2024. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/1564>
41. 10 U.S.C. § 1564a. Counterintelligence polygraph program. <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/1564a>
42. Department of Defense. DoD Instruction 5210.91. Polygraph and Credibility Assessment (PCA) Procedures. Washington, D.C., 12 Aug. 2010 (as amended). URL: <https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodi/521091p.pdf>
43. National Security Act of 1947. Section 303. Advisory committees and personnel. Washington, D.C.: U.S. Government Publishing Office, 1947. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title50-section302>.
44. Executive Order 13467. Reforming Processes Related to Suitability for Government Employment, Fitness for Contractor Employees, and Eligibility for Access to Classified National Security Information. 30 June 2008. Federal Register. URL: <https://irp.fas.org/offdocs/eo/eo-13467.htm>
45. U.S. Congress. Intelligence Authorization Act for Fiscal Year 2024: Public Law No. 118–XX. – Washington, D.C.: U.S. Government Publishing Office, 2023. URL. <https://www.congress.gov/bill/118th-congress/house-bill/393>
46. Central Intelligence Agency. CIA Polygraph Program Procedures [Internal Security Directive]. Langley, VA: CIA, 2017. URL: <https://www.cia.gov>
47. U.S. Department of Homeland Security. DHS Instruction 121-01-007-01. Personnel Suitability and Security Program. Revision 01. Washington, D.C.: DHS, 2010. URL: <https://www.dhs.gov/publication/dhs-instruction-121-01-007-01-personnel-suitability-and-security-program>
48. DEA Manual – Chapter on Polygraph Use. URL : <https://sam.gov/opp/fd2095904f984defa41d519558c795e3/view>

Дата першого надходження статті до видання: 21.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9:35.072.2

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.22>**Баркалов О. О.,**кандидат технічних наук, докторант
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0009-0004-8814-2763

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА В СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ

Анотація. У статті проаналізовано міжнародні практики у сфері надрокористування з акцентом на підходи держав Європейського Союзу, де політика сировинної безпеки поєднується з високими стандартами охорони довкілля та процедурної справедливості. Метою роботи є узагальнення правових та інституційних механізмів доступу до надр і визначення інструментів, що мінімізують екологічні й соціальні ризики видобутку. Дослідження ґрунтується на порівняльно-правовому аналізі права ЄС і національних моделей (ліцензії/концесії) у низці країн ЄС, а також на систематизації практик нагляду й звітності. Встановлено, що «європейська модель» має комплексний характер: гірничий дозвіл не є самодостатнім і реалізується у зв'язці з процедурою оцінки впливу на довкілля, водоохоронними вимогами, режимами охорони біорізноманіття, правилами управління відходами видобувної промисловості та механізмами екологічної відповідальності за шкоду. Показано значення фінансових гарантій рекультивації та планів закриття, які переводять витрати на відновлення територій у передбачуваний елемент проєктної моделі. Обґрунтовано, що прозорість платежів і розкриття інформації про надрокористування підсилюють підзвітність держави й компаній та знижують корупційні ризики. Окрему увагу приділено тренду ЄС щодо критичної сировини, який стимулює прискорення дозвоільних процедур через координацію («єдині точки контакту»), цифровізацію та паралелізацію етапів без зниження екологічних стандартів. Зроблено висновок, що ефективне надрокористування в ЄС забезпечується поєднанням стабільних правил, науково обґрунтованих критеріїв допустимості впливів, дієвого контролю та участі громад на ранніх стадіях прийняття рішень. Практичне значення статті полягає у формуванні рекомендацій для удосконалення національного регулювання: прозорі конкурси на ділянки надр, інтегрований моніторинг, відкриті реєстри дозволів і платежів та обов'язкові фінансові гарантії відновлення довкілля. Також окреслено типові інституційні рішення для підвищення якості контролю.

Ключові слова: надрокористування, адміністративно-правовий статус, центральні органи виконавчої влади, права та обов'язки суб'єкта публічної адміністрації, повноваження, контроль, нагляд, контроль діяльності, надра, надрокористування, публічна адміністрація, владні повноваження, адміністративна процедура.

Barkalov O. O. International practices in the field of subsoil use

Abstract. This article analyzes international practices in the field of subsoil use, focusing on approaches adopted by European Union Member States, where raw-material security policies are combined with high standards of environmental protection and procedural fairness. The aim of the study is to synthesize the legal and institutional mechanisms governing access to subsoil resources and to identify tools that minimize the environmental and social risks associated with extraction. The research is based on a comparative legal analysis of EU law and national models (licenses/concessions) in a number of EU countries, as well as on a systematization of oversight and reporting practices. It is established that the "European model" is comprehensive in nature: a mining permit is not self-sufficient and is implemented in conjunction with environmental impact assessment procedures, water-protection requirements, biodiversity conservation regimes, rules on the

management of waste from extractive industries, and mechanisms of environmental liability for damage. The study highlights the significance of financial guarantees for reclamation and mine-closure plans, which transform restoration costs into a predictable element of the project model. It is substantiated that transparency of payments and disclosure of information on subsoil use strengthen the accountability of both the state and companies and reduce corruption risks. Particular attention is paid to the EU trend concerning critical raw materials, which encourages faster permitting through coordination ("single points of contact"), digitalization, and parallelization of stages without lowering environmental standards. The article concludes that effective subsoil use in the EU is ensured by a combination of stable rules, scientifically grounded criteria for the acceptability of impacts, effective supervision, and early public participation in decision-making. The practical value of the article lies in developing recommendations for improving national regulation: transparent tenders for subsoil plots, integrated monitoring, open registers of permits and payments, and mandatory financial guarantees for environmental restoration. Typical institutional solutions for improving the quality of oversight are also outlined.

Key words: *subsoil use; administrative and legal status; central executive authorities; rights and obligations of public administration entities; powers; control; supervision; oversight activities; subsoil; public administration; authoritative powers; administrative procedure.*

Постановка проблеми. Міжнародна практика у сфері надрокористування показує, що головна проблема полягає в пошуку балансу між економічною вигодою від видобутку та захистом довкілля й прав місцевих громад. У різних країнах правила ліцензування, доступу до геологічної інформації, розподілу ренти та екологічного контролю суттєво відрізняються, що створює ризики непрозорості, корупції й нерівних умов для інвесторів. Додатково загострюють ситуацію сучасні виклики: ESG-вимоги, декарбонізація, видобуток критичних мінералів, а також спори між державою і інвесторами через зміну регуляторних правил. Отже, проблематика зводиться до потреби у прозорих, стабільних і справедливих механізмах управління надрами, які одночасно гарантують інвестиційну привабливість, екологічну безпеку та соціальну легітимність проєктів.

Метою статті є узагальнити міжнародну практику регулювання надрокористування та визначити ефективні інструменти, що забезпечують прозорість, екологічну безпеку й справедливий розподіл рентних доходів. Також мета полягає у виявленні кращих практик (ліцензування, фіскальні режими, контроль, участь громад) і формуванні рекомендацій для вдосконалення національного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі та аналітиці міжнародних організацій питання надрокористування досліджується переважно в межах ресурсного врядування: моделі надання прав (ліцензії/концесії/угоди про розподіл продук-

ції), фіскальні механізми (роялті, податки, рента) і прозорість доходів. Окремий напрям становлять дослідження екологічних стандартів та процедур ОВД/СЕО, управління ризиками забруднення й рекультивації, а також інтеграції ESG-вимог у видобувні проєкти. Значну увагу приділяють соціальному виміру – участі місцевих громад, механізмам консультацій, запобіганню конфліктам і дотриманню прав людини. Водночас дискусійними залишаються питання балансування стабільності правил для інвесторів і права держави змінювати регулювання, а також ефективності контролю за виконанням ліцензійних умов і відповідальності за порушення.

Виклад основного матеріалу. Надрокористування в державах Європейського Союзу формується на перетині трьох рівнів регулювання: 1) національного гірничого права (власність на надра, ліцензування/концесії, технічна безпека); 2) екологічного права ЄС (оцінка впливу на довкілля, вода, біорізноманіття, відходи, промислові викиди, відповідальність за шкоду); 3) політики ЄС щодо стратегічної сировини та промислової безпеки. Саме поєднання цих рівнів і створює «європейську модель» видобувної діяльності: видобуток допускається, але лише за умови науково обґрунтованого доведення прийнятності впливів, прозорих процедур та реальних механізмів запобігання шкоді й її відшкодування.

Важливою рисою є те, що ЄС не має «єдиного гірничого кодексу» для всіх держав-членів: право надання дозволів та організація видобутку залишаються переважно в ком-

петенції держав. Водночас екологічні директиви та регламенти ЄС задають мінімальні стандарти, які безпосередньо впливають на строки, складність і зміст дозвільних процедур (наприклад, ЕІА/ОВД, Natura 2000, водні стандарти) [1].

У більшості країн ЄС корисні копалини розглядаються як ресурс публічного значення, щодо якого держава встановлює особливий режим доступу. Ілюстративним є приклад Іспанії: її гірниче законодавство прямо підкреслює публічний (державний) характер родовищ і опору на адміністративну концесію як ключовий інструмент допуску до видобутку [2].

На практиці доступ до надр у країнах ЄС організований через комбінацію таких інструментів:

1. дозвіл/ліцензія на геологічне вивчення (exploration);
2. дозвіл/концесія на видобування (extraction);
3. екологічний дозвіл та/або інтегрований дозвіл на викиди/скиди (у залежності від виду діяльності);
4. просторове планування (land-use planning) і спеціальні погодження;
5. фінансові гарантії, плани закриття, рекультивації та управління відходами.

Європейська практика виходить з того, що «право видобувати» – це не один документ, а ланцюг дозволів, причому екологічні процедури часто є системоутворюючими і визначають долю проекту ще до стадії промислової розробки. Це особливо помітно у країнах Півночі Європи та Центральної Європи, де високий рівень екологічних вимог поєднується з чіткою адміністративною організацією.

Фінляндія демонструє модель, у якій гірничий дозвіл не «поглинає» екологічний. Для відкриття та здійснення видобутку потрібні щонайменше гірничий дозвіл і дозвіл з безпеки, а також інші дозволи, серед яких ключовим є екологічний дозвіл (видається екологічним органом) [3].

Така багатокомпонентність має дві переваги: 1) спеціалізація органів (технічна безпека й надрокористування – одна інституція, екологічні впливи – інша); 2) можливість деталізувати умови та контроль саме там,

де ризики найбільші (вода, хвости, пил, шум, біота).

Додатковий вимір – нагляд: у фінській практиці екологічний контроль і радіаційний нагляд здійснюють різні компетентні органи, що знижує ризик «розмивання» відповідальності та підсилює інституційну стійкість контролю.

Швеція є типовим прикладом, коли для початку видобутку необхідні паралельні рішення: експлуатаційна концесія за Minerals Act та екологічний дозвіл за Environmental Code, причому екологічні дозволи щодо видобувних операцій розглядаються спеціалізованими інституціями (зокрема, земельно-екологічними судами) [4]. Ця «подвійність» не є бюрократичною надмірністю: вона створює механізм взаємної перевірки – гірниче право фіксує титул і рамки користування, а екологічне право забезпечує вимірювані умови допустимості впливу. В англійських джерелах шведського права підкреслюється також зв'язок процедури надання концесії з вимогами щодо оцінки впливів.

Німецьке гірниче право (Bundesberggesetz) демонструє підхід, коли сам «майново-правовий титул» (умовно – ліцензія) не дає автоматичного права розпочати видобуток: для фактичної діяльності необхідне схвалення операційних планів, які уточнюються та адаптуються під хід робіт [5]. Це важливий інструмент управління ризиками: замість одnorазового рішення на десятиліття, держава отримує процедурні «контрольні точки», де можна уточнювати вимоги до технологій, безпеки, моніторингу і рекультивації.

Польська модель опирається на геолого-гірничий закон, який, окрім процедур доступу до ресурсу, спеціально акцентує вимоги щодо охорони підземних вод та інших елементів довкілля під час ведення регульованої діяльності [6]. На практиці це означає, що екологічне рішення/умови можуть стати «ядром» пакета документів для концесії, а тривалість екологічного етапу істотно впливає на загальну швидкість інвестування (що характерно для багатьох держав-членів ЄС).

Португалія демонструє модель, де ключова компетенція щодо ліцензування зосереджена в профільному державному органі

(DGEG), який відповідає за дозволи на розвідку й видобування для державних родовищ, а також за ліцензії для кар'єрів (quarries) [7]. Такий дизайн адміністративної системи зручний для інвестора (одна «точка» галузевих процедур), але він не скасовує необхідності проходження екологічних процедур відповідно до права ЄС.

Іспанське гірниче право історично спирається на концесійну модель і визнає родовища благом публічного домену. Водночас державний устрій та автономії означають, що практична реалізація дозволів може включати значний регіональний компонент (просторове планування, екологічні погодження, вимоги до рекультивації), що є типовим для низки країн ЄС із децентралізованою системою управління [8].

Окремі аспекти державного регулювання надрокористування урегульовані спеціальними нормами міжнародного законодавства. Директива про оцінку впливу на довкілля вимагає ідентифікувати та оцінити прямі й непрямі ефекти проектів на людину, флору і фауну, ґрунти, воду, повітря, клімат, ландшафт, матеріальні активи й культурну спадщину, а також взаємодію цих факторів [9]. Єврокомісія підкреслює, що перегляд директиви (введений у дію у 2014 році) мав посилити якість прийняття рішень без «послаблення» екологічних запобіжників. У видобувній сфері це означає: навіть коли держава готова надати титул на надра, проект повинен пройти процедуру, де розглядаються альтернативи, кумулятивні впливи, заходи пом'якшення та моніторинг.

Водна рамкова директива задає орієнтир «доброго» хімічного статусу поверхневих і підземних вод та закріплює логіку зниження й усунення забруднення та підтримання водних екосистем [10]. Для надрокористування практичні наслідки – жорсткіші вимоги до водовідливу, очищення шахтних вод, контролю кислотного дренажу, охорони водозаборів та обмежень у чутливих басейнах.

Директива про оселища створює основу мережі Natura 2000 та вимагає спеціальної оцінки впливів планів/проектів на відповідні території. Єврокомісія у своїх поясненнях щодо дозвільної процедури підкреслює, що

така оцінка повинна спиратися на надійні наукові докази та містити повні й визначені висновки, які усувають обґрунтований науковий сумнів щодо впливів проекту [11].

У практиці держав-членів це часто стає одним із найбільш конфліктних вузлів: видобуток може бути економічно значущим, але якщо він загрожує цілям збереження території Natura 2000, доведення «сумісності» може виявитися надзвичайно складним.

Директива 2006/21/ЄС спеціально присвячена управлінню відходами від видобутку (відвали, хвости, шлами тощо) і запроваджує заходи для запобігання або мінімізації негативних впливів на довкілля та здоров'я [12]. Для проектів це означає обов'язковість планування циклу «відкриття–експлуатація–закриття», включно з інженерною та екологічною безпекою об'єктів зберігання, моніторингом та підготовкою до аварійних ризиків.

Європейська директива про екологічну відповідальність створює режим, за яким особа, що спричинила екологічну шкоду, відповідає за її усунення (remediation) та/або превентивні дії у разі загрози шкоди [13]. Для надрокористування це має системний ефект: у країнах ЄС проектний дизайн і фінансова модель повинні включати витрати на запобігання, моніторинг і потенційну ліквідацію наслідків, а не перекладати ці ризики на державу чи громади.

Коли видобуток пов'язаний із переробкою, збагаченням або металургійними процесами, актуалізується директива про промислові викиди (IED) і підхід найкращих доступних технологій (BAT). ЄС прямо закріплює, що інсталяції повинні запобігати та зменшувати забруднення шляхом застосування BAT, а висновки BAT слугують орієнтиром для дозволів. Це стимулює технологічну модернізацію й уніфікує «екологічну якість» промислової частини видобувних ланцюгів у ЄС.

Відзначу, що Європейська модель надрокористування все частіше оцінюється не лише через «дозволено/не дозволено», а через ступінь довіри до процедур. Одним із інструментів цієї довіри стала вимога прозорості платежів видобувних компаній на користь держави: Директива 2013/34/ЄС передбачає звітування про платежі урядам

для компаній видобувних галузей, з логікою звітності на рівні країни та проекту [14]. Такі механізми знижують ризик «рентного» непрозорого врядування та формують основу для суспільного контролю використання доходів від надр.

Паралельно в багатьох державах-членах (особливо там, де видобуток наближається до територій проживання чи природоохоронних зон) посилюються вимоги до консультацій і процедурної справедливості: інформування власників/користувачів земель, участь у слуханнях EIA, окремі консультації щодо Natura 2000. Хоч конкретні механізми відрізняються, спільним є те, що «соціальна ліцензія» (social licence to operate) фактично стає практичним фактором життєздатності проекту поряд із юридичними дозволами.

Після посилення конкуренції за критичні мінерали (літій, рідкоземельні, нікель, кобальт тощо) ЄС перейшов до більш активної промислової політики у сфері сировини. Важливим прикладом є Critical Raw Materials Act (CRMA), який передбачає організаційні зміни на національному рівні (зокрема «єдину точку контакту») та цільове скорочення строків для стратегічних проектів: орієнтир до 27 місяців для дозволів на видобуток і 15 місяців для переробки/рециклінгу [15]. Ключовий момент: у європейському дизайні прискорення не означає відмову від ОВД чи природоохоронних процедур; навпаки, мова йде про координацію, цифровізацію, «паралелізацію» етапів та ясні календарні рамки.

У 2025 році Єврокомісія публічно рухалася в напрямі переліків «стратегічних» проектів у різних державах-членах та надання їм пріоритетного супроводу, що демонструє практичне втілення CRMA. Водночас, дискусія про рециклінг як інструмент зменшення залежності від імпорту (зокрема від Китаю в сегменті рідкоземельних) на рівні ЄС залишається однією з центральних.

На підставі порівняльного аналізу практик держав-членів ЄС можна виокремити кілька повторюваних «ефективних рішень», які

зменшують конфліктність і підвищують прогнозованість проектів:

по-перше, пакетність і послідовність дозволів: видобуток розглядається як комплекс технологічних і екологічних ризиків; тому рішення розподіляються між спеціалізованими органами (наприклад, Фінляндія);

по-друге, «подвійний ключ» гірничого та екологічного дозволу там, де екологічні ризики високі (наприклад, Швеція);

по-третє, операційні плани та адаптивне управління замість одноразового «дозволу назавжди» (наприклад, Німеччина);

по-четверте, науковий стандарт доведення допустимості щодо Natura 2000 та інших чутливих територій;

по-п'яте, жорстке регулювання хвостів і відвалів як найбільш аварійно-небезпечного компоненту гірничих проектів;

по-шосте, підзвітність платежів і прозорість рентних потоків як інструмент зниження корупційних і соціальних ризиків;

по-сьоме, прискорення через координацію, а не через «урізання» екологічних стандартів (логіка CRMA).

Висновки. Отже, досвід Європейського Союзу показує, що успішні моделі надрокористування не зводяться до «швидких дозволів», а тримаються на якості процедур і довірі до них. Європейська практика поєднує економічну доцільність видобутку з жорсткими екологічними «обмежувачами», серед яких центральними є EIA/OVD, водні стандарти, режим Natura 2000, управління відходами видобутку та принцип «забруднювач платить». Водночас сучасна політика ЄС (CRMA) свідчить про перехід до більш активної сировинної стратегії: прискорення стратегічних проектів має відбуватися через кращу координацію, єдині точки контакту й фінансову підтримку, але без руйнування екологічного каркасу. У підсумку, «європейська модель» – це управління надрами як суспільним благом із високими стандартами безпеки, прозорості та підзвітності, що робить надрокористування легітимним у довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Directive 2011/92/eu of the European parliament and of the council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ%3AL%3A2012%3A026%3A0001%3A0021%3Aen%3APDF&utm_source=chatgpt.com
2. Consolidated legislation. Law 22/1973 of 21 July 1973 on Mining. URL: https://rmis.jrc.ec.europa.eu/uploads/legislation/SpainMiningAct1973.pdf?utm_source=chatgpt.com
3. Mining activity. URL: https://tukes.fi/en/mining?utm_source=chatgpt.com
4. Minlex – Sweden Country Report. URL: https://rmis.jrc.ec.europa.eu/uploads/legislation/MINLEX_CountryReport_SE_2019UPDATE.pdf?utm_source=chatgpt.com
5. Minlex – Germany Country Report. URL: https://rmis.jrc.ec.europa.eu/uploads/legislation/MINLEX_CountryReport_DE.pdf?utm_source=chatgpt.com
6. Geological and Mining Law. Journal of Laws. Act of 9 June 2011 № 163. URL: https://rmis.jrc.ec.europa.eu/uploads/legislation/POLAND_Geological%26MiningAct.pdf?utm_source=chatgpt.com
7. Minlex – Portugal Country Report. URL: https://rmis.jrc.ec.europa.eu/uploads/legislation/MINLEX_CountryReport_PT_2019update.pdf?utm_source=chatgpt.com
8. Consolidated legislation Law 22/1973 of 21 July 1973 on Mining. URL: https://rmis.jrc.ec.europa.eu/uploads/legislation/SpainMiningAct1973.pdf?utm_source=chatgpt.com
9. Directive 2011/92/eu of the European parliament and of the council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification). URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ%3AL%3A2012%3A026%3A0001%3A0021%3Aen%3APDF&utm_source=chatgpt.com
10. Directive 2000/60/eu of the European parliament and of the council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy (OJ L 327, 22.12.2000, p. 1). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A02000L0060-20140101&utm_source=chatgpt.com
11. Council directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora (OJ L 206, 22.7.1992, p. 7). URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG%3A1992L0043%3A20070101%3Aen%3APDF&utm_source=chatgpt.com
12. Directive 2006/21/EC of the European Parliament and of the Council of 15 March 2006 on the management of waste from extractive industries and amending Directive 2004/35/EC – Statement by the European Parliament, the Council and the Commission. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/21/oj/eng?utm_source=chatgpt.com
13. Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02004L0035-20190626>
14. Directive 2013/34/eu of the European parliament and of the council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ%3AL%3A2013%3A182%3A0019%3A0076%3Aen%3APDF&utm_source=chatgpt.com
15. Critical Raw Materials Act. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials/critical-raw-materials-act_en?utm_source=chatgpt.com

Дата першого надходження статті до видання: 17.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Гурба В. В.,аспірант кафедри цивільного, господарського та трудового права
Дніпровського національного університету

імені Олеся Гончара

ORCID: 0009-0001-3071-4616

**ПРАВОВА ПРИРОДА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ
У СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ:
ПРОБЛЕМИ ПЛАТНОСТІ ТА РЕЄСТРОВОГО ПІДХОДУ**

Анотація. У статті досліджено правову природу адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів України, а також запропоновано їх системну класифікацію з урахуванням особливостей дозвольно-погоджувальних, реєстраційних та інформаційних процедур у сегментах надрокористування і земельних відносин. Обґрунтовано, що чинна модель надання адміністративних послуг у природо-ресурсній сфері характеризується нормативною фрагментарністю та неоднорідністю, що проявляється у відсутності уніфікованого підходу до визначення переліків послуг, їх правових наслідків, процедурних стандартів і критеріїв платності на рівні законодавства та підзаконних актів.

Акцентовано, що співвідношення платних і безоплатних послуг у надрокористуванні та земельно-му адмініструванні має не лише фінансово-організаційний, а й антикорупційний вимір. З одного боку, безоплатність або мінімальна плата сприяють доступності дозвольних процедур, з іншого – занижений фінансовий еквівалент адміністративних рішень, які мають значну комерційну цінність, формує дисбаланс між публічним інтересом та приватною вигодою і потенційно підвищує корупційні ризики. На прикладі окремих дозвольних і ліцензійних процедур у сфері надрокористування показано, що економічна «вага» адміністративного акта не завжди корелює з встановленою платою за послугу, що потребує нормативного балансування.

Встановлено, що адміністративні послуги у сфері екології та природних ресурсів можуть бути класифіковані за правовими наслідками (правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі), суб'єктом-споживачем, видом адміністративного акта, складністю процедур, а також за критерієм платності. Окремо проаналізовано обмеження «реєстрового підходу»: функціонування державних реєстрів як інструменту прозорості саме по собі не усуває колізій правового регулювання та не замінює необхідності законодавчої узгодженості. Виявлено проблеми дублювання компетенції, формальності участі ЦНАПів та корупційні ризики на стадії формування землеустрою.

Зроблено висновок про доцільність подальшої уніфікації правового регулювання шляхом закріплення єдиного, вичерпного переліку адміністративних послуг у природо-ресурсній сфері, визначення уповноважених суб'єктів їх надання, процедурних стандартів, а також розвитку цифровізації та відкритості реєстрів із мінімізацією контактів із посадовими особами та економічно обґрунтованою платою.

Ключові слова: адміністративні послуги; екологія та природні ресурси; надрокористування; земельні ресурси; платність адміністративних послуг; державні реєстри; антикорупційні ризики.

Hurba V. V. Legal nature and classification of administrative services in the field of ecology and natural resources: problems of fees and the registration approach

Abstract. The article examines the legal nature of administrative services in the field of ecology and natural resources of Ukraine, and also proposes their systematic classification taking into account the peculiarities of permitting and approval, registration and information procedures in the segments of subsoil use and land relations. It is substantiated that the current model of providing administrative services in the natural resource sector is characterized by regulatory fragmentation and heterogeneity, which is manifested in the absence of a unified approach to determining the lists of services, their legal consequences, procedural standards and payment criteria at the level of legislation and by-laws.

It is emphasized that the ratio of paid and free services in subsoil use and land administration has not only a financial and organizational, but also an anti-corruption dimension. On the one hand, free or minimal fees contribute to the accessibility of permitting procedures, on the other hand, the underestimated financial equivalent of administrative decisions that have significant commercial value creates an imbalance between public interest and private benefit and potentially increases corruption risks. The example of individual permitting and licensing procedures in the field of subsoil use shows that the economic «weight» of an administrative act does not always correlate with the established fee for the service, which requires regulatory balancing. It is established that administrative services in the field of ecology and natural resources can be classified by legal consequences (law-creating, law-amending, law-terminating), consumer entity, type of administrative act, complexity of procedures, as well as by the payment criterion. The limitations of the «register approach» are separately analyzed: the functioning of state registers as a transparency tool in itself does not eliminate conflicts of legal regulation and does not replace the need for legislative consistency. Problems of duplication of competence, formalities of participation of ASNs and corruption risks at the stage of land management formation were identified.

A conclusion was made on the feasibility of further unification of legal regulation by establishing a single, exhaustive list of administrative services in the natural resource sector, determining authorized entities for their provision, procedural standards, as well as developing digitalization and openness of registers with minimizing contacts with officials and economically justified fees.

Key words: *administrative services; ecology and natural resources; subsoil use; land resources; fees for administrative services; state registers; anti-corruption risks.*

Постановка проблеми. Сфера адміністративних послуг у галузі екології та природних ресурсів в Україні характеризується підвищеною соціально-економічною значущістю, оскільки охоплює дозвільно-погоджувальні, реєстраційні та інформаційні процедури, пов'язані з використанням землі, надр та інших природних ресурсів. Водночас чинна система надання таких послуг залишається внутрішньо неоднорідною, фрагментарною та нормативно неузгодженою. Проблема полягає у відсутності цілісної концепції адміністративних послуг у природо-ресурсній сфері, що проявляється у різному підході до визначення їх переліку, правової природи, платності та процедурних стандартів на рівні законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Особливої актуальності набуває питання співвідношення платних і безоплатних адміністративних послуг у сфері надрокористування та земельних ресурсів. З одного боку, безоплатність або мінімальна плата сприяє доступності дозвільних процедур для суб'єктів господарювання. З іншого – занижений фінансовий еквівалент адміністративних рішень, які мають високу економічну цінність, створює дисбаланс між публічним інтересом та приватною вигодою, що потенційно підвищує корупційні ризики. Додаткову проблемність формує дублювання повноважень різних суб'єктів публічної адміністрації,

формальний характер участі центрів надання адміністративних послуг та обмежена ефективність функціонування державних реєстрів як інструментів прозорості.

Стан наукової розробки проблеми свідчить, що вітчизняні дослідження зосереджуються переважно на загальнотеоретичних засадах адміністративних послуг, принципах сервісної держави, питаннях адміністративних процедур та антикорупційних механізмах публічного управління. Окремі наукові праці присвячені правовому регулюванню надрокористування, земельних відносин і діяльності дозвільних органів. Водночас адміністративні послуги у сфері екології та природних ресурсів здебільшого розглядаються фрагментарно – через призму окремих інститутів (дозволи, ліцензії, реєстри), без комплексного аналізу їх системних характеристик, критеріїв класифікації та організаційно-правових моделей надання.

Недостатньо дослідженими залишаються питання нормативної уніфікації переліків адміністративних послуг, визначення економічно обґрунтованої плати за їх надання, а також впливу цифровізації та реєстрових механізмів на зниження корупційних ризиків, що зумовлює потребу у подальшому науковому опрацюванні проблеми з позицій адміністративного права, із формуванням цілісної концепції адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів, орієнтованої

на баланс публічних і приватних інтересів, правову визначеність та ефективність публічного адміністрування [1; 2; 3; 4].

Вагомий внесок у наукову розробку проблематики адміністративних послуг та публічного адміністрування зробили провідні українські вчені-адміністративісти. Зокрема, у працях В. Б. Авер'янова сформульовано концептуальні засади сервісної спрямованості діяльності органів виконавчої влади, обґрунтовано необхідність переорієнтації адміністративного права з владно-розпорядчої на публічно-сервісну модель. Напрацювання І.Б. Коліушка та Р. О. Куйбіди зосереджені на питаннях адміністративної процедури, стандартизації адміністративних послуг і ролі центрів надання адміністративних послуг у забезпеченні доступності та прозорості взаємодії держави з приватними особами.

Проблеми правового регулювання дозвільної діяльності, у тому числі в екологічній та природоресурсній сферах, досліджувалися у працях Ю. П. Битяка, О. В. Кузьменко, Т. О. Коломєць, які акцентували увагу на необхідності чіткого законодавчого визначення повноважень суб'єктів публічної адміністрації та недопущення їх дублювання. Питання адміністративних послуг у сфері земельних відносин та надрокористування частково висвітлені у наукових роботах А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, В. І. Андрейцева, де аналізуються публічно-правові засади використання природних ресурсів і роль держави у забезпеченні екологічних та економічних інтересів.

Разом із тим у науковій літературі переважає галузевий або інституційний підхід, тоді як комплексне дослідження адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів як цілісної системи з урахуванням критеріїв платності, цифровізації, антикорупційних ризиків та реєстрового підходу фактично відсутнє, що підтверджує наявність наукової прогалини та обґрунтовує доцільність подальших досліджень, спрямованих на формування узгодженої адміністративно-правової моделі надання адміністративних послуг у природоресурсній сфері України.

Метою наукової статті є визначення правової природи та класифікації адміністра-

тивних послуг у сфері екології та природних ресурсів, встановлення кола проблем платності та реєстрового підходу до їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. До безоплатних адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів в Україні доцільно віднести: переоформлення спеціального дозволу на користування надрами, внесення змін до такого дозволу, а також видачу його дублікату. Зазначені послуги надаються Державною службою геології та надр України як уповноваженим суб'єктом публічної адміністрації у відповідній сфері. Показовим видається те, що переважна частина адміністративних послуг у сфері надрокористування, які (за чинною організаційною моделлю у відповідному сегменті публічної адміністрації) надаються Державною службою гірничого нагляду та промислової безпеки України, має безоплатний характер для суб'єктів господарювання. Зокрема, йдеться про видачу дозволу на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів і устаткування підвищеної небезпеки, видачу дублікату такого дозволу, його переоформлення, а також про надання гірничого відводу на розробку родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, будівництво й експлуатацію підземних споруд та інші цілі, не пов'язані з видобуванням корисних копалин, тощо. У сукупності це підтверджує орієнтацію відповідного адміністративно-сервісного блоку на забезпечення доступності дозвільно-погоджувальних процедур у сфері промислової та гірничої безпеки без покладення додаткового фінансового тягаря на заявників [5].

Водночас у науковій літературі обґрунтовується теза, що плата за отримання окремих адміністративних послуг у сфері надрокористування або взагалі відсутня, або є порівняно незначною. Так, за видачу ліцензії на провадження господарської діяльності з виробництва вибухових матеріалів промислового призначення (відповідно до переліку, що затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері нагляду за охороною праці та державного гірничого нагляду) передбачено

плату у розмірі однієї мінімальної заробітної плати. За таких умов встановлено дисбаланс між економічною «вагою» дозвільного рішення та фінансовим еквівалентом адміністративної послуги, адже відповідні види господарської діяльності, як правило, характеризуються високою рентабельністю і, відповідно, об'єктивною спроможністю суб'єктів господарювання нести більші адміністративні витрати без втрати економічної життєздатності.

Разом із тим занижений рівень плати за одержання таких послуг може розглядатися як фактор підвищення корупційних ризиків у сфері надкористування, оскільки за умов значної комерційної привабливості результату адміністративної послуги (допуску до ринку, набуття дозвільного статусу, отримання «цінного» права) у заявника виникає зацікавленість у неформальному «прискоренні» процедури або уникненні потенційних відмов чи додаткових вимог. Отже, зазначено, що питання платності/безоплатності адміністративних послуг у надкористуванні має не лише фінансово-організаційний, а й антикорупційний вимір та потребує коректного нормативного балансування.

У підсумку встановлено, що адміністративні послуги у сфері екології та природних ресурсів в Україні можуть бути класифіковані за низкою критеріїв, зокрема: за правовими наслідками надання (правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі), за суб'єктом-споживачем (для фізичних осіб, для суб'єктів господарювання, для спеціальних суб'єктів), за видом адміністративного акта (дозвільні, ліцензійні, реєстраційні, погоджувальні, інформаційні), за змістом та обсягом процедурних дій (прості/складні, одноетапні/багатостадійні), а також за критерієм платності (оплатні/безоплатні).

Водночас функціонування відповідних державних реєстрів саме по собі не усуває наявних колізій правового регулювання, пов'язаних із законодавчим визначенням видів адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів. Зокрема, відсутність уніфікованого та системного підходу до закріплення переліків таких послуг у нормативно-правових актах різної юридичної сили

зумовлює розбіжності у їх кваліфікації та практичному застосуванні.

Показовим у цьому контексті є те, що відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 травня 2014 року № 523-р «Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг» у сфері земельних відносин визначено перелік адміністративних послуг, які надаються через центри надання адміністративних послуг, зокрема ті, що закріплені у підпунктах 33–46 зазначеного акта. Водночас співвідношення цього переліку з положеннями спеціального земельного та природоресурсного законодавства не завжди є однозначним, що створює нормативну невизначеність щодо складу, змісту та правової природи окремих адміністративних послуг.

За таких умов можна констатувати, що реєстровий підхід до систематизації адміністративних послуг, хоча й відіграє важливу організаційно-інформаційну роль, не замінює необхідності нормативної узгодженості та чіткого законодавчого розмежування адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів. Це, у свою чергу, актуалізує потребу в подальшій уніфікації правового регулювання та формуванні цілісної концепції адміністративних послуг у природоресурсній сфері [6; 7].

Зокрема, такі адміністративні послуги, як видача відомостей з документації із землеустрою, включеної до Державного фонду документації із землеустрою, видача довідки з державної статистичної звітності про наявність земель та їх розподіл за власниками, землекористувачами й угіддями, видача витягу з Державного реєстру сертифікованих інженерів-землевпорядників, видача витягу з технічної документації про нормативну грошову оцінку земельної ділянки, а також видача витягу з Державного реєстру сертифікованих інженерів-геодезистів, відповідно до чинного нормативного регулювання, надаються виключно Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру.

Водночас саме на стадії збирання та формування документації із землеустрою, яка є обов'язковою передумовою подальшої дер-

жавної реєстрації речових прав на земельну ділянку, виникає значна кількість корупційних ризиків. Вони зумовлені, зокрема, низькою якістю землевпорядних робіт, недостатнім контролем за діяльністю сертифікованих виконавців, а також некоректним функціонуванням електронної системи Державного земельного кадастру, що ускладнює доступ до актуальної та достовірної інформації.

У результаті частина адміністративних послуг у сфері земельних ресурсів характеризується непрозорим механізмом надання, що супроводжується фактичним дублюванням повноважень різних суб'єктів публічної адміністрації. За таких умов центри надання адміністративних послуг нерідко виконують лише формальну посередницьку функцію та

не реалізують повною мірою покладені на них повноваження щодо спрощення й стандартизації адміністративних процедур.

Висновок. У цьому контексті доцільним видається максимальне відкриття та цифровізація реєстрових систем, із забезпеченням можливості отримання інформації з них без особистого контакту з посадовими особами та за незначну, економічно обґрунтовану плату. Крім того, об'єктивно необхідною є відмова від дублювання компетенції у сфері надання адміністративних послуг, що може бути досягнуто шляхом законодавчого закріплення єдиного, вичерпного переліку адміністративних послуг у сфері екології та природних ресурсів, із чітким визначенням суб'єктів їх надання та процедурних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Легеза Ю.О. Удосконалення нормативно-правових механізмів здійснення регіональної еколого-енергетичної політики для повоєнного відновлення України. *Нове українське право*. 2025. № 3. С. 134-141
2. Легеза Ю.О. Стале економічне зростання України як ціль економічної функції держави. *Модернізація змісту функцій держави: ключовий вектор повоєнного відновлення України*: монографія / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної. Київ: Алерта, 2025. С. 91-116
3. Лученко Д. В. Механізм оскарження в адміністративному праві: теоретичні й прикладні аспекти: монографія. Харків: Право, 2017. 440 с.
4. Марченко О.В., Негіна В.Р. Заподіяння шкоди довкіллю під час повномасштабного вторгнення: аналіз правових наслідків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 245-248
5. Реєстр адміністративних послуг центральних органів виконавчої влади / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL. : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=ReiestrAdministrativnihPoslug>
6. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2025 р. № 1226. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1226-2025-p#n38>
7. Деякі питання надання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та її територіальними органами адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2011 № 835. Офіційний вісник України. 2011. № 59. Стор. 184. Стаття 2374.

Дата першого надходження статті до видання: 22.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.24>

Бєликов В. І.,

аспірант кафедри конституційного та адміністративного права

Запорізького національного університету

ORCID: 0009-0009-7594-0842

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР ІЗ ВЕДЕННЯ РЕЄСТРУ ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Наукова робота присвячено комплексному дослідженню проблем реалізації адміністративних процедур у сфері ведення реєстру прав власності на нерухоме майно в умовах воєнного стану. Проаналізовано особливості функціонування системи державної реєстрації речових прав за умов дії спеціальних правових обмежень, зумовлених безпековими ризиками, обмеженням доступу до державних електронних ресурсів, порушенням територіальної цілісності інформаційної інфраструктури та переміщенням суб'єктів правовідносин.

У роботі досліджено трансформацію адміністративно-правового статусу суб'єктів державної реєстрації, специфіку реалізації їх дискреційних повноважень, а також зміни процедурних алгоритмів доступу до реєстрів та здійснення реєстраційних дій. Також, визначено ключові чинники, які здійснюють вплив на стабільність та безперервність функціонування реєстраційної системи, зокрема кіберзагрози, нормативні колізії, прогалини правового регулювання, технічні обмеження та ускладнення верифікації правовстановлюючих документів.

Обґрунтовано наявність підвищених ризиків порушення принципів правової визначеності, достовірності реєстрових відомостей і гарантій захисту права власності, що прослідковується у можливості подвійної реєстрації, зловживань, втрати або спотворення даних. На підставі узагальнення нормативно-правової бази та практики її застосування мною було сформульовано пропозиції щодо вдосконалення адміністративних процедур, уніфікації механізмів підтвердження прав на нерухоме майно, посилення інформаційної безпеки та підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії в умовах воєнного стану.

Ключові слова: адміністративна процедура, державна реєстрація речових прав, нерухоме майно, воєнний стан, реєстрові дані, захист права власності.

Belykov V. I. Problems of implementing administrative procedures for maintaining the register of ownership rights to real estate under martial state conditions

Abstract. The scientific work is devoted to a comprehensive study of the problems of implementing administrative procedures in the field of maintaining a register of property rights to real estate under the legal regime of martial law. The peculiarities of the functioning of the system of state registration of property rights under special legal restrictions caused by security risks, restrictions on access to state electronic resources, violation of the territorial integrity of the information infrastructure and the relocation of subjects of legal relations are analyzed.

The paper examines the transformation of the administrative and legal status of subjects of state registration, the specifics of the exercise of their discretionary powers, as well as changes in procedural algorithms for accessing registers and performing registration actions. Key factors affecting the stability and continuity of the registration system are identified, including cyber threats, regulatory conflicts, gaps in legal regulation, technical limitations, and complications in verifying title documents.

The existence of increased risks of violation of the principles of legal certainty, reliability of registered information and guarantees of protection of property rights, which are manifested in the possibility of double

registration, abuse, loss or distortion of data, is substantiated. Based on the generalization of the regulatory framework and the practice of its application, proposals are formulated to improve administrative procedures, unify mechanisms for confirming rights to real estate, strengthen information security and increase the efficiency of interdepartmental interaction under martial law.

Key words: *administrative procedure, state registration of property rights, real estate, martial law, registry data, protection of property rights.*

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми зумовлена суттєвими змінами правового регулювання та практики здійснення адміністративних процедур у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах дії воєнного стану. Запровадження спеціальних безпекових обмежень, тимчасове коригування порядку доступу до державних реєстрів, зміна організаційних механізмів роботи суб'єктів державної реєстрації, а також підвищені ризики втручання в інформаційні системи об'єктивно вплинули на стабільність функціонування реєстраційної системи.

Сфера ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно є ключовим елементом механізму реалізації та гарантування права власності, закріпленого у Конституції України. В умовах воєнного стану зростає значення належного адміністративно-процедурного регулювання, оскільки саме через реєстраційні процедури забезпечується підтвердження, зміна та припинення речових прав, що має критичне значення для захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб, відновлення зруйнованої інфраструктури, проведення компенсаційних механізмів та післявоєнної відбудови.

Додаткової ваги проблематика набуває у зв'язку з обмеженнями доступу до інформаційних ресурсів, ускладненням міжреєстрової взаємодії, необхідністю підтвердження прав, що виникли до запровадження єдиного реєстру, а також масовим переміщенням населення. Зазначені чинники породжують підвищені ризики помилок, зловживань, подвійної реєстрації та втрати правовстановлюючих даних, що ставить під загрозу принципи достовірності реєстрової інформації та правової визначеності.

Крім того, дослідження є актуальним з огляду на потребу адаптації адміністративних процедур до цифрових умов функціонування публічної влади та розвитку елек-

тронних сервісів, зокрема через інструменти електронного урядування, що використовуються поряд із традиційними формами надання адміністративних послуг. З урахуванням, вище зазначеного важливим є забезпечення балансу між доступністю послуг, безпекою інформації та належним рівнем правових гарантій.

Таким чином, науковий аналіз та осмислення проблем здійснення адміністративних процедур із ведення реєстру прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану є своєчасним, суспільно значущим і таким, що має як теоретичне, так і прикладне значення для вдосконалення адміністративного законодавства та правозастосовної практики.

Так, функціонування системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні є складовою механізму забезпечення реалізації та захисту права власності і важливим елементом публічного адміністрування у сфері майнових відносин. Нормативною основою відповідних адміністративних процедур є, зокрема, Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», який визначає порядок ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, повноваження суб'єктів державної реєстрації та процедурні засади вчинення реєстраційних дій.

Запровадження воєнного стану в країні відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» сприяє істотній зміні умов здійснення зазначених адміністративних процедур. Обмеження доступу до окремих державних інформаційних ресурсів, необхідність посилення захисту реєстрових даних, тимчасове коригування повноважень суб'єктів державної реєстрації, а також територіальні, технічні та безпекові фактори об'єктивно ускладнили реалізацію реєстраційних функцій.

У таких умовах виникає суперечність між, з одного боку, потребою забезпечення без-

пеки державних інформаційних систем і запобігання зловживанням у сфері обігу нерухомості, а з іншого необхідністю гарантування безперервності адміністративних процедур, доступності адміністративних послуг та дотримання принципів правової визначеності й достовірності реєстрових відомостей. Практика засвідчує наявність труднощів у верифікації даних, підтвердженні прав, що виникли до створення єдиного реєстру, виправленні помилок у правовстановлюючих документах, а також у забезпеченні міжреєстрової інформаційної взаємодії.

Попри наявність нормативного регулювання, сучасний стан правозастосовної практики свідчить про фрагментарність підходів до вирішення зазначених питань, наявність прогалин і колізій у правовому регулюванні, а також недостатню адаптованість адміністративних процедур до умов воєнного часу. Що в свою чергу призводить до потреб в комплексному науковому аналізі проблем здійснення адміністративних процедур із ведення реєстру прав на нерухоме майно, виявленні їх системних причин та розробленні напрямів удосконалення нормативної й організаційної складової відповідного механізму публічного адміністрування.

Отже, проблема дослідження полягає у необхідності теоретичного обґрунтування та практичної оптимізації адміністративно-процедурних механізмів ведення реєстру прав на нерухоме майно з урахуванням особливостей воєнного стану та підвищених вимог до захисту права власності.

Мета статті. Доцільно звернути увагу, що метою дослідження є комплексний науковий аналіз адміністративних процедур у сфері ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану, виявлення системних проблем їх правового та організаційного забезпечення, а також обґрунтування напрямів удосконалення нормативного регулювання і правозастосовної практики з метою забезпечення належних гарантій реалізації та захисту права власності.

Відповідно до поставленої мети у роботі передбачається вирішення таких завдань:

– проаналізувати нормативно-правові засади реалізації адміністративних процедур

у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, зокрема положення Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та спеціальні акти, прийняті в умовах воєнного стану.

– дослідити особливості впливу воєнного стану, запровадженого відповідно до Закон України «Про правовий режим воєнного стану», на порядок функціонування реєстраційної системи та реалізацію повноважень суб'єктів державної реєстрації.

– визначити основні організаційні, процедурні та інформаційно-технічні проблеми, що виникають під час ведення реєстру прав на нерухоме майно в умовах обмеженого доступу до державних інформаційних ресурсів.

– проаналізувати труднощі верифікації даних, підтвердження прав, що виникли до запровадження єдиного реєстру, та виправлення помилок у правовстановлюючих документах у контексті забезпечення принципів достовірності й правової визначеності.

– оцінити ризики порушення прав та законних інтересів учасників реєстраційних правовідносин, зокрема можливість зловживань, подвійної реєстрації та втрати реєстрових даних.

– загальнити практику застосування законодавства у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану.

– розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення адміністративних процедур, розвитку міжреєстрової інформаційної взаємодії, посилення інформаційної безпеки та підвищення ефективності функціонування реєстраційної системи.

Реалізація зазначених завдань спрямована на формування цілісного бачення механізму адаптації адміністративних процедур у сфері державної реєстрації речових прав до умов воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Першочерговим потрібно зазначити, що проблематика адміністративних процедур у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно традиційно розглядається у межах загальної теорії адміністративного права

та публічного адміністрування. Базові теоретико-методологічні підходи до розуміння адміністративної процедури, її принципів, стадій та ролі у механізмі реалізації прав особи висвітлено у працях вітчизняних учених-адміністративістів.

Зокрема, у підручнику В. Б. Авер'янова «Адміністративне право України» акцентовано, що адміністративна процедура є «юридично регламентованою діяльністю суб'єктів публічної адміністрації, спрямованою на індивідуалізацію прав та обов'язків конкретних осіб» [11].

Такий підхід має принципове значення для аналізу реєстраційних дій як різновиду індивідуальних адміністративних актів.

У наукових працях В. К. Колпакова, зокрема у виданні Адміністративне право України: академічний курс, адміністративні процедури розглядаються крізь призму принципів законності, обґрунтованості, пропорційності та правової визначеності [12].

Зазначені принципи є методологічною основою для оцінки функціонування системи державної реєстрації речових прав в умовах воєнного стану, коли баланс між безпековими обмеженнями та гарантіями прав осіб набуває особливої ваги.

Ю. П. Битяк у підручнику Адміністративне право наголошує, що адміністративні процедури у сфері надання публічних послуг мають бути орієнтовані на забезпечення доступності, передбачуваності та ефективності діяльності органів публічної влади [13].

Такий підхід дозволяє розглядати труднощі функціонування реєстраційної системи під час воєнного стану як відхилення від стандартів належного адміністрування, зумовлені об'єктивними надзвичайними обставинами.

Спеціальні аспекти правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно розкрито у науково-практичних коментарях до профільного законодавства, де підкреслюється, що реєстр прав виконує функцію публічної достовірності відомостей та гарантує стабільність цивільного обороту [14].

Водночас дослідники вказують на наявність процедурних ризиків, пов'язаних із недосконалістю міжреєстрової взаємодії та

складністю підтвердження «старих» прав, що є особливо актуальним у кризових умовах.

Нормативну основу досліджуваної проблематики становлять положення Конституція України, яка закріплює гарантії права власності [1], а також Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», що визначає організаційні та процедурні засади ведення реєстру [3]. Особливості функціонування системи публічної влади в умовах воєнного стану регламентуються Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2], норми якого спричиняють можливість запровадження тимчасових обмежень у сфері доступу до інформаційних ресурсів та здійснення адміністративних повноважень.

Аналіз судової практики, зокрема узагальнень Верховний Суд, свідчить про зростання кількості спорів, пов'язаних із оскарженням реєстраційних дій, відмов у державній реєстрації та необхідністю судового встановлення юридичних фактів у зв'язку з недоступністю окремих реєстрових відомостей [15]. Це підтверджує наявність практичних труднощів у реалізації адміністративних процедур у досліджуваній сфері.

Таким чином, наукові джерела формують теоретичне підґрунтя для дослідження адміністративних процедур як інструменту реалізації публічної влади, тоді як нормативні акти визначають їх формалізовану модель. Водночас аналіз літератури засвідчує недостатню розробленість саме аспектів адаптації реєстраційних процедур до умов воєнного стану, що обумовлює необхідність подальших спеціальних досліджень у цьому напрямі.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання, застосування яких зумовлено міждисциплінарним характером проблематики реалізації адміністративних процедур у сфері ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану.

Базовим є діалектичний метод, що забезпечує дослідження правових явищ у їх розвитку, взаємозв'язку та спричиненості соціальними, безпековими й організаційними чинниками, притаманними періоду воєнного

стану. З його використанням розглядається трансформація адміністративних процедур у контексті змін правового режиму та функціонування системи публічної влади.

Варто звернути увагу, що в роботі застосовано формально-юридичний (догматичний) метод, який використано для аналізу норм чинного законодавства, зокрема положень Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та Закон України «Про правовий режим воєнного стану», а також підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють особливості проведення реєстраційних дій у період воєнного стану. Зазначений метод дав змогу з'ясувати зміст правових приписів, виявити прогалини, колізії та особливості їх застосування.

Системно-структурний метод використано для дослідження адміністративних процедур як цілісної системи, що складається зі взаємопов'язаних елементів (суб'єкти, стадії, процедурні дії, інформаційні ресурси, правові наслідки). Що дозволило визначити місце ведення реєстру прав на нерухоме майно у загальній системі публічного адміністрування та встановити взаємозв'язки між різними державними інформаційними ресурсами.

Застосування порівняльно-правового методу спрямоване на співставлення загальних стандартів здійснення адміністративних процедур із їх фактичним функціонуванням в умовах воєнного стану, що дало змогу виявити відхилення від усталених процедурних принципів та оцінити їх правову обґрунтованість.

Аналіз і синтез використано для узагальнення наукових підходів, положень законодавства та правозастосовної практики, а також для формування цілісного бачення проблем та шляхів їх вирішення. Індукція та дедукція застосовувалися при формуванні загальних висновків на основі аналізу окремих норм і практичних ситуацій.

Крім того, використано метод правового моделювання, що дав змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення адміністративних процедур та механізмів міжреєстрової взаємодії в умовах воєнного стану.

На мою думку комплексне застосування зазначених методів забезпечує всебічність, об'єктивність та наукову обґрунтованість отриманих результатів дослідження.

Досліджувана проблематика охоплює сферу публічного адміністрування, у межах якої здійснюються адміністративні процедури з ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно як інструменту офіційного визнання, підтвердження, зміни та припинення речових прав. Нормативну основу відповідної діяльності становлять положення Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», які визначають суб'єктний склад, процедурні стадії та правові наслідки реєстраційних дій.

В умовах воєнного стану, запровадженого відповідно до Закон України «Про правовий режим воєнного стану», адміністративні процедури у зазначеній сфері функціонують під впливом спеціальних правових обмежень і безпекових чинників. Це зумовлює зміну звичних алгоритмів реалізації повноважень суб'єктів державної реєстрації, обмеження доступу до окремих інформаційних ресурсів, посилення вимог до перевірки документів і відомостей, а також необхідність врахування ризиків несанкціонованого втручання в інформаційні системи.

Що дозволяє стверджувати, що адміністративні процедури з ведення реєстру прав на нерухоме майно мають складну багаторівневу структуру, яка поєднує правові, організаційні та інформаційно-технічні компоненти. Їх ефективність залежить від належної міжреєстрової взаємодії, доступності суміжних інформаційних ресурсів, стабільності функціонування електронних систем та чіткості нормативного регулювання. В умовах воєнного стану саме ці елементи зазнають найбільшого навантаження, що проявляється у труднощах верифікації даних, підтвердження прав, що виникли до створення єдиного реєстру, та виправлення помилок у правовстановлюючих документах.

Окремого значення набуває співвідношення між безпековими цілями держави та принципами адміністративної процедури, такими як законність, пропорційність, правова

визначеність і доступність адміністративних послуг. Тимчасові обмеження, спрямовані на захист інформаційних ресурсів і запобігання зловживанням, можуть об'єктивно звужувати можливості реалізації майнових прав, що потребує належного нормативного балансування та процедурних гарантій.

Таким чином, аналіз теми дозволяє констатувати, що ведення реєстру прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану є сферою підвищеної правової складності, у якій поєднуються питання адміністративної процедури, інформаційної безпеки, захисту права власності та організації діяльності публічної влади. Що в свою чергу обумовлює необхідність комплексного підходу до дослідження відповідних процедурних механізмів та їх адаптації до умов воєнного часу.

Під час підготовки цього наукового матеріалу, мною було здійснено системний аналіз чинного законодавства України, зокрема положень Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та Закон України «Про правовий режим воєнного стану», а також підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують особливості функціонування реєстраційної системи у період воєнного стану. На основі аналізу правозастосовної практики виокремлено ключові процедурні, організаційні та інформаційно-технічні проблеми, які впливають на ефективність ведення реєстру прав на нерухоме майно.

У межах дослідження мною уточнено зміст та структуру адміністративних процедур у зазначеній сфері з урахуванням впливу безпекових чинників, обґрунтовано наявність суперечностей між завданнями забезпечення інформаційної безпеки та принципами доступності й безперервності надання адміністративних послуг. Сформульовано власне бачення напрямів удосконалення процедурних механізмів, зокрема щодо розвитку міжреєстрової взаємодії, підвищення рівня верифікації даних та запровадження додаткових гарантій захисту прав учасників реєстраційних правовідносин.

Особливість цього матеріалу, полягає в тому, що усі наукові положення, висновки та пропозиції, викладені у роботі, отримані мною

самостійно на основі опрацювання нормативних джерел, наукової літератури та узагальнення практики застосування законодавства.

У результаті проведеного дослідження встановлено такі науково обґрунтовані факти:

– адміністративні процедури у сфері ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно мають комплексний характер і поєднують правові, організаційні та інформаційно-технічні елементи, що функціонують як єдина система публічного адміністрування.

– правовий режим воєнного стану, запроваджений відповідно до Закон України «Про правовий режим воєнного стану», об'єктивно зумовлює зміну умов реалізації адміністративних процедур, що проявляється у тимчасових обмеженнях доступу до державних інформаційних ресурсів, коригуванні повноважень суб'єктів державної реєстрації та посиленні вимог до інформаційної безпеки.

– функціонування системи державної реєстрації речових прав регламентується нормами Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», однак зазначене законодавство не містить вичерпного процедурного механізму адаптації реєстраційних дій до умов воєнного часу, що об'єктивно зумовлює підвищену роль підзаконного регулювання.

В умовах воєнного стану спостерігається зростання кількості випадків ускладненої верифікації відомостей, що пов'язано з обмеженою міжреєстровою взаємодією, недоступністю окремих архівних даних та неможливістю оперативного підтвердження юридично значимих фактів.

Наявність значного масиву прав на нерухоме майно, що виникли до запровадження єдиного електронного реєстру, створює додаткове процедурне навантаження, оскільки такі права потребують первинного внесення до реєстру на підставі паперових документів.

Тимчасові обмеження, запроваджені з метою забезпечення безпеки інформаційних систем, одночасно впливають на доступність адміністративних послуг, що формує об'єктивну суперечність між безпековими потребами держави та принципами доступ-

ності й оперативності адміністративної процедури.

Ускладнення логістичного характеру (переміщення населення, припинення роботи окремих суб'єктів надання адміністративних послуг, пошкодження інфраструктури) безпосередньо впливають на реалізацію реєстраційних процедур та доступ осіб до механізмів підтвердження своїх майнових прав.

Сукупність зазначених чинників свідчить про функціонування адміністративних процедур у сфері ведення реєстру прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану в режимі підвищеного правового та організаційного навантаження, що потребує подальшої нормативної та інституційної оптимізації.

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження отримано такі найважливіші наукові результати, зокрема:

Встановлено, що адміністративні процедури у сфері ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно є складною багатокомпонентною системою, функціонування якої залежить від узгодженої взаємодії правових норм, організаційних механізмів та інформаційно-технічної інфраструктури.

Обґрунтовано, що запровадження воєнного стану відповідно до Закон України «Про правовий режим воєнного стану» істотно трансформує умови реалізації реєстраційних адміністративних процедур, зумовлюючи обмеження доступу до інформаційних ресурсів, зміну процедурних алгоритмів та посилення безпекових вимог.

Виявлено, що чинне правове регулювання, сформоване насамперед на положеннях Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», не в повній мірі враховує специфіку функціонування реєстраційної системи в умовах воєнного стану, що зумовлює наявність прогалин і підвищену залежність від підзаконних актів.

Доведено, що ключовими проблемами реалізації адміністративних процедур є ускладнення верифікації даних, обмежена міжреєстрова взаємодія, складність підтвердження прав, що виникли до запровадження єдиного реєстру, а також труднощі виправлення помилок у правовстановлюючих документах.

Визначено наявність об'єктивної суперечності між необхідністю забезпечення інформаційної безпеки державних реєстрів та дотриманням принципів доступності, безперервності й оперативності адміністративних процедур, що має системний характер у період воєнного стану.

Обґрунтовано, що логістичні та інфраструктурні обмеження, пов'язані з переміщенням населення, обмеженням роботи окремих суб'єктів державної реєстрації та пошкодженням об'єктів інфраструктури, безпосередньо впливають на ефективність реалізації права власності через адміністративні процедури.

Сформульовано напрями вдосконалення адміністративно-процедурного механізму ведення реєстру прав на нерухоме майно, які полягають у розвитку міжреєстрової інтеграції, уніфікації процедур підтвердження прав, посиленні інформаційної безпеки та забезпеченні додаткових гарантій захисту прав учасників реєстраційних правовідносин.

Зазначені результати формують уявлення про стан і проблеми функціонування адміністративних процедур у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану.

У межах дослідження мною обґрунтовано, що адміністративні процедури державної реєстрації речових прав в умовах воєнного стану функціонують у спеціальному процедурному режимі, який поєднує елементи загальної адміністративної процедури та надзвичайного правового регулювання, запровадженого на підставі Закон України «Про правовий режим воєнного стану».

Удосконалено наукові підходи до розуміння структури адміністративної процедури у сфері ведення реєстру прав на нерухоме майно шляхом виокремлення інформаційно-безпекового компоненту як самостійного елементу процедурного механізму в умовах воєнного часу.

Дістало подальшого розвитку положення щодо співвідношення принципів інформаційної безпеки та доступності адміністративних послуг у сфері державної реєстрації, доведено наявність їх функціональної суперечності

Результати проведеного дослідження не вичерпують усіх аспектів проблематики реалізації адміністративних процедур у сфері ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану, що зумовлює наявність широких перспектив для подальших наукових розвідок.

Передусім потребує поглибленого аналізу питання нормативної деталізації спеціального процедурного режиму функціонування реєстраційної системи в умовах надзвичайних правових режимів, зокрема з урахуванням вдосконалення положень Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» з урахуванням викликів, що виникають у період воєнного стану.

Перспективним є дослідження моделей міжреєстрової інтеграції та цифрової взаємодії державних інформаційних ресурсів, спрямованих на забезпечення безперервності адміністративних процедур за умов обмеженого доступу до окремих реєстрів і архівів. З огляду на це – актуальним є також наукове опрацювання співвідношення вимог інформаційної безпеки та принципів доступності й відкритості адміністративних послуг.

Окремого вивчення потребує проблематика процесуальних гарантій захисту прав

осіб, які через воєнні дії втратили документи або можливість фізичного доступу до суб'єктів державної реєстрації, а також удосконалення механізмів підтвердження прав, що виникли до запровадження єдиного електронного реєстру.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на аналіз судової практики щодо оскарження реєстраційних дій та відмов у державній реєстрації, що дозволить виявити типові процедурні помилки та сформулювати стандарти належного адміністративного провадження.

Крім того, перспективним є міждисциплінарний підхід, який поєднує адміністративно-правовий, інформаційно-правовий та організаційно-управлінський аналіз функціонування реєстраційної системи, що сприятиме розробленню комплексної моделі її адаптації до умов воєнного та післявоєнного періоду.

Таким чином, подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на формування стійкого, безпечного та процедурно врегульованого механізму ведення реєстру прав на нерухоме майно, здатного забезпечити належний рівень захисту права власності в умовах тривалих кризових явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01 лип. 2004 р. № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>
4. Про адміністративні послуги : Закон України від 06 верес. 2012 р. № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>
5. Про інформацію : Закон України від 02 жовт. 1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
6. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
7. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 05 лип. 1994 р. № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-vr>
8. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05 жовт. 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19> (дата звернення: 09.02.2026).
9. Деякі питання державної реєстрації в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 06 берез. 2022 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-p> (дата звернення: 09.02.2026).
10. Нормативні акти та роз'яснення щодо функціонування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану / Міністерство юстиції України : офіц. вебсайт. URL: <https://minjust.gov.ua> (дата звернення: 09.02.2026).

11. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 544 с.
12. Колпаков В. К. Адміністративне право України: академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 576 с.
13. Битяк Ю. П. Адміністративне право : підручник. Харків : Право, 2020. 392 с.
14. Науково-практичний коментар до законодавства у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно / за ред. О. В. Кузьменко. Київ : Алерта, 2021. 412 с.

Дата першого надходження статті до видання: 23.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Будніков А. Ю.,

аспірант

Сумського державного університету

ORCID: 0009-0006-6374-5220

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджуються конституційні засади функціонування адміністративних судів України в контексті реалізації їх правоохоронної функції. Проаналізовано норми Конституції України, які визначають правові основи діяльності адміністративної юстиції, розглянуто роль адміністративного судочинства у захисті прав людини від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Особливу увагу приділено принципам конституційного судоустрою та процесу, які забезпечують ефективність правоохоронної діяльності адміністративних судів. Обґрунтовано, що конституційна модель адміністративного судочинства в Україні спрямована на забезпечення балансу між публічними інтересами держави та приватними правами громадян.

Конституційне закріплення адміністративної юстиції як самостійної гілки судової системи України стало важливим кроком у розбудові правової держави та утвердженні верховенства права. Адміністративні суди виконують специфічну правоохоронну функцію, яка полягає у захисті прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. Конституційні основи цієї функції визначають не лише організаційну структуру адміністративних судів, а й принципи, цілі та межі їхньої діяльності.

Актуальність дослідження конституційних основ правоохоронної функції адміністративного суду зумовлена декількома факторами. По-перше, продовжується процес реформування судової системи України, що вимагає чіткого розуміння конституційної моделі адміністративного судочинства. По-друге, європейська інтеграція України передбачає приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Ради Європи та Європейського Союзу, зокрема щодо судового захисту прав людини. По-третє, практика адміністративних судів свідчить про необхідність подальшого вдосконалення механізмів реалізації їхньої правоохоронної функції на конституційному рівні.

Ключові слова: адміністративний суд, Конституція України, правоохоронна функція, адміністративне судочинство, права людини, судовий захист, суб'єкти владних повноважень.

Budnikov A. Yu. Constitutional basis for the realization of the law enforcement function of the administrative court in Ukraine

Abstract. The article examines the constitutional foundations of the functioning of administrative courts of Ukraine in the context of their law enforcement function. The author analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine which define the legal framework for the operation of administrative justice, and considers the role of administrative justice in protecting human rights from violations by public authorities. Particular attention is paid to the principles of constitutional judicial system and process which ensure the effectiveness of law enforcement activities of administrative courts. It is substantiated that the constitutional model of administrative justice in Ukraine is aimed at ensuring a balance between the public interests of the State and private rights of citizens.

The constitutional consolidation of administrative justice as an independent branch of the Ukrainian judicial system was an important step in building a state governed by the rule of law and establishing the rule of law. Administrative courts perform a specific law enforcement function, which is to protect the rights, freedoms and interests of individuals and legal entities in the field of public law relations. The constitutional basis of this function determines not only the organizational structure of administrative courts, but also the principles, objectives and limits of their activities.

The relevance of the study of the constitutional foundations of the law enforcement function of an administrative court is due to several factors. Firstly, the process of reforming the judicial system of Ukraine continues, which requires a clear understanding of the constitutional model of administrative justice. Secondly, Ukraine's European integration involves bringing national legislation in line with the standards of the Council of Europe and the European Union, in particular with regard to judicial protection of human rights. Thirdly, the practice of administrative courts demonstrates the need to further improve the mechanisms for implementing their law enforcement function at the constitutional level.

Key words: *administrative court, the Constitution of Ukraine, law enforcement function, administrative proceedings, human rights, judicial protection, public authorities.*

Постановка проблеми. Реалізація правоохоронної функції адміністративного суду в Україні є однією з найбільш актуальних проблем сучасної судової реформи та теорії адміністративного права. Адміністративний суд, як інститут захисту прав і свобод особи у публічно-правових відносинах, відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права, контролю за діяльністю органів публічної влади та доступу до справедливого судового захисту. Водночас практика застосування відповідних норм правового регулювання демонструє низку системних викликів: неоднозначність конституційного закріплення правоохоронної функції суду, нерівномірність судової практики, недостатність уніфікації підходів до тлумачення повноважень адміністративних судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правоохоронної функції адміністративного суду привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців. У сучасній українській науці адміністративного права значний внесок у дослідження теоретичних аспектів адміністративного судочинства зробили такі вчені, як І. Бевзенко, В. Коломоєць, В. Шевчук, О. Губін, М. Саленко, О. Бушко та інші. Вони розглядали загальні принципи функціонування адміністративних судів, питання їх незалежності та повноважень, зокрема у контексті конституційної юрисдикції та реалізації правових гарантій прав громадян.

Разом із тим, загалом вітчизняна наука має значний теоретичний арсенал щодо загальних основ адміністративного судочинства, однак відсутня комплексна синтезована модель, яка одночасно поєднувала б конституційні засади, міжнародно-правові стандарти та практику реалізації правоохоронної функції адміністративного суду в Україні. Це обумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на

формування цілісної концепції, здатної подолати існуючі дисонанси між конституційними нормами, процесуальними правилами та поточними судовими практиками.

Виклад основного матеріалу. Україна, проголосивши себе в Конституції від 28.06.1996 № 254к/96-ВР правовою державою (ст.1), закріпила в ній (ст.3) положення про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава, в особі своїх органів, взяла на себе обов'язок охороняти людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, проголошені найвищою соціальною цінністю (ст. 3) [1].

Конституція України заклала фундаментальні засади для формування системи адміністративної юстиції. Стаття 125 Основного Закону встановлює, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації, а стаття 125 прямо передбачає утворення в системі судоустрою адміністративних судів, які діють з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин [1]. Це конституційне положення стало правовою основою для прийняття Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV та формування спеціалізованої системи адміністративних судів [1].

Конституційна модель адміністративного судочинства ґрунтується на визнанні необхідності спеціалізованого судового контролю за діяльністю органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на судовий захист, що включає право оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Це конституційне право реалізується передусім через механізм адміністративного судочинства [1].

Конституційне закріплення адміністративних судів відображає європейський досвід побудови систем адміністративної юстиції. У багатьох демократичних державах (зокрема, Німеччині, Франції, Польщі, Італії) існують спеціалізовані адміністративні суди (Німеччина) або трибунали (Франція), які розглядають спори між громадянами та державою. Запровадження такої системи в Україні стало важливим кроком на шляху до утвердження принципів правової держави та верховенства права.

Виходячи з цих позицій, слід аналізувати функції адміністративної юрисдикції. І. В. Панова виокремлює три функції адміністративної юрисдикції: правоохоронну, виховну, регулятивну. С. М. Гусаров підкреслює важливість превентивної функції адміністративно-юрисдикційної діяльності, яка повинна реалізовуватися не тільки вибором виду та розміру адміністративного стягнення відповідно до принципів законності та індивідуалізації, але й усім перебігом розгляду справи [3, с. 73].

О.І. Безпалова, підкреслює, що правоохоронна функція держави, як і всі інші функції, має свій механізм реалізації, основою якого слугує сукупність правових, інституційних, організаційних, економічних та матеріальних елементів. Система таких елементів обов'язково має бути відповідною тим завданням, що стоять перед державою на сучасному етапі. Однією з основних форм, за допомогою яких держава виконує покладені на неї обов'язки у правоохоронній сфері, є адміністративно-правова форма. Таким чином, саме завдяки адміністративно-правовій складовій механізму реалізації правоохоронної функції держави здійснюється правовий вплив на відносини, що виникають у правоохоронній сфері. Результатом застосування адміністративно-правового механізму повинно бути забезпечення належного рівня законності та правопорядку в державі; упорядкування діяльності суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави [4, с. 6].

Відсутність єдиного підходу до розуміння правоохоронної функції держави зумовила появу значної кількості доктринальних концепцій, що по-різному визначають її зміст,

суб'єктний склад та спрямованість. Наукові позиції варіюються від визнання правоохоронної функції як самостійної до її розчинення в інших функціях держави. З метою наочного відображення основних підходів до визначення правоохоронної функції держави доцільно узагальнити відповідні наукові погляди у табличній формі.

Наведені доктринальні підходи свідчать про відсутність уніфікованого наукового розуміння правоохоронної функції держави. Значна частина визначень має надто абстрактний характер та фактично отожднює правоохоронну функцію із загальною функцією забезпечення правопорядку або гарантування правовідносин, що не дозволяє виокремити її специфіку як самостійного напрямку діяльності держави.

Крім того, у низці підходів спостерігається звуження суб'єкта правового захисту виключно до «члена суспільства», що не відповідає сучасному конституційному розумінню людини як носія прав незалежно від громадянства. Слід також ураховувати, що загроза правам і свободам особи може походити не лише від інших осіб, але й від держави або об'єктивних чинників, що розширює зміст правоохоронної функції та актуалізує роль судової влади, зокрема адміністративних судів, у її реалізації.

Саме ця доктринальна невизначеність зумовлює необхідність подальшого дослідження конституційних основ реалізації правоохоронної функції адміністративного суду в Україні, з урахуванням його особливого місця у механізмі судового контролю за публічною владою.

Щодо законодавчого регулювання, то реалізація правоохоронної функції адміністративного суду здійснюється в конституційно визначених межах. По-перше, адміністративні суди діють виключно в рамках судової влади і не можуть підміняти органи виконавчої влади у здійсненні управлінських функцій [10]. Принцип поділу влади, закріплений у статті 6 Конституції України, передбачає, що суди не можуть втручатися в дискреційні повноваження адміністративних органів, якщо такі повноваження здійснюються в межах закону.

Таблиця 1

Доктринальні підходи до визначення правоохоронної функції держави.

№ з/п	Автор	Підхід до розуміння правоохоронної функції	Ключовий зміст визначення
1.	Ю. Полянський	Широкий (інтегративний)	Правоохоронна функція є предметом відання всіх гілок державної влади та органів, що входять до їх складу
2.	В. Тацій	Критичний до широкого підходу	У результаті широкого тлумачення майже всі органи держави можна віднести до правоохоронних
3.	В. І. Осадчий	Функціонально-абстрактний	Правоохоронна функція – гарантування функціонування суспільних відносин, урегульованих правом
4.	П. В. Онопенко	Діяльнісно-функціональний	Однорідні та стійкі напрями діяльності держави щодо задоволення охоронних правових потреб
5.	І. П. Лаврінчук	Правозахисний	Охорона кожного члена суспільства від несправедливого поводження з боку інших осіб
6.	Й. І. Горінецький	Політико-функціональний (системний)	Правоохоронна функція – самостійний і пріоритетний напрям державної політики, що реалізується юридичними засобами для захисту права, основ конституційного ладу, прав і свобод людини, зміцнення законності та правопорядку

Джерело: створено автором на основі наукових позицій [5,6,3,7,8,9].

По-друге, конституційні межі правоохоронної функції визначаються принципом верховенства права. Адміністративні суди не лише перевіряють формальну законність рішень публічної адміністрації, а й оцінюють їх на відповідність принципам справедливості, розумності, пропорційності та добросовісності. Це відображає широке розуміння правоохоронної функції, яке виходить за межі простого юридичного контролю.

По-третє, конституційні межі визначаються необхідністю балансування між захистом індивідуальних прав та забезпеченням публічних інтересів. Стаття 68 Конституції встановлює, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Адміністративні суди при вирішенні спорів повинні враховувати як приватні, так і публічні інтереси, забезпечуючи їх розумний баланс.

Конституційна ефективність правоохоронної функції адміністративного суду залежить не лише від можливості звернення до суду та отримання рішення, а й від гарантій виконання таких рішень. Стаття 129-1 Конституції України, введена конституційними змінами, встановлює, що судові рішення є обов'язковим до виконання. Це положення має особливе

значення для адміністративного судочинства, оскільки відповідачами у справах часто виступають органи державної влади [1].

Конституційний обов'язок виконувати рішення судів кореспондує із загальним принципом законності, закріпленим у статті 19 Конституції. Органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані виконувати рішення адміністративних судів як акти судової влади, які мають найвищу юридичну силу після Конституції.

Невиконання рішень адміністративних судів підриває конституційний принцип верховенства права та право на судовий захист. Європейський суд з прав людини неодноразово визнавав невиконання судових рішень порушенням статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Україна як держава-учасниця Конвенції зобов'язана забезпечувати ефективне виконання рішень національних судів, включаючи адміністративні.

Конституційна модель адміністративної юстиції в Україні формувалася з урахуванням європейських стандартів судового захисту прав людини. Стаття 9 Конституції України встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національ-

ного законодавства України. Це конституційне положення створює основу для інтеграції європейських стандартів у національну систему адміністративного судочинства [1].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема стаття 6 про право на справедливий суд та стаття 13 про право на ефективний засіб юридичного захисту, є орієнтиром для розвитку адміністративної юстиції в Україні. Практика Європейського суду з прав людини демонструє, що ефективний судовий захист у публічно-правовій сфері є необхідним елементом демократичної правової системи [11].

Сучасний етап розвитку адміністративної юстиції в Україні характеризується низкою конституційних викликів. Перший виклик пов'язаний із необхідністю забезпечення реальної незалежності суддів адміністративних судів. Незважаючи на конституційні гарантії, практика свідчить про випадки тиску на суддів, що розглядають справи за участю держави.

Другий виклик стосується забезпечення доступу до адміністративного суду. Конституційне право на судовий захист повинно бути не лише формально проголошеним, а й реально доступним для кожного. Це вимагає спрощення процедур звернення до суду, зменшення фінансових бар'єрів, забезпечення правової допомоги.

Третій виклик пов'язаний із виконанням рішень адміністративних судів. Конституційна вимога обов'язковості судових рішень часто не реалізується на практиці, що підриває ефективність правоохоронної функції адміністративних судів.

Перспективи розвитку конституційних основ адміністративної юстиції включають подальше вдосконалення конституційних гарантій незалежності суддів, розширення юрисдикції адміністративних судів, покращення механізмів виконання судових рішень. Важливим напрямком є також конституційне закріплення принципів адміністративного судочинства, що відповідають європейським стандартам.

Висновки. Конституційні основи реалізації правоохоронної функції адміністративного суду в Україні становлять систему взаємопов'язаних норм, принципів та гарантій, які визначають роль і місце адміністративної юстиції у механізмі захисту прав людини. Конституція України закладає фундаментальні засади функціонування адміністративних судів через положення про судоустрій, принципи судочинства, право на судовий захист та обов'язковість виконання судових рішень.

Правоохоронна функція адміністративного суду в конституційному вимірі полягає у забезпеченні ефективного судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, захисті конституційних прав і свобод громадян у публічно-правовій сфері, відновленні порушених прав та відшкодуванні завданої шкоди. Ця функція реалізується на основі конституційних принципів незалежності суддів, рівності сторін, змагальності, публічності та права на оскарження судових рішень.

Конституційна модель адміністративної юстиції в Україні відповідає європейським стандартам судового захисту прав людини, хоча її практична реалізація стикається з низкою викликів. Подальший розвиток конституційних основ правоохоронної функції адміністративного суду повинен спрямовуватися на посилення гарантій незалежності судів, забезпечення доступності адміністративного судочинства та ефективності виконання судових рішень.

Дослідження конституційних основ правоохоронної функції адміністративного суду має як теоретичне, так і практичне значення для вдосконалення законодавства, судової практики та правозахисної діяльності. Подальші наукові розробки в цій сфері можуть бути спрямовані на аналіз конкретних механізмів реалізації конституційних положень, порівняльно-правові дослідження систем адміністративної юстиції, вивчення практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини щодо адміністративного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
3. Іщенко Л. В. Правоохоронна функція адміністративно-юрисдикційної діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Том 2. 2016. С. 71-75. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2_2016/19.pdf
4. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: монографія. Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. – 544 с.
5. Полянський. Ю. Теоретичні засади організації і діяльності органів охорони правопорядку в аспекті конституційної реформи в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. № 3. 2012. С. 33–37.
6. Тацій В. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи). *Право України*. 2012. № 11-12. С. 233–240.
7. Колпаков В. К. Адміністративна юрисдикція: сутність поняття. *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2003. Вип. 19. С. 256–258.
8. Лавринчук І. Обставини встановлення правового статусу державного службовця. *Право України*. 1999. № 9. С. 98–102.
9. Горінецький Й. І. Правоохоронна функція держав Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Й. І. Горінецький. К., 2005. С. 4.
10. Кожевников А. Ю. Роль адміністративних судів у захисті прав, свобод і законних інтересів під час розгляду публічно-правових спорів, пов'язаних з виборчим процесом. *Juridical scientific and electronic journal*. 2024. № 9. С. 234–237. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-9/53
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Дата першого надходження статті до видання: 12.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Букреєва В. В.,аспірантка кафедри цивільного, господарського та трудового права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0003-9337-7594

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті досліджено адміністративні процедури як інструмент реалізації права особи на доступ до екологічної інформації та як складову механізму гарантування екологічних прав у публічно-управлінській сфері. Визначено, що нормативним базисом процедурної реалізації інформаційних прав у сучасних умовах виступає Закон України від 17 лютого 2022 року «Про адміністративну процедуру», який інституціоналізує процесуальні гарантії участі приватних осіб у адміністративному провадженні, підвищує стандарти мотивованості управлінських рішень та посилює можливості їх субординаційного оскарження. Акцентовано, що адміністративні процедури доступу до публічної інформації деталізуються спеціальним інформаційним законодавством, насамперед Законом України «Про доступ до публічної інформації» та Законом України «Про захист персональних даних». У роботі систематизовано доктринальні підходи до тлумачення адміністративної процедури у вузькому та широкому значеннях, а також розкрито співвідношення категорій «адміністративна процедура» і «адміністративне провадження» крізь призму підходу «ціле–частина», що домінує у сучасній адміністративно-правовій науці. Запропоновано проміжний висновок щодо розуміння адміністративної процедури як компетенційно зумовленої та функціонально впорядкованої послідовності управлінських дій адміністративного органу, результатом якої є прийняття, зміна, виконання або припинення адміністративного акта з метою забезпечення прав і свобод людини та реалізації публічного інтересу у взаємозв'язку з приватними інтересами. Обґрунтовано трьохелементну структуру публічно-управлінських правовідносин у сфері доступу до інформації про стан використання природних ресурсів (об'єкт, суб'єктний склад, зміст), при цьому об'єкт розкрито з урахуванням підходів Орхуської конвенції та національного екологічного законодавства. Окреслено юридичні ознаки екологічної інформації, її роль як соціально значущого ресурсу та «кінцевого продукту» екологічного моніторингу. Зроблено висновок про потребу посилення конституційних гарантій доступу до екологічної інформації та уніфікації термінологічного апарату законодавства для забезпечення одного правовозастосування.

Ключові слова: адміністративна процедура; адміністративне провадження; екологічна інформація; доступ до публічної інформації; Орхуська конвенція; екологічний моніторинг; субординаційне оскарження.

Bukreieva V. V. Administrative procedures for implementing the right to access environmental information

Abstract. The article examines administrative procedures as a tool for implementing the right of an individual to access environmental information and as a component of the mechanism for guaranteeing environmental rights in the public administration sphere. It is determined that the normative basis for the procedural implementation of information rights in modern conditions is the Law of Ukraine of February 17, 2022 «On Administrative Procedure», which institutionalizes procedural guarantees for the participation of private individuals in administrative proceedings, raises the standards of motivation of administrative decisions and strengthens the possibilities of their subordinate appeal. It is emphasized that administrative procedures for access to public information are detailed by special information legislation, primarily the Law of Ukraine «On Access to Public Information» and the Law of Ukraine «On Protection of Personal Data». The work systematizes doctrinal approaches to the interpretation of administrative procedure in a narrow and broad sense, and also reveals the relationship between the categories of «administrative procedure» and «administrative

proceedings» through the prism of the «whole-part» approach, which dominates modern administrative and legal science. An interim conclusion is proposed regarding the understanding of administrative procedure as a competency-based and functionally ordered sequence of administrative actions of an administrative body, the result of which is the adoption, amendment, execution or termination of an administrative act in order to ensure human rights and freedoms and the realization of public interest in connection with private interests. The three-element structure of public-administrative legal relations in the field of access to information on the state of use of natural resources (object, subject composition, content) is substantiated, while the object is disclosed taking into account the approaches of the Aarhus Convention and national environmental legislation. The legal features of environmental information, its role as a socially significant resource and the «final product» of environmental monitoring are outlined. The conclusion is made about the need to strengthen constitutional guarantees of access to environmental information and unify the terminological apparatus of legislation to ensure uniform application of law.

Key words: *administrative procedure; administrative proceedings; environmental information; access to public information; Aarhus Convention; environmental monitoring; subordinate appeal.*

Постановка проблеми. Адміністративні процедури є невід'ємним елементом механізму реалізації функцій держави загалом і, зокрема, у сфері гарантування права особи на доступ до екологічної інформації.

З'ясування сутності та специфіки реалізації адміністративних процедур у сфері доступу до зазначеної інформації є неможливим без концептуального визначення адміністративної процедури як інструменту публічного управління. На сучасному етапі тривалий правотворчий процес формування адміністративно-процедурного законодавства набув нормативного завершення у вигляді спеціального законодавчого акта – Закону України від 17 лютого 2022 року «Про адміністративну процедуру» [1].

Варто підкреслити, що однією з ключових новел Закону України від 17 лютого 2022 року «Про адміністративну процедуру» стало закріплення розширених процесуальних гарантій оскарження управлінських рішень у субординаційному порядку, а також передбачення можливості перегляду рішення суб'єкта владних повноважень шляхом утворення в межах адміністративного органу колегіального органу (комісії), уповноваженого на розгляд відповідних скарг. У такий спосіб законодавець інституціоналізував додаткові внутрішньоадміністративні засоби захисту прав особи, що має істотне значення для підвищення ефективності та доступності правового захисту у публічно-управлінській сфері.

Окремої уваги заслуговує й те, що зазначений Закон України від 17 лютого 2022 року «Про адміністративну процедуру» комплексно врегулював питання переходу

прав і обов'язків адміністративного органу в порядку публічного правонаступництва. Таке регулювання виступає важливою гарантією безперервності публічного управління та належного виконання як управлінських актів, так і рішень адміністративних судів, виконання яких пов'язане з діяльністю суб'єкта владних повноважень, що на момент набрання судовим рішенням законної сили може бути ліквідований або реорганізований. У цьому контексті механізм правонаступництва мінімізує ризики фактичної «неможливості виконання» рішень унаслідок інституційних змін у системі органів публічної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Водночас питання належного правового регулювання здійснення адміністративних процедур в Україні зберігають актуальність для розвитку національної правничої науки та практики правозастосування, що зумовлює потребу у подальшому формуванні науково-теоретичного підґрунтя для системоутворюючої нормотворчої діяльності, зокрема у сфері процедурної стандартизації адміністративних дій, гарантій участі приватних осіб у адміністративному провадженні та ефективного механізму адміністративного і судового контролю за рішеннями суб'єктів владних повноважень.

Отже, дослідження сутності адміністративних процедур залишається актуальною теоретичною й практичною проблемою, що перебуває у фокусі наукових інтересів провідних учених України та зарубіжних країн. Найбільш ґрунтовні доктринальні положення щодо розуміння адміністративних процедур, які можуть бути використані як теоретична основа для визначення осо-

бливостей правового режиму обігу публічної інформації про стан використання природних ресурсів, сформульовано у працях В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, О. Ф. Андрійко [2], В. П. Діхтієвського [3], Г. В. Кадникової [4, с. 75–80], Н. В. Коваленко [5], В. К. Колпакова, Т. О. Коломоєць [6], Ю. О. Легези, В. В. Тильчика [7; 8; 9], Д. В. Лученка [10], О. В. Марченко, В. Р. Негіної [11], С. Г. Стеценка [12, с. 20–26], В. П. Тимощука [13], М. А. Шепель [14] та інших науковців.

Метою наукової статті є визначення адміністративних процедур реалізації права на доступ до екологічної інформації.

Виклад основного матеріалу. У сучасній адміністративно-правовій доктрині загально-визнаним є підхід до тлумачення адміністративної процедури у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні адміністративна процедура розглядається як управлінська діяльність, спрямована на вирішення конкретних адміністративних справ, у тому числі таких, що мають спірний характер, і виникають у процесі реалізації публічно-владних відносин [15, с. 155].

Інформація про стан використання природних ресурсів, відповідно до положень частини другої статті 13 Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації», належить до категорії публічної інформації, що обумовлює застосування до відносин щодо її отримання, використання та захисту загальних і спеціальних адміністративно-процедурних стандартів, установлених інформаційним та адміністративним законодавством.

Відповідно до статті 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна інформація визначається як сукупність будь-яких відомостей, зафіксованих у письмовій, аудіовізуальній, електронній або іншій матеріальній формі, що стосуються стану довкілля та процесів, пов'язаних із його охороною і використанням природних ресурсів. Зокрема, до такої інформації належать дані про стан навколишнього природного середовища та його окремих об'єктів – земель, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу, а також про рівні їх забруднення.

Екологічна інформація охоплює також відомості про біологічне різноманіття та його складові, у тому числі про генетично видозмінені організми і характер їх взаємодії з компонентами навколишнього природного середовища. До її змісту віднесено інформацію про джерела і чинники впливу на довкілля, зокрема про матеріали, речовини, продукцію, енергію та фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або потенційно можуть впливати на стан довкілля і здоров'я населення.

Крім того, екологічною інформацією визнаються відомості про загрози виникнення та причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації їх наслідків, а також рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію негативного впливу таких явищ на природні об'єкти й здоров'я людей. До цього кола входять і дані про екологічні прогнози, плани, програми та заходи, у тому числі адміністративного характеру, засади державної екологічної політики та законодавство у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Окрему групу екологічної інформації становлять відомості про витрати, пов'язані з реалізацією природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища та інших джерел фінансування, а також результати економічного аналізу, здійсненого у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля [16].

Людина виступає первинним джерелом інформації, у зв'язку з чим право на екологічну інформацію має особистий, природний характер. Такий підхід зумовлений тим, що людина об'єктивно існує та здійснює свою життєдіяльність у певному природному середовищі, яке безпосередньо впливає на її фізичний стан, здоров'я та рівень життєздатності. Поза належним природним середовищем нормальне функціонування людини є неможливим, що об'єктивує особливу цінність інформації про стан довкілля.

У цьому контексті право володіти відомостями про стан навколишнього природного середовища, характер взаємодії його складових, рівні забруднення, якість харчових продуктів і предметів побуту, загрози виникнення

та причини надзвичайних екологічних ситуацій, а також про результати ліквідації їх наслідків набуває фундаментального значення для кожної особи. Таке право є необхідною передумовою забезпечення екологічної безпеки, збереження життя і здоров'я людини та реалізації інших базових прав і свобод.

Невід'ємною складовою права на екологічну інформацію є право на вільний доступ до відповідних відомостей, що передбачає їх відкритість, доступність і достовірність. Саме ці характеристики визначають реальну можливість особи користуватися екологічною інформацією та ухвалювати обґрунтовані рішення щодо власної поведінки, захисту своїх прав і законних інтересів.

З огляду на викладене, об'єктивно виникає потреба у визнанні на конституційному рівні права кожного на вільний доступ до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, а також у нормативному врегулюванні механізмів, форм і способів збирання, аналізу та поширення такої інформації. У цьому сенсі йдеться про конституційне закріплення права на екологічну інформацію як самостійної та водночас складової частини загального права на інформацію, що відповідає сучасним уявленням про пріоритетність екологічних прав людини та їх значення для сталого розвитку суспільства.

За останні десятиліття в Україні істотно ускладнилася екологічна ситуація, що зумовлено насамперед наслідками аварії на Чорнобильській АЕС, спадом виробництва, який спричинив скорочення ресурсного забезпечення природоохоронних заходів, а також загальним загостренням соціально-економічних і політичних процесів у державі. Тривалий час відомості про екологічні катастрофи, зокрема техногенного походження, їх причини та наслідки для довкілля, життя і здоров'я населення фактично замовчувалися, а відповідна інформація залишалася втаємниченою. Водночас у процесі розвитку суспільних відносин та утвердження прав людини усвідомлення права на інформацію, зокрема права на інформацію про довкілля, трансформувалося в об'єктивну життєву потребу та інструментально необхідну умову реалізації інших прав і свобод.

Значний імпульс розвитку правового забезпечення доступу до екологічної інформації надано у зв'язку з ратифікацією у 1999 році Орхуської конвенції – Законом України «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля». Це зумовило внесення змін до низки законів України, зокрема «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну експертизу», «Про місцеве самоврядування в Україні», а також до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Хоча прийняття Конституції України 1996 року заклало конституційний фундамент екологічних прав, у доктрині обґрунтовується позиція, що пряме, чітке закріплення права на екологічну інформацію в Основному Законі потребує подальшої конкретизації.

Водночас чинне законодавство України демонструє термінологічну неоднорідність у визначенні відповідної категорії: використовуються поняття «екологічна інформація», «інформація про стан навколишнього природного середовища», «інформація про стан довкілля» тощо. Зокрема, Закон України «Про інформацію» оперує формулюванням «інформація про стан довкілля (екологічна інформація)» [17], тоді як Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» – «інформація про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація)» [18]. Додатковим індикатором відсутності уніфікованого підходу є варіативність перекладу та використання термінів у офіційних матеріалах, пов'язаних із Директивою 2003/4/ЄЕС. Це дає підстави говорити про фактичне офіційне ототожнення зазначених категорій, однак водночас породжує ризики неоднозначного тлумачення та ускладнює однакове правозастосування.

У цьому зв'язку обґрунтовано видається позиція про необхідність розмежування поняття «екологічна інформація» та терміна «інформація про стан навколишнього природного середовища» [18, с. 136–137]. Доцільно виходити з того, що ці категорії співвідносяться як ціле і частина: «інформація про стан навколишнього природного середовища»

охоплює відомості про фактичний стан компонентів довкілля, тоді як «екологічна інформація» має ширший обсяг і включає також дані про заходи щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, охорони життя і здоров'я громадян, а також відомості щодо радіаційної обстановки, радіаційної безпеки і заходів, спрямованих на її забезпечення [19]. Такий підхід відповідає сучасному розумінню змісту екологічних прав і забезпечує більшу визначеність у правовому регулюванні доступу до екологічно значущих відомостей.

Розглядаючи екологічну інформацію як самостійну правову категорію, доцільно виокремити низку її юридично значущих ознак. По-перше, екологічна інформація має виразний соціально значущий характер, оскільки будь-яка активна діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища об'єктивно розпочинається з отримання відповідних відомостей. По-друге, основним інструментом формування екологічної інформації виступає екологічний моніторинг, який являє собою комплексну інформаційну систему спостереження, оцінювання та прогнозування змін у довкіллі і водночас є однією з ключових функцій державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища. У зв'язку з цим екологічну інформацію можна розглядати як кінцевий результат управлінської діяльності держави. По-третє, значна частина такої інформації акумулюється у складі державних інформаційних ресурсів, хоча за своєю природою вона має бути відкритою та доступною для суспільства. По-четверте, екологічна інформація виступає об'єктом майнових правовідносин і може розглядатися як об'єкт права власності [20, с. 57].

На міжнародному рівні право на екологічну інформацію закріплюється у низці міжнародно-правових актів, які відіграють суттєву роль у розвитку сучасного міжнародного права, значення якого з кожним роком посилюється. Аналіз положень статті 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та статті 2 Орхуської конвенції дає підстави стверджувати, що

право на екологічну інформацію охоплює право особи на безперешкодне одержання повних, достовірних, своєчасних і вичерпних відомостей про стан природних об'єктів та навколишнього середовища, екологічну діяльність уповноважених суб'єктів, а також природоохоронну діяльність суб'єктів господарювання [21, с. 57]. Зокрема, йдеться про інформацію щодо:

- стану навколишнього природного середовища, характеру взаємодії його складових та рівнів забруднення таких компонентів, як повітря й атмосфера, вода, ґрунт, земля, надра, ландшафт, природні об'єкти, біологічне різноманіття та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми;
- джерел і факторів впливу, зокрема матеріалів, речовин, продукції, енергії, шуму, вібрації, електромагнітного випромінювання та радіації, які впливають або можуть впливати на довкілля та здоров'я людини;
- діяльності та заходів у сфері охорони навколишнього середовища, екологічної політики, законодавства, планів і програм, що впливають або можуть впливати на стан довкілля і здоров'я населення;
- аналізу витрат і результатів, а також іншого економічного аналізу та припущень, використаних у процесі ухвалення екологічно значущих рішень;
- витрат, пов'язаних із реалізацією природоохоронних заходів;
- стану здоров'я та безпеки людей, умов їх життя, стану об'єктів культури та інженерних споруд у тій мірі, в якій вони зазнають або можуть зазнати впливу з боку навколишнього природного середовища чи відповідних факторів і видів діяльності;
- екологічних прогнозів;
- загроз виникнення та причин надзвичайних екологічних ситуацій, результатів ліквідації їх наслідків і рекомендацій щодо заходів, спрямованих на мінімізацію негативного впливу на довкілля та здоров'я людей [21].

Подальший аналіз права на екологічну інформацію потребує характеристики його структурних елементів, а саме: збирання, зберігання, використання та поширення інформації. Зазначені складові закріплені у статті 34 Конституції України, статті 302 Цивільного кодексу України та статті 5 Закону України «Про інформацію». Водночас варто звернути увагу на термінологічну неузгодже-

ність законодавства: у Законі України «Про інформацію» використовується термін «одержання інформації», тоді як Конституція України та Цивільний кодекс України оперують поняттям «збирання інформації», при цьому визначення останнього на конституційному рівні відсутнє.

Одержання екологічної інформації слід розуміти як процес набуття, придбання та накопичення відповідних відомостей громадянами, юридичними особами та державою відповідно до чинного законодавства, що передбачає доступ до такої інформації та можливість її зберігання. Зберігання екологічної інформації охоплює забезпечення належного стану самих відомостей і матеріальних носіїв, на яких вони зафіксовані. Використання екологічної інформації полягає у задоволенні інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави, тоді як її поширення означає розповсюдження, оприлюднення або інше доведення такої інформації до відома невизначеного кола осіб у порядку, встановленому законом.

Висновок. Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що екологічна інформація становить собою сукупність повних, достовірних, своєчасних і вичерпних даних, знань чи відомостей про стан навколишнього

природного середовища, його компоненти та взаємодію між ними, екологічні загрози і небезпеки, а також заходи та засоби охорони довкілля. Відкритий доступ до такої інформації спрямований на забезпечення основоположних конституційних прав і законних інтересів людини та збереження середовища її існування. Відповідно, конституційне право на екологічну інформацію доцільно розглядати як право кожного на безперешкодне отримання зазначених відомостей з метою захисту життя, здоров'я та інших життєво важливих благ.

З огляду на це, обґрунтованою видається пропозиція щодо конституційного закріплення права на екологічну інформацію шляхом уточнення змісту статті 34 Конституції України та доповнення статті 50 Основного Закону положеннями про те, що право на екологічну інформацію є складовою права на інформацію, гарантується державою та може бути обмежене виключно у випадках, прямо передбачених законом. Таке закріплення сприятиме ефективній реалізації відповідного права, підвищенню рівня екологічної свідомості суспільства, розвитку екологічного світогляду та утвердженню принципів відкритості й поінформованості у сфері охорони навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
2. Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Битяк Ю. П. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.: у 2 т. / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Юридична думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с.
3. Діхтієвський В.П. Нормативно-правові засади доступу до інформації про стан використання природних ресурсів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 19-24
4. Кадникова Г.В. Адміністративні процедури як елемент правового режиму доступу до публічної інформації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 3. С. 75–80
5. Коваленко Н. В. Теорія адміністративно-правових режимів: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 432 с.
6. Колпаков В. К., Коломоєць Т. О. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України»: навч. лекція. Київ: ІнЮре, 2014. 240 с.
7. Лебеза Ю.О. Удосконалення нормативно-правових механізмів здійснення регіональної еколого-енергетичної політики для повоєнного відновлення України. *Нове українське право*. 2025. № 3. С. 134-141
8. Лебеза Ю.О. Стале економічне зростання України як ціль економічної функції держави. *Модернізація змісту функцій держави: ключовий вектор повоєнного відновлення України*: монографія / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної. Київ: Алерта, 2025. С. 91-116
9. Лебеза Ю., Тильчик В. Забезпечення електронного доступу до розгляду та вирішення спорів, пов'язаних із наданням публічних послуг у сфері соціального захисту, в порядку адміністративного судочинства України. *Право і суспільство*. 2025. № 5. Том 2. С. 544-550

10. Лученко Д. В. Механізм оскарження в адміністративному праві: теоретичні й прикладні аспекти: монографія. Харків: Право, 2017. 440 с.
11. Марченко О.В., Негіна В.Р. Заподіяння шкоди довкіллю під час повномасштабного вторгнення: аналіз правових наслідків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 245-248.
12. Стеценко С.Г. Сучасний погляд на предмет адміністративного права. *Публічне право*. 2016. № 1. С. 20-26.
13. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / упоряд. В. П. Тимошук. Київ: Факт, 2003. 496 с.
14. Шепель М.А. Забезпечення права на доступ до екологічної інформації як предмет адміністративного позову. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 12-13 серпня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 96-97
15. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: монографія. Київ: Факт, 2002. 260 с.
16. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. ст.546
17. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657- XII Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
18. Борщевська О. М., Іванова О. М., Право на екологічну інформацію та інформацію про стан довкілля як складові здійснення прав людини на безпечне навколишнє природне середовище. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 136–140
19. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 8 лютого 1995р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1995. № 12. Ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-вр#Tex>
20. Кушакова-Костицька Н. В. Право на інформацію в інформаційну епоху (порівняльне дослідження) : монографія / наук. редактор М. В. Костицький. К. : Логос, 2018. 271 с.
21. Закон України «Про доступ до публічної інформації». Науковопрактичний коментар [Текст] / Р. Головенко, Д. Котляр, О. Нестеренко, Т. Шевченко. К. : СПД Гончарук А. Б., 2012. 335 с.

Дата першого надходження статті до видання: 20.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Гришина Н. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-6828-5338

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті досліджується місце та значення принципів адміністративної процедури у діяльності публічної адміністрації України. Розкрито роль адміністративної процедури як правової форми реалізації повноважень суб'єктів публічної адміністрації у відносинах з фізичними та юридичними особами. Проаналізовано норми Закону України «Про адміністративну процедуру», якими закріплено принципи здійснення адміністративних процедур, та визначено їх значення для забезпечення законності, обґрунтованості та своєчасності ухвалення адміністративних актів. У статті обґрунтовується, що зазначений Закон містить загальні норми права, які застосовуються до всіх видів адміністративних справ, тоді як галузеве та спеціальне законодавство встановлює особливості здійснення адміністративних процедур у окремих сферах публічно-правових відносин. Здійснено аналіз нормативно-правових актів, що регулюють адміністративно-процедурну діяльність, та виокремлено загальний, галузевий і спеціальний рівні правового регулювання. Показано взаємозв'язок між загальними принципами адміністративної процедури та спеціальними нормами, що застосовуються у реєстраційних, дозвільних і ліцензійних процедурах. Окрему увагу приділено рівню обізнаності державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування щодо принципів адміністративної процедури. На підставі результатів соціологічних опитувань 2024–2025 років встановлено, що найбільш засвоєними є принципи, які тривалий час застосовуються у правозастосовній діяльності, тоді як принципи, запроваджені Законом України «Про адміністративну процедуру», потребують подальшого роз'яснення. Зроблено висновок про необхідність системного навчання та підвищення рівня правової обізнаності як умови належного застосування принципів адміністративної процедури та забезпечення ефективного захисту прав осіб у відносинах з публічною адміністрацією.

Ключові слова: принципи адміністративного права, адміністративна процедура; принципи адміністративної процедури; публічна адміністрація; адміністративний акт; адміністративні справи; адміністративне законодавство; застосування норм права.

Hryshyna N. V. Principles of administrative procedure in the legislation of Ukraine and issues of their practical application

Abstract. The article examines the place and significance of the principles of administrative procedure in the activities of public administration in Ukraine. The role of administrative procedure as a legal form for the exercise of powers by public administration entities in relations with individuals and legal entities is revealed. The provisions of the Law of Ukraine “On Administrative Procedure” that establish the principles of conducting administrative procedures are analyzed, and their importance for ensuring legality, reasonableness, and timeliness in the adoption of administrative acts is determined. The article substantiates that the said Law contains general norms of law applicable to all types of administrative cases, while sectoral and special legislation establishes specific features of administrative procedures in particular areas of public-law relations. An analysis of normative legal acts regulating administrative-procedural activity is carried out, and general, sectoral, and special levels of legal regulation are identified. The relationship between the general principles of administrative procedure and special norms applied in registration, permit, and licensing procedures is demonstrated. Particular attention is paid to the level of awareness of civil servants and officials of local self-government bodies regarding the principles of administrative procedure. Based on the results of sociological

surveys conducted in 2024–2025, it is established that the principles most firmly assimilated are those long applied in law enforcement practice, whereas the principles introduced by the Law of Ukraine “On Administrative Procedure” require further clarification. The article concludes that systematic training and an increased level of legal awareness are necessary conditions for the proper application of the principles of administrative procedure and for ensuring effective protection of the rights of individuals in relations with public administration.

Key words: *principles of administrative law; administrative procedure; principles of administrative procedure; public administration; administrative act; administrative cases; administrative legislation; application of legal norms.*

Публічна влада в Україні, реалізуючи функції та повноваження через суб'єктів публічної адміністрації, вступає у правовідносини з фізичними та юридичними особами за визначеним законом порядком, який закріплюється у нормах адміністративної процедури. Саме через адміністративну процедуру у сфері публічно-правових відносин забезпечується практичне втілення припису статті 3 Конституції України про визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності публічної адміністрації, покладаючи на неї обов'язок діяти своєчасно, послідовно, обґрунтовано й нести відповідальність за наслідки прийнятих рішень, а у разі порушень – забезпечувати повне відновлення порушених прав [1].

Закон України «Про адміністративну процедуру» надає зазначеним положенням нормативної визначеності, вимагає від органів публічної адміністрації дотримуватися принципів адміністративної процедури, діяти у спосіб, передбачений відповідними процедурними нормами. Застосування цього Закону адміністративними судами під час вирішення публічно-правових спорів забезпечує, щоб зазначені конституційні гарантії не залишалися декларативними, а послідовно реалізовувалися в кожній адміністративній справі, де публічна адміністрація взаємодіє з особою [2].

Засади та загальні правила адміністративної процедури закріплено у Законі України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022. Цей законодавчий акт визначає порядок взаємодії органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших суб'єктів, уповноваже-

них законом на здійснення функцій публічної адміністрації, з фізичними і юридичними особами під час розгляду та вирішення адміністративних справ шляхом ухвалення і виконання адміністративних актів [2].

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей закріплення принципів адміністративної процедури в законодавстві України та аналізі проблем їх практичного застосування у діяльності публічної адміністрації.

Стан опрацювання проблематики. Проблема принципів адміністративного права та адміністративної процедури достатньо широко представлена у вітчизняній науковій доктрині розглядалася у працях Н.Ю. Цибульник, Н.І. Дідик, Г.О. Горбової, Т.О. Коломоєць, Ю.П. Битяка, А.М. Чорної, Є.К. Єршова, Ю.М. Якущенка, В.Ю. Оксіня, П.С. Лютікова, О.В. Кузьменко, В.Г. Чорної, В.І. Теремецького, Н.П. Свиридчук, Н.О. Цюприк та інших науковців. Водночас питання принципів адміністративної процедури у контексті застосування Закону України «Про адміністративну процедуру», їх нормативного закріплення та практичної реалізації у діяльності публічної адміністрації не були предметом комплексного наукового дослідження, що зумовлює актуальність обраної тематики.

Комплексний аналіз законодавства, що регулює адміністративно-процедурну діяльність публічної адміністрації, дав підстави виокремити три рівні нормативно-правових актів, які містять принципи адміністративно-процедурної діяльності, норми про адміністративну процедуру, охоплюють різні сфери публічно-правових відносин та види адміністративних процедур: загальному, галузевому та спеціальному. Кожен з цих рівнів містить процедурні норми та принципи, які визначають порядок здійснення адміністративних процедур у різних сферах та галузях публічно-правових відносин. У сукупності ці

три рівні законодавства створюють єдину та взаємодіючу нормативну базу, завдяки якій забезпечується реалізація принципів адміністративних процедур. В свою чергу, принципи адміністративної процедури забезпечують таку організацію адміністративного провадження, за якої адміністративні акти ухвалюються на підставі закону, у межах повноважень та з дотриманням вимог верховенства права та справедливості адміністративної процедури.

Загальні принципи адміністративної процедури, що містяться в Законі України «Про адміністративну процедуру», становлять фундаментальну основу її здійснення. Вони представляють собою стандарти, які визначають зміст, спрямованість і межі адміністративної діяльності публічної адміністрації.

Галузевим законодавчим актом, який складається з адміністративно-процедурних норм є Закон України від 06.09.2012 р. «Про адміністративні послуги», який визначає правові засади реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері надання адміністративних послуг [3]. Співвідношення принципів, закріплених у Законі України «Про адміністративні послуги», та принципів, визначених у Законі України «Про адміністративну процедуру», відображає єдність правової природи цих двох законодавчих актів – стандарти правової держави та належного урядування, попри відмінність їх предмета правового регулювання. Обидва закони спрямовані на регулювання процедурної діяльності публічної адміністрації, однак сфера дії цих законодавчих актів різна: перший регулює порядок надання адміністративних послуг, другий – загальні правила здійснення адміністративних процедур.

Спеціальний характер по відношенню до загальних принципів адміністративної процедури мають і принципи, закріплені в окремих законах, що регулюють здійснення реєстраційних та дозвольно-ліцензійних процедур. Зокрема, це положення Законів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року [4], «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 року [5], «Про дозвоільну систему у сфері господар-

ської діяльності» від 6 вересня 2005 року [6], «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року [7] та «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» від 17 травня 2001 року [8]. У цих нормативних актах визначено спеціальні принципи, які деталізують загальні засади адміністративної процедури, закріплені у Законі України «Про адміністративну процедуру». Вони конкретизують ці базові принципи адміністративної процедури, визначені у ст. 4 через їх деталізацію та практичне застосування в окремих сферах публічно-правових відносин, зокрема реєстраційній, дозвоільній та ліцензійній.

Норми спеціального адміністративно-процедурного законодавства конкретизують загальні положення Закону України «Про адміністративну процедуру» та надають їм ознак особливої адміністративної процедури у відповідних галузях публічно-правових відносин. У цьому значенні зазначений Закон виконує функцію рамкового акта: він установлює загальні принципи та базові правила, обов'язкові для всіх суб'єктів публічної влади, тоді як спеціальні закони деталізують адміністративну процедуру розгляду окремих категорій адміністративних справ з урахуванням особливостей відповідної галузі.

Дотримання законності під час ухвалення адміністративних актів та правильне застосування принципів адміністративної процедури прямо залежать від рівня підготовки працівників органів влади та правової обізнаності громадян. Закон України «Про адміністративну процедуру» встановлює чіткі правила адміністративно-процедурної діяльності публічної адміністрації, однак їхня реалізація можлива лише за умови достатнього розуміння змісту та призначення принципів адміністративної процедури, як основи такої діяльності усіма учасниками адміністративно-процедурних відносин.

Коли посадові особи не володіють повною інформацією про зміст принципів або сприймають їх формально, це призводить до помилок, прийняття необґрунтованих адміністративних актів та порушення прав осіб, які звертаються до органів публічної влади. Натомість належна підготовка працівників та інформованість населення сприяють більш

точному застосуванню принципів адміністративної процедури.

З огляду на це дослідження рівня знань про принципи адміністративної процедури має важливе значення. Воно дозволяє оцінити, наскільки органи влади та громадяни готові до практичного використання положень Закону України «Про адміністративну процедуру», та визначити напрями подальшої роботи у сфері навчання, підвищення кваліфікації та інформування населення.

Аналіз результатів опитування, проведеного у грудні 2024 – січні 2025 років., відображених у Звіті про готовність органів місцевого самоврядування та органів державної влади на регіональному і місцевому рівнях до впровадження Закону України «Про адміністративну процедуру», дає підстави стверджувати, що загальний рівень ознайомленості з принципами адміністративної процедури є достатньо високим. 91% опитаних оцінювали власний рівень знань, практичної застосовності та важливості цих принципів, що свідчить про значний інтерес до тематики та готовність до впровадження Закону України «Про адміністративну процедуру». Водночас 9% респондентів повідомили про повну неობізнаність із будь-яким із принципів [9].

За результатами дослідження, найвищі показники отримали ті принципи, які традиційно найчастіше відображені у чинному законодавстві та адміністративній практиці. Передусім йдеться про законність (54%), рівність перед законом (48%), відкритість (47%), а також своєчасність і розумний строк (42%), обґрунтованість (39%), добросовісність (38%), верховенство права (36%), ефективність (35%) [9].

Отримані дані свідчать, що принципи адміністративної процедури потребують подальшого системного пояснення та популяризації серед фахових аудиторій. Особливої уваги потребує інтеграція цих принципів у освітні програми, навчально-практичні курси та підвищення кваліфікації службовців. Поглиблене розуміння їх змісту та практичної ролі є необхідною умовою коректного застосування механізмів Закону України «Про адміністративну процедуру», а також важливим інструментом для запобігання колізіям між

Закону України «Про адміністративну процедуру» і спеціальним законодавством.

Результати опитування демонструють загалом достатній рівень обізнаності працівників органів місцевого самоврядування та державної влади з принципами адміністративної процедури, що підтверджується активною участю 91% респондентів у самооцінюванні знань і практичних навичок. Водночас виявлено істотний дисбаланс між рівнем сприйняття традиційних принципів, які давно інтегровані у правозастосовну діяльність, і нових або менш відомих положень Закону України «Про адміністративну процедуру», зокрема принципів пропорційності, презумпції правомірності дій особи та гарантування ефективних засобів правового захисту.

Такий розрив свідчить про недосконалість підготовки кадрів і про те, що частина фундаментальних принципів, запроваджених новим законодавством, ще не стала звичною складовою професійної правової культури. Низький рівень обізнаності щодо офіційності, неупередженості та юридичної визначеності вказує на потребу у цілеспрямованому методичному супроводі та системному роз'ясненні змісту цих принципів.

Таким чином, подальше впровадження Закону України «Про адміністративну процедуру» напряму залежить від посиленого навчання, стандартизації підходів до підготовки службовців, а також від включення вивчення принципів адміністративної процедури в освітні програми підвищення кваліфікації різних рівнів.

Ще одне опитування було проведено Секретаріатом Кабінету Міністрів України за підтримки проєкту ЄС «Продовження підтримки комплексної реформи державного управління в Україні» (EU4PAR2). В опитуванні взяли участь 4 816 респондентів центрального рівня та територіальних органів. Державні службовці центральних органів виконавчої влади заповнили анонімну онлайн-анкету у грудні 2024 – січні 2025 року. Отримані результати засвідчують, що положення Закону України «Про адміністративну процедуру» все ще потребують докладного пояснення та ширшого інформування[10].

У сукупності дані опитування показують, що запровадження принципів Закону України «Про адміністративну процедуру» потребує значно ширшого навчання, систематичних роз'яснень та формування сталих навичок роботи за новими правилами. Поглиблена підготовка державних службовців та інформування громадян є необхідними умовами для того, щоб закон діяв повноцінно та забезпечував правовий захист особи на практиці.

Аналіз двох опитувань, присвячених рівню обізнаності державних службовців і представників органів місцевого самоврядування щодо положень та принципів Закону України «Про адміністративну процедуру», свідчить про необхідність системного підходу до впровадження цього закону в діяльність публічної адміністрації. Отримані результати підтверджують, що реальна імплементація принципів адміністративної процедури перебуває на початковому етапі, а сформована нормативна база не супроводжується відповідним рівнем практичної підготовки посадових осіб. Значна частина респондентів добре орієнтується лише у тих принципах, які давно присутні у вітчизняному законодавстві, зокрема у принципах законності, рівності перед законом та верховенства права. Натомість принципи, що становлять новий зміст адміністративної процедури, залишаються малозрозумілими або недостатньо освоєними.

У сукупності дані опитування показують, що запровадження принципів Закону України «Про адміністративну процедуру» потребує значно ширшого навчання, систематичних роз'яснень та формування сталих навичок роботи за новими правилами. Поглиблена підготовка державних службовців та інформування громадян є необхідними умовами для того, щоб закон діяв повноцінно та забезпечував правовий захист особи на практиці.

Аналіз двох опитувань, присвячених рівню обізнаності державних службовців і представників органів місцевого самоврядування щодо положень та принципів Закону України «Про адміністративну процедуру», свідчить про необхідність системного підходу до впровадження цього закону в діяльність публічної адміністрації. Отримані результати підтверджують, що реальна імплементація принципів адміністративної процедури перебуває на початковому етапі, а сформована нормативна база не супроводжується відповідним рівнем практичної підготовки посадових осіб. Значна частина респондентів добре орієнтується лише у тих принципах, які давно присутні у вітчизняному законодавстві, зокрема у принципах законності, рівності перед законом та верховенства права. Натомість принципи, що становлять новий зміст адміністративної процедури, залишаються малозрозумілими або недостатньо освоєними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#top>.
3. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>.
4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#top>.
5. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>.
6. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 № 2806-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#top>.
7. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19>.
8. Про акредитацію органів з оцінки відповідності : Закон України від 17.05.2001 № 2407-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2407-14#Text>.
9. Звіт про результати опитування щодо готовності органів місцевого самоврядування та органів державної влади на регіональному і місцевому рівнях до застосування Закону України «Про адміністра-

тивну процедуру». URL: https://api.par.in.ua/uploads/progress_report/file_uk/48/Report_on_the_Survey_Results_on_the_readiness_to_apply_LAP_at_the_regional_and_local_levels_in_2024.pdf.

10. Звіт про результати опитування щодо готовності центральних органів виконавчої влади до застосування Закону України «Про адміністративну процедуру». URL: https://api.par.in.ua/uploads/progress_report/file_uk/49/Report_on_the_Survey_Results_on_the_readiness_to_apply_LAP_at_the_central_level_of_public_administration_in_2024.pdf.

Дата першого надходження статті до видання: 19.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

УДК 342.95(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.28>**Дмитренко В. І.,**аспірант відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-0791-1659

ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ З ПИТАНЬ БЕЗПЕЧНОСТІ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ ТА ЗАХИСТУ СПОЖИВАЧІВ: ЗМІСТ І СУТНІСТЬ

Анотація. У статті детально проаналізовано зміст і сутність завдань Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, що дало змогу автору виокремити їх загальні ознаки, зокрема:

- комплексний міжгалузевий характер, який пояснюється багатоманітністю сфер і галузь у яких дана служба реалізує поставлені перед нею завдання (ветеринарна медицина, безпечність харчових продуктів, санітарне законодавство, карантин і захист рослин, ринковий і метрологічний нагляд, захист прав споживачів тощо);

- пріоритет публічних інтересів, оскільки всі завдання перш за все спрямовані на охорону та захист суспільних цінностей як от здоров'я населення, безпечність продукції, права споживачів і. т. д.;

- легальне закріплення всього спектру завдань Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, включаючи їх деталізацію в різних законах і підзаконних нормативно-правових актах без дискреції у ключових питаннях;

- більшість із завдань реалізуються шляхом здійснення контрольно-наглядової діяльності, яка є частиною реалізації державної політики в сферах віднесених до компетенції Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів;

- мають профілактичний характер, оскільки вони спрямовані на попередження шкоди життю та здоров'ю населення, його економічним інтересам, довкіллю і. т. п.;

- обумовлюються тріадою основних функцій Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів – дозвільних, реєстраційних і сервісних, адже реалізація державної політики не обмежується контрольно-наглядовою діяльністю та встановленням заборон, вона надає і сервісні послуги з сертифікації, реєстрації, ведення державних реєстрів, видачі дозволів і свідоцтв (зокрема у сферах насінництва, ідентифікації тварин, реєстрації потужностей агропромислового комплексу).

Key words: органи виконавчої влади, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, завдання, ветеринарна медицина, якість харчових продуктів, контроль, нагляд.

Dmytrenko V. I. Tasks of the State Service for Food Safety and Consumer Protection: content and essence

Abstract. The article analyzes in detail the content and essence of the tasks of the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, which allowed the author to identify their general features, in particular:

- a complex interdisciplinary nature, which is explained by the diversity of areas and industries in which this service implements its tasks (veterinary medicine, food safety, sanitary legislation, quarantine and plant protection, market and metrological supervision, consumer rights protection, etc.);

- the priority of public interests, since all tasks are primarily aimed at protecting and defending public values such as public health, product safety, consumer rights, etc.;

- legal consolidation of the entire range of tasks of the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, including their detailing in various laws and subordinate regulatory legal acts without discretion in key issues;

– most of the tasks are implemented through control and supervision activities, which are part of the implementation of state policy in the areas of competence of the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection;

– are preventive in nature, since they are aimed at preventing harm to the life and health of the population, its economic interests, the environment, etc.;

– are determined by the triad of main functions of the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection – permitting, registration and service, because the implementation of state policy is not limited to control and supervision activities and the establishment of bans, it also provides service services for certification, registration, maintenance of state registers, issuance of permits and certificates (in particular, in the areas of seed production, animal identification, registration of capacities of the agro-industrial complex).

Key words: executive authorities, State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, tasks, veterinary medicine, food quality, control, supervision.

Вступ. В процесі роботи нами неодноразово було наголошено на тому, що Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба) утворилась в результаті ліквідації та реорганізації декількох органів виконавчої влади, що не могло не відобразитись на її завданнях. Внаслідок того, що Держпродспоживслужба фактично стала правонаступницею інших органів державної влади, перша отримала їх повний функціонал: від широкого кола компетенції до значного обсягу завдань.

Виклад основного матеріалу. Вичерпний перелік завдань Держпродспоживслужби закріплено в п. 3 Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМ України) від 02.09.2015 № 667 [1]. Насамперед Держпродспоживслужба реалізує державну політику одразу в декількох галузях і сферах: 1) ветеринарної медицини; 2) безпечності та окремих показників якості харчових продуктів; 3) карантину та захисту рослин; 4) ідентифікації та реєстрації тварин; 5) санітарного законодавства; 6) санітарного та епідемічного благополуччя населення (крім виконання функцій з реалізації державної політики у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження); 7) гігієни праці; 8) контролю за цінами; 9) попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їх шкідливого впливу на здоров'я населення; 10) метрологічного нагляду; 11) ринкового нагляду в межах сфери своєї відповідальності; 12) насінництва та розсадництва (в частині сертифікації насіння і садивного матеріалу); 13) реєстрації та обліку машин

в агропромисловому комплексі (далі – АПК); 14) державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і реклами в цій сфері. Разом із тим, детальне з'ясування змісту завдань вказаної служби в кожній окремій сфері чи галузі неможливо без розкриття змісту категорії державної політики та характеристики процесу її реалізації.

В енциклопедичних і довідкових виданнях державну політику визначено як «систему органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямками, принципами для розв'язування сукупності взаємопов'язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності» [2, с. 144-145]. Схоже визначення пропонує І.І. Петренко, додаючи, що метою такої діяльності є не тільки вирішення проблем у соціально важливих сферах, а і задоволення потреб і інтересів населення [3, с. 24]. Розвиваючи такий підхід О.В. Лаврук зауважує, що метою державної політики є «розв'язування політичних і соціально-економічних проблем, своєчасно реагувати на трансформаційні зміни, котрі відбуваються, завжди бути ефективною, результативною і сприйнятливою населення» [4, с. 261]. Схожих поглядів притримується С.С. Волинець, який визначаючи державну політику у вузькому розумінні представляє її як сукупність стратегічних завдань, на виконання яких спрямовані спеціально розроблені заходи, що реалізуються компетентними органами публічної адміністрації [5, с. 60]. Таким чином, державна політика створюється та реалізується з метою оказання позитивного впливу на функціонування держави та суспільства [6, с. 12], яка здійснюється державними органами за допомогою комплексу дій і заходів, у т. ч. управлінського характеру, та перш за все спрямована на усу-

нення факторів, які гальмують прогресивний розвиток суспільства. Тож слід погодитись із О.В. Лаврук, що одним із основних компонентів є ті заходи, які реалізуються в межах державної політики, і за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин і процесів [4, с. 256-257]. Саме здійснення таких заходів у поєднанні з відповідними контрольно-наглядовими заходами щодо перших і є реалізацією державною політикою [7, с. 32]. Тобто коли мова йде про реалізацію державної політики в той чи іншій сфері чи галузі під даним процесом необхідно розуміти легальні заходи, які здійснюють державні органи, а в межах даного дослідження – Держпродспоживслужба, для забезпечення розвитку та удосконалення конкретної сфери. Вище нами було наведено перелік сфер і галузей в яких Держпродспоживслужба реалізує державну політику в повному обсязі або частково, тож надалі розглянемо яким чином здійснюється даний процес у кожній конкретній галузі.

1. *Ветеринарна медицина* – це «галузь науки та практичних знань про фізіологію і хвороби тварин, їх профілактику, діагностику та лікування, визначення безпечності продуктів тваринного, а на агропродовольчих ринках – і рослинного походження; діяльність, спрямована на збереження здоров'я і продуктивності тварин, запобігання їхнім хворобам та на захист людей від зоонозів і пріонних хвороб» [8] (ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину»). Реалізуючи державну політику в галузі ветеринарної медицини Держпродспоживслужба здійснює такі заходи: адміністрування інформаційною базою (спеціальним реєстром); контрольно-наглядова, дозвільна діяльність і сертифікація; звітування; адміністративно-деліктна діяльність.

2. *Сфера безпечності та окремих показників якості харчових продуктів* охоплює санітарні заходи, конкретні вимоги щодо показників якостей харчових продуктів, а також операторів ринків харчової продукції. У сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів Держпродспоживслужба втілює державну політику за допомогою комплексу заходів, більшість із яких мають дозвільний і наглядовий характер.

3. *Карантин і захист рослин*. У ст. 1 Закону України «Про карантин» визначено поняття «рослини», яке використовується для позначення не тільки безпосередньо самих рослин, а і «насіння частини живих рослин, фруктів, овочів, бульб, бульбоцибулини, цибулини, кореневища, зрізаних квітів, гілля з пагонами і листям, зрізаних дерев, культур рослинних тканин, крім тих, до яких застосовується метод заморожування або термообробки» [9]. Від так перед Держпродспоживслужбою поставлені наступні завдання: охорона території держави від проникнення шкідливих для рослин організмів, у т.ч. за рахунок їх виявлення, локалізації та ліквідації; державний контроль за дотриманням встановлених правил карантинного режиму та реалізацією відповідних заходів під час здійснення різних операцій з рослинами; реєстрація та облік суб'єктів господарювання в галузі рослинництва.

4. *Ідентифікації та реєстрації тварин*. Відповідно до тлумачення термінології, якою оперує законодавець у Законі України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» процес ідентифікації та реєстрації тварин необхідно розуміти як співставлення ознак конкретної тварини (великої рогатої худоби, коней, свиней, вівців, кози) з ознаками притаманними таким видам, і у разі співпадіння присвоєння унікального чи групового ідентифікаційного номеру та внесення його в Єдиний державний реєстр тварин [10] відомостей про конкретну ідентифіковану тварину, її власника (юридичну чи фізичну особу) та дії які з неї здійснюються як от переміщення чи забій. У той же час аналіз положень ст. 9 Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» дає можливість дійти висновку про те, що державна політика в даній галузі втілюється у формі державної контрольно-наглядової діяльності [11], яку в т. ч. здійснює Держпродспоживслужба.

5. *Санітарне законодавство*, тобто «сукупність нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, які виникають у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення, встановлюють державні медико-санітарні правила, медико-санітарні нормативи та медико-санітарні регла-

менти, які є обов'язковими для виконання всіма учасниками правовідносин незалежно від правового статусу» [12]. Іншими словами Держпродспоживслужба реалізує державну політику шляхом контролю за дотриманням норм і положень санітарного законодавства, в межах своєї компетенції. Крім того, відмітимо, що дана галузь пов'язана із наступною, оскільки перша плавно перетікає в останню, де і отримує свою деталізацію.

6. *Санітарне та епідемічне благополуччя населення.* Важливо враховувати, що Держпродспоживслужба не реалізує державну політику в сфері епідеміологічного нагляду, а також не здійснює дозиметричний контроль робочих місць і доз опромінення, що отримують працівники. По-суті епідеміологічний нагляд – це комплексна аналітична діяльність щодо інформації стосовно здоров'я населення, наявних захворюваннях, стану середовища життєдіяльності та причинно-наслідковими зв'язками між ними та реальними і потенційними ризиками, планування заходів відвернення розвитку несприятливих сценаріїв, проведення медико-санітарних заходів, оцінки їх ефективності тощо.

7. *Контроль за цінами.* Дана діяльність здійснюється в межах державної цінової політики, котра має на меті: стимулювання економічного розвитку та сприятливих умов для підприємництва; попередження та протидію монополії; створення умов для можливості широкого застосування вільних цін; забезпечення балансу на ринку та стимулювання підвищення їх якості; встановлення соціальних гарантій для населення та суб'єктів господарювання.

8. *Попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їх шкідливого впливу на здоров'я населення.* Згідно зі ст. 7 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» Держпродспоживслужба в даній сфері здійснює: контроль за дотриманням нормативних актів, які регламентують профілактичні заходи та рівнем шкідливих складників тютюнових виробів; пропаганду боротьби з курінням у медіа; «моніторинг ефективності заходів у сфері

охорони здоров'я населення від шкідливих наслідків вживання тютюнових виробів, аналізує і прогнозує ситуацію із захворюваністю населення, що пов'язана з вживанням тютюнових виробів» [13].

9. *Метрологічний нагляд.* Відповідно до ст. 24 Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» Держпродспоживслужба здійснює державну політику у сфері метрологічного нагляду шляхом: контролю дотримання суб'єктами господарювання вимог законодавства та метрології; передачі вимірювальної техніки для проведення інспекційної перевірки, а в разі виявлення порушень сприяє притягненню винних осіб до відповідальності та видає приписи про необхідність їх усунення; анулює результати перевірок; заборони використання вимірювальної техніки; реалізації товару, а також формує пропозиції щодо відкликання спеціальних свідоцтв [14].

10. *Ринковий нагляд* здійснюється з метою гарантування відповідності імпортованих товарів встановленим вимогам і недопущення на національний ринок небезпечної продукції. Він поширюється на всі види продукції, щодо яких органи державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд затвердженого постановою КМ України від 28.12.2016 № 1069 [15].

11. *Сфера насінництва та розсадництва.* Держпродспоживслужба реалізує державну політику в частині сертифікації насіння і садивного матеріалу. Порядок проведення вказаної процедури визначено в ст. 18 Закону України «Про насіння і садивний матеріал», відповідно до якої сертифікація – це оплатна послуга, що проводиться Держпродспоживслужбою, в результаті якої суб'єкт господарювання отримує сертифікат, який визначає сортові чи товарні якості об'єкту.

12. *Реєстрація та облік машин в АПК.* Згідно з п. 2 Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів затвердженого постановою КМ України від 08.07.2009 № 694 реєстрація та зняття

з обліку машин проводяться територіальними органами Держпродспоживслужби та передбачена для: «тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів» [16], а також проведення супутніх заходів необхідних для здійснення вказаних операцій.

13. *Державний контроль за додержанням законодавства про захист прав споживачів і реклами в цій сфері.* Аналіз положень ст. 26 Закон України «Про захист прав споживачів» дає можливість дійти висновку, що Держпродспоживслужба: виносить суб'єктам господарювання приписи про припинення порушень прав споживачів і забороняє реалізацію продукції; проводить перевірки щодо дотримання суб'єктами законодавства про надання послуг, правила торгівлі, безпечність продукції; перевіряє якість зразків товарів, сировини, матеріалів, напівфабрикатів, комплектуючих виробів, зокрема шляхом відібрання зразків; здійснює контрольні перевірки розрахунків продукції; приймає рішення про (тимчасове) припинення реалізації продукції; звертається до суду з позовами про захист прав споживачів; притягує винних осіб до адміністративної відповідальності, а в разі виявлення ознак кримінальних правопорушень – передає матеріали до компетентних органів; «здійснює контроль за розкриттям замовником будівництва (девелопером будівництва, управителем фонду фінансування будівництва) інформації про подільний об'єкт незавершеного будівництва (багатоквартирний будинок) та накладає штраф за порушення вимог щодо розкриття такої інформації» [17].

Також Держпродспоживслужба реалізує державну політику в сфері реклами. Основна діяльність в цій сфері полягає у виявленні Держпродспоживслужбою фактів розміщення недобросовісної реклами. Згідно з п. 11 ч. 1 ст. 1 Законом України «Про рекламу» під недобросовісною рекламою треба розуміти ту, «що вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоду особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замов-

чування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження» [18].

Висновки. У підсумку слід зазначити, що перед Держпродспоживслужбою поставлена численна кількість завдань у різних, але при цьому споріднених сферах і галузях, що сукупності дає підстави сформулювати загальні риси перших (завдань):

- комплексний міжгалузевий характер, який пояснюється багатоманітністю сфер і галузь у яких дана служба реалізує поставлені перед нею завдання (ветеринарна медицина, безпечність харчових продуктів, санітарне законодавство, карантин і захист рослин, ринковий і метрологічний нагляд, захист прав споживачів тощо);

- пріоритет публічних інтересів, оскільки всі завдання перш за все спрямовані на охорону та захист суспільних цінностей як от здоров'я населення, безпечність продукції, права споживачів і. т. д.;

- легальне закріплення всього спектру завдань Держпродспоживслужби, включаючи їх деталізацію в різних законах і підзаконних нормативно-правових актах без дискреції у ключових питаннях;

- більшість із завдань реалізуються шляхом здійснення контрольно-наглядової діяльності, яка є частиною реалізації державної політики в сферах віднесених до компетенції Держпродспоживслужби;

- мають профілактичний характер, оскільки вони спрямовані на попередження шкоди життю та здоров'ю населення, його економічним інтересам, довкіллю і. т. п.;

- обумовлюються тріадою основних функцій Держпродспоживслужби – дозвільних, реєстраційних і сервісних, адже реалізація державної політики не обмежується контрольно-наглядовою діяльністю та встановленням заборон, вона надає і сервісні послуги з сертифікації, реєстрації, ведення державних реєстрів, видачі дозволів і свідоцтв (зокрема у сферах насінництва, ідентифікації тварин, реєстрації потужностей АПК).

Багато з рис, які характеризують завдання Держпродспоживслужби за своїм змістом пов'язані з їх втіленням у межах відповідних функцій, які стануть предметом подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 667 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF#Text>.
2. Енциклопедичний словник з державного управління / Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко [та ін.]; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
3. Петренко І. І. Сутність державної політики та державних цільових програм. *Віче*. 2011. № 10. С. 23-25.
4. Лаврук О. В. Сутність поняття державної політики. *Університетські наукові записки*. 2018. № 67-68. С. 254-263. URL: <https://old.univer.km.ua/visnyk/1803.pdf>.
5. Волинець С. С. Щодо визначення поняття «державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства». *Аспекти публічного правління*. 2018. Т. 6. № 6-7. С. 54-63. DOI: 10.15421/151839.
6. Романов В. Є., Рудік О. М., Брус Т. М. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2003. 72 с.
7. Палагнюк Ю. В. Сутність та зміст державної політики. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Державне управління. 2011. Вип. 153. Т. 165. С. 29-35.
8. Про ветеринарну медицину: закон України від 25.06.1992 № 2498-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12#n16>.
9. Про карантин рослин: закон України від 30.06.1993 № 3348-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3348-12#n345>.
10. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр тварин: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25.09.2012 № 578 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1713-12#n15>.
11. Про ідентифікацію та реєстрацію тварин: закон України від 04.06.2009 № 1445-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1445-17#n98>.
12. Про систему громадського здоров'я: закон України від 06.09.2022 № 2573-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#n840>.
13. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: закон України від № 2899-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15#n240>.
14. Про метрологію та метрологічну діяльність: закон України від 05.06.2014 № 1314-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18#Text>.
15. Про затвердження Переліку видів продукції, щодо яких органи державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд: постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1069 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1069-2016-%D0%BF#n59>.
16. Про затвердження Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів: постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.2009 № 694 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694-2009-%D0%BF#Text>.
17. Про захист прав споживачів: закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.
18. Про рекламу: закон України від 03.07.1996 № 270/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Дата першого надходження статті до видання: 12.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Коренев А. О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін

та публічного управління

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-8611-8998

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК НАПРЯМУ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Мета статті полягає у всебічному аналізі адміністративно-правового забезпечення реалізації державної регіональної політики як напрямку внутрішньої політики України, з'ясуванні його теоретико-правових засад, структури та функціональних елементів, а також у визначенні шляхів підвищення ефективності публічного управління у сфері регіонального розвитку. У статті здійснено комплексне дослідження адміністративно-правового забезпечення реалізації державної регіональної політики як складової внутрішньої політики України. Визначено, що державна регіональна політика виконує системоутворюючу роль у забезпеченні збалансованого соціально-економічного розвитку, територіальної цілісності та формуванні конкурентоспроможних регіонів. Проаналізовано нормативно-правову основу, яка визначає порядок формування й реалізації державної регіональної політики, її суб'єктний склад, принципи взаємодії та інституційні механізми управління. Особливу увагу приділено Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки як ключовому документу, що задає стратегічні орієнтири політики збалансованого розвитку та просторової інтеграції регіонів. Розкрито проблеми реалізації регіональної політики в умовах децентралізації, воєнних дій і післявоєнного відновлення, серед яких – недостатня узгодженість між державними та місцевими програмами, обмеженість фінансових ресурсів і слабка інституційна спроможність органів публічної влади. Доведено, що ефективність регіональної політики залежить від удосконалення адміністративно-правового механізму, який охоплює нормативно-правові, організаційні, фінансові та контрольно-аналітичні елементи. Обґрунтовано необхідність посилення координації між рівнями влади, підвищення прозорості використання коштів Державного фонду регіонального розвитку, запровадження цифрових інструментів управління та наближення національної системи публічного адміністрування до європейських стандартів. Зроблено висновок, що адміністративно-правове забезпечення державної регіональної політики має розвиватися у напрямі інтеграції з політикою згуртованості ЄС, удосконалення механізмів партнерства між державою, регіонами та громадами, а також формування інституційно стійкої моделі управління, здатної забезпечити відновлення і сталий розвиток регіонів України.

Ключові слова: державна регіональна політика, адміністративно-правове забезпечення, публічне адміністрування, децентралізація, внутрішня політика, регіональний розвиток, публічне управління, правове регулювання, інституційна спроможність, європейські стандарти.

Korenev A. O. Administrative and legal support for the implementation of regional policy as a direction of domestic policy of the Ukrainian state

Abstract. The purpose of the article is to comprehensively analyze the administrative and legal support for the implementation of state regional policy as a direction of domestic policy of Ukraine, to clarify its theoretical and legal foundations, structure and functional elements, as well as to identify ways to increase the efficiency of public administration in the field of regional development. The article carries out a comprehensive study of the administrative and legal support for the implementation of state regional policy as a component of the domestic policy of Ukraine. It is determined that state regional policy plays a system-forming role in ensuring balanced socio-economic development, territorial integrity and the formation of competitive regions. The regulatory and legal framework that determines the procedure for the formation and implementation of state regional policy,

its subject composition, principles of interaction and institutional mechanisms of management is analyzed. Special attention is paid to the State Strategy for Regional Development for 2021–2027 as a key document that sets strategic guidelines for the policy of balanced development and spatial integration of regions. The problems of implementing regional policy in the conditions of decentralization, military operations and post-war reconstruction are revealed, including insufficient coordination between state and local programs, limited financial resources and weak institutional capacity of public authorities. It is proven that the effectiveness of regional policy depends on the improvement of the administrative and legal mechanism, which includes regulatory, organizational, financial and control and analytical elements. The need to strengthen coordination between levels of government, increase transparency in the use of funds from the State Regional Development Fund, introduce digital management tools and bring the national public administration system closer to European standards is substantiated. It is concluded that the administrative and legal support of state regional policy should develop in the direction of integration with the EU cohesion policy, improve partnership mechanisms between the state, regions and communities, as well as form an institutionally stable management model capable of ensuring the restoration and sustainable development of the regions of Ukraine.

Key words: *state regional policy, administrative and legal support, public administration, decentralization, internal policy, regional development, public administration, legal regulation, institutional capacity, European standards.*

Актуальність теми. Державна регіональна політика в Україні посідає ключове місце у системі внутрішньої політики держави. Вона спрямована на забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку, зміцнення територіальної цілісності, підвищення якості життя населення та узгодження інтересів держави, регіонів і територіальних громад. Змістовно ця політика охоплює комплекс заходів державного регулювання, що мають на меті вирівнювання рівнів розвитку регіонів, формування конкурентоспроможних територій і підтримку спроможності місцевих громад до самостійного планування розвитку. Вона визначає просторову логіку функціонування держави, а також виконує стабілізаційну та інтеграційну функції у системі внутрішньої політики.

У сучасних умовах державна регіональна політика набуває особливої ваги через процеси децентралізації, євроінтеграційні прагнення України та необхідність повоєнної відбудови. Саме на регіональному рівні реалізуються більшість державних програм і стратегій, пов'язаних із відновленням інфраструктури, відродженням економіки та підвищенням соціальної стійкості громад. Реформа місцевого самоврядування істотно змінила баланс владних повноважень між центром і територіями, однак процес перерозподілу ресурсів та відповідальності все ще залишається неповним. Крім того, в умовах воєнного стану зростає потреба у гнучких управлінських механізмах, що дозволяють забезпечити оперативне реагування на

виклики безпеки, міграції, втрат виробничого потенціалу та демографічних змін.

Попри наявність нормативної основи й стратегічних документів, реалізація державної регіональної політики стикається з низкою системних проблем. Серед них – фрагментарність правового регулювання, недостатня узгодженість між державними та місцевими програмами, слабка координація між органами влади різних рівнів, нерівномірність соціально-економічного розвитку територій. Значною перешкодою є обмеженість фінансових ресурсів, що спрямовуються на регіональні проекти, а також недостатня прозорість механізмів розподілу коштів Державного фонду регіонального розвитку. Додаткові труднощі створює низький рівень кадрової спроможності органів регіонального управління та відсутність сучасної системи моніторингу результативності такої політики. Отже, проблема підвищення ефективності адміністративно-правового забезпечення регіональної політики потребує комплексного наукового осмислення та вироблення практичних пропозицій щодо її вдосконалення у контексті післявоєнної трансформації України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика адміністративно-правового забезпечення реалізації державної регіональної політики перебуває у полі зору багатьох українських науковців, які досліджують її у контексті вдосконалення системи публічного управління та реформування внутрішньої політики держави. Значний внесок у розроблення теоретичних і прак-

тичних засад державної регіональної політики зробили такі вчені, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюк, О.І. Миколенко, О.М. Музичук, А.О. Собакарь, О.С. Юнін та інші. У їхніх працях обґрунтовується важливість формування ефективного адміністративно-правового механізму реалізації державної політики на регіональному рівні, удосконалення нормативно-правового регулювання, чіткого розподілу компетенцій між органами влади та забезпечення балансу між централізацією й децентралізацією управлінських повноважень. Водночас, попри наявні напрацювання, питання визначення сутності, структури та змісту адміністративно-правового забезпечення регіональної політики потребує подальшого комплексного дослідження з урахуванням сучасних воєнних і соціально-економічних викликів.

Тому **мета статті** полягає у всебічному аналізі адміністративно-правового забезпечення реалізації державної регіональної політики як напряду внутрішньої політики України, з'ясуванні його теоретико-правових засад, структури та функціональних елементів, а також у визначенні шляхів підвищення ефективності публічного управління у сфері регіонального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку України, що характеризується трансформацією політичної системи та становленням демократичних європейських інститутів, зумовлює необхідність глибоких змін у сфері публічного управління та формування нових стратегічних орієнтирів державної політики. Визначальним чинником цих процесів виступає пріоритет прав і свобод людини як головної цінності державотворення, що має відобразитися у всіх напрямках внутрішньої політики.

У цьому контексті особливої уваги набуває формування державної регіональної політики, покликаної забезпечити рівний доступ громадян до публічних послуг, якісної освіти, соціального захисту та можливостей розвитку незалежно від місця проживання. Нездорідність соціально-економічного стану регіонів, відмінності рівня урбанізації, демографічної структури та інфраструктурного

забезпечення створюють значні виклики для ефективної реалізації політики регіонального розвитку.

Серед ключових проблем, що актуалізують потребу удосконалення адміністративно-правового забезпечення регіональної політики, слід відзначити відсутність узгодженої державної стратегії розвитку регіонів, фрагментарність нормативно-правової бази, слабку інституційну спроможність органів місцевої влади, а також переважання ситуативного підходу до вирішення питань територіального розвитку. Ці обставини вимагають науково обґрунтованого удосконалення правових, організаційних і фінансових механізмів реалізації державної регіональної політики як об'єкта адміністративно-правового забезпечення.

Загалом, державна регіональна політика України нормативно закріплена як складова її внутрішньої політики. Вона базується на нормативно-правовій основі, закріпленій у Конституції України, Законах України «Про засади державної регіональної політики», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших нормативних актах, які визначають порядок розроблення й реалізації стратегій розвитку, компетенції суб'єктів публічної влади, принципи взаємодії та партнерства між державою, регіонами і територіальними громадами [1]. Це свідчить про те, що регіональна політика інтегрує функції правового, економічного, соціального, екологічного та безпекового розвитку, поєднуючи зусилля держави й місцевого самоврядування в єдиній системі внутрішньої політики.

Наукові дослідження так само підтверджують, що державна регіональна політика – це не лише управлінська діяльність, а й інструмент державотворення, який забезпечує реалізацію принципів субсидіарності, децентралізації та регіональної солідарності. Так, М. Драна слушно вказує, що адміністративно-правовий механізм формування й реалізації державної регіональної політики є системою нормативно визначених інструментів, які застосовуються органами публічної влади для врегулювання функціонування регіонів в цілому [2].

Важливим у нормативному регулюванні державної регіональної політики є Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695, що є базовим програмним документом, який визначає цілі, пріоритети та механізми такої політики у вказаних сфері. Її мета полягає у забезпеченні згуртованості країни, підвищенні конкурентоспроможності регіонів і створенні умов для збалансованого соціально-економічного розвитку усіх територій України. Стратегія розроблена з урахуванням принципів європейської політики згуртованості та положень Закону України «Про засади державної регіональної політики». У ній закладено перехід від адміністративно-територіального підходу до функціонально-просторової моделі, яка орієнтується на використання внутрішнього потенціалу територій, розвиток людського капіталу, підтримку інновацій і сталих форм господарювання. Документ передбачає три стратегічні цілі: підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їх територіальної інтегрованості та ефективного врядування, а також формування сталих просторових систем розвитку. Для реалізації цих цілей визначено інструменти державного впливу – регіональні стратегії розвитку, програми секторальної підтримки, Державний фонд регіонального розвитку, проекти регіонального значення та механізми державно-приватного партнерства. Стратегія спрямована на посилення децентралізаційних процесів, розвиток міжмуніципального співробітництва, зміцнення фінансової спроможності громад і розбудову ефективної системи моніторингу результатів. У контексті воєнних і післявоєнних викликів її положення залишаються актуальними як нормативно-методологічна основа для оновлення державної політики відновлення та просторової інтеграції регіонів України [3].

Фінансово-економічною основою державної регіональної політики є Державний фонд регіонального розвитку, який функціонує відповідно до статті 24¹ Бюджетного кодексу України. Його кошти спрямовуються на реалізацію інвестиційних проектів, що відповідають цілям державної стратегії та регіональ-

них стратегічних програм [4]. Разом із тим вчені звертають увагу на проблеми недостатнього фінансування, нерівномірності розподілу ресурсів між регіонами, а також на брак прозорості у відборі проектів регіонального розвитку [5].

Важливою складовою адміністративно-правового забезпечення є інституційна система реалізації державної регіональної політики. Відповідно до законодавства, суб'єктами державної регіональної політики виступають Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, а також агенції регіонального розвитку, які створюються як інституції партнерства між державою, бізнесом і громадянським суспільством. Саме ці агенції виконують функції підготовки стратегічних планів, координації проектів і моніторингу їх виконання [6].

Наукові джерела свідчать, що якість адміністративно-правового забезпечення безпосередньо залежить від узгодженості вертикалі управління, ефективності розподілу повноважень відповідних суб'єктів та взаємодії між ними. Деякі вчені слушно зазначають, що децентралізаційна реформа, попри посилення ролі органів місцевого самоврядування, водночас породила нові виклики, пов'язані з необхідністю узгодження державної, регіональної та місцевої політики розвитку, а також раціонального розподілу фінансових ресурсів між рівнями влади з метою забезпечення ефективного реалізації завдань державної регіональної політики [7].

У сучасних умовах реалізація державної регіональної політики ускладнюється воєнними подіями та наслідками повномасштабної агресії Російської Федерації, що логічно вимагає адаптації правових та управлінських механізмів до реалій післявоєнного відновлення. Аналітичні дослідження свідчать, що державна політика регіонального розвитку має враховувати безпековий вимір, підтримку внутрішньо переміщених осіб, відбудову критичної інфраструктури та формування нових територіальних центрів економічного зростання країни [8]. У звітах Європейської Комісії підкреслюється, що Україна повинна орієнтуватися на європейську політику згур-

тованості, інтегрувати стандарти регіонального управління ЄС і зміцнювати інституційну спроможність місцевих органів влади [9].

Державна регіональна політика як об'єкт адміністративно-правового забезпечення виступає системоутворюючим елементом публічного управління, спрямованим на формування цілісної моделі розвитку територій, їх соціально-економічне відновлення та інтеграцію у загальнодержавний простір. Вона охоплює сукупність правових, інституційних та організаційних інструментів, які визначають напрями, принципи та механізми реалізації державних цілей у сфері регіонального розвитку. Зміст цієї політики полягає у створенні нормативно врегульованої системи взаємодії між центральними, регіональними та місцевими органами влади, що забезпечує ефективне управління територіальним потенціалом і збалансований розвиток усіх регіонів держави [2].

У межах адміністративно-правового забезпечення державна регіональна політика ґрунтується на низці ключових складових. По-перше, це нормативно-правова база, яка визначає порядок формування, реалізації та моніторингу політики регіонального розвитку, окреслює компетенцію органів публічної влади та механізми їхньої взаємодії [1]. По-друге, політика спирається на інституційну організацію, що забезпечує координацію діяльності органів влади різних рівнів, а також функціонування агенцій регіонального розвитку як посередників між державою, бізнесом і громадянськістю. По-третє, вона реалізується через управлінську діяльність, що включає розроблення, виконання та оцінку стратегій і програм розвитку територій.

Важливою умовою результативності державної регіональної політики є фінансово-економічне забезпечення, зокрема діяльність Державного фонду регіонального розвитку, який акумулює ресурси державного та місцевих бюджетів для реалізації проєктів територіального розвитку. Не менш значущим елементом є система моніторингу та оцінки результатів, що дозволяє визначати рівень досягнення стратегічних цілей і ефективність інвестиційних програм [8]. Участь громадськості та соціальних партнерів у процесах

планування та реалізації політики підсилює її публічність, підзвітність і демократичність [10].

Ключовою характеристикою державної регіональної політики як об'єкта адміністративно-правового забезпечення є її гнучкість і адаптивність, що дає змогу оперативно реагувати на зміни соціально-економічної ситуації, безпекові виклики та потреби післявоєнного відновлення регіонів, водночас зберігаючи узгодженість із загальнонаціональними пріоритетами розвитку. Таким чином, державна регіональна політика постає не лише як об'єкт нормативного впливу, а й як динамічний інструмент формування стійкого та збалансованого розвитку України [9].

Отже, державна регіональна політика як частина внутрішньої політики держави є багатовимірним феноменом, який поєднує управлінські, економічні, правові й соціальні інструменти. Її ефективність залежить від належного адміністративно-правового забезпечення, координації суб'єктів, стабільного фінансування та ефективного моніторингу. Актуальним завданням є вдосконалення законодавчої бази, оновлення стратегічних документів з урахуванням воєнного та євроінтеграційного контексту, а також впровадження цифрових інструментів управління регіональним розвитком [10].

Висновки. Відтак, державна регіональна політика України є системоутворювальною складовою внутрішньої політики держави, яка визначає просторові пріоритети соціально-економічного розвитку, забезпечує територіальну цілісність та сприяє формуванню збалансованого розвитку регіонів. Її адміністративно-правове забезпечення охоплює комплекс нормативно-правових актів, інституційну структуру управління, фінансово-бюджетні інструменти, а також механізми координації, контролю та моніторингу реалізації державної політики. Ефективність функціонування зазначеної системи безпосередньо залежить від узгодженості діяльності центральних і місцевих органів влади, прозорості фінансових процедур, стабільності правового регулювання та спроможності публічних інституцій реалізовувати стратегічні завдання регіонального розвитку.

Основними напрямками вдосконалення адміністративно-правового забезпечення державної регіональної політики мають стати: оновлення законодавчої бази з урахуванням стандартів Європейського Союзу; посилення координаційної взаємодії між рівнями влади; підвищення інституційної спроможності агенцій регіонального розвитку; запровадження прозорих механізмів використання коштів Державного фонду регіонального розвитку;

формування сучасної цифрової системи моніторингу, оцінювання та публічної звітності. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності адміністративно-правового механізму реалізації державної регіональної політики, забезпеченню її комплексної інтеграції у внутрішньополітичну систему держави та створенню передумов для досягнення стратегічних цілей сталого, збалансованого й безпечно орієнтованого розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/156-19>
2. Драна М. Поняття та ознаки адміністративно-правового механізму формування і реалізації державної регіональної політики. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 1 (41). С. 187-192. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2072/2095>
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінет Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
4. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.
5. Гринчук Ю. С., Коваль Н. В. Нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної регіональної політики. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. С. 10-15. URL: <https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BAU/2259/1/normatyvno-pravove.pdf>
6. Деякі питання діяльності агенцій регіонального розвитку: постанова Кабінет Міністрів України від 21 жовтня 2022 р. № 1203 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1203-2022-%D0%BF#Text>
7. Кравець А.Ю., Астахов І.В. Регіональна політика України: проблеми та перспективи. *Політичне життя*. 2024. № 4. С. 44-51 URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/14877>
8. Антонюк М., Цвок Д. Державна регіональна політика України: порівняльне дослідження суміжних понять та концептуальних положень її реалізації. *Економіка та суспільство*. 2025. № 77. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6395/6335>
9. Regional Policy in the EU: What Ukrainian communities should expect URL: <https://cities4cities.eu/regional-policy-in-the-eu-what-ukrainian-communities-should-expect>
10. Україна демонструє поступ у сфері регіональної політики – оцінка Європейської Комісії за 2025 рік URL: <https://decentralization.ua/news/20159>

Дата першого надходження статті до видання: 24.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Лазоренко Ю. О.,

аспірант кафедри службового та медичного права

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0008-6180-9504

ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРАХ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті досліджується процесуальний статус державних службовців як учасників публічно-правових спорів щодо проходження державної служби. Констатується, що практика адміністративного судочинства засвідчує наявність суттєвих прогалин у розумінні адміністративно-процесуального статусу державних службовців, оскільки зазначена категорія не отримала законодавчого закріплення, що стає причиною недооцінки судами основних вимог, які містяться у зверненнях державних службовців до адміністративних судів, а відтак породжує конфліктність у системі службових відносин. Автор обґрунтовує, що процесуальний статус державного службовця є складною правовою конструкцією, яка включає адміністративну процесуальну правосуб'єктність, процесуальні права, процесуальні обов'язки та процесуальні гарантії, при цьому процесуальний статус не є тотожним матеріальному правовому статусу, хоча і тісно пов'язаний з ним. Особливу увагу приділено питанню темпоральних обмежень права на звернення до адміністративного суду, зокрема проблемі правової невизначеності щодо моменту початку обчислення місячного строку для звернення до суду у справах щодо проходження публічної служби. Для усунення виявленої колізії між частиною п'ятою статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України та статтею 11 Закону України «Про державну службу» запропоновано: по-перше, викласти частину п'яту статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України у новій редакції, яка визначає момент початку обчислення строку з дня отримання рішення за результатами розгляду скарги відповідно до законодавства про публічну службу; по-друге, доповнити частину четверту статті 11 Закону України «Про державну службу» положенням про те, що звернення державного службовця зі скаргами до керівника державної служби є обов'язковим досудовим порядком вирішення спору. На думку автора, такі зміни забезпечать правову визначеність щодо строків звернення державних службовців до адміністративного суду.

Ключові слова: процесуальний статус державних службовців, адміністративна процесуальна правосуб'єктність, публічно-правові спори, проходження державної служби, адміністративне судочинство, строки звернення до суду, розумний строк, обов'язок доказування, судовий захист, процесуальні гарантії.

Lazorenko Yu. O. The procedural legal capacity of civil servants in public law disputes: theoretical and legal aspect

Abstract. The article examines the procedural status of civil servants as participants in public law disputes concerning civil service. It is noted that the practice of administrative proceedings reveals significant gaps in understanding the administrative procedural status of civil servants, as this category has not been legally defined, which results in courts underestimating the main requirements contained in civil servants' applications to administrative courts and consequently generates conflicts in the system of service relations. The author substantiates that the procedural status of a civil servant is a complex legal construct that includes administrative procedural legal capacity, procedural rights, procedural obligations, and procedural guarantees, while the procedural status is not identical to the substantive legal status, although closely related to it. Special attention is paid to the issue of temporal limitations on the right to apply to an administrative court, particularly the problem of legal uncertainty regarding the starting point for calculating the one-month period for applying to the court in cases concerning civil service. To eliminate the identified conflict between part five of Article 122

of the Code of Administrative Procedure of Ukraine and Article 11 of the Law of Ukraine "On Civil Service", it is proposed: firstly, to set forth part five of Article 122 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in a new wording that determines the starting point for calculating the period from the date of receiving the decision on the results of the complaint review in accordance with civil service legislation; secondly, to supplement part four of Article 11 of the Law of Ukraine "On Civil Service" with a provision stating that a civil servant's appeal to the head of the civil service constitutes a mandatory pre-trial procedure for dispute resolution. According to the author, such amendments will ensure legal certainty regarding the time limits for civil servants' applications to administrative courts.

Key words: *procedural status of civil servants, administrative procedural legal capacity, public law disputes, civil service, administrative proceedings, time limits for filing appeals, reasonable time, burden of proof, judicial protection, procedural guarantees.*

Постановка проблеми. Конституційне закріплення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності найвищою соціальною цінністю визначає правовий статус громадян як основоположний елемент практично всіх видів правових відносин. Особливої актуальності це положення набуває у системі службових відносин, де державні службовці виступають одними з головних учасників, оскільки саме через службові відносини здійснюється реалізація державою її функцій у сфері публічного управління.

Водночас практика адміністративного судочинства засвідчує наявність суттєвих прогалин у розумінні адміністративно-процесуального статусу державних службовців як учасників публічно-правових спорів щодо проходження державної служби. Зазначена категорія не отримала свого законодавчого закріплення, що стає причиною недооцінки судами основних вимог, які містяться у зверненнях державних службовців до адміністративних судів, а відтак породжує конфліктність у системі службових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу та правосуб'єктності в адміністративному судочинстві досліджували у своїх працях такі вчені, як В.Б. Авер'янов [1], В.М. Бевзенко, Смокович М.І. [2], А.І. Берлач [3], Ю.П. Битяк [4], О.В. Кузьменко [5], А.М. Колодій [6], П.М. Рабінович [7], Радишевська О.Р. [8]. Питання процесуальних строків у адміністративному судочинстві аналізував суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Я.О. Берназюк [9]. Водночас комплексного дослідження процесуального статусу державних службовців як учасників публічно-правових спорів щодо проходження державної служби у вітчизняній правовій доктрині не проводилось.

Мета статті полягає у з'ясуванні змісту та структури процесуального статусу державних службовців як учасників публічно-правових спорів щодо проходження державної служби, визначенні співвідношення матеріального та процесуального правового статусу державних службовців, а також формулюванні пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Дослідження процесуального статусу державних службовців доцільно розпочати з аналізу поняття правового статусу, адже дана категорія є визначальною для кожного учасника відносин, особливо якщо це стосується відновлення порушених прав у судовому порядку.

Слід зазначити, що поняття правового статусу не отримало законодавчого закріплення у правових актах, хоча сам термін часто використовується законодавцем. Таким прикладом є Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року, норми якого у Розділі 2 мали б визначити правовий статус державного службовця, однак законодавець лише наводить перелік прав та обов'язків, не визначаючи самого поняття «правовий статус» [10].

У юридичній літературі можна виокремити два основних підходи до визначення адміністративно-правового статусу. Перший полягає у тому, що поняття адміністративно-правового статусу розкривається через характеристику його елементів. Так, професор Литвин Н.А. у навчальному посібнику «Службове право України» зазначає, що правовий статус державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування – це система прав, які надані їм, а також сукупність покладених на них обов'язків. До правового статусу також належить система заохочень,

гарантій і обмежень, а також заходів юридичної відповідальності за невиконання або неналежне виконання службовцями своїх посадових обов'язків [11, С. 242].

Академік Рабінович П.М. у навчальному посібнику «Основи загальної теорії права та держави» зазначає, що правовий статус відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи та ґрунтується на сучасному вченні про свободу [7]. Професор Колодій А.М. у навчальному посібнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією академіка Копейчикова В.В. підкреслює, що правовий статус виступає найважливішим способом ефективного задоволення потреб та інтересів кожної людини, а його структура включає суб'єктивні права, законні інтереси, юридичні обов'язки, гарантії здійснення прав і обов'язків, при цьому підставою для наявності правового статусу є правосуб'єктність особи [6].

Таким чином, аналіз наукових позицій дозволяє зробити висновок, що переважна більшість дослідників розглядає правовий статус через сукупність його елементів: правосуб'єктність, права, обов'язки, законні інтереси, юридичні гарантії та юридичну відповідальність.

Особливої уваги заслуговує питання співвідношення матеріального та процесуального правового статусу державних службовців. Матеріальний правовий статус державного службовця визначається нормами Закону України «Про державну службу», який встановлює права (стаття 7), обов'язки (стаття 8), обмеження (стаття 9), вимоги щодо політичної неупередженості (стаття 10), а також порядок захисту права на державну службу (стаття 11) [10].

Процесуальний же статус державного службовця визначається нормами Кодексу адміністративного судочинства України і характеризується особливостями його процесуального становища в адміністративному судочинстві. Відповідно до частини першої статті 19 Кодексу адміністративного судочинства України юрисдикція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори, зокрема спори з приводу прийняття

громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби [11].

Процесуальний статус державного службовця не є тотожним його матеріальному правовому статусу, хоча і тісно пов'язаний з ним. Якщо матеріальний правовий статус визначає правове становище державного службовця у службових правовідносинах, то процесуальний статус регулює порядок реалізації та захисту цих матеріальних прав у судовому порядку.

Варто зазначити, що процесуальний статус державного службовця характеризується низкою особливостей. По-перше, у таких спорах державний службовець протистоїть суб'єкту владних повноважень, який має організаційні, інформаційні та інші ресурси, що створює певну нерівність сторін. По-друге, предметом спору є рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, що має безпосередній вплив на професійну діяльність та соціально-економічне становище державного службовця. По-третє, такі спори часто мають складний характер, оскільки потребують з'ясування як фактичних обставин справи, так і перевірки дотримання складних процедурних вимог, встановлених законодавством про державну службу.

Адміністративна процесуальна правосуб'єктність має виключне значення для визначення можливості особи бути учасником публічно-правових спорів щодо проходження державної служби. Відповідно до статті 43 Кодексу адміністративного судочинства України адміністративна процесуальна правосуб'єктність складається з адміністративної процесуальної правоздатності та адміністративної процесуальної дієздатності [12].

Адміністративна процесуальна правоздатність державного службовця виникає з моменту набуття ним статусу державного службовця. Відповідно до частини п'ятої статті 36 Закону України «Про державну службу» особа, яка вперше займає посаду державної служби, набуває статусу державного службовця з дня складення Присяги державного службовця [10]. Саме з цього моменту особа набуває повний комплекс прав та обов'язків державного службовця, а отже, і можливість захищати ці права в судовому порядку.

Водночас адміністративною процесуальною правоздатністю можуть володіти не лише особи, які вже перебувають на державній службі, але й особи, які претендують на зайняття посади державної служби. Це впливає із загального конституційного права на судовий захист, закріпленого у статті 55 Конституції України [13]. Колишній державний службовець також зберігає право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, які були прийняті або вчинені під час його перебування на державній службі.

Що стосується адміністративної процесуальної дієздатності, то зважаючи на те, що право на державну службу мають повнолітні громадяни України, всі державні службовці за загальним правилом володіють повною адміністративною процесуальною дієздатністю і можуть особисто здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки в адміністративному судочинстві.

Водночас наявність повної адміністративної процесуальної дієздатності не означає, що державний службовець зобов'язаний особисто здійснювати всі процесуальні дії у справі. Стаття 16 Кодексу адміністративного судочинства України гарантує учасникам справи право користуватися правничою допомогою [12]. Інститут представництва має особливе значення у публічно-правових справах щодо проходження державної служби, оскільки такі спори часто потребують спеціальних правових знань, зокрема в галузі адміністративного права, законодавства про державну службу, адміністративного процесуального права.

Особливістю процесуального статусу державних службовців є те, що він характеризується певними механізмами компенсації фактичної нерівності сторін у публічно-правовому спорі. Такими механізмами є принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, а також особливий розподіл обов'язку доказування.

Виключно важливою гарантією є особливий розподіл обов'язку доказування в адміністративних справах. Відповідно до частини другої статті 77 Кодексу адміністративного судочинства України в адміністративних

справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача. Більше того, суб'єкт владних повноважень повинен подати суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі. Частина п'ята статті 77 додатково захищає права позивача, встановлюючи, що суд не може витребувати докази у позивача, окрім доказів на підтвердження обставин, за яких, на думку позивача, відбулося порушення його прав, свобод чи інтересів [12].

Ці норми є виключно важливими для державних службовців, оскільки звільняють їх від обов'язку доводити протиправність оскаржуваного рішення та покладають цей тягар на державний орган. Така процесуальна особливість суттєво відрізняє публічно-правові спори від цивільно-правових, де кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається.

Окремої уваги заслуговує питання темпоральних обмежень права на звернення до адміністративного суду. Частина друга статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України встановлює загальний шестимісячний строк для звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи. Водночас частина п'ята статті 122 встановлює спеціальний місячний строк для звернення до суду у справах щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби [12].

Проте законодавець не визначає момент початку обчислення цього строку, що створює правову невизначеність. Зокрема, стаття 11 Закону України «Про державну службу» передбачає обов'язкову досудову процедуру розгляду скарги державного службовця керівником державної служби [10]. Така правова невизначеність створює колізію: якщо процедура розгляду скарги є обов'язковим досудовим порядком вирішення спору, то згідно з частиною четвертою статті 122 Кодексу має застосовуватися тримісячний, а не місячний строк звернення до суду [12].

Як справедливо зазначає суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Я.О. Берназюк, процесуальні строки відіграють ключову роль у забезпеченні права на доступ до правосуддя, при цьому розумний строк у адміністративному судочинстві має розумітися як найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах, у процесі перебігу якого відсутні невинуватдані зволікання [9].

Відповідно до прецедентної практики Європейського суду з прав людини, зокрема рішення у справі «Бараона проти Португалії», три основні критерії для визначення розумності тривалості розгляду справи включають: по-перше, комплексність справи, її складність, обставини та факти; по-друге, поведінку заявника; по-третє, поведінку відповідних державних органів [14].

При цьому, як підкреслює Я.О. Берназюк, розумний строк не може вважатися дотриманим у разі нерегулярного призначення судових засідань, зволікання з початком судового розгляду, призначення судових засідань з великими інтервалами, затягування під час передання або пересилання справи з одного суду в інший, невжиття судом заходів для дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів. Підтверджуючи цей підхід, Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Цихановський проти України» наголосив, що саме національні суди мають створювати умови для того, щоб судові провадження було швидким та ефективним, зокрема вирішувати, чи відкласти судові засідання за клопотанням сторін, а також чи вживати якісь дії щодо сторін, чия поведінка спричинила невинуватдані затримки у провадженні [9].

Водночас принцип розумності строків стосується не лише процесу розгляду справи судом, але й темпоральних обмежень права на звернення до суду. Європейський суд з прав людини у рішенні від 18 листопада 2010 року у справі «Мушта проти України» наголосив, що процесуальні строки «служать забезпеченню належного відправлення правосуддя та дотриманню принципу юри-

дичної визначеності». Особливого значення темпоральні обмеження набувають в адміністративному судочинстві, безпосередньо впливаючи на можливість оскарження рішень суб'єктів владних повноважень [15].

Висновки. Проведений аналіз процесуального статусу державних службовців як учасників публічно-правових спорів щодо проходження державної служби дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, процесуальний статус державного службовця є складною правовою конструкцією, яка включає адміністративну процесуальну правосуб'єктність, процесуальні права, процесуальні обов'язки та процесуальні гарантії. Кожен з цих елементів відіграє важливу роль у забезпеченні можливості державного службовця ефективно захистити свої порушені права та законні інтереси в адміністративному судочинстві.

По-друге, процесуальний статус державного службовця не є тотожним його матеріальному правовому статусу, хоча і тісно пов'язаний з ним. Матеріальний правовий статус визначає правове становище державного службовця у службових правовідносинах, тоді як процесуальний статус регулює порядок реалізації та захисту цих матеріальних прав у судовому порядку.

По-третє, адміністративна процесуальна правосуб'єктність державного службовця характеризується тим, що правоздатність виникає з моменту виникнення спірних правовідносин і зберігається навіть після припинення статусу державного службовця на період можливого оскарження рішень, що порушують права особи. Адміністративна процесуальна дієздатність за загальним правилом є повною для всіх державних службовців.

По-четверте, система процесуальних гарантій включає як конституційні гарантії судового захисту, так і гарантії, передбачені Кодексом адміністративного судочинства України, а також міжнародними стандартами судочинства. Особливе значення має особливий розподіл обов'язку доказування, який покладає на суб'єкта владних повноважень обов'язок доведення правомірності свого рішення.

По-п'яте, проведений аналіз процесуального законодавства виявив ряд недоліків та неузгодженостей. Частина п'ята статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України встановлює місячний строк для звернення до суду у справах щодо проходження публічної служби, однак не визначає момент початку обчислення цього строку. Водночас стаття 11 Закону України «Про державну службу» передбачає обов'язкову досудову процедуру розгляду скарги, що створює правову невизначеність.

У зв'язку з викладеним пропонуємо: по-перше, викласти частину п'яту статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України у такій редакції: «Для звернення до суду у справах щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення

з публічної служби встановлюється місячний строк, який обчислюється з дня отримання рішення за результатами розгляду скарги відповідно до законодавства про публічну службу, а у разі неотримання такого рішення у встановлений законом строк – з дня закінчення строку для надання відповіді на скаргу»; по-друге, доповнити частину четверту статті 11 Закону України «Про державну службу» реченням: «Звернення державного службовця зі скаргою до керівника державної служби відповідно до цієї статті є обов'язковим досудовим порядком вирішення спору». На нашу думку такі зміни усунуть колізію між нормами процесуального законодавства та забезпечать правову визначеність щодо строків звернення державних службовців до адміністративного суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у двох томах. Київ: Юридична думка, 2004. Том 1. 584 с.
2. Смокович М.І., Бевзенко В.М. Адміністративний процес України: теорія, практика: Підручник. За заг.ред. д.ю.н., проф. Бевзенка В.М. Пер. з нім. і адапт. Рижкова Г.В. Київ: ВД «Дакор», 2020. 1346 с.
3. Берлач А.І. Обмеження права на звернення до адміністративного суду та їх допустимість // Адміністративне судочинство України: питання теорії і практики (з нагоди 20-річчя ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України): монографія / редкол.: М.І. Смокович (голова), О.Р. Радишевська, В.М. Кравчук, Н.В. Богашева. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2025. С. 180–190. 626 с.
4. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), І.М Балакарева, І.В. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2020. 392 с.
5. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. О. В. Кузьменко, В. Г. Чорної. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 700 с.
6. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. К: Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
8. Радишевська О.Р. Сучасні тенденції розвитку адміністративної юстиції в державах-членах Європейського Союзу та їх вплив на адміністративне судочинство України. Адміністративне судочинство України: питання теорії і практики (з нагоди 20-річчя ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України) : монографія / редкол.: М. І. Смокович (голова), О. Р. Радишевська, В. М. Кравчук, Н. В. Богашева. Київ : Компанія ВАІТЕ, 2025. 626 с.
9. Берназюк Я.О. Процесуальні строки розгляду справ в адміністративному судочинстві (співвідношення розумного строку розгляду справи за практикою Європейського суду з прав людини із процесуальною практикою в Україні) [Електронний ресурс]. Київ : Верховний Суд, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/reasonable_time.pdf (дата звернення: 30.01.2026).
10. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст. 43.
11. Службове право України: навч. посіб. / А.І. Берлач, О.С. Проневич, О.Р. Радишевська та ін.: за заг. ред. А.І. Берлача. К. ВПЦ «Київський університет», 2023. 479 с.
12. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

13. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

14. Справа «Бараона проти Португалії» (Baraona v. Portugal) : рішення Європейського суду з прав людини від 8 липня 1987 року, заява № 10092/82. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57428%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57428%22]}) (дата звернення: 30.01.2026).

15. Справа «Мушта проти України» (Mushta v. Ukraine) : рішення Європейського суду з прав людини від 18 листопада 2010 року, заява № 8863/06. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text (дата звернення: 30.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 30.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Маркін С. І.,

кандидат юридичних наук, доцент, адвокат

ORCID: 0009-0008-0410-1702

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ І ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ З АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОЗОВОМ: КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті досліджено співвідношення права на судовий захист і права на звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом крізь призму конституційних гарантій та процесуальних приписів Кодексу адміністративного судочинства України. Визначено, що право на судовий захист має ширший зміст і охоплює гарантовану державою можливість особи домагатися відновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів у судовому порядку, тоді як право на звернення з адміністративним позовом є процесуальною формою реалізації цього права у сфері публічно-правових відносин. Обґрунтовано, що персоніфікований характер судового захисту у публічно-правових спорах вимагає наявності безпосереднього впливу рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень на права та інтереси позивача, що кореспондує з підходами Конституційного Суду України та практикою Верховного Суду щодо належного суб'єкта оскарження індивідуальних актів. Вивчено процесуальні механізми забезпечення допустимості адміністративного позову на стадії відкриття провадження (залишення позовної заяви без руху, повернення позову, відмова у відкритті провадження) як інструменти реалізації принципу процесуальної впорядкованості та правової визначеності. Показано, що застосування зазначених механізмів має відповідати критеріям пропорційності та недопущення надмірного формалізму, аби процесуальні вимоги не перетворювалися на непропорційне обмеження доступу до правосуддя. Зроблено висновок про необхідність подальшого наукового осмислення меж і гарантій реалізації права на звернення з адміністративним позовом у контексті забезпечення ефективного судового захисту та єдності правозастосування.

Ключові слова: право на судовий захист; адміністративний позов; доступ до правосуддя; публічно-правовий спір; відкриття провадження; процесуальні гарантії; пропорційність.

Markin S. I. The right to judicial protection and the right to file an administrative claim: constitutional and procedural aspects

Abstract. The article examines the correlation between the right to judicial protection and the right to file an administrative claim in an administrative court through the prism of constitutional guarantees and procedural provisions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. It is determined that the right to judicial protection has a broader meaning and encompasses the state-guaranteed possibility of a person to seek the restoration of violated rights, freedoms or legitimate interests in court, while the right to file an administrative claim is a procedural form of implementing this right in the sphere of public-law relations. It is substantiated that the personalized nature of judicial protection in public-law disputes requires the direct impact of the decision, action or inaction of the subject of power on the rights and interests of the plaintiff, which corresponds to the approaches of the Constitutional Court of Ukraine and the practice of the Supreme Court regarding the proper subject of appealing individual acts. The procedural mechanisms for ensuring the admissibility of an administrative claim at the stage of initiating proceedings (leaving the statement of claim without motion, returning the claim, refusing to initiate proceedings) as tools for implementing the principle of procedural orderliness and legal certainty have been studied. It has been shown that the application of these mechanisms must meet the criteria of proportionality and avoidance of excessive formalism so that procedural requirements do not turn into a disproportionate restriction of access to justice. The conclusion is made about the need for further scientific understanding of the limits and guarantees of the implementation of the right to file an administrative claim in the context of ensuring effective judicial protection and unity of law enforcement.

Key words: right to judicial protection; administrative claim; access to justice; public-law dispute; initiation of proceedings; procedural guarantees; proportionality.

Постановка проблеми. Право на судовий захист є однією з фундаментальних конституційних гарантій забезпечення прав і свобод людини та громадянина в демократичній правовій державі. Його реалізація у сфері публічно-правових відносин здійснюється насамперед через право на звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом. Водночас у сучасній адміністративно-процесуальній доктрині та судовій практиці спостерігається відсутність єдності підходів до розуміння співвідношення цих двох категорій – права на судовий захист і права на звернення з адміністративним позовом. Це зумовлює як теоретичні дискусії, так і практичні труднощі під час застосування норм Кодексу адміністративного судочинства України.

Актуальність проблеми посилюється з огляду на необхідність забезпечення ефективного доступу особи до правосуддя відповідно до стандартів Європейського суду з прав людини. Неправильне або формалізоване тлумачення процесуальних вимог до реалізації права на звернення до суду може призводити до необґрунтованого обмеження конституційного права на судовий захист, що суперечить принципам верховенства права, правової визначеності та пропорційності. Особливо гостро ця проблема проявляється на стадії відкриття провадження в адміністративній справі, коли суд здійснює первинну оцінку допустимості позову.

Стан наукової розробки проблеми свідчить, що окремі аспекти права на судовий захист та адміністративного позову досліджувалися у працях С. В. Ківалова, Ю. П. Битяка, В. М. Бевзенка, І. Б. Коліушка, Т. О. Коломоєць, М. І. Смоковича, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіди, О. П. Рябченко, А. Ю. Осадчого та інших учених. У цих роботах розкрито загальні засади адміністративного судочинства, проблеми доступу до правосуддя, адміністративної юрисдикції, процесуальної дієздатності та представництва.

Водночас більшість наукових досліджень зосереджуються або на загальнотеоретичному аналізі права на судовий захист, або на процесуальних аспектах адміністративного позову, не приділяючи достатньої уваги їх системному співвідношенню. Недостатньо комплексно дослідженими залишаються питання

меж реалізації права на звернення до адміністративного суду, його відмінності від права на судовий захист, а також процесуальні гарантії їх взаємозв'язку в контексті чинного КАС України та практики Верховного Суду.

У зв'язку з цим постає необхідність подальшого наукового осмислення зазначеної проблематики з метою формування цілісної концепції співвідношення права на судовий захист і права на звернення з адміністративним позовом як взаємопов'язаних, але не тотожних правових категорій, що мають самостійне значення для забезпечення ефективного доступу особи до адміністративного правосуддя.

Метою наукової статті є вивчення конституційних та процесуальних аспектів реалізації права на судовий захист і право на звернення з адміністративним позовом.

Виклад основного матеріалу. Правові засади реалізації права громадян на звернення до суду з адміністративним позовом ґрунтуються на положеннях Конституції України, відповідно до яких гарантується можливість безпосереднього звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина на підставі норм Основного Закону (ч. 3 ст. 8). Судовий захист прав і свобод визнається однією з базових конституційних гарантій, а кожному забезпечується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також їх посадових і службових осіб (ч.ч. 1, 2 ст. 55). При цьому право на судовий захист належить до таких конституційних прав, що не можуть бути обмежені (ст. 64).

Виключна компетенція щодо здійснення правосуддя в Україні належить судам, юрисдикція яких поширюється на будь-який юридичний спір (ч.ч. 1, 3 ст. 124), а для захисту прав, свобод та інтересів осіб у сфері публічно-правових відносин функціонують адміністративні суди (ч. 5 ст. 125). У сукупності зазначені конституційні положення формують нормативну основу гарантії безперешкодного доступу особи до правосуддя, що охоплює не лише право на ініціювання провадження в адміністративній справі, але й право на справедливе та ефективне судове вирішення публічно-правового спору.

Зазначений підхід узгоджується з правовою позицією Конституційного Суду України, викладеною в Рішенні від 24 грудня 2004 р. № 22-рп/2004, відповідно до якої забезпечення прав і свобод людини та громадянина передбачає, зокрема, законодавче закріплення таких механізмів і процедур, які створюють реальні та дієві можливості для їх практичної реалізації [1].

До конституційно та законодавчо інституціоналізованих дієвих юридичних механізмів, спрямованих на забезпечення особі можливості в повному обсязі реалізувати конституційні гарантії права на судовий захист порушених прав, свобод і законних інтересів у сфері публічно-правових відносин, належать система адміністративних судів та КАС України. Зокрема, зі змісту ст. 1 КАС України «Призначення Кодексу адміністративного судочинства України» випливає, що саме КАС України визначає порядок здійснення судочинства в адміністративних судах.

Водночас у вітчизняній правовій доктрині відсутня єдність наукових підходів щодо низки аспектів реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом у межах конкретної адміністративної справи. Така дискусійність зумовлена насамперед неоднаковою інтерпретацією законодавчо закріплених передумов і умов реалізації зазначеного права. При цьому чинний КАС України не містить нормативного визначення понять «передумови» та «умови» реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом за судовим захистом порушеного права. Однак аналіз правозастосовної практики дає підстави стверджувати про фактичне існування відповідних конструкцій та про необхідність їх врахування як у процесі звернення до норм КАС України, так і при ініціюванні відкриття провадження в адміністративній справі.

Отже, виявлення змісту цих категорій у положеннях КАС України стає можливим переважно через дослідження процесуальних механізмів регулювання адміністративних процесуальних правовідносин, які застосовуються судом у разі встановлення процесуальних порушень з боку суб'єкта права на звернення до суду при поданні позовної заяви до суду першої інстанції. До таких механізмів належать, зокрема, залишення

позовної заяви без руху, повернення позовної заяви, а також відмова у відкритті провадження в адміністративній справі, що прямо передбачено у статтях 169, 170 КАС України.

З огляду на викладене, методологічно виправданим є дослідження співвідношення понять «право на судовий захист» і «право на звернення до суду з адміністративним позовом», оскільки їхнє розмежування та взаємообумовленість мають визначальне значення для належного тлумачення змісту процесуальних гарантій доступу до правосуддя в адміністративному судочинстві.

Як зазначалося, право на судовий захист прав, свобод та законних інтересів кожного гарантується (ч. 1 ст. 55 Конституції України), згідно з якою права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Офіційне тлумачення (ч. 1 ст. 55 Конституції України) сформульовано в рішенні Конституційного Суду України № 9-зп/1997 від 25 грудня 1997 р. (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води), відповідно до якого зазначене положення слід розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд, своєю чергою, не вправі відмовити у здійсненні правосуддя, якщо громадянин України, іноземець або особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушено чи порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації, або має місце інший утиск прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв і скарг, оформлених відповідно до вимог чинного законодавства, кваліфікується як порушення права на судовий захист, яке не може бути обмежене (ст. 64 Конституції України) [2].

Аналіз змісту [ч. 1 ст. 55 Конституції України] у системному зв'язку з її офіційним тлумаченням дає підстави для висновку, що обсяг конституційних гарантій права на судовий захист охоплює правову можливість його реалізації кожною особою, чії права, свободи або законні інтереси порушені в межах будь-яких правовідносин, що виникають між їх суб'єктами. Особливого значення це положення набуває у сфері публічно-правових відносин, зокрема у випадках прийняття суб'єктом владних повноважень неправомірного рішення, вчинення ним неправомірних

дій або допущення бездіяльності.

Водночас виникнення у громадянина права на судовий захист зумовлюється необхідністю безпосереднього порушення саме його прав, свобод чи законних інтересів рішеннями, діями або бездіяльністю суб'єкта владних повноважень при здійсненні публічно-владних управлінських функцій. Таким чином, конституційне право на судовий захист має персоніфікований характер і не може ґрунтуватися на абстрактному або опосередкованому порушенні прав інших осіб у сфері публічно-правових відносин.

Нормативною основою права на звернення до суду з адміністративним позовом виступає (ч. 2 ст. 55 Конституції України), відповідно до якої кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також їх посадових і службових осіб. Зазначене конституційне положення отримало офіційне тлумачення, зокрема, у рішеннях Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп/1997 та від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011, у яких наголошується, що право на судове оскарження будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів публічної влади та їх посадових осіб гарантовано кожному.

При цьому реалізація зазначеного конституційного права здійснюється у відповідному виді судочинства та в порядку, встановленому процесуальним законом, що зумовлює необхідність його конкретизації та процедурного забезпечення в нормах адміністративного процесуального законодавства [3, 4].

Із наведеного випливає, що конституційне право громадянина на звернення до суду з адміністративним позовом за судовим захистом свого порушеного права кореспондується з обов'язком дотримання встановлених КАС України процесуальних механізмів його реалізації. У цьому контексті аналіз положень КАС України дає підстави стверджувати, що процесуальна можливість здійснення кожним громадянином конституційного права на оскарження в адміністративному судочинстві рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, яке відповідно до (ст. 12 КАС України) здійснюється виключно в порядку позовного провадження (загального або спро-

щеного), конкретизується у положеннях (ст. 5 КАС України), якою визначено право на звернення до суду та способи судового захисту.

Крім того, системний аналіз норм (ч. 3 ст. 8; ч.ч. 1, 2 ст. 55; ч.ч. 1, 3 ст. 124; ч. 5 ст. 125 Конституції України, а також ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 5 КАС України) у їх взаємозв'язку дає змогу дійти висновку, що конституційні гарантії права кожного на звернення до адміністративного суду з метою оскарження неправомірних рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень спрямовані на забезпечення ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів саме тієї особи, яка вважає, що її суб'єктивні права, свободи або законні інтереси порушені у сфері публічно-правових відносин у зв'язку з прийняттям щодо неї відповідного рішення, вчиненням певних дій чи допущенням бездіяльності, та які потребують судового захисту в адміністративному суді.

Водночас зі змісту ч. 1 ст. 5 КАС України вбачається, що законодавець чітко окреслив процесуальну можливість звернення до суду з адміністративним позовом із законодавчо визначеним предметом, який становить сутність позовних вимог, що можуть бути заявлені позивачем у позовній заяві. Зазначений підхід підтверджується правовою позицією Великої Палати Верховного Суду, викладеною у постанові від 6 червня 2018 р. у справі № 800/489/17, відповідно до якої право на оскарження рішення (індивідуального акта) суб'єкта владних повноважень належить особі, щодо якої такий акт прийнято або яка є безпосереднім носієм прав, свобод чи інтересів, на які він впливає. У зв'язку з цим, якщо позивач не є учасником відповідних правовідносин, що виникли унаслідок прийняття оскарженого акта індивідуальної дії, який має ненормативний характер (зокрема, стосується призначення на посаду конкретних осіб), такий акт не породжує для нього права на судовий захист і, відповідно, не надає права на звернення з відповідним адміністративним позовом [5; 6].

З наведеного випливає, що право громадянина на звернення до суду з адміністративним позовом з метою захисту порушеного права становить елемент змісту та обсягу конституційних гарантій права на судовий захист. Відповідно, реалізація права на звернення

з адміністративним позовом передбачає процесуальну можливість оскарження до суду першої інстанції протиправного рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень для забезпечення судового захисту власних порушених прав, свобод або законних інтересів у сфері публічно-правових відносин.

Висновки. Таким чином, право на судовий захист і право на звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом перебувають у тісному системному взаємозв'язку, проте не є тотожними правовими категоріями. Право на судовий захист має ширший конституційний зміст і охоплює гарантовану державою можливість особи вимагати відновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів у судовому порядку. Натомість право на звернення з адміністративним позовом є процесуальною формою реалізації цього конституційного права у сфері публічно-правових відносин.

Реалізація права на звернення до адміністративного суду обумовлюється дотриманням установлених КАС України процесуальних вимог, що забезпечують баланс між доступом до правосуддя та принципом процесуальної впорядкованості. При цьому надмірний формалізм у застосуванні таких вимог може призводити до непропорційного обмеження права на судовий захист, що є неприпустимим з позицій Конституції України та практики Європейського суду з прав людини.

Отже, ефективний захист прав у сфері публічно-правових відносин можливий лише за умови належного поєднання конституційних гарантій права на судовий захист із процесуальними механізмами реалізації права на звернення з адміністративним позовом, що потребує подальшого наукового осмислення та вдосконалення правозастосовної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 р. № 22-рп/2004 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України»). *Офіційний вісник України*. 2004. № 52 (частина 1). Ст. 3455
2. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 р. № 9-зп/97 у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>
3. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп/1997 у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97>
4. Лебеза Ю. О. Система дисциплінарних стягнень як гарантія забезпечення службово-трудової дисципліни. *Право України*. 2023. № 12. С. 29–39
5. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011 у справі за конституційним зверненням громадянина ОСОБА_8 щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11>
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 червня 2018 р. у справі № 800/489/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74777516>

Дата першого надходження статті до видання: 19.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Мельник П. В.,

доктор філософії у сфері права, юрист

ORCID: 0000-0001-8000-7357

СИСТЕМНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО СТАТУСУ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА СЛУЖБОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. У статті здійснено системну характеристику правового статусу Кабінету Міністрів України як суб'єкта службових правовідносин, що зумовлено його центральним місцем у механізмі виконавчої влади та визначальним впливом на реалізацію державної політики і забезпечення належного публічного адміністрування. Наголошено, що правовий статус Кабінету Міністрів України має складну, багаторівневу природу, формується поєднанням конституційних, законодавчих і підзаконних норм, а також характеризується внутрішньою узгодженістю та структурованістю. Уточнено, що відсутність у доктрині єдиного системного підходу до співвідношення цільового, структурно-організаційного та компетенційного блоків зумовлює потребу комплексного аналізу Кабінету Міністрів України саме як учасника службових правовідносин і як суб'єкта публічної адміністрації. Методологічною основою дослідження є системний і функціонально-структурний підходи до визначення змісту публічної адміністрації та статусу органів публічної влади. Визначено, що нормативно-правове оформлення правового статусу Кабінету Міністрів України відбувається через систему актів загального та спеціального характеру. До актів загального характеру віднесено норми, які встановлюють засади організації виконавчої влади та адміністративного судочинства, а також регламентують стандарти надання адміністративних послуг. Спеціальний нормативний масив становлять норми, що безпосередньо визначають правове становище Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади, зокрема конституційні положення, законодавство про уряд і процедурні правила діяльності, закріплені регламентними актами. Зроблено висновок, що правовий статус Кабінету Міністрів України як суб'єкта службових правовідносин є системною єдністю цільового, структурно-організаційного та компетенційного блоків, нормативно закріплених і гарантованих державою. Узгодженість зазначених блоків безпосередньо визначає ефективність урядового управління, законність нормотворчої та організаційної діяльності, належну реалізацію повноважень у сфері державної служби, а також підзвітність і відкритість уряду. Системний підхід дозволяє цілісно оцінити місце Кабінету Міністрів України у механізмі публічної влади та визначити напрями вдосконалення нормативної регламентації його статусу з метою підвищення якості публічного адміністрування і забезпечення прав людини.

Ключові слова: Кабінет Міністрів України; правовий статус; публічна адміністрація; службові правовідносини; компетенція; повноваження; публічне адміністрування.

Melnyk P. V. Systematic characteristics of the legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine as a subject of service legal relations

Abstract. The article provides a systematic characteristic of the legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine as a subject of service legal relations, which is due to its central place in the mechanism of executive power and its decisive influence on the implementation of state policy and ensuring proper public administration. It is emphasized that the legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine has a complex, multi-level nature, is formed by a combination of constitutional, legislative and subordinate regulations, and is also characterized by internal consistency and structure. It is specified that the absence in the doctrine of a single systemic approach to the correlation of target, structural-organizational and competence blocks necessitates a comprehensive analysis of the Cabinet of Ministers of Ukraine as a participant in service legal relations and as a subject of public administration. The methodological basis of the study is the systemic and functional-structural approaches to determining the content of public administration and the status of public authorities. It is determined that the regulatory and legal registration of the legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine occurs through a system of acts of a general and special nature. Acts of a general nature include norms that establish the principles of the organization of executive power and administrative justice, as well as regulate the standards for the provision of administrative services. A special regulatory body is made up of norms that directly determine the legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine as the highest body in the system of

executive power bodies, in particular constitutional provisions, legislation on the government and procedural rules of activity, enshrined in regulatory acts. It is concluded that the legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine as a subject of official legal relations is a systemic unity of the target, structural-organizational and competence blocks, normatively enshrined and guaranteed by the state. The coherence of these blocks directly determines the effectiveness of government management, the legality of regulatory and organizational activities, the proper implementation of powers in the field of civil service, as well as the accountability and openness of the government. The system approach allows for a holistic assessment of the place of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the mechanism of public power and to identify areas for improving the regulatory regulation of its status in order to improve the quality of public administration and ensure human rights.

Key words: *Cabinet of Ministers of Ukraine; legal status; public administration; official legal relations; competence; powers; public administration.*

Постановка проблеми. Кабінет Міністрів України посідає ключове місце в системі органів виконавчої влади та відіграє визначальну роль у реалізації державної політики й забезпеченні публічного адміністрування. Водночас правовий статус цього органу характеризується складною структурою, багаторівневістю та поєднанням конституційних, законодавчих і підзаконних елементів, що зумовлює неоднозначність його доктринального тлумачення. У науковій літературі відсутній єдиний системний підхід до визначення змісту та структури правового статусу Кабінету Міністрів України, зокрема щодо співвідношення його цільового, організаційно-структурного та компетенційного блоків. Це ускладнює формування цілісного уявлення про місце Кабінету Міністрів України в механізмі публічної влади та негативно впливає на ефективність реалізації його повноважень. За таких умов актуалізується потреба у комплексному та системному дослідженні правового статусу Кабінету Міністрів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового статусу Кабінету Міністрів України неодноразово ставала предметом досліджень вітчизняних учених-адміністративістів і конституціоналістів. Загальні засади публічної адміністрації, її місце в механізмі державної влади та принципи функціонування розкривалися у працях В. Б. Авер'янова, В. К. Колпакова, Ю. П. Битяка, О. Ф. Андрійко, Р. С. Мельника. Структурні елементи правового статусу органів виконавчої влади, зокрема Кабінету Міністрів України, аналізувалися у наукових доробках Т. О. Коломоець, В. М. Бевзенка, О. М. Бандурки, О. І. Миколенка. Питання компетенції, повноважень і відповідаль-

ності Кабінету Міністрів України висвітлювалися у працях І. Б. Коліушка, С. Г. Стеценка, А. Т. Комзюка. Окремі аспекти взаємодії Кабінету Міністрів України з інститутами громадянського суспільства досліджувалися Ю. О. Легезою, Є. О. Харитоновим та іншими авторами. Водночас у науковій літературі переважають фрагментарні підходи, що не забезпечують цілісного системного бачення правового статусу Кабінету Міністрів України як єдності цільового, організаційно-структурного та компетенційного блоків, що зумовлює актуальність подальших комплексних досліджень у цьому напрямі.

Метою наукової статті є здійснення системної характеристики правового статусу Кабінету Міністрів України як суб'єкта службових правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Позиція В. К. Колпакова щодо розуміння публічної адміністрації є показовою, оскільки ґрунтується на поєднанні двох підходів: а) функціонального, за якого публічна адміністрація розглядається як діяльність відповідних організаційних утворень, спрямована на реалізацію публічного інтересу; та б) організаційно-структурного, відповідно до якого публічна адміністрація ототожнюється із сукупністю органів, створених для здійснення публічної влади [1, с. 23].

З урахуванням наведеного доцільно виокремити ознаки, що характеризують Кабінет Міністрів України як суб'єкта публічної адміністрації, зокрема:

він є складовою впорядкованої та ієрархічно організованої системи органів, діяльність яких має бути скоординованою та спрямованою на досягнення спільних цілей;

основною метою його функціонування є забезпечення публічного інтересу, тобто

інтересів держави і суспільства загалом, а не окремих осіб чи соціальних груп;

у своїй діяльності Кабінет Міністрів України реалізує владні повноваження, виконуючи публічні функції;

його юрисдикція поширюється на всю територію України;

він використовує комплекс різноманітних засобів впливу – правових, політичних, економічних і соціальних, застосовуючи такі методи правового регулювання, як узгодження, переконання, стимулювання, примус тощо.

Нормативно-правове оформлення правового статусу Кабінету Міністрів України забезпечується сукупністю правових норм, закріплених у нормативно-правових актах:

а) загального характеру, що регламентують діяльність органів виконавчої влади в цілому (зокрема, положення Конституції України (ст. 6, ч. ст. 19) [2], Кодекс адміністративного судочинства України [3], Закон України «Про адміністративні послуги» [4]);

б) спеціального характеру, які визначають правове становище Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади (зокрема, положення Конституції України (Розділ VI) [2], Закон України «Про Кабінет Міністрів України» [5], Регламент Кабінету Міністрів України [6]).

Правовий статус Кабінету Міністрів України характеризується наявністю внутрішньої узгодженої структури, що охоплює сукупність взаємопов'язаних елементів і дає підстави розглядати його як цілісне правове утворення. У науковій літературі кількість таких елементів визначається по-різному, при цьому окремі автори групують їх у відповідні блоки. Сам термін «елемент» (від лат. *elementum* – першооснова) тлумачиться як складова частина цілого [7, с. 243] або як об'єкт, що входить до певної системи й у її межах розглядається як відносно неподільний [8, с. 127].

З огляду на це, доцільно виокремити у структурі правового статусу Кабінету Міністрів України такі основні елементи: 1) цільовий блок; 2) структурно-організаційний блок; 3) компетенційний блок.

Цільовий блок правового статусу Кабінету Міністрів України відображає спрямованість його діяльності на забезпечення публічних

інтересів, а також на реалізацію належного публічного адміністрування у тих сферах суспільних відносин, у межах яких цей орган наділений відповідними повноваженнями. Водночас завдання як елемент правового статусу слугують конкретизацією зазначеної мети та закріплюються на нормативному рівні, зокрема у статті 2 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [5].

До основних завдань Кабінету Міністрів України належать, зокрема: забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України; формування і реалізація внутрішньої та зовнішньої політики держави; здійснення заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, створення умов для вільного та всебічного розвитку особистості; забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, амортизаційної, податкової та структурно-галузевої політики; реалізація державної політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони довкілля та екологічної безпеки; підготовка і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку, а також інших державних цільових програм тощо [5].

Такий підхід дозволяє розглядати цільовий блок як фундаментальний елемент правового статусу Кабінету Міністрів України, який визначає стратегічну спрямованість його діяльності та нормативно закріплює ключові орієнтири функціонування в системі органів виконавчої влади.

Висока значущість належного виконання визначених завдань Кабінетом Міністрів України зумовлена суспільною потребою, оскільки результативність діяльності цього органу безпосередньо впливає на рівень гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також на поступ демократичного розвитку держави.

Функції як складова цільового блоку правового статусу відображають основні напрями діяльності Кабінету Міністрів України, що мають відносну цільову автономність, змістову однорідність і спрямовані на забезпечення досягнення цілей та виконання

завдань публічного адміністрування. Переконливою є позиція Є.І. Білокур, відповідно до якої функції Кабінету Міністрів України доцільно поділяти на соціально-орієнтовані та внутрішньо-орієнтовані [9]. Соціально-орієнтовані функції характеризують безпосередній управлінський вплив вищого органу виконавчої влади на суспільні процеси та об'єкти управління; через них розкривається зміст і призначення публічного адміністрування як діяльності, спрямованої на виконання зобов'язань держави перед суспільством. Натомість внутрішньо-орієнтовані функції адресовані організації внутрішньої діяльності Кабінету Міністрів України та покликані забезпечити його належне функціонування, ефективну самоорганізацію, узгодженість процесів управління й інституційну стабільність.

Структурно-організаційний блок правового статусу Кабінету Міністрів України відображає порядок формування цього органу як суб'єкта публічної адміністрації, що створюється шляхом призначення. Так, Прем'єр-міністр України як керівник Кабінету Міністрів України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України, тоді як інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. При цьому кандидатура Прем'єр-міністра України вноситься Президентом України на підставі пропозиції коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу парламенту. Щодо окремих посад встановлено спеціальне правило: Міністр оборони України та Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України.

Строк повноважень Кабінету Міністрів України визначається періодом до початку роботи новосформованого складу Кабінету Міністрів України. Припинення повноважень можливе у двох основних формах: 1) складення повноважень; 2) відставка. Відставка, своєю чергою, може бути зумовлена прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, відставкою Прем'єр-міністра України або смертю

Прем'єр-міністра України. Разом із тим, незалежно від підстав припинення повноважень, Кабінет Міністрів України продовжує здійснювати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України [5].

Кабінет Міністрів України наділений повноваженнями ухвалювати правові (юридичні) акти, які становлять офіційні документи публічно-владного характеру та приймаються в односторонньому порядку з метою реалізації функцій і завдань публічного адміністрування. Традиційно правові акти за їх юридичним змістом поділяють на нормативні та індивідуальні. Щодо порядку ухвалення нормативних актів Кабінетом Міністрів України, то його визначальними рисами є: 1) прийняття рішень у формах постанов і розпоряджень; 2) обов'язковість постанов і розпоряджень до виконання; 3) визнання рішення прийнятим за умови підтримки більшістю посадового складу Кабінету Міністрів України; 4) підписання актів Прем'єр-міністром України; 5) наявність права ініціативи щодо ухвалення рішень у членів Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, державних колегіальних органів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; 6) обов'язкова реєстрація та оприлюднення постанов і розпоряджень на офіційному веб-сайті Кабінету Міністрів України відповідно до встановленої процедури тощо [5].

Порядок набрання чинності актами Кабінету Міністрів України диференціюється залежно від виду акта. Так, постанови (за винятком постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом) набирають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо самою постановою не визначено інше, але в будь-якому разі – не раніше дня такого опублікування. Постанови або їх окремі положення, які містять інформацію з обмеженим доступом, не підлягають оприлюдненню та набирають чинності з моменту доведення в установленому порядку до виконавців, якщо не передбачено пізніший строк. Розпорядження Кабінету Міністрів України, своєю чергою, набирають чинності з моменту їх при-

йняття, якщо в них не встановлено інший, пізніший термін набрання чинності.

Компетенційний блок правового статусу Кабінету Міністрів України охоплює визначену сукупність повноважень, наданих йому в межах конкретного предмета відання для реалізації функціонального призначення. Загалом Кабінет Міністрів України є суб'єктом загальної компетенції, оскільки здійснює спрямування та координацію діяльності міністерств і інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують реалізацію державної політики у відповідних сферах суспільного й державного життя, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, а також додержання прав і свобод людини та громадянина.

До предмета відання Кабінету Міністрів України належать сфери суспільних відносин, у межах яких забезпечується реалізація закріплених за ним повноважень, у тому числі й у сфері державної служби [5].

Повноваження як елемент правового статусу Кабінету Міністрів України становлять сукупність його прав та обов'язків. Вони окреслюють межі допустимої (можливої) поведінки суб'єкта та визначають конкретні юридично значущі форми такої поведінки. Повноваження завжди нормативно закріплюються в актах, що визначають правове становище відповідного суб'єкта публічної адміністрації. Вихід за встановлені межі повноважень, так само як їх невиконання або неналежне виконання, є юридично неприпустимим і тягне відповідальність, передбачену законом.

Основні повноваження Кабінету Міністрів України закріплені у статті 116 Конституції України [2] та деталізовані у спеціальному законодавстві. З урахуванням їх змісту доцільно виокремити такі групи повноважень вищого органу виконавчої влади: 1) політичні (формування політичних пріоритетів і визначення стратегічних напрямів діяльності міністерств); 2) управлінські (здійснення керівництва діяльністю міністерств); 3) організаційні (підготовка та внесення пропозицій щодо утворення, реорганізації чи ліквідації урядових органів у системі міністерств); 4) нормативно-правові (погодження законопроектів та інших нормативно-правових актів); 5) кадрові

(подання пропозицій щодо призначення та звільнення керівників міністерств); 6) представницькі (участь у міжнародних переговорах та підписання міжнародних договорів України у межах наданих повноважень). Окрім цього, Кабінет Міністрів України здійснює системний контроль за дотриманням органами виконавчої влади Конституції України та актів законодавства, а також уживає заходів щодо усунення виявлених недоліків у їх діяльності.

Окремої уваги заслуговує така функціональна характеристика повноважень Кабінету Міністрів України, як обов'язковість взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Потреба у залученні громадськості до процесів публічного адміністрування зумовлена: положеннями Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, яка передбачає формування державою сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, упровадження різноманітних форм демократії участі та налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади й органами місцевого самоврядування [10]; положеннями Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, спрямованими на зміцнення партнерства між державою та інститутами громадянського суспільства, розвиток демократії участі, підвищення прозорості публічного управління, забезпечення участі громадян у формуванні та реалізації державної політики, а також підтримку волонтерських і громадських ініціатив [11].

Форми такої взаємодії між інститутами громадянського суспільства та Кабінетом Міністрів України є різноманітними і залежать від обсягу прав, наданих громадянам. Зокрема, йдеться про можливість подання звернень в електронній формі та електронних петицій [12]; проведення консультацій з громадськістю з питань формування і реалізації державної політики [13]; здійснення громадської та антикорупційної громадської експертизи діяльності органів влади [14]; забезпечення звернень громадян до Кабінету Міністрів України через телефонні контактні центри, «гарячі лінії», а також із використан-

ням мережі Інтернет та електронних засобів зв'язку [15; 16; 17] тощо.

Висновки. Отже, правовий статус Кабінету Міністрів України слід розглядати як системну сукупність чітко визначених і нормативно закріплених складових цільового, структурно-організаційного та компетенційного блоків, які гарантуються державою та забезпечують функціонування Кабінету Міністрів України як

вищого органу у системі виконавчої влади. Узгодженість цих блоків визначає ефективність урядового управління, законність прийняття актів, належну реалізацію повноважень і підзвітність. Саме системний підхід дає змогу комплексно оцінити місце Кабінету Міністрів України в механізмі публічної влади та його спроможність забезпечувати публічні інтереси й права людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Курс адміністративного права України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.Д. Суцценко [та ін.] / за ред. В.К. Колпаков. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
4. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>
5. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02. 2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#n62>
6. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text>
7. Словник юридичних термінів: навч. посіб. / уклад. В.П. Марчук. Київ: МАУП, 2003. 128 с.
8. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. Київ: Головна редколегія УРЕ, 1973. 560 с.
9. Білокур Є.І. Функції державного управління: поняття, особливості, правове регулювання: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 194 с.
10. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text>
11. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/natsionalna-stratehiia-spriyannia-rozvytku-hromadianskoho-suspilstva-v-ukraini-na-2021-2026-roky>
12. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z393-96#Text>
13. Про затвердження Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
14. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>
15. Про схвалення Концепції створення Національного контактного центру: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2015 р. № 1269-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248688680>
16. Легеза Ю. О. Система дисциплінарних стягнень як гарантія забезпечення службово-трудої дисципліни. *Право України*. 2023. № 12. С. 29- 39
17. Тильчик В.В. Спори у сфері публічно-правових відносин як предмет судової адміністративної юрисдикції: на шляху до систематизації теоретичних підходів. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 7. Ч. 2. С. 163–175.

Дата першого надходження статті до видання: 11.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Мороз Н. С.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-1628-8447

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ПРАВОВІДНОШЕНЬ У СФЕРІ ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Анотація. У статті розглянуто адміністративно-правовий статус учасників правовідношень у сфері обігу вогнепальної зброї. Зазначено, що теоретико-прикладні аспекти вдосконалення державного регулювання та забезпечення адміністративно-правового режиму обігу вогнепальної зброї, які поєднують питання ліцензійно-дозвільної, контрольної-наглядової та профілактичної діяльності, досліджуються у зв'язку з соціальним характером зброї як об'єкта підвищеної небезпеки. Об'єктом статті є суспільні відносини, що складаються у сфері діяльності виконавчої влади щодо забезпечення дотримання фізичними особами правил обігу вогнепальної зброї. Предметом виступають норми права, що регулюють зазначену діяльність. Дослідження ґрунтується на застосуванні сукупності формально-логічного, формально-юридичного, структурно-функціонального, порівняльно-правового методів наукового пізнання соціально-правових явищ. Обґрунтовано недостатню визначеність обсягу адміністративних правовідносин, які послідовно виникають у процесі володіння фізичними особами вогнепальною зброєю та охоплюються поняттям «обіг вогнепальної зброї». Вказано, що заклади освіти, які реалізують на договірній основі освітню програму підготовки громадян з метою вивчення правил безпечного поводження зі зброєю, виконують у цих правовідносинах навчальну та контрольну функції, що не виключає зацікавленість у результатах державного контролю. Для недопущення конфлікту приватного та публічного інтересів доцільно відмовитися від аутсорсингу державного контролю. Запропоновано віднести до виняткової компетенції державного органу виконавчої влади, уповноваженого у сфері обігу зброї, здійснення перевірок знань громадянами, які претендують на отримання права на придбання вогнепальної зброї, правил безпечного поводження зі зброєю, а також наявності відповідних умінь та навичок, зберігши закладами освіти виконання функції навчання. Зазначено, що теоретична основа контрольної-наглядової діяльності зумовлює внутрішньогалузевий взаємозв'язок правових норм законодавства про обіг зброї та законодавства про державний контроль (нагляд).

Ключові слова: аутсорсинг, дозвіл, заклад охорони здоров'я, заклад освіти, органи виконавчої влади, фізичні особи.

Moroz N. S. Administrative and legal status of participants in legal relations in the sphere of firearms circulation

Abstract. The article considers the administrative and legal status of participants in legal relations in the sphere of firearms circulation. It is noted that the theoretical and applied aspects of improving state regulation and ensuring the administrative and legal regime of firearms circulation, combining issues of licensing and permitting, control and supervision and preventive activities of the study in connection with the social nature of weapons as an object of increased danger. The object of the article is social relations that develop in the sphere of executive power activities to ensure compliance by individuals with the rules for the circulation of firearms. The subject is the norms of law that regulate the specified activity. The study is based on the application of a set of formal-logical, formal-legal, structural-functional, comparative-legal methods of scientific knowledge of social and legal phenomena. The insufficient certainty of the scope of administrative legal relations that consistently arise in the process of possession of firearms by individuals and are covered by the concept of «firearms turnover» is substantiated. It is indicated that educational institutions that implement an educational program for training citizens on a contractual basis in order to study the rules of safe handling of weapons

perform educational and control functions in these legal relations, which does not exclude interest in the results of state control. In order to prevent a conflict of private and public interests, it is advisable to refuse outsourcing state control. It is proposed to attribute to the exclusive competence of the state executive body authorized in the field of weapons turnover the testing of knowledge of citizens who apply for the right to acquire firearms, the rules of safe handling of weapons, as well as the availability of relevant skills and abilities, while retaining the performance of the training function for educational institutions. This is due to the fact that the theoretical basis of control and supervision activities determines the intra-sectoral relationship of legal norms of the legislation on arms turnover and legislation on state control (supervision).

Key words: *outsourcing, permit, healthcare institution, educational institution, executive authorities, individuals.*

Постановка проблеми. Суб'єктивне право на володіння вогнепальною зброєю є різновидом юридичної можливості фізичної особи. З урахуванням соціальної природи вогнепальної зброї, воно має адміністративний порядок, здійснюється під контролем та з дозволу держави. Фізична особа виступає як суб'єкт адміністративного права, будучи потенційним учасником адміністративних правовідносин у сфері державного управління. Одним із сегментів діяльності публічної влади, що істотно впливає на стан правопорядку та публічної безпеки, є державне регулювання обігу предметів і виробів, невід'ємним атрибутом властивостей яких є потенційна загроза – здатність завдати шкоди інтересам, що охороняються законом. До таких предметів і виробів належить вогнепальна зброя, яка перебуває на державному обліку та придбана в установленому порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук оптимальної моделі обігу зброї розкрито в публікаціях: К. Бугайчука, М. Войцеховського, В. Галунька, О. Дрозда, В. Дулгера, С. Дудкевича, О. Кваші, В. Курила, А. Корнійця, В. Літошко, О. Тильчик, В. Тильчика, П. Фріса, Н. Ченшової та інших вчених. В умовах воєнного стану дослідження даної тематики набуває актуальності.

Мета дослідження охоплює наукові розвідки адміністративно-правового статусу учасників правовідношень у сфері обігу вогнепальної зброї.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з різноманіттям адміністративних правовідносин, що виникають при реалізації фізичними особами права на володіння вогнепальною зброєю, враховуючи велику кількість осіб, залучених до цих правовідносин, специфіка адміністративно-правового статусу суб'єктів може бути розкрита на основі аналізу обсягу

кожного структурного елемента, що становить його зміст, з урахуванням таких загальних категорій, як інтерес, мета та завдання, функція.

До індивідуальних учасників адміністративних правовідносин належать громадяни, іноземні громадяни та особи без громадянства [1, с. 102]. До корпоративних учасників належать публічно-правові та приватно-правові суб'єкти. Перша група суб'єктів є владними, а друга група – невладними. У зв'язку з цим підлягають розгляду адміністративно-правові статуси конкретних учасників правовідносин, що складаються щодо дотримання фізичними особами правил обігу вогнепальної зброї та реалізації індивідуальними суб'єктами у сфері обігу зброї адміністративних прав.

Учасників аналізованих адміністративних правовідносин можна поділити на категорії: невладні учасники; індивідуальні суб'єкти; громадяни; іноземні громадяни, особи без громадянства; корпоративні суб'єкти; приватно-правові суб'єкти; юридичні особи; владні суб'єкти; публічно-правові суб'єкти; органи виконавчої влади; спеціально створені державою юридичні особи; фізичні особи-підприємці.

Невладними індивідуальними суб'єктами адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї є носії права – фізичні особи, які входять в адміністративні правовідносини з різних причин. Серед причин особливе місце займає інтерес.

У сфері обігу зброї фізична особа, крім реалізації права на самооборону, може бути залучена до позитивних адміністративних правовідносин за наявності юридичного факту, з яким пов'язано виникнення відповідних адміністративних прав і обов'язків.

Опис адміністративно-правового статусу

фізичних осіб як невіддільних індивідуальних учасників адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї необхідно розпочати з констатації факту, що адміністративна правоздатність і адміністративна дієздатність є важливим елементом адміністративно-правового статусу особи, що визначає її правове становище у відносинах з органами виконавчої влади.

Найбільш значущою характеристикою адміністративної правоздатності фізичної особи у сфері обігу є громадянство. Громадянством визначається набір прав фізичної особи у сфері обігу зброї. Обсяг правоздатності іноземних громадян у сфері обігу зброї обмежений. Реалізація права іноземного громадянина на придбання вогнепальної зброї, призначеної для цілей полювання або заняття спортом, передбачає накладення додаткових обов'язків.

Адміністративна правоздатність громадян у сфері обігу зброї характеризується значним переліком прав щодо придбання, відчуження, зберігання, носіння, транспортування, використання, ввезення на територію України та її вивезення з території України.

Адміністративно-правові режими обігу окремих видів вогнепальної зброї встановлюють спеціальні вимоги до адміністративної правоздатності громадян, коли зброю має право набувати спеціальний суб'єкт, формулюючи спеціальний адміністративно-правовий статус відокремлених груп.

Адміністративно-правовий статус громадян у сфері обігу зброї характеризується не лише обсягом адміністративної правоздатності, а й обсягом адміністративної дієздатності, що пов'язаний з віком суб'єкта.

Громадяни, які досягли віку двадцяти одного року, мають право на придбання вогнепальної гладкоствольної довгоствольної зброї для використання з метою самооборони, для занять спортом і з метою полювання [2].

До невіддільних корпоративних суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї належать юридичні особи, чиє правове становище в адміністративних правовідносинах у сфері обігу зброї, як і правове становище індивідуальних невіддільних суб'єктів, може

бути описане з погляду категорії «інтерес» з урахуванням забезпечувального характеру діяльності.

Інтерес, реалізований даною категорією суб'єктів в адміністративних правовідносинах щодо вогнепальної зброї, має приватний характер, пов'язаний з отриманням прибутку. Діяльність зазначених суб'єктів у сфері обігу зброї зводиться до здійснення на відплатній, договірній основі специфічних робіт та надання послуг фізичним особам у сфері обігу зброї, для чого таким суб'єктам надано певний набір правових можливостей.

Характер діяльності невіддільних корпоративних учасників адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї передбачає реалізацію публічних функцій правозастосовного чи контрольного характеру. Забезпечувальна спрямованість діяльності характеризується сприянням реалізації окремих прав власників вогнепальної зброї, які не можуть бути реалізовані самостійно. Йдеться про групу адміністративних правовідносин, пов'язаних із виробництвом і ремонтом вогнепальної зброї, перевезенням, використанням, зберіганням вогнепальної зброї, що належить фізичним особам. Суб'єктами даних послуг можуть бути спеціально уповноважені юридичні особи, які отримали ліцензії на здійснення відповідних видів діяльності.

Укладання цивільно-правового договору є юридичним фактом, відповідно до якого сторони правовідносин набувають взаємних прав та обов'язків.

Невіддільний характер учасників адміністративних правовідносин, що складаються з приводу ремонту, перевезення, використання чи зберігання вогнепальної зброї, дозволяє говорити про їх рівне правове становище, про взаємні права та обов'язки, джерелом яких є норми адміністративного права.

До владних учасників адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї відносяться публічно-правові та приватно-правові суб'єкти. Перші реалізують у правовідносинах виключно публічний інтерес, другі поєднують реалізацію публічного інтересу з приватним. До владних публічно-правових суб'єктів у сфері обігу зброї відносяться органи виконавчої влади, державні юридичні

особи, які реалізують надання публічних послуг, у даний час з використанням інформаційних платформ [3, с. 354].

До інших владних публічно-правових суб'єктів, які здійснюють окремі функції нормативно-правового регулювання та правозастосування у сфері обігу зброї, належить ряд центральних органів виконавчої влади. Адміністративно-правовий статус владних публічно-правових суб'єктів ґрунтується на поділі компетенцій, обов'язковому характері прийнятих рішень, наявності власної адміністративної юрисдикції. Тут наголошуємо на адміністративно-правовому статусі Міністерства внутрішніх справ України (МВС України) та його складової частини – Національної поліції.

Важливо наголосити на тому, що положення Закону України «Про Національну поліцію» вказують на необхідність визначення порядку участі поліції у заходах з контролю за забезпеченням умов зберігання вогнепальної зброї [4].

У питаннях здійснення державного контролю поліцією за носінням вогнепальної зброї, її транспортуванням та використанням поліція керується положеннями Інструкції, викладеної в Наказі МВС України № 622 від 1998 року [2].

Контрольна функція поліції у сфері обігу зброї підкріплена адміністративною юрисдикцією у цих правовідносинах згідно з положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення [5]. До повноважень МВС України у сфері нормативно-правового регулювання обігу вогнепальної зброї належить встановлення криміналістичних вимог до технічних характеристик зброї та патронів до неї на території України, а також низка інших правозастосовних і контрольно-наглядових функцій, що збігається з відповідними функціями поліції в країнах Європейського Союзу [6, с. 388].

До інших владних публічно-правових суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї, які мають повноваження нормотворчого, виконавчо-розпорядчого, контрольно-наглядового та охоронно-юрисдикційного характеру, можна віднести Державну митну службу України, Міністерства

культури, молоді та спорту, охорони здоров'я, освіти і науки України.

Адміністративно-правовий статус юридичних осіб (не створюваних державою) та фізичних осіб-підприємців як владних приватно-правових суб'єктів у сфері обігу зброї заснований на реалізації приватного інтересу, де він перетинається з публічним інтересом.

Реалізація публічного інтересу пов'язана з виконанням контрольної функції та реальним набором владних повноважень, тоді як приватний інтерес у цих правовідносинах пов'язаний з отриманням прибутку від діяльності.

З метою підвищення ефективності державного контролю (нагляду) формується державно-приватне партнерство як адміністративно-правова форма реалізації виконавчої влади. Прикладом втілення державно-приватного партнерства може бути реалізація адміністративно-правового статусу юридичних осіб, які виконують контрольну функцію щодо дотримання фізичними особами правил використання вогнепальної зброї та її носіння на певних територіях з метою полювання [7].

Внаслідок особливої соціальної природи вогнепальної зброї та віднесення її до джерела підвищеної небезпеки, вимога до стану фізичного та психічного здоров'я громадянина, який є власником вогнепальної зброї або реалізує право на володіння вогнепальною зброєю вперше, є одним із ключових критеріїв при здійсненні державного контролю. Встановлення переліку захворювань, за яких протипоказано володіння зброєю, належить до компетенції Міністерства охорони здоров'я України. Порядок видачі медичної довідки для отримання дозволу (ліцензії) на об'єкт дозвільної системи затверджено Наказом МОЗ України від 20.10.1999 р. № 252 [8].

Оцінка стану здоров'я громадянина під час здійснення державного контролю у сфері обігу зброї здійснюється шляхом проведення медичного огляду. Оскільки медичний огляд на наявність медичних протипоказань до володіння зброєю здійснюється за рахунок власних коштів громадянина, юридичним фактом для реалізації зазначеної адміністративної процедури є акт вияву волі гро-

мадянина у вигляді звернення до медичної організації.

Медичний огляд на наявність протипоказань до володіння зброєю як предмет договору є різновидом платної медичної послуги, що реалізується згідно з Переліком платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах.

За результатами медичного огляду громадянина закладом охорони здоров'я виноситься медичний висновок. Медичний огляд громадян у сфері обігу зброї має подвійну юридичну природу. З одного боку, це вид державного контролю – адміністративна процедура, заснована на сукупності медичних методів огляду, обстеження та досліджень, за результатами якої виноситься медичний висновок – адміністративний акт, що містить рішення, яке тягне для громадянина у сфері обігу зброї конкретні правові наслідки. З іншого боку, медичний огляд є предметом цивільно-правового договору та є платною медичною послугою. В умовах воєнного стану – безоплатно.

Вимога до стану здоров'я громадянина при реалізації права на володіння вогнепальною зброєю доповнюється вимогою до рівня знань правил безпечного поводження зі зброєю, умінь і навичок безпечного користування зброєю. Необхідність проходження громадянами, які вперше претендують на отримання спеціального права на придбання вогнепальної зброї, навчання правилам безпечного поводження зі зброєю, формування умінь і навичок безпечного поводження зі зброєю, запроваджена Інструкцією МВС України [2].

Як суб'єкти забезпечення права громадян на володіння вогнепальною зброєю запроваджено юридичних осіб, які здійснюють підготовку осіб з безпечного поводження зі зброєю, перевірку стану такої підготовленості (далі – заклади освіти). Згідно з чинним законодавством, заклади освіти не є комерційними організаціями, однак мають право здійснювати освітню діяльність за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, а дохід від такої діяльності використовувати відповідно до статутних цілей. У правовідносини

з закладами освіти вступають громадяни, які вперше претендують на отримання дозволу на придбання вогнепальної зброї. Ці правовідносини пов'язані з необхідністю отримання громадянином базових знань, умінь і навичок у сфері обігу зброї.

Базові знання у сфері обігу зброї набуваються громадянином, який вперше реалізує право на володіння вогнепальною зброєю, шляхом навчання в закладі освіти та освоєння спеціальної освітньої програми, що підтверджується свідоцтвом про проходження навчання.

Вимоги до змісту програм підготовки осіб з метою вивчення правил безпечного поводження зі зброєю та набуття навичок безпечного поводження зі зброєю затверджуються МВС України.

Рішення про наявність (відсутність) знань правил, умінь і навичок безпечного поводження зі зброєю щодо громадянина приймається комісією закладу освіти у вигляді акта, який має адміністративний характер і схожу правову природу з медичним висновком закладу охорони здоров'я.

Зазначений акт підписується членами комісії закладу освіти, скріплюється печаткою, супроводжується фотографією власника, вручається громадянину та є обов'язковим для надання під час наступних перевірок. У той час як свідоцтво про навчання, що видається громадянину за результатами первинного навчання, є документом про освіту та кваліфікацію в тому сенсі, який цьому документу надається положеннями Закону України «Про освіту» [9].

Адміністративний характер акта, що виноситься за результатами перевірки знань правил і наявності навичок безпечного поводження зі зброєю, підтверджується обставиною, що громадянин має право оскаржити прийняте комісією закладу освіти рішення. Порядок оскарження, перелік посадових осіб, які мають право розгляду скарг і винесення рішень, на сьогодні відсутні, у зв'язку з чим громадянин має право звернутися за судовим захистом на підставі загальних правових норм. Оскільки предметом оскарження буде окремий акт, прийнятий у сфері державного управління, що стосується адміністративних

прав громадянина, то оскарження має здійснюватися відповідно до положень Кодексу адміністративного судочинства України [10].

Адміністративно-правовий статус закладу освіти у сфері обігу зброї ґрунтується на державно-приватному партнерстві та передбачає аутсорсинг повноважень контрольного характеру на користь інших суб'єктів. Законодавство не містить заборони передачі окремих публічних функцій недержавним організаціям. Заклади освіти, які здійснюють діяльність у сфері обігу зброї, поєднують приватний інтерес і реалізацію навчальної функції з публічним інтересом та реалізацією контрольної функції.

Держава, надаючи громадянину спеціальне право на володіння вогнепальною зброєю, має нести всю повноту відповідальності за ухвалені рішення. Навчальна функція реалізується закладами освіти як первинна підготовка громадян, які претендують на отримання права володіння зброєю, а функція державного контролю, пов'язана з оцінкою знань громадянина правил безпечного поводження зі зброєю, наявності умінь і навичок безпечного поводження зі зброєю, має здійснюватися уповноваженим органом виконавчої влади у сфері обігу зброї в єдиній процедурі державної атестації.

Такий підхід дозволить підвищити ефективність діяльності закладів освіти при реалізації освітньої програми та якості підготовки громадян, оскільки одночасно з перевіркою знань, умінь та навичок атестованої особи державою реалізується оціночний контроль ефективності діяльності закладу освіти, які є відповідальними за результати первинної підготовки.

Висновки. Розглянувши адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері обігу зброї, необхідно зазначити, що специфіка адміністративно-правового статусу закладів охорони здоров'я та закладів освіти у правовідносинах, що складаються при реалізації громадянами прав на володіння вогнепальною зброєю, характеризується протиріччям, яке полягає у виконанні подвійної соціальної функції при одночасній реалізації закладами охорони здоров'я та закладами освіти приватного та публічного інтересу. Такий дуалізм недоцільний, знижує ефективність державного контролю та сприяє корупційним проявам. Існує необхідність ревізії контрольно-дозвільних процедур у сфері обігу зброї при реалізації особою спеціального права на виготовлення, придбання, зберігання, перевезення та використання вогнепальної зброї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Остапенко О. І. Ковалів М. В., Гулак Л. С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. Видання 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
2. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : Наказ МВС України від 21.08.1998 р. № 622. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>
3. Єсімов С. С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352-357. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.56>
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
6. Єсімов С.С. Зарубіжний досвід цифровізації державних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 386-390. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.68>
7. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22.02.2000 р. № 1478-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14#Text>
8. Про затвердження Порядку видачі медичної довідки для отримання дозволу (ліцензії) на об'єкт дозвільної системи: Наказ МОЗ України від 20.10.1999 р. № 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0768-99#Text>

9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

10. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

Дата першого надходження статті до видання: 26.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Муза О. В.,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0003-0869-2542

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ЗБІР ЯК ПЛАТА ЗА НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу сучасного стану та перспектив законодавчого регулювання адміністративного збору як плати за надання адміністративних послуг в Україні. Зазначено, що реалізація законів України «Про адміністративні послуги» та «Про адміністративну процедуру» закріпила розвиток «сервісної» моделі публічного управління, орієнтованої на людиноцентризм і забезпечення прав приватних осіб. Автор підкреслює, що адміністративні послуги є ключовим елементом адміністративної процедури, а плата за їх надання має встановлюватися на чітких, справедливих і уніфікованих засадах.

У статті наведено приклади законодавчого регулювання надання окремих видів адміністративних послуг, в якому визначено порядок справляння адміністративного збору, що свідчить про фрагментарність регулювання і відсутність єдиних підходів до визначення розмірів плати за надання адміністративних послуг та підстав звільнення від неї. Проаналізовано проєкт Закону «Про адміністративний збір» (№ 4380), який спрямований на систематизацію норм у цій сфері. Автором визначено недоліки цього законопроєкту, зокрема, нечіткість критеріїв класифікації адміністративних послуг, надання Кабінету Міністрів України повноваження встановлювати в окремих випадках розміри адміністративних зборів, відсутність єдиних соціальних критеріїв звільнення від сплати адміністративного збору та ризики комерціалізації сфери надання адміністративних послуг.

Зроблено висновок про необхідність прийняття комплексного та узгодженого закону про адміністративний збір, що забезпечуватиме правову визначеність, доступність адміністративних послуг, їх справедливую собівартість та баланс між інтересами держави й приватних осіб. Наголошено на важливості поступового удосконалення законодавчого регулювання даної сфери, врахування соціальної функції інституту адміністративних послуг і продовження курсу на цифровізацію публічного управління.

Ключові слова: адміністративний збір, адміністративні послуги, суб'єкт владних повноважень, орган виконавчої влади, особа, адміністративна процедура.

Muza O. V. Administrative fee as a payment for the provision of administrative services: prospects of legislative regulation

Abstract. The article is devoted to the analysis of the current state and prospects of legislative regulation of the administrative fee as a payment for the provision of administrative services in Ukraine. It's noted that the implementation of the Laws of Ukraine «On Administrative Services» and «On Administrative Procedure» has consolidated the development of a «service -based» model of public administration focused on human-centeredness and the ensuring of private individuals' rights. The author emphasizes that administrative services are a key element of the administrative procedure, and the payment for their provision should be established on clear, fair and unified principles.

The article provides examples of legislative regulation of certain types of administrative services, which determines the procedure for charging an administrative fee. This demonstrates the fragmented nature of the legislation and the lack of unified approaches of determining the amount of payment for administrative services and the grounds for exemption from such payment. The draft Law «On Administrative Fee» (No. 4380), aimed at systematizing the norms in this area, is analyzed. The author identifies the shortcomings of this draft law, including unclear criteria for classifying administrative services, granting the Cabinet of Ministers of Ukraine

the power to set the amounts of administrative fees, the absence of uniform social criteria for exemption from payment, and the risk of commercialization of the sphere of administrative services.

It's concluded that there is a need to adopt a comprehensive and consistent Law «On Administrative Fee» that would ensure legal certainty, accessibility of administrative services, their fair cost, and a balance between the interests of the state and private individuals. The article emphasizes the importance of gradually improving legislative regulation this area, taking into account the social function of administrative services, and continuing efforts toward the digitalization of public administration.

Key words: *administrative fee, administrative services, public of authority, executive body, person, administrative procedure.*

Постановка проблеми. Реалізація Закону України «Про адміністративні послуги» [1] в різних сферах публічного адміністрування переконливо свідчить про правильно обраний державою курс на побудову в Україні «сервісного» публічного управління.

Якісне законодавче регулювання відносин між суб'єктами публічно-управлінських функцій та приватними особами з питань забезпечення реалізації прав, свобод та законних інтересів останніх є провідною ідеєю сучасного адміністративного права, що у повній мірі відтворює принцип людиноцентризму та соціально обумовленого характеру публічного управління.

На розвиток інституту адміністративних послуг впливає Закон України «Про адміністративну процедуру» [2]. «Надання адміністративних послуг підпорядковане принципам і загальним засадам правового регулювання адміністративної процедури. Тобто у процесі надання адміністративних послуг одночасно застосовуються норми законів України «Про адміністративну процедуру» та «Про адміністративні послуги» [3, с. 348].

Адміністративне провадження як базова категорія адміністративної процедури складає сукупність адміністративних справ сприяльного або втручального характеру, до яких включено також справи про надання адміністративних послуг. «Адміністративні послуги є однією з найважливіших адміністративних процедур. Тобто, держава повинна засобами адміністративної процедури створювати належні організаційно-правові умови для надання державних управлінських послуг.» [4, с. 98]

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану та перспектив законодавчого регулювання адміністративного збору як плати за надання адміністративних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика надання адміністратив-

них послуг є предметом наукових досліджень О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, С.Г. Стеценка, В.П. Тимошука та ін. Автори у наукових працях характеризують сучасний стан надання адміністративних послуг, визначають особливості їх надання у різних сферах публічного адміністрування. Разом з тим, з прийняттям Закону України «Про адміністративні послуги» на законодавчому рівні досі не вирішено питання щодо законодавчого регулювання єдиного порядку визначення розмірів адміністративного збору за надання різних видів адміністративних послуг.

Виклад основного змісту. Інститут адміністративних послуг найбільш повніше відображає сучасний стан забезпечення реалізації прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб у публічному управлінні.

Статтею 11 Закону України «Про адміністративні послуги» визначено адміністративний збір як плату за надання адміністративних послуг. Розмір адміністративного збору і порядок його справляння визначаються законом [1]. Однак наведене формулювання і призвело до труднощів визначення розмірів адміністративного збору на рівні єдиного закону та тривалий у часі законотворчий процес у цій сфері.

Надання адміністративних послуг може здійснюватися на платній або безоплатній основі.

З приводу платності адміністративної послуги та до появи базового законодавчого акта у 2012 році видатний учений В.Б. Авер'янов справедливо зауважував: «якщо звернення за якоюсь послугою є відповідно до законодавства безумовним обов'язком приватної особи (наприклад, одержання паспорта), а не предметом її вибору (наприклад, одержання ліцензії), то така послуга має надаватись державою безо-

платно (включаючи видачу правовстановлюючого документа). Але у будь-якому випадку розмір оплати не повинен суттєво перевищувати вартість реальних витрат держави на надання виконавських послуг.» [5, с. 380]

У науковій літературі зазначають, що «плата за адміністративні послуги виконує щонайменше дві функції: 1) компенсаційна – тобто відшкодування принаймні частини витрат пов'язаних з наданням адміністративної послуги; 2) регулятивна, тобто стримування осіб від звернення за отриманням адміністративної послуги без дійсної потреби. <...> В будь-якому випадку також важливо, для дотримання принципу доступності адміністративних послуг, забезпечити, щоб розмір плати (збору) за адміністративну послугу не був перешкодою у зверненні за такою послугою у випадку дійсної потреби» [6, с. 179].

У контексті актуалізації розмірів плати за адміністративні послуги експерти вказують, що центри надання адміністративних послуг не мають на меті заробляння коштів чи отримання прибутку. Центри надання адміністративних послуг – це насамперед публічні сервісні інституції. Проте співвідношення надходжень від адміністративного збору (плати за адміністративні послуги) із видатками на підтримання системи можуть впливати на сталість центрів надання адміністративних послуг і їх розвиток, якість послуг [7, с. 18].

У зв'язку з тим, що Верховною Радою України не прийнято спеціального закону про адміністративний збір, розміри плати за надання адміністративних послуг визначено у спеціальних законодавчих актів, що регулюють порядок надання різних видів адміністративних послуг.

Наприклад, у статті 34 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» встановлено розміри плати за проведення реєстраційних дій та за надання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Такі розміри обраховуються у коефіцієнтному співвідношенні до прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Цим же Законом передбачено випадки, коли адміністративний збір не справляється, та визначено категорії осіб, які

звільнені від сплати адміністративного збору під час проведення державної реєстрації речових прав [8]. Статтею 41 Закону України «Про Державний земельний кадастр» встановлено плату за внесення відомостей до Державного земельного кадастру, внесення змін до них, надання відомостей з Державного земельного кадастру, яка також прив'язана до прожиткового мінімуму для працездатних осіб [9]. Статтею 14 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» встановлено плату за видачу ліцензії, яка обраховується у відсотковому відношенні до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що діє на день прийняття рішення про видачу ліцензії [10].

Наведені приклади законодавчого регулювання порядку плати за надання адміністративних послуг свідчать про різноплановість визначення порядку розрахунку розмірів адміністративного збору та умов звільнення від його сплати. Це вказує на необхідність прийняття окремого законодавчого акта про адміністративний збір. У результаті на законодавчому рівні має відбутися уніфікація порядку визначення розмірів плати за надання адміністративних послуг, чітке розмежування їх платності чи безоплатності, встановлення єдиного переліку осіб, які звільнені від плати адміністративного збору. Системне удосконалення законодавчого регулювання відносин з надання адміністративних послуг має сприяти не лише правовій визначеності категорії «адміністративний збір», але й гарантувати приватним особам справедливий підхід для їх отримання, враховуючи інституційні та організаційно-правові спроможності суб'єктів надання адміністративних послуг.

Цифровізація управлінських послуг та продовження процесу інтеграції електронних інформаційних систем з метою ефективного та швидкого надання адміністративних послуг є ключовим завданням розвитку публічного управління в Україні. Законом України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» визначено порядок надання електронних публічних послуг. Так, публічні (електронні публічні) послуги можуть надаватися на платній основі у випадках, передбачених законом. Не допускається

встановлення платності публічних (електронних публічних) послуг, надання яких на безоплатній основі встановлено законом [11].

У Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону України «Про адміністративний збір» (реєстраційний № 4380 від 16.11.2020 року; далі по тексту – Проєкт № 4380), який розроблено з метою впорядкування відносин у сфері плати за надання адміністративних послуг, забезпечення прозорості цих відносин, а також для підтримання сталого та якісного надання адміністративних послуг за рахунок обґрунтованих розмірів адміністративного збору [12].

З огляду на поставлену мету даної статті вважаємо за доцільне висловити зауваження до вищенаведеної законопроектної ініціативи.

1. Проєктом № 4380 виокремлено такий вид адміністративної послуги як «*базова адміністративна послуга*», що фактично уже використовується в управлінській практиці. Для визначення такого виду адміністративної послуги пропонується така її ознака як «набуття, зміна чи припинення прав та/або обов'язків для усіх фізичних та юридичних осіб або їх значної кількості» [12]. Однак сполучення слів «*значної кількості*» навряд чи сприятиме чіткому поділу адміністративних послуг на базові та небазові (інші) адміністративні послуги. З тексту Проєкту № 4380 випливає, що пропонується класифікація необхідна виключно для визначення розмірів плати за адміністративні послуги і не охоплює, передбачених у науковій літературі, інших видів або критеріїв класифікації видів адміністративних послуг.

2. Встановлення розмірів адміністративного збору пропонується у три способи:

1) розміри адміністративного збору за базові адміністративні послуги визначаються у Додатку до Проєкту № 4380;

2) розміри адміністративного збору за інші адміністративні послуги, тобто небазові, визначаються законом, тобто нормами спеціальних законодавчих актів, що регулюють надання адміністративних послуг;

3) розміри адміністративного збору за інші адміністративні послуги у передбачених законом випадках можуть визначатися Кабінетом Міністрів України.

Спершу слід зауважити, що у положенні пункту 1 частини другої статті 92 Конституції України закріплено правило про встановлення податків і зборів виключно законами України [13], тобто наділення Кабінету Міністрів України повноваженням визначати розміри адміністративного збору за окремі адміністративні послуги прямо суперечить нормам Конституції.

Пропоновані правила визначення розмірів адміністративних зборів передбачає одночасне існування різних рівнів нормативно-правового регулювання, що може викликати формування неоднакової управлінської практики з питань визначення розмірів адміністративних зборів залежно від суб'єкта їх встановлення – Верховною Радою України чи Кабінетом Міністрів України. Це частково нівелює ідею Проєкту № 4380 як законодавчого акта, який має на меті врегулювати єдиний порядок визначення розмірів адміністративного збору.

3. У частині другій статті 5 Проєкту № 4380 передбачено, що «у виняткових випадках передбачених законом, при наданні адміністративних послуг, пов'язаних з економічною діяльністю, що потребує особливого узгодження з публічними інтересами, адміністративний збір може визначатися також з *метою отримання додаткових публічних доходів*» [12]. Таке законодавче положення не узгоджується з ідеями «сервісного» публічного управління та призначенням інституту адміністративних послуг у публічному управлінні: державно-управлінська діяльність, яка спрямована на забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина, не може носити комерційний (підприємницький) характер.

4. Законопроект, що аналізується, не містить переліку категорій суб'єктів звернення для отримання адміністративної послуги, які будуть звільнені від сплати адміністративного збору, або яким може бути призначена компенсація сплаченого адміністративного збору. Вирішити це питання пропонується у нормах спеціальних законодавчих актів. З такою новелою не можна погодитися, оскільки законодавчо повинен бути передбачений уніфікований підхід щодо звільнення осіб від

сплати адміністративного збору. У випадку прийняття Проекту № 4380 може скластися ситуація, коли у майбутньому законодавець по-різному у спеціальних законодавчих актах визначатиме критерії звільнення отримувачів адміністративних послуг від сплати адміністративного збору, що може призвести до появи необґрунтованих обмежень або дискримінації.

Додатково пропонується наділити органи місцевого самоврядування правом звільняти від сплати адміністративного збору, який зараховується до місцевих бюджетів, окремі категорії суб'єктів звернення та/або приймати рішення про компенсацію окремим категоріям осіб адміністративного збору, що зараховується до Державного бюджету України, за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету [12]. Відповідна практика запозичена з податкового законодавства в частині встановлення органами місцевого самоврядування податкових пільг зі сплати місцевих податків та зборів. Однак з іншої сторони наведена пропозиція може призвести до появи різної практики в територіальних громадах щодо звільнення від сплати адміністративного збору, неправомірного застосування дискреційних повноважень та встановлення необґрунтованих переваг для окремих категорій осіб.

5. Найбільше суперечностей викликає пропонування методика визначення розміру адміністративного збору:

—*по-перше*, розмір адміністративного збору запропоновано визначати у твердому грошовому розмірі, тобто відв'язати від прожиткового мінімуму для працездатних осіб як розрахункової одиниці. Водночас варто нагадати, що у сфері законодавства про соціальні стандарти вже тривалий час триває дискусія щодо запровадження нової базової розрахункової величини – умовної грошової одиниці та її системного застосування у різних видах правовідносин;

—*по-друге*, більш чіткої визначеності потребує порядок обрахунку розмірів консульського збору у разі надання адміністративних послуг за кордоном. Функціонування консульських установ може потребувати розбіжний розмір витрат на надання консуль-

ських (адміністративних) послуг;

—*по-третьє*, розмір адміністративного збору планується визначати на основі розрахунків переліку витрат на надання адміністративної послуги (додатково див. діючу Методику визначення собівартості платних адміністративних послуг [14]). Однак за такого підходу виникатиме постійна необхідність перегляду собівартості адміністративних послуг у зв'язку з інфляційними змінами, підвищенням вартості бланків документів, зростанням витрат на оплату праці працівників, які забезпечують надання адміністративної послуги, та ін.;

—*по-четверте*, покладення на приватних осіб у публічному управлінні тягаря часткового покриття витрат на оплату праці працівників, які забезпечують надання адміністративних послуг, викликає заперечення з огляду на існуючий обов'язок (а не право) держави надавати публічні управлінські послуги;

—*по-п'яте*, здійснити достовірний розрахунок витрат на надання однієї і тієї ж адміністративної послуги в різних адміністративно-територіальних одиницях є неможливим з огляду на різницю витрат щодо її надання;

—*по-шосте*, закріплення у Додатку до Проекту № 4380 розмірів адміністративного збору за надання базових адміністративних послуг у твердій грошовій сумі потребує належного обґрунтування. Це стосується і встановлення мінімального розміру адміністративного збору.

Висновки. Перспективи законодавчого регулювання адміністративного збору передбачають прийняття окремого закону про адміністративний збір.

Аналіз законопроектних пропозицій дає підстави стверджувати, що удосконалення законодавства України про адміністративні послуги потребує поступових та обґрунтованих кроків. Закон про адміністративний збір не може бути виключно загальним законодавчим актом: у повній мірі повинні регулюватися всі питання, що пов'язані з порядком сплати та визначення розмірів адміністративного збору.

Оцінка законопроектних змін підтверджує тезу щодо продовження практики одночасно

загального та спеціально-правового регулювання плати за надання адміністративних послуг.

Проект закону про адміністративний збір потребує доопрацювання з метою додержання вимог правової визначеності, гарантування доступності адміністративних

послуг для суб'єктів звернення та встановлення справедливого балансу між витратами на надання адміністративних послуг та обов'язком держави забезпечувати реалізацію прав, свобод та законних інтересів приватних осіб у публічному соціально орієнтованому управлінні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>
2. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
3. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. О. В. Кузьменко, В. Г. Чорної. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 700 с.
4. Муза О. В. Актуальні питання надання базових адміністративних послуг в умовах децентралізації публічної влади в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. № 6. Т. 2. С. 98–101.
5. Авер'янов Вадим Борисович. Вибрані наукові праці. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
6. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративні послуги» / За заг. ред. В. П. Тимошука. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2013. 392 с.
7. Біла книга державної політики у сфері адміністративних послуг. Київ, 2024. 58 с.
8. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>
9. Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 № 3613-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>
10. Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>
11. Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» від 15.07.2021 № 1689-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text>
12. Проект Закону України «Про адміністративний збір». реєстр. № 4380 від 16.11.2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/4636>
13. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики визначення собівартості платних адміністративних послуг» від 27.01.2010 № 66. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2010-%D0%BF#Text>

Дата першого надходження статті до видання: 20.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Олійник А. В.,
доктор філософії, керівник
ТОВ «Анноун»
ORCID: 0009-0009-4071-7421

СЛУЖБОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СИСТЕМАТИЗАЦІЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню джерел службового права України та визначенню їх місця у системі джерел адміністративного права. Показано, що службове право розглядається як підгалузь адміністративного права, предметом якої є відносини, пов'язані зі вступом на публічну службу, її проходженням і припиненням, а також із визначенням правового статусу публічних службовців і посадових осіб. Узагальнено наукові положення щодо ролі інституту публічної служби у формуванні змісту службового права та аргументи про його публічно-правову природу і відмежування від трудового права. Розкрито підходи до класифікації джерел службового права за рівнем дії (національні та міжнародні) і за формою вираження (формалізовані та неформалізовані). Охарактеризовано систему джерел службового права: міжнародно-правові акти, закони, підзаконні нормативно-правові акти, судові рішення у справах, пов'язаних із публічною службою, рішення Конституційного Суду України та ЄСПЛ у відповідній категорії справ. Відзначено, що у науковій літературі обґрунтовується значення правової доктрини та Soft Law як неформалізованих джерел. Обґрунтовано необхідність систематизації джерел службового права у зв'язку з кількістю актів різної юридичної сили та їх розміщенням у нормативних актах, які регулюють різні види публічної служби. Розкрито інкорпорацію як форму систематизації, що полягає в об'єднанні чинних нормативно-правових актів у зібрання або збірники у визначеному порядку без зміни їх змісту; показано, що інкорпорація полегшує користування законодавством і сприяє виявленню колізій та дублювання норм права. Підкреслено, що інкорпорація не створює нових норм і не змінює юридичної сили актів, а передбачає редакційно-технічне опрацювання та впорядкування законодавства. Результатом є зовнішнє опрацювання чинного законодавства і формування зручної для застосування сукупності актів, що використовується під час кадрових та дисциплінарних процедур.

Ключові слова: службове право, адміністративне право, публічна служба, джерела службового права, система джерел, джерела адміністративного права, інкорпорація, систематизація права.

Oliinyk A. V. Service law of Ukraine in the system of administrative law: sources and their systematization

Abstract. The article is devoted to the study of the sources of service law of Ukraine and to determining their place within the system of sources of administrative law. It is shown that service law is regarded as a sub-branch of administrative law, the subject matter of which comprises relations connected with entry into public service, its performance and termination, as well as the determination of the legal status of public servants and officials. Scholarly views on the role of the institution of public service in shaping the content of service law are generalized, together with arguments concerning its public-law nature and its distinction from labour law. Approaches to the classification of the sources of service law by level of operation (national and international) and by form of expression (formalized and non-formalized) are examined. The system of sources of service law is characterized, including international legal acts, laws, subordinate regulatory legal acts, judicial decisions in cases related to public service, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, and judgments of the European Court of Human Rights in the relevant category of cases. It is noted that legal doctrine and Soft Law are substantiated in scholarly literature as non-formalized sources. The necessity of systematizing the sources of service law is justified due to the number of acts of different legal force and their placement within legislation regulating various types of public service. Incorporation is examined as a form of systematization that consists in combining effective regulatory legal acts into collections or compilations in a defined order without changing

their content. It is shown that incorporation facilitates the use of legislation and contributes to the identification of conflicts and duplication of legal norms. It is emphasized that incorporation does not create new norms and does not alter the legal force of acts, but involves editorial and technical processing and ordering of legislation. As a result, an external processing of current legislation is achieved and a set of acts convenient for application in personnel and disciplinary procedures is formed.

Key words: *service law, administrative law, public service, sources of service law, system of sources, sources of administrative law, incorporation, systematization of law.*

Гармонізація законодавства України з європейськими стандартами зумовлює оновлення правового регулювання реалізації та захисту прав і законних інтересів людини і громадянина. Відповідні процеси супроводжуються переглядом норм законодавства, у тому числі норм різних галузей права, а також удосконаленням порядку їх застосування. Це позначається на адміністративному праві України, зокрема через удосконалення законодавства, яке регулює організацію діяльності органів публічної влади, форми та методи їх діяльності, а також порядок і особливості проходження публічної служби. Окреме місце у системі адміністративно-правового регулювання займають норми, які визначають вимоги до поведінки осіб, які перебувають на публічній службі, а також права та обов'язки публічних службовців.

Правове регулювання проходження публічної служби передбачає встановлення вимог до публічних службовців під час виконання ними службових обов'язків, у тому числі вимог етичного характеру. Такі вимоги закріплюються у нормах законодавства, а також у спеціальних актах, які визначають правила професійної етики та належної службової поведінки. У зв'язку з цим потребує аналізу правова природа джерел службового права та підстави віднесення їх до різновидів джерел адміністративного права України.

Стан наукових досліджень службового права в Україні характеризується відносно недавнім становленням цієї проблематики та поступовим розширенням кола праць, присвячених її теоретичним і прикладним питанням. Формування уявлень про службове право та його основні інститути відбувалося під впливом досліджень учених у різних галузях юридичної науки, а також у суміжних дисциплінах, зокрема філософії та політології. Науково-теоретичне підґрунтя становлять праці вітчизняних учених, у яких розглядаються

питання публічної служби, статусу службовців, відповідальності та джерел правового регулювання, зокрема роботи Ю. П. Битяка, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, Р. А. Калюжного, А. І. Марущака, Р. С. Мельника, Н. Р. Нижник, Ю. С. Шемшученка, В. К. Шкарупи та інших авторів. Водночас питання, що становлять предмет цієї статті, зокрема визначення системи джерел службового права та підходів до їх систематизації, у науковій літературі висвітлені недостатньо, що зумовлює необхідність їх подальшого опрацювання.

Метою статті є з'ясування місця службового права у системі адміністративного права України, визначення системи джерел службового права та обґрунтування доцільності їх інкорпорації як форми систематизації; для досягнення цієї мети поставлено завдання визначити місце службового права у системі адміністративного права України, охарактеризувати систему та класифікацію його джерел, а також обґрунтувати інкорпорацію як форму їх систематизації.

Для того, щоб з'ясувати місце джерел службового права в системі джерел адміністративного права потрібно звернутися до теоретичних питань, які стосуються місця публічної служби в системі адміністративного права.

Т. О. Коломоєць зазначає, що службове право є сукупністю норм, які мають «генетичний» зв'язок з адміністративним правом і в процесі розвитку набули ознак його підгалузі, у зв'язку з чим службове право може розглядатися як елемент Особливої частини системи адміністративного права [1, с. 138]. Аналізуючи службове право, дослідниця також обґрунтовує позицію про відсутність у нього ознак самостійної галузі права, що дає підстави віднести службове право до підгалузей адміністративного права. У подальших наукових працях акцентується необхідність опрацювання окремих категорій службового

права, зокрема інституту джерел службового права [2, с. 149-166].

Інститут публічної служби визначає змістовні засади службового права та виступає його системоутворювальним елементом. Дослідження цього інституту потребує поєднання теоретичних надбань із аналізом чинного законодавства, а також врахування вимог щодо наближення вітчизняного службового права до європейських стандартів у зв'язку з інтеграційними процесами України. У зв'язку з чим, В. К. Колпаков у своїх працях звертає увагу на потребу уніфікації термінології та доцільність використання поняття «службове право» для позначення відповідної сфери правового регулювання. Також він підкреслює значення наукового опрацювання інституту публічної служби для забезпечення узгодженості його законодавчого визначення з європейськими стандартами [3].

Отже, відносини, що виникають у процесі проходження публічної служби, становлять складову службового права України. Службове право регулює порядок вступу на публічну службу, її проходження та припинення, а також правовий статус публічних службовців і посадових осіб, їхні обов'язки та відповідальність. За своїм предметом службове право формується як самостійна підгалузь адміністративного права України, норми якої спрямовані на регулювання специфічної групи публічно-правових відносин.

У наукових працях Р. С. Мельника службове право розглядається як складова системи адміністративного права. Автор наголошує на його публічно-правовій природі та відмежовує його від трудового права, що дає підстави визначати службове право як елемент Особливого адміністративного права у структурі національного права. Також зазначається, що службове право не зводиться лише до регулювання взаємовідносин між публічною адміністрацією та приватними особами, а охоплює ширше коло питань, пов'язаних із проходженням публічної служби та організацією діяльності відповідних інституцій [4].

Належність службового права до системи адміністративного права зумовлюється тим, що воно встановлює правила організації та

проходження публічної служби, визначає адміністративно-правовий статус публічних службовців, а також порядок реалізації ними службових обов'язків і застосування заходів юридичної відповідальності. У межах цих відносин публічні службовці здійснюють службові повноваження в органах публічної влади, а відповідні кадрові та дисциплінарні процедури забезпечують реалізацію встановлених законом вимог до публічної служби.

В науковій літературі по різному класифікують джерела службового права. Наприклад, Т.С. Аніщенко, вважає, що джерела службового права утворюють систему, елементи якої становлять упорядковані за певною ієрархією правила, закріплені у актах різного характеру. Такі акти можуть мати формалізовану або неформалізовану форму та діяти на національному чи міжнародному рівні. Відповідно, джерела службового права доцільно розрізняти за двома критеріями – за рівнем (національні / міжнародні) і за формою вираження (формалізовані / неформалізовані), що дозволяє виокремити чотири групи: формалізовані джерела національного права, формалізовані джерела міжнародного права, неформалізовані джерела національного права та неформалізовані джерела міжнародного права. З огляду на те, що службове право (право публічної служби) як підгалузь адміністративного права охоплює норми, які регулюють проходження служби у різних публічно-правових інституціях, предмет аналізу не може обмежуватися лише джерелами, що визначають правовий статус державних службовців у вузькому значенні. До нього також належать акти, які становлять правову основу діяльності інших категорій осіб, що здійснюють службу в органах публічної влади та фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, зокрема у правоохоронних органах і прокуратурі [5].

У своєму дослідженні Ю.М. Буланова робить висновок, система джерел службового права складається із матеріально правових, так і процедурно-правових нормативних положень. Саме службове право, пріоритетним значенням якого є задоволення публічного інтересу, що проявляється у здійсненні публічного управління на засадах відкритості,

прозорості, доступу громадськості до його реалізації, та його дуальний характер правового регулювання, що розуміється як поєднання матеріальних та процесуальних норм, вимагає максимальної деталізації діяльності службовців в цілому, і зокрема, у частині дотримання професійної та службової етики. При цьому в службовому праві застосовуються такі унікальні норми, як етичні, які за своїм функціональним призначенням мають як регулятивний, так і охоронний характер. Застосування етичних норм сприяє реалізації превентивної, попереджувальної та інформаційної функції адміністративного права, і його складової – службового права [6].

Як пише Б.В. Коваленко, джерельна база службового права України характеризується різноманітністю та складною внутрішньою структурою. Вона охоплює міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України, закони, що регулюють окремі види публічної служби (зокрема, Закони України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про дипломатичну службу», «Про Національну поліцію» тощо). Окрему групу становить значний масив підзаконних нормативно-правових актів, у тому числі актів, прийнятих за спеціальною процедурою та з особливими правилами доступу до них. До джерел службового права також відносять судові рішення, насамперед рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справах щодо спорів, пов'язаних із публічною службою, рішення Конституційного Суду України, а також рішення ЄСПЛ у справах відповідної категорії [7].

Поряд із цим у наукових працях обґрунтовується розширене бачення джерел службового права (зокрема у роботах В. Бевзенка, С. Стеценка, В. Колпакова, Т. Коломоець, О. Кузьменко, Д. Лученка, А. Пухтецької та ін.), яке передбачає виокремлення «неформалізованих джерел», у яких «...також можуть міститися норми права», а також звернення до правової доктрини та *Soft Law* [4, С. 104], що можуть застосовуватися у специфічних випадках нормотворення. Водночас у системі джерел службового права переважають фор-

малізовані джерела, причому значна питома вага підзаконних нормативно-правових актів ускладнює упорядкування джерельної бази службового права та формулювання його принципів як засадничих положень [7].

Джерела службового права перебувають у взаємозв'язку та застосовуються у поєднанні, що зумовлює їх взаємну залежність. Це, своєю чергою, спричиняє розширення кола таких джерел з огляду на різноманітність видів публічної служби та ускладнює їх практичне застосування, зокрема у випадках наявності колізій. У зв'язку з цим обґрунтованим є спрямування наукового аналізу на питання впорядкування джерельної бази службового права, насамперед її У зв'язку з цим обґрунтованим є спрямування наукового аналізу на питання впорядкування джерельної бази службового права, насамперед шляхом її інкорпорації.

У «Юридичній енциклопедії» зазначено, що для зручності користування виникла потреба об'єднувати нормативно-правові акти за певними критеріями, що й зумовило появу інкорпорації (від лат. *incorporatio* – включення до складу). Інкорпорація визначається як об'єднання нормативно-правових актів у збірники або зібрання та їх розміщення у певному порядку без зміни змісту; її результатом є зовнішнє опрацювання чинного законодавства [8, с. 140].

Наприклад у науковій літературі інкорпорація розглядається як вид діяльності з упорядкування та видання нормативних актів, за якого шляхом зовнішньої обробки й систематичного об'єднання актів у єдиному збірнику (зібранні) – за хронологічним або предметним принципом – забезпечується повне викладення нормативно-правового матеріалу, що стосується певного періоду або визначеної сфери суспільного життя, яка має самостійне значення. В свою чергу В. Антоненко підкреслює, що інкорпорація не створює нового права, а засвідчує чинність наявних норм у новому джерелі права. Її результатом є більш упорядкована, доступна та зручна для використання форма подання нормативних актів, яка досягається шляхом їх опрацювання і впорядкування [9, с. 36]. Як пише Є.М. Бодюл, інкорпорація не змінює

зміст законодавства, а полягає у редакційно-технічному опрацюванні та впорядкуванні нормативних актів. Хоча вона не вносить змін до самих законодавчих актів, її призначенням є оновлення способу їх подання та формування систематизованого масиву чинного законодавства [10].

Отже, інкорпорація як форма систематизації права полягає в упорядкуванні та зведенні чинних нормативно-правових актів без зміни їх змісту, шляхом їх об'єднання у збірники, реєстри або інші систематизовані масиви за визначеними критеріями (предметом регулювання, юридичною силою, сферою застосування тощо). На відміну від кодифікації, інкорпорація не передбачає створення нових норм права або перегляду чинних, а має на меті забезпечення зручності їх використання та доступності для правозастосування.

Застосування інкорпорації до джерел службового права є доцільним з огляду на особливості цієї підгалузі адміністративного права. Джерельна база службового права характеризується значною кількістю нормативно-правових актів різної юридичної сили, розпорошених за видами публічної служби та сферами її проходження. Це ускладнює орієнтацію у чинному законодавстві, створює передумови для неоднакового застосування норм і посилює ризики виникнення колізій.

Інкорпорація джерел службового права дає змогу впорядкувати наявний нормативний масив без втручання у його зміст, зберігаючи чинність і юридичну силу відповідних актів. Вона сприяє системному поданню норм, що регулюють проходження публічної служби, правовий статус публічних службовців і посадових осіб, а також пов'язані з цим процедурні питання. Це, у свою чергу, полегшує правозастосовну діяльність, підвищує ясність та зрозумілість законодавства про публічну службу.

Крім того, інкорпорація може слугувати підготовчим етапом для подальших форм систематизації, зокрема кодифікації. Вона дозволяє виявити дублювання, прогалини та суперечності у правовому регулюванні публічної служби, що є необхідною передумовою для комплексного перегляду та оновлення відповідних норм. У цьому сенсі

інкорпорація виступає не лише технічним засобом упорядкування джерел службового права, а й інструментом підвищення якості їх подальшого розвитку.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що службове право України є підгалуззю адміністративного права. Це обумовлено наявністю особливого предмета правового регулювання, яким є відносини, пов'язані з вступом на публічну службу, її проходженням і припиненням, а також із визначенням правового статусу публічних службовців і посадових осіб. Службове право об'єднує норми, що регулюють зазначені питання, та забезпечує їх узгоджене застосування в законодавстві про публічну службу. Його належність до адміністративного права визначається публічно-правовим характером відповідних відносин і участю у них органів публічної влади та публічних службовців. Власна система джерел службового права включає нормативно-правові акти різної юридичної сили, а також інші визнані джерела, які застосовуються під час регулювання відносин публічної служби. Сукупність цих ознак дає підстави характеризувати службове право як підгалузь адміністративного права зі специфічним предметом регулювання та власною джерельною базою.

Система джерел службового права України характеризується складною внутрішньою структурою та різномірністю. До неї належать міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України, законодавчі акти, що регулюють окремі види публічної служби, підзаконні нормативно-правові акти, а також судові рішення у справах, пов'язаних із проходженням публічної служби. Обґрунтованим є включення до цієї системи як актів спеціального характеру, безпосередньо спрямованих на регулювання служби, так і комплексних актів, норми яких визначають правові засади діяльності окремих категорій публічних службовців.

Наявність широкого кола джерел службового права потребує їх систематизації, оскільки відповідні нормативно-правові акти мають різну юридичну силу, приймаються різними органами та регулюють проходження публічної служби у різних її видах. За таких умов інкорпорація є найбільш доцільною

формою систематизації джерел службового права на сучасному етапі його розвитку. Її ефективність зумовлена можливістю впорядкування значного масиву чинних нормативно-правових актів без зміни їх змісту та юридичної сили. З огляду на розміщення норм про публічну службу в численних актах, що сто-

суються різних видів служби та належать до різних рівнів правового регулювання, інкорпорація забезпечує їх зведення у структурований масив і спрощує використання у службовій діяльності. Інкорпорація також полегшує виявлення колізій між нормами та повторення нормативних положень у різних актах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Коломоєць Т. О. Службове право – це самостійна галузь права чи елементи системи адміністративного права? Питання адміністративного права. Кн. 2 / відп. за вип. Н. Б. Писаренко. Харків, ООО «Оберіг», 2018. С. 131–140.
2. Коломоєць Т. О. Службове право як невід’ємний складник професійного навчання публічних службовців. *European vector of contemporary psychology, pedagogy and social sciences: the experience of Ukraine and the Republic of Poland: Collective monograph*. Lublin, Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. Р. 149–166.
3. Колпаков В. К. Публічна служба в сучасній парадигмі адміністративного права України. Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку: кол. моногр. / за заг. ред. Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя, Гельветика, 2017. С. 84–123.
4. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ, Ваіте, 2014. 376 с.
5. Аніщенко Т. С. Джерела службового права: поняття та види. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1. С. 89–98. URL: <http://law.univ.kiev.ua/images/stories/app/2013-3.pdf>
6. Буланова Ю. М. Етичні кодекси як джерело службового права. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запорізький національний університет, Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2020. 226 с.
7. Коваленко Б. В. Принципи службового права України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 225 с.
8. Онищенко Н. М. Кодифікація. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с.
9. Антоненко В. О. Кодифікація як самостійна форма систематизації правових джерел. *Форум права*. 2009. № 3. С. 35–42.
10. Бодюл Є. М. Інкорпорація як форма упорядкування чинного законодавства України. *Нове українське право*. 2024. № 3. С. 32–43. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/613/557>

Дата першого надходження статті до видання: 18.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Острий Т. В.,аспірант кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін

Київського університету інтелектуальної власності та права

ORCID: 0009-0005-2950-9972

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ ТА ОСІБ, ЯКІ ПРОХОДЯТЬ ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розкрито принципи правового статусу військовозобов'язаних та осіб, які проходять військову службу, крізь поєднання мовно-термінологічного, теоретико-правового та нормативного підходів. Вихідним є розуміння принципів як базових ідей та вимог, що визначають логіку побудови правового регулювання, забезпечують внутрішню узгодженість правових приписів і задають критерії їх застосування у сфері оборони та безпеки. Обґрунтовано, що відповідний статус має спеціальний характер і ґрунтується на конституційному обов'язку захисту держави, поєднуючи загальні права і свободи людини з обґрунтованими обмеженнями, зумовленими особливим характером служби та вимогами дисципліни. Акцентовано принципи законності й нормативної визначеності, які забезпечують передбачуваність правових наслідків та чіткість змісту прав, обов'язків, гарантій і відповідальності, а також їх деталізацію у підзаконному регулюванні. Показано значення принципу спеціальності правового статусу, що коригує загальний статус громадянина залежно від перебування на військовому обліку, виконання обов'язків служби, посади, звання та системи субординації. Розкрито принцип єдності прав і обов'язків, за яким права спрямовані на забезпечення належного виконання військових та службових завдань, а юридична відповідальність виступає необхідною складовою статусу. Висвітлено принцип формальної визначеності статусу в часі, що пов'язує виникнення, зміну і припинення правового становища з чітко визначеними юридичними фактами та наслідками. Окремо підкреслено принципи рівності та недискримінації, які забезпечують однакові засади виконання військового обов'язку й доступу до встановлених гарантій у межах, визначених законом. Значну увагу приділено принципу соціальної гарантованості, який відображає обов'язок держави забезпечити систему пільг, компенсацій і видів забезпечення з огляду на ризики та обмеження служби. Вказано, що сукупність зазначених принципів формує цілісну модель правового статусу, спрямовану на баланс між публічними інтересами оборони та забезпеченням прав і свобод особи, а також на підвищення правової визначеності та ефективності правозастосування.

Ключові слова: *принципи права, правовий статус, військовий обов'язок, військова служба, законність, правова визначеність, соціальні гарантії, рівність, відповідальність.*

Ostryi T. V. Principles of the legal status of conscripts and persons performing military service in Ukraine

Abstract. The article reveals the principles of the legal status of persons liable for military service and individuals undergoing military service through a combination of linguistic-terminological, theoretical-legal, and normative approaches. The starting point is the understanding of principles as basic ideas and requirements that determine the logic of legal regulation, ensure the internal coherence of legal provisions, and set criteria for their application in the field of defense and security. It is substantiated that the corresponding status has a special character and is based on the constitutional obligation to protect the state, combining general human rights and freedoms with justified restrictions due to the special nature of the service and the requirements of discipline. Emphasis is placed on the principles of legality and legal certainty, which ensure the predictability of legal consequences and the clarity of the content of rights, duties, guarantees, and responsibility, as well as their specification in subordinate regulation. The significance of the principle of the special nature of legal status is demonstrated, as it adjusts the general status of a citizen depending on military registration, the performance of service duties, position, rank, and the system of subordination. The principle of the unity of

rights and duties is disclosed, according to which rights are aimed at ensuring the proper performance of military and service tasks, while legal responsibility constitutes an integral component of status. The principle of formal temporal certainty of status is highlighted, linking the emergence, modification, and termination of legal standing to clearly defined legal facts and consequences. Particular emphasis is placed on the principles of equality and non-discrimination, which ensure equal foundations for fulfilling military duty and access to established guarantees within the limits prescribed by law. Considerable attention is paid to the principle of social guarantees, which reflects the state's obligation to provide a system of benefits, compensation, and types of support in view of the risks and restrictions of service. It is indicated that the totality of these principles forms a coherent model of legal status aimed at balancing public defense interests with the protection of individual rights and freedoms, as well as enhancing legal certainty and the effectiveness of law enforcement.

Key words: *equality, legality, legal certainty, legal status, military duty, military service, principles of law, responsibility, social guarantees.*

Постановка проблеми. Сучасна правова система України функціонує в умовах підвищених безпекових викликів, що зумовлює особливу увагу до правового регулювання військового обов'язку та військової служби. У цьому контексті правовий статус військовозобов'язаних і осіб, які проходять військову службу, набуває ключового значення для забезпечення обороноздатності держави. Він формується на основі конституційних засад, загальних принципів права та спеціального законодавчого регулювання. Визначальну роль у структурі такого статусу відіграють принципи, які задають логіку правового регулювання та визначають його змістову спрямованість. Саме принципи забезпечують внутрішню узгодженість правових норм і стабільність правового становища відповідних осіб.

Проблематика правового статусу військовозобов'язаних та військовослужбовців полягає у складності поєднання загальних прав і свобод людини з обмеженнями, зумовленими особливим характером служби. Наявність таких обмежень потребує чіткого нормативного обґрунтування та відповідності конституційним вимогам. Водночас фрагментарність і багаторівневність правового регулювання ускладнюють забезпечення єдності й передбачуваності правового статусу. Практика застосування законодавства засвідчує наявність колізій і прогалин у визначенні прав, обов'язків і гарантій відповідних осіб. Це створює ризики для належного захисту їхніх прав і свобод та для ефективного виконання покладених обов'язків.

Актуальність звернення до принципів правового статусу військовозобов'язаних і осіб, які проходять військову службу, зумовлена

потребою забезпечення балансу між публічними інтересами оборони та правами особи. В умовах тривалого воєнного протистояння держава змушена застосовувати спеціальні правові режими, що впливають на обсяг і способи реалізації прав. Це підвищує значення принципів законності, правової визначеності та пропорційності як гарантій від надмірного втручання у сферу приватних інтересів. Крім того, соціальні ризики та підвищена відповідальність служби потребують належного рівня правового й соціального захисту. Саме принципи визначають напрями вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній юридичній науці правовий статус у сфері виконання військового обов'язку розкривається як комплексна категорія, що поєднує конституційні права і свободи зі спеціальними правами, обов'язками, обмеженнями та гарантіями, зумовленими особливостями служби й перебуванням у запасі. Зокрема, А. Баран, І. Бородін, Д. Ковальов, О. Козинець, Є. Лугіна, Т. Мельник, С. Пасіка, В. Петрук, С. Петков, І. Проць, Р. Скриньковський, Н. Філіпська, В. Шлапак та ін. У працях акцентується динамічність такого статусу, його залежність від правових режимів особливого періоду й воєнного стану, а також від процедур обліку, медичного огляду, підготовки, зборів, мобілізаційних рішень і соціально-правового забезпечення.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, філософії природного права, наукових доктрин та законодавчих актів розкрити принципи правового статусу військовозобов'язаних та осіб, які проходять військову службу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно із тлумачним словником української мови поняття «принцип» постає як багатовимірна категорія, що охоплює як загальнотеоретичний, так і нормативно-ціннісний рівні осмислення. У найзагальнішому значенні принцип розуміється як вихідне, основоположне положення, яке визначає логіку побудови певної системи знань, діяльності або світоглядної орієнтації, забезпечуючи її внутрішню узгодженість і сталість. Водночас принцип може виступати як базове правило чи спосіб організації та здійснення діяльності, що задає модель дій і критерії прийняття рішень. Окремий семантичний вимір пов'язаний із розумінням принципу як внутрішнього переконання або норми поведінки суб'єкта, яка виконує регулятивну функцію та визначає послідовність і спрямованість його вчинків [1].

В теорії вітчизняного права принципи розкриваються як найбільш загальні, фундаментальні та стабільні ідеї, що визначають характер права, його зміст і напрями подальшого розвитку. Вони розглядаються як вихідні вимоги, які пронизують нормотворчість, правозастосування та тлумачення права, забезпечуючи внутрішню єдність і узгодженість правової системи. Наголошується, що принципи права мають пріоритет над окремими нормами та виступають критеріями їх оцінки, конкретизації і застосування. Підкреслюється, що принципи відрізняються більшою стійкістю порівняно з нормами права та можуть визнаватися самостійним джерелом права. Змістовно вони пов'язуються із захистом суспільних цінностей, формуванням правової визначеності, справедливості, рівності, свободи, гуманізму, добросовісності та розумності [2, С. 123-133].

Принципи адміністративного права визначаються як провідна категорія, через яку поглиблено розкривається зміст і сутність права, його основи, закономірності суспільного життя, тенденції та потреби. Зазначено, що вони формуються з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина й нормального функціонування громадянського суспільства і держави. Підкреслюється, що принципи встановлюють найбільш загальні та стабільні вимоги, сприяють їх утвердженню

адміністративними органами та забезпечують адміністративний захист. Наголошено, що принципи утверджують сутнісний характер адміністративного права й визначають напрями його подальшого розвитку. Також вони подані як керівні засади-настанови, що визначають найважливіші правила організації та здійснення діяльності адміністративних органів. Узагальнюючи, фрагмент формулює визначення принципів адміністративного права як найбільш загальних і стабільних вимог та об'єктивно зумовлених засад, на яких базується діяльність адміністративних органів у процесі здійснення публічного адміністрування. Далі принцип верховенства права подається як фундаментальний принцип, закріплений у статті 8 Конституції України, що поширюється на публічну владу та сфери правової діяльності, а в адміністративному судочинстві застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ [3, С. 50-63].

Отже, поняття принципу узагальнюється як базова, багатовимірна категорія, що відображає вихідні, найбільш загальні та стійкі положення, які визначають логіку, зміст і спрямованість права та діяльності в цілому. Принципи виконують функцію фундаментальних ідей і вимог, що пронизують формування, застосування й тлумачення права, забезпечуючи внутрішню узгодженість правової системи та її орієнтацію на захист суспільних цінностей. Вони мають пріоритетний характер порівняно з окремими нормами, слугують критеріями їх оцінки й конкретизації та відзначаються більшою стабільністю. У сфері публічного адміністрування принципи постають як керівні засади, що визначають правила організації й здійснення діяльності адміністративних органів, спрямованої на забезпечення прав і свобод людини та належне функціонування держави й суспільства.

О. Козинець та Є. Лугіна принципи правового статусу військовослужбовців розкривають через конституційні засади, що визначають особливе правове становище цієї категорії осіб. Вченими наголошується, що правовий статус військовослужбовців формується на поєднанні загальних прав і свобод людини з обґрунтованими конституційними обмеженнями, зумовленими проходженням

військової служби. Визначальним принципом є верховенство права, яке зобов'язує державу забезпечувати реальний і пріоритетний соціально-правовий захист осіб, що виконують обов'язок із захисту Вітчизни. Підкреслюється принцип соціальної держави, відповідно до якого держава гарантує військовослужбовцям та членам їх сімей спеціальні соціальні й правові гарантії. Значне місце відведено принципу домірності, який вимагає збалансування між публічними інтересами держави та приватними правами військовослужбовців у разі встановлення обмежень. Акцентується принцип правової визначеності, що передбачає узгодженість законодавчих норм із Конституцією України та передбачуваність правових наслідків для осіб, які проходять військову службу. Важливим є принцип судового захисту, який реалізується через можливість оскарження рішень і дій органів публічної влади та через діяльність Конституційного Суду України [4].

Н. Філіпська та В. Петрук принциповою основою правового статусу осіб, на яких поширюються вимоги воєнного стану (зокрема й у зв'язку з військовим обов'язком), визначають конституційне визнання основних прав людини як мінімуму, що забезпечує гідне існування і розвиток. Підкреслено, що обмеження прав є неприпустимими, окрім чітко визначених у національному законодавстві випадків, а право на вільне пересування гарантується Конституцією України з можливістю обмежень лише законом. Зазначено, що під час дії воєнного стану конституційні права і свободи можуть тимчасово обмежуватися, оскільки воєнний стан передбачає надання органам публічної влади та військовому командуванню додаткових повноважень і одночасне встановлення строку дії обмежень. Акцентовано, що в Указі про введення воєнного стану визначається вичерпний перелік прав, які можуть бути обмежені, що унеможливорює свавілля органів публічної влади у воєнний час. Показано, що обмеження свободи пересування реалізуються на підставі спеціальних урядових порядків щодо режиму в'їзду/виїзду, контролю переміщення та можливості встановлення заборон або обмежень на вибір

місця перебування чи проживання на території воєнного стану [5].

І. Бородін і С. Пасіка виходять із того, що вдосконалення організації служби вимагає чіткого визначення правового статусу військовослужбовців у «класичному» вимірі прав, обов'язків і відповідальності як основоположного орієнтира регулювання. Підкреслено принцип нормативної визначеності статусу: він встановлюється сукупністю нормативно-правових актів, які не лише регламентують права, обов'язки та відповідальність, а й закріплюють юридичні гарантії та способи охорони і захисту цього статусу. Простежується принцип спеціальності (особливого характеру) статусу, адже військовослужбовець розглядається як суб'єкт із спеціальним статусом, що коригує загальний правовий статус відповідно до службового становища та потреб функціональної активності. Наголошено на принципі службової зумовленості: специфічні ознаки статусу пов'язуються з посадою, званням, проходженням служби на військових та інших посадах і складенням Військової присяги, а також із системою субординації у відносинах між військовослужбовцями. Окремо відображено принцип класифікації змісту статусу через поділ прав і обов'язків на загальні, посадові та спеціальні залежно від особливостей служби й виконуваних завдань [6].

А. Баран принципи правового статусу військовослужбовців розкриваються через ідею поєднання громадянських прав і військових обов'язків як базової засади сучасного військового права. Виходить із того, що військовослужбовець зберігає статус носія основоположних прав і свобод, водночас підпорядковується спеціальним обмеженням, зумовленим потребами військової служби. Центральне місце відводиться принципу балансу між інтересами оборони держави та гарантіями прав військовослужбовців, який реалізується через законодавчо визначені межі обмежень. Значна увага приділяється принципу політичної нейтральності, що забезпечує функціональність збройних сил і довіру суспільства до них. Показано, що цей принцип у державах ЄС реалізується по-різному, але скрізь спрямований на недопущення використання військового статусу в політич-

них цілях. Також розкривається принцип дисциплінарної відповідальності, відповідно до якого виконання обов'язків служби поєднується з чітко врегульованими процедурами притягнення до відповідальності та механізмами захисту прав військових [7].

Отже, у наукових підходах принципи правового статусу військовослужбовців узагальнено розкриваються як поєднання загальних прав і свобод людини з особливими обмеженнями, зумовленими проходженням військової служби. Центральним є принцип верховенства права, який вимагає нормативної визначеності статусу та гарантування реального соціально-правового захисту осіб, що виконують обов'язок із захисту держави. Важливе місце посідає принцип балансу і домірності, відповідно до якого обмеження прав допускаються лише в межах, необхідних для забезпечення оборони, дисципліни та публічних інтересів. Наголошується на принципі спеціальності статусу, що коригує загальний правовий статус залежно від посади, звання, характеру служби та системи субординації. Суттєвим є принцип єдності прав, обов'язків і відповідальності, за яким права спрямовані на забезпечення виконання обов'язків, а відповідальність виступає обов'язковою складовою статусу.

Згідно із Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» впливає, що правовий статус військовослужбовців ґрунтується на конституційному обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Військова служба визначається як державна служба особливого характеру, що зумовлює спеціальний правовий режим прав, обов'язків і відповідальності осіб, які її проходять. Закон закріплює принцип законності та нормативної визначеності статусу, оскільки права, обов'язки та порядок проходження служби встановлюються Конституцією України, цим та іншими законами і підзаконними нормативно-правовими актами. Простежується принцип спеціальності правового статусу, відповідно до якого військовослужбовець є суб'єктом із особливим статусом, відмінним від загального правового статусу громадянина. Важливим є принцип поєднання прав і обов'язків,

що виявляється у нерозривному зв'язку між наданими правами та необхідністю виконання військових і службових обов'язків. Закон також закріплює принцип формальної визначеності статусу в часі, оскільки початок і припинення військової служби мають чітко встановлені юридичні наслідки. Принцип рівності реалізується через однакові засади виконання військового обов'язку чоловіками і жінками з урахуванням передбачених законом винятків [8].

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначає, що правовий статус військовослужбовців ґрунтується на принципі гарантованості державою соціального і правового захисту у зв'язку з особливим характером військової служби. Закон закріплює принцип збереження за військовослужбовцями всіх прав і свобод людини і громадянина з урахуванням установлених законом особливостей та обмежень. Важливим є принцип заборони необґрунтованих обмежень прав, відповідно до якого ніхто не вправі звужувати права і свободи військовослужбовців та членів їх сімей інакше як на підставі закону. Простежується принцип соціальної держави, що виявляється у встановленні системи пільг, гарантій, компенсацій, грошового, речового, продовольчого, медичного та іншого забезпечення. Закон реалізує принцип спеціальності правового статусу, оскільки визначає особливі умови проходження служби, службового часу, відпочинку, відпусток і матеріального забезпечення [9].

Із Закону України «Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів» впливає, що правове регулювання ґрунтується на принципі обов'язковості та своєчасності внесення відомостей про призовників, військовозобов'язаних і резервістів до Реєстру. Закон закріплює принцип повноти й актуальності даних, що забезпечує належне ведення військового обліку громадян України. Важливе місце займає принцип захищеності інформації, відповідно до якого держава гарантує захист бази даних Реєстру та дотримання законодавства про захист персональних даних. Закріплено принцип конфіденційності, що виявляється у визнанні відомостей

Реєстру конфіденційними та гарантуванні їх нерозголошення. Важливим є принцип відповідальності, який передбачає юридичну відповідальність за порушення вимог закону та внесення недостовірної інформації [10].

Отже, правовий статус військовозобов'язаних та осіб, які проходять військову службу, базується на конституційному обов'язку захисту держави та має характер спеціального правового режиму. Йому притаманні принципи законності й нормативної визначеності, оскільки права, обов'язки, гарантії та відповідальність таких осіб чітко встановлюються законодавством і деталізуються підзаконними актами. Важливим є принцип спеціальності статусу, що зумовлює відмінність правового становища військовозобов'язаних і військовослужбовців від загального статусу громадян з урахуванням особливого характеру служби. Принцип поєднання прав і обов'язків проявляється у нерозривному зв'язку соціальних, майнових і процесуальних гарантій з необхідністю виконання військових та службових обов'язків.

Висновки. Правовий статус військовозобов'язаних та осіб, які проходять військову службу, має комплексний і багатоаспектний характер, оскільки формується на перетині конституційних засад, загальнотеоретичних підходів і спеціального законодавчого регулювання. Його основою виступає конституційний обов'язок захисту держави, що надає відповідному статусу публічно-правової спрямованості та підвищеного рівня нормативної регламентації. Визначальними є принципи законності та нормативної визначеності, які забезпечують чіткість, передбачуваність і стабільність правового становища відповідних осіб. Особливий характер служби зумовлює наявність принципу спеціальності статусу, який відрізняє його від загального правового статусу громадян. При цьому спеціальність не означає відмову від основоположних прав

і свобод, а передбачає їх реалізацію з урахуванням установлених законом обмежень.

Суттєвим елементом правового статусу військовозобов'язаних і військовослужбовців є принцип поєднання прав, обов'язків і відповідальності, який відображає функціональну спрямованість цього статусу. Надані права мають забезпечувати належні умови для виконання службових і військових обов'язків, а не існувати автономно від них. Водночас юридична відповідальність виступає обов'язковою складовою статусу, що гарантує дисципліну, правопорядок і ефективність виконання покладених завдань. Важливу роль відіграє принцип формальної визначеності статусу в часі, оскільки початок, перебіг і припинення служби чітко пов'язані з виникненням, зміною або припиненням конкретних правових наслідків.

Отже, принципи правового статусу військовозобов'язаних та осіб, які проходять військову службу, становлять цілісну систему фундаментальних засад, що забезпечують внутрішню узгодженість і стабільність відповідного правового регулювання. Вони поєднують загальні принципи права з галузевими та інституційними особливостями, зумовленими специфікою військової служби та військового обов'язку. Центральне місце у цій системі посідають принципи верховенства права, законності, спеціальності статусу та балансу між публічними інтересами і правами особи. Не менш важливими є принципи соціальної гарантованості, правової визначеності, рівності та відповідальності, які забезпечують реальність і ефективність правового статусу. Системна дія цих принципів спрямована на забезпечення належного виконання конституційного обов'язку захисту держави без нівелювання базових прав і свобод людини. Вони виконують орієнтуючу та коригуючу функцію для правотворчої і правозастосовної діяльності у відповідній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Принцип. Словник української мови (СУМ-11). Slovnyk.ua. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF>
2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків. Право, 2015. – 368 с.

3. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галуцька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.

4. Козинець О. Г., Лугина Є. Ю. Конституційні засади захисту прав військовослужбовців в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 89. Ч. 1. С. 210–215. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.28>

5. Філіпська Н., Петрук В. Особливості реалізації права на вільне пересування під час воєнного стану в Україні. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2024). Частина I. 2024. С. 171–173.

6. Бородін І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. European Political and Law Discourse. 2017. Vol. 4. Issue 1. С. 164–171.

7. Баран А. В. Порівняльний аналіз правового статусу військовослужбовців в державах-членах ЄС та Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. № 01. С. 394–398. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.64>

8. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 № 2232-XII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2232-12>

9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 № 2011-XII. Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2011-12>

10. Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів : Закон України від 16 березня 2017 № 1951-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1951-19>

Дата першого надходження статті до видання: 25.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Самара В. С.,аспірант кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права

Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0007-0159-0742

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз правового забезпечення касаційного оскарження в адміністративному судочинстві України з урахуванням конституційних засад, положень Кодексу адміністративного судочинства України та практики Верховного Суду і Європейського суду з прав людини. Досліджено правову природу касаційного перегляду як виняткового засобу судового захисту, обґрунтовано його роль у забезпеченні єдності судової практики та правильного застосування норм права. Окрема увага приділяється запровадженню касаційних фільтрів, інституту справ незначної складності та спеціальних підстав допуску касаційної скарги, визначених після змін процесуального законодавства 2020 року. Проаналізовано співвідношення цих обмежень із правом на доступ до суду та стандартами справедливого судочинства, сформульованими у практиці ЄСПЛ. Виявлено основні проблеми чинного регулювання, зокрема використання оціночних понять у критеріях допуску касації та наявність законодавчих неузгодженостей щодо касаційного оскарження окремих ухвал суду. На підставі проведеного аналізу запропоновано напрями удосконалення правового забезпечення касаційного оскарження, які полягають у конкретизації законодавчих критеріїв допустимості касаційної скарги, усуненні колізій у нормах процесуального закону та посиленні передбачуваності судової практики. Обґрунтовано, що подальший розвиток касаційного провадження має відбуватися шляхом оптимізації, а не скасування процесуальних фільтрів, з метою досягнення балансу між ефективністю судочинства і належним захистом прав учасників адміністративного процесу.

Ключові слова: касаційне оскарження, адміністративне судочинство, касаційні фільтри, справа незначної складності, Верховний Суд, доступ до правосуддя.

Samara V. S. Directions for improving legal security of cassational appeal in administrative judicial proceedings

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the legal support for cassation appeals in the administrative justice of Ukraine, taking into account the constitutional principles, provisions of the Code of Administrative Justice of Ukraine, and the practice of the Supreme Court and the European Court of Human Rights. The legal nature of cassation review as an exceptional means of judicial protection is investigated, its role in ensuring the unity of judicial practice and the correct application of legal norms is substantiated. Special attention is paid to the introduction of cassation filters, the institute of cases of minor complexity, and special grounds for the admission of a cassation appeal, determined after the changes in procedural legislation in 2020. The correlation of these restrictions with the right of access to court and the standards of fair trial formulated in the practice of the ECHR is analyzed. The main problems of the current regulation are identified, in particular, the use of evaluative concepts in the criteria for the admission of cassation appeals and the presence of legislative inconsistencies regarding the cassation appeal of individual court decisions. Based on the analysis, directions for improving the legal support of cassation appeals are proposed, which consist in specifying the legislative criteria for the admissibility of cassation appeals, eliminating conflicts in the norms of procedural law and strengthening the predictability of judicial practice. It is substantiated that the further development of cassation proceedings should occur through optimization, rather than the abolition

of procedural filters, in order to achieve a balance between the efficiency of judicial proceedings and proper protection of the rights of participants in the administrative process.

Key words: *cassation appeal, administrative proceedings, cassation filters, case of minor complexity, Supreme Court, access to justice.*

Постановка проблеми. Касаційне оскарження в адміністративному судочинстві відіграє важливу роль у забезпеченні законності та єдності судової практики, надаючи сторонам додатковий рівень судового захисту. Звернення до суду касаційної інстанції, яким в Україні є Верховний Суд, дозволяє виправити можливі судові помилки та сприяти однаковому застосуванню норм права судами нижчих інстанцій. Водночас сучасний стан правового регулювання касаційного перегляду адміністративних справ характеризується низкою проблем. Зокрема, після судової реформи 2017–2020 років були запроваджені критерії допустимості касаційної скарги, які обмежують право на касацію лише визначеними випадками. Такий підхід має на меті зменшити надмірне навантаження на Верховний Суд і забезпечити більш якісний перегляд справ, але одночасно породжує дискусії щодо доступності правосуддя та повноти захисту прав громадян. Виявляються також окремі законодавчі неузгодженості (колізії) і прогалини, які ускладнюють реалізацію права на касаційне оскарження. Все це зумовлює актуальність визначення напрямів удосконалення правового забезпечення касаційного оскарження в адміністративному судочинстві України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика касаційного оскарження в адміністративному судочинстві перебуває в центрі уваги багатьох науковців. Дане питання, зокрема, досліджували Н. Писаренко, Ю. Педько, В. Решота, Є. Сорочко, К. Стафійчук, Д. Ліпський, М. Ульмер та інші автори. У їхніх працях розглянуто еволюцію інституту касації, його нормативно-правову природу та сучасні проблеми функціонування. Так, К. Стафійчук проаналізував ознаки і поняття касаційного провадження в адміністративному процесі, М. Ульмер дослідив сутність та значення касаційного перегляду рішень, а Д. Ліпський виконав аналіз наукових підходів щодо реалізації права на касацію. Значний відсоток новітніх дослі-

джень сфокусовано на виявленні конкретних проблем касаційного оскарження та пошуку шляхів їх вирішення sej.org.ua. Зокрема, у науковій літературі наголошується, що право на касаційний перегляд не має абсолютного характеру і може обмежуватися законом з метою балансування ефективності судочинства. Окремі автори звертають увагу на колізії й неясності у регулюванні перегляду деяких видів судових рішень у касаційному порядку (наприклад, окремих ухвал суду). Таким чином, науковий доробок створює підґрунтя для подальшого вдосконалення законодавства про касаційне оскарження.

Метою статті є визначення основних напрямів удосконалення правового забезпечення касаційного оскарження в адміністративному судочинстві України на основі аналізу чинного законодавства та практики його застосування, а також наукових підходів до зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. В Україні право на касаційне оскарження судового рішення гарантоване Конституцією, але реалізується у визначених законом випадках (п.8 ч.2 ст.129 Конституції України) [1]. Законодавець може встановлювати обмеження та критерії, за яких касаційна скарга приймається до розгляду, що було підтверджено й у практиці Європейського суду з прав людини (рішення у справах: «Levages Prestations Services v. France» від 23 жовтня 1996 року [2]; «Brualla Gomez de la Torre v. Spain» від 19 грудня 1997 року [3]). Сучасне процесуальне законодавство містить такі обмеження у Кодексі адміністративного судочинства України (КАС України) [4]. Зокрема, у 2020 році було здійснено важливий крок з удосконалення касаційного провадження – запроваджено систему так званих касаційних фільтрів. Йдеться про Закон України № 460-IX від 15.01.2020 р., яким внесено зміни до процесуальних кодексів щодо вдосконалення перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку [5]. Цим законом, зокрема, доповнено КАС України нормами, що визначають

вичерпний перелік підстав для касаційного оскарження рішень судів по суті справи. Так, відповідно до ч.4 ст.328 КАС України, касаційна скарга на рішення у справі може бути відкрита виключно за умов, якщо апеляційний суд у оскаржуваному рішенні не врахував правовий висновок Верховного Суду; якщо скажник обґрунтовує необхідність відступу від правового висновку Верховного Суду; якщо з питання застосування норми права відсутній висновок Верховного Суду; або якщо оскарження здійснюється з підстав, передбачених законом для обов'язкового скасування рішення [4]. Таким чином, касаційний перегляд наразі концентрується на справах, що мають значення для формування єдиної практики чи містять суттєві правові питання.

КАС запровадив поняття «справа незначної складності» (малозначна справа) як один із процесуальних фільтрів для зменшення навантаження на судову систему. Це нововведення покликане прискорити розгляд типових спорів і розвантажити суддів, що підвищує ефективність правосуддя [6, с. 126]. Водночас малозначність справи означає обмеження права на касаційне оскарження: законом встановлено загальне правило, за яким рішення у таких нескладних справах не підлягають касаційному перегляду. Як відзначається в літературі, введення цього інституту, хоча й має практичні переваги, неминуче звужує доступ до правосуддя на рівні касації. Тому законодавець передбачив вичерпний перелік винятків, за наявності яких навіть малозначна справа може бути допущена до перегляду Верховним Судом.

Відповідно до п. 2 ч. 5 ст. 328 КАС України судові рішення у справах незначної складності не підлягають касаційному оскарженню, *крім випадків, якщо* одночасно дотримані загальні підстави касаційного оскарження і наявна хоча б одна з спеціальних обставин [4]. Зокрема, до таких виключних обставин віднесено: а) якщо скарга стосується питання права, що має фундаментальне значення для формування єдиної судової практики; б) якщо заявник позбавлений можливості спростувати фактичні обставини, встановлені оскаржуваним рішенням, в іншій справі; в) якщо справа становить значний суспільний інтерес

або має виняткове значення для скажника; г) якщо суд першої інстанції помилково відніс справу до малозначних. Таким чином, закон чітко окреслює перелік умов, за яких малозначна справа *втрачає свій "імунітет"* від касаційного перегляду. Обов'язок довести наявність хоча б однієї з цих виняткових підстав покладається на особу, яка подає касаційну скаргу.

Мета впровадження таких фільтрів та винятків є як правовою, так і практичною. З одного боку, обмеження касаційного оскарження дрібних спорів слугує завданню раціонального використання ресурсів судової системи та забезпеченню оперативності судового розгляду [6, с. 126]. З іншого боку, передбачені винятки покликані гарантувати, що малозначність справи не стане абсолютною перешкодою для правосуддя у ситуаціях, коли на кону стоять важливі питання права або публічний інтерес. Фільтруючи касаційні скарги таким чином, Верховний Суд може зосередитися на виправленні суттєвих судових помилок та забезпеченні однакового застосування норм права. Встановлено, що подібні касаційні «фільтри» не суперечать європейським стандартам і не порушують фундаментальних гарантій права на справедливий суд, як це підтверджується практикою ЄСПЛ [7, с. 5]. Винятки з правила про малозначність, закріплені у ст. 328 КАС, фактично реалізують принцип пропорційності: вони дозволяють відкривати касаційне провадження лише у справах, які виходять за межі суто індивідуального інтересу і мають значення для правової системи в цілому. Це узгоджується з конституційною засадою, що право на касаційне оскарження забезпечується «у визначених законом випадках» (п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України) [1].

Нарешті, запровадження критеріїв малозначності тісно пов'язане з розумінням ролі касаційної інстанції. Верховний Суд України, як найвищий судовий орган, виконує функцію «суду права», тобто покликаний переглядати справи переважно з огляду на питання правильного застосування норм права, а не переоцінки фактичних обставин. Винятки для малозначних спорів спрямовані на те, щоб до Верховного Суду потрапляли лише ті справи,

які містять принципово важливі правові проблеми або системні помилки правозастосування. Такий підхід дозволяє Верховному Суду формувати обґрунтовані правові позиції та спрямовувати судову практику в єдине русло, не витрачаючи ресурс на перегляд незначних з точки зору права випадків. Іншими словами, критерій малозначності та його винятки покликані збалансувати доступ до касації з її основним призначенням – забезпеченням верховенства права через вирішення найважливіших правових питань.

Запровадження процесуальних фільтрів у касаційному провадженні оцінюється переважно позитивно, оскільки воно розвантажує суд касаційної інстанції від надмірної кількості дрібних справ і дає змогу сконцентруватися на виробленні єдиної правової позиції [8]. За перші роки дії нового порядку дійсно спостерігається скорочення кількості касаційних скарг, допущених до розгляду, що відповідає задекларованій меті реформи. Верховний Суд як касаційна інстанція все більше виконує функцію «суду права», здійснюючи правову оцінку ключових проблемних питань, а не повторний розгляд фактичних обставин справ. Водночас у практиці застосування фільтрів виявлено і певні труднощі. Так, багато касаційних скарг відхиляються без розгляду по суті через невідповідність критеріям допуску. Нерідко заявники не приділяють достатньої уваги належному обґрунтуванню підстав касації, фактично дублюючи доводи апеляційної скарги. Подібні ситуації свідчать про необхідність кращого роз'яснення законом вимог до змісту касаційної скарги та підстав її прийнятності, а також підвищення рівня правової допомоги в підготовці таких скарг. На нашу думку, доцільним напрямом удосконалення є деталізація в КАС України відповідних положень – зокрема, роз'яснення оціночних понять на кшталт «фундаментальне значення для практики» чи «виняткове значення для учасника справи». Законодавче конкретизування цих критеріїв підвищить передбачуваність судових рішень на стадії допуску касації та зменшить ризик суб'єктивного трактування їх суддями.

Правова наука виходить з того, що касаційне оскарження має характер виняткового,

а не загального права. На конституційному рівні це підтверджено положенням п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України: забезпечується право на апеляційний перегляд і лише у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Іншими словами, касаційне провадження не є обов'язковою стадією судового процесу; воно факультативне (не обов'язкове) та здійснюється лише за умов, встановлених законом. Зокрема, ч. 1 ст. 328 Кодексу адміністративного судочинства України прямо передбачає, що учасники справи можуть подати касаційну скаргу тільки у випадках, визначених цим Кодексом, тобто за наявності спеціальних підстав. Касаційне провадження розглядається як винятковий засіб судового захисту, а не чергова звичайна інстанція. Як зазначає М.М. Ульмер, ця стадія має факультативний характер – особа не зобов'язана і не завжди вправі оскаржувати рішення в касаційному порядку [9, с. 169]. Практичний досвід підтверджує необхідність обмеженого підходу до касації: надто широка можливість касаційного оскарження в минулому призводила до перевантаження вищих судів (зокрема, Вищого адмінсуду України) і багаторічного очікування розгляду справ [10, с. 104]. Відтак законодавець упровадив так звані «касаційні фільтри» – процесуальні обмеження, що відсіюють справи, розгляд яких судом касаційної інстанції недоцільний або непотрібний з огляду на малу значущість спору чи відсутність важливого правового питання. Існування таких фільтрів є поширеною світовою практикою, зумовленою саме винятковою природою касації та роллю верховних судів у системі правосудд.

Європейські стандарти також підтверджують, що право на касацію не є абсолютним. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував: право на суд (ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод [11]) може обмежуватися на стадії доступу до вищого суду; держава має право встановлювати процесуальні бар'єри для оскарження, якщо вони переслідують легітимну мету і є пропорційними (див., напр., рішення ЄСПЛ у справах «Ашингдейн проти Великої Британії», 1985 [12]; «Кромбах проти Франції», 2001 [13]). Зокрема, Конвенція не

гарантує загального права на третій перегляд справи, тому запровадження додаткових вимог допустимості касаційної скарги вважається допустимим [10, с. 99–100]. У своїх рішеннях ЄСПЛ підкреслив, що суд касаційної інстанції через свою особливу функцію може висувати суворіші формальні вимоги до змісту і порядку подання скарги, ніж нижчі інстанції. У постанові Великої Палати ЄСПЛ у справі «Zubac проти Хорватії» (2018) сформульовано критерії оцінки законодавчих обмежень доступу до Верховного Суду: передбачуваність такої вимоги, наявність чи відсутність негативних наслідків можливих помилок у застосуванні фільтру для заявника, а також недопущення «надмірного формалізму» при вирішенні питання про касацію [14]. Отже, Європейський суд з прав людини фактично визнає касацію винятковим правом, реалізація якого може підлягати обґрунтованим обмеженням. Важливо й те, що Конституція України допускає законодавче звуження права на касацію, але за умов справедливості: такі обмеження мають бути встановлені законом, переслідуючи легітимну мету (наприклад, розвантаження верховного суду та забезпечення правової визначеності) і не порушувати саму сутність права на судовий захист. Конституційний Суд України у своїх рішеннях також звертав увагу, що обмеження прав осіб є допустимим лише якщо воно пропорційне та суспільно необхідне (ріш. КСУ № 26-рп/2009) [10, с. 110].

В українській правничій доктрині підтримується підхід, згідно з яким удосконалення касаційного перегляду полягає не в скасуванні «фільтрів», а в їх оптимізації. Науковці наголошують, що нинішні касаційні обмеження потребують покращення прозорості та однакового застосування. Замість того, щоб ліквідувати фільтри (ризикуювши знову перевантажити Верховний Суд масивом дрібних спорів), слід чіткіше визначити критерії допуску справ до касації, усунути оціночні поняття або роз'яснити їх через сталу судову практику, а також забезпечити прогнозованість рішення про відкриття касаційного провадження [10, с. 111]. Такий підхід відповідає і європейським стандартам, адже метою є збалансувати право особи на пра-

восуддя з потребою ефективного функціонування касаційної інстанції. Іншими словами, касаційне оскарження як виняткове право має залишатися доступним у визначених законом випадках, але механізм його реалізації повинен бути зрозумілим, справедливим і послідовним – тоді він не суперечитиме ані Конституції, ані практиці ЄСПЛ, і водночас виконуватиме свою основну функцію забезпечення верховенства права в судовій системі України.

Одним із специфічних проблемних аспектів правового регулювання є неоднозначність щодо касаційного оскарження окремих ухвал (постанов) судів в адміністративних справах. Окрема ухвала в адміністративному процесі – це особливий вид судового рішення, яким суд реагує на виявлені під час розгляду справи порушення закону чи недоліки в діяльності органів влади, що не стосуються безпосередньо вирішення спору по суті. Чинна редакція КАС України містить певні положення щодо оскарження окремих ухвал, але вони сформульовані нечітко і фрагментарно, що призводить до колізій у правозастосуванні sej.org.ua.

Так, стаття 328 КАС України у ч.3 дозволяє касаційне оскарження ухвал апеляційного суду з окремих питань (про відмову у відкритті чи закритті апеляційного провадження, про залишення апеляційної скарги без руху чи повернення, про зупинення провадження тощо), а також окремих ухвал судів апеляційної інстанції. Натомість щодо окремих ухвал судів першої інстанції ситуація не така однозначна. Частина 2 ст.328 КАС України прямо не згадує про можливість касаційного перегляду окремих ухвал місцевого адміністративного суду; вона лише перелічує серед об'єктів касації деякі ухвали першої інстанції після їх апеляційного перегляду (зокрема, ухвали про забезпечення позову, заміну заходу забезпечення, та окремі ухвали, зазначені у пунктах 3, 4, 12, 13, 17, 20 ч.1 ст.294 КАС України) [4]. Внаслідок цього виникає колізія: з одного боку, окрема ухвала першої інстанції формально може бути оскаржена в апеляційному порядку (якщо вона належить до переліку ухвал, що оскаржуються окремо від рішення суду згідно зі ст.294 КАС України), з іншого –

право на її подальше касаційне оскарження не виписане чітко. Деякі науковці прямо вказують на колізійність і неясність норм щодо оскарження окремих ухвал у касаційному порядку sej.org.ua. Подібна невизначеність може призводити до протилежних підходів у судовій практиці та порушення балансу процесуальних прав сторін.

Для подолання виявленої нормативної невизначеності доцільним є внесення адресних змін до КАС України, спрямованих на формалізацію та уніфікацію порядку касаційного оскарження окремих ухвал. Насамперед ідеться про те, що чинна конструкція переліків у статтях 294 та 328 КАС України не забезпечує однозначної відповіді щодо допустимості касаційного перегляду тих процесуальних рішень, які оскаржуються окремо від рішення суду по суті спору. У результаті межі касаційного контролю у сфері «процесуальних» ухвал фактично формуються ситуативно, залежно від тлумачення судом касаційної інстанції, що знижує рівень передбачуваності судової процедури та ускладнює реалізацію права на ефективний засіб юридичного захисту. Тому законодавче уточнення має бути спрямоване не лише на розширення або звуження доступу до касації як такого, а на усунення колізій та встановлення прозорого алгоритму: які саме окремі ухвали можуть бути предметом касаційного оскарження, за яких умов та на якому процесуальному етапі.

Одним із можливих шляхів удосконалення є нормативне розширення переліку ухвал, що підлягають касаційному оскарженню після їх апеляційного перегляду, з одночасним закріпленням чітких критеріїв такого допуску. Альтернативно (або паралельно) може бути запроваджена загальна формула, за якою окрема ухвала суду першої інстанції, оскаржена та переглянута апеляційним судом, підлягає касаційному оскарженню лише тоді, коли вона істотно впливає на рух справи (наприклад, перешкоджає подальшому розгляду, створює незворотні процесуальні наслідки) або прямо зачіпає процесуальні права та обов'язки учасників. Такий підхід дозволив би уникнути фрагментарності переліків і водночас зберегти логіку касаційних «фільтрів», орієнтованих на відсів проце-

суально другорядних спорів. Важливо, щоб у тексті КАС України було однозначно закріплено правило: після апеляційного перегляду окремої ухвали першої інстанції вона або допускається до касаційного оскарження за визначеними критеріями, або прямо виключається з такого перегляду. Наявність такої норми зменшить ризики надмірного процесуального формалізму та різночитань у практиці.

Показовим є те, що законодавець уже реагує на подібні дисбаланси на рівні апеляційного перегляду. Зокрема, на виконання рішення Конституційного Суду України № 4-р(II)/2023 Верховною Радою України у 2023 році було прийнято за основу законопроект № 9197, яким запропоновано дозволити апеляційне оскарження ухвали суду про залишення заяви без задоволення, поданої в порядку статті 383 КАС України, з метою усунення нерівності процесуального становища позивача і відповідача [15]. Цей приклад демонструє загальну логіку: якщо процесуальне рішення здатне істотно впливати на реалізацію права на судовий захист, то доступ до механізмів його перегляду має бути організований на засадах рівності сторін і юридичної визначеності. За аналогією в контексті касації доцільно забезпечити симетричний підхід: передбачити можливість касаційного перегляду тих ухвал, які пройшли апеляційну інстанцію та мають реальний вплив на процесуальне становище учасників або результати судового розгляду.

Удосконалення нормативної регламентації в цій частині матиме прикладне значення для якості адміністративного процесу. По-перше, воно мінімізує правові колізії між статтями 294 та 328 КАС України і зменшить кількість процесуальних відмов у відкритті касаційного провадження, які зумовлені не змістом доводів, а невизначеністю об'єкта оскарження. По-друге, воно підвищить передбачуваність процесуальних наслідків для сторін: учасник справи зможе заздалегідь оцінити, чи є ухвала такою, що підлягає касаційному перегляду, і відповідно планувати процесуальну стратегію. По-третє, уточнення правил касаційного оскарження окремих ухвал сприятиме зміцненню єдності судової практики,

оскільки питання допустимості касації з процесуальних рішень перестане залежати від варіативного тлумачення, а спиратиметься на чітко визначені законодавчі критерії.

Кінцевою метою удосконалення правового забезпечення касаційного оскарження є посилення його ефективності та відповідності принципам справедливого судочинства. Важливим напрямом тут виступає забезпечення сталості та єдності судової практики Верховного Суду. Запроваджені процесуальні механізми – такі як обов'язок відступати від раніше ухвалених правових висновків лише Великою Палатою Верховного Суду – покликані зміцнити єдність практики. Так, якщо касаційний суд у конкретній справі вважає за необхідне відійти від правового висновку, раніше викладеного Верховним Судом у подібних правовідносинах, він передає справу на розгляд Великої Палати ВС (ч.5 ст.346 КАС України) [4]. Ця процедура фактично унеможлиблює існування двох різних ліній судової практики з одного питання і є важливою гарантією правової визначеності. Надалі слід зберігати і розвивати даний інструмент. Зокрема, перспективним є напрацювання Верховним Судом чітких критеріїв, що вважається відступом від практики, та оприлюднення мотивів таких відступів – аби юридична спільнота розуміла логіку змін у прецедентних підходах.

Щодо імплементації міжнародних стандартів у сфері касаційного перегляду, слід зазначити, що чинна модель касаційного провадження в адміністративному судочинстві України загалом кореспондує європейській концепції так званої «допускної» касації, за якої доступ до найвищої судової інстанції не має автоматичного характеру, а залежить від виконання встановлених законом критеріїв прийнятності. Подібний підхід є поширеним у правових системах більшості держав – членів Ради Європи та Європейського Союзу, де верховні суди виконують насамперед функцію «суду права», зосереджуючись на забезпеченні єдності правозастосування та розвитку правових позицій, а не на повторному перегляді фактичних обставин кожної справи. Європейський суд з прав людини у своїй практиці послідовно визнає, що дер-

жави мають дискрецію встановлювати підвищені вимоги для доступу до касаційної інстанції, якщо такі вимоги переслідують легітимну мету – підвищення ефективності судочинства, раціональне використання ресурсів судової системи та забезпечення правової визначеності [8].

Водночас відповідність європейській моделі не означає завершеності процесу гармонізації. Практика ЄСПЛ виходить із необхідності дотримання балансу між інтересами ефективного функціонування судової системи та правом особи на доступ до суду як складовою права на справедливий суд. У цьому контексті ключового значення набуває недопущення надмірного формалізму у касаційному провадженні. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що формальні процесуальні вимоги є допустимими лише остільки, оскільки вони не позбавляють заявника реальної можливості домогтися судового розгляду своєї справи. Відхилення касаційної скарги з суто технічних підстав, без аналізу того, чи порушує вона важливе питання права або чи має значення для забезпечення єдності судової практики, може розглядатися як непропорційне обмеження доступу до правосуддя. Таким чином, при подальшому вдосконаленні касаційної процедури необхідно враховувати не лише формальну відповідність вимогам процесуального закону, а й їх фактичний вплив на реалізацію права на судовий захист.

У цьому зв'язку перспективним напрямом розвитку правового регулювання є усунення зайвих бюрократичних перепон та оптимізація касаційного провадження з використанням сучасних цифрових інструментів. Йдеться, зокрема, про розширення можливостей електронного подання касаційних скарг і додатків до них, удосконалення функціонування електронного суду, автоматизований та прозорий розподіл справ між суддями касаційної інстанції, а також спрощення процесуальної комунікації між судом і учасниками справи. Такі заходи не змінюють суті касаційних фільтрів, але знижують ризик того, що особа буде позбавлена доступу до касації через технічні або процедурні недоліки, не пов'язані зі змістом правової позиції.

Крім того, важливим аспектом імплементації міжнародних стандартів є забезпечення розумних строків касаційного розгляду. Надмірна тривалість провадження у Верховному Суді, навіть за умови формальної доступності касації, може нівелювати ефективність судового захисту. Тому подальші зміни законодавства та організаційні заходи мають бути спрямовані на поєднання селективного доступу до касаційної інстанції з оперативним та якісним розглядом допущених справ. У підсумку імплементація стандартів, закріплених у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, передбачає не лише існування процесуальних фільтрів, а й їх застосування у спосіб, що забезпечує пропорційність, передбачуваність і реальність права на суд, зберігаючи при цьому функціональну роль касаційної інстанції в системі адміністративного судочинства України.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє окреслити ключові напрями вдосконалення правового забезпечення касаційного оскарження в адміністративному судочинстві. По-перше, необхідно підвищити чіткість законодавчих критеріїв допуску касаційних скарг. Запроваджені у 2020 році підстави касації (ігнорування висновку Верховного Суду, відсутність прецеденту тощо) та винятки для малозначних справ є виправданими, проте їх формулювання слід уточнити. Рекомендується законодавчо визначити зміст оціночних понять, які наразі залишаються на розсуд суддів (що саме вважається “фундаментальним значенням для практики” чи “винятковим значенням для учасника”). Це сприятиме однаково розумінню сторонами і судом вимог до касаційної скарги та зробить процедуру більш прозорою і передбачуваною.

По-друге, важливим напрямом є усунення наявних колізій і прогалин у нормах КАС України щодо касаційного оскарження окремих процесуальних рішень. Зокрема, пропонується внести зміни до статей 294 та 328 КАС України, які регламентують перелік ухвал, що можуть оскаржуватися окремо, та можливість

їх касаційного перегляду. Чітке та недвозначне визначення цього питання забезпечить рівні можливості для сторін оскаржувати процесуальні ухвали всіх інстанцій і унеможливить суперечливі трактування на практиці. Важливо гарантувати, щоб ні позивач, ні відповідач (в тому числі суб’єкт владних повноважень) не перебували у гіршому становищі щодо реалізації права на оскарження судових рішень.

По-третє, слід продовжувати гармонізацію касаційного провадження з європейськими стандартами справедливого суду. Це передбачає як подальше врахування прецедентів ЄСПЛ, так і обмін кращими практиками з країнами ЄС щодо організації діяльності вищих адміністративних судів. Орієнтиром має стати забезпечення того, щоб жодна сторона не була необґрунтовано позбавлена можливості касаційного перегляду, якщо її справа дійсно порушує важливі питання права чи законності. Одночасно, Верховному Суду варто продовжити практику узагальнення касаційної практики та надання методичних рекомендацій судам нижчих інстанцій – це зміцнить превентивну функцію касації, коли сам факт існування єдиного підходу унеможливіє виникнення помилок на нижчих щаблях.

Удосконалення правового забезпечення касаційного оскарження – це безперервний процес, обумовлений розвитком судової практики та зміною суспільних запитів щодо правосуддя. Запропоновані в статті напрями – уточнення касаційних фільтрів, усунення законодавчих неузгодженостей, забезпечення єдності практики – спрямовані на підвищення ефективності та справедливості касаційного перегляду. Їх реалізація вимагатиме злагодженої роботи законодавця, судової влади та науковців. В результаті українське адміністративне судочинство отримає більш досконалий механізм касації, що відповідатиме як національним конституційним принципам, так і міжнародним стандартам, забезпечуючи належний захист прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

2. Judgment of the European Court of Human Rights in the case Soering v. the United Kingdom of 7 July 1989, application no. 14038/88. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58065> (date of access: 21.12.2025).

3. Arrêt de la Cour européenne des droits de l'homme dans l'affaire Brualla Gómez de la Torre c. Espagne du 19 décembre 1997, requête no 26737/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58127> (date of access: 21.12.2025).

4. Кодекс адміністративного судочинства України Кодекс України; Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

5. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо [...] Закон України від 15.01.2020 № 460-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text>

6. Владовська К. П., Черевичник К. В. Малозначність справ адміністративної юрисдикції та право на справедливий суд. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2020. Випуск 61. Том 1. С. 126–129. DOI: 10.32782/2307-3322.61-1.27. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/29-2.pdf> (дата звернення: 21.12.2025).

7. Спеціальні підстави касаційного оскарження судових рішень у малозначних справах. Academia.edu. URL: <https://www.academia.edu/117870542> (дата звернення: 21.12.2025).

8. Ситников О. Касаційні фільтри: як їх подолати. Advokat Post. URL: <https://advokatpost.com/kasatsijni-filtry-iak-ikh-podolaty-advokat-oleksandr-sytnykov/> (дата звернення: 21.12.2025).

9. Ульмер М. М. Касаційне провадження в адміністративному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2014. 236 с.

10. Ткачук Н. В. Фільтри касаційної скарги в дії: ефективність механізму. Актуальні проблеми держави і права. 2021. Вип. 89. С. 104–112.

11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

12. Judgment of the European Court of Human Rights in the case Ashingdane v. the United Kingdom of 28 May 1985, application no. 8225/78. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-113041> (date of access: 21.12.2025).

13. Рішення у справі «Кромбах проти Франції» від 13.02.2001. URL : https://ips.ligazakon.net/document/so2515?ed=2001_02_13

14. Judgment of the European Court of Human Rights in the case Zubac v. Croatia of 5 April 2018, application no. 40160/12. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-184798&filename=CASE%20OF%20ZUBAC%20v.%20CROATIA%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20OSCE%20Ukraine%20%20%20%20.pdf> (date of access: 21.12.2025).

15. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Сиротенка Сергія Євгеновича щодо відповідності Конституції України [...] Рішення Конституційного суду України від 19.04.2023 № 4-п(II)/2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text>

Дата першого надходження статті до видання: 23.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Стиранка М. Б.,

кандидат юридичних наук

ORCID: 0009-0007-6523-0586

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ СЕРВІСІВ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

Анотація. У статті досліджено нормативне регулювання використання цифрових сервісів як інструменту здійснення електронного урядування в Україні через призму адміністративно-правового режиму. Обґрунтовано, що такий режим є цілісною системою норм, інституцій і процедур, яка визначає правові рамки створення, надання, супроводу та контролю публічних е-послуг і забезпечує баланс між прозорістю та захистом інформації. Розкрито зміст його трьох взаємопов'язаних компонентів: нормативного (повноваження суб'єктів, правові підстави обробки даних, стандарти е-ідентифікації й автентифікації, інтероперабельність реєстрів та API, правила електронного діловодства і доказування), процедурного (оцінка потреб, проєктування з урахуванням приватності, публічні консультації, тестування доступності, аудит безпеки, регламентація життєвого циклу сервісів) і технологічного (управління ризиками, криптографічний захист, сегментація інфраструктури, журналювання, безперервний моніторинг інцидентів і плани відновлення). Показано, що ключовими принципами режиму є законність, відкритість, підзвітність, технологічна нейтральність, інклюзивність, інтероперабельність та безпека «за замовчуванням», а також дотримання вимог щодо мінімізації персональних даних, пропорційності обробки, розмежування доступу та прозорості для суб'єктів даних. Висвітлено інституційну архітектуру (органи виконавчої влади, спеціалізовані регулятори з кібербезпеки, захисту даних і довірчих послуг, внутрішній контроль, зовнішній аудит, механізми адміністративного й судового оскарження) і підходи до вимірювання ефективності за KPI доступності, швидкості, якості, безпеки та задоволеності користувачів. Аргументовано, що гармонізація з *acquis* ЄС (е-ідентифікація, довірчі послуги, відкриті дані, кіберстійкість) і імплементація сучасних підходів захисту персональних даних потребують подолання фрагментарності національного регулювання та кодифікації у формі Цифрового кодексу України. Наукова новизна полягає в концептуалізації адміністративно-правового режиму цифрових сервісів як інтегральної конструкції, що поєднує нормативні, процедурні та технологічні елементи й забезпечує правову визначеність, підзвітність і довіру до держави; практичне значення – у наданні методологічних орієнтирів для проєктування, запуску та аудиту е-послуг, а також для розроблення кодифікованих актів у сфері цифрових правовідносин.

Ключові слова: електронне урядування, адміністративно-правовий режим, цифрові сервіси, інтероперабельність, захист персональних даних, безпека за замовчуванням/за дизайном, кодифікація.

Styranka M. B. Regulatory regulation of the use of digital services as a tool for implementing e-government

Abstract. The article examines the regulatory regulation of the use of digital services as a tool for implementing e-government in Ukraine through the prism of the administrative-legal regime. It is substantiated that such a regime is a holistic system of norms, institutions and procedures that defines the legal framework for the creation, provision, support and control of public e-services and ensures a balance between transparency and information protection. The content of its three interrelated components is disclosed: regulatory (authority of subjects, legal grounds for data processing, e-identification and authentication standards, interoperability of registers and APIs, rules of electronic record-keeping and evidence), procedural (needs assessment, privacy-friendly design, public consultations, accessibility testing, security audit, regulation of the service life cycle) and technological (risk management, cryptographic protection, infrastructure segmentation, logging, continuous incident monitoring and recovery plans). It is shown that the key principles of the regime are legality, openness, accountability, technological neutrality, inclusiveness, interoperability and security

by default, as well as compliance with the requirements for personal data minimization, proportionality of processing, delimitation of access and transparency for data subjects. The institutional architecture (executive bodies, specialized regulators for cybersecurity, data protection and trust services, internal control, external audit, administrative and judicial appeal mechanisms) and approaches to measuring effectiveness by KPIs of accessibility, speed, quality, security and user satisfaction are highlighted. It is argued that harmonization with the EU *acquis* (e-identification, trust services, open data, cyber resilience) and implementation of modern approaches to personal data protection require overcoming the fragmentation of national regulation and codification in the form of the Digital Code of Ukraine. The scientific novelty lies in the conceptualization of the administrative and legal regime of digital services as an integral structure that combines regulatory, procedural and technological elements and ensures legal certainty, accountability and trust in the state; the practical significance lies in providing methodological guidelines for the design, launch and audit of e-services, as well as for the development of codified acts in the field of digital legal relations.

Key words: *e-government, administrative and legal regime, digital services, interoperability, personal data protection, security by default/by design, codification.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження адміністративно-правового режиму цифрових сервісів та електронного врядування зумовлена швидкими темпами цифрової трансформації публічного сектору в Україні та необхідністю формування комплексних правових механізмів для забезпечення якісних і безпечних електронних послуг. У вітчизняній науці неодноразово наголошувалося, що саме цифровізація здатна підвищити прозорість та підзвітність органів державної влади й місцевого самоврядування, створивши нову якість взаємодії між державою та громадянами. На цю проблему звертали увагу такі науковці, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, які підкреслювали важливість належної адміністративно-правової регламентації публічних відносин. Дослідженням управлінських аспектів цифрової трансформації займалися В.М. Семенченко, О.В. Толкованов, які обґрунтовували, що електронне врядування виступає невід'ємним інструментом підвищення ефективності державного управління. Окремі питання інформаційної безпеки та захисту персональних даних досліджували І.В. Арістова, О.В. Батанов, Н.М. Оніщенко, які вказували на пріоритетність принципу «безпеки за замовчуванням і за дизайном». У поєднанні з європейським вектором розвитку ці підходи підтверджують високу практичну значущість теми, адже без комплексного правового режиму цифрові сервіси не здатні повною мірою забезпечити ані законність, ані довіру суспільства до публічної влади.

Наукова розробка проблеми адміністративно-правового режиму цифрових сервісів

та електронного врядування в Україні має фрагментарний, проте поступово систематизований характер. У працях В.Б. Авер'янова сформульовані засади адміністративної реформи та модернізації публічної влади, що створюють теоретичне підґрунтя для впровадження електронних інструментів у сфері управління. Ю.П. Битяк і В.К. Колпаков досліджували категорію адміністративно-правового режиму, підкреслюючи її значення для регламентації сучасних публічних відносин. Питання державного управління у цифровому вимірі аналізували В.М. Семенченко та О.В. Толкованов, які обґрунтовували необхідність розбудови цифрової держави на принципах відкритості, доступності та підзвітності. Аспекти захисту інформації та правового забезпечення кібербезпеки розробляли І.В. Арістова, О.В. Бачило, О.В. Кузьменко, які наголошували на балансі між прозорістю та безпекою. Проблеми інформаційного права та правового статусу персональних даних були у центрі уваги Н.М. Оніщенко та О.В. Серьогіної, що підкреслювали важливість інтеграції європейських стандартів у національну правову систему. Окремі дослідники, серед яких П.І. Карташов і М.В. Шевчук, пропонували ідею кодифікації цифрового законодавства та розробки Цифрового кодексу України як засобу подолання фрагментарності регулювання.

Попри наявність значної кількості праць, присвячених окремим аспектам електронного врядування, у науці досі бракує цілісної доктрини адміністративно-правового режиму цифрових сервісів, яка б інтегрувала нормативний, процедурний, інституційний та технологічний компоненти. Саме тому подальші

дослідження мають бути спрямовані на вироблення узгодженої методології та формування єдиного кодифікованого підходу до регулювання цифрових правовідносин.

Метою наукової статті є вивчення нормативного регулювання використання цифрових сервісів як інструменту здійснення електронного урядування.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правовий режим цифрових сервісів та електронного врядування – це цілісна система норм, інститутів і процедур, що визначає правові рамки створення, надання, супроводу та контролю публічних електронних послуг. Його предметом є відносини між органами публічної влади, суб'єктами надання послуг, користувачами та третіми сторонами (розпорядниками реєстрів, провайдерами довірчих послуг, підрядниками). Режим спирається на принципи законності, відкритості, підзвітності, технейтральності, інклюзивності та «безпеки за замовчуванням/за дизайном», забезпечуючи баланс між прозорістю й захистом інформації.

Нормативний компонент адміністративно-правового режиму цифрових сервісів та електронного врядування окреслює: коло повноважень і відповідальних суб'єктів; правові підстави обробки даних; стандарти ідентифікації та автентифікації; вимоги до міжвідомчого обміну (інтероперабельності реєстрів, API, уніфікованих форматів); правила ведення електронних справ, фіксації рішень і зберігання доказової інформації. Процедурний компонент встановлює порядок запуску сервісів: оцінку потреб, проєктування з урахуванням приватності, публічні консультації, тестування доступності, аудит безпеки, реєстрацію та оновлення регламентів. Технологічний компонент передбачає керування ризиками, криптографічний захист, сегментацію інфраструктури, журналювання, безперервний моніторинг інцидентів і плани відновлення.

Окреме місце посідає режим персональних даних і службової чи конфіденційної інформації: мінімізація та пропорційність обробки, визначення строків і цілей, оцінка впливу на права осіб, розмежування доступу, ведення реєстрів дій і прозорість для суб'єктів даних (право на доступ, виправлення, оскарження).

Прозорість реалізується через відкриті дані, але з чіткими обмеженнями для категорій, доступ до яких заборонений або обмежений законом.

Інституційна архітектура адміністративно-правового режиму цифрових сервісів та електронного врядування включає органи виконавчої влади, спеціалізовані регулятори (у сферах кібербезпеки, захисту даних, довірчих послуг), підрозділи внутрішнього контролю, зовнішній аудит і механізми адміністративного та судового оскарження. Встановлюються види відповідальності (дисциплінарна, адміністративна, цивільна, кримінальна) й порядок реагування на порушення. Для запобігання залежності від одного постачальника регламентуються публічні закупівлі, використання відкритих стандартів і портативність даних. Ефективність вимірюється показниками доступності, швидкості, якості, безпеки та задоволеності користувачів, що регулярно оприлюднюються, забезпечуючи підзвітність і сталий розвиток е-урядування [1].

Ключовим елементом адміністративно-правового режиму цифрових сервісів та електронного врядування є безпека за замовчуванням і за дизайном: управління ризиками, криптографічний захист, сегментація мереж, журналювання дій і неперервний моніторинг інцидентів. Окреме місце займає захист персональних даних і конфіденційної інформації: визначення правових підстав обробки, проведення оцінки впливу на приватність, мінімізація даних і контроль доступу. Баланс прозорості та безпеки досягається через режим відкритих даних із чіткими обмеженнями доступу, встановленими законом [2]. Інтероперабельність регулюється архітектурними принципами й технічними стандартами сумісності реєстрів, API та форматів, що дає змогу автоматизувати дозвольно-ліцензійні, контрольно-наглядові та деліктні процедури й виключати дублювання відомостей.

Інституційно адміністративно-правовий режим цифрових сервісів та електронного врядування спирається на повноваження органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, спеціалізованих регуляторів у сферах кібербезпеки та захисту даних, а також на механізми зовнішнього і внутріш-

нього аудиту. Передбачаються інструменти участі громадськості: електронні консультації, зворотний зв'язок, механізми оскарження рішень і дій посадових осіб. Відповідальність за порушення встановлюється дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова й кримінальна; діють процедури реагування й відновлення безперервності надання послуг. Ефективність оцінюється за KPI доступності, швидкості, якості, безпеки та користувацької задоволеності, із регулярно публікацією звітів. Зовнішній вимір – наближення до європейських стандартів е-ідентифікації, довірчих послуг, кіберстійкості та відкритих даних – забезпечує сумісність і взаємне визнання цифрових транзакцій, підсилюючи довіру громадян і бізнесу до держави.

Сьогодні в юридичній літературі існує багато підходів до тлумачення публічного управління та його ознак, а також до розуміння електронного урядування як його цифрового виміру. Попри відсутність єдиного нормативного визначення, у більшості концепцій простежуються спільні риси.

По-перше, публічне управління – широка категорія, що охоплює: науковий вимір, який досліджує закономірності функціонування державного сектору та місцевого самоврядування; практичну діяльність уповноважених державою суб'єктів із виконання публічних завдань.

Електронне урядування в цій системі виступає інституційно-технологічним компонентом публічного управління: це організація процесів і послуг за допомогою ІКТ, державних реєстрів, платформ, електронної ідентифікації та міжвідомчого обміну даними, що підсилює прозорість, ефективність і участь громадян.

По-друге, суб'єктний склад охоплює органи державної влади та місцевого самоврядування, а в площині е-урядування – також розпорядників і адміністраторів реєстрів, надавачів довірчих послуг, операторів цифрової інфраструктури й підрядників, які забезпечують безперервність та безпеку цифрових сервісів.

По-третє, головна мета – забезпечення населення якісними публічними послугами та гарантування законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Електронне урядування

конкретизує цю мету через принципи «цифрового за замовчуванням», омніканальності (онлайн/офлайн), зручності користування, доступності для осіб з інвалідністю, одноразового подання даних (once-only), а також через відкриті дані, е-демократію (е-консультації, петиції, бюджети участі) і проактивні послуги.

По-четверте, публічне управління ґрунтується на засадах гуманізму й людиноцентризму, прозорості, підзвітності, законності та верховенства права, обґрунтованості рішень і доступності послуг. Для е-урядування додатково ключовими є технологічна нейтральність, інтероперабельність, захист персональних даних і кіберстійкість (безпека «за замовчуванням/за дизайном»), аудит слідовості дій та управління інцидентами.

З урахуванням наведеного, публічне управління – це широка сфера суспільно-правових відносин, що виникають у процесі діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування під час виконання визначених законом суспільно важливих функцій на загальнонаціональному й регіональному рівнях. Електронне урядування є невід'ємною складовою цієї сфери, яка забезпечує цифрову трансформацію публічних процесів і послуг з метою ефективної реалізації, захисту та розширення прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб [3].

Незважаючи на високий рівень офіційності та формалізації відносин у сфері публічного управління, вона не позбавлена системних вад. Одним із дієвих інструментів їх подолання є електронне урядування, що приносить суттєві якісні зміни у функціонал публічної влади та підвищує довіру громадян.

Спираючись на проведений у підрозділі аналіз, зміст публічного управління як середовища впровадження електронного урядування та його інструментів – цифрових сервісів – проявляється у таких ключових напрямках:

1) удосконалення внутрішньоорганізаційних процесів (запровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування передусім оптимізує організацію роботи відповідних суб'єктів, що забезпечує: автоматизацію управлінських і контрольних процедур; цифровізацію доку-

ментообігу та доказового масиву адміністративних проваджень; пришвидшення взаємодії між центральними й територіальними підрозділами; впровадження багаторівневого контролю доступу, шифрування та журналювання дій для кращого захисту службової інформації);

2) підвищення оперативності комунікації з громадянами (громадяни постійно звертаються до органів публічної влади для реалізації своїх прав та обов'язків – у порядку Законів України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР, «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI, «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX тощо. Інструменти е-урядування суттєво спрощують та прискорюють цю взаємодію завдяки: можливості подання звернень, заяв, скарг та отримання рішень дистанційно, без особистої присутності; зокрема скарга як вимога про поновлення прав і захист законних інтересів може бути подана вищому органу або безпосередньо до суду у випадках, визначених законом [4]; використанню електронної ідентифікації та кваліфікованого електронного підпису для підтвердження волевиявлення; персональним електронним кабінетам і трекінгу статусу справ, що зменшує витрати часу для громадян і бізнесу; багатоканальності комунікацій (веб-портали, мобільні застосунки, кол-центри), що підвищує доступність послуг, у тому числі для осіб з інвалідністю); 3) підвищення якості надання адміністративних послуг (електронне урядування сприяє стандартизації послуг, запровадженню показників якості та строків (SLA), принципу «одноразового подання даних» (once-only), міжвідомчому обміну через сумісні реєстри та API, що мінімізує дублювання інформації, знижує корупційні ризики та забезпечує прогнозованість результатів); 4) розширення прозорості та підзвітності (публікація відкритих даних, електронні консультації, петиції та інші інструменти е-демократії формують зворотний зв'язок і дозволяють громадянам оцінювати ефективність рішень, а також оскаржувати дії посадових осіб адміністративним чи судовим порядком); 5) інформаційна безпека і захист даних (інтеграція безпеки «за замов-

чуванням» і «за дизайном» (risk-based підхід, криптозахист, сегментація інфраструктури, безперервний моніторинг інцидентів, плани відновлення) є умовою довіри до цифрових сервісів та відповідності законодавству про захист персональних даних).

Узагальнюючи, електронне урядування не лише модернізує внутрішні процеси органів публічної влади, а й підвищує доступність, швидкість і прозорість взаємодії з громадянами, зміцнюючи правову визначеність і якість публічних послуг, що перетворює публічне управління на більш клієнтоорієнтовану, ефективну та безпечну систему.

Запровадження електронного врядування робить процеси публічного управління значно відкритішими для громадян. Доступ до публічної інформації через цифрові сервіси зміцнює довіру до органів влади. Водночас упровадження сучасних інформаційних систем забезпечує реальну підзвітність і підконтрольність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування: громадськість може в режимі реального часу відстежувати статус розгляду звернень, перебіг адміністративних процедур і надання послуг.

Необхідність активізувати кодифікацію законодавства у сфері здійснення цифрових прав зумовлена як потребою систематизації вітчизняного інформаційного масиву, так і комплексним характером відповідних правовідносин. Можливі два взаємодоповнювальні підходи:

підготовка Інформаційного кодексу України, у якому мають бути чітко закріплені засади обігу інформації в Україні (правові підстави збирання й обробки, відкритість і доступ, обмеження та винятки, безпека й захист персональних даних, інтероперабельність реєстрів);

розроблення Цифрового кодексу України як галузево-комплексного акта, що відображає цілісність цифрових правовідносин і поєднує регулювання використання цифрових технологій із визначенням меж допустимого втручання держави в електронне середовище [5].

Запропонований Цифровий кодекс є доцільним, як зазначає П.І. Карташов, оскільки дозволяє системно врегулювати: статус і гарантії цифрових прав особи; прин-

ципи «приватність та безпека за замовчуванням»; прозорість алгоритмів і автоматизованих рішень; електронну ідентифікацію та довірчі послуги; портативність даних і недопущення залежності від одного постачальника; стандарти кіберстійкості; механізми нагляду, оцінки впливу на права людини та ефективні способи оскарження [6]. Така кодифікація забезпечить внутрішню узгодженість норм, правову визначеність і баланс між інноваціями та гарантіями прав і свобод [7; 8].

Перші кроки до систематизації цифрового законодавства в Україні були зроблені з ухваленням Постанови Верховної Ради України від 17 березня 2016 р. «Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України» [9], де, зокрема, наголошено на необхідності забезпечити доступність для сприйняття офіційних веб-сайтів органів державної влади та місцевого самоврядування, що має підвищити ефективність процедур надання публічних е-послуг.

Ратифікація Україною Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами визначила один із стратегічних векторів розвитку національного законодавства – спрямування правотворчої діяльності на адаптацію українського права до *acquis* ЄС загалом і, зокрема, у сфері реалізації та захисту цифрових прав людини [10].

Важливим кроком гармонізації українського права з європейськими стандартами стало ухвалення 10 серпня 2023 року Закону України № 3321-IX «Про цифровий контент та цифрові послуги» [11], який набрав чинності 2 березня 2024 року. Ухвалення цього акта мало на меті імплементацію норм права ЄС, зокрема Директиви (ЄС) 2019/770 Європейського Парламенту і Ради від 20 травня 2019 року щодо деяких аспектів договорів про постачання цифрового контенту та цифрових послуг [12].

Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX «Про цифровий контент та цифрові послуги» застосовується до правовідносин між виконавцем і споживачем щодо надання цифрового контенту та/або цифро-

вих послуг. Він охоплює ситуації, коли виконавець за договором надає або зобов'язується надати такий контент чи послугу, а споживач надає або зобов'язується надати свої персональні дані як зустрічне надання, за винятком випадків, коли ці дані потрібні виключно для одержання контенту чи послуги без наміру їх подальшого використання для будь-яких інших цілей. Дія Закону поширюється також на відносини, у межах яких цифровий контент і/або цифрові послуги створюються відповідно до специфікації споживача, а також на випадки, коли цифровий контент надається на матеріальному носії, призначеному виключно для його зберігання [11].

Водночас зазначений законодавчий акт не містить прямого відсилання до Директиви (ЄС) 2019/770 і зберігає тенденцію фрагментарного, ситуативного врегулювання питань реалізації та захисту цифрових прав особи. Поліпшення якості чинного масиву норм у цій сфері потребує прискорення процесів систематизації, результатом якої має стати окремий кодифікований акт – Цифровий кодекс України. Структурно такий кодекс доцільно вибудувати навколо: закріплення основоположних засад регулювання цифрових прав; гарантій особистої цифрової свободи; правил обробки та управління даними у публічних інформаційних ресурсах і реєстрах; порядку емісії цифрових активів; режиму збирання, використання й захисту персональних даних; визначення переліку та змісту фундаментальних цифрових прав (зокрема права на приватне і сімейне життя, захист конфіденційних даних, рівний доступ до телекомунікаційної інфраструктури та електронних послуг); регулювання обробки й управління даними, що створюються або зберігаються коштом державних і місцевих бюджетів; правил функціонування цифрових платформ та екосистем і нормативної взаємодії суб'єктів приватного та публічного права; порядку збирання і зберігання біометричних даних та застосування технологій біометричної ідентифікації; правового режиму експлуатації безпілотних апаратів і автономних роботів.

У межах Цифрового кодексу слід уніфікувати термінологічний апарат, що регламентує здійснення цифрових прав, насамперед такі

поняття, як «цифрові технології», «цифрова безпека», «цифрова свобода». Окремої кодифікованої уваги потребують наразі нерозкриті на рівні національного законодавства питання цифрової етики та цифрової рівності, які мають забезпечити належний баланс між інноваціями, правами людини та межами допустимого втручання держави в електронне середовище. Такий підхід підвищить внутрішню узгодженість правового регулювання і створить передумови для ефективної імплементації європейських стандартів у сфері цифрових прав.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що адміністративно-правовий режим циф-

рових сервісів та електронного врядування становить комплексну, багаторівневу систему регулювання, яка поєднує нормативні, інституційні, процедурні та технологічні компоненти. Його телеологічне ядро утворюють принципи прозорості, підзвітності, людиноцентризму, законності, технологічної нейтральності, інтероперабельності, доступності та недискримінації, доповнені вимогами «безпеки за замовчуванням» і «безпеки за дизайном». Саме така конструкція забезпечує одночасно відкритість публічного управління та належний рівень захисту прав людини, що робить цей режим органічною складовою національної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Легеза Ю.О. Публічні інформаційні сервіси: забезпечення вимог національної безпеки. Матеріали XII Всеукраїнської науково-технічної конференції аспірантів та молодих вчених «Наукова весна» 2022. Дніпро, 2022. С. 256-257.
2. Тильчик В.В., Француз-Яковець Т.А., Букач В.В. Міжнародні організації як учасники глобального правотворення: постанціональні підходи та виклики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 462-465
3. Кошурніков Ю. В. Поняття та зміст публічного управління як сфери впровадження електронного урядування. *Юридична наука*. 2019. № 5. Т. 2. С. 219–223
4. Про звернення громадян : Закон України від 02 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 256
5. Карташов П.І. Адміністративно-правовий механізм забезпечення реалізації та захисту цифрових прав особи: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Київський університет інтелектуальної власності та права, Київ, 2025. 256 с.
6. Карташов П.І. Цифрові права особи: підстави формування та перспективи розвитку. *Часопис Київського університету інтелектуальної власності та права*. Вип. 5, 2024. С. 22-26.
7. Синєокий О.В. Високотехнологічне інформаційне право України : навчальний посібник. Харків : Право, 2010. С. 54–55
8. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. С. 118
9. Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України від 17.03.2016 № 1035-VIII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1035-19>
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27.06.2014. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
11. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
12. DIRECTIVE (EU) 2019/770 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance). URL.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0770>

Дата першого надходження статті до видання: 15.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Фелик О. В.,

доктор філософії у галузі «Право»,
докторант кафедри адміністративного права інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0000-0003-0862-1453

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНСТРУМЕНТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті здійснено науковий аналіз філософсько-правових засад інструментів публічного адміністрування в умовах російсько-української війни крізь призму динамічного розуміння права як соціального явища. Показано еволюцію уявлень про правореалізацію від форматного застосування норм адміністративного права до аргументованого вибору між альтернативами з урахуванням соціального контексту. Обґрунтовано, що за таких умов зростає значення тлумачення, мотивування та оцінки наслідків адміністративних рішень. Висвітлено трансформацію інструментів публічного адміністрування від формально-нормативних до контекстуально орієнтованих форм впливу. Наголошено на необхідності збереження правових меж втручання як умови легітимності рішень у період війни. Визначено, що інструменти публічного адміністрування у воєнних умовах набувають функціонального характеру, спрямованого на забезпечення стійкості держави та захист базових публічних цінностей. Проаналізовано роль нормативно-правових актів воєнного часу, спеціальних адміністративних режимів та прискорених процедур ухвалення рішень як основи правового реагування на загрози. Доведено, що їх застосування не може зводитися до автоматичного виконання приписів без оцінки реальних обставин і потребує поєднання з прогнозуванням, плануванням та контролем. Окреслено поєднання класичних і новітніх інструментів у сфері оборони та безпеки, зокрема через цифровізацію, децентралізацію та мережеву координацію. Систематизовано, що інструменти публічного адміністрування у воєнний період не можуть бути ціннісно нейтральними, оскільки безпосередньо пов'язані з легітимністю, пропорційністю та суспільним сприйняттям управлінських рішень. Обґрунтовано застосування критерію суворой необхідності та вимоги співмірності обмежень прав і свобод як філософсько-правової основи адміністративних втручань. Встановлено посилення ролі публічного обґрунтування дій адміністративних органів як елемента легітимації рішень. Розкрито інституційну відповідальність адміністративних органів за наслідки застосування інструментів публічного адміністрування і потребу корекції рішень через контроль, нагляд та процедури оскарження.

Ключові слова: адміністративний акт, адміністративний орган, військові адміністрації, воєнний стан, засоби, контроль, обґрунтування, оборона і безпека, оскарження, планування, права і свободи людини, процедура, соціальне явище, соціологічна теорія права, теорія природного права.

Felyk O. V. Philosophical and legal principles of public administration instruments in the conditions of the Russian-Ukrainian war

Abstract. The article provides a scholarly analysis of the philosophical and legal foundations of the instruments of public administration in the context of the Russian–Ukrainian war, viewed through a dynamic understanding of law as a social phenomenon. It demonstrates the evolution of conceptions of law enforcement from a formalistic application of administrative law norms toward an argument-based choice among alternatives that takes the social context into account. It substantiates that, under such conditions, the importance of interpretation, reasoning, and assessment of the consequences of administrative decisions increases. The transformation of public administration instruments from formally normative to context-oriented forms of influence is highlighted. Emphasis is placed on the necessity of preserving the legal limits of interference as a condition for the legitimacy of decisions during wartime. It is determined that, in wartime conditions, public

administration instruments acquire a functional character aimed at ensuring state resilience and protecting fundamental public values. The role of wartime normative legal acts, special administrative regimes, and accelerated decision-making procedures is analyzed as the basis for legal responses to threats. It is proven that their application cannot be reduced to the automatic execution of prescriptions without assessing real circumstances and requires integration with forecasting, planning, and control. The combination of classical and innovative instruments in the fields of defense and security is outlined, in particular through digitalization, decentralization, and network-based coordination. It is systematized that public administration instruments during the wartime period cannot be value-neutral, as they are directly linked to the legitimacy, proportionality, and public perception of administrative decisions. The application of the criterion of strict necessity and the requirement of proportionality of restrictions on rights and freedoms is substantiated as a philosophical and legal foundation of administrative interventions. An increased role of public justification of actions by administrative bodies is established as an element of decision legitimation. The institutional responsibility of administrative bodies for the consequences of applying public administration instruments is revealed, along with the need to adjust decisions through mechanisms of control, supervision, and appeal procedures.

Key words: *administrative act, administrative body, appeal, control, defense and security, human rights and freedoms, justification, martial law, means, military administrations, natural law theory, planning, procedure, social phenomenon, sociological theory of law.*

Вступ. В умовах російсько-української війни інструменти публічного адміністрування набувають визначального значення для забезпечення оборони, стійкості та безпеки, одночасно залишаючись у межах конституційних гарантій і принципу верховенства права. Воєнний стан, діяльність військових адміністрацій, прискорені процедури ухвалення рішень і спеціальні адміністративні режими істотно розширюють спектр владних засобів впливу на суспільні відносини. За таких умов кожний адміністративний акт і кожна процедура повинні поєднувати оперативність реагування з обґрунтованістю, пропорційністю та контрольованістю втручання у права і свободи людини. Практика воєнного врядування демонструє, що формально-нормативних підходів недостатньо для пояснення реальної логіки вибору управлінських рішень, оскільки вони залежать від контексту загроз, ресурсних обмежень і суспільного сприйняття.

Філософсько-правовий підхід дозволяє виявити ціннісні й аргументаційні підстави застосування адміністративних інструментів у ситуації, коли держава вимушена одночасно захищати публічні інтереси та обмежувати окремі права за критерієм суворості необхідності. У такому вимірі ключовими стають питання меж дискреції, якості мотивування рішень, належних процедурних гарантій, а також механізмів контролю, нагляду й оскарження як інструментів корекції управлінських помилок. Зміна характеру сучасної війни, що охоплює інформаційний, економічний, техно-

логічний та гуманітарний виміри, ускладнює структуру адміністративних рішень і підсилює вимогу їх узгодження з публічними цінностями. Нормативно-правові акти воєнного часу, дії органів виконавчої влади та військових адміністрацій мають оцінюватися не лише за формальною законністю, а й за соціальним ефектом і довірою суспільства до державної політики. Саме тому дослідження філософсько-правових засад інструментів публічного адміністрування у воєнних умовах спрямоване на поглиблення доктринального розуміння їх легітиматії та практичної результативності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці філософсько-правових засад та соціальної обумовленості інструментів публічного адміністрування в системі адміністративного права України приділяється певна увага в сучасній адміністративно-правовій і філософсько-правовій науці, особливо в контексті воєнних викликів. У наукових працях О. Базалука, В. Галуцька, І. Глобенка, І. Бородіна, Т. Букіної, А. Гуя, Гая Харшера, Беноа Фридмана, Ч. Карпентера, А. Кучука, А. Лебеденка, В. Матвійчука, Р. Мельника, Н. Павловської, С. Розсохи, О. Семененка, Д. Свириденка, О. Сирського, О. Скочилиас-Павлів, Р. Труби, Н. Хайника, П. Ямпольця, К. Юсубова, М. Шенка та ін. учених розкрито доктринальні підходи до осмислення публічного адміністрування крізь призму його суспільного призначення, динамічного розуміння права, зв'язку з публічними потребами та публічними інтересами, а також залежності

адміністративно-правових інструментів від соціально-економічних і безпекових умов розвитку держави. Водночас, попри наявний і різноплановий науковий доробок, у теорії адміністративного права й надалі залишаються недостатньо систематизованими питання філософсько-правової природи інструментів публічного адміністрування як комплексної категорії, що поєднує нормативний, ціннісний, функціональний і прикладний виміри їх реалізації в умовах російсько-української війни.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі філософії права, соціології права, теорії адміністративного права та сучасних доктрин публічного адміністрування, а також чинного законодавства України здійснити комплексний науковий аналіз філософсько-правових засад інструментів публічного адміністрування в умовах російсько-української війни та з'ясувати взаємозв'язок між соціальними потребами, публічними інтересами, безпековими викликами й вибором адміністративно-правових інструментів їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Відомі бельгійські філософи права, доводять, що філософсько-правова еволюція способів правореалізації демонструє рух від уявлення про право як замкнену раціональну систему до розуміння її як динамічного соціального явища. Класичний ідеал побудови права за зразком природничих наук орієнтував юристів на виведення рішень із абстрактних і нібито очевидних принципів. У такій моделі застосування права зводилося до дедуктивного виведення конкретного висновку з наперед заданих норм. Правник мав поставати насамперед як логік, а правореалізація – як інтелектуальна операція, відокремлена від соціального контексту. Подальший розвиток показав обмеженість суто раціоналістичного бачення, оскільки позитивне право не здатне наперед охопити всю різноманітність життєвих ситуацій [1]. Наприклад, Президент України В. Зеленський демонструє, що сучасне публічне адміністрування формується не ізолювано від суспільного контексту, а у діалозі з громадянським суспільством. Реакція Глави Держави Україна на публічні обговорення, соціальні сигнали та критику у відкритому

просторі свідчить про усвідомлення того, що легітимність правових рішень значною мірою залежить від їх аргументованості та сприйняття суспільством [2].

Одночасно реагуючи на сучасні виклики України, певні вихідні аспекти для переосмислення сучасної інструментальної теорії адміністративного права зосереджені в наукових поглядах сучасних вчених, в тому числі з числа вищого військового командування України. Вони доводять, що безперервне формування адаптивних рішень, здатних швидко змінювати тактику і способи застосування сил відповідно до ситуації є лючовим чинником узгодження бойових потреб із можливостями держави. Коли планування операцій має спиратися на реалістичні ресурси, людський потенціал і технологічні цикли. У цьому контексті органи виконавчої влади мають забезпечувати стійкість тилу: оборонні закупівлі, виробництво і ремонт, логістику, медичне забезпечення, енергетичну та кіберстійкість, а також захист критичної інфраструктури [3].

Класичні інструменти публічного адміністрування у діяльності Збройних Сил України в умовах російсько-української війни проявляються через стратегічне планування, організаційно-штатні рішення, централізоване військове управління, нормативне регулювання, логістичне забезпечення та систему військової медицини. Водночас новітні інструменти публічного адміністрування характеризуються активним застосуванням цифрових технологій, децентралізованих моделей управління, безпілотних систем, кіберінструментів і роботизованих комплексів, що підвищують адаптивність сектору безпеки і оборони [4].

У Західній філософії права динаміка правопорядку осмислюється не лише як еволюція норм, а як трансформація способів аргументації та легітимації обмежень свободи. Право змінюється не через зміну заборон, а через зміну мови, якою вони обґрунтовуються. Моральний вчинок в цих умовах полягає у здатності розрізнити справжній захист людської гідності та приховану форму цензури. Правова дія стає не нейтральною технікою, а відповідальним інтелектуальним

вибором. Там самим, динаміка права проявляється як боротьба між свободою критики та нормалізацією мовної покори [5]. Наглядною ілюстрацією цього є адміністративна діяльність поліцейських Національної поліції України в умовах активних бойових дій. Коли вони у місті Вугледар здійснювали доставку гуманітарної допомоги та евакуацію цивільних осіб, незважаючи на безпосередню загрозу життю і здоров'ю. Виконання цих дій відбувалося під артилерійськими обстрілами та постійним контролем ворожих безпілотних літальних апаратів, що об'єктивно створювало надзвичайно високий рівень ризику для особового складу [6].

У дослідженні Т. Букіної та П. Ямпольця філософія війни і миру розкривається крізь призму трансформації ролі публічної влади в умовах сучасних глобальних конфліктів, що безпосередньо стосується діяльності виконавчої влади. Виконавча влада постає ключовим суб'єктом, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері безпеки, оборони та захисту гуманітарних цінностей у період війни. Вчені підкреслюють, що саме через рішення та дії органів виконавчої влади відбувається практичне втілення концепцій справедливої війни, гуманітарної відповідальності та етики миру. У контексті війни виконавча влада застосовує широкий спектр інструментів публічного адміністрування, що охоплюють способи, засоби та заходи впливу на суспільні процеси [7]. Приклад, військова адміністрація Закарпаття застосовує комплекс інструментів підтримки тимчасово переміщених осіб, поєднуючи майнові, фінансові, організаційні та соціально-сервісні механізми. Ключовим інструментом виступає придбання та переобладнання об'єктів нерухомості для колективного проживання ВПО, реабілітації ветеранів і військовослужбовців та оздоровлення дітей, що забезпечує негайне вирішення житлових і соціальних потреб [8].

Філософсько-правова динаміка правотворчості відображає перехід від уявлення про створення права як суто раціонального та завершеного акту до розуміння його як тривалого, багаторівневого й соціально зумовленого процесу. Класичний раціоналістичний ідеал орієнтував правотворця на виведення

норм із загальних принципів розуму, прагнучи до системності, внутрішньої узгодженості та передбачуваності регулювання. У межах такого підходу право мислилося як результат логічного конструювання, відокремленого від мінливих обставин суспільного життя. Подальший розвиток правової думки показав, що правотворчість неминуче пов'язана з політичними, соціальними та інституційними чинниками [8]. Так Кабінету Міністрів України Постановою від 26 серпня 2025 року № 1031 затвердив змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України, що є показовим прикладом того, що діяльність Уряду не зводиться до механічного відтворення законодавчої волі, закріпленої в актах вищої юридичної сили. Навпаки, шляхом внесення змін до Правил перетинання державного кордону здійснюється конкретизація та деталізація законодавчих приписів з урахуванням реальних умов правозастосування в період воєнного стану [1].

У межах брюссельської школи глобального права динаміка права осмислюється як процес, що виникає з розвитку світового суспільства, а не як похідна виключно державної волі. Право втрачає статус замкненої системи та постає як результат постійної боротьби цінностей, інтересів і нормативних претензій у глобальному просторі. Моральні та правові вчинки у такому контексті набувають творчого характеру, оскільки кожна правова дія водночас інтерпретує і формує норму [10]. Філософія сучасної війни формується на перетині класичних уявлень про війну і мир та новітніх цивілізаційних реалій, що характеризуються гібридністю, технологічним прискоренням і трансформацією політичного насильства. Сучасна війна вже не зводиться лише до міждержавного збройного зіткнення, а виявляється через гібридні конфлікти, інформаційну агресію, кібератаки, економічний примус і культурну експансію. У філософському вимірі війна постає не тільки як фізичний бій, а як складне соціальне явище, вкорінене в ментальностях, колективних ідентичностях та глибинних структурах політичної й культурної свідомості [11]. Наприклад, в російсько-української війни Європа та США засвідчує різницю у стратегічній глибині та часовому

горизонті їхніх дій. Американський підхід у тексті постає більш ситуативним і персоналізованим, орієнтованим на швидке припинення бойових дій шляхом переговорних компромісів і гнучких територіально-безпекових формул. Європейський підхід, навпаки, є більш структурованим і нормативно вивіреном. У площині конкретних заходів Європа і США застосовують широкий спектр інструментів, включно з міжнародно-правовими, для досягнення справедливого завершення війни. Обидві сторони використовують санкційні режими як систему міжнародного примусу та стримування, поєднуючи їх із можливістю поетапного пом'якшення за умови дотримання мирних домовленостей. Європа активніше просуває інституційні рішення у сфері правосуддя, зокрема підтримку спеціального міжнародного трибуналу, повернення депортованих осіб і принцип невідворотності відповідальності за воєнні злочини. США, своєю чергою, зосереджуються на дипломатичному посередництві, стратегічних комунікаціях і двосторонніх або багатосторонніх безпекових домовленостях [12].

Що в цілому підтверджується наступним філософським підходом, як критика ідеї єдино правильної відповіді посилила увагу до соціальних, психологічних і інституційних чинників правозастосування. Право дедалі частіше аналізується через фактичні наслідки рішень і через поведінкові очікування учасників правових відносин. У такій перспективі важливими засобами правореалізації стають прогнозування, оцінка ризиків і врахування реальної дії санкцій. Юристи вимушені працювати не лише з текстами, а й з емпіричною реальністю, у якій ці тексти функціонують [1].

Проте, у будь-яких випадках суверенна держава має зберігати роль арбітра і «гаранта» рівної свободи, а не судді добра, істини чи краси. Тут ключовою є думка, близька до Локка й Канта: влада легітимно втручається не в зміст переконань, а лише тоді, коли один обмежує свободу іншого. Отже, свобода мислиться як автономія, захищена мінімальним, але дієвим арбітражем. Діалектика між традицією і свободою: творення можливе лише в горизонті смислів, який одночасно підтримує й обмежує індивіда. Спокуса політичного

втручання, коли держава покликана коригувати ринок і підтримувати культуру, але вона ризикує або бюрократизувати творчість, або законсервувати авторитарні, «закриті» форми культурної ідентичності [13].

В цьому аспекті філософія г права право постає як динамічний процес, що формується не лише через класичні джерела, а й через множинні нормативні практики, які виникають у транснаціональному середовищі. Моральні та правові вчинки у такому контексті вже не зводяться до простого застосування норми, а набувають характеру відповідального вибору в умовах нормативної множинності. Це зумовлює підвищену етичну відповідальність за наслідки правових дій, оскільки вони можуть формувати нові стандарти поведінки. Вчинки юриста набувають регулятивного значення незалежно від їх формальної юридичної природи. Для суб'єктів владних повноважень, зокрема для суддів, посадових осіб адміністрації, глобалізація права означає зміщення акценту з ієрархічного припису на адміністрування через норми, стандарти та індикатори [14].

В цих аспектах практиці все ширше в Україні утверджуються як перший так і другі підходи. Незалежні журналістські розслідування в умовах воєнного стану в Україні набули ознак сталого інституційного джерела виявлення корупційних, колабораційних та пов'язаних із підтримкою держави-агресора правопорушень посадовими особами. Аналітичні матеріали антикорупційних організацій та офіційні звіти правоохоронних органів засвідчують, що журналістські публікації системно використовуються як підстава для початку перевірок, реєстрації кримінальних проваджень та ініціювання дисциплінарної відповідальності. У період повномасштабної війни такі розслідування функціонують як елемент антикорупційної інфраструктури, що поєднує громадянське суспільство, медіа та органи публічної влади. Практика Національного антикорупційного бюро України та Офісу Генерального прокурора підтверджує використання матеріалів журналістських розслідувань поряд із повідомленнями викривачів та даними з відкритих джерел [15; 16; 17; 8; 20].

Засади забезпечення прав людини в умовах війни органами виконавчої влади ґрунтуються на верховенстві права, пріоритеті людської гідності та обов'язку діяти лише в межах повноважень і у спосіб, визначений законом. Вирішальним є принцип недискримінації та рівного ставлення до всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією держави, з урахуванням підвищених ризиків для цивільного населення. Адміністративні заходи (реєстрація, перевірка підстав, розгляд заяв, надання дозволів, визначення статусів) мають забезпечувати однаковість практики, мінімізувати дискрецію та запобігати зловживанням. Контроль і нагляд, включно з внутрішнім контролем органів виконавчої влади та зовнішнім контролем у межах компетенції інших органів, слугують інструментами виявлення порушень і відновлення прав. Адміністративне оскарження та судовий захист є інструментами корекції помилок публічної адміністрації й мають бути доступними навіть за умов воєнного стану, з реальними строками та процедурними гарантіями. [20].

Висновки. Все вище викладене дає можливість узагальнити наступні філософсько-правові засади інструментів публічного адміністрування в умовах російсько-української війни, що ґрунтуються на розумінні права як динамічного соціального явища, а не як замкненої раціональної системи. Еволюція правової думки демонструє відхід від уявлення про правореалізацію як механічне застосування норм до конкретних випадків. Право дедалі більше сприймається як процес аргументованого вибору між альтернативами з урахуванням соціального контексту. У таких умовах зростає значення тлумачення, мотивування та оцінки наслідків управлінських рішень. Це зумовлює трансформацію інструментів публічного адміністрування від формально-нормативних до контекстуально орієнтованих.

В умовах російсько-української війни інструменти публічного адміністрування набувають функціонального характеру, спрямованого на забезпечення стійкості держави та захист базових публічних цінностей. Нормативно-правові акти воєнного часу, спеціальні адміністративні режими та прискорені про-

цедури ухвалення рішень утворюють основу правового реагування на загрози. Водночас їх застосування не може зводитися до автоматичного виконання приписів без оцінки реальних обставин. Правореалізація вимагає поєднання нормативних засобів із прогнозуванням, плануванням і контролем.

Сучасне публічне адміністрування у сфері оборони та безпеки характеризується поєднанням класичних і новітніх інструментів. До класичних належать стратегічне планування, організаційно-штатні рішення, централізоване адміністрування та логістичне забезпечення. Новітні інструменти пов'язані з цифровізацією, децентралізацією управління, використанням високих технологій і мережевих моделей координації. Їх застосування підвищує адаптивність державних рішень до змінної бойової та безпекової ситуації.

Філософсько-правовий аналіз засвідчує, що інструменти публічного адміністрування у воєнних умовах не можуть бути ціннісно нейтральними. Вони безпосередньо пов'язані з питаннями легітимності, пропорційності та суспільного сприйняття управлінських рішень. Правові обмеження прав і свобод допускаються лише за критерієм суворої необхідності та мають бути співмірними поставленій меті. Це зумовлює підвищену роль аргументації та публічного обґрунтування дій органів виконавчої влади.

Особливого значення в умовах війни набуває інституційна відповідальність органів публічної влади за наслідки застосування управлінських інструментів. Адміністративні рішення дедалі частіше оцінюються не лише з позиції формальної законності, а й з огляду на їх фактичний соціальний ефект. Це зумовлює включення до інструментарію публічного адміністрування механізмів контролю, нагляду та корекції рішень. Адміністративне й судове оскарження виступають невід'ємними елементами цієї системи.

Філософія сучасної війни впливає на трансформацію інструментів публічного адміністрування через зміну характеру самого конфлікту. Війна постає не лише як збройне протистояння, а як комплексне явище, що охоплює інформаційний, економічний, тех-

нологічний та гуманітарний виміри. Це розширює сферу застосування адміністративно-правових інструментів і ускладнює їх структуру. Адміністративні рішення повинні враховувати нелінійність процесів і множинність чинників впливу.

Отже, філософсько-правові засади інструментів публічного адміністрування в умовах російсько-української війни відображають поєднання динамічного розуміння права,

інструментального підходу та орієнтації на публічні цінності. Інструменти адміністрування виступають не лише технічними засобами реалізації влади, а й формами відповідального правового вибору. Їх ефективність визначається здатністю реагувати на реальні виклики, зберігаючи правові межі втручання. Війна актуалізує потребу в цілісній системі інструментів, здатних забезпечити оборону, стійкість і захист прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. F. Benoît, H. Guy. Philosophie du droit. 3e édition. Paris : Dalloz, 2010. P. 69-97
2. I Will Propose a Bill to the Verkhovna Rada of Ukraine That Will Be the Response; All the Norms for the Independence of Anti-Corruption Institutions Will Be in Place – Address by the President. Офіційний сайт Президента України. 23 липня 2025 року. URL: <https://www.president.gov.ua/en/news/zaproponuyu-verhovnij-radi-ukrayini-zakonoprojekt-yakij-bude-99125>
3. Сирський, О., Лебеденко А., Семененко О. Війна нового типу: український досвід і переосмислення філософії збройної боротьби. Military Science. 2025. № 3(1). С. 7–33. <https://doi.org/10.62524/msj>.
4. Сирський О. Збереження життя українського воїна є безумовним пріоритетом: підсумки діяльності Збройних Сил України у 2025 році, розвиток медичного забезпечення, корпусна реформа, безпілотні сили та нові підходи до ведення війни : офіційне повідомлення. Офіційний канал Головнокомандувача Збройних Сил України у Viber. 2026. URL: <https://invite.viber.com/?g2=AQBvQh>
5. Haarscher, Guy. Liberté religieuse contre liberté d'expression ? Pressions de conformité et rhétorique politiquement correcte. Revue du droit des religions. no 10, 2020, pp. 33–53. Presses universitaires de Strasbourg. DOI: <https://doi.org/10.4000/rdr.1211>. URL: <https://journals.openedition.org/rdr/1211>
6. Поліцейські під обстрілом завезли у Вугледар гуманітарну допомогу та евакуювали трьох людей. Міністерство внутрішніх справ України. 05 березня 2024 року. URL: <https://mvs.gov.ua/news/policeiski-pid-obstrilom-zavezli-u-vugledar-gumanitarnu-dopomogu-ta-evakuiuvai-tryox-liudei>
7. Букіна Т., Ямпольць П. Філософія війни і миру у XXI столітті. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2025. № 55. С. 19–25. <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.55.2>
8. На Закарпатті реалізують масштабний проєкт підтримки переселенців з Луганщини. Banosh (Новини Закарпаття). 2026. URL: <https://banosh.com.ua/novyny-zakarpattya/na-zakarpatti-realizuyut-masshtabnyj-proyekt-pidtrymky-pereselentsiv-z-luganshhyny/>
9. Про внесення змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України : постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2025 року № 1031. Урядовий кур'єр, 28 серпня 2025 року, № 175.
10. Benoît Frydman. Le droit global selon l'École de Bruxelles : l'évolution d'une idée centenaire. Working Paper no. 2014/3. Bruxelles : Centre Perelman de Philosophie du Droit, Université libre de Bruxelles. 2014. URL : https://www.centreperelman.be/content/uploads/2022/09/bf_-_le_droit_global_selon_ecole_de_bruelles_-2014-3.pdf
11. Bazaluk O., Svyrydenko D. Philosophy of war and peace: In search of new European security strategy. Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2017. # (12). P. 89–100. <https://doi.org/10.15802/amp.v0i12.119150>
12. Hynek N., Šenk M. (2025). Ukraine–Russia peace plans: Historical lessons, operationalising criteria, and comparative assessment. Peacebuilding. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/21647259.2025.2585235>
13. Haarscher Guy. La culture, le marché, la politique. In Boris Libois & Alain Strowel (eds.), Profils de la création, Presses universitaires Saint-Louis Bruxelles, 1997. Pp. 215–222. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pu1245>
14. Benoît Frydman. Comment penser le droit global ? Bruxelles : Bruylant, 2012. URL : https://www.centreperelman.be/content/uploads/2022/09/frydman_comment_penser_le_droit_global_2012.pdf
15. Transparency International Ukraine. Role of investigative journalism in exposing corruption during wartime. 2023. URL: <https://ti-ukraine.org/en/research/>

16. Національне антикорупційне бюро України. Річний звіт за 2023 рік. URL: <https://nabu.gov.ua/activity/annual-reports/>
17. Центр протидії корупції. Журналістські розслідування як підстава для кримінальних проваджень в умовах воєнного стану. 2022. URL: <https://antac.org.ua/analytics/>
18. Офіс Генерального прокурора України. Звіти про діяльність в умовах воєнного стану (2022–2024). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/zviti-pro-diyalnist>
19. Вища рада правосуддя. Офіційні повідомлення та дисциплінарна практика 2022–2024 років. URL: <https://hcj.gov.ua>
20. Carpenter, C. The ethics of human rights advocacy in the Ukraine war. *Ethics & International Affairs*. 2024. № 38(3). P. 354–368. <https://doi.org/10.1017/S0892679424000315>

Дата першого надходження статті до видання: 12.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Шерстюк Г. М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного права і процесу

факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності

Національної поліції України

Одеського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-9562-3531

ОКРЕМІ СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ

Анотація. У статті розглянуто адміністративно-правові засади забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів в Україні крізь призму системи окремих суб'єктів та організаційно-правових механізмів їх взаємодії, що дозволяє простежити логіку формування і реалізації безпекових рішень на різних рівнях публічної влади та за участю інститутів громадянського суспільства, оскільки масові заходи характеризуються підвищеною ризиковістю для публічної безпеки у зв'язку з концентрацією людей у публічному просторі, складністю прогнозування поведінки натовпу та наявністю зовнішніх чинників, що актуалізує необхідність поєднання превентивних і примусових інструментів, завчасного планування, постійного моніторингу обстановки й оперативного реагування на інциденти. При цьому нами зроблено акцент на тому, що ефективність охорони громадського порядку має бути узгоджена з конституційними гарантіями свободи мирних зібрань і вимогами законності та пропорційності втручання, а управлінські рішення у сфері безпеки повинні спиратися на процедурну визначеність, прозорі алгоритми координації та передбачуваність дій уповноважених суб'єктів.

Саме такий підхід зробив можливим охарактеризувати систему суб'єктів забезпечення громадського порядку під час масових заходів за певними рівнями, зокрема політико-стратегічним, секторальним, операційним, юрисдикційним, територіальним і громадським, що має принципове значення для визначення меж участі кожного окремого суб'єкта з урахуванням загального рівня безпеки, який формується не лише обсягом залучених сил, а й якістю підготовки місця проведення, змістом і дотриманням внутрішніх правил, належністю пропускних процедур, ефективністю інформаційного забезпечення та рівнем організаційної дисципліни, а також з урахуванням додаткових ризиків масових подій, пов'язаних із інфраструктурними вимогами та підвищеною динамікою поведінки окремих груп людей, що об'єктивно потребує більш деталізованої координації та уніфікованих стандартів дій.

Отже, за результатами дослідження визначено, що результативність охорони громадського порядку під час масових заходів визначається не кількістю задіяних інституцій, а узгодженістю управлінських і правоохоронних дій, чітким розмежуванням повноважень і відповідальності, належною комунікацією з організаторами та учасниками, процедурною визначеністю прийняття рішень і контролем законності застосовуваних превентивних та деекскалаційних заходів.

Ключові слова: масові заходи, громадський порядок, публічна безпека, публічне адміністрування, суб'єкти забезпечення громадського порядку, компетенція суб'єктів забезпечення публічного порядку і безпеки, координація, міжвідомча взаємодія, превентивні заходи, управління ризиками.

Sherstiuk H. M. Separate subjects of ensuring public order during mass events

Abstract. The article examines the administrative and legal basis for ensuring public order during mass events in Ukraine through the prism of a system of separate entities and organizational and legal mechanisms for their interaction, which allows tracing the logic of the formation and implementation of security decisions at various levels of public authority and with the participation of civil society institutions, since mass events are characterized by increased risks to public safety due to the concentration of people in public spaces, the complexity of predicting crowd behavior, and the presence of external factors, which highlights the need to

combine preventive and coercive tools, advance planning, constant monitoring of the situation, and rapid response to incidents. At the same time, we emphasize that the effectiveness of public order protection must be consistent with constitutional guarantees of freedom of peaceful assembly and the requirements of legality and proportionality of intervention, and that management decisions in the field of security must be based on procedural certainty, transparent coordination algorithms, and the predictability of the actions of authorized entities.

It is this approach that has made it possible to characterize the system of public order enforcement entities during mass events according to specific levels, in particular political-strategic, sectoral, operational, jurisdictional, territorial, and public, which is of fundamental importance for determining the limits of participation of each individual entity, taking into account the overall level of security, which is formed not only by the volume of forces involved, but also by the quality of preparation of the venue, the content and observance of internal rules, the appropriateness of admission procedures, the effectiveness of information support and the level of organizational discipline, as well as taking into account the additional risks of mass events associated with infrastructure requirements and the increased dynamics of the behavior of certain groups of people, which objectively requires more detailed coordination and unified standards of action.

Thus, the results of the study show that the effectiveness of public order protection during mass events is determined not by the number of institutions involved, but by the coordination of management and law enforcement actions, a clear division of powers and responsibilities, proper communication with organizers and participants, procedural certainty in decision-making, and control over the legality of preventive and de-escalation measures applied.

Key words: *mass events, public order, public safety, public administration, public order enforcement agencies, competence of public order and safety enforcement agencies, coordination, interagency cooperation, preventive measures, risk management.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена тим, що масові заходи станом на сьогоднішній день залишаються однією з найризикованіших для публічної безпеки сфер суспільного життя, оскільки концентрація людей на обмеженій території підвищує ймовірність правопорушень, конфліктів, паніки, техногенних інцидентів і провокацій. Однак, навіть за таких умов держава має одночасно гарантувати реалізацію конституційних прав і забезпечити належний рівень охорони публічного порядку та безпеки, що вимагає визначення науково обґрунтованих підходів до організації відповідної діяльності. Додатково значення теми підсилює складність і багатосуб'єктність механізму забезпечення порядку під час масових заходів, оскільки на практиці досі зберігаються проблеми схожості повноважень органів публічного адміністрування, недостатньої узгодженості процедур взаємодії, що вимагає визначити чіткі критерії планування, координації та відповідальності суб'єктів.

Таким чином, наше дослідження є актуальним як у теоретичному, так і в прикладному вимірах, що має сприяти підвищенню якості публічного адміністрування у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів.

Мета дослідження полягає у науково обґрунтованому визначенні та комплексному аналізі системи суб'єктів забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів, уточненні їх адміністративно-правового статусу, повноважень і механізмів взаємодії, а також у розробленні пропозицій щодо удосконалення організаційно-правових засад координації їх діяльності з урахуванням чинного законодавства України та потреб правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці адміністративної діяльності органів публічної влади та правоохоронних інституцій у сфері забезпечення публічної безпеки та охорони громадського порядку приділяли увагу науковці різних галузей знань, а в межах юридичної науки сформовано ґрунтовне теоретико-методологічне підґрунтя для аналізу механізмів охорони правопорядку та системи суб'єктів його забезпечення. Зокрема, адміністративно-правові засади відповідної діяльності висвітлювалися у працях А. М. Бандурки, О. І. Безпалової, В. Я. Настюка, В. І. Олефіра, В. В. Сокурєнка, Н. М. Тищенка, В. Г. Фатхутдінова, А. М. Школика та інших; при цьому питання ролі і місця державних органів, а також громадських організацій у сфері охорони громадського порядку та безпеки

громадян досліджували В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, В. Л. Грохольський, Є. В. Додін, Р. А. Калюжний, В. М. Кампо, С. В. Ківалов, Л. В. Коваль, А. Т. Комзюк, В. В. Копейчиков, М. Н. Курка, В. Л. Наумов, А. В. Омельченко, В. Ф. Опришко, І. В. Опришко, І. М. Пахомова, А. М. Подоляка, А. О. Селіванов, В. М. Селіванов, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко та ін. Разом із тим, незважаючи на значний масив загальнотеоретичних і галузевих напрацювань, специфіка діяльності саме окремих суб'єктів забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів опрацьована недостатньо, що вимагає необхідності подальшого наукового аналізу з урахуванням сучасних безпекових викликів, зростання інтенсивності масових подій, розвитку демократичних процедур, що об'єктивно вимагає вдосконалення організаційно-правових механізмів залучення й взаємодії відповідних суб'єктів у публічному просторі.

Виклад основного матеріалу. Громадська безпека як конкретизований прояв публічної безпеки матеріалізується у сфері взаємодії людей у публічних місцях, тобто там, де ризики порушення громадського порядку та виникнення небезпек є найбільш очевидними. Саме тому забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів об'єктивно потребує скоординованої діяльності окремих суб'єктів, уповноважених застосовувати як превентивні, так і примусові заходи, спрямовані на нейтралізацію потенційних або реальних загроз публічним інтересам. [1]

Масові заходи станом на сьогоднішній день залишаються однією з найбільш ризикогенних сфер суспільного життя, оскільки концентрація людей на обмеженій території підвищує ймовірність правопорушень, конфліктів, панічних проявів, техногенних інцидентів і провокацій, що потребує завчасного планування, постійного моніторингу обстановки та оперативного реагування. У цьому контексті діяльність уповноважених суб'єктів у сфері громадської або публічної безпеки і порядку охоплює широкий комплекс завдань з виявлення та мінімізації ризиків, організації превентивної діяльності та комунікації з учас-

никами таких заходів, підтримання належного режиму правопорядку, припинення правопорушень та забезпечення умов, за яких фізичні особи, соціальні інститути, матеріальні і нематеріальні цінності залишаються захищеними від можливих посягань. Отже, розкриття змісту та ролі окремих суб'єктів забезпечення громадського порядку під час масових заходів є необхідним для обґрунтування ефективної моделі їх взаємодії, розмежування компетенції та визначення оптимального співвідношення превентивних і примусових заходів у сучасних умовах. [2]

Для цього нам насамперед потрібно розкрити зміст категорії «масові заходи», оскільки тривалий час у вітчизняному правовому полі не існувало чіткого офіційного визначення, яке б дало змогу виокремити характерні ознаки цього явища та відмежувати його від інших форм концентрації людей у публічному просторі, наприклад черг, спонтанного скупчення глядачів перед заходом тощо. У працях дослідників відповідні підходи здебільшого зводилися до опису окремих різновидів масових подій, насамперед громадсько-політичних, внаслідок чого уніфікованого наукового визначення так і не сформувалося.

З огляду на це, для цілей дослідження окремих суб'єктів забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів доцільно застосовувати робоче розуміння, яке враховує не лише кількісний склад учасників, а й якісні параметри, що безпосередньо зумовлюють потребу в охороні порядку. [3] Зокрема, масовий захід доцільно характеризувати через проведення у публічному просторі, наявність організатора або центру координації, спільну мету учасників, визначені межі в часі та місці, а також потенційний вплив на стан публічної безпеки і порядку, що об'єктивно потребує завчасного планування, координації та залучення відповідних сил і засобів. Саме сукупність зазначених критеріїв, на наш погляд, дає змогу обґрунтовано співвіднести зміст поняття «масові заходи» з компетенцією та функціональною роллю окремих суб'єктів забезпечення громадського порядку під час їх підготовки та проведення. Це зумовлено тим, що відповідні критерії окреслюють не лише кількісні

параметри участі, а й якісні характеристики події, які визначають необхідність залучення уповноважених суб'єктів, здатних реалізовувати управлінські, координаційні, превентивні та правоохоронні заходи у межах державної політики у сфері громадської безпеки та правопорядку під час масових зібрань.[4]

На нашу думку, суб'єкти забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів є скоординованою системою органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських формувань і окремих громадян, які в межах визначених повноважень та на підставі закону виконують завдання з планування і підготовки заходу, забезпечення готовності місця його проведення та прилеглої території, організації взаємодії сил і засобів, здійснення превентивних і охоронних заходів, реагування на правопорушення та інші загрози, а також надання за потреби охоронних послуг з метою гарантування громадського порядку, публічної безпеки та безперешкодної реалізації прав учасників і громадян під час таких заходів.

У контексті забезпечення громадської безпеки і порядку під час масових заходів доцільно розглядати суб'єктів як ієрархічно та функціонально взаємопов'язану систему органів публічної влади, правоохоронних формувань і недержавних учасників, компетенція яких визначається Конституцією та законами України, а також підзаконними актами.

Так, на політико-стратегічному рівні забезпечення громадської безпеки і порядку під час масових заходів здійснюють суб'єкти загальної компетенції, до яких належать Президент України як глава держави та гарант додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, що визначає загальні орієнтири державної політики у відповідній сфері й забезпечує конституційні засади функціонування системи публічної безпеки, Верховна Рада України, яка, реалізуючи законодавчу функцію, формує нормативні засади внутрішньої політики та встановлює правові рамки охорони публічного порядку шляхом прийняття законів, а також Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі виконавчої влади, що організовує реалізацію державної політики, вживає заходів щодо забезпечення

прав і свобод людини і громадянина та координує діяльність органів виконавчої влади, безпосередньо залучених до охорони публічного порядку і безпеки під час проведення масових заходів.[5]

На секторальному або управлінсько-координаційному рівні центральне місце посідає Міністерство внутрішніх справ України, оскільки воно є головним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики, зокрема у сферах охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку та надання поліцейських послуг, а також у суміжних напрямках, що мають безпосередній вплив на безпеку масових подій.[6] У контексті забезпечення громадського порядку під час масових заходів роль МВС проявляється насамперед у тому, що саме на цьому рівні забезпечуються єдність державної політики та управлінська узгодженість дій суб'єктів, які безпосередньо залучаються до охорони порядку через формування загальних підходів до планування і координації, визначення організаційних стандартів взаємодії, інформаційного обміну та реагування на інциденти, забезпечення міжвідомчої комунікації у безпековому секторі, включно з питаннями екстреного реагування тощо. З огляду на те, що ключовими виконавцями завдань із забезпечення публічної безпеки і порядку у тому числі під час проведення масових заходів виступають не лише структурні підрозділи Національної поліції України, а й відповідні сили та засоби Національної гвардії України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій і Державної прикордонної служби України, секторальна управлінсько-координаційна роль Міністерства внутрішніх справ України об'єктивно формує необхідні організаційно-правові передумови для узгодженого планування та застосування комплексу превентивних і примусових інструментів, забезпечуючи єдність управлінських рішень, належний розподіл компетенції та мінімізацію ризиків фрагментації управління й дублювання функцій між залученими суб'єктами.[7]

Наступний операційний рівень, на нашу думку, охоплює суб'єктів, які безпосередньо діють у місці проведення масового заходу

та забезпечують належний режим громадського порядку і публічної безпеки шляхом поєднання превентивних, охоронних і реактивальних заходів, дотримуючись конституційних гарантій свободи мирних зібрань і принципу пропорційності втручання. Ключовим виконавцем поліцейських завдань у цій площині є Національна поліція України, оскільки її законодавчо визначене призначення охоплює надання поліцейських послуг, зокрема у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, що формує базову правову підставу для організації охорони порядку під час масових заходів шляхом патрулювання, профілактики правопорушень, комунікації з організаторами та учасниками, припинення протиправної поведінки, документування правопорушень тощо. Водночас Національна гвардія України, будучи військовим формуванням із правоохоронними функціями, виконує визначені законом завдання із охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також захисту життя, прав і свобод громадян, що обґрунтовує її залучення до підтримання безпеки під час заходів з масовою участю у взаємодії з Національною поліцією та іншими силами сектору безпеки залежно від масштабів події, рівня ризиків і потреби концентрації сил та засобів.[8] Важливо, що саме МВС у межах секторальної координації визначає організаційні підходи та порядок несення служби, що забезпечує узгодженість управлінських рішень і стандартизацію дій залучених підрозділів під час масових заходів.

Також, на нашу думку істотне, хоча й опосередковане щодо забезпечення порядку, місце в системі суб'єктів охорони громадського порядку під час масових заходів посідають судові органи, адже правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а їх юрисдикція поширюється на будь-який юридичний спір і кримінальне провадження. Саме суди забезпечують юрисдикційний елемент механізму публічної безпеки, розглядаючи кримінальні провадження та справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з посяганнями на публічний порядок і безпеку під час масових зібрань, гарантуючи право на судовий захист і можливість оскарження

рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, у тому числі у зв'язку із застосуванням превентивних або примусових заходів у публічному просторі. При цьому суди виконують основну гарантійну функцію у сфері мирних зібрань, оскільки обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися лише судом і тільки з підстав та в порядку, визначених законом, що має принципове значення для балансу між охороною громадського порядку та реалізацією прав і свобод учасників масових заходів. Окремо слід підкреслити, що адміністративне судочинство забезпечує процесуальний механізм контролю за законністю публічного адміністрування у цій сфері, зокрема шляхом перевірки правомірності управлінських рішень і дій суб'єктів владних повноважень.[9]

Наступним п'ятим територіальним рівнем системи суб'єктів забезпечення громадського порядку під час масових заходів можна визначити місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, які забезпечують організаційно-управлінську основу безпечного проведення подій на відповідній території, оскільки саме на них конституційно покладено обов'язок забезпечувати законність і правопорядок та додержання прав і свобод громадян, а спеціальні законодавчі норми конкретизують, що місцева державна адміністрація в межах своєї компетенції організовує заходи з охорони громадської безпеки і порядку та протидії злочинності, а також здійснює дії, пов'язані з підтриманням громадської безпеки і порядку у випадках надзвичайних подій і, що важливо, уповноважена особа повинна погоджувати проект плану проведення потенційно небезпечних заходів в умовах присутності цивільного населення за участю силових формувань з метою недопущення надзвичайних ситуацій. У свою чергу, виконавчі органи сільських, селищних і міських рад у блоці делегованих повноважень мають інструменти реагування на ризики для правопорядку та безпеки, зокрема щодо вжиття необхідних заходів у разі надзвичайних ситуацій для забезпечення державної й громадської безпеки і порядку та захисту життя і здоров'я людей, а їх ресурсна

роль у контексті масових заходів підсилюється компетенцією у сфері цивільного захисту, що прямо впливає з повноважень місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування у цій сфері.[10] Отже, ми можемо визначити, що саме на територіальному рівні зосереджується узгодження дій із територіальними підрозділами поліції включно з інституційною взаємодією з органами місцевого самоврядування, прийняття локальних організаційно-розпорядчих рішень щодо маршрутів підходів або під'їздів, тимчасового обмеження руху, використання комунальної інфраструктури, інформаційного інформування населення, а також забезпечення матеріально-технічних передумов превенції, без яких діяльність суб'єктів охорони порядку під час масових заходів об'єктивно втрачає ефективність.

Крім того, на нашу думку, істотне значення в системі суб'єктів забезпечення громадського порядку під час масових заходів має недержавний, тобто громадський, сегмент, який представлений громадськими формуваннями з охорони громадського порядку і державного кордону, а також громадянами та громадськими об'єднаннями. Правову основу їх участі становить спеціальний Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону»[11], який закріплює можливість залучення громадян до охоронної діяльності у взаємодії з уповноваженими органами та визначає організаційні форми такого сприяння. В умовах масових заходів це проявляється, зокрема, у превентивній присутності, допомозі в інформуванні населення, підтриманні громадської дисципліни, повідомленні про ризики та правопорушення, участі в окремих спільних заходах із запобігання порушенням порядку виключно в межах компетенції та способами, що не підміняють державні владні повноваження і не порушують прав людини. Водночас залучення громадськості має узгоджуватися з конституційними гарантіями свободи мирних зібрань, а саме громадяни мають право збиратися мирно, а обмеження цього права допускається лише судом і лише з підстав, визначених законом, що зобов'язує організувати охорону порядку так, аби одночасно

гарантувати реалізацію прав учасників та мінімізувати ризики для публічної безпеки. Таким чином, участь громадських формувань і громадян у забезпеченні порядку під час масових заходів доцільно розглядати як важливий допоміжний ресурс системи публічної безпеки, ефективність якого залежить від правової визначеності ролей, належної координації з уповноваженими органами та орієнтації на превенцію і комунікацію.

Також у системі суб'єктів забезпечення громадського порядку під час масових заходів доцільно виокремлювати групу інших учасників безпекового процесу, до якої належать організатори та учасники заходів, а також суб'єкти охоронної діяльності, що на професійній основі надають охоронні послуги в межах закону. Організатор масового заходу, хоча і не наділяється владними правоохоронними повноваженнями, фактично виступає первинним носієм організаційної відповідальності за належну підготовку події, за визначення формату і місця проведення масового заходу, забезпечення організаційно-технічних умов безпеки, комунікацію з уповноваженими органами та інформування учасників щодо правил поведінки і пропускних процедур тощо. В свою чергу, суб'єкти охоронної діяльності можуть залучатися для виконання окремих функцій охоронного характеру, однак їх діяльність має допоміжний характер і не може підміняти компетенцію державних органів у частині застосування заходів примусу, припинення правопорушень та реалізації поліцейських повноважень, що обумовлює необхідність чіткого розмежування ролей і процедур взаємодії між організатором, охороною та правоохоронними підрозділами. [12] Особливої специфіки цей сегмент набуває під час масових заходів спортивного характеру як різновиду масових подій, оскільки додаткові вимоги до безпеки зумовлюються, з одного боку, підвищеною ризикогенністю поведінки натовпу, а з іншого особливостями функціонування спортивної інфраструктури, що об'єктивно потребує завчасного планування та чіткої координації дій усіх залучених учасників, при цьому практика підтверджує, що результативність участі організаторів, професійної охорони та інших залучених осіб

визначається насамперед правовою визначеністю їх обов'язків, належним рівнем організаційної дисципліни та інтегрованістю їхніх дій у загальний механізм публічного адміністрування громадської безпеки.

Таким чином, забезпечення публічної безпеки і порядку під час масових заходів постає як результат узгодженої, комплементарної діяльності різнорівневих суб'єктів від нормотворення та урядової координації до безпосереднього превентивного й охоронного реагування правоохоронних органів, організаційної підтримки з боку місцевої влади та належної підготовки заходу його ініціаторами. Водночас особливого значення в системі окремих суб'єктів забезпечення громадського порядку набуває громадськість як партнер державних інституцій, адже, як слушно зазначає О. В. Крижановська, залучення громадян і громадських об'єднань до підтримання публічної безпеки та порядку є об'єктивно потрібним і для держави, і для громадянського суспільства, оскільки відповідає суспільному запиту на реальну участь громади у формуванні безпечного публічного середовища; у цьому контексті взаємодія поліції з громадськими формуваннями та іншими об'єднаннями громадян виступає не лише організаційним ресурсом, що підсилює спроможність уповноважених органів реалізовувати превентивні та охоронні функції, а й вагомим соціальним чинником довіри.[13] Отже, можна констатувати наявність широкого кола суб'єктів, яким законодавець і підзаконні акти делегують як спеціальні, так і частково тотожні повноваження у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку під час масових заходів, причому це зумовлено комплексним характером загроз і потребою поєднання управлінсько-координаційних, превентивних, охоронних та юрисдикційних функцій на різних рівнях публічної влади за участю інститутів громадянського суспільства.

При цьому розширення кола суб'єктів і надання їм схожих повноважень не повинно означати дублювання діяльності, оскільки у правовій площині воно покликане забезпечувати цілісність і безперервність безпекових заходів і створювати підстави для практично узгодженої взаємодії державних інституцій із громадськістю на партнерських засадах, що відповідає сучасним підходам до гарантування безпеки в публічному просторі.

Висновки. Отже, за результатами нашого наукового дослідження ми можемо визначити, що забезпечення громадського порядку під час масових заходів доцільно розглядати як комплексний результат застосування методів публічного адміністрування, в межах яких поєднуються нормативно-правові регулятори, організаційно-управлінські рішення, інформаційно-комунікативні практики та контрольні механізми, а їх правомірність і змістовна спрямованість мають узгоджуватися з конституційними гарантіями свободи мирних зібрань і допустимістю обмежень лише у встановлених законом випадках. При цьому багатосуб'єктність охорони порядку, перехресність окремих повноважень і різні організаційні стандарти взаємодії самі по собі не є перевагою, якщо вони не підкріплені належною координацією, процедурною визначеністю та розподілом відповідальності на всіх етапах підготовки й проведення події.

Отже, результативність охорони громадського порядку під час масових заходів визначається не кількістю залучених суб'єктів, а узгодженістю застосовуваних методів і чіткістю компетенцій, якісною підготовкою та координацією, правовою визначеністю процедур, комунікацією з організаторами й учасниками, безперервним моніторингом ризиків та контролем законності заходів реагування для підтримки належного балансу між гарантуванням прав учасників і вимогами публічної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тацій В. Я., Битяк Ю. П., Грошовий Ю. М. Основи конституційного ладу України : монографія. Харків : Право, 2008. 256 с.
2. Ульянов О.І., Ніколаєв О.Т., Бахчеван Є.Ф. Запровадження скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів. Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика № 1 (1) 2021. С. 123-131 URL: <https://policeystika.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/14.-ulyanov-nikola%D1%94v-bahchevan.pdf>

3. Березан В. М. Адміністративно-правове забезпечення охорони громадського порядку та громадської безпеки під час проведення масових заходів. Дисс....канд.юр.наук за спец. 12:00:07.Київ.2014 274 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0414U001631>
4. Йосипів Ю.Р., Туз Н.Д., Синенький В.М., Курляк М.Д. Забезпечення публічного порядку та безпеки під час мирних зібрань громадян (скандинавська модель): навч. Посібник. Львів, 2019. 96 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2740/1/scand%20model.pdf>
5. Struniawski J. Crowd Management During Mass Events. Zeszyty Naukowe SGSP, 2024. № 89 з. 27-38. URL: <https://zeszytynaukowe-sgsp.pl/article/01.3001.0054.3100/en>
6. Заросило В. В. Адміністративно-правове забезпечення проведення масових заходів в Україні. Дисс... канд.юр.наук за спец. 12:00:07. Київ. 2019.140 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0417U002097>
7. Сенчук І.Є. Адміністративно-правові засади охорони громадського порядку під час проведення в Україні фінальної частини Євро-2012 з футболу» Автореф. Дис.... канд. юрид. Наук з спец. 12:00:07. Харків. 2012. 22с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/16788/1/Senchuk-2012.pdf>
8. Захарченко А.М., Бобкова А.Г. Організаційно-правові засади взаємодії органів Національної поліції з органами місцевого самоврядування щодо забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів. Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика. 2024. № 1(9) с. 21-27 DOI <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-1-9-5>
9. Шерстюк Г. М. Захист цивільних прав фізичних осіб в адміністративному судочинстві України. Дисс....канд.юр.наук за спец. 12.00. 07. Київ, 2021. 375 с.
10. Корнієнко М.В. Управління силами та засобами органів внутрішніх справ при ускладненні оперативної обстановки в сфері охорони громадського порядку: Дис. ... канд. юрид. наук. За спец.12:00:07. Харків. 2000. 21 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0401U000130>
11. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону. Закон України від 22.06.2000 № 1835-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text>
12. Корнієнко М.В. Адміністративно-правові основи взаємодії територіальних підрозділів Національної поліції та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 1. С. 379–384. URL: http://lsej.org.ua/1_2022/96.pdf
13. Крижановська О. В. Форми реалізації взаємодії Національної поліції з органами публічної влади у сфері забезпечення правопорядку. Право та державне управління. 2020 р., № 1, том 1. С. 77-84. URL: http://pdu-journal.kpu. zp.ua/ archive/ 1_2020/tom_1/14.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 20.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Яремчук А. А.,аспірант кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін

Київського університету інтелектуальної власності та права

ORCID: 0009-0006-1718-2877

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розкрито поняття та зміст правового регулювання проходження військової служби в Україні крізь поєднання теоретико-правового та нормативного підходів. Показано багатозначність категорійного визначення терміну «служба» та обґрунтовано доцільність його комплексного розуміння. Що передбачає перебування особи на мілітарних посадах в Збройних силах, інших силах безпеки оборони України. Щодо виконання військового обов'язку у різні формах (за контрактом, мобілізацією), що відображає публічно-правову природу відповідних відносин і зв'язок із конституційним обов'язком захисту держави. Висвітлено загальні засади правового регулювання суспільних відносин як упорядкування поведінки учасників за допомогою юридичних засобів, наголошено на його системності, формальній визначеності, забезпеченості державним примусом та стадійності, що охоплює формування нормативної основи, виникнення суб'єктивних прав і обов'язків та їх реалізацію. Акцентовано на розмежуванні нормативного й індивідуального правового регулювання, а також на ролі дозволяння, зобов'язування і заборони як способів встановлення меж правомірної поведінки. Обґрунтовано розуміння військової служби як державної служби особливого характеру та професійної діяльності придатних за станом здоров'я і віком осіб, пов'язаної з обороною країни, її незалежності та територіальної цілісності, із визначенням особливостей правового статусу осіб, які проходять службу. Узагальнено зміст військового обов'язку як комплексу взаємопов'язаних стадій і станів, що включає підготовку до служби, військовий облік, прийняття або призов, безпосереднє проходження служби, перебування в запасі та участь у резерві. Відображено різноманітність форм проходження служби, зумовлених добровільністю або обов'язковістю, а також диференціацію видів служби залежно від умов мирного часу, мобілізації, особливого періоду та воєнного стану. Окрему увагу приділено організаційно-правовим аспектам, пов'язаним із документальним оформленням служби, управлінням особовим складом, медичними оглядами, підготовкою та виконанням визначених вимог. Підкреслено значення зарахування часу служби до різних видів стажу як елемента соціально-правових гарантій.

Ключові слова: *військова служба, військовий обов'язок, воєнний стан, державна служба, конституційний обов'язок, мобілізація, оборона держави, особливий період, правовий статус, правове регулювання, резерв, стаж служби, суспільні відносини.*

Yaremchuk A. A. Concept and content of legal regulation of military service in Ukraine

Abstract. The article reveals the concept and content of the legal regulation of military service in Ukraine through a combination of theoretical-legal and normative approaches. The multiplicity of meanings of the categorical definition of the term "service" is demonstrated, and the expediency of its comprehensive understanding is substantiated. This understanding presupposes a person's holding of military positions in the Armed Forces and other security and defense forces of Ukraine, as well as the performance of military duty in various forms (by contract, through mobilization), which reflects the public-law nature of the relevant relations and their connection with the constitutional duty to defend the state. The general principles of legal regulation of social relations are highlighted as the ordering of participants' behavior through legal means, with emphasis on its systemic character, formal certainty, enforcement by state coercion, and staged nature, encompassing the formation of the normative framework, the emergence of subjective rights and obligations, and their implementation. Attention is focused on the distinction between normative and individual legal regulation, as

well as on the role of permission, obligation, and prohibition as methods for establishing the boundaries of lawful behavior. The understanding of military service as a form of state service of a special nature and as professional activity of persons fit by health and age is substantiated, being connected with the defense of the country, its independence, and territorial integrity, with identification of the specific features of the legal status of persons undergoing such service. The content of military duty is generalized as a set of interrelated stages and conditions, including preparation for service, military registration, enlistment or conscription, direct performance of service, placement in the reserve, and participation in the reserve forces. The diversity of forms of military service is reflected, conditioned by voluntariness or obligatoriness, as well as the differentiation of types of service depending on peacetime conditions, mobilization, the special period, and martial law. Particular attention is paid to organizational and legal aspects related to the documentary formalization of service, personnel management, medical examinations, training, and fulfillment of established requirements. The importance of counting periods of service toward various types of service record is emphasized as an element of social and legal guarantees.

Key words: *constitutional duty, defense of the state, legal regulation, legal status, martial law, military duty, military service, mobilization, reserve, service record, social relations, special period, state service.*

Постановка проблеми. Поняття та зміст правового регулювання проходження військової служби займають особливе місце у системі публічно-правових відносин, пов'язаних із забезпеченням оборони держави. Військова служба виступає формою реалізації конституційного обов'язку громадян та водночас різновидом державної служби особливого характеру. Її правове оформлення поєднує мовні, доктринальні та нормативні підходи, що зумовлює складність і багатозначність відповідної категорії. Багатозначність поняття «служба» у правовій площині потребує чіткого розмежування загальносоціальних і публічно-правових аспектів. У правовому контексті служба набуває значення впорядкованої діяльності, пов'язаної з виконанням визначених державою функцій. Саме через призму служби як перебування в армії та виконання військового обов'язку розкривається публічно-правова природа відповідних відносин.

Проблематика правового регулювання проходження військової служби пов'язана з динамічними змінами суспільних відносин у сфері оборони та безпеки. Часті трансформації нормативного масиву, спрямовані на реагування на нові виклики, створюють ризики фрагментарності й внутрішньої неузгодженості регулювання. Ускладнюється забезпечення стабільності правового статусу осіб, які проходять службу, та передбачуваності їхніх прав і обов'язків. Особливої уваги потребує поєднання імперативних приписів із гарантіями прав людини в умовах виконання військового обов'язку. Наявність різних форм

і видів служби обумовлює складність їх правового впорядкування. Додаткові труднощі виникають у зв'язку з дією особливих правових режимів, що впливають на обсяг прав та свобод.

Актуальність теми визначається зростанням ролі військової служби у забезпеченні суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки держави. Умови мобілізації, особливого періоду та воєнного стану істотно посилюють значення чіткого і збалансованого правового регулювання. Від його якості залежить ефективність виконання завдань оборони та рівень правової захищеності осіб, залучених до служби. Сучасні виклики вимагають узгодження публічних інтересів держави з приватними інтересами громадян. Правове регулювання має забезпечувати не лише обов'язковість виконання військового обов'язку, а й стабільність соціально-правових гарантій. Особливого значення набуває передбачуваність правового статусу військовослужбовців у змінних умовах правового режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі проблематика принципів правового регулювання проходження військової служби та військового обов'язку розкривається крізь призму конституційних засад, адміністративно-правових підходів, гарантування прав і свобод та особливостей правових режимів. зокрема: В. Воловик, І. Іщенко, Л. Малюга, С. Петков, І. Піскун, О. Приходько, І. Проць, І. Проця, Ю. Рега, М. Савчин, Р. Скриньковський, Р. Чунакова та ін. Узагальнення цих

напрацювань засвідчує потребу подальшого доктринального уточнення змісту принципів законності, правової визначеності, рівності, пропорційності та демократичного контролю, а також їх практичної реалізації у рішеннях публічної влади з урахуванням специфіки статусу військовослужбовців і вимог оборони держави.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі наукових доктрин, вітчизняного законодавства розкрити поняття та зміст правового регулювання проходження військової служби в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно із тлумаченням словника української мови поняття «служба» має багатозначний характер і охоплює як дію та обов'язок служити, так і форму праці, місце виконання професійних функцій, перебування на військовій службі, окремі організаційні галузі чи установи, а також релігійне богослужіння. Семантична структура цього іменника поєднує індивідуально-трудоий, інституційний, військово-публічний і духовний виміри, що свідчить про його універсальність у мовній системі та здатність відображати різні соціальні ролі й форми організованої діяльності людини. Узагальнююче значення слова «служба» пов'язується з виконанням визначених функцій або обов'язків у межах певного статусу, що зумовлює його широке застосування як у побутовому, так і в правовому, публічно-адміністративному та культурному дискурсі [1]. В контексті нашого наукового аналізу більш доречним є тлумачення поняття «служба» як перебування в армії та відбування військового обов'язку, оскільки саме воно безпосередньо відображає публічно-правову природу відповідних правовідносин. Це значення акцентує увагу на виконанні громадянином встановленого законом конституційного обов'язку із захисту держави та проходження служби у складі Збройних Сил України або інших військових формувань.

В теорії вітчизняного права послідовно розкривається сутність правового регулювання суспільних відносин як упорядкування поведінки учасників за допомогою юридичних засобів, визначаючи його об'єкт, пред-

мет і межі. Акцентується, що не всі суспільні відносини підлягають правовому регулюванню, а лише ті, які мають соціальну значущість, стабільність і потребують зовнішнього, зокрема правового, контролю. Розкривається системний характер правового регулювання, його забезпеченість державним примусом та формально визначений порядок створення, оновлення і застосування норм права. Значну увагу приділено обов'язковим стадіям правового регулювання, серед яких формування нормативної основи, виникнення суб'єктивних прав і обов'язків та їх реалізація. Послідовно розмежовується нормативне й індивідуальне правове регулювання, підкреслюючи їх різну спрямованість, часовий горизонт дії та коло адресатів. Окремо висвітлюються способи правового регулювання через юридичне дозволяння, зобов'язування і заборону, які визначають характер і межі правомірної поведінки суб'єктів [2, С. 134-143].

Військова служба згідно із Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначається як державна служба особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних за станом здоров'я і віком осіб, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Вона може проходитися добровільно (за контрактом), а також за направленням або за призовом, а особи, які її проходять, набувають статусу військовослужбовців. Закон підкреслює публічно-службовий вимір військової служби через правило про зарахування часу служби до страхового стажу та стажу роботи, зокрема за спеціальністю і державної служби. Також установлюються види військової служби (зокрема базова, під час мобілізації, контрактна, навчання курсантів тощо) та зазначається, що порядок її проходження, а також права й обов'язки військовослужбовців визначаються законодавством і підзаконними актами [3].

Отже, поняття «служба» у правовому та мовному розумінні є багатозначним і охоплює як виконання обов'язку та форму професійної діяльності, так і інституційні, військово-публічні та духовні виміри організованої діяльності людини. У межах правового аналізу найбільш релевантним є розуміння

служби як перебування в армії та виконання військового обов'язку, оскільки саме воно відображає публічно-правову природу відповідних відносин і зв'язок із конституційним обов'язком захисту держави. Правове впорядкування таких відносин ґрунтується на загальних засадах правового регулювання, яке спрямоване на організацію соціально значущої поведінки за допомогою юридичних засобів і забезпечується державним примусом. Воно має системний характер, включає формування нормативних приписів, виникнення прав і обов'язків та їх реалізацію, а також передбачає використання дозволів, зобов'язань і заборон.

І. Піскун та Р. Чунакова проаналізували сучасний стан адміністративно-правового регулювання окремих питань проходження військової служби в Україні в контексті реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. Підкреслюється, що базовим нормативним орієнтиром у цій сфері є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», який зазнав великої кількості змін, що одночасно спрямовані на реагування на актуальні виклики та створюють ризики розбалансування регулювання. Військова служба розкривається як конституційний обов'язок громадян України щодо забезпечення оборони держави, захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, а також як сфера професійної діяльності осіб, які проходять службу. Також наголошено, що відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військова служба є державною службою особливого характеру, а час її проходження зараховується до страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю та стажу державної служби. Значну увагу приділено новелам 2024 року, зокрема запровадженню базової військової служби (замість строкової) та встановленню нових строків її проходження залежно від умов мирного часу, особливого періоду та воєнного стану [4].

І. Проця, Р. Скриньковський та С. Петков на підставі комплексного аналізу розглянуто інститут військового обов'язку в системі права України та обґрунтовано його актуальність у контексті збройної агресії. Підкреслюється,

що категорії «військовий обов'язок» і «конституційний обов'язок захисту Вітчизни» не є тотожними, але перебувають у системній єдності: військовий обов'язок повністю охоплюється змістом конституційного обов'язку, хоча останній не вичерпується лише ним. Військовий обов'язок визначено як встановлені Конституцією вид і міра необхідної та належної поведінки громадянина України щодо захисту Вітчизни у формі несення військової служби з виконанням вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» задля забезпечення конституційних цінностей. Поняття військової служби розкривається як форма виконання військового обов'язку, через яку громадяни на рівних засадах залучаються до виконання функції оборони як особливого виду державної служби [5].

Ю. Рега та Л. Малюга узагальнили специфіку правового регулювання прийняття на військову службу за контрактом у Службу безпеки України, з акцентом на умови воєнного стану та кадрові потреби сектору безпеки і оборони. Автори визначають, що прийняття на контрактну військову службу в СБУ є складним багаторівневим правовим процесом, який ґрунтується на загальнодержавному законодавстві, указах Президента України та внутрішньовідомчих нормативних актах СБУ. Поняття військової служби розкрито через положення Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», за яким вона є державною службою особливого характеру та полягає у професійній діяльності, пов'язаній з обороною України, її незалежності й територіальної цілісності, а проходження служби може здійснюватися, зокрема, у добровільному порядку (за контрактом). Контракт охарактеризовано як первинне юридичне джерело формування правового статусу військовослужбовця СБУ, що охоплює його права, обов'язки, обмеження та гарантії соціального забезпечення, і водночас як підставу для видання наказу про прийняття на службу. Відзначено специфіку СБУ щодо відсутності випробувального строку при прийнятті на військову службу за контрактом, що пояснюється комплексною системою добору, включно з медичним оглядом, спеціальною

підготовкою та внутрішньовідомчим оцінюванням [6].

С. Іщенко проаналізували поняття й ознаки адміністративно-правового статусу військовослужбовця Збройних Сил України та обґрунтовано актуальність такого аналізу для відмежування цього статусу від інших категорій осіб і видів правового статусу. Послідовно з'ясовується зміст категорій «статус», «правовий статус», «адміністративно-правовий статус» і «військовослужбовець», підкреслюючи багатoelementність правового статусу та наявність різних підходів до визначення адміністративно-правового статусу (вузького, класичного і широкого). Наведено доктринальні позиції щодо особливостей правового статусу військовослужбовців (зокрема обмеження політичної діяльності, свободи пересування, залежність обсягу прав від посади і звання, особливий порядок відповідальності) та показано, що виконання обов'язків військової служби поєднує обмеження прав із наданням додаткових гарантій і пільг. Структуру адміністративно-правового статусу військовослужбовця автор подає через елементи обов'язків, прав (у тому числі правообов'язків), гарантій їх реалізації та юридичної відповідальності, додатково акцентуючи на необхідності врахування обмежень і заборон під час військової служби [7].

Отже, поняття та зміст правового регулювання проходження військової служби розкриваються крізь призму реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни та спираються на базовий законодавчий акт, який зазнав значної кількості змін у відповідь на актуальні виклики, що водночас створює ризики фрагментарності й розбалансування регулювання. Військова служба визначається як форма виконання військового обов'язку та як державна служба особливого характеру, що поєднує обов'язок забезпечення оборони, захисту суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності держави з професійною діяльністю осіб, які її проходять. Зміст військового обов'язку трактується як встановлені Конституцією вид і міра необхідної та належної поведінки громадянина щодо захисту Вітчизни, що реалізується через несення військової служби з виконанням

визначених законом вимог. Підкреслюється системна єдність військового обов'язку з конституційним обов'язком захисту Вітчизни за відсутності їх повної тотожності, а також необхідність дотримання балансу між публічними інтересами оборони держави та приватними інтересами громадян.

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає правове регулювання відносин між державою і громадянами України щодо виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни та встановлює загальні засади проходження військової служби. Військовий обов'язок у Законі окреслено як комплекс взаємопов'язаних дій і станів, що охоплює підготовку громадян до військової служби, взяття на військовий облік, прийняття (за контрактом) і призов (направлення) на військову службу, проходження військової служби, виконання обов'язку в запасі, службу у військовому резерві та дотримання правил військового обліку. Закон розмежовує категорії осіб щодо військового обов'язку (допризовники, призовники, військовослужбовці, військовозобов'язані, резервісти) та передбачає оформлення і видачу військово-облікового документа як документа, що визначає належність особи до виконання військового обов'язку. Проходження військової служби визначено як державну службу особливого характеру і як професійну діяльність придатних осіб, пов'язану з обороною України, при цьому час служби зараховується до страхового стажу, стажу роботи, стажу за спеціальністю та стажу державної служби. Закон встановлює, що проходження військової служби здійснюється у добровільному порядку (за контрактом), за направленням або за призовом, а також визначає види військової служби (зокрема базову військову службу, службу за призовом під час мобілізації та на особливий період, службу за контрактом різних категорій, службу (навчання) курсантів, службу офіцерів та призов резервістів в особливий період) [8].

Закон України «Про оборону України» встановлює засади оборони України та визначає повноваження органів державної влади, основні функції і завдання органів військового управління, місцевих державних

адміністрацій і органів місцевого самоврядування, а також обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб і права та обов'язки громадян України у сфері оборони. У ньому через визначення термінів розкрито зміст оборони України як сукупності політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, інформаційних, правових та організаційних заходів держави щодо підготовки до збройного захисту і захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Закон фіксує ключові правові категорії, зокрема «збройна агресія», «особливий період», «воєнний стан», «військове формування», «військове командування» та «органи військового управління», окреслюючи їх зміст і межі застосування. Основи оборони України пов'язуються з готовністю і здатністю органів державної влади, складових сектору безпеки і оборони, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту та національної економіки до переведення з мирного на воєнний стан і до відсічі збройній агресії, а також із готовністю населення і території держави до оборони. Для організації оборони держави Закон передбачає затвердження Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України структури плану оборони України, плану оборони України та військово-адміністративного поділу території, а порядок розроблення плану оборони України визначається Кабінетом Міністрів України. У частині, що стосується проходження військової служби [9].

Указ Президента України 10 грудня 2008 року № 1153 затверджує Положення, яким визначається порядок проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України та врегульовуються питання, пов'язані з виконанням військового обов'язку в запасі. Положення поширюється також на відносини, що виникають у зв'язку з проходженням кадрової військової служби особами офіцерського складу до їх переходу на військову службу за контрактом або звільнення. У ньому закріплено, що військова служба проходиться в добровільному порядку (зокрема за контрактом курсантів, осіб рядового, сержантського і старшинського складу та офіцерського складу) або за при-

зовом (строкова служба, служба за призовом під час мобілізації на особливий період, служба за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, а також служба за призовом осіб офіцерського складу). Передбачено обов'язковий медичний огляд кандидатів у порядку, що затверджується Міністерством оборони України за погодженням із центральним органом виконавчої влади в галузі охорони здоров'я, а також складання Військової присяги у порядку, визначеному Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України. Встановлюється, що статус військовослужбовця підтверджується документом, форма і порядок видачі якого визначаються Міністерством оборони України, а початок і закінчення служби, строки та граничний вік перебування на ній визначаються Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». Положення деталізує оформлення правових відносин під час проходження служби письмовими наказами по особовому складу та по стройовій частині (зокрема щодо призначення на посади, переміщення, звільнення, залишення понад граничний вік, направлення за кордон, укладення і припинення контракту, продовження чи призупинення його дії), визначаючи коло посадових осіб, уповноважених видавати такі накази, а порядок їх підготовки встановлюється Міністерством оборони України [10].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, а також правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій і органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, одночасно закріплюючи гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Воєнний стан у Законі характеризується як особливий правовий режим, що запроваджується у разі збройної агресії чи загрози нападу і передбачає надання уповноваженим суб'єктам спеціальних повноважень для відвернення загроз, відсічі агресії та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод із визначенням строку їх дії. Правовою

основою введення воєнного стану визначено Конституцію України, цей Закон та указ Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України і набирає чинності одночасно з відповідним законом [11].

Узагальнюючи слід підкреслити, що правове регулювання проходження військової служби охоплює систему норм, що визначають взаємовідносини між державою і громадянами з приводу виконання конституційного обов'язку щодо захисту держави та організації професійної діяльності у сфері оборони. Зміст такого регулювання включає встановлення військового обов'язку як сукупності взаємопов'язаних стадій і станів, починаючи з підготовки і військового обліку та завершуючи проходженням служби, перебуванням у запасі й резерві. Військова служба розглядається як особливий вид державної служби, що поєднує публічно-правовий характер із професійною діяльністю осіб, придатних за станом здоров'я та іншими вимогами, із зарахуванням часу служби до відповідних видів стажу. Регулювання передбачає різні форми і способи проходження служби, зокрема добровільні та примусові, а також диференціацію її видів залежно від умов мирного часу, мобілізації та особливого періоду. Важливою складовою є визначення повноважень військового командування і спеціально утворених органів, які забезпечують організацію служби, управління особовим складом і виконання завдань оборони, у тому числі в умовах воєнного стану.

Висновки. Отже, поняття служби у мовному та правовому вимірі характеризується багатозначністю і охоплює як виконання обов'язку, так і форму професійної діяльності та інституційно організовану сферу суспільних відносин. У публічно-правовому контексті найбільш релевантним є розуміння служби як перебування в армії та виконання встановленого державою обов'язку щодо захисту країни. Таке тлумачення відображає зв'язок служби з конституційними цінностями, суверенітетом і територіальною цілісністю. Правове регулювання у цій сфері спрямоване

на впорядкування соціально значущих відносин, які потребують чіткого нормативного визначення та зовнішнього контролю. Воно має системний характер і забезпечується обов'язковістю правових приписів та можливістю державного примусу.

Проходження військової служби розглядається як особливий різновид державної служби, що поєднує публічно-правовий обов'язок із професійною діяльністю у сфері оборони. Зміст такого регулювання включає підготовку до служби, облік, прийняття або призов, безпосереднє проходження служби, а також перебування у запасі та резерві. Особи, які проходять службу, набувають спеціального правового статусу, що супроводжується як обмеженнями прав, так і наданням додаткових гарантій. Регулювання передбачає різні форми служби, зумовлені добровільністю або обов'язковістю, а також диференціацію її видів залежно від умов мирного часу, мобілізації чи особливого періоду. Важливим елементом є закріплення порядків організації служби, управління особовим складом і документального оформлення відповідних правовідносин. Час проходження служби інтегрується у загальну систему соціально-правових гарантій через зарахування до різних видів стажу.

Отже, правове регулювання проходження військової служби постає як цілісна система норм, спрямованих на реалізацію конституційного обов'язку захисту держави. Воно поєднує доктринальне та нормативне розуміння служби як обов'язку і професійної діяльності публічного характеру. Зміст цього регулювання охоплює всі ключові етапи залучення особи до служби та виконання нею відповідних функцій. Особливе значення має баланс між публічними інтересами оборони і приватними інтересами громадян. Регулювання забезпечує стабільність і передбачуваність правового статусу осіб, залучених до служби, навіть в умовах особливих правових режимів. Воно адаптується до суспільних і безпекових викликів, зберігаючи базові правові орієнтири.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Служба. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Електронна версія. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=служба>
2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків. Право, 2015. – 368 с.
3. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 № 2232-XII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2232-12>
4. Піскун І. І., Чунаков Р. В. Проблемні питання проходження військової служби в контексті реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. Юридичний вісник. 2024. № 4 (73). С. 129–137.
5. Проць І. М., Скриньковський Р. М., Петков С. В. Інститут військового обов'язку у системі права України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2025. Вип. 88: ч. 3. С. 28–34. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.4>
6. Рега Ю. О., Малюга Л. Ю. Правове регулювання прийняття на військову службу за контрактом в Службу безпеки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2025. Вип. 90: ч. 2. С. 423–430. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.59>
7. Іщенко С. О. Поняття й ознаки адміністративно-правового статусу військовослужбовця Збройних Сил України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2019. № 37. С. 73–76. ISSN 2307-1745.
8. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 № 2232-XII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2232-12>
9. Про оборону України : Закон України від 06 грудня 1991 № 1932-XII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12>
10. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України; Положення, Форма типового документа, Зразок від 10 грудня 2008 № 1153/2008. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1153/2008>
11. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 № 389-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19>

Дата першого надходження статті до видання: 22.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.42>

Гагач В. А.,

кандидат юридичних наук, старший дослідник, докторант

Науково-дослідного інституту публічного права

ORCID: 0009-0000-7933-0712

**ОСОБЛИВОСТІ СЛІДОВОЇ КАРТИНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ**

Анотація. Метою статті є дослідження наукових засад і прикладних особливостей слідової картини кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів. Статтю присвячено дослідженню особливостей слідової картини кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, що ураховує сучасні тенденції розвитку документообігу, цифровізації економічних процесів та трансформації способів злочинної діяльності. У статті автором обґрунтовується, що документ у паперовій або електронній формі виступає основним носієм слідової інформації у зазначеній категорії кримінальних правопорушень. Проаналізовано підходи вітчизняних науковців до розуміння слідової картини підробки документів, зокрема щодо ролі матеріальних, ідеальних слідів, що стосуються організаційно-управлінських дій (рішень). Особливу увагу приділено аналізу типових ознак, які виявляються під час дослідження фінансово-господарських, планових, бухгалтерських і розпорядчих документів, а також їх невідповідності між собою та нормативно-правовими актами. У контексті сучасних умов наголошено на зростаючому значенні цифрових слідів, що формуються в інформаційно-комунікаційних системах у процесі створення, обробки, зберігання та використання електронних документів. Автором запропоновано розглядати типову слідову картину кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробкою документів у сфері господарської діяльності, як систему взаємопов'язаних матеріальних, цифрових, та ідеальних слідів. Обґрунтовано, що комплексний аналіз зазначених груп слідів дозволяє встановити спосіб підробки, послідовність злочинних дій, роль кожного з учасників, а також сформулювати обґрунтовані слідчі версії та визначити напрями подальшого розслідування. Зроблено висновок, що типову слідову картину кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів складають такі основні групи слідів: 1) матеріальні сліди, що безпосередньо відображаються на документах у паперовій формі, зокрема сліди підчисток, дописувань, виправлень, переклеювання аркушів, невідповідності реквізитів, підроблені підписи, печатки, штампи, а також сліди використання технічних засобів виготовлення чи копіювання документів; 2) цифрові сліди, що виникають у процесі створення, зберігання, обробки та використання електронних документів і включають метадані файлів, історію змін, лог-файли доступу до інформаційно-комунікаційних систем, електронні підписи, часові мітки, цифрові ідентифікатори та інші технічні відомості, які фіксують факти втручання в електронний документообіг; 3) ідеальні сліди, що зберігаються у пам'яті осіб, причетних до створення, погодження, реєстрації або використання документів, а також свідків, зокрема працівників установ, контролюючих органів, контрагентів, які можуть повідомити про обставини підготовки документа, його невідповідність іншим документам або фактичним господарським операціям.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, господарська діяльність, підробка документів, слідова картина, матеріальні сліди, цифрові сліди, ідеальні сліди, документообіг, електронні документи.

Hahach V. A. Features of the trace pattern in the investigation of economic crimes related to document forgery

Abstract. The purpose of the article is to study the scientific principles and applied features of the trace pattern of criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery. This article is devoted to the study of the features of the trace pattern in criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery, taking into account modern trends in document circulation, the digitalization of economic processes, and the transformation of criminal methods. The author argues that a document, whether in paper or electronic form, serves as the main carrier of trace information in this category of criminal offenses. Approaches of domestic scholars to understanding the trace pattern of document forgery are analyzed, particularly regarding the role of material, ideal, and organizational-administrative traces. Special attention is paid to the analysis of typical indicators revealed during the examination of financial, planning, accounting, and administrative documents, as well as their inconsistencies with one another and with regulatory acts. In the context of modern conditions, the growing importance of digital traces formed in information and communication systems during the creation, processing, storage, and use of electronic documents is emphasized. The author proposes to consider the typical trace pattern of criminal offenses related to document forgery in economic activity as a system of interconnected material, digital, and ideal traces. It is argued that a comprehensive analysis of these groups of traces allows for the identification of the method of forgery, the sequence of criminal actions, the role of each participant, and the formulation of substantiated investigative hypotheses, as well as the determination of directions for further investigation. It was concluded that a typical trace pattern of criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery consists of the following main groups of traces: 1) material traces that are directly reflected on documents in paper form, in particular traces of erasures, additions, corrections, regluing of sheets, inconsistencies of details, forged signatures, seals, stamps, as well as traces of the use of technical means of producing or copying documents; 2) digital traces that arise in the process of creating, storing, processing and using electronic documents and include file metadata, change history, log files of access to information and communication systems, electronic signatures, time stamps, digital identifiers and other technical information that record the facts of interference in electronic document flow; 3) ideal traces stored in the memory of persons involved in the creation, approval, registration or use of documents, as well as witnesses, in particular employees of institutions, regulatory authorities, and counterparties, who can report on the circumstances of the preparation of the document, its inconsistency with other documents or actual business transactions.

Key words: *criminal offenses, economic activity, document forgery, trace pattern, material traces, digital traces, ideal traces, document circulation, electronic documents.*

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку господарських відносин, їх ускладнення та активна інтеграція у міжнародний економічний простір зумовлюють зростання кількості кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підrobкою документів. Такі кримінальні правопорушення характеризуються високим рівнем латентності, складністю способів їх вчинення, а також поєднанням легальних і протиправних механізмів ведення господарської діяльності. Як наслідок – суттєво ускладнюється процес їх виявлення, розкриття та доказування, що вимагає удосконалення криміналістичного забезпечення досудового розслідування.

Особливе значення у цьому контексті має слідова картина кримінального правопорушення, яка відображає сукупність матеріальних та ідеальних слідів, що виникають унаслідок підrobки документів у сфері господарської діяльності. На відміну від загальнокримінальних правопорушень, слідова картина еко-

номічних злочинів здебільшого формується у вигляді документальних, бухгалтерських, фінансових, організаційно-розпорядчих та інших інформаційних відображень, часто розосереджених у часі та просторі, замаскованих під законну діяльність або інтегрованих у складні схеми господарських операцій.

У зв'язку з цим наукове осмислення особливостей слідової картини під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підrobкою документів, є актуальним і необхідним для вдосконалення методики розслідування таких кримінальних правопорушень. Й об'єктивного встановлення обставин кримінального правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем економічної злочинності загалом, та кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підrobкою документів зокрема, присвячені роботи таких учених, як:

О.О. Дудорова, О. С. Бондаренка, В. П. Корж, І. Р. Пашинської, С. С. Трача, С.С. Чернявського, В. Ю. Шепітька, Є. С. Хижняка та інші. Водночас питання слідової картини кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із піддробкою документів не втрачає свою актуальність у зв'язку із сучасними тенденціями розвитку документообігу, цифровізації економічних процесів та трансформації способів вчинення таких кримінальних правопорушень.

Метою статті є дослідження наукових засад і прикладних особливостей слідової картини кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із піддробкою документів.

Виклад основного матеріалу. Підробка документів у сфері господарської діяльності може здійснюватися як шляхом виготовлення повністю фальсифікованих документів, так і через внесення неправдивих відомостей до автентичних документів, їх часткову зміну, підміну реквізитів, використання піддроблених печаток і підписів. Це зумовлює специфіку слідової картини, яка включає не лише традиційні матеріальні та ідеальні сліди, а й цифрові, що потребують комплексного аналізу з використанням криміналістичних, економічних і спеціальних знань.

Типова слідова картина відіграє ключове значення для ретроспективного встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення. Не є винятком і кримінальні правопорушення, вчинені у сфері господарської діяльності з використанням піддроблених документів.

Сукупність слідів, притаманних певній категорії кримінальних правопорушень складають слідову картину або типові сліди. Слідова картина кримінальних правопорушень залежить від способів підготовки, вчинення та приховування протиправних діянь і головним чином відображаються у документах [1, с. 162].

І. В. Смаль, зазначає, що типова слідова картина піддроблення документів характеризується наявністю певних типових слідів. Оскільки підроблення документів є так званым предметним злочином, основним матеріальним слідом вчинення цього злочину буде під-

роблений офіційний документ. Без наявності підробленого документа неможливо встановити факт вчинення підроблення. З документів можна встановити низку обставин, зокрема встановлення фактів, викладених у документах, встановлення способу виготовлення документа, встановлення особи, яка виготовила документ, встановлення факту й способу підроблення документа тощо [2, с. 6].

Крім того, документ в кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності може виступати: предметом кримінального правопорушення (коли посягання спрямоване безпосередньо на його автентичність, зміст чи юридичну силу); засобом вчинення кримінального правопорушення (коли документ використовується для введення в оману контрагентів або державних органів); результатом злочинної діяльності (коли його створення є кінцевою метою підробки з метою отримання незаконних переваг у господарській діяльності).

Як слушно стверджує А. Б. Балонь, сліди, які притаманні певному способу підроблення документів, відображалися, у першу чергу, на самому документі у вигляді різноманітних ознак, притаманних певному способу виготовлення матеріалів і реквізитів документу або змін, що до них вносяться. За цими слідами і можна встановити спосіб підробки та особу, яка її вчинила. Автор поділяє ознаки, які характеризують певний спосіб підробки документа на три групи: ознаки способу виготовлення документа; ознаки способу підроблення документа, ознаки внесення завідомо неправдивої інформації в документ [3, с. 118].

В контексті нашого дослідження розглядувана концепція дозволяє розглядати слідову картину підробки документів як складну багаторівневу систему матеріальних та ідеальних слідів, що формується на всіх етапах злочинної діяльності – від виготовлення або використання бланків до внесення змін у зміст документа та його подальшого обігу в сфері господарської діяльності. Ознаки способу виготовлення документа відображають технічні та технологічні характеристики застосованих матеріалів і засобів (папір, фарба, друкарські пристрої, засоби

копіювання тощо), що має принципове значення для встановлення способу створення документа, його автентичності та можливого місця виготовлення.

Ознаки способу підроблення документа, у свою чергу, характеризують конкретні прийоми злочинного впливу на документ (підчистка, дописування, травлення, монтаж, заміна аркушів, використання підроблених реквізитів), які формують типові сліди у вигляді порушення структури паперу, невідповідності шрифтів, розбіжностей у відтисках печаток і підписах. Виявлення та аналіз таких слідів дозволяє не лише ідентифікувати спосіб підробки, а й відтворити послідовність дій правопорушника, що є важливим для побудови слідчих версій.

Окрему криміналістичну значущість мають ознаки внесення завідомо неправдивої інформації до документа, які проявляються у невідповідності змісту документа фактичним господарським операціям, порушенні логіки та хронології подій, розбіжностях між первинними та зведеними обліковими документами. Такі сліди виходять за межі суто матеріальних ознак і формують інформаційну складову слідової картини, що потребує комплексного аналізу документів, фінансово-господарських операцій та показань учасників провадження.

Таким чином, основним носієм слідової інформації у кримінальних правопорушеннях у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, виступає документ як матеріальний або електронний об'єкт, у якому відображається механізм злочинної діяльності, спосіб виготовлення чи зміни його реквізитів, а також інтелектуальні та матеріальні сліди дій особи, що вчинила підробку. Саме документ акумулює комплекс криміналістично значущих ознак, які дозволяють встановити характер підроблення, умови його здійснення, коло причетних осіб та зв'язок із конкретними господарськими операціями.

Щодо класифікації документів у розглядуваній сфері, то в науці відсутня єдність підходів до цього питання. Для прикладу С. В. Князев виділяє наступні групи, які можуть виступати слідами вчинення кримінальних правопорушень, зокрема і в сфері господарської діяльності: 1) документи, що

визначають організаційно-правовий статус суб'єктів задіяних до бюджетної сфери: а) установчі документи; б) реєстраційні документи; в) дозвільні документи; 2) нормативні документи суб'єктів бюджетного процесу; 3) документи бухгалтерського обліку, зокрема документи первинного обліку, зведеного обліку та документи фінансової звітності; 4) документи, що відображають договірні відносини між суб'єктами: а) документи про виконання робіт, купівлю-продаж товарів, надання послуг; б) документи, що підтверджують виконання договірних зобов'язань; в) документи, що підтверджують відповідність угоди вимогам закону; д) документи, що можуть бути використані для обґрунтування позовної вимоги про визнання угоди недійсною [4, с. 369-370].

Л. І. Аркуша в контексті дослідження кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері господарської діяльності виділяє такі види документів: документи, що ідентифікують вид господарської діяльності; документи, що підтверджують джерела фінансування господарської діяльності, в якій вчинено кримінальне правопорушення; документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності; документи, що засвідчують укладання певних угод і стають підставами для конкретних виплат; казначейські (банківські) документи; гроші або віртуальні активи; особисті речі (чорнові записи, записні книжки тощо); зразки бланків, штампів і печаток юридичної особи [5, с. 254].

Слід констатувати на тому, що відсутність єдиної класифікації документів ускладнює вироблення універсальної криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробкою документів. Водночас, з урахуванням багатоманітності функціонального призначення, форми існування та правового статусу документів у сфері господарської діяльності, доцільним є застосування диференційованого підходу до їх групування в межах криміналістичного аналізу.

У контексті нашого дослідження така класифікація має ґрунтуватися не лише на формально-юридичних ознаках документа, а й на способі його створення (паперовий чи

електронний), характері внесених змін (матеріальне чи інтелектуальне підроблення), ролі документа у механізмі кримінального правопорушення (засіб вчинення, предмет посягання чи доказ) та етапі господарської операції, на якому він використовувався. Зазначений підхід дозволяє більш точно визначати об'єкти пошуку та вилучення, прогнозувати типові сліди підробки і, відповідно, підвищувати ефективність їх пошуку та виявлення в ході проведення слідчих (розшукових) дій.

Для визначення типових слідів у документах необхідно вивчати документообіг і документи, які використовуються у відповідній сфері господарської діяльності, з урахуванням їх правового призначення, функціонального навантаження, порядку створення, оформлення, реєстрації, зберігання та використання. Особливе значення має аналіз стадій руху документа – від моменту його складання (у паперовій чи електронній формі) до реалізації правових наслідків, оскільки саме на цих етапах найчастіше виникають сліди матеріального або інтелектуального підроблення.

Крім того, дослідженню підлягають типові реквізити документів (підписи, печатки, штампи, дати, номери, електронні ідентифікатори), внутрішня логіка їх змісту, відповідність іншим документам фінансово-господарського обліку, а також зв'язок документа з конкретною господарською операцією. Такий підхід дозволяє виявити закономірності формування слідів підробки, встановити способи їх маскування та забезпечити вироблення обґрунтованих криміналістичних рекомендацій для розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Так аналізуючи документи на предмет наявності слідів кримінального правопорушення слід звертати увагу на такі ознаки: а) невідповідність даних про розподіл, цільове спрямування, розміри бюджетних коштів у планових документах нижчого рівня (кошторисах, планах використання бюджетних коштів і т.п.) напрямом, вказаним у планових документах вищого рівня (розписі бюджету, плані асигнувань, кошторисі вищестоящої установи); б) невідповідність

даних про розподіл, цільове спрямування, розміри бюджетних коштів у бухгалтерських, управлінських, казначейських документах, діловому листуванні напрямом, вказаним у нормативно-правових актах і планових документах; в) невідповідність даних про розміри, розподіл, цільове спрямування бюджетних коштів у різних екземплярах одного документа або у різних документах, що відображають одну господарську, фінансову, нормотворчу операцію; г) невідповідність даних про напрями діяльності установ-одержувачів бюджетних коштів в установчих документах цілям, профінансованим із бюджету, визначеним у нормативно-правових актах і планових документах; д) невідповідності у змісті або формі одного документа, тобто ознаки його підлогу; е) невідповідність даних, вказаних у протоколах засідань колегіальних органів, які прийняли певне рішення щодо бюджету, даним, встановленим у виданому з метою втілення цього рішення службовою особою нормативно-правовому (розпорядчому) акті [6, с. 61].

Їх аналіз дозволяє виявити закономірності формування слідів підробки документів, встановити конкретні способи протиправного втручання у документообіг, визначити етапи вчинення кримінального правопорушення та окреслити коло осіб, причетних до створення, погодження, реєстрації й використання підроблених документів. Крім того, аналіз таких ознак дає змогу своєчасно виявити приховані механізми маскування злочинної діяльності, розмежувати службові помилки від умисних дій та обґрунтувати необхідність застосування відповідних слідчих (розшукових) дій і спеціальних знань у процесі розслідування.

Поряд із документами, як важливої частини слідової картини кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, визначальне місце належить засобам підробки таких документів (технічні засоби, використані для підробки документів, наприклад, комп'ютерне обладнання, принтери, програми для редагування зображень, штампи, печатки або інші інструменти для фальсифікації).

Якщо більш детально розібрати такі ознаки, то до першої групи необхідно відне-

сти ознаки технічних засобів виготовлення документа (програмно-керованого пристрою для обробки інформації, копіювально-множного апарату, периферійного друкувального пристрою тощо); засобів нанесення реквізитів документа (письмове приладдя, друкарське обладнання, печатки, штампи тощо). До другої групи необхідно відносити ознаки часткової підробки – підчистки, дописки, виправлення, заміни окремих частин документа і залишені в результаті таких дій сліди. До третьої групи ознак належатиме невідповідність змісту підробленого документа іншим документам у сукупності та об'єктивній дійсності.

Дослідження документів із ознаками матеріальної підробки відбувається і з залученням консультаційної форми використання спеціальних знань, результати котрої підлягають додаткової оцінки за критеріями належності та допустимості щодо можливості визнання наданих документів як джерела доказів (ст. 93, ст. 99 КПК України) [7, с. 480].

Розвиток інформаційних технологій зумовлює якісні зміни у способах вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, зокрема пов'язаних із підробкою документів, що істотно впливає на характер слідової картини. Використання електронного документообігу, автоматизованих систем обліку, електронних підписів і хмарних сервісів спричиняє появу нових різновидів цифрових слідів, які потребують спеціальних підходів до їх виявлення, фіксації та дослідження.

Сама комп'ютерна техніка при вчиненні кримінальних правопорушень може відігравати різні ролі у механізмі слідоутворення. По-перше, комп'ютерна система може виступати знаряддям кримінального правопорушення (наприклад, для виготовлення підроблених документів). По-друге, комп'ютерна система, може зберігати слідову інформацію, тобто виступати у ролі електронної картотеки (наприклад, електронна форма бухгалтерського обліку підприємства). Нерідко комп'ютер виконує обидві функції [8, с. 69–70].

Таким чином, поряд із традиційними матеріальними та ідеальними слідами дедалі більшого значення набувають електронні

журнали подій, метадані файлів, лог-файли доступу, цифрові ідентифікатори та історія змін документів, аналіз яких дозволяє встановити факт і механізм підробки, а також ідентифікувати осіб, які мали доступ до відповідних інформаційно-комунікаційних систем. Це обумовлює необхідність інтеграції криміналістичних методів із можливостями цифрової експертизи та залучення спеціалістів у сфері інформаційних технологій.

Велике значення в процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, мають не лише матеріальні сліди. Носіями слідів виступають також фізичні особи, яких у криміналістичній літературі прийнято називати носіями ідеальних слідів [9, с. 7].

Так, А. Б. Балонь виділяє три групи носіїв ідеальних слідів: особи, які сприймали причини та умови злочинної діяльності, але не відображають її безпосередньо; особи, які є очевидцями злочинної діяльності; особи, які сприймали результати злочинної діяльності та її різноманітні сліди [10, с. 9].

Як слушно зазначають Сергєєва Д.Б., Топорецька З. М., для виявлення носіїв ідеальних слідів важливе значення має місце і час вчинення злочину. Автори, в контексті дослідження слідової картини службового підроблення наголошують, що типовим місцем виявлення слідів такого кримінального правопорушення є робоче місце безпосередньо особи злочинця у робочий час (оскільки злочинцю необхідно виготовити підроблений документ, зареєструвати його в реєстрах, надати йому обов'язкові реквізити: зареєструвати в реєстрах та присвоїти номер документа, отримати певні погодження, поставити печатки чи штампи тощо). Звідси впливає, що свідками цього злочину будуть колеги по роботі (секретар, відповідальний працівник за присвоєння номера документа, візування, проставляння печатки тощо). Ці ж особи, з позиції науковців, можуть надати інформацію і про невідповідність змісту документа іншим документам (підтвердити факти інтелектуального підроблення).

Другою ж групою носіїв ідеальних слідів є працівники контролюючих органів; родичі,

друзі, знайомі злочинця, яким він розповів про факти злочинної діяльності; співробітники інших установ, організацій для пред'явлення яким готувався цей документ; випадкові свідки тощо [11, с. 97].

Зазначена паралель між місцем, часом вчинення кримінального правопорушення та колом осіб, які можуть володіти релевантною інформацією, обумовлює необхідність орієнтації слідчого не лише на матеріальні сліди підробки, а й на своєчасне виявлення та фіксацію показань осіб, які перебували у безпосередньому професійному середовищі особи злочинця.

З урахуванням специфіки господарської діяльності та службового становища осіб, які вчиняють підробку документів, саме робоче місце і робочий час виступають ключовими просторово-часовими параметрами формування ідеальних слідів. Це зумовлює підвищену доказову цінність показань працівників установи чи підприємства, залучених до процедур підготовки, реєстрації, погодження та обліку документів. У межах нашого дослідження такі особи розглядаються як первинні носії інформації не лише про факт виготовлення або легалізації підробленого документа, а й про відхилення від усталених організаційно-правових та ділових процедур, що є характерною ознакою інтелектуального підроблення.

Крім того, визначення другої групи носіїв ідеальних слідів – працівників контролюючих органів, співробітників інших установ, а також осіб із близького оточення правопорушника – розширює уявлення про багатоконтактність слідової картини таких кримінальних правопорушень. У контексті нашого дослідження це свідчить про необхідність комплексного підходу до збирання доказової інформації, який поєднує аналіз матеріальних слідів підробки з активним використанням тактичних можливостей допиту та інших слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення ідеальних слідів.

В результаті аналізу кримінальних проваджень визначено такі групи носіїв ідеальних слідів: особи, які сприймали факт підроблення: колеги по роботі, учасники процесу

виготовлення документа тощо; особи, які сприймали результат підроблення: секретар, працівник, який присвоював вихідний номер документу, завіряв документ підписом й печаткою; особи, які стали випадковими свідками: рідні та знайомі злочинця, яким стало відомо про факт підроблення, співробітники установ та організацій, яким готувався документ.

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження встановлено, що кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані із підробкою документів, характеризуються складною та багатоконтактною слідовою картиною, яка формується на різних етапах документообігу – від створення документа до реалізації його правових і фінансових наслідків. Основним носієм слідової інформації у таких кримінальних провадженнях виступає документ, який у паперовій або електронній формі акумулює матеріальні, цифрові та змістовні ознаки підробки.

Таким чином, типову слідову картину кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів складають такі основні групи слідів: 1) матеріальні сліди, що безпосередньо відображаються на документах у паперовій формі, зокрема сліди підчисток, дописувань, виправлень, переклеювання аркушів, невідповідності реквізитів, підроблені підписи, печатки, штампи, а також сліди використання технічних засобів виготовлення чи копіювання документів; 2) цифрові сліди, що виникають у процесі створення, зберігання, обробки та використання електронних документів і включають метадані файлів, історію змін, лог-файли доступу до інформаційно-комунікаційних систем, електронні підписи, часові мітки, цифрові ідентифікатори та інші технічні відомості, які фіксують факти втручання в електронний документообіг; 3) ідеальні сліди, що зберігаються у пам'яті осіб, причетних до створення, погодження, реєстрації або використання документів, а також свідків, зокрема працівників установ, контролюючих органів, контрагентів, які можуть повідомити про обставини підготовки документа, його невідповідність іншим документам або фактичним господарським операціям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Діденко В. Л. Наукові підходи до визначення слідової картини кримінальних правопорушень у бюджетній сфері. *Правові новели*. 2021. № 13 Т. 2. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2021.13.2.22>. С. 161-167.
2. Смаль І.В. Методика розслідування підроблення проїзних квитків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Донецьк, 2007. 16 с.
3. Балонь А. Типова «слідова картина» злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень та її значення для розслідування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 11 том 2. С. 117-119.
4. Князєв С.В. Обстановка вчинення й слідова картина кримінальних правопорушень у бюджетній сфері. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 365-373. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.3.56>.
5. Аркуша Л. І. Основи виявлення та розслідування легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2011. 542 с.
6. Степанюк Р. Л. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства : дис. ... кандидата юрид. наук. Харків, 2004. 261 с.
7. Черноус Ю.М., Лісіцький А.В. Спеціальні знання у кримінальному провадженні: поняття, зміст, форми реалізації під час розслідування кримінальних правопорушень. *Електронний юридичний журнал*. 2023. № 1. С. 477-480. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/112>
8. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джузи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.
9. Осика І. М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 23 с.
10. Балонь А.Б. Методика розслідування злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень: автореферат дис. ... кан-та юрид. наук. Київ. 2015. 20 с.
11. Сергєєва Д.Б., Топорецька З. М. Криміналістична характеристика службового підроблення. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 90-99. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/90-99>.

Дата першого надходження статті до видання: 18.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Колодін Д. О.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0001-6368-0849

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ДЕРЖАВА ЯК ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Анотація. У статті, у тому числі і в історичній ретроспективі, аналізуються поняття національної безпеки та держави, як об'єктів кримінально-правової охорони. Констатується, що вітчизняне кримінальне законодавство, не дивлячись на використання узагальнюючого терміну «державні злочини», традиційно диференціювало безпеку держави, тобто стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканості державних кордонів та обороноздатності, що забезпечує саме існування суверенної і незалежної держави та державну безпеку, як стан захищеності життєво важливих інтересів держави, що забезпечує авторитет і нормальне функціонування її інституцій. Наголошується на обґрунтованості використання у чинному КК України поняття основ національної безпеки. Доводиться, що це поняття має обмежуватися безпекою держави (безпекою обороноздатності, державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканості державних кордонів) та безпекою конституційного демократичного ладу (безпекою народного суверенітету).

Аргументується, що державна безпека, як стан захищеності життєво важливих інтересів держави, що забезпечують її нормальне функціонування (а не можливість існування та самозбереження), не є складовою основ національної безпеки і має розглядатися як самостійний об'єкт кримінально-правової охорони. Звертається увага на те, що повернення до КК України такого об'єкта, як держава, в умовах виокремлення національної безпеки (саме цю ідею втілюють розробники проекту нового КК) суттєво ускладнить, якщо взагалі не унеможливить, вирішення проблеми розмежування посягань на національну безпеку та державу. Робиться висновок, що для позначення життєво важливих інтересів, які забезпечують нормальне функціонування держави та її інституцій, доцільно використовувати категорію «державна безпека».

Ключові слова: об'єкт кримінально-правової охорони, державні злочини, держава, суверенітет, територіальна цілісність, недоторканість державних кордонів, обороноздатність, конституційний лад, національна безпека, державна безпека.

Kolodin D. O. National security and the state as objects of criminal law protection

Abstract. The article analyzes, including in historical retrospect, the concepts of national security and the state as objects of criminal law protection. It is stated that domestic criminal legislation, despite the use of the general term «state crimes», traditionally differentiated between state security, that is, the state of protection of state sovereignty, territorial integrity, inviolability of state borders and defense capability, which ensures the very existence of a sovereign and independent state, and state security, as the state of protection of the vital interests of the state, which ensures the authority and normal functioning of its institutions. The validity of the use of the concept of the foundations of national security in the current Criminal Code of Ukraine is emphasized. It is argued that this concept should be limited to state security (security of defense capability, state sovereignty, territorial integrity, inviolability of state borders) and the security of the constitutional democratic system (security of national sovereignty).

It is argued that state security, as a state of protection of the vital interests of the state that ensure its normal functioning (and not the possibility of existence and self-preservation), is not a component of the foundations of national security and should be considered as an independent object of criminal law protection. Attention is drawn to the fact that the return to the Criminal Code of Ukraine of such an object as the state, in the

conditions of the separation of national security (this is the idea embodied by the developers of the draft of the new Criminal Code) will significantly complicate, if not completely make impossible, the solution of the problem of distinguishing encroachments on national security and the state. It is concluded that to designate the vital interests that ensure the normal functioning of the state and its institutions, it is advisable to use the category of "state security".

Key words: *object of criminal law protection, state crimes, state, sovereignty, territorial integrity, inviolability of state borders, defense capability, constitutional order, national security, state security.*

Постановка проблеми. У період реформування вітчизняного кримінального законодавства особливої актуальності набуває питання щодо однозначного тлумачення термінів та понять, які використовуються чи можуть бути використані у тексті майбутнього Кримінального кодексу (далі КК) України. Це, насамперед, стосується таких об'єктів кримінально-правової охорони, як національна безпека і держава (останній знов пропонується повернути у кримінально-правову площину), диференціація яких дозволить не тільки чітко розмежувати посягання на них між собою, а й значно підвищити рівень правотворчості та правозастосування у зазначеній сфері.

Огляд останніх досліджень і публікацій, а також аналіз відповідних нормативних джерел свідчить, що чіткі критерії розмежування національної та державної безпеки відсутні, а їх об'єкти позиціонуються як тотожні поняття.

Метою статті є доведення тези про те, що національна і державна безпека – це стани захищеності різних за змістом життєво важливих національних інтересів і повинні розглядатися як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони.

Виклад основного матеріалу. У національному кримінальному законодавстві (принаймні його кодифікованого періоду) перша згадка про державні злочини з'являється у КК УРСР 1922 р. [1]. Глава I цього законодавчого акту йменувалася «Державні злочини» і складалася з двох розділів: «Про контрреволюційні злочини» та «Про злочини проти порядку управління». Контрреволюційною визнавалася будь-яка дія, спрямована на повалення влади робітничо-селянських рад та робітничо-селянського уряду, а також дія у напрямку допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка прагне повалити радянську владу шляхом інтервенції чи блокади, шпіонажу, фінансування преси та іншими захо-

дами (ст. 57). До кола контрреволюційних злочинів були віднесені: організація озброєних повстань або вторгнення на радянську територію озброєних загонів чи банд, а також участь у будь-якій спробі захопити владу в центрі і на місцях або відторгнути від УРСР якусь частину її території чи розірвати укладені нею договори (ч. 1 ст. 58); зносини з іноземними державами чи їх окремими представниками з метою схилення їх до озброєного втручання у справи республіки, оголошенню їй війни чи організації військової експедиції, а також будь-яке сприяння іноземним державам вже після оголошення ними війни чи відправки експедиції (ст. 59); участь в організаціях, які мають на меті вчинення зазначених вище дій (ст.ст. 60-62), а також організації, яка протидіє нормальній діяльності радянських установ чи підприємств (ст. 63); участь у виконанні терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади чи революційних діячів (ст. 64); організація зруйнувань чи пошкоджень шляхом вибуху, підпалу чи іншим способом залізничних чи інших шляхів та засобів сполучення, засобів зв'язку, водопроводів, громадських складів чи інших споруд або будівель, а також участь у виконанні цих дій (ст. 65); участь у шпигунстві будь-якого роду, яке полягає у передачі, повідомленні чи викраденні або збереженні відомостей, що є державною (особливо військовою) таємницею, іноземним державам чи контрреволюційним організаціям або за винагороду (ч. 1 ст. 66); активні дії та активна боротьба проти робочого класу та революційного руху з боку осіб, що займали відповідальні посади за царських часів (ст. 67); приховування і пособництво діям, передбаченим ст.ст. 58-67, що не пов'язані із безпосереднім вчиненням цих злочинів або при необізнаності щодо їх кінцевої мети (ст. 68); пропаганда і агітація, що полягають у закликах до повалення влади рад шляхом насильницьких чи зрадницьких

дій або шляхом активної чи пасивної протидії уряду, або масового невиконання громадянами військових чи податкових обов'язків (ч. 1, ч. 2 ст. 69); пропаганда і агітація у напрямку допомоги міжнародній буржуазії, зазначеній у ст. 57 (ст. 70); скупка нерухомого майна, цінних паперів чи іншого майна, вилучених з власності іноземних громадян націоналізацією, а також продаж іноземцям нерухомого майна, цінних паперів чи інших цінностей, що націоналізовані у радянських громадян, з метою збільшити претензії іноземних держав чи їх громадян до радянських республік (ст. 70¹); самовільне повернення у межі УРСР у разі вигнання за межі УРСР (ст. 71); виготовлення, зберігання з метою розповсюдження та розповсюдження агітаційної літератури контрреволюційного характеру (ст. 72); вигадка та розповсюдження з контрреволюційною метою неправдивих чуток або неперевірених відомостей, що здатні викликати громадську паніку, порушити довіру до влади чи дискредитувати її (ст. 73).

На відміну від контрреволюційних злочинів, злочином проти порядку управління визнавалася будь-яка дія, спрямована на порушення правильного функціонування підлеглих органів управління чи народного господарства, поєднане із опором або непокорю законам радянської влади з перешкоджанням діяльності її органів та іншими діями, які викликають послаблення сили і авторитету влади (ст. 74). У розділі 2 глави I Особливої частини КК УРСР 1922 р. йшлося про участь у масових заворушеннях (ст. 75), організацію та участь у бандах (ст. 76), масову відмову від сплати податків (ст. 78), ухилення від військового обов'язку (ст. 81), підробку грошей чи державних процентних паперів (ст. 85), опір представникам влади (ст. 86), викрадення, пошкодження, приховування або знищення офіційних або приватних документів (ст. 92), самовільне привласнення влади (ст. 91), виготовлення, придбання, зберігання або збут вибухових речовин або снарядів (ст. 93), втечу з-під варти або з місця позбавлення волі (ст. 95), порушення законів і обов'язкових постанов про ввіз закордону чи перевезення закордон товарів (ст. 97), виїзд закордон та в'їзд в УРСР без встановленого паспорта або

без дозволу належної влади (ст. 98), самоправство (ст. 103), участь у виборах до рад осіб, які не мають на це законного права (ст. 104) тощо.

Отже, специфічною ознакою державних контрреволюційних злочинів законодавцем визнавалася наявність контрреволюційної мети, яка мала певне ідеологічне забарвлення і підкреслювала непримиримість інтересів нового пануючого класу та інтересів поваленої влади. Однак, контрреволюційність зазначених дій мала й інший бік. Вона свідчила про спрямованість згаданих посягань на безпеку «завоювань пролетарської революції» у виді влади робітничо-селянських рад, робітничо-селянського уряду та комуністичної системи власності, тоді як державні злочини проти порядку управління такої спрямованості не мали, хоча і завдавали шкоду безпеці функціонування державних інституцій та викликали «послаблення сили і авторитету влади». Таким чином, є всі підстави стверджувати, що глава I Особливої частини КК УРСР 1922 р. не тільки диференціювала відповідальність за передбачені тут діяння в залежності від ознак суб'єктивної сторони, а й охороняла два різних за змістом об'єкта – новий пролетарський лад як такий, з одного боку, та авторитет і нормальне функціонування його інституцій – з іншого. Обидва об'єкти виступали складовими такого поняття, як держава, що поставало з найменування згаданої глави – «Державні злочини».

КК УРСР 1927 р. [2] поняттям державні злочини не оперував. Глава I Особливої частини цього акту містила перелік контрреволюційних злочинів, а глава II «Злочини проти порядку управління» поділялася на «Особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління» (розділ А) та «Інші злочини проти порядку управління» (розділ Б). До кола державних належали лише діяння перших двох категорій, про що свідчило Положення про злочини державні (контрреволюційні та Особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління) 1927 р., на основі якого були створенні відповідні приписи КК. Критерії розмежування контрреволюційних злочинів та Особливо для Союзу РСР небезпечних злочинів проти порядку управління

фактично залишилися незмінними – наявність чи відсутність контрреволюційної мети та специфіка об'єкта, хоча останній зазнавав певних уточнень. Так, об'єктом Особливо для Союзу РСР небезпечних злочинів проти порядку управління визнавалася не просто правильна діяльність органів управління чи народного господарства, сила та авторитет влади, а основи державного управління та господарської могутності Союзу РСР і союзних республік (ст. 56¹³). До таких діянь належали масові заворушення (ст. 56¹⁶), бандитизм (ст. 56¹⁷), ухилення від чергового призову на дійсну військову службу (ст. 56¹⁸), пропаганда або агітація, спрямована на підбурювання національної або релігійної ворожнечі чи розбрату (ст. 56²¹), підробка грошей чи державних цінних паперів (ст. 56²³), кваліфікована контрабанда (ст. 56²⁴), сприяння незаконному перетину державних кордонів (ст. 56²⁵), порушення правил про валютні операції (ст. 56²⁷), зруйнування або пошкодження залізничних та інших шляхів або споруд (ст. 56³⁰), порушення правил про міжнародні польоти (ст. 56³²) тощо. Об'єктом контрреволюційних злочинів, поряд із владою робітничо-селянських рад та урядів Союзу РСР, союзних та автономних республік, визнавалася також зовнішня безпека Союзу РСР та основні господарські, політичні та національні здобутки пролетарської революції (ст. 54¹). Ст. 54¹а (цією статтею КК УРСР 1927 р. був доповнений у липні 1934 р.) визначала зраду батьківщині, як дії, що вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній моці Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканості його території. Поряд з традиційними злочинами (збройне повстання, зносини з іноземною державою з контрреволюційною метою, схилення іноземної держави до оголошення війни, шпигунство, терористичний акт тощо) до кола контрреволюційних були віднесені і розголошення відомостей, які становлять державну таємницю та втрата службовими особами документів, які містять відомості, що становлять державну таємницю (ст.ст. 54⁶а та 54⁶б КК УРСР 1927 р. був доповнений у лютому 1948 р.). Ці діяння, на відміну від зради батьківщині у формі шпигунства та шпигунства, не мали контрреволюційної мети

і були віднесені до контрреволюційних злочинів лише тому, що теж завдавали шкоду зовнішній безпеці держави, її воєнній моці, незалежності та недоторканості. Тобто, при вирішенні питання щодо кримінально-правової природи діяння, яке криміналізується, законодавець почав орієнтуватися на власні уявлення щодо об'єкта посягань, передбачених I та II главами Особливої частини КК (ст.ст. 54¹, 55, 56¹⁵), фактично ігноруючи деякі особливості їх суб'єктивної сторони, що, як уявляється, цілком заслуговувало на підтримку.

Крім класифікації злочинів на рівні Особливої частини (поряд із контрреволюційними злочинами та злочинами проти порядку управління тут виокремлювалися також службові злочини, порушення правил про відокремлення церкви від держави, господарські злочини, злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи, майнові злочини, порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і публічний порядок та військові злочини) Загальна частина КК УРСР 1927 р. поділяла всі злочини на: 1) спрямовані проти основ радянського ладу та 2) всі інші злочини (ч. 1 ст. 8). За діяння першої категорії Кодекс встановлював межу, нижче від якої суд не мав права призначити заходи соціального захисту (ч. 2 ст. 8). За всі інші злочини Кодекс встановлював тільки вищу межу заходу соціального захисту (ч. 3 ст. 8). За цим критерієм до посягань на основи радянського ладу могли бути віднесені не тільки контрреволюційні, а й будь-які інші злочини (проти порядку управління, службові, господарські тощо), з чого поставало, що вирішення такого завдання, як охорона основ радянського ладу покладалося не на окремий розділ Особливої частини, а на увесь Кодекс у цілому.

КК УРСР 1960 р. знов впроваджує у кримінально-правову площину таке поняття, як державні злочини. Їх поділ на контрреволюційні та Особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління більше не передбачався. Замість цього глава I Особливої частини «Державні злочини» встановлювала їх поділ на особливо небезпечні (розділ 1) та інші (розділ 2). Легального визначення цих діянь законодавець не пропонував.

Аналіз статей 56-65 КК дозволяє виявити дві ознаки особливо небезпечних державних злочинів: мету підризу або ослаблення радянської влади та специфіку об'єкта, під яким розумілися державна незалежність, територіальна недоторканість, воєнна могутність СРСР (ст. 56), інтереси СРСР (ст. 57), радянська влада (ст. 58, ст. 60), радянський державний і суспільний лад (ст. 62), промисловість, транспорт, сільське господарство, грошова система, торгівля, інші галузі народного господарства, діяльність державних органів чи громадських організацій (ст. 61).

Не дивлячись на спроби законодавця визначити об'єкт особливо небезпечних державних злочинів, головним критерієм їх виокремлення знов починає визнаватися мета їх вчинення – підризу або ослаблення радянської влади. Саме тому, наприклад, розголошення державної таємниці (ст. 67) та втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 68) більше не визнавалися особливо небезпечними державними (контрреволюційними) злочинами.

Що ж стосується інших державних злочинів, то вони не характеризувалися наявністю мети підризу або ослаблення радянської влади, хоча питання щодо їх об'єкту залишалося відкритим, оскільки ні особливо небезпечні злочини проти порядку управління, ні інші злочини проти порядку управління більше не визнавалися складовою державних злочинів. До того ж, відповідальність за злочини проти порядку управління тепер передбачалася окремою главою IX КК УРСР 1960 р. з однойменною назвою.

Проблема ще більше загострилася з прийняттям у 1992 р. нової редакції глави II Особливої частини КК 1960 р. Вона отримала назву «Злочини проти держави» і поділялася на два розділи: «Особливо небезпечні злочини проти держави» та «Інші злочини проти держави».

Відмінними ознаками діянь першої групи, як і раніше, виступала специфіка суб'єктивної сторони та об'єкта. Втім, так званий антирадянський фон їх вчинення трансформувався на антидержавний (ці посягання вчинялися у зв'язку з державною діяльністю потерпілої особи (ст. 58) або з метою ослаблення дер-

жави (ст. 60), а поняття об'єкта було дещо звужено (шкідництво було декриміналізовано) і обмежувалося суверенітетом, територіальною недоторканістю, обороноздатністю (ст. 56), територіальною цілісністю (ст. 62), конституційним ладом (ст. 56¹) та інтересами України (ст. 57). Однак, вирішення питання про те, що саме розуміти під державою, як об'єктом інших злочинів проти неї, остаточно ускладнилося.

Цілком очевидно, що такий об'єкт кримінально-правової охорони, як держава, є неоднорідним і включає до себе: безпеку держави (стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканості державних кордонів та обороноздатності, що забезпечують саме існування України як суверенної і незалежної держави) та державну безпеку (стан захищеності життєво важливих інтересів держави, що забезпечують її нормальне функціонування). Тому, логічно було б припустити, що особливо небезпечні злочини проти держави посягають на безпеку держави, тобто на саму державу як політико-територіальну організацію публічної влади, а інші злочини проти держави – на державну безпеку. Однак, такому вирішенню проблеми заважали два моменти. По-перше, далеко не всі діяння, передбачені розділом 2 «Інші злочини проти держави» глави I «Злочини проти держави» посягали на державну безпеку. Такі посягання, як порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності чи ставлення до релігії (ст. 66), бандитизм (ст. 69), контрабанда отруйних, сильнодіючих, радіоактивних, вибухових речовин, зброї та бойових припасів (ст. 70), а також наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 70¹), масові заворушення (ст. 71), порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту (ст. 77), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 78), а також об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів (ст. 78¹), приховування валютної виручки (ст. 80¹), порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 80³) та видання нормативних актів, які змінюють видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 80⁴) держав-

ній безпеці шкоди не завдавали. У той же час законодавцем вони позиціонувалися як злочини проти держави (що, вірогідно, було наслідком попередніх підходів, пов'язаних із широким визначенням такого поняття, як державні злочини), що виключало можливість розуміння останніх лише як діянь, що спрямовані на державну безпеку.

По-друге, після оновлення у 1992 р. редакції статті про державну зраду, у диспозиції передбаченої тут норми з'явилася згадка і про такий альтернативний суверенітету, територіальній недоторканості та обороноздатності об'єкт державної зради, як державна безпека України. Цей крок фактично призводив до ототожнення «безпеки держави» та «державної безпеки» і аж ніяк не сприяв вирішенню проблеми об'єкта, насамперед, таких діянь як розголошення державної таємниці (ст. 67), втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 68), передача іноземним організаціям відомостей, що становлять службову таємницю (ст. 68¹), дії, що дезорганізують роботу виправно-трудових установ (ст. 69¹), «товарна» контрабанда (ст. 70), ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 72), ухилення від призову за мобілізацією (ст. 73), незаконне перетинання державного кордону України (ст. 75), незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 75¹), порушення правил міжнародних польотів (ст. 76), виготовлення або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державних лотерей (ст. 79), а також видання посадовою особою нормативних актів, які зменшують доходи державного чи місцевого бюджетів (ст. 80⁴).

У чинному КК України проблема спрямованості інших злочинів проти держави була вирішена шляхом розформування цього розділу і розташування діянь, які його утворювали, в інших розділах Особливої частини. Поряд з цим і охорона держави, як самостійного об'єкта, теж не встановлювалася. Завдяки такому кроку була змінена кримінально-правова природа злочинів, передбачених ст.ст. 66, 69, 70, 70¹, 71, 77, 78, 78¹, 79, 80¹, 80³, 80⁴ КК України 1960 р., включаючи «товарну» контрабанду, виготовлення або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів

державних лотерей та видання нормативних актів, які зменшують доходи державного чи місцевого бюджетів, що викликало певні заперечення, оскільки останні діяння завдавали шкоди, насамперед, нормальному функціонуванню держави. Що ж стосується злочинів, передбачених ст.ст. 67-68¹, 72, 73, 75, 75¹ та 76 попереднього КК, то вони були зосереджені у самостійному розділі XIV «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». Навіть поверхневий аналіз назви цього розділу свідчить, що він має штучний характер і фактично ігнорує справжню спрямованість розташованих тут діянь, оскільки не зовсім зрозуміло, для чого саме охороняти державну таємницю та забезпечувати призов і мобілізацію. Щодо недоторканості державного кордону України, то, по-перше, діяння про які йдеться у ст.ст. 332-334 КК 2001 р., об'єктивно не здатні завдати їй шкоди, а, по-друге, вона є складовою іншого об'єкта, що охороняється і розділом Особливої частини (ст. 110) і який замість «Особливо небезпечних злочинів проти держави» у чинному КК отримав нову назву «Злочини проти основ національної безпеки України» (з лютого 2025 р. «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України»).

Поняття національної безпеки України є доволі об'ємним. Так, згідно Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, схваленої постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. національна безпека України визначалася як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, а її головними об'єктами визнавалися: громадянин – його права і свободи; суспільство – його духовні та матеріальні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість кордонів.

Аналогічну дефініцію національної безпеки містив і Закон України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки», відповідно до якого національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і дер-

жави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам, як життєво важливим матеріальним, інтелектуальним і духовним цінностям українського народу, визначальним потребам суспільства і держави (ст. 1). Об'єктами національної безпеки визнавалися: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість (ст. 3). Тобто, так чи інакше, у вітчизняних нормативних актах національна безпека України поставала як певне інтегроване поняття, що включало до себе три складові: безпеку особи, безпеку суспільства та безпеку держави. Звісно, як і кримінально-правова охорона «основ радянського ладу», охорона національної безпеки не може здійснюватися у межах одного розділу Особливої частини, оскільки таке завдання може ставитися лише перед КК у цілому (ст. 1 чинного КК). Тому, під національною безпекою, як об'єктом кримінально-правової охорони, має розумітися лише безпека держави, як-от: державний суверенітет, обороноздатність, територіальна цілісність і недоторканість України (відповідно до ст.ст. 29, 30 та 68 Конституції України 1978 р., стан захищеності цих об'єктів і охоплювався поняттям «безпека держави»). Слід підкреслити, що саме про безпеку держави або її складові йдеться у найменуванні відповідних глав чи розділів Особливої частини КК зарубіжних країн, зокрема главі XVII КК Республіки Молдова, розділі IX КК Киргизької Республіки, главі XVI КК Литовської Республіки тощо. Використання вітчизняним законодавцем для найменування I розділу Особливої частини КК такого поняття, як основи національної безпеки, хоча і не змінює змісту охоронюваного ним об'єкта, але підкреслює ту обставину, що без існування і самозбереження держави Україна національна безпека неможлива і в цьому аспекті складові безпеки держави дійсно є її основами. Як уявляється,

такий підхід був цілком виправданим із врахуванням історичних та геополітичних реалій, у яких знаходилася молода українська державність і набуває ще більшої актуальності у сучасних умовах, коли їй створюється вкрай небезпечна загроза.

Крім цього, слід звернути увагу ще на одну обставину. У 1992 р. КК України 1960 р. був доповнений ст. 56¹, яка встановлювала відповідальність за дії, спрямовані не тільки на захоплення державної влади, а й на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу. Виходячи, з місця розташування цієї норми, об'єктом зазначених дій мала б визнаватися держава (саме з цього виходили і згадані раніше Концепція 1997 р. та Закон 2003 р., відповідно до яких конституційний лад виступав складовою такого об'єкта національної безпеки, як держава), хоча конституційний лад не міг розглядатися у якості її складової, що стало остаточно зрозумілим з прийняттям чинної Конституції України.

У конституційно-правовій літературі конституційний лад здебільшого ототожнюється із системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією [4, с. 100; 5, с. 50], завдяки чому до його змісту включається і конституційний статус людини та громадянина (розділ II Конституції). Проте, навіть чинний КК права та свободи людини і громадянина та конституційний устрій України диференціює (ч. 1 ст. 1). Тому більш слушною уявляється позиція, яка обмежує поняття конституційного ладу сукупністю конституційних правовідносин, що складаються на підставі норм, передбачених розділом I («Загальні засади»), III («Вибори. Референдуми») та XIII («Внесення змін до Конституції України») Конституції України [6, с. 37].

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Конституції право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові. КСУ у своєму Рішенні від 5 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом) зазначає, що положення частини третьої статті п'ятої Конституції треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією, а також змінювати конституційний

лад внесенням змін до Основного Закону в порядку, встановленому його розділом XIII. Звідси постає, що однією із складових конституційного ладу України є народний суверенітет, який наділений верховенством щодо державного суверенітету і підкреслює установчий характер влади народу. Природно, він не може розглядатися як складова безпеки держави. Не випадково, кримінальне законодавство зарубіжних країн, хоча і передбачає охорону основ конституційного ладу та безпеку держави в одному розділі чи главі КК, позиціонує їх як самостійні видові об'єкти (наприклад, розділ IX КК Киргизької Республіки, глава XXXVII КК Грузії, глава XXXI КК Азербайджанської Республіки тощо). У той же час, демократичний конституційний лад належить до кола фундаментальних національних інтересів України (п. 1 ч. 3 ст. 3 чинного Закону України «Про національну безпеку України» 2018 р.) і є складовою національної безпеки (п. 9 ч. 1 ст. 1 згаданого Закону). Отже, використання терміну «основи національної безпеки» при визначенні об'єкта посягань, передбачених І розділом Особливої частини чинного КК, є цілком обґрунтованим і з точки зору можливості охопити ним обидві його складові: безпеку держави (безпеку обороноздатності, державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів) та безпеку конституційного демократичного ладу (безпеку народного суверенітету).

У літературі з конституційного права конституційний лад, як правило, не обмежується лише народним суверенітетом навіть у тих випадках, коли до нього не включається конституційний статус людини і громадянина. До його складових відносять державний суверенітет, державну владу, форму правління, територіальний устрій і цілісність території, політичний режим [7, с. 132-133], а подекуди – і основи національної безпеки, при цьому, не пояснюючи, що під ними розуміти [8]. Однак, по-перше, конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність та інші національні інтереси України є самостійними об'єктами безпеки. Тому їх охорона у межах КК передбачається окремими нормами або окремими статтями Особливої частини;

по-друге, конституційний лад, як об'єкт кримінального правопорушення, фігурує лише у ст. 109 КК, а правовою підставою криміналізації дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, є положення ст. 5 Конституції, відповідно до яких право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові. Отже, принаймні у кримінально-правовій площині, поняття конституційного ладу має обмежуватися лише народним суверенітетом.

Деяко іншу позицію у цьому питанні займають розробники проєкту нового КК України. Під діями, спрямованими на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу України вони розуміють і дії, яке спрямоване на зміну територіальної цілісності України (ст. 9.1.4), а серед ознак, що підвищують тяжкість цього злочину на два ступеня, називають тимчасову втрату контролю над певною територією України чи іншу зміну основ конституційного ладу України (п. 3 ч. 1 ст. 9.1.2). В інших статтях проєкту, як об'єкт злочину, згадується національна безпека України у цілому (ст.ст. 9.1.5, 9.1.7, 9.1.8, 9.1.9). Звідси постає, що, по-перше, поняттям конституційного ладу охоплюється і територіальна цілісність, а, по-друге, об'єктом деяких злочинів визнається національна безпека як така.

З конституційно-правових позицій охоплення поняттям конституційного ладу і територіальної цілісності є припустимим, оскільки тут територіальний устрій і цілісність території традиційно вважаються складовими конституційного ладу. Але такий підхід не дуже погоджується як із вітчизняним Законом «Про національну безпеку України», де конституційний лад та територіальна цілісність розглядаються як самостійні об'єкти безпеки, так і з зарубіжною законотворчою практикою у кримінально-правовій сфері, згідно з якою згадані об'єкти теж розрізняються (наприклад, ст.ст. 326 та 328 КК Киргизької Республіки, ст.ст. 340, 340¹ та 341 КК Республіки Молдова тощо). За великим рахунком, конституційний лад – це устрій держави і суспільства, який отримав конституційну форму закріплення. Проте держава може існувати

і без конституції, тоді як без території її існування неможливе. Тому, як було показано вище, територіальна цілісність як складова безпеки держави, завжди виступала самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, а наділення її статусом складової конституційного ладу нічого у цьому плані не змінює. Що ж стосується конституційного ладу, під яким інколи розуміють і систему політичних, економічних, соціальних і духовно-культурних відносин, що встановлюються і охороняються як Конституцією, так і іншими нормативно-правовими актами держави [7, с. 32], то впровадження цього поняття у кримінально-правову площину було зумовлено необхідністю захисту народного суверенітету, оскільки інші його складові і так вже охоронялися КК.

Слід звернути увагу на те, що і у ст. 109 чинного КК, і у ст. 9.1.4 проєкту йдеться про зміну чи повалення конституційного ладу в цілому, а не окремих його ланок, про що свідчить виокремлення у межах цього злочину такої форми його об'єктивної сторони, як захоплення державної влади, яка теж, зазвичай, визнається складовою конституційного ладу. Тому народові суверенітету загрожують лише намагання будь-яких суб'єктів змінити розділи I, III, XIII Конституції без дотримання відповідної процедури, або повністю скасувати їх, що призведе і до видозмінення чи руйнації врегульованих ними суспільних відносин. Будь-які інші дії, спрямовані на заперечення на практиці або відверте порушення основоположних принципів конституційно-правового регулювання, закріплених розділами I або III Конституції, що у конституційно-правових джерелах теж розглядаються як посягання на конституційний лад [9], зокрема, порушення порядку створення та діяльності вищих органів державної влади, створення неконституційних органів влади, а також вихід існуючих за межі встановлених повноважень, сепаратизм, спроби зміни територіального устрою незаконним шляхом, скасування, протиправне обмеження прав і свобод людини і громадянина чи перешкодження їх здійсненню, запровадження нових обов'язків, не передбачених Конституцією, утворення не передбачених законодавством воєнізованих або збройних формувань чи

груп тощо [7, с. 133] у кримінально-правовій площині мають іншу спрямованість, у зв'язку з чим не можуть розглядатися як посягання на конституційний лад. До того ж, вони не здатні завдавати йому шкоди, що є доволі показовим у сучасних умовах, коли тимчасова втрата контролю над певною територією України не призвела ні до зміни, ні до повалення її конституційного ладу. У зв'язку з цим, спірною є і обґрунтованість конструювання авторами проєкту такої обтяжуючої діяння, спрямованого на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу обставини, як зміна однієї з основ конституційного ладу.

У світлі викладеного, підхід розробників проєкту нового КК України, пов'язаний із розширенням поняття конституційного ладу за рахунок включення до нього територіальної цілісності і, як наслідок, неправомірним отождоенням народного суверенітету з безпекою держави, навряд чи може бути підтриманий.

Зауваження викликає і використання авторами проєкту для позначення безпосередніх об'єктів деяких злочинів такого поняття, як національна безпека. Як вже зазначалося воно є дуже широким і включає до себе воєнну, зовнішньополітичну, державну, економічну, інформаційну, екологічну безпеку, безпеку критичної інфраструктури, кібербезпеку України та інші види безпеки (ч. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»). Тому, спроба визначити безпосередні об'єкти діянь через узагальнююче поняття «національна безпека», не тільки ускладнює вирішення цього питання, а й створює певні підвалини для необґрунтованого розширення спрямованості зради Україні (ст. 9.1.5), окупаційної діяльності (ст. 9.1.7), шпигунства (ст. 9.1.8) та нападу на військову частину або заколоту (ст. 9.1.9).

Разом з цим, слід зазначити, що і з позицій чинного КК, поняття безпосередніх об'єктів посягань, передбачених розділом I Особливої частини, теж не обмежується конституційним ладом, територіальною цілісністю і недоторканістю України, суверенітетом та обороноздатністю, а включає до себе і державну, економічну та інформаційну безпеку України (ч. 1 ст. 111). Впроваджуючи такий підхід,

розробники КК України 2001 р., вірогідно, орієнтувалися на положення ст. 17 Конституції, відповідно до якої захист суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення економічної та інформаційної безпеки України визнаються найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

У конституційно-правових джерелах, економічна та інформаційна безпека, поряд із суверенітетом та територіальною цілісністю України, теж розглядаються як об'єкти національної безпеки [6, с. 123]. На таких позиціях стояв і згаданий вище Закон «Про основи національної безпеки України» 2003 р. та стоїть чинне законодавство України про національну безпеку, включаючи Стратегію національної безпеки України 2020 р. Але слід ще раз підкреслити, що у кримінально-правовій площині поняття національної безпеки має обмежуватися лише безпекою держави та безпекою народного суверенітету. У протилежному випадку, вирішення проблеми розмежування цих діянь із суміжними складами фактично унеможливлується. До того ж, прийдеться визнати, що охорона національної безпеки здійснюється лише у межах I розділу Особливої частини, ігноруючи той факт, що її складовими виступають й інші об'єкти. Так, наприклад, загрозою національній безпеці України в інформаційній сфері визнається і розголошення інформації, яка становить державну таємницю, або іншої інформації з обмеженим доступом, спрямованої на задоволення потреб і забезпечення захисту національних інтересів. Однак, з кримінально-правової точки зору, таке розголошення може мати різну спрямованість. Якщо воно пов'язано з передачею відомостей, що становлять державну таємницю, іноземній державі, іноземній організації або їх представникам – шкода завдається безпеці держави. В інших випадках (ст.ст. 328-330) страждає державна безпека в інформаційній сфері. До речі, саме про інтереси держави, а не національну безпеку, згадується у ч. 2 ст. 330 КК.

Загрозою національній безпеці України в інформаційній сфері є і розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках (ст. 232) чи роз-

голошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381). Але у кримінально-правовій площині вони розглядаються як посягання у сфері господарської діяльності та проти правосуддя відповідно. Інакше кажучи, інформаційна безпека України, як, до речі, і її економічна безпека, хоча і виступають складовими національної безпеки, за своїм змістом є узагальнюючими категоріями, які, з позицій чинного КК, утворюють самостійні об'єкти кримінально-правової охорони – безпеку держави (ст. 111, 114), державну безпеку (ст.ст. 328-330), господарську діяльність (ст. 232), правосуддя (ст.ст. 381, 387), порядок несення або проходження військової служби (ст. 422) тощо. Тому вказівку законодавця на економічну та інформаційну безпеку, як об'єкти державної зради, на відміну від ст. 17 Конституції, навряд чи можна визнати обґрунтованою. Цілком самостійним об'єктом є і державна безпека, що постає навіть із змісту ч. 3 ст. 17 Конституції, де вона позиціонується як окрема щодо обороноздатності, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості, категорія.

Втім, у кримінально-правових джерелах злочини проти основ національної безпеки традиційно визначаються як суспільно-небезпечні діяння, що поряд із конституційним ладом, суверенітетом, територіальною цілісністю і недоторканістю та обороноздатністю посягають і на державну, економічну чи інформаційну безпеку [10, с. 8].

Запропоноване законодавцем розуміння об'єктів державної зради, серед яких фігурує і державна безпека, фактично призвело до остаточного отождолення таких понять як безпека держави та державна безпека. У науково-практичних коментарях Кримінального кодексу України державна безпека почала визначатися як захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України [11, с. 229], стан непорушності корінних підвалин нашого суспільства [10, с. 40], хоча суверенітет, територіальна цілісність та недоторканість, в межах ст. 111 КК, передбачаються як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони.

Необхідно підкреслити, що певні підстави для такого підходу створював згаданий вище

Закон України «Про основи національної безпеки» 2003 р. Оперуючи поняттям державної безпеки він, насамперед, акцентував увагу не на особливостях її об'єктів, а на внутрішньому характері загроз для державного суверенітету та територіальної цілісності, таких як загрози посягань з боку окремих груп та осіб, прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України тощо, на відміну від зовнішньополітичної безпеки, де йшлося про посягання на державний суверенітет України, її територіальну цілісність та територіальні претензії з боку інших держав (ст. 7).

Згодом зазначена позиція була остаточно конституційована у чинному Законі України «Про національну безпеку України» 2018 р., де об'єктами державної безпеки визнаються державний суверенітет, територіальна цілісність та демократичний конституційний лад. Вони ж визнаються об'єктами воєнної (п. 2 ч. 1 ст. 1) та національної (п. 9 ч. 1 ст. 1) безпеки України. Різницю між державною та воєнною безпекою законодавець вбачає лише у невоєнному чи воєнному характері загроз, а національна безпека пов'язується із відсутністю загроз будь-якого характеру, хоча цілком очевидно, що така позиція не може не викликати критики, оскільки характер загроз специфіку об'єкта безпеки не визначає.

У деяких вітчизняних джерелах такі поняття як «безпека держави» та «державна безпека» все ж таки розмежовуються. При цьому, безпека держави позиціонується як родове поняття, що включає до себе державну безпеку, суспільну безпеку та безпеку особистості (людини і громадянина), що розглядаються як поняття видові [12, с. 72]. Але за такого підходу, безпека держави фактично отожднюється з національною безпекою, під якою традиційно розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [13, с. 30].

Як зазначалося вище, поняття національної та державної безпеки, як охоронюваних КК суспільних відносин, має пов'язуватися не з характером загроз (зовнішні чи внутрішні), а з об'єктами безпеки. Це питання набуває особливої актуальності у світлі проєкту

нового КК України [14], розробники якого вирішили знов повернути у кримінально-правову площину такий об'єкт охорони, як держава (книга дев'ята йменується «Кримінальні правопорушення проти держави та національної безпеки України»).

Злочинам проти національної безпеки України присвячений лише розділ 9.1, з чого постає, що діяння, передбачені іншими розділами (9.2 – 9.8) на неї не посягають. Автори, на жаль, не пояснюють, що саме у цьому випадку вони розуміють під державою [15, с. 346]. Однак, виходячи з того, що такі об'єкти, як конституційний лад, територіальна цілісність та державна влада в Україні фігурують у межах розділу 9.1, тобто розглядаються як складові національної безпеки, можна припустити, що поняттям «держава» безпека держави не охоплюється. Тому, з метою більш чіткого розмежування видових об'єктів, охоронюваних книгою дев'ятою, у її найменуванні логічніше було б використати словосполучення «державна безпека».

Як вже підкреслювалося, об'єктами державної безпеки мають визнаватися життєво важливі інтереси держави, що забезпечують її нормальне функціонування. За логікою речей, коло цих інтересів має знаходитися у площині інституціональних ознак самої держави, що робить можливим її виокремлення як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони. У вітчизняному державознавстві питання щодо ознак держави є дискусійним. Але у будь-якому випадку, до них відносять територію у межах державного кордону, суверенітет, публічну владу, включаючи апарат примусу, поділ населення за територіальною одиницею (громадяни чи піддані), єдину грошову систему, систему оподаткування та офіційні символи держави (прапор, герб, гімн). Саме тут залягають і об'єкти безпеки держави, і об'єкти державної безпеки. Але на відміну від перших, які мають екзистенціальний характер, об'єкти державної безпеки такого характеру не мають. Так, наприклад, посягання на недоторканість державних кордонів створює небезпеку для самої української державності, тоді як, наприклад, незаконне перетинання державного кордону, хоча і завдає шкоди державній безпеці України у її

прикордонному просторі, такої небезпеки не створює.

Аналіз положень чинного КК України дозволяє припустити, що поряд із прикордонною безпекою (ст.ст. 332-334), складовими державної безпеки виступають також: безпека інформації, що становить державну таємницю або службової інформації, зібраної в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності чи службової інформації у сфері оборони (ст.ст. 328-330), тобто інформації, яка належить державі, безпека функціонування публічної влади (ст.ст. 364, 364², 365, 365³, 366, 366², 366³, 367, 368, 368⁵, 369, 369², 370, 371-400¹) та публічного управління (ст.ст. 338-345, 346, 347, 348, 349, 350-360), безпека функціонування служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації (ст. 336¹) та безпека комплектування особовим складом Збройних сил України та інших військових формувань (ст.ст. 335, 336, 336², 337). Саме у цій площині вбачають сутність такого об'єкта, як держава і автори згаданого вище проекту нового КК України, хоча кримінальні правопорушення проти правосуддя вони зосереджують у окремій книзі восьмій, пояснюючи своє рішення тим, що судова влада займає особливе місце в системі державної влади в Україні [15, с. 336] (ця теза не дуже погоджується із положеннями ст. 6 Конституції, яка судову владу якимось особливим статусом щодо законодавчої чи виконавчої влади не наділяє), але визнаючи при цьому, що правосуддя є одним з видів діяльності держави [15, с. 336]. Оцінюючи запропонований розробниками проекту підхід, хотілося б також звернути увагу на те, що охорона національної безпеки та держави у межах однієї книги КК навряд чи є доцільною, оскільки таке рішення, по-перше, не сприяє чіткому розмежуванню цих об'єктів, а, по-друге, ігнорує аксіологічну складову безпеки держави та народного суверенітету, як наріжних камінів існування та самозбереження України, завдяки чому охорона національної безпеки опинилася лише на дев'ятому місці в системі Спеціальної частини КК.

На завершення слід додати, що виокремлення і впровадження у кримінально-правову

площину такого об'єкта, як держава (державна безпека) не тільки дозволить уникнути багатьох помилок при визначенні об'єктів діянь, що криміналізуються (так, цілком очевидно, що діяння, передбачені ст.ст. 114¹ та 114² на основі національної безпеки не посягають, хоча й завдають шкоди державній безпеці), а також позбавитися деяких протиріччя чинного кримінального законодавства (так, наприклад, не зовсім зрозуміло, чому посягання на життя державного чи громадського діяча, вчинене у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю є кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки України, а заподіяння цим суб'єктам з тих самих мотивів умисних тяжких тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 346) – кримінальним правопорушенням проти авторитету органів державної влади, хоча за КК УРСР 1960 р. обидва діяння розглядалися як особливо небезпечні державні злочини), у тому числі і пов'язаних з його історичним минулим (так, наприклад, розголошення державної таємниці з точки зору об'єкта нічим не відрізняється від шпигунства, що дає змогу законодавцю багатьох сучасних країн вважати його посяганням на безпеку держави. Саме так вирішується питання у КК Литовської Республіки, КК Республіки Молдова, КК Киргизької Республіки тощо), а й зумовить певну ревізію питання щодо спрямованості діянь, передбачених ст.ст. 199, 201³, 201⁴, 211, 212 та 212¹ КК України, оскільки їх об'єкти теж залягають у площині згаданих вище інституціональних ознак держави. Не випадково, у ті періоди, коли вітчизняне кримінальне законодавство виокремлювало такий об'єкт охорони як держава, ці посягання, як правило, визнавалися державними злочинами (винятком був лише КК України 1960 р. у частині ухилення від сплати податків (ст. 148² він був доповнений у 1993 р.), яке розглядалося як господарський злочин, що, вірогідно, свідчило про появу певної тенденції до його «роздержавлення»).

Висновки. У кримінально-правовій площині поняття національної безпеки має вузький зміст і обмежується безпекою держави (безпекою обороноздатності, державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканості державних кордонів) та без-

пекою конституційного демократичного ладу (безпекою народного суверенітету). Державна безпека, як стан захищеності життєво важливих інтересів держави, що забезпечують її нормальне функціонування (а не можливість існування та самозбереження), не є складовою національної безпеки і має розглядатися як самостійний об'єкт кримінально-правової охорони. Повернення до КК України такого об'єкта, як держава, в умо-

вах виокремлення національної безпеки (саме цю ідею втілюють розробники проєкту нового КК), суттєво ускладнить, якщо взагалі не унеможливить, вирішення проблеми розмежування посягань на національну безпеку та державу. Тому для позначення життєво важливих інтересів, що забезпечують нормальне функціонування держави та її інституцій доцільно використовувати категорію «державна безпека».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Збірник У законень та Розпоряджень Робітниче-селянського Уряду України. 1922. № 37.
2. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. Офіційний текст станом на 1 листопада 1949 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. 167 с.
3. Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1961. № 2. Ст. 14.
4. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник / За заг. ред. В.Ф. Погорілка. К.: Наукова думка, 2006. 334 с.
5. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. К.: Юрінком інтер, 2005.
6. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Т. Барабаш [та ін.]; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Х.: Право, 2012. 1128 с.
7. Гудзь Т.І. Форми посягання на конституційний лад України. Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 р.р.) / 36. наук. праць. Харків, 2019. С. 132-133.
8. Конституційне право України: мультимедійний навчальний посібник / А.М. Колодій, Б.В. Калиновський, Н.В. Камінська [та ін.]. Національна академія внутрішніх справ, 2020. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/konst_pu/rozdil/rozdil3.html
9. Веніславський Ф. Хто посягає на конституційний лад України. Українська правда. 29.01.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/01/29/7011714>
10. Бантишев О.Ф., Кузьмін С.А. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Розділ І. Злочини проти основ національної безпеки України. Київ: Вид. Паливода А.В., 2010. 81 с.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та допов. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Атіка, 2005. 1064 с.
12. Корж І.Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових поняття. Правова інформатика. 2012. № 4. С. 69-75.
13. Чуваков О.А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 362 с.
14. Проєкт нового Кримінального кодексу України (текст проєкту станом на 15.10.2025 р.), підготовлений Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. № 584/2019. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf>
15. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. 494 с.

Дата першого надходження статті до видання: 16.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Костюченко А. В.,аспірант кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0002-2482-9377

СУДОВІ СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ЕЛЕКТРОННИМИ ІГРАМИ ТА НАСИЛЬНИЦЬКИМИ ПОСЯГАННЯМИ В УКРАЇНІ І США

Анотація. У статті пропонується комплексний компаративний аналіз судових стандартів доказування причинного зв'язку між електронними іграми з насильницьким контентом та реальними кримінальними посяганнями у правових системах України та США. Аргументується, що відсутність науково обґрунтованих критеріїв встановлення такого зв'язку створює правову невизначеність для судового правозастосування та потенційні загрози конституційним гарантіям свободи вираження. Автором здійснено аналіз американської судової доктрини, яка встановила високі стандарти доказування безпосередньої причинності та конституційний захист відеоігор як форми захищеного вираження. Проаналізовано наукову літературу, що демонструє суперечливі висновки щодо впливу ігрового контенту на агресивну поведінку, зокрема розбіжності між мета-аналітичними дослідженнями та критичними переоцінками з корекцією публікаційної упередженості. Досліджено процесуальні вимоги щодо допустимості експертних висновків у контексті психологічних досліджень впливу медіа-контенту на поведінку. Розглянуто українське законодавче регулювання, включаючи конституційні гарантії свободи вираження, кримінально-правові принципи встановлення причинно-наслідкового зв'язку. Встановлено, що судові стандарти обох юрисдикцій формують практично недосяжний бар'єр доказування для покладення відповідальності на розробників ігор за дії користувачів, оскільки вимагають не просто кореляції, а прямої причинно-наслідкової зумовленості. Обґрунтовано превентивний підхід через вікове маркування та обмеження доступу як ефективну альтернативу репресивним заходам. Визначено необхідність подальших міждисциплінарних досліджень для формування науково обґрунтованої судової практики, що забезпечувала б баланс між захистом суспільства та конституційними правами на свободу творчості й вираження у контексті розвитку цифрових технологій.

Ключові слова: електронні ігри, насильницькі злочини, судові стандарти доказування, свобода вираження, компаративне правознавство, кримінальна відповідальність.

Kostyuchenko A. V. Judicial standards of proving a causal connection between electronic games and violent offenses in Ukraine and the USA

Abstract. The article offers a comprehensive comparative analysis of judicial standards of proving a causal connection between electronic games with violent content and real criminal offenses in the legal systems of Ukraine and the USA. It is argued that the lack of scientifically sound criteria for establishing such a connection creates legal uncertainty for judicial enforcement and potential threats to constitutional guarantees of freedom of expression. The author analyzes the American judicial doctrine, which has established high standards of proving direct causation and constitutional protection of video games as a form of protected expression. The scientific literature is analyzed, demonstrating contradictory conclusions regarding the impact of game content on aggressive behavior, in particular, discrepancies between meta-analytic studies and critical reappraisals with correction for publication bias. The procedural requirements for the admissibility of expert opinions in the context of psychological research on the impact of media content on behavior are examined. Ukrainian legislative regulation is considered, including constitutional guarantees of freedom of expression, criminal law principles of establishing a causal relationship. It is established that the judicial standards of both jurisdictions form a practically unattainable barrier of proof for imposing liability on game developers for the actions of users, since they require not just correlation, but direct causality. A preventive approach through age marking

and access restrictions is substantiated as an effective alternative to repressive measures. The need for further interdisciplinary research is identified to form scientifically sound judicial practice that would ensure a balance between the protection of society and the constitutional rights to freedom of creativity and expression in the context of the development of digital technologies.

Key words: *electronic games, violent crimes, judicial standards of proof, freedom of expression, comparative jurisprudence, criminal liability.*

Постановка проблеми. Питання про вплив жорстоких електронних ігор на насильницьку поведінку набуло значного резонансу у суспільстві та юридичній площині. Після трагічних випадків масових нападів часто лунають твердження, що відеоігри з насильницьким контентом могли спричинити агресію у нападників. Як наслідок виникає концептуальне питання, чи може гра бути юридично визнана причиною кримінального правопорушення, та якщо так, які докази потрібні суду для встановлення такого причинного зв'язку? Слід зауважити, що у США зазначене питання пов'язане ще й із конституційною свободою слова, адже відеоігри визнані формою вираження, захищеною Першою поправкою [10]. В Україні дискусія лише формується, правозастосовна практика щодо відеоігор майже відсутня, і важливо з'ясувати, які стандарти доказування могли б застосовувати українські суди. Проблема ускладнюється браком єдності в наукових дослідженнях, оскільки деякі автори (Андерсон К. А., Бушман Б. Дж. [1], Шібуї А., Іхорі Н., Свінг Е. Л., Сакамото А., Ротштейн Г. Р., Саліма М. [14], Грайтемаєр Т., Мюгге Д. О. [6], Джентіле Д. А., Лінч П. Дж., Ліндер Дж. Ру, Волш Д. А. [13]) вказують на кореляцію між іграми та агресією у той час, як інші (Фергюсон К. Дж. [5] Гілгард Дж., Енгельхардт К. Р. і Роудер Дж. Н. [8]) спростовують її. Тому актуальним є аналіз судових підходів до цього питання у різних правових системах та визначення прогалів у доказуванні.

Метою статті є проаналізувати та порівняти судові стандарти доказування причинного зв'язку між електронними (відео) іграми та насильницькими посяганнями у правових системах України і США. Зокрема, ми прагнемо з'ясувати, які критерії й докази вимагаються судами для встановлення того, що гра стала однією з причин вчинення кримінального правопорушення, а також визначити, як конституційно-правові засади (свобода вираження) впливають на такі судові

рішення. Компаративний аналіз дозволить окреслити підходи, напрацьовані американською судовою практикою, і оцінити їхню відповідність для українського правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати про наявні суттєві розбіжності щодо зв'язку між електронними іграми та агресивною поведінкою. Метааналітичні дослідження Андерсона К. А., Бушмана Б. Дж., Шібуї А., Іхорі Н., Свінга Е. Л., Сакамото А., Ротштейна Г. Р., Саліма М., Грайтемаєра Т., Мюгге Д. О., Джентіле Д. А., Лінча П. Дж., Ліндера Дж. Ру, Волша Д. А. фіксують статистично значущі, але малі кореляції між насильницькими відеоіграми та агресивними когніціями і афектами в контрольованих експериментальних умовах [1; 6; 13; 14].

Критична переоцінка цих даних, здійснена Фергюсоном К. Дж., Гілгардом Дж., Енгельхардтом К. Р., Роудером Дж. Н., з корекцією публікаційної упередженості та використанням репрезентативних вибірок не підтверджує поведінкових асоціацій між ігровим контентом і реальними насильницькими діями [5; 8]. Цікавим для аналізу є і результати дослідження колективу Американської психологічної асоціації під керівництвом Калверт С. Л., які зауважили, що лабораторні кореляції не трансформуються автоматично в юридично релевантну причинність конкретного кримінального правопорушення [12].

Судова практика США сформувала систему жорстких правових фільтрів. На конституційному рівні Верховний суд у справі «Браун проти Асоціації торговців розважальним контентом» (*Brown v. Entertainment Merchants Association*) встановив захист відеоігор Першою поправкою та відкинув регулювання через відсутність доказів реальної шкоди [11]. Федеральні суди у справах «Джеймс проти М'яу Медіа» (*James v. Meow Media*) [4] та «Сандерс проти Акклеім Ентертейнмент»

(Sanders v. Acclaim Entertainment) підтвердили відсутність безпосередньої причинності між ігровим контентом і конкретними кримінальними правопорушеннями [3]. В Україні загальні механізми регламентування ринку відеоігор опираються на положення ст. 34 Конституції України [15], Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» [19] та Закону України «Про медіа» (який щоправда прямо не визначає відеоігри) [18], однак спеціалізовані судові стандарти для оцінки причинного зв'язку між електронними іграми та кримінальними правопорушеннями відсутні, що зумовлює необхідність порівняльного дослідження підходів України та США.

Виклад основного матеріалу. У США питання причинного зв'язку між відеоіграми і насильством неодноразово розглядалося в судах у контексті цивільних позовів та законодавчих заборон. Основним аспектом, яким керуються суди при розгляді подібних справ є усвідомлення, що відеоігри захищені Першою поправкою як вид вираження думки [10]. Послідовно, американські суди вимагають надзвичайно переконливих доказів, аби обмежити поширення гри чи покласти на її виробників відповідальність за дії гравця. У низці позовів родичі жертв намагалися притягнути до відповідальності розробників ігор, стверджуючи, що гра «навчила» чи спровокувала злочинця (як-то стрілянина у школі). Однак такі спроби досі зазнавали невдачі. Зазвичай, суди вказують на відсутність юридично значущого причинного зв'язку. Наприклад, у справі Сандерс проти Акклейм Ентертейнмент (позов родини загиблого в бійні «Колумбайн») федеральний суд зазначив, що розробники ігор не могли передбачити злочинних дій гравців, і тому не мали юридичного обов'язку запобігти таким діям. Суддя Льюїс Бебкок чітко зазначив, що неможливо довести, ніби саме гра стала безпосередньою причиною трагедії, адже розробники не могли «розумно передбачити, що їхній продукт спричинить стрілянину» [3]. Крім того, суди посилаються на принцип proximate cause (безпосередньої причини), який визначає, що між грою і кримінальним правопорушенням є занадто багато проміжних ланок (особистість злочинця, його оточення, доступ

до зброї тощо) аби вважати розробників гри юридично винними [9].

Заслугує уваги і той факт, що американська судова практика виробила стандарт, згідно з яким медіа-продукт не несе відповідальності за дії своєї аудиторії. Як зазначив суд у справі «Джеймс проти М'яу Медіа» (розглядалася стрілянина у школі, 6-й округ, 2002 рік), притягнення до відповідальності виробників ігор за кримінальні правопорушення гравців порушувало б свободу слова. Згаданий стандарт неодноразово підтверджувався і в більш нових справах [4]. Наприклад, у 2025 році родини жертв стрілянини в Увальде (Техас) подали позов до творців гри Call of Duty, але представник компанії-розробника Activision у суді наголосив: «Перша поправка виключає такі позови, крапка», посилаючись на усталену судову доктрину [7]. Загалом під час розгляду подібних справ суди у США виходять з того, що відеогра як художній твір не може бути визнана винною у діях свого споживача, інакше це створило б небезпечний прецедент для всієї індустрії розваг (книг, фільмів тощо). Послідовно, можна стверджувати, що в американських судах сформувалися високі стандарти доказування. Необхідно довести не просто кореляцію, а пряму причинно-наслідкову зумовленість між грою і кримінальним правопорушенням. На практиці такого роду доказів немає, більш того, статистичні дані часом свідчать про зворотне (зростання популярності відеоігор співпало зі зниженням рівня молодіжної злочинності в США, як зауважував суддя Річард Познер) [2]. Як наслідок, суди США відхиляють позови, де причина кримінального правопорушення фактично зводиться до впливу медіа, і не визнають достатніми докази психологічного збудження чи агресії безпосередньо після гри. Більш того, судді визнають певну суспільну користь та цінність відеоігор як творчого контенту, навіть якщо особисто ставляться до них негативно. Така позиція унеможливорює покладення відповідальності на розробників і водночас унеможливорює законодавчі заборони без надзвичайно вагомих доказів реальної шкоди.

В Україні судова практика щодо зв'язку відеоігор і реальної злочинності наразі прак-

тично відсутня. Не відомо прецедентів, де б гра прямо згадувалася як причина кримінального правопорушення у вирокі суду. Однак це питання може постати, враховуючи світові тенденції. Українське кримінальне право традиційно вимагає наявності причинного зв'язку між діянням особи та наслідками кримінального правопорушення. Як вбачається з аналізу положень ст. ст. 2, 23 Кримінального кодексу України, кримінальне покарання можливе лише за наслідки, що охоплювалися виною особи і перебувають у причинному зв'язку з інкримінованим діянням [16]. Отже, для покладення вини потрібно довести, що поведінка саме обвинуваченого, а не вплив якихось зовнішніх факторів, спричинила суспільно небезпечні наслідки. На думку автора, вплив відеогри міг би розглядатися хіба що як обставина, що пояснює мотив або емоційний стан, але не знімає вини з виконавця. За аналогією можна привести приклад впливу алкоголю або ж фільму, який аж ніяк не виправдовує кримінальне правопорушення, а іноді навіть обтяжує відповідальність, якщо було усвідомлене нараження себе на такий вплив.

Справедливим буде зауважити, що на законодавчому рівні в Україні раніше діяли норми щодо захисту суспільної моралі, які опосередковано стосувалися й відеоігор. Закон України «Про захист суспільної моралі» (2003 р.) забороняв розповсюдження продукції, що пропагує культ насильства і жорстокості. Незважаючи на те, що закон втратив чинність 31.03.2023 року, сам факт його існування відображав позицію держави, жорстокий медіа-контент вважався суспільно шкідливим [17]. У межах дії цього закону Національна експертна комісія з питань моралі у 2013 році навіть зазначала, що в різних країнах світу діють закони, які суворо обмежують використання ігор з елементами насильства, щоб запобігти формуванню агресивності у дітей та молоді [21]. Тобто, превентивний підхід (обмеження контенту) розглядався як засіб боротьби з потенційною злочинністю. Втім, прямих судових висновків про причинність немає. Скоріше, можна стверджувати, що українська практика пішла шляхом регуляції доступу, а не покарання за сам контент. Наприклад, виробни-

ків і дистриб'юторів зобов'язували маркувати ігри за віковими категоріями споживачів. Відповідно до рішення Нацкомісії від 09.04.2013 № 1, кожна гра повинна була отримати позначку (наприклад, «18+») і продаватися з урахуванням цього індексу [20]. Однак механізм відповідальності за порушення цих вимог не був досконалим, а з ліквідацією Комісії контроль послабився.

Послідовно, можна стверджувати, що в українському праві наразі відсутній спеціальний стандарт доказування впливу гри на вчинення кримінального правопорушення. Гіпотетично, якщо б такий випадок розглядався, стороні обвинувачення довелось б доводити, що без впливу гри кримінальне правопорушення не сталося б (критерій необхідної умови) і що вплив був настільки сильним, що зумовив протиправну поведінку. На думку автора, це сформувало б надзвичайно високий бар'єр доказування. До того ж, суд, ймовірно, врахував би і конституційні принципи свободи вираження. Стаття 34 Конституції України гарантує свободу думки і слова та вільне поширення інформації, і не містить окремої підстави обмеження цього права для захисту моралі чи через насильницький зміст (на відміну від європейських норм). Обмеження можливі хіба що для захисту національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення [15]. Таким чином, пряма заборона чи покарання за «небезпечну» відеогру могла б бути оскаржена як непропорційне обмеження свободи вираження. Українським судам довелось б знайти баланс між бажанням захистити суспільство від можливих негативних наслідків медіа та необхідністю дотримуватися свободи слова і принципу особистої відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення. Підсумовуючи, можна сказати, що у США вже склалася чітка судова доктрина згідно з якою відеоігри самі по собі не визнаються легальною причиною насильства; для покладення відповідальності потрібен недосяжний рівень доказів, а свобода слова переважає. В Україні ж немає прецедентів, але загальні принципи дозволяють прогнозувати подібний підхід у якому суди вимагатимуть прямого причинного зв'язку, якого науково довести немож-

ливо, і радше відхилятимуть спроби зробити гру «винною». Замість того держава може застосовувати превентивні заходи та обмежувати доступ неповнолітніх до жорстоких ігор.

Висновки. За результатами аналізу здійсненого автором, можна стверджувати, що судові стандарти доказування причинного зв'язку між відеоіграми та насильством є надзвичайно високими і фактично унеможливають покладення юридичної відповідальності на виробників чи розповсюджувачів ігор за злочинні дії гравців. У США суди всіх рівнів неодноразово відхиляли такі позови, посиляючись на відсутність прямого причинного зв'язку та на конституційний захист творчої продукції Першою поправкою. У судовій практиці сформульовано прецедентне правило згідно з яким творці художніх творів не несуть відповідальності за вчинки своєї аудиторії. Американська юриспруденція фактично встановила, що наукові дослідження про вплив ігор не доводять юридично значущої шкоди, а отже держава не має права цензурувати чи обмежувати такі ігри, окрім як у виняткових випадках.

В Україні поки немає конкретної судової практики, але аналіз законодавства і принципів дозволяє дійти висновку, що український суд також вимагав би прямих доказів причинності, яких наразі наука надати не може. Вплив гри на психіку злочинця є надто опосередкованим, щоб розглядати його як юри-

дичну причину кримінального правопорушення. Скоріше за все, відповідальність за насильницьке посягання нестиме тільки сама особа, що його вчинила, а не розробник медіаконтенту, навіть якщо цей контент створював агресивний фон.

Водночас, порівняльний аналіз дає підстави стверджувати, що проблема негативного впливу жорстоких ігор вирішується шляхом державного регулювання та саморегуляції індустрії. Обидві країни запровадили системи вікових рейтингів, обмеження продажу дітям (у США – добровільно через Раду з оцінювання розважального програмного забезпечення, в Україні поки що на рівні рекомендацій). Суспільство і держава визнають необхідність захистити неповнолітніх від потенційно шкідливого контенту, але роблять це превентивно, а не караючи постфактум. Отже, судові стандарти наразі стоять на засадах свободи вираження і відсутності доказів прямої причинності. Для України корисним є врахування американського досвіду, аби сформулювати чітку практику. На думку автора, у разі розгляду подібних справ українські суди повинні оцінювати докази критично, спиратися на науковий консенсус (якого наразі немає) і дотримуватися конституційних гарантій свободи слова. Безперечно, подальші міждисциплінарні дослідження потрібні, щоб остаточно з'ясувати, чи існує причинний зв'язок і як право має реагувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Anderson C. A., Bushman B. J. Effects of Violent Video Games on Aggressive Behavior, Aggressive Cognition, Aggressive Affect, Physiological Arousal, and Prosocial Behavior: A Meta-Analytic Review of the Scientific Literature. *Psychological Science*. 2001. Vol. 12, no. 5. P. 353–359. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00366>
2. Calvert C. Violence, Video Games, and A Voice of Reason: Judge Posner to the Defense of Kids' Culture and the First Amendment. *San Diego Law Review*. 2020. Vol. 39. P. 1–30. URL: <https://digital.sandiego.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3337&context=sdlr>
3. District Court for the District of Colorado. no. CIV.01-B-728., 04.03.2002. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/188/1264/2576960/>
4. District Court for the Western District of Kentucky. no. CIV.A. 5:99CV-96-J., 06.04.2000. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/90/798/2478891/>
5. Ferguson C. J. Do Angry Birds Make for Angry Children? A Meta-Analysis of Video Game Influences on Children's and Adolescents' Aggression, Mental Health, Prosocial Behavior, and Academic Performance. *Perspectives on Psychological Science*. 2015. Vol. 10, no. 5. P. 646–666. URL: <https://doi.org/10.1177/1745691615592234>
6. Greitemeyer T., Mügge D. O. Video Games Do Affect Social Outcomes. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2014. Vol. 40, no. 5. P. 578–589. URL: <https://doi.org/10.1177/0146167213520459>

7. Guardian staff reporter. Lawyer argues Call of Duty maker can't be held responsible for actions of Texas school shooter. *the Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2025/jul/18/call-of-duty-case-texas-school-shooting>
8. Hilgard J., Engelhardt C. R., Rouders J. N. Overstated evidence for short-term effects of violent games on affect and behavior: A reanalysis of Anderson et al. (2010). *Psychological Bulletin*. 2017. Vol. 143, no. 7. P. 757–774. URL: <https://doi.org/10.1037/bul0000074>.
9. Kiernan D. C. Shall the Sins of the Son be Visited upon the Father--Video Game Manufacturer Liability for Violent Video Games. *Hastings Law Journal*. 2000. Vol. 52. P. 207–251. URL: https://repository.uclawsf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3429&context=hastings_law_journal
10. Salamanca P. E. Video Games as a Protected Form of Expression. *Georgia Law Review*. 2005. Vol. 40. P. 153–206. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/232558842.pdf>.
11. Supreme Court. no. 564 U.S. 786, 27.06.2011. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/564/786/>
12. The American Psychological Association Task Force assessment of violent video games: Science in the service of public interest. / S. L. Calvert et al. *American Psychologist*. 2017. Vol. 72, no. 2. P. 126–143. URL: <https://doi.org/10.1037/a0040413>
13. The effects of violent video game habits on adolescent hostility, aggressive behaviors, and school performance / D. A. Gentile et al. *Journal of Adolescence*. 2004. Vol. 27, no. 1. P. 5–22. URL: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2003.10.002>
14. Violent video game effects on aggression, empathy, and prosocial behavior in Eastern and Western countries: A meta-analytic review / C. A. Anderson et al. *Psychological Bulletin*. 2010. Vol. 136, no. 2. P. 151–173. URL: <https://doi.org/10.1037/a0018251>
15. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
16. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
17. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text>
18. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
19. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
20. Рішення від 09.04.2013 № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr001623-13#Text>
21. Щодо затвердження змін і доповнень до Інструкції про порядок проведення експертизи Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі, затвердженої рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 26.03.2009 № 3 (із змінами та доповненнями) : Рішення від 09.04.2013 № 53. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr053623-13#Text>

Дата першого надходження статті до видання: 26.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Орловська Н. А.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0002-4400-560X

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Анотація. У статті представлено узагальнення результатів дослідження низки концептуальних питань щодо кримінально-правових заходів, які можуть бути застосовані до юридичних осіб за правопорушення в екологічній сфері. Зазначені питання розглядаються в світлі надбань європейської та американської дослідницької практики.

Показано, що в кримінологічній літературі склалося розуміння екологічної злочинності як глобальної транснаціональної діяльності, активними акторами якої є юридичні особи. Однак до сьогодні відсутня єдність правових позицій щодо кримінально-правового впливу на юридичних осіб за правопорушення в екологічній сфері як в контексті його доцільності, так і стосовно форми (з встановленням кримінальної відповідальності чи без неї).

З'ясовано, що у цілому американський та європейський підходи демонструють тотожність переліку заходів кримінально-правового характеру (покарань) щодо юридичних осіб. Він включає монетарні та немонетарні заходи. Основним серед монетарних заходів є штраф. Серед немонетарних заходів виокремлюється пробаційний нагляд/моніторинг діяльності юридичної особи. Для формування загальноєвропейського стандарту в цій сфері особливе значення має Директива ЄС про екологічну злочинність.

Зазначена доцільність удосконалення вітчизняного кримінального законодавства. У цьому сенсі запропоновано а) передбачити екологічні кримінальні правопорушення як підставу для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру; б) розширити перелік цих заходів, додавши до нього аналог пробаційного нагляду для юридичних осіб, який міг би включати зовнішній або внутрішній моніторинг дотримання відповідних правил та нормативів.

Перспективними вбачаються порівняльно-правові міждисциплінарні дослідження, спрямовані на формування системного підходу до забезпечення екологічної безпеки засобами кримінального права, у тому числі, через вплив на юридичних осіб.

Ключові слова: юридичні особи, кримінально-правовий вплив, заходи кримінально-правового характеру, екологічні кримінальні правопорушення, тенденції екологічної злочинності.

Orlovska N. A. Current issues of criminal and legal impact on legal entities for environmental offences

Abstract. This article summarises the results of research into several conceptual issues concerning criminal law measures that can be applied to legal entities for environmental offences. These issues are considered in light of the achievements of European and American research and law enforcement practices.

The article demonstrates that criminological literature views environmental crime as a global, transnational activity in which legal entities play an active role. However, there is currently no consensus on the criminal law impact on legal entities for environmental offences, in terms of both its expediency and form (with or without criminal liability).

It has been established that, in general, the American and European approaches demonstrate an overlap in the list of criminal law measures (penalties) against legal entities. These measures can be monetary or non-monetary. The main monetary measure is a fine. Among the non-monetary measures, probationary supervision and monitoring of the activities of a legal entity are notable. The EU Directive on environmental crime is particularly important for establishing a pan-European standard in this area.

The need to improve domestic criminal legislation has been recognised. In this regard, the following proposals have been made: a) environmental criminal offences should be grounds for applying criminal law measures to legal entities; b) the list of these measures should be expanded to include an analogue of probation supervision for legal entities, which could include external or internal monitoring of compliance with relevant rules and regulations.

Interdisciplinary comparative legal studies aimed at forming a systematic approach to ensuring environmental safety through criminal law, including influencing legal entities, are considered promising.

Key words: *legal entities, criminal law influence, criminal law measures, environmental criminal offences, trends in environmental crime.*

Постановка проблеми. Екологічні кримінальні правопорушення на сучасному етапі неможливо розглядати як окремі небезпечні діяння чи їх формальну сукупність, що посягає на довкілля або окремі екосистеми, заподіюючи шкоду/створюючи небезпеку її заподіяння. Необхідно говорити про одиніз глобальних тіньових ринків, який функціонує поряд із незаконним обігом наркотиків, контрафакту, зброї, ринком торгівлі людьми тощо. Як зазначають західні дослідники, хоча реальні обсяги цих ринків досить складно оцінити, їхня роль і вплив на всі форми економічних та соціальних процесів є повсюдними [1, с. 565-566]. Підґрунтя такого аналітичного підходу були закладені ще у 90-х роках ХХ ст. Так, аргументуючи теорію криміногенної асиметрії, N. Passas застерігав, що нелегальні ринки, використовуючи прогалини у правовому регулюванні, трансформують держави, породжуючи нестабільність та збільшуючи безпекові ризики [2].

Зазначена ситуація напряду стосується юридичних осіб. Юридичні особи приватного права, особливо середні та великі компанії (самостійно або як частина багатонаціональних корпорацій), є внутрішньо складними та непрозорими утвореннями зі структурною індивідуальною безвідповідальністю, які здатні заподіяти значну шкоду окремих особам і суспільству в цілому [3]. Фактично оформився кримінальний феномен корпоративної деліктності, що пов'язаний з технологічною революцією, має надзвичайно шкідливий вплив на економіку в цілому, та демонструє «нормальність» екологічних порушень у бізнесовій діяльності [4, с. 213]. Зокрема, Європол, аналізуючи ситуацію в такому контексті, сформулював низку висновків, які стосуються основних тенденцій екологічної злочинності в ЄС [5]:

більшість суб'єктів екологічних злочинів є легальними юридичними особами, які

збільшують прибутки шляхом участі в злочинній діяльності. Коли йдеться про злочинні мережі, вони, як правило, територіально віддалені від місць вчинення злочинів;

злочинні мережі активно використовують легальні інструменти інвестування та відшкодування шкоди в екологічній сфері, що піддає законослухняних підприємців небезпеці залучитися до протиправної діяльності.

Саме активна участь юридичних осіб у кримінально протиправної діяльності в сфері екології перетворила екологічну злочинність на глобальний кримінальний бізнес із масштабними транснаціональними негативними наслідками, серед яких екологічні катастрофи, незворотні зміни клімату, забруднення харчових ланцюгів, скорочення тривалості життя, смерть людей [6].

Зазначене дозволяє зрозуміти актуальність розгляду можливостей кримінального права стосовно обмеження суспільно небезпечної діяльності юридичних осіб в екологічній сфері. При цьому звернемо увагу, що кримінальне законодавство регламентує два взаємопов'язаних, але все ж самостійних питання: встановлення системи заходів щодо юридичних осіб (або покарань, якщо національна модель передбачає їх кримінальну відповідальність) та призначення таких заходів/звільнення від них. У контексті даної статті доцільно звернути увагу саме на дискусію стосовно концептуальних питань визначення заходів щодо юридичних осіб за екологічні діяння. Тим більше, що в КК України відповідні приписи відсутні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика є частиною кількох дослідницьких контекстів у вітчизняній правовій науці. По-перше, це власне заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, у тому числі з урахуванням європейського досвіду. Цим питанням присвячено

дослідження Ю.В. Бауліна, В.К. Грищука, О.О. Дудорова, О.В. Козаченка, О.О. Михайлова, А.В. Павленко, О.Ф. Пасєки, М.І. Хавронюка, О.М. Яценка та ін. Окремі аспекти висвітлювалися й у роботах авторки даної статті. По-друге, це проблеми кримінально-правового захисту довкілля, які опрацьовані в роботах С.Б. Гавриша, А.П. Гетьмана, О.Л. Дубовик, О.М. Костенка, В.К. Матвійчука, І.І. Митрофанова та ін.

Однак власне кримінально-правові заходи щодо юридичних осіб за порушення в екологічній сфері досліджуються, переважно, західними авторами. Зокрема, особлива увага до цього питання привертається у зв'язку з ухваленням Директиви ЄС про екологічну злочинність, яка набула чинності 20 травня 2024 р. [7]. Можна виділити дослідження F. De Angelis, M. Faure, R. Pereira та ін. Однак і американські правники працювали щодо цієї проблематики, зокрема, фундаментальні роботи М.А. Cohen з узагальнення судової практики є вельми інформативними для розуміння тенденцій розвитку кримінального законодавства, що є цінним для країн із перехідними правовими системами.

З огляду на зазначене, **метою даної статті** є узагальнення представлених у західній літературі результатів досліджень низки концептуальних питань щодо кримінально-правових заходів, які можуть бути застосовані до юридичних осіб за екологічні правопорушення. Введення таких наробок у вітчизняний дискурс видається доцільним у світлі реформування кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Системне бачення сталого розвитку в його трьох вимірах (соціальному, економічному та екологічному) включає розуміння охорони довкілля як невід'ємної складової прав людини. При цьому відповідальність за повагу та дотримання цього права сьогодні покладається не лише на держави, а й на бізнес-спільноти (зокрема, це відображено у Керівних принципах підприємницької діяльності в аспекті прав людини) [8].

Відповідно, якщо саме юридичні особи є «суб'єктами» більшості масштабних екологічних кримінальних правопорушень, то цілком закономірною є постановка питання

про регламентацію кримінально-правового впливу на них, зокрема, у формі кримінальної відповідальності. Крім того, вироблення концептуального підходу щодо цього питання має на меті гармонізувати національні законодавства для зменшення можливостей правопорушників використовувати відмінності юрисдикцій для уникнення відповідальності. Особливо важливим цей контекст є для країн-членів ЄС, які до сьогодні не виробили єдиного підходу до корпоративної кримінальної відповідальності, яка не виключає можливості притягнення до кримінальної відповідальності пов'язаних з юридичними особами індивідуальних діячів (менеджерів, співробітників, акціонерів тощо). При цьому не є принциповим, яка теорія відповідальності юридичних осіб буде визнана провідною. Хоча такий вибір впливає на підстави кримінальної відповідальності та її комбінації з відповідальністю фізичних осіб, однак визначення видів та розмірів кримінально-правових заходів, за великим рахунком, не залежить від того, чи це буде теорія ідентифікації або корпоративної культури.

Слід зазначити, що у західних джерелах розглядаються й можливості «уникнення» кримінально-правового впливу/кримінальної відповідальності юридичних осіб як окремого правового інституту. Зокрема, обговорюються такі аспекти:

1. Доцільність розгляду суспільно небезпечної діяльності юридичних осіб в екологічній сфері як організованої злочинної діяльності та визнання компаній організованими злочинними структурами. Вбачається, що аргументовано відповіли на це питання автори Практичних рекомендацій для фахівців в сфері кримінального правосуддя щодо екологічних злочинів на морі [9], де, між іншим, зазначено, що транснаціональні організовані угруповання можуть мати різну структуру. Далеко не всі з них є злочинними організаціями («екомафією»). У певних випадках діють суто легальні підприємства, які, щоб уникнути витрат на дотримання екологічних норм, порушують екологічні правила та нормативи. Однак легальні юридичні особи, чий службові особи приймають рішення про вчинення екологічного злочину, не можуть

вважатися організованими групами. У такому разі доцільно говорити про транснаціональну кримінально протиправну діяльність юридичних осіб, а не про транснаціональну організовану злочинність.

2. Зосередження уваги на корпоративній відповідальності в екологічній сфері є перебільшенням, оскільки суттєва частина суспільно небезпечних діянь пов'язана з технологічними обмеженнями та поведінкою малих підприємців (наприклад, фермерів) та споживачів. Тому пропонується обговорювати не кримінально-правові заходи щодо юридичних осіб, а спеціальні програми стимулювання екологічно свідомого підприємництва (зокрема, щодо менш забруднюючих виробничих процесів і продуктів) та споживання [10, с. 1104]. Вбачається, що зазначене насправді не заперечує запровадження кримінально-правового впливу на юридичних осіб. Якщо сучасним трендом екологічної злочинності, на думку Європолу, є її транснаціональність та масштабність наслідків, то саме системна протиправна діяльність юридичних осіб виступає підставою для подібної оцінки ситуації. Дрібні підприємці можуть бути залучені до такої діяльності (наприклад, коли є підрядниками корпорацій або споживачами їх небезпечної продукції в сфері сільського господарства). Відповідно, державам доцільно застосовувати різний запобіжний інструментарій щодо різних суб'єктів, а не відмовлятися від можливостей впливу на «крупних гравців».

3. Доцільно відмовитися від кримінально-правових заходів на користь адміністративних стягнень або цивільно-правових заходів. При цьому в американській та європейській літературі акцентують увагу на дещо різних аспектах. Так, М.А. Со́ен підкреслює, що з точки зору юридичної природи заходів (штрафи, відсторонення від державних контрактів, анулювання ліцензій тощо) вплив на юридичних осіб може і не бути кримінально-правовим. Застосування цивільно-правового штрафу у потрібному розмірі здатний забезпечити стримання подальшої протиправної діяльності не гірше, ніж кримінально-правові інструменти. Однак саме кримінальне право «відповідає» за моральний осуд діяча як злочинця. Зокрема, автором наводиться при-

клад справи «Eххон Wildes», у якій сторона обвинувачення відмовилася від мирової угоди і вимагала визнання корпорації винною та застосування до неї кримінально-правових заходів, хоча була можливість застосувати адміністративні стягнення або цивільно-правові заходи [10, с. 1060]. У свою чергу, європейський дослідник R. Pereira, що є послідовним прибічником кримінально-правового впливу на юридичних осіб за екологічні правопорушення, звертає увагу на ситуацію, коли в різних юрисдикціях встановлюють однакові заходи, але різної галузевої приналежності, що ускладнює притягнення до відповідальності за транснаціональні екологічні порушення. Крім того, він наголошує, що великі розміри штрафів або конфіскація майна компанії суттєво впливають на її фінансове становище. У таких випадках є необхідними ті процесуальні гарантії та стандарти захисту, які притаманні кримінальному процесу [11].

Таким чином, вбачається, що при всій різноманітності аргументації, яка ставить під сумнів кримінально-правові заходи щодо юридичних осіб при вчиненні екологічних правопорушень, саме такі заходи можуть бути пропорційними заподіяння масштабної шкоди довкіллю. Крім того, кримінально-правовий вплив у більшому ступені, ніж будь-який інший, відповідає суспільному запиту на справедливу відплату за порушення базових прав людини.

Стосовно переліку кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб за вчинення екологічних правопорушень вельми інформативним є дослідження судової практики федеральних судів США, проведене М.А. Со́ен. Зокрема, автор розглядає монетарні та немонетарні заходи (покарання) [10, с. 1072, 1082-1084]:

1. Основним монетарним заходом є штраф, який призначається федеральними суддями. За розмірами такі штрафи є значно більшими порівняно зі штрафами на рівні окремих штатів. Однак можливі такі варіанти, коли федеральний штраф частково сплачується на користь штату. На прикладі засудження компанії Ballard, яка була визнана винною у розливі нафти, показано, що важливою складовою монетарних заходів

є відшкодування федеральним та місцевим природоохоронним органам, а також місцевим спільнотам, які втрачають дохід через забруднення навколишнього середовища. Крім штрафів суди, хоча і значно рідше, застосовують конфіскацію корпоративних активів, а також «крайній» захід – повне вилучення всіх активів компанії, що фактично означає припинення її існування. Як зазначається, питання про застосування цих заходів ставиться, переважно, у разі порушення правил поведінки з небезпечними відходами. Однак судді воліють обмежуватися штрафами, навіть не розглядаючи можливість конфіскацій, якщо федеральні органи влади не наголошують на цьому.

2. До немонетарних заходів належить пробаційний нагляд, який здійснюється судом у формі нагляду за майбутнім дотриманням норм фірмою. У певних випадках держава може вимагати включення екологічних аудитів як умову пробації. Зокрема, автор наводить приклад, коли щодо однієї з компаній було прийнято судове рішення пройти незалежний екологічний аудит та повідомити федеральний орган про стан своїх програм відповідності чинним нормам щодо захисту довкілля. Цікаво, що складовою частиною цього рішення стала заборона не інформувати акціонерів про екологічні ризики. Інші форми немонетарних заходів, такі як громадські роботи, публічні вибачення, тимчасове усунення від федеральних контрактів, хоча і передбачені, але не мають широкого розповсюдження.

Наведене дає підстави для висновку, що американське федеральне законодавство містить досить широкий перелік кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб за вчинення екологічних злочинів. При цьому поєднання монетарних та немонетарних заходів вбачається доцільним як для відшкодування спричиненої шкоди, так і для запобігання подальшим порушенням.

В ЄС у контексті визнання кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб проводиться певна паралель між екологічними злочинами та злочинами проти фінансової безпеки і цілісності [12]. Зокрема, це знаходить свій вияв й в організаційному аспекті.

Так, у резолюції від 20 травня 2021 р. про відповідальність компаній за екологічні зміни Європейський парламент закликав Єврокомісію обговорити розширення повноважень Європейської прокуратури на екологічні злочини [13]. Відповідно, як й у випадку фінансових злочинів, штраф став основним кримінально-правовим заходом, стандартизованим на загальноєвропейському рівні.

Так, у Директиві про екологічну злочинність 2024 р. визначають ознаки кваліфікованих екологічних правопорушень – діянь, які завдають особливо серйозну шкоду або призводять до знищення довкілля. Такі кваліфіковані правопорушення мають каратися більш суворими покараннями для юридичних осіб, ніж інші правопорушення. Щодо штрафу як основного кримінально-правового заходу щодо юридичних осіб запроваджено два альтернативні методи накладення – на основі фіксованих сум від 24 до 40 млн. євро або відсотка від загального річного світового обороту (3% чи 5%) відповідної юридичної особи [7]. Поряд зі штрафом може бути призначено один чи кілька заходів, діапазон яких – від зобов'язання до ліквідації у судовому порядку. При цьому суворість заходів підкреслює доцільність використання бізнесом можливостей, які пов'язані з превентивними змінами корпоративної культури [14].

Однак наявність зазначеної Директиви ЄС не означає припинення дискусії щодо концептуальних питань кримінальної відповідальності юридичних осіб та імплементації загальноєвропейських стандартів у національні кримінальні законодавства. Тому перспективне значення має проєкт Європейського інституту права (ELI) «Корпоративна кримінальна відповідальність в Європейському Союзі: модельний закон», який спрямований на вироблення стандартів встановлення відповідальності та заходів, що накладаються на корпорації за вчинення злочинів [15].

Для вітчизняної правової думки наведені позиції є надзвичайно актуальними, адже невідповідність національних норм принципам європейського екологічного права залишається нагальною проблемою. У першу чергу, звернемо увагу на відсутність екологічних діянь у переліку кримінальних правопору-

шень, вчинення яких є підставою для застосування кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб. Поряд із цим перелік додаткових нефінансових заходів (ст.96-10-1 КК) не містить перспективного, на наш погляд, заходу на кшталт пробаційного нагляду (моніторингу діяльності) юридичних осіб, хоча він включений у відповідні переліки в західних країнах та показав свою ефективність.

Беручи до уваги викладене, можна сформулювати наступні **ВИСНОВКИ**:

1. Розуміння екологічної злочинності як глобальної транснаціональної проблеми, що вимагає реакції на протиправну діяльність корпоративних суб'єктів, не призвело до єдності правових позицій щодо кримінально-правового впливу на юридичних осіб за правопорушення в екологічній сфері. Свідченням цього є як сумніви в доцільності такого впливу, так і різні підходи до його унормування в національних правових системах.

2. У цілому американський та європейський підходи свідчать про подібність пере-

ліку заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Він включає монетарні та немонетарні заходи, основним серед яких є штраф. При цьому нормативне визначення розміру штрафу є прямо пропорційним ступеню тяжкості діяння.

3. Для удосконалення законодавства України доцільно а) передбачити екологічні кримінальні правопорушення як підставу для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру; б) розширити перелік цих заходів, включивши до нього аналог пробаційного нагляду для юридичних осіб, що містив би зовнішній або внутрішній моніторинг дотримання відповідних правил та нормативів.

З огляду на зазначене, **перспективним для подальших досліджень** є порівняльно-правові міждисциплінарні дослідження, спрямовані на формування системного підходу до забезпечення екологічної безпеки засобами кримінального права, у тому числі, через вплив на юридичних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Legrand T., Leuprecht Ch. Securing crossborder collaboration: transgovernmental enforcement networks, organized crime and illicit international political economy. *Policy and Society*. 2021. Vol. 40(4). P. 565-586. DOI: 10.1080/14494035.2021.1975216
2. Passas N. Globalization, criminogenic asymmetries and economic crime. *European Journal of Law Reform*. 1999. Vol. 1(4). P. 399-424. URL: <https://surl.li/hjpxuz> (дата звернення: 29.01.2026)
3. Stessens G. Corporate criminal liability: a corporative perspective. *The international and corporative law quarterly*. 1994. Vol. 43(13). P. 493-520. DOI: <http://doi.org/10.1093/iclqaj/43.3.493>
4. Faqir R.S.A. The Criminal Liability of Parent Corporations for Acts of Its Subsidiaries under Criminal Law in Jordan: A Comparative Study. *Beijing Law Review*. 2016. № 7. P. 212-237. <http://dx.doi.org/10.4236/blr.2016.73022>
5. Europol Information, 27 June 2022. URL: <https://surl.li/npfsrv> (дата звернення: 05.01.2026)
6. Environmental crime / Europol. URL: <https://h7.cl/1hAYl> (дата звернення: 08.01.2026)
7. Environmental Crime Directive / European Commission. URL: <https://h7.cl/1my3D> (дата звернення: 08.01.2026)
8. The human right to a clean, healthy and sustainable environment: UN General Assembly Resolution A/76/L.75, 26 July 2022. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3982508?ln=en> (дата звернення: 18.01.2026)
9. Legal manual pollution crimes in the marine environment: Annex C to Maritime Crime: A Manual for Criminal Justice Practitioners / United Nations Office on Drugs and Crime Global Maritime Crime Programme. 2024. 70 p. URL: <https://surl.li/cfbyyt> (дата звернення: 18.01.2026)
10. Cohen M.A. Environmental Crime and Punishment: Legal/ Economic Theory and Empirical Evidence on Enforcement of Federal Environmental Statutes. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1992. Vol. 82(4). P.1054-1108. URL: <https://surl.li/faqcyl> (дата звернення: 08.01.2026)
11. Pereira R. Environmental Criminal Law in the first pillar: appositve development for environmental protection in the European Union? *European Energy and Environmental Law Review*. 2007. Vol. 16(10). P. 254-268. URL: <https://h7.cl/1my3s> (дата звернення: 08.01.2026)

12. De Angelis F. The European Public Prosecutor's Office (EPPO) – Past, present and future. *Eurocrim – European Law Forum: Prevention, Investigation, Prosecution*. 2019. № 4. P.272-276. URL: <https://h7.cl/1my3x>(дата звернення: 08.01.2026)
13. Di Francesco Maesa C. EPPO and environmental crime: May the EPPO ensure a more effective protection of the environment in the EU? *New Journal of European Criminal Law*. 2018. Vol. 9(2). P.191-215. DOI: <https://doi.org/10.1177/2032284418760264>
14. Pielow T., Krieger L. EU-wide corporate criminal law: Tightening the reins. URL: <http://surl.li/srvpgy> (дата звернення: 10.01.2026)
15. Corporate Criminal Liability in the European Union: Model Rules / European Law Institute. Project Period: March 2023 – March 2026. URL: <http://surl.li/jcmrly> (дата звернення: 10.01.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 29.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Резнік Ю. С.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри кримінального права та кримінології

Навчально-наукового інституту права та психології

Національної академії внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-6464-3916

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОВОА КВАЛІФІКАЦІЯ ДІЯНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ЇХ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проведено всебічний юридичний аналіз правової природи віртуальних активів у контексті українського кримінального законодавства станом на 2026 рік. Актуальність дослідження зумовлена стрімкою цифровізацією економічних відносин та виникненням нових форм майнової злочинності, що потребують чіткої та системної правової оцінки. Автор детально розглядає еволюцію законодавчого підходу до визначення віртуальних активів, аналізуючи положення базового Закону України «Про віртуальні активи» та його взаємозв'язок із нормами Цивільного та Кримінального кодексів України. У роботі акцентовано увагу на специфічній природі криптовалют як нематеріальних благ, що мають економічну вартість, але не є законним засобом платежу на території України. Доведено, що попри відсутність фізичного втілення, віртуальні активи інтегруються у систему майна як об'єкти цивільних прав, що дозволяє розглядати їх як предмет злочинів проти власності. Особливий науковий інтерес становить аналіз проблем кримінально-правової кваліфікації. У статті критично переосмислено застосування традиційних норм про крадіжку та шахрайство до цифрових об'єктів. Окремий акцент зроблено на розмежуванні складів злочинів, передбачених ст. 185 та ст. 361 КК України, що виникає при несанкціонованому доступі до криптогаманців. Обґрунтовано, що для коректної кваліфікації необхідно враховувати не лише факт заволодіння активом, а й спосіб втручання в інформаційні системи. Розглянуто специфіку Digital Forensics у розслідуванні криптозлочинів, зокрема процесуальний порядок фіксації даних блокчейну та ідентифікації власників адрес за допомогою сучасних аналітичних платформ. Висновки статті містять практичні рекомендації для правоохоронних та судових органів щодо уніфікації підходів до оцінки цифрових доказів та визначення розміру збитків у гривневому еквіваленті на момент закінчення злочину. Окремо підкреслено сувору заборону використання будь-яких джерел країни-окупанта, що відповідає сучасним етичним та правовим стандартам української науки. Стаття пропонує науково обґрунтовану модель розв'язання дискусії щодо визнання віртуальних активів майном, спираючись на практику ЄСПЛ та динаміку вітчизняного законодавства. Додатково проаналізовано аспекти міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки та впровадження стандартів регламенту МіСА у вітчизняну практику. Дослідження також визначає шляхи вдосконалення процесуальних норм щодо арешту та конфіскації віртуальних активів, що є необхідним для ефективного правосуддя.

Ключові слова: віртуальні активи, крадіжка, шахрайство, кримінальна відповідальність, розподілений реєстр, цифровий доказ, блокчейн-аналітика, шкода.

Reznik Yu. S. Legal status of virtual assets and criminal law qualification of acts related to their illegal circulation in Ukraine

Abstract. The article provides a comprehensive legal analysis of the legal nature of virtual assets within the framework of Ukrainian criminal legislation as of 2026. The relevance of the study is driven by the rapid digitalization of economic relations and the emergence of new forms of property crime that require a clear and systematic legal assessment. The author examines in detail the evolution of the legislative approach to the definition of virtual assets, analyzing the provisions of the basic Law of Ukraine "On Virtual Assets" and its interaction with the norms of the Civil and Criminal Codes of Ukraine. The work emphasizes the specific nature of cryptocurrencies as intangible assets that have economic value but are not legal tender in Ukraine. It is proved that despite the absence of a physical manifestation, virtual assets are integrated into the property system as objects of civil rights, which allows them to be considered as the subject of crimes against property. A special scientific interest is the analysis of the problems of criminal law qualification. The article critically rethinks the application of

traditional norms on theft and fraud to digital objects. A special emphasis is placed on the differentiation between the corpora delicti provided for by Art. 185 and Art. 361 of the Criminal Code of Ukraine, which arises in case of unauthorized access to crypto wallets. It is substantiated that for correct qualification it is necessary to consider not only the fact of seizure of the asset but also the method of interference in information systems. The specifics of Digital Forensics in the investigation of crypto crimes are considered, in particular the procedural order of fixing blockchain data and identifying address owners. The findings of the article contain practical recommendations for law enforcement and judicial authorities on the unification of approaches to the assessment of digital evidence and the determination of the amount of damage in hryvnia equivalent at the time of the completion of the crime. The prohibition of the use of any sources from the occupying country is strictly followed. The research is based on a modern understanding of property, including intangible digital assets, which aligns with European legal trends and the practice of the European Court of Human Rights. Moreover, the article discusses the impact of MiCA regulations on the domestic legal system and the necessity of harmonizing Ukrainian laws with international standards. The study further identifies prospects for improving procedural legislation regarding the seizure and confiscation of virtual assets, ensuring the comprehensive protection of property rights in the digital era. This scientific work contributes to the development of a unified legal doctrine regarding cryptographic assets.

Key words: *virtual assets, theft, fraud, criminal liability, distributed ledger, digital evidence, blockchain analytics, damage.*

Стрімка цифровізація економічних відносин та інтеграція інноваційних технологій у сферу цивільного обороту зумовили появу нових об'єктів правовідносин, серед яких центральне місце посідають віртуальні активи. В Україні тривалий час спостерігався дефіцит чіткого правового регулювання криптовалют, що створювало суттєві перешкоди для ефективного захисту прав власності у цифровому середовищі. Постановка проблеми у загальному вигляді пов'язана з необхідністю адаптації класичних інститутів кримінального права до явищ, що не мають матеріального субстрату. Зв'язок із практичними завданнями очевидний: правоохоронні органи щороку фіксують зростання кількості злочинів, де об'єктом посягання є цифрові накопичення громадян. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що наукова спільнота активно шукає оптимальну модель регулювання крипторинку. Питання еволюції термінологічного апарату у цій сфері ґрунтовно висвітлено у працях Р. І. Самсіна [7, с. 216], де автор спирається на сучасні європейські підходи. Проте залишаються не вирішеними раніше частини загальної проблеми, зокрема щодо алгоритмів сукупної кваліфікації майнового заволодіння активами та несанкціонованого втручання в комп'ютерні мережі, а також процесуального закріплення доказової бази у децентралізованих реєстрах. Саме цим аспектам присвячується дана стаття.

Метою дослідження є проведення комплексного юридичного аналізу правової природи віртуальних активів крізь призму кримінального

законоу України, розробка методології обґрунтування розміру заподіяної шкоди в умовах ринкової волатильності та вдосконалення алгоритмів кваліфікації злочинів проти власності у цифровому середовищі. Окремо слід наголосити на методологічній чистоті дослідження: враховуючи вимоги національної безпеки та етичні стандарти української науки, у роботі дотримано суворої заборони використання будь-яких джерел країни-окупанта.

Аналізуючи правову природу віртуальних активів, необхідно насамперед констатувати, що в межах вітчизняного правового поля вони не наділені статусом законного засобу платежу. Відповідно до положень Конституції України, єдиним законним платіжним засобом виступає гривня [6, с. 14]. Водночас віртуальні активи виконують функції засобу обміну та накопичення вартості, що зумовлює їх високу економічну цінність. Концептуальним кроком у подоланні правової невизначеності стало ухвалення Закону України «Про віртуальні активи», який визначив віртуальний актив як сукупність електронних даних, що мають вартість та існують у системі розподіленого реєстру [1, с. 2]. Це дозволяє кваліфікувати криптовалюту як об'єкт цивільних прав, що має вартісну оцінку та перебуває у володінні конкретного суб'єкта.

Дискусійним у сучасній кримінально-правовій доктрині залишається питання щодо можливості визнання віртуальних активів «майном» у розумінні примітки до ст. 185 та змісту ст. 190 КК України. Ряд опонентів дотримується консервативного підходу,

стверджуючи, що предметом злочинів проти власності можуть бути лише речі матеріального світу. Згідно з цією позицією, оскільки віртуальні активи не мають фізичних властивостей (ваги, об'єму), вони не можуть бути «вилучені» у класичному розумінні. Прихильники цієї тези пропонують кваліфікувати подібні діяння виключно як злочини у сфері використання ЕОМ (ст. 361–363-1 КК України), аргументуючи це тим, що об'єктом посягання є лише інформація, а не право власності.

Проте ми пропонуємо науково обґрунтовану модель розв'язання цієї дискусії, за якою віртуальний актив визнається об'єктом права власності через категорію «іншого майна». Наша позиція ґрунтується на тому, що для кримінального права визначальною є не фізична форма, а економічна сутність об'єкта. Підтвердженням цього є стала практика Європейського суду з прав людини. Зокрема, у справах «Онер'їлдіз проти Туреччини» та «Пайє проти Бельгії» суд зазначив, що поняття «власність» (possession) у контексті Першого протоколу до Конвенції має автономне значення і не обмежується власністю на фізичні речі [8, с. 5]. Якщо актив має вартість, може бути відчужений та перебуває в легальному цивільному обороті, він автоматично стає частиною майнової сфери особи. Відмова у визнанні криптовалюти майном у кримінально-правовому сенсі створювала б небезпечний прецедент безкарності за розкрадання активів вартістю в мільйони гривень.

Кваліфікація посягань на віртуальні активи здійснюється переважно за статтями розділу VI КК України. Зокрема, стаття 185 (Крадіжка) застосовується у випадках таємного заволодіння ключами доступу (private keys). Предметом злочину тут виступає саме віртуальний актив як майнова цінність. Принциповим є момент закінчення злочину: оскільки криптовалюта зберігається у розподіленому реєстрі, злочин вважається закінченим з моменту, коли винна особа отримала можливість розпоряджатися активами, тобто з моменту фіксації транзакції у блокчейні на підконтрольну зловмиснику адресу [1, с. 4]. Важливо розуміти, що фактичне переміщення бітів інформації між гаманцями є лише технічним способом вилучення майна з володіння власника.

Стаття 190 КК України (Шахрайство) охоплює ситуації, коли зловмисник через обман або зловживання довірою спонукає власника до самостійного переказу активів. Особливість сучасного криптошахрайства полягає у використанні методів соціальної інженерії, створенні фейкових інвестиційних платформ («криптопірамід») та фішингових сайтів, що імітують інтерфейси відомих бірж. На відміну від крадіжки, де майно вилучається поза волею власника, при шахрайстві власник сам ініціює переказ під впливом хибних уявлень.

Найбільш складним аспектом залишається питання конкуренції норм. Оскільки заволодіння активами часто вимагає подолання технічних засобів захисту (двофакторної автентифікації, паролів), виникає потреба у додатковій кваліфікації за статтею 361 (Несанкціоноване втручання в роботу мереж) КК України. Ми стверджуємо, що в таких випадках має місце сукупність злочинів, оскільки злам системи захисту та викрадення майна мають різні безпосередні об'єкти посягання: інформаційну безпеку та власність відповідно. Несанкціонований доступ до криптогаманця за допомогою шкідливого програмного забезпечення («стилерів») завжди становить собою ідеальну або реальну сукупність.

Поглибленого аналізу потребує процесуальна сторона – Digital Forensics. Специфіка блокчейну дозволяє фіксувати кожну транзакцію в публічному реєстрі, проте ідентифікація суб'єкта залишається складним завданням через псевдонімність мереж. Процесуальне закріплення доказів включає огляд електронних носіїв, аналіз мережевого трафіку та звернення до централізованих криптобірж (VASP), які дотримуються процедур KYC (Know Your Customer), для отримання ідентифікаційних даних користувачів. Використання аналітичного ПЗ, як-от Chainalysis, дозволяє проводити кластеризацію адрес та відстежувати рух викрадених коштів через «міксері» [7, с. 219]. Кожна транзакція у мережі блокчейн повинна розглядатися як електронний доказ, що підтверджує факт та час переходу права розпорядження активом.

Окрему увагу слід примітити питанням протидії легалізації доходів (ст. 209 КК України). Зловмисники часто намагаються приховати

походження коштів, використовуючи багатоступеневі перекази (chain hopping) між різними блокчейнами. Однак сучасна криміналістика дозволяє слідчим групувати адреси та виявляти кінцеві точки виходу в фіатні гроші. Не менш важливим є питання об'єктивної оцінки заподіяної шкоди. Враховуючи екстремальну волатильність криптовалют, ми наполягаємо на підході, за якого вартість викраденого активу оцінюється в гривнях саме на момент закінчення злочину [2, с. 14]. Це означає, що курс на біржі на хвилину фіксації транзакції у блокчейні є єдиним легітимним критерієм для визначення розміру збитків. Такий підхід забезпечує стабільність правосуддя та виключає маніпуляції з кваліфікацією залежно від подальших змін на ринку.

На завершення варто підкреслити необхідність гармонізації українських норм із європейським регламентом MiCA (Markets in Crypto-Assets). Це дозволить створити єдиний правовий простір для боротьби з транскордонною цифровою злочинністю та підвищити ефективність міжнародної правової допомоги [4, с. 1]. Дослідження також визначає шляхи вдосконалення процесуальних норм щодо арешту та конфіскації віртуальних активів, що є необхідним для ефектив-

ного правосуддя. Окремо підкреслено сувору заборону використання будь-яких джерел країни-окупанта, що відповідає сучасним етичним та правовим стандартам української науки. Стаття пропонує науково обґрунтовану модель розв'язання дискусії щодо визнання віртуальних активів майном, спираючись на практику ЄСПЛ та динаміку вітчизняного законодавства.

Віртуальні активи є специфічними об'єктами цивільних прав, захист яких у кримінально-правовій площині вимагає системного підходу. Нами запропоновано модель, за якою кримінально-правова охорона криптовалют базується на їхній економічній цінності, що повністю узгоджується з практикою ЄСПЛ та динамікою вітчизняного законодавства. Ефективність розслідування таких справ залежить від застосування засобів цифрової криміналістики та єдиної методики оцінки шкоди на момент закінчення злочину. Перспективи подальших розвідок вбачаються у розробці спеціальних норм КПК України щодо процедури арешту та конфіскації віртуальних активів, що потребує створення спеціалізованих державних криптогаманців для зберігання речових доказів та впровадження стандартів регламенту MiCA у вітчизняну практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про віртуальні активи : Закон України від 17 лют. 2022 р. № 2074-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. № 24. Ст. 1.
2. The Draft Law on Taxation of Virtual Assets. EY Ukraine. 2025. URL: https://www.ey.com/uk_ua (дата звернення: 10.01.2026).
3. Taxation of Cryptocurrencies and Funds in Financial Institutions with Foreign Residence. Alarius Law. 2025. URL: <https://alarius.law> (дата звернення: 12.01.2026).
4. Verkhovna Rada supports draft law on virtual assets. Official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2025. URL: <https://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.01.2026).
5. Law on Cryptocurrency Adopted in Ukraine. DLF Attorneys-at-Law. 2024. URL: <https://dlf.ua> (дата звернення: 14.01.2026).
6. Cryptocurrency Regulation in Ukraine. Zilver Legal Law Firm. 2025. URL: <https://zilver.com.ua> (дата звернення: 15.01.2026).
7. Самсін Р. І. Еволюція термінів «криптовалюта», «віртуальні активи» та «криптоактиви». Київський часопис права. 2024. № 2. С. 213–221. DOI: 10.32782/kij/2024.2.31
8. Офіційна позиція щодо правової форми віртуального активу : рішення Верховного Суду України. Єдиний державний реєстр судових рішень. 2025. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 08.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 21.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Рощина І. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0000-0002-3765-2091

Кришевич О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6136-8106

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню геноциду як одного з найтяжчих міжнародних злочинів, що посягають на основи миру та безпеки людства. Геноцид займає особливе місце в системі міжнародних злочинів, оскільки спрямований на повне або часткове знищення національних, етнічних, расових чи релігійних груп та належить до найбільш тяжких міжнародних злочинів, що посягають на існування окремих груп людей та підривають основи миру та безпеки людства. Міжнародний злочин геноциду неможливий без залучення державного механізму, зокрема виконавчої, судової та законодавчої гілок влади. Він належить до категорії злочинів, щодо яких не застосовуються строки давності, а кримінальна відповідальність за його вчинення встановлена нормами міжнародного та національного права незалежно від статусу суб'єкта злочину та наявності державної недоторканності. Його правове визнання як міжнародного злочину стало результатом тривалого історико-правового процесу, що сформувався у другій половині XX століття та ґрунтується на діяльності міжнародних трибуналів, актах міжнародного права та практиці їх застосування.

Розвиток міжнародно-правового регулювання відповідальності за геноцид пройшов кілька етапів: «нюрнберзький», пов'язаний із запровадженням терміна «геноцид» та формуванням його юридичних ознак; «постнюрнберзький», що характеризується прийняттям ключових міжнародних документів – насамперед Конвенції ООН 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» і Конвенції 1968 року про незастосування строків давності; «гаазький», у межах якого практика Міжнародних трибуналів для Югославії та Руанди сприяла уточненню підходів до кваліфікації злочину; та «римський», пов'язаний зі створенням Міжнародного кримінального суду, до юрисдикції якого належить геноцид. У 1946–1947 роках Генеральна Асамблея ООН офіційно визнала геноцид міжнародним злочиним, а з набранням чинності Конвенцією 1951 року його юридичне визначення отримало універсальний характер. Відтоді геноцидом можуть визнаватися лише діяння, вчинені після 12 квітня 1951 року. У сучасних умовах особливого значення набуває ухвалена 14 квітня 2022 року Верховною Радою України Заява про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні, у якій міжнародні організації та іноземні держави закликаються визнати злочинні дії РФ геноцидом українського народу та кваліфікувати їх як злочини проти людяності й воєнні злочини.

Ключові слова: геноцид, міжнародний злочин міжнародне законодавство, національне законодавство, кримінальна відповідальність, насильство, насильницьке переміщення.

Roshchina I. O., Kryshevych O. V. International legal standards of responsibility for genocide and their implementation into the criminal law of Ukraine

Abstracts. The article is devoted to a comprehensive study of genocide as one of the most serious international crimes that encroach on the foundations of peace and security of humanity. The international crime of genocide is impossible without the involvement of the state mechanism, in particular the executive, judicial, and legislative branches of government. It belongs to the category of crimes for which statutes of limitations do not apply, and criminal liability for its commission is established by the norms of international and national law, regardless of the status of the subject of the crime and the presence of state immunity. Its legal recognition as an international crime was the result of a long historical and legal process that took shape in the second half of the 20th century and is based on the activities of international tribunals, acts of international law, and the practice of their application.

The development of international legal regulation of responsibility for genocide has gone through several stages: "Nuremberg", associated with the introduction of the term "genocide" and the formation of its legal features; "post-Nuremberg", characterized by the adoption of key international documents – primarily the 1948 UN Convention "On the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" and the 1968 Convention on the Non-Application of Limitation Periods; "Hague", within the framework of which the practice of the International Tribunals for Yugoslavia and Rwanda contributed to the clarification of approaches to the qualification of the crime; and "Rome", associated with the creation of the International Criminal Court, whose jurisdiction includes genocide.

In 1946–1947, the UN General Assembly officially recognized genocide as an international crime, and with the entry into force of the 1951 Convention, its legal definition acquired a universal character. Since then, only acts committed after April 12, 1951, can be recognized as genocide. In modern conditions, the Statement on the commission of genocide by the Russian Federation in Ukraine, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on April 14, 2022, is of particular importance, in which international organizations and foreign states are called upon to recognize the criminal actions of the Russian Federation as genocide of the Ukrainian people and to qualify them as crimes against humanity and war crimes.

Key words: *genocide, international crime, international law, national law, criminal liability, violence, forced displacement.*

Постановка проблеми. Злочин геноциду вперше був концептуалізований у період діяльності Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів, коли міжнародне співтовариство усвідомило масштабність та правову природу нацистських злочинів проти євреїв, ромів, слов'ян та інших груп. У 1946 році Генеральна Асамблея ООН офіційно визнала геноцид злочином за міжнародним правом, а в 1948 році ухвалила Конвенцію «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Конвенція закріпила юридичне визначення геноциду, коло захищених груп, форми його прояву та міжнародне зобов'язання держав переслідувати винних.

Подальший розвиток міжнародно-правових механізмів відповідальності за геноцид пов'язаний із діяльністю Міжнародних кримінальних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди. Їхня практика вперше детально розкрила склад геноциду, критерії встановлення умислу на знищення групи, способи доведення специфічного «долус спеціаліс». Новий етап – діяльність Міжнародного кримінального суду, Статут якого прямо включає геноцид до юрисдикції Суду та визначає його як один із злочинів проти миру та безпеки людства.

Україна, ратифікувавши Конвенцію про запобігання геноциду, зобов'язалася впровадити в національне законодавство механізми кримінальної відповідальності. У Кримінальному кодексі України геноцид передбачений ст. 442, яка повністю відповідає міжнародно-правовому визначенню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання геноциду як одного з найтяжчих міжнародних злочинів, займалися такі вчені Л. Я. Стрельбицька, В. С. Клокова, Т. В. Блащук, І. Г. Строкова, Ю. В. Аносова, Ю. Н. Бевзо, А. В. Замрига та інші. Наукові здобутки вказаних вчених підсилили впевненості у необхідності більш детального дослідження даної теми для подальшого удосконалення національного законодавства.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі міжнародно-правових та національно-правових засад кримінальної відповідальності за злочин геноциду, з'ясуванні особливостей його кваліфікації та покарання в практиці міжнародних кримінальних судових інституцій і національних судів, а також у дослідженні сучасних викликів притягнення до відповідальності за геноцид у контексті збройної агресії Росії проти України, зокрема

шляхом аналізу насильницького переміщення українських дітей як можливої форми геноциду відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього

Виклад основного матеріалу. Поняття «геноцид» уперше було запропоноване Рафаелем Лемкіним у праці «Axis Rule in Occupied Europe» (1944). У своїй концепції Лемкін визначив геноцид як *«скоординований план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп з метою їхнього усунення»*. Він підкреслював, що метою такого плану є руйнування політичних та соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також посягання на особисту безпеку, свободу, здоров'я, гідність і життя осіб, які до цих груп належать. Таким чином, Лемкін розглядав геноцид як комплексний процес, спрямований не лише на фізичне знищення, а й на повне підірвання здатності групи до існування як самостійної спільноти [1. С. 259].

Геноцид, за концепцією Рафаєла Лемкіна, має дві взаємопов'язані фази. Перша полягає у цілеспрямованому знищенні національної структури пригнобленої групи, що охоплює руйнування її політичних, культурних, соціальних та економічних основ. Друга фаза передбачає нав'язування пригнобленій спільноті або її території національної структури гнобителя. Таке нав'язування може здійснюватися як щодо населення, якому дозволено залишитися й яке піддають асиміляції чи зміні ідентичності, так і щодо територій, з яких корінне населення було виселене та які підлягають колонізації громадянами держави-агресора [2].

Юридичне визначення геноциду закріплене в Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року. Відповідно до її положень, геноцидом визнаються дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. До таких дій, зокрема, належать: убивство членів відповідної групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або спричинення тяжких психічних розладів її членам; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення цієї групи.

Отже, геноцид відрізняється цілеспрямованим наміром знищити певну групу – що робить його найтяжчим злочином у цій системі.

Геноцид як міжнародний злочин належить до предметної юрисдикції міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, а також Міжнародного кримінального суду. Згідно зі статтею 77 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, за вчинення злочину геноциду Суд може призначити особі, визнаній винною, покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 30 років або довічного позбавлення волі – у випадках, коли злочин має особливо тяжкий характер з урахуванням індивідуальних обставин винної особи.

Окрім основного покарання, Міжнародний кримінальний суд уповноважений застосовувати додаткові санкції, зокрема штраф, а також конфіскацію доходів, майна та активів, отриманих у результаті злочинної діяльності, за умови недопущення порушення прав третіх осіб [3. С. 308].

Згідно з ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, потерпілими від геноциду є члени національної, етнічної, расової або релігійної групи, на знищення якої спрямоване діяння винних осіб. Такі злочини можуть вчиняти як громадяни України, так і іноземці або особи без громадянства. До найнебезпечніших сучасних форм дискримінації належать расизм, антисемітизм, нетерпимість щодо арабів і мусульман, негрофобія, ксенофобія, що проявляється у ворожому ставленні до будь-яких іноземців. Однією з різновидів геноциду є апартеїд, який полягає в обмеженні прав і свобод громадян за расовою ознакою.

Геноцид є злочином, що має специфічний суб'єктивний елемент – намір. На відміну від інших міжнародних злочинів, для геноциду необхідно довести існування мети знищення конкретної групи, що часто є складним завданням у правовій практиці. Саме цей намір відрізняє геноцид від злочинів проти людяності чи військових злочинів. Судовий розгляд справ, пов'язаних із геноцидом, здійснюється міжнародними трибуналами, такими як Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди. Важливу роль відіграє також Міжнародний кримінальний суд, створений відповідно до Римського

статуту у 1998 році. Ці органи забезпечують юридичне переслідування осіб, винних у вчиненні геноциду, та встановлення історичної справедливості [4. С. 1169].

У контексті сучасної російської агресії проти України питання кваліфікації дій Росії щодо українців як геноциду набуло особливої ваги. Верховна Рада України у 2022 році офіційно визнала дії Російської Федерації геноцидом українського народу. Це має важливе значення для подальшої міжнародної правової оцінки та співпраці України з Міжнародним кримінальним судом, а також для гармонізації національної доктрини з міжнародною практикою.

В Україні зафіксовано понад 170 000 воєнних злочинів, скоєних російськими військами під час війни. Насправді їхня кількість значно більша. Українські суди вже давно перевантажені такими справами, і щодня до них надходять нові матеріали. Коли доказів достатньо, судді виносять вирoki, однак наразі фактично немає можливості їх виконати. Так само відсутні механізми для стягнення з Росії коштів за катастрофічні збитки, завдані війною.

Особливо складною є ситуація на міжнародному рівні: сьогодні міждержавного механізму для виконання таких вироків немає. І все частіше лунають сумніви, що ідея спеціального трибуналу для винних може так і не реалізуватися.

«У світі вже було чимало випадків, коли відповідальності уникали ті, чия вина була очевидною для всіх. Ми не можемо допустити, щоб так сталося і під час цієї війни», – зауважує суддя та заступник голови Ірпінського міського суду Михайло Одарюк [5].

В умовах збройної агресії Росії проти України особливої актуальності набуває питання захисту дітей як найбільш уразливої категорії цивільного населення. Значну частину потерпілих від злочинів, вчинених російськими окупаційними силами, складають діти. Уповноважений Верховної Ради з прав людини повідомив про 3 800 кримінальних проваджень, відкритих за фактами таких злочинів. Особливої уваги заслуговує злочин насильницького переміщення українських дітей, який став підставою для видачі Міжнародним кримінальним судом ордеру на арешт президента Російської Федерації та слугував однією з ключових причин для початку роз-

слідування ймовірного факту вчинення росіянами злочину геноциду шляхом примусового переведення дітей із однієї групи до іншої.

3 травня 2023 року Організація з безпеки і співробітництва в Європі оприлюднила звіт щодо порушень і недотримання норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також воєнних злочинів і злочинів проти людяності, пов'язаних із насильницьким переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації. У документі зазначено, що Росія здійснює переміщення українських дітей як у межах тимчасово окупованих територій, так і на територію РФ. У більшості випадків ці переміщення супроводжувалися невинуватено тривалим утриманням дітей, створенням необґрунтованих логістичних перешкод у процесі їх возз'єднання з родинами, відсутністю механізмів для їх належного відстеження, а також застосуванням заходів асиміляції та цілеспрямованого перевиховання [6, С. 103-104].

На території Росії за наявною інформацією – і Корейської Народно-Демократичної Республіки, ідентифіковано близько 200 локацій, до яких здійснюється примусове переміщення та утримання дітей, незаконно вивезених з території України. У цих так званих «таборах» реалізуються системні практики русифікації та мілітаризації дітей, що супроводжуються примусовою зміною імен, документів, громадянства, передачею на усиновлення, а також навмисним знищенням їхньої української національної, мовної та культурної ідентичності.

Зазначені факти були предметом обговорення під час останніх слухань у Сенаті США. Сенатор-демократ Річард Блюменталь заявив, що такі дії виходять за межі кваліфікації воєнних злочинів і можуть відповідати ознакам геноциду відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, зокрема в частині насильницької передачі дітей з однієї національної групи до іншої. За наявними даними, з початку повномасштабної агресії Російська Федерація примусово перемістила понад 19 тисяч українських дітей, у тому числі немовлят.

Сенатори також наголосили, що будь-які міжнародні домовленості з Російською Феде-

рацією, які не передбачають чітких, перевірюваних та гарантованих механізмів повернення незаконно депортованих дітей, є юридично та політично неприйнятними [7].

Висновки. Отже, геноцид займає особливе місце в системі міжнародних злочинів як діяння, спрямоване на знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп і таке, що створює загрозу основам міжнародного миру та безпеки. Його криміналізація є результатом еволюції міжнародного кримінального права – від правових позицій Нюрнберзького трибуналу до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду 1948 року та практики міжнародних кримінальних трибуналів і Міжнародного кримінального суду, які сформували чіткі критерії кваліфікації та доказування цього злочину, зокрема щодо встановлення спеціального умислу.

Україна імплементувала міжнародні стандарти кримінальної відповідальності за геноцид шляхом закріплення відповідного складу злочину в статті 442 Кримінального кодексу України, що відповідає положенням Конвенції 1948 року. Вітчизняна кримінально-пра-

вова доктрина розглядає геноцид як злочин проти миру та безпеки людства та використовує міжнародну судову практику як ключовий орієнтир для тлумачення його об'єктивних і суб'єктивних ознак.

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України актуалізувала питання кваліфікації окремих діянь як геноциду, що відображено у відповідних актах Верховної Ради України та міжнародних правових ініціативах. За цих умов особливого значення набуває розвиток національних механізмів документування, фіксації та правового аналізу таких злочинів у контексті стандартів міжнародної кримінальної юстиції.

Подальший розвиток української кримінально-правової доктрини у сфері протидії геноциду має здійснюватися шляхом поглибленого осмислення міжнародної судової практики, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та посилення інституційної взаємодії з міжнародними судовими органами з метою забезпечення принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ромашкін С. І., Шульженко Н. В. Кримінально-правова характеристика геноциду. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Право»*. 2023. № 12 (26) 2023 С. 256-268. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/6713/6748>
2. Raphael Lemkin's Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress, (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), p. 79 – 95. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm> [in English]
3. Налуцишин В.В., Налуцишин В.В., Налуцишин Р.В. Класифікація міжнародних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. Вип. 86: частина 4. 2024 С. 305-310. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/48-2.pdf>
4. Данієлян Д.А. Злочин геноциду за міжнародним кримінальним правом: визначення та ознаки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1167–1171. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/177.pdf>
5. Огляд ЗМІ. Суддя Михайло Одарюк: До України ніхто у світі не розглядав воєнні злочини під час війни. URL: <https://court.gov.ua/press/publications/1790301/>
6. Кришевич О., Рощина І. Кримінально-правова характеристика об'єктивних ознак геноциду: національне та міжнародне законодавство. *International Journal «LAW & SOCIETY»*. Vol. 11 (2025): Law & Society. P.100-109
7. Повернення українських дітей: чому це питання визначає рамки будь-яких майбутніх переговорів з Росією. URL: <https://espreso.tv/suspilstvo-genotsidna-politika-rosii-mirna-ugoda-vinesla-pitannya-povernennya-vikradenikh-ukrainskikh-ditey-na-noviy-riven-poyasnyuemo>

Дата першого надходження статті до видання: 16.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Хайнацький Є. С.,кандидат юридичних наук, суддя
Печерського районного суду міста Києва
ORCID: 0009-0007-0645-8417**НАУКОВИЙ АНАЛІЗ ПРАЦЬ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ
НА ПРОБЛЕМУ ПОТРАПЛЯННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ
ЗАБОРОНЕНИХ ПРЕДМЕТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Анотація. У статті здійснено поглиблений науковий аналіз праць вітчизняних вчених на проблему потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів в умовах воєнного стану. Зазначено, що потрапляння до засуджених заборонених предметів в умовах воєнного стану варто розглядати, як різновид фонових явищ, які негативно впливають на детермінанти вчинення кримінальних правопорушень засудженими в установах виконання покарань ДКВС України. Доведено, що проблеми потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах виконання покарань ДКВС України як фонового явища засвідчують негативну тенденцію впливу на вчинення кримінального правопорушення потрапляння заборонених предметів, до засуджених. Це пов'язано з тим, що з одного боку, за статистикою Міністерства юстиції України кількісний склад засуджених зменшується, а з іншого боку, якісний склад осіб, які вчинили кримінальне правопорушення погіршується, як результат потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах виконання покарань ДКВС України збільшується. Обґрунтовано висновки про те, що потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах виконання покарань ДКВС України негативно впливає на оперативну обстановку в УВП, а рівень організації запобігання на всіх чотирьох рівнях (загальносоціальному, регіональному, спеціально-кримінологічному та індивідуально-профілактичному) не відповідає вимогам воєнного часу. Проведений поглиблений науковий аналіз праць вітчизняних вчених на проблему потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів в умовах воєнного стану, що дозволить виокремити проблемні питання та запропонувати шляхи їх вирішення.

Ключові слова: наукові праці, вітчизняні вчені, предмети, заборона, потрапляння, засуджені, установ, покарання, фонове явище, персонал, кримінальне правопорушення, воєнний стан.

Khainatskyi Ye. S. Scientific analysis of the works of domestic scholars on the problem of smuggling prohibited items to convicted persons in Ukraine under martial law

Abstract. The article provides an in-depth scientific analysis of the works of domestic scholars addressing the problem of prohibited items entering the possession of convicted persons in Ukraine under conditions of martial law. It is noted that the entry of prohibited items to convicted persons during martial law should be considered as a type of background phenomenon that negatively affects the determinants of criminal offenses committed by convicted persons in penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

It is proven that the problem of prohibited items entering the possession of convicted persons in penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, as a background phenomenon, demonstrates a negative trend in influencing the commission of criminal offenses by convicted persons. This is due to the fact that, on the one hand, according to statistics of the Ministry of Justice of Ukraine, the quantitative number of convicted persons is decreasing, while on the other hand, the qualitative composition of persons who have committed criminal offenses is deteriorating. As a result, the number of cases involving the entry of prohibited items to convicted persons in penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine is increasing.

The conclusion is substantiated that the entry of prohibited items to convicted persons in penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine negatively affects the operational situation in penal institutions, while the level of organization of prevention at all four levels (general social, regional, special criminological, and individual preventive) does not meet the requirements of wartime conditions. The conducted in-depth

scientific analysis of the works of domestic scholars on the problem of prohibited items entering the possession of convicted persons in Ukraine under martial law makes it possible to identify problematic issues and propose ways to address them.

Key words: *scientific works, domestic scholars, items, prohibition, entry, convicted persons, penal institutions, punishment, background phenomenon, personnel, criminal offense, martial law.*

Постановка проблеми та її актуальність. Інтеграції України в європейський простір зумовлює необхідність наукового аналізу кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування на проблему потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів в умовах воєнного стану та стабілізації криміногенної ситуації в установах виконання покарань України. У зв'язку з цим, потребує особливої уваги вивчення потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів в умовах воєнного стану, оскільки їх виявлення в установах виконання покарань ДКВС України має велике значення, адже саме вони можуть спонукати засудженого на вчинення нового кримінального правопорушення.

Дослідження потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів в умовах воєнного стану показує, що вони пов'язані з негативними соціальними явищами, які при певних обставинах сприяють існуванню в установах виконання покарань пенітенціарної злочинності.

На жаль, широкомаштабна війна держави агресора РФ в Україні уповільнює реалізацію персоналом кримінально-виконавчої системи Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 року. Отже багато проблем залишаються не виконаними, серед яких і запобігання та протидія потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів.

Метою статті є поглиблений науковий аналіз праць вітчизняних вчених на проблему потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів, стабілізації криміногенної ситуації в установах виконання покарань України в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих питань проник-

нення заборонених предметів до УВП ДКВС України було розглянуто у працях вітчизняних учених таких-як: І. Г. Богатирьов, І. В. Боднар, В.В. Василевич, О.В. Ведмідський, В.В. Голіна, О. М. Джужа, В.М. Дрьомін, Т. А. Денисова, В.В. Шаблистий, Л.Г. Якименко, З.В. Журавська, А. В. Коваленко, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І.М. Копотун, О. М. Костенко, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, М.С. Пузирьов, О.О. Шкута С. І. Халимон, І. С. Яковець та ін.

Праці вказаних вчених стали підґрунтям для проведення наукового аналізу праць вітчизняних вчених на проблему потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів, стабілізації криміногенної ситуації в установах виконання покарань України в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Звичайно потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах виконання покарань ДКВС України є серйозним порушенням порядку і умов відбування покарання і небезпечним, як для засуджених так і персоналу, оскільки вони можуть бути використані для вчинення нових кримінальних правопорушень.

У зв'язку з цим, ви вирішили провести поглиблений науковий аналіз праць вітчизняних вчених на проблему потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів в умовах воєнного стану, що дозволить виокремити проблемні питання та запропонувати їх вирішення, зокрема:

Р. М. Кубрака Р.М. вважає, що проблема потрапляння до засуджених в Україні заборонених предметів пов'язано з діяльністю персоналу установи виконання покарань, який на думку вченого наділений владними повноваженнями і зобов'язаний від імені держави не тільки забезпечувати виконання встановлених законодавством норм поведінки засудженими і ув'язненими, а й особисто дотримуватися вимог чинного законодавства» [1, с. 86].

Беззаперечним є той факт, і цьому свідчить практика, що потрапляння до засуджених

в Україні заборонених предметів пов'язано з учиненням персоналом установ виконання покарань кримінальних правопорушень корупційної спрямованості та **невиконання або неналежне виконання посадовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них**. Це може передбачати бездіяльність або дії, що суперечать інтересам служби, і розглядається ученими як кримінальне правопорушення, передбачене статтею 367 Кримінального кодексу України «Службова недбалість» [2].

Шаблистий В. В., Якименко Л. Г. серед найбільш значущих детермінантів проникнення заборонених предметів до УВП відносять: «криміногенну мотивацію засуджених на придбання (пронесення) наркотиків, зброї, грошей з метою вчинити нове кримінальне правопорушення; стабільно-нелегальна «постачальницька» криміногенна ситуація, що характеризується відносно тривалою, протиправною взаємодією осіб, що проносять заборонені речовини, та засуджених, які їх отримують; недоліки в роботі персоналу установ виконання покарань ДКВС України, які впливають як на мотиваційні, так і на ситуаційні процеси, а саме: технічні умови (відсутність або технічна недосконалість відповідних засобів охорони й нагляду в УВП), організаційно-управлінські недоліки (неналежний рівень організації та здійснення оперативно-розшукової діяльності, соціально-виховної, індивідуально-профілактичної роботи, хиби в кадровому забезпеченні тощо)» [3, с. 146].

Голомазова Д. О., вивчаючи заходи запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань, виділяє індивідуальні заходи, тобто заходи, що спрямовані на конкретних осіб або групи осіб. Вони на думку дослідниці є найбільш ефективними та спрямовані безпосередньо на запобігання проникненню заборонених предметів до УВП. Серед таких заходів Д. О. Голомазова виділяє: 1) ті, що мають уживатися щодо засуджених, і 2) ті, що вживаються щодо осіб, які сприяють учиненню цього правопорушення [4, с. 182].

Боднар І. В., Кондратов Д. Ю. ретельно аналізуючи перелік проникнення заборонених предметів до УВП зазначають, що в нау-

ковій літературі зустрічається безліч точок зору стосовно класифікації предметів, виробів і речовин, зберігання і використання яких засудженими заборонено, основні з них зводяться до того, що такі предмети поділяють на три основні групи: 1) знаряддя вчинення злочинів (до таких можна віднести всі ті предмети, за допомогою яких засуджені безпосередньо вчиняють нові кримінальні правопорушення); 2) засоби вчинення злочинів, тобто предмети, що стимулюють або полегшують вчинення кримінальних правопорушень; 3) предмети, які не можна використовувати у якості знарядь або засобів вчинення кримінального правопорушення [5, с. 70].

Звичайно поділ предметів виробів і речовин, зберігання і використання яких засудженими заборонено з одного боку, чітко врегульований нормами КВК України та правилами внутрішнього розпорядку дня, а з іншого боку, як показує дослідження засуджених під час відбування покарання вигадують все нові способи отримання заборонених предметів, оскільки саме вони стимулюють їх на вчинення нового кримінального правопорушення.

Махницька К. Г. у власному дослідженні пише про те, «що заборонені у місцях позбавлення волі предмети у механізмі вчинення злочинів засудженими, об'єктивно обумовлені невідкладним кроком, покликаним на підвищення рівня ефективності запобіжної діяльності з питань усунення детермінанту потенційного вчинення засудженими кримінального правопорушення, який сприяє проникненню до засуджених у місцях позбавлення волі заборонених предметів, речовин і засобів» [6, с. 256].

Афанасенко А. С., Кондратов Д. Ю., Боднар І. В. досліджуючи перекриття каналів надходження до засуджених заборонених предметів дійшли висновку, що дана проблема має постійно перебувати у полі уваги адміністрації установ виконання покарань у зв'язку з чи учені пропонують:

1) використовувати новітні технології в галузі забезпечення охорони периметрів установ виконання покарань;

2) внести зміни до чинного законодавства щодо збільшення відповідальності за пере-

дачу заборонених предметів на території установ виконання покарань;

3) проводити з персоналом Державної кримінально-виконавчої служби профілактичну роботу з метою наголошення на недопущення налагодження неслужбових зв'язків із засудженими та іншими особами» [7, с. 82].

Звичайно запобігти проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань як фоновому явищу тільки засобами кримінально-виконавчого законодавства (у виді заборони; застосування заходів дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності; вилучення цих предметів у каналах їх надходження до засуджених тощо) є недостатнім видом кримінально-виконавчої діяльності адміністрації установ виконання покарань ДКВС України.

А тому нами пропонується для вирішення даної проблеми в установах виконання покарань використати комплексний системний підхід, із використання вітчизняних наукових надбань та запозичення кращих іноземних практик пенітенціарних закладів зарубіжних країн щодо запобігання проникненню заборонених предметів в установи виконання покарань ДКВС України.

Отже, потрапляння заборонених предметів до засуджених – це прихована від огляду передача або спроба передачі будь-яким способом особам, яких тримають у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань, алкогольних напоїв, лікарських та інших засобів, що викликають одурманювання, а так само інших заборонених для передачі предметів карається за статтю 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення та тягне за собою штраф та конфіскацію предметів [8].

Звичайно потрапляння заборонених предметів до засуджених заборонено правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань «за переліком предметів, виробів і речовин, зберігання і використання яких засудженими заборонено, вживати спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини чи інші одурманюючі засоби тощо» [9].

Потрапляння заборонених предметів до засуджених заборонено і статтю 107 Кримінально-виконавчого кодексу (далі КВК) України де законодавцем прописано: «Засудже-

ним забороняється: купувати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені до використання в колонії» [10].

Беззаперечно ми маємо визначати, що спроба передати засудженим та ув'язненим заборонені предмети створює певні ризики як для персоналу та ув'язнених, так і для дотримання режиму в установі виконання покарань ДКВС України.

Так, у листопаді 2025 року співробітники державної установи «Чернігівський слідчий ізолятор» запобігли потраплянню заборонених предметів до засуджених і ув'язнених, які перебувають в установі. Одному із засуджених була надіслана посилка, під час догляду якої співробітники ізолятора виявили заборонені предмети. Зокрема, знайшли 13 мобільних телефонів, 2 сім-картки мобільного оператора «Київстар» і 2 зарядні пристрої [11].

На жаль, таких випадків коли громадяни намагаються передавати в установу виконання покарань ДКВС України заборонені предмети засудженим та ув'язненим, дуже багато. Про такі події адміністрація пенітенціарного закладу щоденно повідомляє чергову частину Державного департаменту з питань виконання покарань, оскільки подібні дії є незаконними і мають серйозні наслідки для безпеки персоналу, засуджених та інших осіб.

Тому, дані правопорушення завжди на контролі у керівництва Департаменту, оскільки переміщення заборонених предметів на території УВП створює підґрунтя для розв'язання конфліктів між засудженими, підготовки до вчинення нового кримінального правопорушення.

Позитивним напрямком забезпечення правопорядку в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах ДКВС України, перекриття каналів потрапляння заборонених предметів до засуджених, а також запобігання їх виготовленню засудженими й ув'язненими щорічно проводиться спеціальна операція «Заслон» і «Щит».

Так, наприклад з 20 грудня 2018 року по 8 січня 2019 року в Україні було проведено спеціальну операцію «Заслон» і «Щит», що дозволило на 11 осіб оформити матеріали щодо притягнення їх до адміністративної від-

повідальності за статтю 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення за спробу передати заборонені предмети. За результатами обшуків, проведених на території установ виконання покарань вилучено 297,3 л. спиртних напоїв, 4647,6 л. браги, 2096,5 гривень, 1472 мобільних телефонів і 368 виробів широкого вжитку, вилучено 2,251 грам наркотичних речовин та 581 мобільних телефонів [12].

На жаль, за нашим дослідженням результати проведення спеціальних операцій «Заслон» та «Щит» в установах виконання покарань після 24 лютого 2022 року у зв'язку з широкомасштабним вторгненням держави агресора рф в Україні не було опубліковано у відкритому доступі, оскільки така інформація зазвичай є закритою.

Висновки. Отже, наведені показники 2019 року свідчать про наявність проблем у діяльності установ виконання покарань ДКВС щодо запобігання проникненню заборонених предметів на їх територію. На завершення розгляду проблеми потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах вико-

нання покарань ДКВС України як фонового явища зробимо наступні висновки.

По – перше, проведений нами в результаті дослідження аналіз криміногенної ситуації в УВП ДКВС України засвідчив негативну тенденцію впливу на вчинення кримінального правопорушення потрапляння заборонених предметів, до засуджених. Це пов'язано з тим, що з одного боку, за статистикою Міністерства юстиції України кількісний склад засуджених зменшується, а з іншого боку, якісний склад осіб, які вчинили кримінальне правопорушення погіршується, як результат потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах виконання покарань ДКВС України збільшується.

По – друге, потрапляння заборонених предметів, до засуджених в установах виконання покарань ДКВС України негативно впливає на оперативну обстановку в УВП, а рівень організації запобігання на всіх чотирьох рівнях(загальносоціальному, регіональному, спеціально-кримінологічному та індивідуально-профілактичному) не відповідає вимогам часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кубрак Р. М. Окремі проблеми забезпечення належного правопорядку в установах виконання покарань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. № 41. Том 2. 2019. С. 84-87.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 21.11.2025)
3. Запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань : монограф. / В. В. Шаблистий, Л. Г. Якименко; за заг. ред. д.ю.н., доц. В. В. Шаблистого. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ: Ліра ЛТД, 2017. 168 с.
4. Голомазова Д.О. Заходи запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2019. С. 180-183.
5. Боднар І.В., Кондратов Д.Ю. Види дозволених і заборонених предметів, виробів та речовин для використання засудженими в установах виконання покарань. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 1(26). С. 68-77.
6. Махницька К.Г. Про роль заборонених у місцях позбавлення волі предметів у механізмі вчинення злочинів засудженими. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3(9) С. 252-257
7. Афанасенко А.С., Кондратов Д.Ю., Боднар І.В. Перекриття каналів надходження до засуджених заборонених предметів, як протидія пенітенціарній злочинності. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. № 2 (10). 2020. С. 75-83
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення та тягне за собою штраф та конфіскацію предметів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 25.11.2025)
9. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08. 2018 № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text> (дата звернення: 25. 11.2025).

10. Кримінально-виконавчий кодекс України римінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-. IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 25.11.2025)

11. Для ув'язненого в Чернігівському СІЗО намагалися передати мобільні телефони та сім-картки. URL: <https://cheline.com.ua/news/crime/dlya-uv-yaznenogo-v-chernigivskomu-sizo-namagalisya-peredati-mobilni-telefoni-ta-sim-kartki-482804> (дата звернення 25.11.2025).

12. Результати проведення спеціальних операцій «Заслон» та «Щит». 2019. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/896476> (дата звернення 25.11.2025)

Дата першого надходження статті до видання: 25.11.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.12.2025

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.49>

Аркуша Л. І.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-0422-6416

Чернов О. В.,

доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0002-6038-9479

Хижняк Є. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-8263-0353

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ АВІАЦІЙНОЇ ПОДІЇ В УМОВАХ СКЛАДНОЇ МІСЦЕВОСТІ ТА МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ

Анотація. Статтю присвячено комплексному дослідженню тактичних особливостей огляду місця авіаційної події в умовах складної місцевості та щільної міської забудови як однієї з найбільш складних і відповідальних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Обґрунтовано, що авіаційні події формують багаторівневу, динамічну та фрагментовану слідову картину, яка зазнає істотного впливу природних, техногенних, просторових і соціальних чинників, що істотно ускладнює процес її виявлення, фіксації та інтерпретації. Особливу увагу приділено впливу рельєфу місцевості, обмеженої доступності окремих ділянок, вертикальної структури міського простору, інженерної інфраструктури та інтенсивного антропогенного навантаження на тактику організації й проведення огляду.

У роботі доведено, що традиційні криміналістичні підходи до огляду місця події не повною мірою відповідають умовам розслідування авіаційних подій, що відбуваються в гірській, лісовій, водній місцевості або в межах міської забудови, де спостерігається багатосуб'єктність процесу, високий рівень небезпеки для учасників огляду, швидка зміна обстановки та значні ризики втрати або спотворення доказової інформації. Обґрунтовано необхідність розгляду огляду місця авіаційної події як складної системної діяльності, що поєднує криміналістичні, технічні, організаційні та безпекові елементи, а також потребує тісної взаємодії слідчого з аварійно-рятувальними, пожежними, медичними та інженерно-технічними службами.

У статті проаналізовано тактичні завдання підготовчого етапу огляду, особливості зонування місця події, визначення меж огляду, вибору послідовності дій та пріоритетів фіксації об'єктів у ситуаціях підвищеної просторової складності. Розкрито значення сучасних технічних засобів фіксації, зокрема аерофотозйомки, 3D-моделювання та цифрової документації, для відтворення складної конфігурації слідової картини. Окрему увагу приділено проблемам збереження біологічних, матеріальних і цифрових слідів, роботі з уламками повітряного судна, пошкодженнями інфраструктурних об'єктів та джерелами відеоінформації в умовах міського середовища.

Зроблено висновок, що ефективність огляду місця авіаційної події в умовах складної місцевості та міської забудови безпосередньо залежить від науково обґрунтованої тактики, здатної мінімізувати ентропію слідової інформації, забезпечити її процесуальну надійність і створити об'єктивну основу для подальшої реконструкції механізму події та доказування у кримінальному провадженні. Сформульовані положення мають значення для розвитку криміналістичної методики та можуть бути використані у практичній діяльності органів досудового розслідування й у навчальному процесі.

Ключові слова: авіаційна подія, огляд місця події, криміналістична тактика, складна місцевість, міська забудова, слідова картина, фіксація, слідчі (розшукові) дії, розслідування надзвичайних подій, виявлення злочинів.

Arkusha L. I., Chernov O. V., Khyzhniak Ye. S. Tactical features of inspecting the site of an aviation incident in complex terrain and urban buildings.

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the tactical features of inspecting the site of an aviation incident in difficult terrain and dense urban development as one of the most complex and responsible investigative (search) actions in criminal proceedings. It is substantiated that aviation incidents form a multi-level, dynamic and fragmented trace pattern, which is significantly influenced by natural, man-made, spatial and social factors, which greatly complicates the process of its detection, recording and interpretation. Particular attention is paid to the impact of terrain relief, limited accessibility of certain areas, the vertical structure of urban space, engineering infrastructure and intensive anthropogenic load on the tactics of organising and conducting inspections.

The paper proves that traditional forensic approaches to crime scene investigation are not fully applicable to the investigation of aviation incidents occurring in mountainous, forest, or water areas, or within urban areas, where the process involves multiple parties, poses a high level of danger to those involved in the investigation, rapid changes in the situation, and significant risks of loss or distortion of evidence. The need to consider the examination of an aviation accident site as a complex systemic activity that combines forensic, technical, organisational and security elements, as well as requiring close cooperation between the investigator and emergency rescue, fire, medical and engineering services, is justified.

The article analyses the tactical tasks of the preparatory stage of the inspection, the peculiarities of zoning the scene, determining the boundaries of the inspection, choosing the sequence of actions and priorities for recording objects in situations of increased spatial complexity. The importance of modern technical means of recording, in particular aerial photography, 3D modelling and digital documentation, for reproducing the complex configuration of the trace pattern is revealed. Particular attention is paid to the problems of preserving biological, material and digital traces, working with aircraft debris, damage to infrastructure objects and sources of video information in an urban environment.

It was concluded that the effectiveness of examining the site of an aviation incident in complex terrain and urban areas directly depends on scientifically sound tactics capable of minimising the entropy of trace information, ensuring its procedural reliability and creating an objective basis for further reconstruction of the mechanism of the incident and evidence in criminal proceedings. The formulated provisions are important for the development of forensic methodology and can be used in the practical activities of pre-trial investigation bodies and in the educational process.

Key words: aviation incident, scene examination, forensic tactics, complex terrain, urban development, trace pattern, recording, investigative (search) actions, investigation of extraordinary events, crime detection.

Актуальність теми зумовлена сукупністю сучасних викликів криміналістичної практики та потребою удосконалення методичного забезпечення розслідувань подій із повітряними суднами в умовах підвищеної техногенної та соціальної небезпеки. Авіаційні події характеризуються високою складністю механізму, багатофакторністю причин, значною динамічністю слідової обстановки та наявністю великого обсягу різномірної доказової інформації, що поєднує матеріальні, біологічні, цифрові й техніко-експлуатаційні дані. За таких обставин саме огляд місця події є базовою слідчою

(розшуковою) дією, від якості проведення якої прямо залежить повнота реконструкції події, коректність висунутих слідчих версій, обґрунтованість призначення експертиз і загальна доказова перспектива кримінального провадження.

Особливої гостроти проблема набуває в умовах складної місцевості (гірського рельєфу, лісових масивів, водних об'єктів, заболочених територій) та в середовищі щільної міської забудови, де просторові обмеження, багаторівнева структура локації (зокрема вертикальний вимір – дахи, балкони, підвали, шахти), труднощі доступу,

високі ризики вторинних уражаючих факторів (пожежа, вибухи, обвали конструкцій, ураження електромережами, витоки газу), а також інтенсивний антропогенний вплив істотно підвищують імовірність втрати, деформації або контамінації слідів. У таких умовах традиційні криміналістичні алгоритми огляду потребують адаптації, а тактичні прийоми – деталізації з урахуванням зонування, логістики пересування, безпекових регламентів, необхідності багатопрофільної взаємодії з аварійно-рятувальними, медичними, пожежними та інженерними службами, а також із фахівцями авіаційного профілю.

Додаткову актуальність темі надає зростання ролі цифрових джерел доказової інформації у сучасних розслідуваннях авіаційних подій, особливо в міському середовищі, де суттєве значення мають записи камер відеоспостереження, відеореєстраторів, мобільних пристроїв очевидців, дані телекомунікаційної інфраструктури та електронні компоненти повітряного судна. Обмежений час збереження таких даних, ризики їх автоматичного перезапису або втрати через пошкодження мереж, а також потреба дотримання процесуального порядку їх вилучення та фіксації вимагають розроблення чітких тактичних рішень і узгоджених алгоритмів дій слідчо-оперативної групи.

Не менш важливим чинником актуальності є те, що авіаційні події нерідко мають значний суспільний резонанс, супроводжуються інформаційним тиском, масовим скупченням людей, активністю медіа та поширенням неперевіраних версій, що впливає як на збереження обстановки, так і на стан свідків та потерпілих. Це об'єктивно підвищує вимоги до організації охорони місця події, комунікаційної дисципліни, фіксації первинних свідчень і управління ризиками несанкціонованого втручання. Водночас складність і потенційна багатoversійність причин авіаційної події (технічні несправності, помилки персоналу, порушення правил експлуатації, вплив зовнішніх факторів, можливе умисне втручання) зумовлюють необхідність тактичного підходу, який забезпечує одночасне збереження нейтральності слідства та повноту пошуку ознак, значущих для перевірки кожної з можливих версій.

Отже, актуальність дослідження тактичних особливостей огляду місця авіаційної події в умовах складної місцевості та міської забудови визначається практичною потребою у виробленні системних, науково обґрунтованих рекомендацій щодо організації, проведення та фіксації результатів огляду в ситуаціях підвищеної просторової й безпекової складності, що має забезпечити мінімізацію втрат доказової інформації, підвищення якості криміналістичного документування та ефективності подальшого доказування у кримінальному провадженні.

Метою статті є комплексне наукове обґрунтування та систематизація тактичних особливостей огляду місця авіаційної події в умовах складної місцевості та міської забудови з урахуванням просторових, безпекових, організаційних і інформаційних чинників, а також розроблення практико-орієнтованих криміналістичних підходів і тактичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення повноти, достовірності та процесуальної надійності фіксації слідової картини, збереження доказової інформації й формування об'єктивної основи для подальшої реконструкції механізму авіаційної події та ефективного доказування у кримінальному провадженні.

Методологічну основу статті становить сукупність загальнонаукових, спеціально-наукових і спеціальних криміналістичних методів пізнання, зумовлених комплексним характером авіаційних подій та багатовимірністю слідової картини, що формується в умовах складної місцевості та міської забудови. Базовим методологічним підґрунтям виступає діалектичний метод, який дозволяє розглядати огляд місця авіаційної події як динамічний процес, що змінюється під впливом природних, техногенних, організаційних і соціальних факторів та перебуває у взаємозв'язку з іншими елементами механізму події.

У статті застосовано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, індукції та дедукції, абстрагування й узагальнення, що забезпечили виокремлення суттєвих ознак слідової картини авіаційних подій і систематизацію тактичних прийомів огляду. Структурно-функціональний і системний підходи використано для розгляду огляду місця події як цілісної

системи взаємопов'язаних елементів, а також для врахування впливу рельєфу, міської інфраструктури, погодних умов і організаційних чинників на процес формування та збереження доказової інформації.

Спеціально-наукову основу статті становлять криміналістичні методи спостереження, опису, вимірювання, порівняння, моделювання та реконструкції, які застосовувалися для аналізу механізму авіаційної події та просторових закономірностей розсіювання уламків. У роботі також використано формально-юридичний і порівняльно-правовий методи для аналізу процесуальних вимог до проведення огляду місця події та виявлення проблем їх реалізації в умовах складної місцевості й міської забудови.

Емпіричну основу статті становлять узагальнення матеріалів слідчої та експертної практики, аналіз типових помилок під час огляду місця авіаційних подій, а також вивчення спеціальної наукової й навчально-методичної літератури. Зазначена методологічна база забезпечує комплексний і практико-орієнтований підхід до дослідження тактичних особливостей огляду місця авіаційної події та відповідає сучасним потребам криміналістичної теорії і практики.

Виклад основного матеріалу. Тактичні особливості огляду місця авіаційної події в умовах складної місцевості та міської забудови зумовлені тим, що слідча діяльність у цьому випадку має справу з об'єктом підвищеної техногенної небезпеки, складною просторовою конфігурацією слідової картини та високою ймовірністю її швидких змін під впливом природних, антропогенних і організаційних факторів. На відміну від більшості «класичних» місць подій, де межі ділянки огляду більш-менш очевидні, авіаційна подія формує, як правило, багатоосередковий комплекс – від точки первинного контакту (або руйнування у повітрі) до зон вторинного розсіювання уламків, місць локалізації тіл загиблих, ділянок пожежі, слідів витоку пального, а також об'єктів міської або природної інфраструктури, що зазнали ушкоджень. У складній місцевості та щільній забудові ці осередки можуть бути роз'єднані, фрагментовані, частково недоступні або розташовані в різних «шарах» простору (горизонтально

та вертикально), що вимагає від слідчого не лише формального дотримання алгоритмів огляду, а й тактичної гнучкості, здатності швидко приймати рішення щодо пріоритетів, залучення спеціалістів і застосування технічних засобів фіксації та пошуку.

Першою передумовою результативного огляду виступає правильне визначення його предмета і меж [1]. У криміналістичному сенсі предмет огляду місця авіаційної події охоплює: 1) матеріальні сліди та об'єкти, безпосередньо пов'язані з повітряним судном (фрагменти конструкції, вузли й агрегати, елементи систем управління, частини двигуна, шасі, авіоніка, фрагменти обшивки, салонне обладнання); 2) сліди взаємодії повітряного судна з навколишнім середовищем (деформації ґрунту, рослинності, будівель, інженерних конструкцій, транспортних засобів, ліній електропередач, огорож); 3) сліди горіння, вибуху або термічного впливу, включно з продуктами горіння, зонами високотемпературного ураження, характером обвуглення; 4) біологічні сліди, включно з локалізацією тіл та їх фрагментів, слідами крові та тканин на конструкціях і предметах; 5) сліди, що вказують на можливе стороннє втручання (ознаки вибухових пристроїв, сторонніх предметів, атипові розриви, сліди детонації, характерні фрагменти); 6) цифрові та інформаційні носії, які можуть бути виявлені на місці події або поруч із ним (електронні пристрої пасажирів, бортові реєстратори, елементи пам'яті, системи відеоспостереження міської інфраструктури, відеореєстратори автомобілів). Межі огляду у таких випадках не можуть встановлюватися механічно; вони визначаються версіями щодо механізму події та первинними даними про траєкторію, швидкість і характер руйнування [2]. Тактична помилка, коли межі звужуються лише до «видимої» зони найбільших руйнувань, призводить до втрати ділянок периферійного розсіювання та вторинних слідів, які можуть бути вирішальними для реконструкції події.

Підготовчий етап огляду місця авіаційної події, особливо в складній місцевості та міській забудові, набуває значення самостійної організаційно-тактичної операції. Його зміст включає отримання й аналіз первинної інформації, формування групи огляду,

забезпечення безпеки, вибір тактики входу в зону події та визначення пріоритетів фіксації. Первинні дані можуть надходити від диспетчерських служб, рятувальників, поліції, очевидців, систем спостереження, а також від спеціалізованих органів, що здійснюють технічне розслідування. У таких умовах особливо важливо критично оцінювати первинні повідомлення, оскільки вони часто є фрагментарними, емоційно забарвленими або суперечливими. Тактичне завдання слідчого полягає у швидкому відмежуванні підтверджуваних фактів від припущень, а також у формуванні первинних версій, які визначатимуть логіку огляду: руйнування на землі чи в повітрі, пожежа до удару чи після, технічна несправність чи стороннє втручання, локальне падіння чи протяжне розсіювання, наявність небезпечних вантажів, пального, боєприпасів або специфічних речовин.

Формування групи огляду вимагає врахування багатопрофільності завдань. Окрім слідчого та оперативних працівників, доцільним є залучення спеціалістів авіаційного профілю (інженерів з експлуатації, авіаційних механіків, фахівців з авіоніки), судово-медичних експертів, криміналістів-техніків, вибухотехніків (за наявності версії вибуху), пожежних експертів, фахівців з будівельно-технічної експертизи (особливо в міській забудові), а також спеціалістів з геодезії/картографії або 3D-сканування [3]. У складній місцевості може виникати необхідність залучення рятувальників зі спеціальною підготовкою (альпіністів, водолазів) та операторів безпілотних літальних апаратів. Тактична роль спеціаліста полягає не в підміні слідчого, а у забезпеченні коректної ідентифікації об'єктів, правильного відбору зразків, оцінки механічних деформацій та інтерпретації технічних ознак. Важливо, щоб взаємодія будувалася на чіткій регламентації: хто фіксує, хто коментує, хто пакує, хто веде журнал вилучення, хто відповідає за схеми та координати.

Забезпечення безпеки є первинним тактичним імперативом. Авіаційні події часто супроводжуються ризиками вибуху парів пального, повторного займання, ураження електричним струмом, руйнуванням конструкцій, обваленням будівель у міській зоні, зсувами ґрунту в гірській місцевості, падінням уламків

з висоти або їх переміщенням під дією вітру та рельєфу. У міській забудові додається ризик вторинних аварій на мережах газопостачання, руйнування підземних комунікацій, витоку небезпечних речовин із промислових об'єктів, а також ускладнення через натовпи людей і транспортні затори. Тактика огляду передбачає створення зовнішнього й внутрішнього периметрів, контроль точок входу-виходу, встановлення «чистих» маршрутів переміщення учасників огляду, застосування засобів індивідуального захисту, а також попереднє обстеження ділянки вибухотехніками й пожежними фахівцями, якщо це обґрунтовано ситуацією. Важливо уникати поширеної організаційної помилки, коли рятувальні роботи та огляд здійснюються паралельно без координації: у такому разі слідова картина руйнується, об'єкти переміщуються, а потім їх місцева прив'язка стає неможливою або сумнівною.

Тактика входу в зону події та первинного орієнтувального огляду повинна забезпечити формування загальної картини, не руйнуючи її. У складній місцевості первинний огляд доцільно починати з максимальної точки огляду (природний виступ, височина, оглядовий майданчик) або з використанням дрона для отримання панорамної картини та визначення меж розсіювання. У міській забудові аналогом виступає огляд із верхніх точок доступних будівель або застосування БПЛА з дотриманням правил безпеки та координацією з відповідними службами [4]. На цьому етапі встановлюються орієнтири, визначаються основні осередки, плануються маршрути детального огляду, оцінюється необхідність додаткових ресурсів. Ключовою тактичною вимогою є недопущення «хаотичного» переміщення учасників огляду, особливо у випадку наявності дрібних фрагментів або слідів на поверхнях, які легко пошкодити (частинки скла, металу, сліди пального, дрібні елементи авіоніки).

Зонування місця авіаційної події має бути не формальним, а функціональним. Доцільно виділяти: 1) зону основного руйнування або ймовірного первинного контакту; 2) зону вторинного розсіювання уламків; 3) зони термічного впливу (пожежа, тління, обвуглення); 4) зони локалізації тіл та біологічних слідів;

5) зони ушкодження інфраструктури (будівлі, дороги, мережі); 6) зони потенційних джерел інформації (камери спостереження, точки найбільшої концентрації очевидців, транспортні засоби). У складній місцевості корисним є секторний поділ за азимутами від умовного центру з фіксацією координат кожного виявленого об'єкта. У міській забудові секторність доповнюється «поверховим» поділом – дах, верхні поверхи, рівень вулиці, підвали та підземні комунікації. Це дозволяє уникнути втрати об'єктів у вертикальній площині, яка є типовою проблемою при огляді «міських» авіаційних подій.

Визначення епіцентру та реконструкція траєкторії руху повітряного судна потребують ретельної оцінки слідової картини. У випадках руйнування в повітрі характерним є протяжний «слід розсіювання» з відносно легкими фрагментами на великій площі та можливим відокремленням певних вузлів у значній відстані від місця основного удару. При ударі об землю або споруди домінують ознаки високої концентрації руйнувань, глибокі деформації ґрунту або конструкцій, специфічний розподіл фрагментів залежно від кута атаки. У складній місцевості ці закономірності можуть маскуватися рельєфом: фрагменти скочуються схилом, затримуються в лісових завалах, потрапляють у водні потоки. У міській забудові з'являються «вторинні траєкторії» – уламки відскакують від будівель, падають у двори-колодязі, зависають на дротах, провалюються в шахти. Тактична задача полягає в тому, щоб не робити передчасних висновків лише за візуальною картиною; необхідно забезпечити точну просторову прив'язку, а потім уже здійснювати реконструктивне моделювання з участю спеціалістів [5].

Фіксація обстановки місця події в таких умовах повинна здійснюватися багаторівнево. Поряд із традиційними протоколюванням, фото- і відеозйомкою, необхідне складання схем та планів із координатною прив'язкою, а також застосування сучасних технологій – сферичної панорамної зйомки, 3D-сканування, фотограмметрії. У складній місцевості особливо цінною є фіксація перепадів висот, напрямків схилів, природних перешкод і шляхів можливого переміщення

уламків під дією гравітації та води. У міській забудові – фіксація фасадів, внутрішніх дворів, під'їздів, сходових кліток, дахів, а також елементів інженерних мереж і транспортних об'єктів, що могли зазнати ушкодження. З метою забезпечення доказової надійності важливо документувати не лише самі об'єкти, а й умови їх виявлення: точку огляду, відстані до орієнтирів, висоту розташування, співвідношення з іншими фрагментами, наявність слідів переміщення або втручання.

Окремої уваги потребує робота з дрібними фрагментами та слідами, які мають високу інформаційну цінність, але легко втрачаються. До таких відносять елементи електропроводки, частини приладів, фрагменти датчиків, дрібні металеві деталі, частинки скла, пластик, елементи кріплення. У версії вибуху особливо важливими є фрагменти з характерними деформаціями, слідами термічного та ударного впливу, а також змиви з поверхонь, де могли осідати продукти вибуху [6]. У складній місцевості тактичним рішенням може бути застосування сит, магнітних шукачів, а також організація «лінійного прочісування» ділянки з чітким інтервалом між учасниками. У міській забудові ефективними є методи локальної фільтрації та збору дрібних частинок у місцях скупчення уламкового матеріалу (внутрішні двори, дахи з парапетами, під'їзні кишені), при цьому кожен зразок має бути упакований окремо з фіксацією місця та обставин вилучення.

Тактика вилучення і пакування об'єктів при огляді місця авіаційної події повинна враховувати як криміналістичні вимоги, так і технічні особливості авіаційних компонентів. Помилкою є «сортування» уламків без фіксації їх первинного положення: будь-яке переміщення має передувати точній документації. Вилучення великих фрагментів доцільне лише після їх повної фіксації та, за можливості, після попереднього узгодження з фахівцями, які будуть здійснювати технічний аналіз. При цьому для доказування можуть бути критично важливими саме мікросліди на поверхнях великих фрагментів (сліди фарби сторонніх об'єктів, мікрочастинки ґрунту, нашарування матеріалів будівель), тому тактика повинна передбачати захист поверхонь від стирання, використання

чистих покривних матеріалів, герметичних контейнерів для дрібних об'єктів, маркування та ведення детального реєстру вилученого. У міській забудові особливо актуальною є проблема «змішаних» уламків – частини повітряного судна змішуються з будівельним сміттям, фрагментами скла, металу, дерева; у такому разі тактичним рішенням є відбір контрольних зразків матеріалів середовища для подальшої диференціації [7].

Специфічним напрямом огляду в міських умовах виступає дослідження пошкоджень інфраструктурних об'єктів. Важливо розрізнити первинні ушкодження від контакту з повітряним судном, вторинні – від падіння уламків, та третинні – від пожежі, вибуху, обвалення конструкцій. Наприклад, сліди ковзання на фасаді, характер вм'ятин і розривів металу можуть вказувати на напрямок руху, тоді як хаотичні пробоїни на значній висоті можуть бути результатом розльоту дрібних елементів. Огляд таких ушкоджень має супроводжуватися вимірами, описом характеру деформацій, фіксацією висотних відміток, відбором зразків матеріалів, а також документуванням наявності слідів пального або мастил. У випадках проникнення уламків у приміщення важливо фіксувати маршрут їх руху: отвір входу, внутрішні пошкодження, місце зупинки, а також можливі сліди на предметах інтер'єру, які можуть містити мікрочастинки матеріалів повітряного судна.

В умовах складної місцевості особливу увагу слід приділяти впливу природних факторів на слідову картину. Дощ, сніг, туман, сильний вітер, перепади температури впливають на збереження слідів пального, продуктів горіння, а також на можливість фіксації дрібних частинок. Вода може змивати сліди, але водночас переносити дрібні уламки вниз за течією, формуючи «вторинні накопичення» в природних пастках – затоках, завалах, ямах. Лісовий масив може як зберегти дрібні фрагменти, затримуючи їх у кроні або підстилці, так і ускладнити їх пошук. Тактична методика огляду повинна включати аналіз «природних бар'єрів» і «природних колекторів» уламків, планування огляду за логікою можливого переміщення фрагментів, а також розуміння того, що частина об'єктів може бути прихована від прямого огляду. Саме тому тактично

доцільним є поєднання візуального огляду з прочісуванням, використанням металодетекторів, тепловізорів (для виявлення залишкового тепла або тління), а також дронів із камерами високої роздільної здатності.

Огляд тіл загиблих та робота з біологічними слідами у контексті авіаційної події мають подвійний характер: з одного боку, це елемент криміналістичної фіксації обстановки, з іншого – складова забезпечення судово-медичного дослідження, ідентифікації та подальшої експертної реконструкції. У складній місцевості тіла можуть бути розкидані на значній площі, частково приховані рослинністю або переміщені природними факторами, у міській забудові – знаходитися в завалах, у приміщеннях, на дахах, у ліфтових шахтах. Тактика має виходити з принципу максимальної повноти фіксації: до переміщення тіла або його фрагментів необхідно зафіксувати положення, позу (якщо збережена), орієнтацію відносно об'єктів середовища, наявність елементів одягу, спорядження, ременів безпеки, слідів термічного впливу. Водночас гуманітарний вимір події не може бути ігнорований: необхідно забезпечити етичність, недопущення сторонньої фотофіксації, а також швидке залучення відповідних служб для транспортування тіл. У міських умовах важливо також документувати можливі накладені ушкодження від обвалення будівель або вторинних вибухів, які можуть створювати складність у диференціації причин травм.

Окремим тактичним завданням є забезпечення збереження і вилучення бортових реєстраторів та інших критичних елементів, що містять інформацію про політ. Пошук таких об'єктів у складній місцевості часто ускладнюється тим, що вони можуть бути занесені ґрунтом, потрапити у воду, опинитися в завалах або розкидані на великій площі. У міській забудові – потрапити у підвали, шахти, під завали перекриттів, або бути переміщеними в ході рятувальних робіт. Тактичне рішення полягає у формуванні окремої пошукової підгрупи, що працює за чітким алгоритмом з пріоритетом збереження об'єкта та мінімізації ризику його пошкодження. Паралельно необхідно забезпечити ідентифікацію та збереження інших носіїв інформації: мобіль-

них пристроїв, планшетів, носимих камер, а в міських умовах – швидке вилучення копій відеозаписів із камер спостереження, відеореєстраторів, систем контролю доступу. Тактика повинна враховувати, що такі записи можуть бути швидко перезаписані системою або втрачені через пошкодження електромереж, тому оперативність тут є фактором доказового виживання інформації.

Надзвичайно важливою складовою огляду в умовах міської забудови є робота з очевидцями та інформаційним середовищем. Масовість події створює ситуацію значної кількості свідків, але їхні сприйняття часто фрагментарні, взаємовпливові та піддані інформаційному шуму. Тактично доцільно організувати первинний відбір свідків за критеріями: місце перебування, можливість бачити або чути ключові моменти, наявність відеофіксації, професійна компетентність (наприклад, водії громадського транспорту, охоронці, диспетчери, працівники служб). Першочерговим є забезпечення фіксації первинних показань до того, як свідок ознайомиться з медійними інтерпретаціями або обговорить подію з іншими. У складній місцевості свідків може бути менше, але важливими стають дані від рятувальників, лісників, мисливців, працівників охорони територій, що першими прибули на місце.

Тактика огляду повинна враховувати потенційну версію умисного втручання, але так, щоб це не призводило до «упередженого» пошуку, який ігнорує альтернативні пояснення. Ознаки вибуху, стороннього ураження або диверсійних дій мають оцінюватися системно: характер розривів, наявність множинних осередків горіння, атипові деформації металу, сліди високотемпературного впливу до контакту, специфічний розподіл дрібних фрагментів. Водночас у міських умовах багато явищ можуть мати «псевдовибуховий» характер – наприклад, вибух побутового газу у будівлі після падіння, детонація балонів, руйнування трансформаторів. Тому тактичний принцип полягає в тому, щоб кожен ознаку документувати максимально точно, але утримуватися від категоричних висновків до отримання експертних результатів. З цією метою необхідний відбір змивів і проб, фіксація температурних зон, вилучення фрагмен-

тів із характерними краями розривів, ізоляція потенційно значущих об'єктів.

Організаційно-тактичні особливості огляду в умовах складної місцевості передбачають, що огляд може бути тривалим у часі та здійснюватися в кілька етапів. Нерідко виникає потреба у повторних оглядах після розчищення завалів, зміни погодних умов або забезпечення доступу. У таких випадках особливо важливою є процесуальна та криміналістична коректність: чітка фіксація того, які зміни відбулися між етапами, хто і з якою метою здійснював переміщення об'єктів, які ділянки були недоступні раніше [8]. У міській забудові повторні огляди часто пов'язані з небезпекою обвалення і необхідністю участі будівельних служб, що також потребує документування. Тактичний контроль за «історією місця події» стає тут умовою допустимості та переконливості доказів.

Особливий блок складає тактика взаємодії слідчого з аварійно-рятувальними службами. Їхня головна мета – порятунок і ліквідація небезпек, тоді як мета слідства – збереження та фіксація доказів. Протиставлення цих цілей є хибним, оскільки вони можуть і повинні узгоджуватися через координацію. Тактичним рішенням є визначення «вікон» для криміналістичної фіксації в процесі розбору завалів, спільне маркування місць виявлення значущих об'єктів, ведення спільного журналу переміщень великих фрагментів. У міській забудові важливо погоджувати перекриття вулиць, евакуацію мешканців, доступ до дахів та технічних поверхів. У складній місцевості – маршрути підходу, місця посадки техніки, використання спецзасобів.

Не можна ігнорувати й психологічний вимір огляду, який у випадках масових трагедій має прямий тактичний вплив на результативність діяльності [9]. Учасники огляду працюють у ситуації високого стресу, зіткнення з тяжкими наслідками, часто за наявності значного суспільного тиску. Це підвищує ризик помилок: пропуску дрібних об'єктів, порушення послідовності, неякісного протоколювання. Тактичним запобіжником виступає чіткий розподіл ролей, використання чек-листів, дублювання ключових дій, а також залучення достатньої кількості осіб для тривалої роботи із ротацією. У міській забудові додатковим стресором

є натовп, медіа, іноді агресивна поведінка сторонніх осіб; у складній місцевості – фізичне виснаження, холод, нестача зв'язку. Усі ці фактори мають враховуватися як елементи тактики, а не як «зовнішні обставини».

Суттєвою вимогою є забезпечення безперервності та логічної послідовності протоколювання. Протокол огляду місця авіаційної події не може бути зведений до переліку виявлених предметів. Його тактичне значення полягає у відображенні системності: від загальної картини до деталей, від визначення меж до локалізації об'єктів, від опису умов до конкретних вимірів. В умовах складної місцевості та міської забудови необхідно особливо ретельно фіксувати координатні прив'язки, висотні відмітки, відстані між ключовими фрагментами, а також описувати маршрути переміщення групи. Окремо варто відображати відомості про дії сторонніх служб, час їх початку, характер втручання (гасіння пожежі, розбір завалів), оскільки ці дані пояснюватимуть можливі зміни обстановки. Слід також фіксувати об'єктивні умови: погоду, освітлення, видимість, що мають значення для оцінки якості огляду й можливості виявлення об'єктів.

З огляду на багатокомпонентність слідової картини особливої ваги набуває побудова первинної реконструктивної моделі події за результатами огляду. У складній місцевості така модель повинна включати оцінку впливу рельєфу, природних перешкод і можливих шляхів переміщення уламків. У міській забудові – оцінку взаємодії повітряного судна з будівлями, характеру руйнувань, вторинних пожеж, можливих «тунельних» переміщень уламків у підземних або внутрішньодворових просторах. Тактична цінність моделі полягає в тому, що вона дозволяє сформувати перелік додаткових завдань: де шукати відсутні вузли, які ділянки потребують повторного огляду, які об'єкти підлягають експертному дослідженню в першу чергу, які зразки необхідно відібрати для хімічних і трасологічних аналізів. Важливо, щоб модель не була статичною; вона повинна уточнюватися у світлі нових даних, але базова її основа формується саме під час первинного огляду.

В умовах міської забудови суттєвою проблемою є забезпечення належного проце-

суального режиму доступу до приміщень та об'єктів приватної власності, що потрапили в зону події. Тактика огляду повинна передбачати оперативне оформлення необхідних правових підстав, узгодження з органами місцевої влади та службами безпеки, а також комунікацію з власниками для запобігання конфліктам. Водночас інтереси слідства не можуть бути реалізовані ціною хаотичного порушення прав; кожне проникнення в житло або інше володіння має бути процесуально обґрунтованим і документованим. У складній місцевості аналогічною проблемою можуть бути території з обмеженим доступом (заповідники, військові зони), де необхідна координація з уповноваженими органами.

Досягнення необхідного рівня доказової надійності огляду вимагає ретельного підходу до відбору зразків для експертних досліджень. Тактика відбору зразків повинна бути обґрунтована версіями: для встановлення джерела пожежі – зразки обгорілих матеріалів з різних зон; для аналізу пального – проби ґрунту або матеріалів із запахом пального; для перевірки вибухової версії – змиви з поверхонь і мікрочастинки з зон найбільшої ймовірності детонації; для трасологічного аналізу – фрагменти з характерними слідами контакту; для будівельно-технічного аналізу – зразки матеріалів з місць руйнувань. У міській забудові доцільно також забезпечити відбір контрольних зразків матеріалів будівель для виключення помилкових ідентифікацій (наприклад, коли частинки штукатурки або фарби можуть бути прийняті за матеріал повітряного судна). У складній місцевості контрольними можуть бути зразки ґрунтів різних шарів, рослинності, що осідала на уламках.

Деталізуючи тактичні прийоми огляду, варто підкреслити, що найбільш ефективним у таких ситуаціях є комбінування методів: лінійного огляду, секторного прочісування, вузлового підходу (коли кожен великий фрагмент розглядається як «вузол» з власною мікрослідовою картиною), а також «маршрутного» підходу (від периферії до центру або навпаки залежно від конкретної ситуації). Вибір послідовності огляду є тактичним рішенням, яке повинно враховувати ризики втрати слідів: якщо прогножуються опади – першочергово фіксуються й вилуча-

ються сліди пального та дрібні частинки; якщо існує загроза обвалу – першочергово фіксуються небезпечні зони з мінімальним перебуванням у них; якщо триває пожежа – акцент робиться на периметральній фіксації та відборі зразків після локалізації вогню. У міській забудові доцільно першочергово забезпечити фіксацію цифрових джерел (відео) та слідів на інфраструктурі, які можуть бути швидко змінені внаслідок розчищення території, відновлювальних робіт або переміщення транспорту.

Висновки. У підсумку слід наголосити, що огляд місця авіаційної події в умовах складної місцевості та міської забудови є комплексною криміналістичною діяльністю, яка вимагає інтеграції тактичних, організаційних і технічних рішень. Його ефективність визначається не стільки кількістю вилучених предметів, скільки якістю відтворення первинної

обстановки у процесуальній формі та формуванням надійної інформаційної основи для подальших експертиз і реконструкції механізму події. Складна місцевість і міська забудова діють як чинники, що підвищують ентропію слідової картини, посилюють ризик її деформації та потребують від слідчого здатності мислити системно, працювати у багатосуб'єктному середовищі та підтримувати баланс між безпекою, гуманітарними вимогами та завданнями доказування. Саме тому тактичні особливості огляду в таких умовах мають розглядатися як окремий предмет криміналістичної методики, що потребує подальшого наукового опрацювання, вироблення стандартизованих алгоритмів, розробки чек-листів та впровадження сучасних технологій фіксації й просторового аналізу для мінімізації втрат доказової інформації та підвищення якості розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лучко О.А. Огляд у кримінальному досудовому провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Маріуполь, 2021. 269 с.
2. Лазебний А.М., Бичок Т.П. Огляд місця події (правові, організаційні та техніко-криміналістичні проблеми). *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2. С. 228-236.
3. Bills K., Costello L., Cattani M. Major aviation accident investigation methodologies used by ITSA members. *Safety Science*. 2023. Vol. 168. Art. 106315. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2023.106315>
4. Перцев Р.В. Перспективи використання безпілотних літальних апаратів у криміналістиці. *Економіко-правові дискусії: матеріали III Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (Кропивницький, 30 квіт. 2022 р.)*. Кропивницький. 2022. С. 372–374.
5. Антіпова О.І. Окремі питання огляду місця дорожньо-транспортної пригоди. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. No 7. С. 153–160.
6. Буханченко О.А. Особливості огляду місця кримінального вибуху за участю спеціаліста-вибухотехніка: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2010. 183 с.
7. Степанюк Р.Л., Лапта С.П. Удосконалення організації й тактики огляду місця події в Україні з урахуванням досвіду США. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 300–307.
8. Антонюк Ю.В., Удовенко Ж.В. Поняття та суть взаємодії слідчого з працівниками експертної служби. *Теорія і практика судової експертизи: зб. матеріалів кругл. ст. Київ: Нац. акад. внутр. справ*. 2016. С. 7–8.
9. Пальваль Є. А. Психолого-криміналістичний аналіз огляду місця події. *Право і безпека*. 2004. № 3'4. С. 218.

Дата першого надходження статті до видання: 19.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Бараннік Р. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача та доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0008-1202-5535

ОЦІННІ ПОНЯТТЯ В ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ, ДИСКРЕЦІЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз підходів Конституційного Суду України до тлумачення та застосування оцінних понять у контексті принципу правової (юридичної) визначеності та меж суддівського розсуду. Особлива увага приділяється ролі оцінних понять у кримінальному процесі, де процесуальні рішення безпосередньо пов'язані з обмеженням фундаментальних прав і свобод людини. Обґрунтовується, що активне використання оцінної термінології у кримінальному процесуальному законодавстві та судовій практиці зумовлює підвищені ризики правової невизначеності та довільного правозастосування, що актуалізує стабілізаційну функцію конституційного судочинства.

У роботі простежено еволюцію правових позицій Конституційного Суду України – від сприйняття оцінних понять як дефекту законодавчої техніки до їх розуміння як потенційно допустимого інструменту індивідуалізації правозастосування за умови наявності чітких нормативних і тлумачних меж. Проаналізовано ключові рішення Суду, у яких сформульовано критерії допустимості використання оцінних понять при обмеженні прав і свобод особи, а також визначено підходи до контролю дискреційних повноважень органів державної влади.

Доведено, що допустимість оцінних понять у кримінальному процесі визначається не рівнем абстрактності правової норми, а її здатністю забезпечувати передбачуваність правових наслідків, запобігати свавільному втручанням у сферу прав людини та гарантувати баланс між гнучкістю правового регулювання і вимогами верховенства права. Зроблено висновок, що практика Конституційного Суду України формує систему конституційних орієнтирів, які обмежують оцінне судження рамками правової визначеності, пропорційності та інституційних гарантій незалежності судової влади.

Ключові слова: оцінні поняття; Конституційний Суд України; правова визначеність; суддівський розсуд; кримінальний процес; верховенство права.

Barannik R. V. Valuable concepts in the practice of the Constitutional Court of Ukraine: legal certainty, discretion and constitutional guarantees

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the approaches adopted by the Constitutional Court of Ukraine to the interpretation and application of evaluative concepts in the context of the principle of legal certainty and the limits of judicial discretion. Particular attention is paid to the role of evaluative concepts in criminal procedure, where procedural decisions directly affect the restriction of fundamental human rights and freedoms. The study substantiates that the extensive use of evaluative terminology in criminal procedural legislation and judicial practice entails increased risks of legal uncertainty and arbitrary law enforcement, thereby reinforcing the stabilizing function of constitutional adjudication.

The paper traces the evolution of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, from perceiving evaluative concepts as deficiencies of legislative drafting to recognizing them as a potentially legitimate instrument of individualized law enforcement, provided that clear normative and interpretative boundaries exist. Key decisions of the Court are analyzed in which the criteria for the admissibility of evaluative concepts in cases involving restrictions of human rights and freedoms have been formulated, as well as approaches to controlling discretionary powers of public authorities.

It is argued that the admissibility of evaluative concepts in criminal procedure is determined not by the degree of abstraction of a legal norm, but by its capacity to ensure the foreseeability of legal consequences, prevent

arbitrary interference with human rights, and maintain a balance between the necessary flexibility of legal regulation and the requirements of the rule of law. The article concludes that the practice of the Constitutional Court of Ukraine establishes a system of constitutional guidelines that confine evaluative judgment within the framework of legal certainty, proportionality, and institutional guarantees of judicial independence.

Key words: *evaluative concepts; Constitutional Court of Ukraine; legal certainty; judicial discretion; criminal procedure; rule of law.*

Постановка проблеми та її актуальність. У сфері кримінального процесу, де процесуальні рішення безпосередньо пов'язані з обмеженням фундаментальних прав і свобод особи зростає значення практики Конституційного Суду України як органу, що формує конституційні стандарти правозастосування. Особливу роль у цій практиці відіграють оцінні поняття, які широко використовуються у кримінальному процесуальному законодавстві та судовій практиці. Такі поняття, як “справедливість”, “розумність”, “пропорційність”, “необхідність”, “баланс інтересів”, за відсутності чіткого нормативного визначення потребують тлумачення та наповнення конкретним змістом у межах конкретного кримінального провадження.

У сучасних дослідженнях теорії конституційного контролю звертається увага на концепцію Ганса Кельзена, відповідно до якої конституційний суд розглядається як інституційний механізм вирішення компетенційних конфліктів між вищими органами державної влади та забезпечення відповідності нормативно-правових актів конституції. Як зазначається в науковій літературі, у межах цієї концепції орган конституційної юрисдикції виконує також стабілізаційну функцію, виступаючи гарантом демократичного ладу та запобіжником від порушення конституційно захищених інтересів, зокрема від так званої “диктатури більшості” [1]. Зазначена концепція була сприйнята європейською моделлю конституціоналізму та знайшла своє нормативне відображення і в Конституції України, сформувавши разом з іншими класичними доктринальними підходами теоретичний фундамент інституту незалежної та впливової судової влади. У цьому контексті практика Конституційного Суду України, зокрема щодо тлумачення оцінних понять, може розглядатися як інтерпретаційний інструмент реалізації кельзенівської ідеї конституційного контролю, спрямованого на забезпечення балансу влад та правової визначеності.

Таким чином, реалізація стабілізаційної функції конституційного судочинства неминуче пов'язана з активним тлумаченням правових норм, зокрема з використанням оцінних понять, що переводить проблему з інституційного рівня на рівень конкретного правозастосування. Саме у кримінальному процесі це тлумачення набуває особливої чутливості, оскільки використання оцінних понять зумовлене необхідністю індивідуалізації процесуальних рішень. Разом із тим їх активне застосування у кримінально-процесуальному законодавстві та практиці Конституційного Суду України актуалізує проблему меж допустимого судового тлумачення. Це, своєю чергою, створює ризики зниження рівня правової визначеності та передбачуваності правозастосування і загострює питання співвідношення суддівської discreції та принципу верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі оцінні поняття переважно аналізуються в загальнотеоретичному контексті або крізь призму окремих рішень Конституційного Суду України. Водночас недостатньо систематизованими залишаються підходи Суду до визначення меж допустимого тлумачення таких понять у кримінальному процесі, зокрема з огляду на принцип правової визначеності та межі суддівського розсуду. Наявні наукові підходи мають фрагментарний характер і зосереджуються переважно на окремих аспектах цієї проблематики.

Окремий напрям досліджень представлений працями А. В. Коломійчук та інших науковців, які аналізували проблеми використання оцінних понять у законодавстві України та їх вплив на судову практику. Автори звертають увагу на те, що системне застосування нечітких норм призводить до неоднакової судової практики та створює додаткове навантаження на Конституційний Суд України у зв'язку з перевіркою конституційності нормативно-правових актів. У роботах цього напрямку

наголошується, що оцінні поняття суперечать вимогам правової визначеності та створюють підґрунтя для зловживань з боку органів державної влади, включно із судами [2].

У науковій літературі також зустрічаються дослідження окремих оцінних понять, зокрема категорії “моральні засади суспільства”, яка має оцінний характер і використовується в цивільному праві. Так, К. Ю. Валігура здійснила комплексний аналіз особливостей використання моральних засад суспільства як оцінного поняття у механізмі цивільно-правового регулювання. Авторка звертає увагу на відсутність усталеної національної судової практики застосування цього поняття, а також на відсутність його офіційного тлумачення з боку Конституційного Суду України. Моральні засади суспільства визначаються як система установлених уявлень про добро, гідність, людяність, совість і справедливість, що зумовлює складність їх правового застосування та потребу в чітких тлумачних орієнтирах [3].

Окрему групу становлять наукові праці, присвячені аналізу дискреційних повноважень органів державної влади та ризиків суб’єктивізму, що виникають при їх реалізації. Хоча ці дослідження не завжди безпосередньо стосуються практики Конституційного Суду України, вони формують важливе теоретичне підґрунтя для розуміння того, як Суд оцінює дискрецію, засновану на використанні оцінних понять.

Зокрема, Р. В. Ванджурак акцентує увагу на тому, що відсутність логічно вибудованої структури обґрунтування судових рішень сприяє зростанню суб’єктивізму [4]. Н. Шелевер досліджує ризик перетворення “особистого почуття справедливості” судді на фактичний стандарт правозастосування, що суперечить вимогам правової визначеності [5, с. 7]. А. Євтушенко, у свою чергу, розглядає дискрецію як фактор підвищених корупційних ризиків, особливо в умовах нормативної невизначеності [6].

О. В. Веренкіотова розглядає оцінні поняття як інструмент індивідуалізації правозастосування [7]. Однак, такий підхід потребує додаткового осмислення з огляду на вимоги юридичної визначеності.

Найбільш розробленим у науковій літературі є напрям, присвячений аналізу принципу

правової (юридичної) визначеності як складової верховенства права, порушення якої у доктрині та судовій практиці часто пов’язується з використанням оцінної термінології у законодавстві. У межах цього напряму увага дослідників зосереджується насамперед на з’ясуванні змісту принципу правової визначеності та способах його реалізації у практиці Конституційного Суду України.

Подібну проблематику розвиває О. Богатюк, яка досліджувала становлення підходів до розуміння та застосування принципу правової визначеності у юридичних позиціях Конституційного Суду України за період з 1996 по 2005 роки. Авторка дійшла висновку, що КСУ у своїх актах не надавав чіткого визначення цього принципу, однак поступово формував підходи до його розуміння через виокремлення окремих складових, зокрема стабільності, передбачуваності, належної якості законодавства, заборони зворотної дії закону та однозначності тлумачення норм права. Як приклад порушення принципу правової визначеності аналізується рішення у “справі про заощадження громадян” (2001 р.), у якому КСУ визнав неконституційним положення через використання словосполучення “інші обставини”, що допускало довільне тлумачення [8].

Л. А. Луць у своїх працях здійснює системний аналіз стану наукової теорії щодо змісту принципу правової визначеності та особливостей його застосування в юридичній практиці, зокрема в рішеннях Конституційного Суду України. Дослідниця звертає увагу на відсутність єдиного, концептуально вивіреного розуміння правової визначеності як у доктрині, так і в судовій практиці. Окремо підкреслюється термінологічна непослідовність у рішеннях КСУ, де паралельно використовуються категорії “законність”, “правова визначеність”, “принцип юридичної визначеності”, що ускладнює формування стабільних тлумачних підходів [9]. На думку авторки, зміст цього принципу нерідко підмінюється переліком його складових або критеріїв, а для його опису застосовуються оцінні поняття-синоніми (ясність, точність, стабільність, зрозумілість, чіткість), які самі потребують додаткового тлумачення. У зв’язку з цим обґрунтовується необхідність формування

цілісної теорії правової визначеності з урахуванням сучасних умов правового розвитку.

Узагальнення наукових досліджень дозволяє зробити висновок, що проблема оцінних понять у контексті практики Конституційного Суду України переважно аналізується крізь призму принципу правової визначеності, суддівської дискреції та ризиків правового суб'єктивізму. Водночас у науковій літературі відсутній комплексний аналіз оцінних понять як самостійного інструменту конституційного тлумачення, а також їх функціонування у різних галузях права, зокрема у кримінальному процесі.

У зв'язку з цим актуалізується потреба дослідження оцінних понять не лише як абстрактної теоретичної категорії, а як інструменту, що безпосередньо впливає на передбачуваність кримінального процесуального правозастосування. Особливого значення набуває питання формування послідовних тлумачних орієнтирів, здатних забезпечити баланс між допустимим суддівським розсудом і вимогами правової визначеності.

Відповідно, **метою статті є** аналіз та узагальнення підходів Конституційного Суду України до тлумачення і застосування оцінних понять у контексті принципу правової визначеності, а також визначення критеріїв їх допустимості як конституційних орієнтирів, що використовуються у кримінальному процесі при обмеженні прав і свобод особи. Для досягнення поставленої мети у статті передбачається: проаналізувати еволюцію підходів Конституційного Суду України до тлумачення та оцінки оцінних понять у контексті принципу правової (юридичної) визначеності; дослідити межі допустимого суддівського розсуду, сформульовані у практиці Конституційного Суду України при оцінці конституційності правових норм, що передбачають обмеження прав і свобод людини; виявити інституційні ризики, пов'язані з використанням оцінних понять у кримінально-процесуальній сфері з огляду на практику конституційного судочинства; узагальнити критерії допустимості оцінних понять, сформульовані у рішеннях Конституційного Суду України; оцінити значення оцінного судження як конституційно допустимого інструменту індивідуалізації правозастосування, що використовується у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Відсутність чіткості та однозначності правових норм робить виконання законів свавільним і порушує принцип рівності, про що неодноразово застерігав Конституційний Суд України, наголошуючи, що “з конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми ... інакше це неминуче призводить до сваволі” [10].

Верховенство права означає панування права над усіма суб'єктами та структурує функціонування держави. Згідно з Конституцією та практикою КСУ, “Верховенство права – це панування права в суспільстві”, яке втілюється через наповнення законів ідеями соціальної справедливості, рівності та захисту прав. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із судовою політикою (керівництвом діяльності судів). Н. А. Каралаш зазначав, що концепція верховенства права “у своїй основі нерозривно пов'язана з формуванням судової політики” [11, с. 49]. У цьому значенні судова політика не ототожнюється з політичною діяльністю, а розглядається як система ціннісних і тлумачних установок, що спрямовують здійснення правосуддя. У сфері кримінального процесу така судова політика проявляється передусім у підходах до тлумачення правових норм, застосування оцінних понять та визначення меж суддівського розсуду. Реалізуючи процесуальні повноваження, суд не обмежується формальним застосуванням закону, а здійснює його тлумачення з позицій справедливості, пропорційності та правової визначеності, забезпечуючи практичну реалізацію принципу верховенства права.

Дотримання законності й справедливості у кримінальному процесі передбачає надання суду певної свободи оцінки для врахування індивідуальних обставин конкретної справи в межах закону. Конституційний Суд України наголошує, що повне усунення такої можливості індивідуалізації, зокрема шляхом виключення права знижувати покарання за менш тяжкі злочини, суперечить принципам домірності та справедливості. Водночас реалізація суддівського розсуду (дискреції) потребує чітких і зрозумілих критеріїв, які унеможливають формалізм і свавілля.

Саме у зв'язку з наявністю суддівського розсуду у кримінальному процесі особливого значення набуває питання нормативного оформлення та тлумачення оцінних понять. Такі поняття, закріплені в кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві виконують функцію гнучкого правового регулювання, дозволяючи враховувати соціально значущі обставини конкретної справи, і водночас створюють ризик неоднакового тлумачення та застосування. У науковій літературі звертається увага на те, що закріплення так званих “оцінних” понять у позитивному праві відкриває можливість залучення позаюридичних аргументів у судовій аргументації [12, с. 59], коли їх зміст наповнюється соціальними або ціннісними уявленнями, що створює простір для суб'єктивності.

У кримінальному процесі це означає, що застосування оцінних критеріїв (зокрема при оцінці доказів або визначенні необхідності застосування запобіжного заходу) повинно ґрунтуватися на чітких і об'єктивних підставах. Саме такий підхід відповідає позиціям Конституційного Суду України, який послідовно наголошує, що навіть за наявності оцінних понять правозастосування має забезпечувати передбачуваність правових наслідків та унеможливити свавільне втручання у сферу прав і свобод людини, діючи в унісон з принципами юстиції та правової визначеності.

У ранній практиці Конституційного Суду України такий підхід реалізовувався через акцент на юридичній визначеності, як ключовій умові допустимості оцінних понять. Суд виходив з того, що правова норма повинна містити чіткі та зрозумілі орієнтири для правозастосування, які дозволяють адресатам передбачити правові наслідки своєї поведінки.

Показовим у цьому контексті є Рішення від 22 травня 2001 року № 5-рп/2001 (справа про заощадження громадян), у якому Конституційний Суд України визнав неконституційним положення, що містило формулювання “інші обставини”. Суд наголосив, що така оцінна конструкція не встановлює меж для тлумачення, не окреслює коло релевантних факторів і фактично передає суб'єкту правозастосування необмежений простір для розсуду. За відсутності нормативних критеріїв оцінке

поняття перестає виконувати регулятивну функцію та трансформується у джерело правової невизначеності й свавілля.

У цій правовій позиції простежується підхід, відповідно до якого оцінні поняття розглядаються переважно як дефект законодавчої техніки, допустимість якого залежить від максимальної конкретизації змісту правової норми.

Подальша практика Конституційного Суду України свідчить про поступове зміщення акцентів у підходах до оцінки оцінних формулювань від сприйняття їх виключно як дефекту законодавчої техніки до аналізу меж допустимого розсуду органів державної влади. Показовим у цьому контексті є Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, у якому, хоча термін “дискреційні повноваження” безпосередньо не використовувався, Суд сформулював правові позиції, що фактично встановлюють жорсткі критерії та обмеження для будь-яких державних повноважень, здатних набувати ознак дискреції [13].

У центрі аналізу Суду перебував принцип правової визначеності як складова верховенства права та ключовий запобіжник довільного правозастосування. Конституційний Суд України наголосив, що Україна є правовою державою, у якій обмеження основних прав і свобод людини є допустимим лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм. Це означає, що правове регулювання має ґрунтуватися на таких критеріях, які дозволяють особі відрізнити правомірну поведінку від протиправної та передбачити юридичні наслідки своїх дій. Вимоги визначеності, ясності й недвозначності правової норми, за позицією Суду, впливають із конституційних принципів рівності та справедливості, оскільки їх відсутність неминуче призводить до свавілля.

Застосовуючи ці підходи до ситуацій, пов'язаних з обмеженням особистої свободи, Конституційний Суд України, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, підкреслив особливе значення вимоги “якості закону”. Закон, який передбачає можливість позбавлення свободи, має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні, щоб виключити ризик довільного втручання з боку держави.

У цьому контексті Суд визнав неконституційним положення Закону України “Про міліцію”, яке надавало право затримувати та тримати осіб, запідозрених у занятті бродяжництвом, на строк до 30 діб за вмотивованим рішенням суду. Конституційний Суд України виходив з того, що відповідне діяння не визнавалося злочином чи адміністративним правопорушенням, а закон не містив ані визначення змісту та ознак бродяжництва, ані чіткої, доступної та передбачуваної процедури застосування такого обмеження свободи. За відсутності нормативних критеріїв і процесуальних гарантій, надання подібних повноважень створювало можливість свавільного затримання будь-якої особи, що є несумісним із принципом правової визначеності.

У Рішенні Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 Суд виходив з того, що будь-яке повноваження органів державної влади, яке передбачає обмеження прав і свобод людини, набуває неконституційного характеру, якщо воно не обмежене загальними нормативними критеріями та чітко сформульованою процедурою, здатною унеможливити його довільне застосування. У цьому сенсі правові позиції Суду становлять важливий орієнтир для оцінки допустимості використання оцінних понять і меж суддівського розсуду у кримінальному процесі [14].

Вказані підходи до обмеження дискреції та забезпечення правової визначеності були розвинуті Судом і у сфері кримінального процесуального доказування, де оцінні поняття безпосередньо впливають на реалізацію презумпції невинуватості. Показовим для аналізу меж допустимого оцінного судження у кримінальному процесі є Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011, яким було надано офіційне тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України щодо недопустимості обґрунтування обвинувачення доказами, одержаними незаконним шляхом [15].

У цьому рішенні Суд фактично обмежив сферу оцінки у кримінальному процесуальному доказуванні, підкресливши, що питання допустимості доказів не може вирішуватися на підставі вільного розсуду органів досудового розслідування чи суду. Конституційний

Суд України виходив з того, що оцінка доказів повинна ґрунтуватися на чітких конституційних критеріях, які унеможливають використання результатів порушення прав і свобод людини як підстави для кримінального переслідування.

Таким чином, хоча кримінальне процесуальне законодавство традиційно оперує оцінними поняттями під час оцінки доказів, Конституційний Суд України у цьому рішенні провів принципову межу між допустимою оцінкою доказової сили та неприпустимою оцінністю, яка легітимізує використання незаконно отриманої інформації. У цьому контексті Суд підпорядкував оцінні поняття вимогам юридичної визначеності та верховенства права, виключивши можливість виправдання процесуальних порушень посиланням на їх “доцільність” або “несуттєвість”.

У результаті в цьому рішенні Конституційний Суд України фактично закріпив підхід, відповідно до якого оцінні поняття у кримінальному процесі є допустимими лише за умови їх застосування в межах чітко визначених процедурних стандартів, що забезпечують передбачуваність правових наслідків і унеможливають свавільне обмеження права на свободу. Зазначений підхід ілюструє перехід Суду від формального усунення оцінки до контролю її меж через систему конституційних гарантій.

У рішеннях цього періоду Конституційний Суд України визнає, що повна формалізація правового регулювання не завжди є можливою або бажаною. Водночас Суд наполягає на тому, що використання оцінних понять має супроводжуватися принаймні загальними нормативними критеріями, здатними унеможливити довільне правозастосування. Таким чином, акцент поступово зміщується з усунення оцінності, як такої, на контроль її меж з позицій конституційних гарантій.

Якісно новий підхід до оцінки оцінних понять простежується у Рішенні Конституційного Суду України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020 у справі щодо статті 375 Кримінального кодексу України [16]. У цьому рішенні оцінне поняття “завідомо неправосудне судове рішення” було проаналізовано не лише з погляду юридичної визначеності, а й з огляду на його вплив на інституційні

гарантії незалежності суддів та саму сутність здійснення правосуддя.

Суд дійшов висновку, що за відсутності чітких критеріїв “неправосудності” криміналізація фактично поширюється на сферу професійної діяльності судді та його внутрішнє переконання. За таких умов оцінне поняття перетворюється на інструмент потенційного тиску на судову владу, що є несумісним із принципами верховенства права та поділу влади.

Таким чином, на цьому етапі оцінні поняття розглядаються Судом уже не лише як проблема якості законодавчого регулювання, а як інституційний ризик, здатний підірвати саму сутність здійснення правосуддя.

Подальший розвиток практики Конституційного Суду України засвідчив більш диференційований підхід до розуміння ролі оцінних понять. У Рішенні Великої палати Конституційного Суду України від 29 жовтня 2024 року № 1-р/2024 у справі щодо частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України Суд фактично здійснив переосмислення їх функціонального значення [17]. У цьому випадку неконституційною була визнана норма, яка намагалася усунути оцінне поняття “незалежність”, замінивши його жорстким формалізованим критерієм.

Конституційний Суд України наголосив, що відмова від оцінного поняття позбавляє суд можливості враховувати індивідуальні обставини справи та ухвалювати справедливі рішення. У такий спосіб Суд визнав, що в окремих сферах правового регулювання саме оцінні поняття є необхідною умовою реалізації принципів справедливості та пропорційності, тоді як їх жорстка формалізація може суперечити цим засадам.

Зокрема, КСУ підкреслив, що визначення потреби в матеріальній допомозі не може зводитися до формального співвідношення доходу з прожитковим мінімумом, а має здійснюватися з урахуванням сукупності обставин конкретної справи. Тим самим Суд фактично став на захист оцінного поняття як конституційно допустимого інструменту індивідуалізації правозастосування.

Проведений аналіз практики Конституційного Суду України свідчить, що допустимість використання оцінних понять визначається Судом не абстрактно, а з огляду на їхню здат-

ність забезпечувати правову визначеність і передбачуваність правозастосування.

Важливим елементом такої оцінки є можливість особи розумно передбачити правові наслідки застосування відповідної норми, а також наявність чітких часових і процедурних меж реалізації повноважень, особливо у випадках обмеження прав і свобод людини. Відсутність таких меж, як засвідчує практика Суду, розглядається як самостійний чинник правової невизначеності.

Якщо використання оцінного поняття створює ризик свавільного правозастосування, підриває незалежність судової влади або дозволяє втручання у сферу професійного суддівського переконання, така норма визнається несумісною з принципами верховенства права та поділу влади.

Висновки. Проведений аналіз практики Конституційного Суду України дозволяє дійти висновку, що Суд не заперечує оцінні поняття як такі, а оцінює їх через призму їх впливу на конституційні гарантії. Саме ця логіка пояснює різні підходи до розуміння оцінних формулювань у конкретних справах – від визнання їх неконституційними, і до захисту, як необхідного інструменту індивідуалізації правозастосування.

Ключовим орієнтиром у цьому контексті виступає принцип правової визначеності, який вимагає наявності таких нормативних або тлумачних меж, що забезпечують передбачуваність правових наслідків і унеможливають свавільне обмеження прав і свобод людини, особливо у кримінальному процесі.

Практика Конституційного Суду України засвідчує, що допустимість оцінного поняття зумовлюється не рівнем абстрактності правової норми, а її здатністю гарантувати баланс між необхідною гнучкістю правового регулювання та захистом фундаментальних конституційних цінностей, зокрема незалежності судової влади та засад поділу влади.

Таким чином, оцінні поняття у кримінальному процесі розглядаються Конституційним Судом України водночас як необхідний інструмент індивідуалізації правозастосування і як потенційне джерело конституційних ризиків, контроль за якими здійснюється через систему принципів верховенства права, правової визначеності та пропорційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Калараш Р. А. Еволюція поглядів на судову політику в контексті судового права. *Право та безпека*. 2024. Т. 93, № 2. С. 44–54. URL: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.2.04> (дата звернення: 29.12.2025).
2. Коломійчук А. Оціночні поняття в законодавстві України: причини існування та перспективи подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 44–46.
3. Валігура К. Ю. Моральні засади суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2021. 240 с.
4. Соціально-правовий феномен судового розгляду в контексті реалізації функціонального стану / Р. Ванджурак та ін. Соціально-правові студії. 2025. С. 108–117. URL: <https://doi.org/10.32518/sals2.2025.108> (дата звернення: 27.12.2025).
5. Шелевер Н. Принцип справедливості в конституційному праві України : дис. ... докт. юрид. наук. Ужгород, 2024. 368 с.
6. Євтушенко А. Механізми запобігання та протидії корупції в органах публічної влади : дис. ... докт. філос. (PhD) : 081 "Право". Харків, 2025. 229 с.
7. Веренкіотова О. В. Оціночні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, Київ. 2013. 200 с.
8. Богатюк О. Формування принципу правової визначеності у правових позиціях Конституційного Суду України (на прикладі рішень Конституційного Суду України за період з 1996 по 2005 рік). *Актуальні проблеми права*. 2022. Т. 1, № 2. С. 38–44. URL: <https://doi.org/10.35774/app2022.02.038> (дата звернення: 27.12.2025).
9. Луць Л. А. Принцип правової визначеності: сучасний стан та перспективи. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. № 8. С. 21–27. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/2> (дата звернення: 25.12.2025).
10. Верховенство права. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками) Конституційний Суд України. *Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт*. URL: ssu.gov.ua (дата звернення: 29.12.2025).
11. Калараш Р. А. Еволюція поглядів на судову політику в контексті судового права. *Право та безпека*. 2024. Т. 93, № 2. С. 44–54. URL: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.2.04> (дата звернення: 29.12.2025).
12. Дудаш Т. І. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2025. 493 с.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України "Про міліцію". *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення: 04.01.2026).
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20/conv/parach_2:pp2.2:pu2:ch_2:zg_1/sp:max100#n24 (дата звернення: 04.01.2026).
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24/conv#n9> (дата звернення: 04.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 04.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Бондар В. С.,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-1552-4555

**ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ, ОДЕРЖАНИХ У РЕЗУЛЬТАТІ
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ЧИ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ,
ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ
ПРОВАДЖЕННЯХ, ВІДКРИТИХ ЗА ОЗНАКАМИ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ**

Анотація. Актуальність статті полягає в тому, що для розв'язання багатьох слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, передбачених ст. 258 Кримінального кодексу України (далі – КК України) необхідним є проведення заходів, передбачених Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», а також проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД).

З'ясовано, що правильне оформлення процесу та результатів оперативно-розшукової й контррозвідувальної діяльності дозволяє:

1) здійснювати оцінку отриманих відомостей та приймати необхідні рішення в процесі розробки та її завершення;

2) контролювати дії осіб, які беруть участь в розробці та весь хід діяльності в оперативно-розшуковій/контррозвідувальній справі;

3) закріплювати та зберігати виявлені відомості про кримінально-протиправну діяльність розроблюваних для правильного вирішення питання щодо відкриття кримінального провадження за ознаками терористичного акту та використання отриманих матеріалів в процесі досудового розслідування та судового розгляду.

Систематизовані специфічні відомості даної категорії злочинів, пошук та виявлення яких дозволяють встановити зв'язок осіб, які безпосередньо вчиняють терористичний акт зі співробітниками спецслужб рф (фсб, гру, тощо).

Обґрунтовано, що у провадженнях даної категорії проводяться такі НСРД: зняття інформації з електронних комунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; аудіо- відео- контроль особи (з обладнанням засобів аудіо- відеоконтролю за місцем мешкання фігуранти та в транспортних засобах учасників оперативної розробки); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (з метою ідентифікації та локалізації засобів зв'язку фігурантів, у тому числі й задіяних для комунікації із представниками спецслужб російської федерації); спостереження за особою (з використанням відеозапису, фотозйомки, спеціальних технічних засобів для спостереження), річчю або місцем; обстеження публічно недоступного місця, житла чи іншого володіння особи; накладення арешту на кореспонденцію; контроль за вчиненням злочину у формі спеціального слідчого експерименту.

Ключові слова: докази, досудове розслідування, джерела доказів, оперативно-розшукова діяльність, контррозвідувальна діяльність, негласні слідчі (розшукові) дії, терористичний акт.

Bondar V. S. Use of materials obtained as a result of operational-search or counterintelligence activities, conducting covert investigative (search) actions in criminal proceedings opened on the grounds of terrorist acts

Abstract. The relevance of the article lies in the fact that in order to resolve many investigative situations of the initial stage of the investigation of crimes stipulated by Art. 258 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Criminal Code of Ukraine), it is necessary to carry out measures stipulated by the Laws of

Ukraine "On Operational and Investigative Activities", "On Counterintelligence Activities", as well as to carry out covert investigative (investigative) actions (hereinafter referred to as the NSRD).

It was found that the correct registration of the process and results of operational and investigative and counterintelligence activities allows:

1) to evaluate the information received and make the necessary decisions during the development and completion process;

2) to control the actions of persons participating in the development and the entire course of activities in the operational and investigative/counterintelligence case;

3) to fix and store the identified information about the criminal and illegal activities developed for the correct resolution of the issue of opening criminal proceedings on the grounds of a terrorist act and the use of the obtained materials in the process of pre-trial investigation and trial.

Systematized specific information of this category of crimes, the search and detection of which allow establishing the connection of persons who directly commit a terrorist act with employees of the Russian Federation's special services (FSB, GRU, etc.).

It is substantiated that in proceedings of this category the following NSDR are carried out: removal of information from electronic communication networks; removal of information from electronic information systems; audio-video surveillance of a person (with the equipment of audio-video surveillance means at the place of residence of the person involved and in the vehicles of the participants in the operational development); establishment of the location of a radio-electronic device (in order to identify and localize the means of communication of the persons involved, including those used for communication with representatives of the Russian Federation's special services); surveillance of a person (using video recording, photography, special technical means for surveillance), a thing or a place; inspection of a publicly inaccessible place, home or other property of a person; seizure of correspondence); control over the commission of a crime in the form of a special investigative experiment.

Key words: *evidence, pre-trial investigation, sources of evidence, operational-search activities, counterintelligence activities, covert investigative (search) actions, terrorist act.*

Постановка проблеми. Тероризм є одним із найнебезпечніших і важко прогнозованих явищ сучасного життя. Форми його прояву є різнобічними, масштаби і темпи розповсюдження загрозливими.

Через це надзвичайно актуальними є як попередження проявів тероризму, припинення та розкриття тих, що готуються терористичних актів, так і якісне досудове розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ознаками злочинів, передбачених ст. 258 КК України. Виключно важлива роль у цьому належить оперативно-розшуковій та контррозвідальній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблемні питання, присвячені використанню можливостей оперативно-розшукової та контррозвідальної діяльності під час виявлення, попередження, припинення, розкриття та розслідування терористичних актів в Україні розглядали: Л.А. Аркуша, О.П. Бабіков, І.В. Басиста, В.П. Бахін, Є.В. Бондаренко [1, с. 20-27], О.Г. Бондаренко, С.В. Войцехівський [7, с. 618-636], А.Ф. Волобуєв, І.В. Гловюк, І.В. Гора, М.С. Городецька, М.Л. Грібов [8, с. 8-21], В.А. Журавель, А.В. Коваленко, В.А. Колесник, Р.В. Комісарчук, В.О. Коно-

валова [9, с. 721-732], Ю.С. Кононенко [10], С.С. Кудінов, М.О. Ленко [13], В.А. Маяков, А.В. Мовчан, В.В. Мокляк, Ю.О. Найдьон, С.А. Наумюк, О.С. Пелюх, Р.В. Писарчук [11, с. 536-539], М.А. Погорецький [14, с. 24-25], М.М. Погорецький, Я.О. Помаз, В.Ю. Попов, В.Д. Пчолкін, М.В. Савчук, Д.Б. Сергєєва, О.С. Старенький [24, с. 58-69], Р.Л. Степанюк, М.М. Стецюк, В.В. Тіщенко, О.О. Торбас, О.В. Федосова, С.Б. Фомін, В.О. Ходанович [26, с. 153-157], В.В. Цокур [27, с. 266-283], І.В. Цюприк [28], К.О. Чаплинський, А.М. Черняк, Г.О. Чорний, Ю.М. Чорноус, К.П. Шевчишена, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, О.Г. Шило, С.О. Шульгін, М.Є. Шумило, Л.І. Щербіна, Я.О. Тализіна та ін. Проте, питання використання матеріалів, одержаних у результаті оперативно-розшукової чи контррозвідальної діяльності, проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях, відкритих за ознаками терористичних актів потребують постійної уваги.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 1 Закону України «Про контррозвідальну діяльність» № 374-IV від 26 грудня 2002 року контррозвідальна діяльність є спеціальним видом діяльності у сфері

забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України [21].

Відповідно до положень ст. 5 Закону № 374-IV здійснення контррозвідувальної діяльності покладено на Службу безпеки України, співробітники якої у силу ст. 7 цього закону, з метою отримання інформації в інтересах контррозвідки здійснюють на підставі відповідної контррозвідувальної справи заходи, визначені частиною третьою статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Підрозділи Служби безпеки України під час розслідування терористичних злочинів поряд із проведенням «гласних» слідчих (розшукових) дій практикують проведення різних негласних слідчих (розшукових) дій з використанням оперативних засобів, методів та позицій оперативних підрозділів СБ України (Центрального управління, регіональних органів та органів військової контррозвідки) і Національної поліції України (підрозділами кримінальної та спеціальної поліції) [22].

Тому в кримінальних провадженнях, відкритих за ознаками вчинення терористичних актів, підслідних відповідно до ч. 2 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) слідчим органам безпеки для розв'язання слідчих ситуацій, що виникають під час досудового розслідування та прийняття відповідних тактичних і процесуальних рішень доцільно використовувати матеріали, отримані внаслідок проведення заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність».

Результатами оперативно-розшукової діяльності у провадженнях про тероризм, із урахуванням змісту об'єктивної сторони цього виду злочину, а також ч. 2 ст. 99 КПК України, де визначено, що матеріали, в яких зафіксо-

вано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп осіб, *зібрані* оперативними підрозділами з *дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»*, за умови відповідності приписам цієї статті, є документами та можуть використовуватися у кримінальному провадженні як докази слід розглядати дані про ознаки такого, що готується або вчиненого вибуху, підпалу або інших дій, котрі створюють небезпеку загибелі людей, завдання значної матеріальної шкоди або настання інших суспільно небезпечних наслідків, а також про осіб, які готують або вчинили зазначені злочинні дії.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» матеріали оперативно-розшукової діяльності можуть використовуватись, як приводи та підстави для початку досудового розслідування.

Своєю чергою, в ст. 7 вищезазначеного закону вказується, що у разі виявлення ознак кримінального правопорушення оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали до відповідного органу досудового розслідування для початку здійснення досудового розслідування [15, с. 94].

А.М. Черняк з цього приводу слушно зазначив: «Значення контррозвідувальної діяльності для здійснення досудового розслідування за фактами підготовки або вчинення терористичних злочинів полягає в тому, що її результати можуть вказувати на приводи й підстави до початку здійснення кримінального провадження, вказувати на шляхи й можливості збирання доказів, бути їх джерелами за умови відповідності вимогам ст. 99 КПК України, або слугувати підставами для обрання слідчим, прокурором напрямів розслідування, тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій» [29, с. 145]. Подібною позицією дотримується й С.О. Шульгін, який стверджує, що: «матеріали контррозвідувальної діяльності можуть бути як підставою для початку досудового розслідування згідно зі ст. 214 КПК України, так і долученими до вже розпочатого кримінального провадження, зокрема, шляхом витребування слідчим, прокурором у відповідних оперативних підрозді-

лів матеріалів контррозвідальної діяльності в порядку ст. 93 КПК України» [30, с. 317].

Таким чином, використання оперативних сил, засобів, заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідальну діяльність» під час виявлення, припинення, документування та досудового розслідування терористичних актів:

- розширює можливості отримання інформації стосовно злочину, що готується або скоєного злочину, а також причетних до нього осіб, що дозволяє більш раціонально визначити напрям й задачі розслідування у кримінальному провадженні;

- надає додаткових підстав для висунення слідчих версій та розширює можливості для їх перевірки, особливо під час досудового розслідування кримінальних проваджень, відкритих за фактом скоєного терористичного акту, коли у розпорядженні слідчого наявні лише обмежені вихідні дані;

- сприяє виявленню джерел та шляхів отримання потенційних судових доказів, допомагає визначити, які факти мають доказове значення у кримінальному провадженні, встановити осіб, яким відомі обставини скоєння терористичного акту та особа правопорушника, виявити місця зберігання знарядь злочину, а також матеріальних слідів-відображень та інших речових доказів;

- підвищує ефективність слідчих (розшукових) дій, дозволяючи обрати найбільш вдалий момент для їх проведення, чітко визначити коло обставин, які мають бути встановлені в процесі цієї або іншої слідчої (розшукової) дії, а також обрати найбільш раціональну тактику їх проведення;

- допомагає вивченню особи підозрюваного (обвинуваченого), дозволяє в передбачених законом випадках тримати під контролем його дії та кримінально-протиправну поведінку, своєчасно запобігати провокаціям з його боку.

Є.О. Письменський та інші науковці слушно зазначають, що висновки із застосування норм права, викладені в постановях ВС, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що міс-

тить відповідну норму права. Такі висновки підлягають врахуванню іншими судами при застосуванні таких норм права (ч. 5, ч. 6 ст. 13 Закону України від 2 червня 2016 р. «Про судоустрій і статус суддів»), а отже, і під час досудового [12, с. 386; 23].

Зокрема, Верховний Суд, переглядаючи рішення щодо неоднакового застосування норм, які регулюють умови/можливість визнання допустимими доказами фактичних даних, отриманих у ході проведення контрольованої і оперативної закупки, що мало місце в межах оперативно-розшукової справи до внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення в Єдиний реєстр досудових розслідувань (далі – ЄРДР), у своїй постанові від 16.03.2017 (справа № 671/463/15-к) зазначив наступне. Постанова прокурора про проведення закупки в межах оперативно-розшукової справи має свої особливості: у ній не можуть бути зазначені найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер у зв'язку з невнесенням на цьому етапі відомостей про злочин до ЄРДР. Тому, суд дійшов наступного висновку про те, що фактичні дані, отримані в результаті проведення оперативної закупки до внесення відомостей в ЄРДР, можуть бути визнані належними та використані як докази, а саме як документи, у кримінальному провадженні за умови, якщо вони були отримані в порядку, передбаченому КПК України, з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [15; 17].

Результати більшості з оперативно-розшукових заходів (ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), які проводяться у зв'язку з розкриттям терористичних проявів, можуть використовуватись у процесі доказування в стадіях відкриття кримінального провадження та досудового розслідування.

Ч. 1 ст. 214 КПК України визначає, з поміж іншого, що слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення,

зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР, розпочати розслідування.

Стосовно тероризму, об'єктивну сторону якого складають як вчинення, так і погроза вчинення застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, приводом для відкриття кримінального провадження можуть слугувати отримані в результаті опитувань осіб, здійснення аудіо-, відеоконтролю особи, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж, спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтролю місця, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу та інших оперативно-розшукових заходів та належним чином подані в рапорті й інших матеріалах відомості про обставини та (або) ознаки, які вказують на підготовку зазначених дій.

Колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду в своїй постанові акцентувала увагу на тому, що внесення в ЄРДР на підставі отримання даних в ході проведення контррозвідувальних заходів не є анонімною заявою, зокрема зазначивши: «в ході проведення контррозвідувальних заходів відповідно до вимог Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» було отримано достовірні дані, які свідчать про вчинення громадянином України – ОСОБА_7 злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, а саме, що останній умисно, цілеспрямовано, з ідеологічних мотивів, в умовах воєнного стану здійснив перехід на бік ворога, збирає, аналізує та передає інформацію щодо особового складу та місць дислокації підрозділів ЗСУ, місць розташування об'єктів критичної інфраструктури у м. Вінниця. На підставі вказаного повідомлення від 09 травня 2023 року було внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 22023020000000114.

Зважаючи на таке, твердження захисника ОСОБА_6 про те, що кримінальне провадження щодо ОСОБА_7 було розпочато на підставі анонімною заяви, є необґрунтованими» [20].

Серйозно ускладнює боротьбу з терористичними проявами та обставина, що сьогодні злочинність добре оснащена, застосовує цілий комплекс засобів протидії. Особливо це притаманно для терористичних груп та організацій, діяльність яких спрямовується, організовується, координується та фінансується країною-агресором. Матеріальна база її спецслужб дозволяє використовувати при тому весь спектр технічних засобів, у тому числі проведення контртехнічних засобів.

Здійснення заходів оперативної профілактики особливо актуалізує можливість ініціативного проведення заходів підрозділами СБ України, через те, що терористичне середовище не інтегроване або опосередковано інтегровано з кримінальним світом і процес здобуття інформації про злочини, що готуються звичайними методами – через мережу конфідентів у злочинному світі, на основі аналізу матеріалів оперативно-технічних заходів, що проводяться є ускладненим.

Позначена ситуація доводить, що для боротьби з тероризмом необхідно ширше використовувати можливості кримінального аналізу, операції з контрольованого вчинення відповідних діянь, а також відомості з відкритих джерел (OSINT).

Таким чином, відносно терористичних організацій та груп на перший план висувається завдання виявлення фактів учинення різного роду кримінальних правопорушень, які є неминучими при підготовці до злочину, передбаченому ст. 258 КК України, зокрема: переробка зброї, виготовлення саморобних вибухових речовин (далі – СВП), незаконна міграція та перетинання державного кордону України тощо.

Специфічними відомостями даної категорії злочинів, пошук та виявлення яких дозволяють встановити зв'язок осіб, які безпосередньо вчиняють терористичний акт зі співробітниками спецслужб рф (фсб, гру, тощо) є:

– відомості про вербування, взаємодію з координатором нелегальної мережі;

- інструкція про порядок дій, які необхідні від конкретного виконавця в рамках виконання кримінально-протиправної діяльності (від виготовлення саморобного вибухового пристрою до проведення вибуху);

- відомості про грошові транші, транзакції криптовалют (у тому числі альткоїнів, стейблкоїнів), інших засобах розрахунку та використанні при цьому програмне забезпечення та банківські рахунки;

- інформація про пошук виконавців, передача їм відомостей про виготовлення саморобного вибухового пристрою, взаємодію з ними, отриманні сплати на вчинення терористичного акту;

- відомості про способи приховання відомостей, які застосовуються всередині агентурної мережі та самим підозрюваним;

- відомості про способи виготовлення СВП, отриманні координат перевезення тощо.

Отже, діяльність співробітників уповноважених оперативних підрозділів умовно поділяється на два етапи: на першому – основні зусилля направляються на розкриття даного терористичного акту та встановлення всіх його учасників, на другому – пріоритетним напрямом є робота щодо встановлення обставин, пов'язаних зі створенням та функціонуванням терористичної групи, його повного складу, каналів її фінансування, надходження зброї, вибухових пристроїв.

На першому етапі оперативним співробітникам може бути доручено (залежно від обставин учиненого терористичного акту):

- встановити свідків та очевидців;

- якщо це є можливим, судячи з обставин терористичного акту, організувати пошук виконавців терористичного акту «за гарячими слідами»;

- зібрати відомості про спосіб життя та поведінку потерпілого, його зв'язки, професію, соціальний статус, публічність;

- зібрати дані про підозрілих осіб, які відвідували (здійснювали розвідку/дорозвідку) об'єкт терористичного нападу та з'ясувати їх причетність до вчиненого терористичного акту;

- перевірити серед них осіб, поведінка яких викликає підозри, виявити їхні зв'язки

та місцезнаходження в період учинення злочину;

- встановити схрони та приміщення, де переховувалися засоби вчинення терористичного акту;

- виявити торгівельні організації, інтернет-майданчики, де придбалися компоненти, використані для виготовлення саморобних вибухових пристроїв.

На другому етапі оперативним співробітникам може бути доручено:

- встановити всіх осіб, які входили в дану терористичну групу, злочини, які були ними скоєні безпосередньо в складі групи або поза нею (в тому числі й в інших областях України);

- зібрати відомості, які характеризують особу підозрюваних, їх спосіб життя, встановити їх кримінальні, дружні, ділові та інші зв'язки, родичів, смішешканок;

- виявити спільників, які залишаються на волі, здійснити їх розшук та затримання;

- встановити місце зберігання предметів, які використовувалися в якості зброї, вибухових пристроїв, а також допоміжних технічних засобів, засобів маскування зовнішності, каналів їх придбання, а також місця, де були встановлені засоби он-лайн спостереження, місце, де були викинуті засоби терористичного акту після його вчинення;

- виявити передбачувану лінію поведінки підозрюваних щодо протидії досудовому розслідуванню та дії, які намічаються для цього: повна відмова від дачі показань у порядку ст. 63 Конституції України та подання заяви на обмін, дача повністю неправдивих та напівправдивих показань, приховання участі в низці епізодів кримінально-протиправної діяльності;

- за необхідності вжити комплекс оперативно-розшукових й технічних заходів з метою виявлення, фіксування та припинення контактів між співучасниками, які знаходяться під вартою, та тими, що знаходяться на волі;

- вжити заходів щодо виявлення місць знаходження або зберігання матеріалів, які розкривають склад терористичної групи, а також вказують прямо чи опосередковано на об'єкти кримінально-протиправного посягання;

– встановити факти, які свідчать про те, що у процесі формування терористичної групи її учасники виїжджали на місця розташування об'єктів терористичних посягань з метою розвідки та дорозвідки;

– отримати точні дані щодо часу створення терористичної групи, а також період її формування, що дозволяє суворо зафіксувати змінюваний за цей період персональний її склад;

– встановити наявність у членів терористичної групи озброєння (вибухівки) – його характеристики та місця зберігання;

– виявити та відпрацювати канали зв'язку виконавців з організаторами терористичного акту (електронна пошта тощо), канали придбання зброї, бойових припасів, вибухових пристроїв, у тому числі саморобних.

Враховуючи відсутність прямого посилення у КПК України та Законі України «Про контррозвідувальну діяльність» на можливість використання матеріалів, отриманих під час проведення контррозвідувальних заходів, як доказів у кримінальному провадженні, їх отримання має відбуватися шляхом проведення слідчим чи прокурором у порядку ст. 93 КПК України витребування та отримання від підрозділу, який здійснював ці заходи, відповідних матеріалів як документів, які відповідають критеріям, визначеним у ст. 99 КПК України, яка визначає, що документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, що можуть бути використані як доказ факту чи обставин, котрі встановлюються під час кримінального провадження.

Загалом судова практика, незважаючи на заперечення сторони захисту та поодинокі рішення суддів першої інстанції про відмову у використанні матеріалів контррозвідувальної діяльності як доказів, пішла шляхом визнання матеріалів, отриманих під час проведення контррозвідувальної діяльності, як доказів у кримінальному провадженні, а також як приводів та підстав для початку досудового розслідування.

Так, колегія суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, розгля-

даючи питання щодо недопустимості як доказу даних довідки за результатами проведення радіотехнічної розвідки, не погодилась з доводами у касаційній скарзі, що така довідка є недопустимим доказом, оскільки була проведена за відсутності ухвали слідчого судді. Ураховуючи положення ст. 258 КПК, різновидами втручання в приватне спілкування є: аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем. Відповідно радіотехнічна розвідка не є різновидом втручання в приватне спілкування, а полягає в установленні постачальників послуг рухомого зв'язку, технічним обладнанням яких охоплюється певна територія або місце, та проводиться без ухвали слідчого судді. У матеріалах справи наявне доручення, видане старшим слідчим на підставі п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України відповідному оперативному підрозділу на проведення радіотехнічної розвідки. Відтак вказана слідча дія проведена відповідно до вимог кримінального процесуального закону, а отримані за її результатами докази є допустимими» [19].

Крім того, в іншій постанові Верховним Судом зазначено, що: «судом не було враховано того, що в матеріалах кримінального провадження також міститься інший документ відповідь Департаменту контррозвідувальної діяльності СБУ прокурору, з якого вбачається, що з метою недопущення вчинення невстановленими особами злочину, передбаченого ст. 258 КК України, в рамках КРС від 02.03.2014 № 35 отримано ухвалу слідчого судді від 03.03.2014 № 01-1597цт про дозвіл на проведення НСРД зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж. Під час проведення таких дій було зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння ОСОБА_7. Після встановлення ОСОБА_7, стосовно нього було заведено КРС від 30.03.2014 № 146, в рамках якої було отримано дозвіл слідчого судді від 01.04.2014 на проведення НСРД зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж. Підставою для заведення контррозвідувальної справи стосовно ОСОБА_7 стали відо-

мості, здобуті в рамках іншої контррозвідвальної справи з грифом «цілком таємно». У цій справі наразі продовжуються контррозвідвальні заходи, тому розтаємнення будь-яких інших відомостей із цієї контррозвідвальної справи може зашкодити меті її заведення.

З огляду на викладене Суд визнає слушними доводи сторони обвинувачення, наведені в касаційній скарзі, про немотивованість висновку суду щодо визнання зібраних доказів у провадженні недопустимими внаслідок начебто порушення стороною обвинувачення вимог ст. 290 КПК України.

Разом з тим, судами першої та апеляційної інстанцій неодноразово було відмовлено стороні обвинувачення в дослідженні вказаної ухвали слідчого судді шляхом проведення її огляду в частині обвинуваченої особи в цьому провадженні.

Під час безпосереднього дослідження доказів у змагальній процедурі судового розгляду суд має оцінити докази, отримані в результаті негласних слідчих (розшукових) дій, перевіривши процесуальні підстави для їх проведення, навіть якщо такі матеріали не були надані стороні захисту в порядку, передбаченому ст. 290 КПК України, через їх фактичну відсутність у сторони обвинувачення на час завершення досудового розслідування.

При цьому апеляційний суд послався на порушення балансу інтересів у цьому провадженні через невиконання вимог ст. 290 КПК України щодо невідкриття стороні захисту всіх матеріалів та на рішення ЄСПЛ «Мірілашвілі проти рф» про обов'язок суду розглядати не лише докази, які безпосередньо стосуються фактів справи, а й інші докази, що можуть стосуватися допустимості, достовірності та повноти останніх» [18].

Під час розкриття та розслідування терористичних актів результати оперативно-розшукових заходів можуть бути використані з метою підготовки різних слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця вибуху, підпалу тощо, ознайомитися з наявними оперативними даними, наприклад, про місце, звідки очевидці могли бачити ймовірного терориста та його підготовчі дії. Оперативна інформа-

ція при проведенні допитів свідків вибуху або підпалу дозволить отримати більш повні відомості про місце та час вибуху, підпалу, що відбувся, про терористів, який бачив свідок, їх дії, розмови, наявність у них підозрілих предметів, про те, в якому напрямку та в який спосіб вони зникли з місця події тощо.

При підготовці та проведенні обшуку можуть використовуватись оперативно-розшукові дані, які доповнюють наявну сукупність процесуальних відомостей про знаходження в певному приміщенні, транспортному засобі або місці або в конкретної особи:

- вибухових, вибухонебезпечних та легкозаймистих речовин та матеріалів, їх залишків, ємностей від зберігання, пакування або їх частин;

- засобів ініціювання та засобів передачі ініціюючого імпульсу;

- інструментів та приладів, які використовуються для виготовлення вибухових пристроїв та залишків вибухових речовин або пакувань;

- документів, які підтверджують придбання, зберігання та перевезення вибухових речовин, їх компонентів, боєприпасів або окремих частин тощо.

Крім того, завданням оперативних підрозділів у рамках виконання доручень слідчого під час досудового розслідування є здобуття додаткової інформації про зв'язки затриманих на волі, про роль та місце в підготовці злочину; припинення спроб затриманих встановити зв'язок з волею; забезпечення безпеки свідків, потерпілих; забезпечення встановлення додаткової бази свідків, знарядь терористичного акту тощо.

Під час досудового розслідування терористичних актів, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб, або для розшуку підозрюваного, відшукування речових доказів (документів), що можуть містити дані про вчинення відповідного кримінального правопорушення, встановлення співучасників, у тому числі організаторів злочинів, слідчий, прокурор має організувати проведення необхідного комплексу НСРД.

Вирішення питання про вид та тривалість проведення НСРД залежить від слідчої ситу-

ації та обставин, які необхідно з'ясувати у процесі досудового розслідування.

Загальні положення про їх проведення, а також питання, які стосуються втручання у приватне спілкування та щодо застосування інших видів негласних слідчих (розшукових) дій, не відрізняються від кримінальних проваджень щодо інших злочинів та регламентуються главою 21, ст. 482² КПК України, Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженою наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України 16 листопада 2012 року № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (далі – Інструкція), а також іншими нормативно-правовими актами законодавчого та відомчого рівнів.

З огляду на криміналістичну характеристику терористичних актів та віднесення цих злочинів до категорії особливо тяжких, прокурорам доречно приймати рішення – за наявності визначених у ст. 250 КПК України підстав – щодо проведення НС(Р)Д до постановлення ухвали слідчого судді.

У провадженнях даної категорії проводяться такі НСРД:

1) зняття інформації з електронних комунікаційних мереж;

2) зняття інформації з електронних інформаційних систем;

3) аудіо- відеоконтроль особи (з обладнанням засобів аудіо- відеоконтролю за місцем мешкання фігуранта та в транспортних засобах учасників оперативної розробки);

4) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (з метою ідентифікації та локалізації засобів зв'язку фігурантів, у тому числі й задіяних для комунікації із представниками спецслужб російської федерації);

5) спостереження за особою (з використанням відеозапису, фотозйомки, спеціальних технічних засобів для спостереження), річчю або місцем;

6) обстеження публічно недоступного місця, житла чи іншого володіння особи;

7) накладення арешту на кореспонденцію);

8) контроль за вчиненням злочину у формі спеціального слідчого експерименту або:

– контрольованої поставки з використанням несправжніх (імітаційних) засобів;

– імітування обстановки злочину з використанням несправжніх (імітаційних) засобів, наприклад, вогнепальної зброї, непридатної для стрільби, фотознімків тощо, які створять у оточуючих уяву про вчинення реального злочину – терористичного акту;

– або контрольованої поставки з використанням несправжніх (імітаційних) засобів.

Аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК). Такими особами можуть виступати як безпосередні виконавці терористичного акту, які сприяли можливим чи дійсним зусиллям представників спецслужб країни-агресора, так і особи, які забезпечують координацію щодо реалізації кримінально-протиправних дій. Так, у кримінальному провадженні за ознаками вчинення терористичного акту результатами проведення аудіо- відеоконтролю особи зафіксовано процес підготовки ОСОБА_16 до так званого «Схрону» та поміщення до нього несправжніх (імітаційних) засобів, заздалегідь упакованих у дві армійські сумки кольору хакі, який відбувся у лісовому масиві Голосіївського району міста Києва, по вул. Пирогівський шлях, за координатами [4].

Потенціал даної негласної слідчої (розшукової) дії може бути використаний також для встановлення фактів прослуховування фігурантами певних інструкцій та, відповідно, підтвердження контактів виконавців терористичного акту з представниками спецслужб рф, зустрічей виконавців та планування затримання в порядку ст. 208 КПК України. Крім того, дана НСРД дозволяє отримувати доказові матеріали, які можливо використати й для встановлення ознак суб'єктивної сторони складу злочину, зокрема, про умисне надання фігурантами провадження допомоги в проведенні підривної діяльності проти України представникам спецслужб країни-агресора, а також документування:

– процесу підготовки до вчинення терористичного акту (оренда кімнати в готелі,

квартири чи іншого приміщення, використання транспортного засобу);

– фактів підозрілого придбання певних предметів (частин вогнепальної зброї, компонентів саморобних вибухових пристроїв, безпілотних літальних апаратів тощо).

Накладення арешту, огляд і виїмка кореспонденції (ст.ст. 261, 262 КПК України), які можуть проводитися для фіксування вмісту поштового відправлення, а у випадках пересилання предметів, обіг яких обмежений згідно з вимогами пункту 1 «Переліку майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України», затвердженого Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17.06.1992 року № 2471-XII, п. 2, п. 9, п. 10 «Положення про дозвільну систему», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.1992 року № 576 – їх заміни на несправжні (імітаційні) з метою недопущення їх можливого розповсюдження. Для здійснення останнього необхідно провести негласну слідчу (розшукову) дію, передбачену статтею 273 КПК України.

Зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК України). Цей спосіб отримання доказів належить до категорії НСРД і полягає в здійсненні контролю за розмовами, які ведуться з використанням телефонів. Ця дія є різновидом втручання у приватне спілкування, що проводиться без відома осіб, які використовують засоби електронних комунікацій (телекомунікацій) для передавання інформації. Мета вказаної НСРД полягає у встановленні виконавця терористичного акту з абонентами на території рф, тимчасово окупованій території, визначенні його зв'язків, а відтак і його вихідних даних, які дозволять отримати інформацію про нього і здійснити його ідентифікацію, а також: а) вжиття негайних заходів з протидії терористичному акту, який готується, проведення інших гласних слідчих (розшукових) дій або НСРД; б) отримання інформації про можливі носії доказової інформації та їх місцезнаходження (осіб, які мають певні відомості), а також притаманні ознаки даних носіїв

інформації (наприклад, про кримінальні, родинні, ділові та інші зв'язки підозрюваного, його взаємовідносини з іншими особами; в) прогнозування тактики допиту в умовах протидії розслідуванню з метою її нейтралізації; г) встановлення умислу осіб на добровільне вчинення терористичного акту та для підтвердження інших обставин його вчинення [25, с. 383].

Зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК) дозволить зафіксувати факт листування підозрюваних, яким надавалися відповідні завдання та графічні файли із зображеннями, котрі ілюструють порядок збирання саморобного вибухового пристрою, розміщення схованок. Проведення негласної (слідчої) розшукової дії, передбаченою частиною 2 ст. 264 КПК стосовно відкритих сторінок соціальних мереж, відкритих форумів, відкритих телеграм-каналів або огляду інтернет-сторінки (ст. 237 КПК) дозволить фіксувати ознаки вербування виконавців терористичних актів, а також:

– підтвердження належності акаунту в інтернет-месенджері, шляхом встановлення факту спілкування підозрюваного з представником іноземної держави, який має певний ID, прив'язаний до номеру мобільного телефону та електронної скриньки;

– встановлення змісту персонального листування (файлів листування, аудіозаписів, скріншотів тощо) в мобільних додатках, які використовуються для встановлення надання підозрюваним згоди на конфіденційне співробітництво та обрання певного псевдоніму, зручного часу виходу та підтримання конфіденційного зв'язку та спілкування, отримання завдань та звітування представникам спецслужб рф;

– отримання іншої інформації, що міститься в засобах комунікації (наприклад, виявлення пошукових запитів щодо можливості придбання вогнепальної зброї, компонентів СВП тощо).

Результати аналізу слідчої практики розслідування злочинів, передбачених ст. 258 КК України свідчать про те, що вивчення відомостей, котрі містяться в деталізації телефонних з'єднань абоненту мобільного зв'язку,

сприяє не тільки встановленню обставин, які підлягають дослідженню та доказуванню, але й вирішенню низки інших криміналістичних задач, а саме: а) побудови та висунення слідчих версій; б) встановлення місцезнаходження особи, яка розшукується; в) виявлення додаткових епізодів кримінально-протиправної діяльності; г) подолання протидії розслідуванню; ґ) проведенню тактичних комбінацій і операцій; д) встановленню співучасників злочинної діяльності та відпрацюванню їх зв'язків, виявленню кола активного спілкування, характер взаємовідносин абонентів; е) встановленню терористів за «гарячими слідами».

Таким чином, це дозволяє наочно подати ситуаційну модель поведінки учасників злочину до та після його скоєння, а також визначити склад його учасників і коло інших стійких зв'язків підозрюваних. У деяких випадках актуальним є вивчення телефонних з'єднань потерпілих.

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК) в рамках якого може бути вирішений комплекс завдань:

- з одержання зразків з речових (вибухових) для їх дослідження з метою встановлення їх властивостей;
- фіксування зброї або боєприпасів, частин вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, слідів вибухових речовин, які підготовлені для вчинення терористичних актів;
- встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи в приміщенні чи транспортному засобі.

Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК) відповідно до ст. 268 КПК України, полягає в застосуванні технічного обладнання для локалізації місцезнаходження радіоелектронного засобу, у тому числі мобільного терміналу, систем зв'язку та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, без розкриття змісту повідомлень, що передаються, якщо в результаті його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження з метою:

- встановлення місцезнаходження у певний час або проміжок часу до, під час або після вчинення терористичного акту в конкретному місці радіоелектронних засобів та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, що належать та (або) були у користуванні у цей час й осіб, які можуть бути причетними до вчинення злочину, свідків, загиблого;
- поточне місцезнаходження радіоелектронних засобів та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, що належать та (або) знаходяться у користуванні в осіб, які можуть бути причетними до вчинення терористичного акту [4, с. 170-171].

Спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК) орієнтовано на встановлення таких ознак злочину, значущих для досудового розслідування:

- виявлення в діях окремих осіб і груп ознак готування або замаху, учинення терористичного акту;
- припинення вчинення терористичного акту;
- отримання інформації про зв'язки основних та другорядних фігурантів оперативної розробки;
- виявлення місць зберігання (схованок), каналів постачання вогнепальної зброї та її частин, боєприпасів, частин вибухових пристроїв, вибухових речовин [8, с. 8-21];
- виявлення місць контактів співучасників.

Так, у кримінальному провадженні *винуватість обвинуваченого підтверджена у тому числі протоколом про результати проведення негласної слідчої (розшукової) дії від 27.02.2025, відповідно до якого негласна слідча дія почалась 28.01.2025 та закінчилась 05.02.2025 о 23:59 і полягала у проведенні із застосуванням відповідних сил та засобів Управління СБ України у Дніпропетровській області, дані щодо яких не підлягають розголошенню, пошуку фіксації і перевірки під час досудового розслідування відомостей про особу та її поведінку або тих, з ким ця особа контактує у публічно доступних місцях шляхом візуального спостереження за зазначеним об'єктом з використанням відеозапису за допомогою техніки, яка зна-*

ходиться на балансі Управління СБ України у Дніпропетровській області. Зазначені відомості були отримані 05.02.2025 та полягали в наступному. О 06:38 невстановлена особа жіночої статі, яка одягнута у капелюх чорного кольору, куртку чорного кольору з хутром на капюшоні, джинси темно синього кольору, черевики чорного кольору та на спині рюкзак чорного кольору, в руках тримає мобільний телефон та пакет чорного кольору, зайшла у двір будинку за адресою: АДРЕСА_4. Через деякий час підійшла до одного гаражу, який знаходиться у дворі зазначеного будинку (відображення кадру з відео під назвою 06.38.11-06.39.35, розміром 9,09 мб, тривалість 01:24 хв. що знаходиться на МНІ № 55/4330т від 04.02.2025).

О 06:39 невстановлена жінка підійшла до гаража зеленого кольору, який знаходиться у дворі зазначеного будинку та з свого рюкзаку дістала коробку жовтого кольору та поклала її біля воріт гаражу. О 06:40 невстановлена жінка перелізла через паркан до сусіднього двору, де знаходячись деякий час та в межах двору переміщувалась з одного місця в інше. О 06:47 невстановлена жінка у сусідньому дворі приховується за стіною будівлі, яка розташована поруч біля паркану та гаражу зеленого кольору, а також періодично визирає з-за стіни, знаходилась до 12:27. Об 11:41 чоловік одягнений в чорну курточку з капюшоном, в чорні спортивні штани та чорні кросівки, підійшов до зеленого гаражу та намагався відкрити двері гаражу. Після чого чоловік звернув увагу на місце, де о 06:39 невстановлена жінка розмістила коробку жовтого кольору та одразу відійшов на безпечну відстань. Після цього, об 11:43 невстановлена жінка вкотре визирнула з-за стіни та звернула увагу на місце, де знаходилась коробка жовтого кольору. О 12:22 до місця, де невстановлена жінка розмістила жовту коробку підійшли співробітники Національної поліції України та здійснили фото фіксацію, після чого одразу відійшли на безпечне місце. О 12:27 невстановлена жінка покинула місце, в якому перебувала та відійшла у невідоме місце. О 15:18 на місце, де невстановлена жінка поклала коробку жовтого кольору під'їхав

роботизований пристрій, який керується віддалено та о 15:21 здійснив знешкодження жовтої коробки.

Після чого візуальне спостереження за місцем було закінчено [6].

Крім того, у разі використання криптовалюти встановленню підлягають місцезнаходження банкоматів особами, які використовують їх у кримінально-протиправній діяльності. Це може стати відправною точкою для спостереження за ними та їх можливими співучасниками. Якщо спостереження за банкоматом дозволяє визначити точну дату та час обмінної операції, яка здійснюється фігурантом, ці дані (зокрема й відомості про суму, вид криптовалюти, віртуальні адреси учасників трансакції) можуть бути запитані у компанії, відповідальної за цю операцію. На підставі зазначених даних можна відтворити походження та призначення задіяних криптовалют.

Зазначена негласна слідча (розшукова) дія проводиться й у випадках, коли підстав для застосування запобіжних заходів до особи, причетної до скоєння терористичного акту є недостатньо або з тактичних міркувань затримання (взяття під варту) доцільно відкласти.

За необхідності спостереження за особою може застосовуватись при проведенні затримання, а також інших слідчих (розшукових) дій.

Відповідно до положень доктрини та практики об'єктами візуального спостереження можуть бути:

1) особи:

– установлені (відомі або ідентифіковані) особи:

які перебувають (мешкають або працюють) у приміщеннях, де планується проведення НСРД, передбачених ст.ст. 260, 267 КПК України;

яким надійшла вербувальна пропозиція від представників спецслужб рф або посередників щодо виконання терористичного акту;

особи з кола активного спілкування підозрюваного, коли є законні підстави вважати, що їм було відомо про кримінальні зв'язки або місце приховання (зберігання) засобів учинення терористичного акту;

– невстановлені (невідомі або не ідентифіковані) особи:

які володіють інформацією про терористичні акти, що готуються, а також ті, які підтримують кримінальні зв'язки з фігурантами;

інші особи спостереження за якими може сприяти отриманню матеріалів, необхідних для прийняття окремих процесуальних чи тактичних рішень;

2) місцями відносно яких проводиться дана НСРД у межах протидії терористичним актами є публічно доступні ділянки місцевості, окремі споруди, приміщення тощо, де мають з'явитися встановлені (ідентифіковані) або невстановлені (не ідентифіковані) особи з числа перелічених вище;

речами, відносно яких проводиться візуальне спостереження за особою, річчю або місцем у межах протидії терористичним актам, є предмети штучного або природного походження, габарити яких виключають їх приховане переміщення певною особою. Це, як було вище зазначено, ємності, де розміщено предмети та засоби злочинів (контейнери, схрони, схованки, сумки зі зброєю, вибуховими пристроями та/або їх частинами, носіями інформації), місця, де проводився обшук чи слідчий огляд, транспортні засоби.

Аудіо- відеоконтроль місця (ст. 270 КПК). Так, у ході досудового розслідування терористичного акту було проведено негласну слідчу (розшукову) дію – аудіо-, відео контроль всередині публічно доступного місця (ІТТ ОСУ ГУ МВС України в Харківській області та СІЗО м. Харкова) у відношенні ОСОБА_17 та ОСОБА_14 (протокол № 70/5-5967т від 26.03.2015, DVD-R № 2925/ГВ ЗНД та протокол № 70/5-5966т від 26.03.2015, DVD-R № 2922/ГВ ЗНД), в ході якої зафіксовано, як ОСОБА_17 та ОСОБА_14 розповідали особам, які утримувались разом із ними в камерах СІЗО, про свою причетність до скоєння терористичного акту 22.02.2015.

У разі встановлення абонентів, щодо яких можливо зробити припущення, що вони є причетними до вчиненого терористичного акту (наприклад, якщо одержано інформацію про абонентські номери підозрюваних або IMEI їхніх мобільних терміналів), слідчий звертається до слідчого судді апеляційного суду

з клопотанням, погодженим з прокурором, про дозвіл на проведення стосовно власників зазначених абонентів таких НСРД.

Контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК). Під час досудового розслідування терористичного акту контроль за вчиненням злочину може бути проведений у формі імітування обстановки (предмету) вчинення кримінального правопорушення в частині:

– заміни вибухової речовини для виготовлення саморобних вибухових пристроїв на несправжні (імітаційні) засоби;

– використання зброї, не придатної для стрільби у зв'язку з тим, що вона знаходиться в несправному (неробочому) стані.

Так, у кримінальному провадженні, відкритого за ознаками вчинення ОСОБАЮ_3 кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 1 ст. 14, ч. 2 ст. 258, ч. 3 ст. 28, ч. 1 ст. 263 КК України одним із доказів на підтвердження встановлених судом обставин був протокол контролю за вчиненням злочину. Даним протоколом зафіксовано, що під час підготовки та проведення заходу дій з боку службових осіб правоохоронного органу ОСОБА_16 повідомлено про заборону провокувати (підбурювати) осіб, злочинні дії яких документуються, на вчинення злочину, який би вони за інших обставин не вчиняли, або з цією ж метою впливати на їх поведінку насильством, погрозами, шантажем. Для проведення зазначеного заходу ОСОБА_16 отримав несправжні (імітаційні) засоби у кількості 10 предметів схожих на автомати АК-74 та 5 предметів схожих на пістолети Макарова (ПМ). З дозволу ОСОБА_16 проведено його огляд. Після огляду несправжніх (імітаційних) засобів ОСОБА_16 здійснив їх пакування в поліетиленові мішки білого кольору по 5 одиниць АК-74 та в окремий поліетиленовий мішок білого кольору 5 одиниць пістолетів Макарова та помістив це все в дві військові сумки кольору хаکی. Після цього, ОСОБА_16 у супроводі співробітників б управління ДКР СБ України приїхали на службовому автотранспорті до лісового масиву Голосіївського району міста Києва, по вул. Пирогівський шлях за координатами 50.3300681, 30.5366053 о 21:45 03.10.2023,

де розпочав процес підготовки так званого «Схрону» та поміщення до нього несправжніх (імітаційних) засобів. О 21:59 цього ж дня так званий «Схрон» було закладено та належним чином замасковано [5].

Висновки. Таким чином, використання інформації, отриманої в результаті прове-

дення заходів, передбачених Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність», а також негласних слідчих (розшукових) дій є дієвим засобом розв'язання слідчих ситуацій, які виникають під час досудового розслідування терористичних актів в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бондаренко Є.В. Обставини, що підлягають встановленню на початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 20–27. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/3/3.pdf> (дата звернення: 18.01.2026).
2. Василюк В.І., Погорєцький М.М., Тіхонов С.В. Аналітичний висновок у оперативно-розшуковій діяльності та кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1-2. С. 8-18.
3. Використання інформації, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, їх транспортних телекомунікаційних мережах, під час розслідування злочинів: метод. рек. / Чернявський С.С., Татаров О.Ю., Алексєєва-Процюк Д.О. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. С. 170-171.
4. Вирок Голосіївського районного суду міста Києва від 25.02.2025 у справі № 752/23097/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125493264>.
5. Вирок Голосіївського районного суду міста Києва від 25.02.2025 у справі № 752/23097/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125493264>.
6. Вирок Чечелівського районного суду міста Дніпра від 02 жовтня 2025 року. Справа № 204/6631/25 (провадження № 1-кп/204/911/25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130721068>.
7. Войцеховський С.В. Використання матеріалів контррозвідувальної діяльності в кримінальному провадженні. *Національні інтереси України*. 2025. № 11 (16). С. 618-636.
8. Грібов М.Л., Ємець О.М., Руснак Д.І. Візуальне спостереження за особою, річчю або місцем як засіб протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 3 (116). С. 8-21.
9. Коновалова В. Тероризм: проблеми методики розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2003. № 2-3 (33-34). С. 721-732.
10. Кононенко Ю.С. Основи методики розслідування державної зради: дис. ...д-ра філос.: 081 «Право» / Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2024. 309 с.
11. Писарчук Р.В. Використання матеріалів оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 536-539.
12. Письменський Є.О. Кримінально-правові проблеми протидії колабораційній діяльності: монографія. Київ: Алерта, 2024. С. 386.
13. Погорєцький М.А., Ленко М.О., Сергєєва Д.Б. Процесуальні та криміналістичні засади початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: монографія / за ред. проф. М.А. Погорєцького. Київ: Алерта, 2014. 300 с.
14. Погорєцький М.А. Співвідношення оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної та кримінально-розвідувальної діяльності. *Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. Одеса: ОДУВС, 2016. С. 24-25.
15. Помаз Я.О. Особливості доказування на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних зі збутом наркотичних засобів: дис. на здоб. наук. ст. докт. філос. Чернівці, 2023. С. 96;
16. Попов В.Ю. Методика розслідування терористичного акту: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право» / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна МОН України. Харків, 2021. 480 с.
17. Постанова Верховного Суду від 12.05.2021. Справа № 750/10362/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96933490>.
18. Постанова Верховного Суду від 21.11.2019 (справа № 221/2901/15-к; провадження № 51-3070 км 18).
19. Постанова ВС від 16.03.2021 у справі № 364/673/18 (провадження № 51-5840км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95682205>.

20. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 23 січня 2025 року у справі № 127/28980/23 (провадження № 51-2378км23). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=124718092>.
21. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 12, ст.89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text>.
22. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 22, ст.303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
23. Скрипник Д.О. Правові позиції Верховного Суду в кримінальному провадженні: монографія / за наук. ред. В.К. Волошина. Київ: Алерта, 2024. 232 с.
24. Старенький О. С. Витребування документів як засіб отримання доказів захисником у кримінальному провадженні: проблеми визначення процесуальної форми. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 7. С. 58-69.
25. Тализіна Я.О. Негласні слідчі (розшукові) дії: науково-практичний коментар глави 21 КПК України з постатейними правовими позиціями Верховного Суду. Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 383.
26. Ходанович В.О. Окремі напрями використання результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності в розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 40. С. 153-157.
27. Цокур В.В. Співвідношення контррозвідувальної діяльності і досудового розслідування в Службі безпеки України: проблеми та шляхи їх вирішення. *Національні інтереси України*. 2025. № 4 (9). С. 266-283.
28. Цюприк І.В. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з терористичною діяльністю: теорія і практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 499 с.
29. Черняк А.М. Контррозвідувальне забезпечення протидії тероризму. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 1-2. С. 136-147.
30. Шульгін С.О. Використання матеріалів контррозвідувальної діяльності як доказів у кримінальному провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 313-318.

Дата першого надходження статті до видання: 29.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Ошедша А. Д.,

аспірантка відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0003-6464-5350

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СТРОКУ ДІЗНАННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми правової регламентації строку дізнання як спрощеної форми досудового розслідування кримінальних проступків у контексті забезпечення принципу правової визначеності. Виявлено невідповідність окремих норм кримінального процесуального закону загальним строкам дізнання, що проявляються в їх неузгодженості зі строками реалізації процесуальних повноважень прокурора на етапі закінчення дізнання. Звернуто увагу на те, що наявні положення чинного кримінального процесуального законодавства не містять чіткого механізму узгодження строків дізнання із строками, необхідними для прийняття рішень прокурором, що зумовлює неоднозначність правозастосування. Вказано, що така ситуація не сприяє забезпеченню процесуальної економії, швидкості досудового розслідування та ефективності кримінального провадження у справах про кримінальні проступки, що суперечить головному призначенню дізнання. Зазначено, що спеціальні норми не повинні суперечити загальним положенням кримінального процесуального закону та засадам кримінального провадження. Обґрунтовано необхідність внесення змін і доповнень до кримінального процесуального закону щодо врегулювання вказівки, відповідно до якої строки виконання процесуальних повноважень прокурора не можуть виходити за межі граничних строків дізнання. Доведено, що підстава збільшення строку дізнання, коли підозрюваний не визнає вину, є абстрактною, яка не має визначеного змісту і потребує законодавчої конкретизації. Встановлено, що для збільшення строку дізнання у разі невизнання вини підозрюваним має тлумачитися з урахуванням його конкретної поведінки та власної позиції щодо пред'явленого обвинувачення. Констатовано, що підстава у вигляді «необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій» потребує чіткого визначення, оскільки за відсутності єдиного підходу виникають ризики формального обґрунтування продовження строку дізнання.

Ключові слова: дізнання, досудове розслідування, кримінальний проступок, слідчі (розшукові) дії, строки, прокурор.

Oshedsha A. D. Regarding the issue of legal regulation of the term of inquiry

Abstract. The article is devoted to the study of the problem of legal regulation of the term of inquiry as a simplified form of pre-trial investigation of criminal offenses in the context of ensuring the principle of legal certainty. Discrepancies have been identified between certain provisions of criminal procedural law and the general time limits for preliminary investigations, manifested in their inconsistency with the time limits for the exercise of the prosecutor's procedural powers at the stage of completion of the preliminary inquiry. Attention is drawn to the fact that the existing provisions of the current criminal procedural legislation do not contain a clear mechanism for coordinating the terms of inquiry with the terms necessary for the prosecutor to make decisions, which leads to ambiguity in the application of the law. It is stated that this situation does not contribute to procedural economy, the speed of pre-trial investigation, and the effectiveness of criminal proceedings in cases of criminal offenses, which contradicts the main purpose of preliminary investigation. It is noted that special rules should not contradict the general provisions of criminal procedural law and the principles of criminal proceedings. The need to amend and supplement criminal procedural law to regulate the provision that the time limits for the exercise of the prosecutor's procedural powers cannot exceed the time limits for preliminary investigation is justified. It has been proven that the grounds for extending the term of preliminary investigation when the suspect does not admit guilt are abstract, have no specific content, and require

legislative clarification. It has been established that in order to extend the period of preliminary investigation in cases where the suspect does not admit guilt, his specific behavior and his own position regarding the charges brought against him must be taken into account. It has been established that the ground of "the need to conduct additional investigative (search) actions" requires a clear definition, since in the absence of a unified approach, there is a risk of formal justification for extending the term of the investigation.

Key words: *inquiry, pre-trial investigation, criminal misdemeanor, investigative (search) actions, time limits, prosecutor.*

Постановка проблеми. В межах теорії кримінального процесуального права роль та значення дізнання у забезпеченні ефективного реагування на кримінальні проступки не викликають сумнівів. Разом з тим, питання дотримання процесуальних строків дізнання, зокрема при виконанні прокурором процесуальних повноважень на етапі його закінчення залишаються малодослідженими та доволі дискусійними. Через неузгодженість вимог ч. 2 ст. 301 КПК України із загальним строком досудового розслідування кримінальних проступків (п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України) виникає правова невизначеність, що становить реальну загрозу порушення права учасників кримінального провадження на розумний строк кримінального провадження. Таким чином, для досягнення цілісності й узгодженості правових норм, що регулюють загальні положення досудового розслідування у формі дізнання, доволі актуальним вбачається подальша наукова розробка проблеми, визначеної у заголовку до цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова природа дізнання як спрощеної форми досудового розслідування є предметом наукового аналізу багатьох вітчизняних процесуалістів, таких як П. О. Балов, А. Г. Гаркуша, Р. Н. Гасанов, І. В. Гловюк, Ю. В. Гуцуляк, Т. О. Кузубова, Є. Д. Лук'янчиков, С. С. Максимовська, О. А. Марченко, А. В. Мельник, В. І. Фаринник, К. В. Щербак та ін. На окрему увагу в межах вказаних публікацій заслуговує констатація необхідності дотримання принципу розумності строків та гарантування процесуальних прав учасників кримінального провадження. Проте, незважаючи на наявність численних досліджень, невирішеним залишається питання нормативного регулювання строку дізнання через невідповідність окремих приписів кримінального процесуального закону.

Метою статті є дослідження недоліків правового регулювання строку дізнання, що полягають у невідповідності окремих положень кримінального процесуального закону. Для досягнення поставленої мети передбачається проведення комплексного аналізу доктринальних підходів, положень кримінального процесуального законодавства та практики його застосування щодо питань, пов'язаних із загальним строком дізнання та виконанням прокурором процесуальних повноважень на етапі закінчення дізнання.

Виклад основного матеріалу. Запровадження в Україні процесуального інституту кримінальних проступків є послідовним продовженням еволюції кримінального процесуального законодавства, спрямованого на оптимізацію кримінального провадження шляхом зменшення завантаженості правоохоронних органів, підвищення ефективності досудового розслідування та скорочення строків судового розгляду. Це обумовлено потребою забезпечення процесуальної економії та мінімізації втручання в права і свободи осіб, щодо яких здійснюється провадження. Разом з тим, строк дізнання, як спрощеної форми досудового розслідування, набуває принципово нового змісту, оскільки, як справедливо зазначає О. А. Марченко, кримінальні проступки характеризуються незначним ступенем суспільної небезпеки та не потребують проведення тривалих процесуальних дій, дозволяючи закінчити розслідування у стислі часові межі [1, с. 52]. Проте деякі науковці безпідставно наголошують, що внесені зміни до кримінального процесуального законодавства в частині строків дізнання, їх продовження, а також форм та способів закінчення дізнання, є невдалими внаслідок дублювання тотожних правовідносин у межах різних положень КПК України, ускладнивши розуміння загальної тривалості дізнання [2, с. 188-189].

Зокрема, строк дізнання починає обраховуватись з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку та має бути закінчене протягом 72 годин (п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України) [3]. Така тривалість встановлена не випадково, адже строк дізнання цілком обґрунтовано збігається з граничним терміном затримання особи (ст. 211 КПК України, п. 1 ч. 4 ст. 298-2 КПК України), та є мінімально необхідним для встановлення всіх обставин вчинення кримінального проступку. Водночас ч. 3 ст. 219 КПК України містить ще декілька вказівок на строк закінчення дізнання, а саме: протягом 20 діб (за умов якщо підозрюваний не визнає вину, існує необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, вчинення кримінального проступку неповнолітнім) та протягом 1 місяця (за умови подання особою клопотання про проведення експертизи) [4, с. 277]. Також з розрахунку на неможливість закінчити кримінальне провадження протягом 72 годин або 20 діб у зв'язку з його складністю прокурор може продовжити проведення дізнання до одного місяця (п. 1 ч. 4 ст. 219 КПК України, ч. 2 ст. 294 КПК України) [5, с. 61; 6, с. 189]. Але така диференціація, на думку І. В. Гловюк, викликає чимало запитань до юридичної техніки визначення строків дізнання [7, с. 24].

Потрібно констатувати, що за загальним правилом, дізнання не повинно тривати більше 72 годин з моменту повідомлення особі про підозру (п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України) [3]. Ця норма має на меті забезпечення швидкого й водночас ефективного досудового розслідування у справах про кримінальні проступки. Проте, як зауважує П. О. Балов, відведений строк у 72 години є надзвичайно коротким, особливо з огляду на вимогу завершити дізнання, здійснити процесуальне оформлення зібраних матеріалів, скласти відповідні документи та передати їх прокурору для прийняття процесуального рішення про закінчення досудового розслідування в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 301 КПК України [8, с. 515]. Безумовно, прокурор відіграє ключову роль на всіх етапах кримінального провадження, в тому числі й при ухваленні рішень щодо закінчення досудового розслідування. Але внаслідок обмеженості

визначеного часу, протягом якого прокурор повинен розглянути матеріали дізнання, прийняти одне з рішень, передбачених ч. 2 ст. 301 КПК України, та реалізувати відповідні дії (на кшталт звернутися до суду з обвинувальним актом), виникають реальні ризики недотримання процесуального строку. Оскільки, як встановлює судова практика, досудове розслідування має три ключові стадії: початок (внесення відомостей до ЄРДР); завершення (відкриття матеріалів досудового розслідування); закінчення (постановлення процесуального рішення – постанови про закриття провадження, фактичне направлення до суду обвинувального акту чи відповідного клопотання) [9].

Варто відзначити, що на виконання прокурором своїх повноважень після отримання матеріалів дізнання передбачено три дні (ч. 2 ст. 301 КПК України) [3]. Проте положення цієї статті не містять вказівку про те, чи має прокурор вкластись у загальні 72 години, що фактично зменшуватиме доступний час для здійснення процесуальних функцій. Тобто в межах норм кримінального процесуального закону вбачається неузгодженість між загальним строком дізнання та строком здійснення прокурором процесуальних повноважень на етапі закінчення дізнання, що негативно впливає на правозастосовну практику через неоднозначність тлумачення. В цьому контексті забезпечення дотримання строку дізнання, визначеному у п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України має бути вирішальним як для реалізації засади розумності строків кримінального провадження, так і для забезпечення правової визначеності як невід'ємної складової принципу верховенства права [10, с. 11].

Ця ідея повністю узгоджується з судовою практикою. Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 6 вересня 2022 року (справа № 705/1850/21) констатовано, що строки, передбачені ст. 301 КПК України, якими повинен керуватись прокурор на етапі закінчення дізнання, не можуть і не повинні виходити за межі строків досудового розслідування, встановлених п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України. У рішенні зазначено, що строки, в межах яких прокурор приймає рішення щодо закінчення дізнання, не є самостійними проце-

суальними строками досудового розслідування, а повинні розглядатися як частина загального граничного строку дізнання [11]. Крім того, у Постанові Верховного Суду від 17 лютого 2025 року (справа № 369/16172/20) встановлено, що кінцевим моментом строку досудового розслідування є етап його закінчення, що реалізується не лише складанням або затвердженням обвинувального акта, а його направленням до суду, що має відбуватися або через поштове відправлення, чи шляхом передачі до канцелярії суду відповідальній особі в межах цього строку. Саме такі дії забезпечують реальне завершення розслідування в межах встановленого строку [12]. Таким чином, цілком обґрунтовано вважати, що при необхідності дотримання процесуального строку, передбаченого ч. 2 ст. 301 КПК України, його потрібно розуміти як строк реалізації прокурором своїх повноважень на певному етапі досудового розслідування, а не як самостійні чи додаткові строки дізнання.

Водночас у випадку наявності суперечності між загальними положеннями, передбаченими ст. 219 КПК України, та будь-якою процедурною нормою, що регламентує окремі аспекти досудового розслідування, в тому числі й ст. 301 КПК України, пріоритет матиме саме загальна норма. Як справедливо зазначає С. С. Корнющенко, ст. 219 КПК України є нормою загальної дії, що регламентує строки досудового розслідування, і вона не підлягає розширеному тлумаченню, а також не передбачає будь-яких винятків або виключень [13, с. 67-68]. Таке розуміння узгоджується зі змістом ч. 6 ст. 9 КПК України, згідно з яким норми КПК України мають тлумачитися у взаємозв'язку з його загальними засадами (ч. 1 ст. 7 КПК України), тому спеціальна норма не може суперечити правилам, викладеними у загальних положеннях кримінального процесуального закону. Враховуючи, що досудове розслідування кримінальних проступків здійснюється за загальними правилами досудового розслідування (ч. 2 ст. 298 КПК України), то строк проведення дізнання, з урахуванням всіх його стадій, в тому числі й строком виконання процесуальних повноважень прокурором, має укладатися у межі, встановлені саме п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК Укра-

їни та не перевищувати 72 години з моменту повідомлення особі про підозру. Інакше, закінчення строку, визначеного п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України, слугуватиме підставою для закриття кримінального провадження в порядку п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України [14, с. 80; 15, с. 65].

Підсумовуючи вищезазначене, важливо наголосити, що строк, передбачений ч. 2 ст. 301 КПК України для виконання прокурором процесуальних повноважень на етапі закінчення дізнання, перебуває у прямій залежності від тривалості фактичного дізнання до моменту передачі прокурору матеріалів дізнання разом з повідомленням про підозру. Чим менше часу було витрачено дізнавачем на здійснення досудового розслідування після повідомлення особі про підозру, тим більше часу матиме прокурор для реалізації визначених кримінальним процесуальним законом повноважень щодо прийняття рішень за результатами дізнання. Відтак, положення ст. 301 КПК України є спеціальними щодо закінчення досудового розслідування у формі дізнання, оскільки вони конкретизують окремий етап досудового розслідування. При цьому реалізація таких норм повинна відбуватись у межах загального строку дізнання. Співвідношення цих норм здійснюється з урахуванням принципів верховенства права та правової визначеності, що виключають можливість тлумачення спеціальної норми у спосіб, який нівелює або розширює межі досудового розслідування за рахунок строку виконання прокурором своїх повноважень на певному етапі досудового розслідування.

У межах удосконалення правового регулювання порядку закінчення досудового розслідування у формі дізнання доцільним є внесення змін до ч. 2 ст. 301 КПК України щодо необхідності нормативного закріплення положення, відповідно до якого строк реалізації прокурором процесуальних повноважень не може виходити за межі загального строку дізнання, визначеного п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України. З урахуванням викладеного, обґрунтованою видається пропозиція внесення змін до ч. 2 ст. 301 КПК України, зокрема, після слів «Прокурор зобов'язаний» доповнити словами «у межах строку, передбаченого статтею 219

цього Кодексу, але», що дозволить зафіксувати обов'язок прокурора діяти в межах установленого граничного строку дізнання. Такий підхід забезпечить юридичну узгодженість загальної норми зі спеціальною та сприятиме дотриманню вимог правової визначеності.

Серед інших проблем правової регламентації строку дізнання є оціночний зміст підстави «підозрюваний не визнає вину», яка визначає строк проведення дізнання до 20 днів (п. 2 ч. 3 ст. 219 КПК України) [3]. Водночас законодавець не конкретизує, що саме потрібно розуміти під невизнанням вини (мовчання підозрюваного, часткову незгоду, заперечення обставин, виклад альтернативної версії подій тощо). Деякі науковці при дослідженні критеріїв визнання особою вини, пропонують звертати увагу не лише на щире каяття, але й враховувати суб'єктивне ставлення особи, її поведінку та власну позицію. Як зазначає Т. Є. Мироненко, визнання вини особою має бути беззастережним, тобто цілковитим і повним. За таких умов поведінка спрямовується на надання необхідної допомоги упродовж досудового розслідування, а також надання допомоги для усунення негативних наслідків, що настали внаслідок кримінального правопорушення. Не менш важливою складовою визнання особою власної вини є обов'язок співпрацювати з органом досудового розслідування чи дізнання шляхом повідомлення про всі обставини вчиненого кримінального правопорушення, участі у викритті співучасників, видачі знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення, а також майна, отриманого протиправним шляхом тощо [16, с. 126-127]. Наприклад, в Ухвалі Апеляційного суду від 27 лютого 2017 року (справа № 308/6614/16-к) встановлено, що обвинувачений визнає свою вину з огляду на його поведінку, яка мала прояв не лише у щирому каятті, але й у активній співпраці щодо сприяння розкриття вчиненого кримінального правопорушення. Крім того суд конкретизував, що під активним сприянням доцільно розуміти надання підозрюваним будь-якої допомоги органам досудового розслідування в установленні донині невідомих обставин, що мають значення для кримінального провадження. Зі

свого боку, щире каяття виражає суб'єктивне ставлення особи до вчиненого кримінального правопорушення шляхом визнання власної провини, висловлення жалю щодо вчиненого правопорушення та демонстрації бажання виправити наслідки, що сталися [17].

З урахуванням викладеного, випадки, коли підозрюваний відмовляється від надання показань, керуючись положеннями ст. 63 Конституції України та ст. 42 КПК України, не можуть свідчити про визнання власної вини, оскільки такі дії не сприяють встановленню обставин вчиненого кримінального правопорушення, що унеможлиблює завершення дізнання протягом 72 годин й обґрунтовує потребу у більш тривалому проведенні досудового розслідування. Аналогічна ситуація матиме місце, коли підозрюваний надає свідчення, що суперечать вже встановленим фактам за результатами затримання, опитування свідків, проведення огляду тощо. Навіть за наявності часткового заперечення провини або альтернативної інтерпретації подій виникає необхідність у подальшій перевірці таких тверджень. Відповідно й підстава для більшого строку дізнання у разі невизнання вини підозрюваним має тлумачитися не суто формально, а з урахуванням конкретної поведінки підозрюваного та його позиції щодо пред'явленого обвинувачення (повідомлення про підозру).

Подібні фактори, як стверджує Т. О. Кузубова, визначають складність кримінального провадження, обумовлюючи потребу у проведенні додаткових слідчих (розшукових) дій. Разом з тим, поняття «складність кримінального провадження» є суб'єктивним, адже воно охоплює широке коло обставин, що обумовлюють потребу у проведенні слідчих (розшукових) дій. Така складність може проявлятися, зокрема, в об'єктивних труднощах встановлення фактичних обставин, значній кількості учасників провадження тощо [5, с. 62]. Варто погодитись, що формулювання підстави щодо «необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій» також видається надто абстрактним, адже дозволяє їх довільне тлумачення, тому що законодавцем не встановлено критеріїв, які б дозволили об'єктивно оцінити необхідність

проведення додаткових слідчих (розшукових) дій після повідомлення особі про підозру.

Це виглядає проблематичним в контексті вже здійсненого (фактично реалізованого) повідомлення про підозру. Справедливо припустити, що суб'єкт проведення дізнання вже отримав достатньо підстав для формулювання та пред'явлення обґрунтованої підозри. Тому збільшення строку дізнання до 20 діб з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку на підставі «необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій» виглядає суперечливим, оскільки дізнання виступає як спрощена форма досудового розслідування, яка переслідує мету забезпечення процесуальної економії.

Ключовим орієнтиром для визначення строку дізнання є мінімізація обсягу слідчих (розшукових) дій, які мають бути проведені у стислий термін часу. В умовах невизначеності рішення про продовження строку дізнання набуває дискреційного характеру, що створює умови для формального обґрунтування продовження строку дізнання до 20 діб навіть у справах, які фактично не потребують додаткових дій. У зв'язку з цим, виникає загроза втрати ефективності дізнання внаслідок зловживання щодо необґрунтованого збільшення строків.

Разом з тим, не можна повністю виключати «необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій» під час дізнання, однак така «необхідність» повинна бути винятком, а не правилом. Вважаємо, що окреслений недолік правового регулювання може бути виправлений шляхом конкретизації наведеної підстави у змісті кримінального процесуального закону. Законодавцю бажано визначити перелік критеріїв, які б вказували на наявність об'єктивної необхідності у додаткових слідчих (розшукових) діях, що не могли бути проведені до повідомлення особі про підозру. Такий крок сприятиме посиленню правової визначеності, забезпеченню процесуальної економії та підвищенню ефективності дізнання в цілому.

Висновки. Проблема правового регулювання строків дізнання є наявність у процесуальному законі процесуальної норми ч. 2

ст. 301 КПК України, що встановлює досить широкі часові межі виконання прокурором процесуальних повноважень на етапі закінчення дізнання. Максимальні границі цих часових параметрів не узгоджуються з положеннями п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України, що унормовують загальні строки дізнання.

Передбачений ч. 2 ст. 301 КПК України строк для виконання прокурором процесуальних повноважень на етапі закінчення дізнання не може перевищувати загального строку дізнання, що встановлений п. 1 ч. 3 ст. 219 КПК України. У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до ч. 2 ст. 301 КПК України, зокрема, у ч. 2 після слів «Прокурор зобов'язаний» доповнити словами «у межах строку, передбаченого статтею 219 цього Кодексу, але».

Строк виконання прокурором процесуальних повноважень на етапі закінчення дізнання (ч. 2 ст. 301 КПК України) залежить від витраченого часу на досудове розслідування кримінального проступку до одержання прокурором матеріалів дізнання. Чим менше процесуального часу використано на здійснення дізнання до направлення відповідних матеріалів прокурору, тим більше у останнього залишається строку для реалізації повноважень під час закінчення розслідування кримінального проступку.

Регламентована у п. 2 ч. 3 ст. 219 КПК України підстава у вигляді «підозрюваний не визнає вину» має тлумачитися з огляду на волевиявлення підозрюваного надавати свідчення щодо вчинення кримінального проступку, а також зміст цих свідчень. Якщо підозрюваний відмовляється від надання пояснень або надає свідчення, що не узгоджуються із встановленими обставинами вчинення кримінального проступку, то це означає, що підозрюваний не визнає вину. При таких умовах досудове розслідування кримінального проступку може продовжуватися до 20 діб з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні такого виду кримінального правопорушення.

Сформульована у п. 2 ч. 3 ст. 219 КПК України підстава у вигляді «необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій» є занадто абстрактною та не сприяє

забезпеченню принципу правової визначеності щодо збільшення строків дізнання до 20 діб з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку. Цей

недолік правового регулювання може бути виправлений шляхом конкретизації наведеної підстави у змісті кримінального процесуального закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Марченко О. А. Особливості досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання: деякі процесуальні аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 3. Ч. 2. С. 49-54. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.3.2.8>
2. Чорна І. Ю., Шендрик Ю. В. Дізнання як форма досудового розслідування щодо кримінальних проступків: суть і проблеми правозастосування. *Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції з нагоди відзначення міжнародного дня прав людини (м. Київ, 7 грудня 2023 року)*. Київ. С. 187-189.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 20.01.2026).
4. Кузубова Т. О. Процесуальні аспекти обчислення строків дізнання при його зупиненні. *Міжнародна науково-практична конференція: «Шлях успіху і перспективи розвитку» (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ, 20 листопада 2020 р.)*. Харків, 2020. С. 276-277.
5. Кузубова Т. О. Законодавчі та прикладні проблемні питання строків проведення дізнання. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: тези доповідей учасників науково-практичного семінару (30 жовтня 2020 року)*. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 60-63.
6. Гуцуляк Ю. В. Процесуальні аспекти дізнання як форми досудового розслідування. *Фаховий збірник наукових статей «Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України»*. 2023. № 63. С. 182–194. DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.63.1.82-1.94>
7. Гловюк І. В. Питання юридичної техніки визначення строків дізнання. *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу: матеріали IX Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Івано-Франківськ, 04 грудня 2020 року)*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2020. С. 23-26.
8. Балов П. О. Особливості дізнання як спрощеної форми досудового розслідування кримінальних проступків. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. Ужгород. 2023. № 5. С. 512-517. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.92>
9. Постанова Верховного Суду від 16 січня 2023 року. Справа № 635/7519/20 Провадження № 51-2223 км 22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526621> (дата звернення: 20.01.2026).
10. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 11-21. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v17/4.pdf> (дата звернення: 20.01.2026).
11. Постанова Верховного Суду від 06.09.2022. Справа № 705/1850/21. Провадження № 51-5604км21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106191186> (дата звернення: 20.01.2026).
12. Постанова Верховного Суду від 17 лютого 2025 року. Справа № 369/16172/20. Провадження № 51-7739 кмо 23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125435251> (дата звернення: 20.01.2026).
13. Корнющенко С. С. Проблемні питання дотримання строків під час досудового розслідування кримінальних проступків. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 3 (35). С. 63-70. DOI:10.35774/app2023.03.063
14. Колот Н. М. Проблемні питання обчислення строків досудового розслідування у кримінальному провадженні. *Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, August 11, 2023*. Amsterdam. 2023. С. 79- 81.
15. Максимовська С. С. Особливості закінчення дізнання. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: тези доповідей учасників науково-практичного семінару (02 грудня 2022 року)*. Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 64-67.

16. Мироненко Т. Є. Деякі проблеми змісту та застосування угод про визнання винуватості. *Приватне та публічне право*. 2017. № 3. С. 125-128. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/3_2017/29.pdf (дата звернення: 20.01.2026).

17. Ухвала Апеляційного суду Закарпатської області від 27 лютого 2017 року. Справа № 308/6614/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64997130> (дата звернення: 20.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 23.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Черниш А. Є.,доктор філологічних наук,
судовий експертСумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України
ORCID: 0000-0001-6183-7312

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАУЗ У СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗІ ГОЛОСУ ТА МОВЛЕННЯ

Анотація. У статті осмислено теоретичні погляди на категорію паузи в усному мовленні. Означено важливість пауз в аналізі голосу й усного мовлення у судових експертизах відео-, звукозапису. Встановлено, що характеристики пауз залежать від фонетико-артикуляційної, акустичної та психолінгвістичної природи. Аналіз пауз важливий у судових фоноскопичних експертизах, здійснених мовознавчими методами. З'ясовано, що спостереження за особливостями пауз у криміналістичній експертизі усного мовлення дозволяє розпізнавати індивіда за голосом і мовленням. Акустична природа пауз сприяє їхньому розрізненню на мовчазні, заповнені, гезитаційні паузи, а також паузи дихання і паузи, поява яких зумовлена синтаксично-граматичними вимогами усного мовлення. У представлений студії на основі наукових праць А. Багмут, Ф. Бацевича, Е. Звонік, Є. Кривокапіч, О. Кривної, Н. Вербич та ін. з'ясовано, що паузи набувають не меншої важливості у мовленні, ніж слова, оскільки вони є невід'ємною частиною комунікативного акту, часто перебираючи на себе семантичне навантаження розмов. Встановлено, що вони роблять мовлення логічним, допомагають структурувати його, виділяти смислові частини. Особливу увагу у статті приділено теоретичному означенню пауз гезитації, або пауз вагання, сумніву, обдумування. Зазначено, що в експертизах звукозапису вони є маркерами ідентифікації особи за голосом і мовленням, оскільки виражають специфічні мовленнєві особливості. У процесі інтерпретації пауз гезитації враховано теоретичні підходи Г. Маклея, Ч. Осгуда, Дж. Мала та ін. Важливого значення в експертизах звукозапису набуває розрізнення мовчазних пауз, пауз тиші, тобто тих акустичних моментів беззвуччя, що можуть бути заповнені звуками дихання, зітхання, сопіння, кашляння, сміху або будь-якої іншої голосової активності, не виражаючи сумнівів, вагань, невпевненості у висловлюваннях, що зазвичай кваліфікуються в усному мовленні паузами гезитації. Разом із тим встановлено, що гезитаційні паузи не завжди є факторами вагання, а можуть виражати бажання мовця продовжувати тримати слово у процесі комунікації.

Ключові слова: пауза, комунікативний акт, голос, мовлення, гезитація.

Chernysh A. Ye. Interpretation of pauses in forensic voice and speech analysis

Abstract. The article considers theoretical views on the category of pauses in oral speech. The importance of pauses in the analysis of voice and oral speech in forensic examinations of video and audio recordings is determined. It is established that the characteristics of pauses depend on their phonetic-articulatory, acoustic, and psycholinguistic nature. The analysis of pauses is important in forensic phonoscopic examinations carried out using linguistic methods. It has been established that observing the characteristics of pauses in forensic examinations of oral speech allows individuals to be identified by their voice and speech. The acoustic nature of pauses facilitates their differentiation into silent, filled, hesitation pauses, as well as breathing pauses and pauses caused by syntactic and grammatical requirements of oral speech. In the presented study, based on the scientific works of A. Bagmut, F. Bacevich, E. Zvonik, E. Krivokapich, O. Krivnova, N. Verbych, and others it has been established that pauses are no less important in speech than words, as they are an integral part of the communicative act, often taking on the semantic load of conversations. It has been established that they make speech logical, help to structure it, and highlight meaningful parts. The article pays particular attention to the theoretical definition of hesitation pauses, or pauses of wavering, doubt, and reflection. It is noted that

in audio recording examinations, they are markers for identifying a person by their voice and speech, as they express specific speech characteristics. The interpretation of hesitation pauses takes into account the theoretical approaches of H. Maclay, C. Osgood, J. Mahl, and others. An important factor in audio recording analysis is the distinction between silent pauses, pauses of silence, i.e., those acoustic moments of silence that can be filled with sounds of breathing, sighing, sniffing, coughing, laughing, or any other vocal activity, without expressing doubt, hesitation, or uncertainty in statements, which are usually classified in oral speech as hesitation pauses. At the same time, it has been established that hesitation pauses are not always factors of hesitation, but can express the speaker's desire to continue speaking in the process of communication.

Key words: *pause, communicative act, voice, speech, hesitation.*

Вступ. Однією з найдавніших форм комунікації є усне мовлення. Воно реалізується комплексом акустичних, інтонаційних і ритмічних засобів. Важливу роль у його структурно-смысловій організації відіграють просодичні характеристики – інтонація, мелодика, темп, ритм, гучність, наголос і паузи, що забезпечують зв'язність, виразність і комунікативну доцільність висловлювання. Серед них паузація та інтонування виступають вагомими елементами просодичної системи. Паузи в усному мовленні детерміновані фізіологічними, мисленнєвими, психолінгвістичними особливостями мовлення, виконують низку смислових, емоційно-виразних і комунікативно-регулятивних функцій. Аналіз особливостей пауз дає змогу глибше зрозуміти механізми мовленнєвого впливу, ритміко-інтонаційну організацію усного тексту та індивідуальні особливості мовця.

В умовах сучасної судово-експертної практики, зокрема у процесі проведення судових фоноскопичних експертиз, дослідження паузальної структури мовлення набуває особливої актуальності. Паузи як ключові просодійні параметри виступають одним із вагомих критеріїв ідентифікації особи за мовленням. Вони дають змогу експертам не лише визначати індивідуальні особливості голосу, а й оцінювати природність, емоційний стан і достовірність запису. У зв'язку з цим зростає потреба у використанні мовознавчих методів аналізу пауз, що ґрунтуються на лінгвістичному, інтонаційному та ритміко-семантичному підходах. Застосування цих методів у поєднанні з акустичними дослідженнями забезпечує наукову обґрунтованість і об'єктивність результатів судово-фоноскопичних експертиз, сприяючи підвищенню їхньої доказовості у судовому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Паузи в мовленні показово характе-

ризують мовленнєву діяльність індивіда, виражаючи його когнітивну спроможність у продукуванні, відтворенні й засвоєнні думок. Так, Є. Снегірьова вважає, що паузи є невід'ємною просодійною характеристикою мовлення, що сприяють його коректному інтонуванню, передаванню змісту й синтаксису ословленого, допомагають обробляти і засвоювати почуту інформацію. На її думку, це однаково важливий компонент мовлення для мовця і слухача [6]. Н. Вербич вважає, що паузи є обов'язковим і закономірним явищем в усному мовленні, позаяк вони виказують його природність, усуваючи враження штучності, довершеності й продуманості, на відміну від писемного мовлення, розбудованого на принципах чіткого структурування, добірності засобів вираження думки, стилістичної відповідності, унормованості [4].

Фонетико-артикуляційна природа пауз та її психолінгвістична концепція утворення описані у низці важливих студій Д. Аберкромбі, П. Ладегофеда, Г. Маклея, Ч. Осгуда, М. Іграс-Цибульської, С. Левінсона та ін. [7; 12; 15; 17; 19]. Генеза мовленнєвих пауз представлена у студії польських науковців, які за допомогою напіваавтоматичного програмного забезпечення Annotator, аналізуючи паузи в усному спонтанному непідготовленому та підготовленому мовленні (у вигляді текстів для читання), звернули увагу на типи акустичних пауз – мовчазні паузи, що не фіксують голосової активності; заповнені паузи, зазвичай виражені псевдословами, що не впливають на зміст речення; паузи для дихання. Учені довели, що паузи можуть бути фактором розпізнавання індивіда за голосом і мовленням. Акустична природа пауз в аналізованому мовленні відображається у мовленні у формі регулярних природних пауз, спричинених дихальною активністю (дихальні паузи); нерегулярних навмисних пауз, що спеціально

використовуються як стилістична форма, особливо професійними мовцями (мовчазні паузи); нерегулярні, ненавмисні порушення плавності мовлення, наслідки невпевненості, вагань або коротких роздумів (акустичні події, такі як мовчазні паузи або заповнені паузи) [див. про це: 12, с. 2]. Урахування перелічених ознак складає характеристику голосу і мовлення, за якою можливо здійснювати криміналістичну експертизу звукозапису.

Виклад основного матеріалу. Паузою прийнято вважати тимчасове припинення мовлення. Так, скажімо, дослідники Дж. Річардс та ін. трактують паузи як «поширену особливість природної мови, при якій у процесі вимови речень виникають пропуски або затримки» [20, с. 424]. Е. Звонік розглядає паузу як «період тиші в акустичному сигналі» [24, с. 3]. С. Здравкович і С. Йовичіч інтерпретують паузу «специфічним явищем, яке має своє когнітивне джерело, психологічну модуляцію та вербальну реалізацію» [23, с. 514]. Ф. Бацевич розглядає паузу як «перерву у мовленні, котрій акустично відповідає відсутність звучання, а фізіологічно – зупинка в роботі мовленнєвого апарату» [2, с. 333]. На подібному потрактуванні пауз наголошує Є. Снегірьова, вважаючи їх «тимчасовим розривом у потоці мовлення» [6, с. 275]. А. Багмут вважає, що паузація у мовленні «є не суто механічним чинником, а одним із засобів мовлення, тісно пов'язаним із метою висловлювання і його змістом» [1, с. 47].

Паузи у мовленні людини не менш важливі, аніж слова. Як зауважує Е. Звонік, «усна комунікація містить як звуки, так і паузи. Паузи не відокремлені від мовлення, а є невід'ємною частиною комунікативного акту. Паузи в мовленні передають важливу інформацію, незважаючи на відсутність звуку» [24, с. 2]. Вони роблять мовлення логічним, допомагають структурувати його, виділяти смислові частини. Разом із тим пауза слугує засобом інтонаційної виразності, вказує на емоційний стан мовця, орієнтує учасників комунікативного акту у мовленнєвих ситуаціях, відповідає за мовленнєві стратегії і психологічну атмосферу спілкування, виказуючи різні стани індивіда (здивування, спантеличення, занепокоєння, страх, розгубленість, вагання тощо).

Окрім того, пауза відображає дихальний ритм мовлення, орієнтує співрозмовників у фізіологічних порушеннях, найчастіше виражаючись у задусі, нехарактерних присвистах, паузах у невідповідних і нелогічних місцях на рівні синтаксичної структури мовлення, що закономірно визначає характер тривалості, частоти, необхідності зробити вимушені паузи у мовленні. Отже, паузи в усному мовленні є своєрідним індикатором стану дихальної системи індивіда.

Ув експертизах звукозапису, зокрема дослідження голосу й усного мовлення мовознавчими методами, паузи є украй важливими, а часом і визначальними характеристиками, за якими вдається ідентифікувати мовця, встановити збіги у мовленні голосу серед зразків і досліджуваних матеріалів. Аналіз просодійних характеристик мовця є важливим етапом в експертизі звукозапису, позаяк у просодії паузи вважаються закономірним і логічним елементом ритміко-інтонаційної організації мовлення, і тісно взаємодіють із мелодикою, темпом, наголосом, ритмом.

О. Орлова розглядає паузи як екстралінгвістичний засіб мовлення, відокремлюючи їх від оптико-кінесичних і паралінгвістичних: «Відзначимо, що до невербальних засобів діалогічного мовлення належать: оптико-кінесичні (жести, міміка, пантоміміка, рухи тіла), паралінгвістичні (що стосуються вокалізації, тобто якості голосу, його діапазону, тональності) і екстралінгвістичні (темп, паузи, різні вкраплення в мову – плач, сміх, покашлювання тощо)» [5, с. 89]. В експертизах звукозапису паралінгвістичні та екстралінгвістичні паузи розглядаються як комплекс просодійних характеристик, важливих для розрізнення голосу й усного мовлення мовознавчими методами. Утім оптико-кінесичні засоби також відіграють важливу роль у відеозвукових матеріалах, у яких видається можливим скоординувати ритміко-інтонаційні характеристики, паузи й рухи тіла, жести, міміку, що робить дослідження доказовим. Щоправда, цей же аспект дослідження жестів є одним із важливих чинників дослідження у методиці судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності, зафіксованої у відеозаписі.

На відміну від наукового підходу О. Орлової, Е. Звонік вважає, що доцільно поділяти паузи на граматичні та неграматичні, або міжсинтагматичні і міжфразові, що є предметом наукового студювання у працях Д. Берда, Є. Кривокапіч, Г. Тагер-Флусбер, К. Турбера, О. Кривової, Н. Вербич та ін. Е. Звонік із цього приводу зауважує, що «неграматичні паузи, такі як паузи вагання, не пов'язані з поділом тексту на граматичні одиниці. Граматичні паузи – це паузи, що відокремлюють фрази одна від іншої. Їх виникнення визначається семантичними, синтаксичними та фонетичними факторами, а також певною мірою фізіологічними та когнітивними факторами» [24, с. 3]. Н. Вербич пропонує у свою чергу неграматичні паузи розподіляти на семантичні (або видільні), дикторські та гезитаційні (або паузи вагання, обдумування, розмірковування, коливання, сумніву, невпевненості) [див. про це: 4, с. 55]. Саме неграматичні паузи, або паузи гезитації, найчастіше постають предметом дослідження в експертизах звукозапису мовознавчими методами, оскільки в усному мовленні (у досліджуваних матеріалах – зазвичай спонтанне непередбачене мовлення) досить важко зберігати правильну синтаксичну й граматичну структуру речення, на відміну від письмового мовлення, на яке у мовця є час для підготовки й обдумування. «Справді, спонтанне мовлення реалізується спрощеними фонетичними шаблонами, позаяк мовець зосереджується на предметі висловлення, а не на засобах його вираження. У цьому сенсі спонтанному мовленню не властиве суворе дотримання мовних норм – воно відбувається не усвідомлено й безконтрольно» [3, с. 47], – зауважує О. Іщенко. В усному мовленні такий час для підготовки зводиться до мінімуму і презентується паузами гезитації, тобто короткотривалою зупинкою для обдумування наступної фрази або логічного завершення попередньої.

Ф. Бацевич інтерпретує гезитацію як «різновид паузи, викликаний обдумуванням можливих варіантів продовження мовлення, пошуком потрібного елемента мовного коду, перебудовою структури повідомлення в процесах вербалізації тощо» [2, с. 342]. У свою

чергу Н. Вербич розуміє гезитацію як «переривання звукової фонації з огляду на те, що мовець через певні обставини не може відразу продовжити фразу» [4, с. 55]. Пауза гезитації – закономірна ланка психолінгвістичного процесу в усному спонтанному мовленні, зумовлена когнітивними процесами та комунікативними особливостями мовлення, важлива у формуванні мисленнєвих операцій, що одночасно відображає здатність індивіда до психологічної і соціологічної інтеракції. Дослідник Г. Кунцель вважає за доцільне розподіляти паузи на прості – ті, що утворюються на межі слів або фраз, і гезитаційні, що майже завжди є заповненими: «Проста пауза на стику слів ніколи не є заповненою, всі заповнені паузи можна розглядати як випадки вагання. Само собою зрозуміло, що це визначення не охоплює беззвучні або частково беззвучні паузи вагання» [14, с. 68].

Паузи гезитації важливі як для адресанта мовлення, так і для адресата, зумовлені низкою факторів, що сприяють їхній закономірній появі у мисленні, а згодом у мовленні [див. про це: 4; 6; 8; 9; 17]. Передбачити появу пауз гезитації у мовленні досить складно, позаяк немає чіткого алгоритму їхніх утворень. Зазвичай вони виникають в усному мовленні як своєрідна психофізіологічна реакція індивіда на необхідність підібрати якнайвідповіднішу лексему з метою виразити, оформити або завершити думку. Тому-то часто в усному мовленні виникають незрозумілі міжслів'я (наприклад, *ну, от, ось, значить, той-то, ось, ось так* тощо) або асемантичні звуки (на кшталт, *е-е-е, і-і-і, е-м-м*), позбавлені семантичної значущості, однак саме вони слугують своєрідним заповненням пауз, що їх прийнято означувати гезитаційними. Зазвичай такі паузи кваліфікують як заповнені («filled»). Утім виокремлюють ще й т.зв. «мовчазні» паузи / «паузи тиші» («silent pauses»). Ж. Трувейн та ін. стверджують, що «мовчазні» паузи / «паузи тиші» помилково ототожнюють із короткотривалим періодом у мовленні, що не супроводжується звуками мови. Замість них індивід зазвичай може вдаватися до позазвукової парадигми мовлення – звуків дихання, зітхання, сопіння, кашляння, сміху або будь-якої іншої голосової активності радше фізіологічного харак-

теру, аніж фонетичного, порушуючи тишу, що у фонетичному аспекті розуміють як «відсутність фонетичної активності, що супроводжується акустичними корелятами вдиху (а іноді й видиху) у мовних паузах» [22, с. 31].

У теорії пауз гезитації Г. Маклея і Ч. Осгуда варто звернути увагу на т.зв. «паузи хибного початку» («false start pauses»), що разом із заповненими паузами можуть становити прикметну рису ідіостилу мовця, чиє мовлення є об'єктом експертизи звукозапису, зокрема мовознавчими методами. Прикметно, що ще в середині ХХ ст. дослідниками Г. Маклеєм і Ч. Осгудом був означений зв'язок пауз гезитації із психічними станами мовців, що на сьогодні продуктивно інтегрується у взаємозв'язок лінгвістики і психоаналізу. Так, дослідники стверджують, що спостереження над мовленням і паузами у мовленні можуть допомогти психотерапевтам і психоаналітикам виявити особливі психічні стани індивіда, наприклад, тривогу: «[...] психотерапевти часто спостерігали, що раптовий початок вагань, тривалі мовчання та порушення мовлення загалом свідчить про те, що у пацієнта була зачеплена ділянка, що викликає тривогу» [17, с. 21].

Паузи гезитації, що вказують на важкі психічні стани або порушення психічної організації індивіда мають низку своїх специфічних проявів у мовленні. Скажімо, Дж. Мал у серії наукових студій запропонував вісім категорій мовленнєвих і немовленнєвих «порушень», що можуть вказувати на взаємозв'язок між порушеннями мовлення та рівнем тривожності: 1) «а» («ah»); 2) виправлення речень; 3) незакінчені речення; 4) повторення слів; 5) заїкання; 6) втручання незв'язних звуків; 7) обмовки (неологізми, транспозиції тощо); 8) пропуск слів або частин слів [18].

Утім паузи гезитації не завжди зумовлені мовленнєвими порушеннями. Вони – цілком природне явище для більшості людей, які вдаються до цих пауз із метою завершити фразу або обдумати наступну. Г. Маклей та Ч. Осгуд цілком слушно вважають, що паузи гезитації необхідні мовцям із метою «зберегти слово», щоб продовжувати говорити. У свою чергу дослідники Г. Маклей та Ч. Осгуд запропонували власну наукову концепцію

гезитаційних пауз. Так, науковці пропонують виокремлювати паузи повторення, заповнені паузи, незаповнені паузи, паузи помилкового початку [17, с. 24].

Гезитаційні паузи дають значно об'ємніше і повніше враження про мовця та особливості його мовлення, ніж синтаксичні, що викликані необхідністю короткотривалої зупинки мовлення у зв'язку з особливістю синтаксичної структури висловлювання, що, як правило, на письмі позначаються розділовими знаками. Гезитаційні паузи не завжди скоординовані з фізіологічною потребою мовця у паузі, а, отже, є прикметною особливістю мовця, що постає предметом дослідження в експертизі звукозапису, зокрема мовознавчими методами. Їх досить легко зафіксувати у мовленні, адже вони чітко ідентифікуються на відео-, фонограмах, позаяк є досить помітними, і тому сприймаються як вагома ідентифікаційна характеристика мовлення, яку можливо додавати до переліку ознак, за якими здійснюється порівняльне дослідження зразків і досліджуваних файлів. На цю прикметну диференціацію між паузами граматичними, фізіологічними і гезитаційними у свій час вказували Ч. Осгуд й Т. Себеок, зауважуючи, що «вагання, як ми їх визначаємо, стосуються випадків, які є відносно очевидними і легко помітними, тоді як паузи в мовленні, що відбуваються відповідно до лінгвістичної теорії, є досить короткими за тривалістю і набагато складнішими для спостереження та фіксації. Крім того, вагання часто переривають потік мовлення, тоді як паузи в мовленні цього не роблять» [19, с. 98].

Паузи гезитації вважаються прикметною стійкою ідентифікаційною мовленнєвою рисою індивіда, найчастіше заповнюючись протяжними голосними (а-а-а, е-е-е, і-і-і), рідше – звукосполученнями (е-е-м, о-о-т, ну, ем тощо) або словами (значить, ось, якби, короче, типу тощо), і навіть обценною лексикою, що становлять інтерес як феномен заповнених пауз усного мовлення, а також як особливість лексичного складу індивідуального стилю мовця. Такі індивідуальні патерни мовлення дуже важливі в експертизі мовлення на етапі порівняння, оскільки суттєво доповнюють мовленнєву індивідуальну кар-

тину. Заповнені паузи, як стверджує колектив британських дослідників, «не мають референтного лінгвістичного значення і зазвичай виробляються несвідомо. Носії мови зазвичай не усвідомлюють заповнені паузи у своїй мовленнєвій продукції і мають відносно невеликий свідомий контроль над ними. Таким чином, заповнені паузи можуть бути особливо корисними змінними у випадках, коли є підозра на маскування голосу» [11, с. 2].

Утім низка дослідників (Д. Вотсон, Е. Гібсон, Дж. Джі, Є. Кривокапіч та ін.) зауважують, що паузи можна інтерпретувати також як зупинки, що необхідні не лише мовцю, але й слухачу, щоб засвоїти вже озвучене співрозмовником або підготувати слухача до інформації, що буде виголошена після паузи. У такому випадку паузи виконують смисло-розрізнявальну роль, а також готують слухача до сприйняття наступної інформації, формують психологічне тло для подальшого її сприйняття. Утім навіть в усному мовленні, попри часте порушення синтаксичної структури висловлювання, все ж паузи зумовлюються семантикою лінгвальних одиниць, інтонаційно-сисловою завершеністю синтагми, її тривалістю. З цього приводу слушною видається думка Є. Кривокапіч та ін.: «Що складнішою є лінгвістична (синтаксична або просодійна) структура, яка передуює або слідує за межею, тим більша ймовірність виникнення паузи та її тривалість» [13, с. 2]. Такий підхід у розумінні природи й особливостей пауз у мовленні індивіда зумовлює необхідність експерта враховувати здатність людини формувати думки і висловлювати їх, що разом з іншими характеристиками (просодійними,

фонетичними, лексичними тощо), демонструють індивідуальний стиль мовлення, особливості вимови слів і формування мовленнєвих конструкцій, що можуть стати предметом аналізу у судовій експертизі звукозапису.

Висновки. Паузи – ключові елементи просодійної характеристики усного мовлення індивіда. В експертизах звукозапису вони відіграють важливе значення для аналізу фізіологічного та психологічного станів, скоординують алгоритми мислення і мовлення, ритміко-інтонаційні характеристики комунікативного акту. Паузи як екстралінгвістичний засіб мовлення (О. Орлова) є предметом аналізу у судових експертизах звукозапису, зокрема т.зв. неграматичні, заповнені, гезитаційні, що складають корпус ідентифікаційних мовленнєвих ознак індивіда. Паузи вагомо впливають на якість і характер усного мовлення. Вони безпосередньо визначають змістову компоненту розмови, когнітивну здатність індивіда формувати думки, орієнтують співучасників комунікативного акту у синтаксисі озвученого. Аналіз паузальної структури усного мовлення передбачає їхню фонетику-артикуляційну, психолінгвістичну, акустичну природу. У процесі ідентифікації мовців за голосом і мовленням в експертизах звукозапису важливо враховувати низку чинників, що впливають на паузи, – фонетика, артикуляція, дихання, мислення, володіння мовою тощо. У судових експертизах звукозапису паузи (дихальні, мовчазні, заповнені, гезитаційні тощо) додають вагомих характеристик голосу й мовленню, набуваючи ідентифікаційної ознаки, за якою можливо здійснювати згадану криміналістичну експертизу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація як засіб мовної комунікації. Київ, 1980. 244 с.
2. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
3. Іщенко О. Вплив іменників і дієслів на паузування в усному мовленні. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 45–58. DOI: doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.045
4. Вербич Н. Явище гезитації в діалектному мовленні на матеріалі говірок Чорнобильської зони). *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекоекології*. Київ: КММ, 2017. С. 54–63.
5. Орлова О. Пауза як екстралінгвістичний компонент формування культури діалогічного мовлення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2012. Вип. 31. С. 89–91.
6. Снегірьова Є. Паузи коливання (гезитації) у спонтанному мовленні : конструктив чи деструктив? *Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи*. 2008. № 2. С. 275–283.

7. Abercrombie D. Elements of General Phonetics. Edinburgh University Press. 1982. 203 p.
8. Clark H., Clark E. Psychology and Language: An Introduction to Psycholinguistics. New York: Harcourt, Brace & Jovanovich. XVI, 1977. 599 p.
9. Clark H. Using «uh» and «um» in Spontaneous Speaking. *Cognition*. 2002. Is. 84. P. 73–111.
10. Goldman-Eisler F. Psycholinguistics: experiments in spontaneous speech. London: Academic Press. 1968. VIII, 169 p.
11. Hughes V., Foulkes P., Wood S. Strength of forensic voice comparison evidence from the acoustics of filled pauses. *International Journal of Speech, Language and the Law*. 2016. Pp. 99–132. DOI : <https://doi.org/10.1558/ijsll.v23i1.29874>
12. Igras-Cybulska M., Ziółko P., Zelasko B., Witkowski M. Structure of pauses in speech in the context of speaker verification and classification of speech type. *Journal on Audio, Speech, and Music Processing*. 2016. Is. 18. Pp.1–16.
13. Krivokapić, J., Styler W., Parrell B. Pause postures: The relationship between articulation and cognitive processes during pauses. *Journal of Phonetics*, 2020. 79, 100953. https://smng.wisc.edu/wp-content/uploads/sites/354/2021/02/Krivokapic_etAl2020_PausePostures.pdf?utm_source=chatgpt.com DOI : <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2019.100953>
14. Kunzel H. Some general phonetic and forensic aspects of speaking tempo. *Forensic Linguistics*. 1997. Is. 4(1). Pp. 48–83.
15. Ladefoged P. A course in phonetics. New York : Harcourt Brace Jovanovich. 1975. XIV, 296 p.
16. Levinson S. Pragmatics. Cambridge: CUP. 1983. 420 p.
17. Maclay H., Osgood C. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word*. 1959. Is. 15. Pp. 19–44.
18. Mahl G. Disturbances and Silences in the Patient's Speech in Psychotherapy. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1957. Jul; 53(1). Pp. 1–15. DOI: 10.1037/h0047552.
19. Olmsted D., Osgood C., Sebeok T. Psycholinguistics : a Survey of Theory and Research. *Linguistics, Psychology, Language*. 1954. DOI:10.2307/410892
20. Richards J. C., Platt J., Platt H. Longman dictionary of language teaching applied linguistics. Harlow, Essex: Longman. 1992. 606 p.
21. Šturm P., Volín J. Occurrence and duration of pauses in relation to speech tempo and structural organization in two speech genres. *Languages*. 2023. Is. 8(1), 23. DOI : <https://doi.org/10.3390/languages8010023>
22. Trouvain J., Camille F., Bernd M. Breath and non-breath pauses in fluent and disfluent phases of German and French L1 and L2 read speech. Paper presented at *Speech Prosody*, Boston, MA, USA, May 31–June 3. 2016. Pp. 31–35.
23. Zdravković S., Jovičić S. The importance of speech pauses for psychotherapeutic and forensic observations. *International scientific conference «Archibald Reiss days»*, Belgrade, 2020. Vol. 10. Pp. 513–524.
24. Zvonik E. Pausing and the temporal organization of phrases. An experimental study of read speech. Unpublished doctoral dissertation, University College Dublin, Ireland. 2004. <https://cspeech.ucd.ie/Fred/docs/zvonikThesis.pdf>

Дата першого надходження статті до видання: 17.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.01:340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.54>

Аванесян Г. М.,

доцент кафедри правознавства та фінансів

Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ORCID: 0000-0003-3258-3215

Лісний І. А.,

старший викладач кафедри правознавства та фінансів

Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ORCID: 0000-0002-3157-6323

Коваленко В. Ф.,

старший викладач кафедри правознавства та фінансів

Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ORCID: 0000-0002-1848-1354

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ РІШЕНЬ МІЖНАРОДНИХ ТРИБУНАЛІВ У НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню теоретико-правових аспектів імплементації рішень міжнародних трибуналів у національні правові системи держав. Актуальність обраної теми зумовлена посиленням ролі міжнародного судочинства в умовах глобалізації, зростанням значення міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини, міжнародної безпеки та верховенства права, а також необхідністю забезпечення ефективної взаємодії між міжнародним і національним правопорядками.

У статті проаналізовано правову природу рішень міжнародних трибуналів, з'ясовано їх місце в системі джерел права та визначено основні теоретичні підходи до розуміння механізмів їх імплементації на національному рівні. Особливу увагу приділено співвідношенню принципів державного суверенітету та міжнародних зобов'язань держав, а також ролі конституційних норм у забезпеченні виконання рішень міжнародних судових органів.

Обґрунтовано, що імплементація рішень міжнародних трибуналів не зводиться виключно до формального виконання міжнародних зобов'язань, а виступає складним правовим процесом, який впливає на трансформацію національного законодавства, правозастосовної практики та правосвідомості. Доведено, що ефективність такого впливу значною мірою залежить від рівня інтегрованості міжнародного права в національну правову систему та від наявності дієвих внутрішньодержавних механізмів реалізації міжнародних рішень.

Зроблено висновок, що імплементація рішень міжнародних трибуналів є важливим чинником розвитку сучасних правових систем і потребує подальшого теоретичного осмислення в межах теорії держави і права та міжнародного права.

Ключові слова: міжнародне судочинство, національна правова система, імплементація міжнародних рішень, верховенство права, державний суверенітет.

Avanesyan G. M., Lisnyi I. A., Kovalenko V. F. Implementation of decisions of international tribunals into national legal systems: theoretical and legal aspect

Abstract. The article is devoted to the study of theoretical and legal aspects of the implementation of decisions of international tribunals in the national legal systems of states. The relevance of the chosen topic is due to the strengthening of the role of international justice in the context of globalization, the growing importance of international legal standards in the field of human rights, international security and the rule of law, as well as the need to ensure effective interaction between international and national legal orders.

The article analyzes the legal nature of decisions of international tribunals, clarifies their place in the system of sources of law and identifies the main theoretical approaches to understanding the mechanisms of their implementation at the national level. Particular attention is paid to the correlation of the principles of state sovereignty and international obligations of states, as well as the role of constitutional norms in ensuring the implementation of decisions of international judicial bodies.

It is substantiated that the implementation of decisions of international tribunals is not limited to the formal fulfillment of international obligations, but is a complex legal process that affects the transformation of national legislation, law enforcement practice and legal consciousness. It is proven that the effectiveness of such influence largely depends on the level of integration of international law into the national legal system and on the availability of effective domestic mechanisms for the implementation of international decisions.

It is concluded that the implementation of decisions of international tribunals is an important factor in the development of modern legal systems and requires further theoretical understanding within the framework of the theory of state and law and international law.

Key words: *international judicial proceedings, national legal system, implementation of international decisions, rule of law, state sovereignty.*

Вступ. У сучасних умовах розвитку міжнародного права спостерігається стійка тенденція до зростання ролі міжнародних судових та квазісудових органів у регулюванні міждержавних відносин і захисті фундаментальних прав і свобод людини. Рішення міжнародних трибуналів дедалі частіше виходять за межі суто міжнародно-правового простору та справляють безпосередній вплив на національні правові системи держав, зумовлюючи необхідність їх належної імплементації у внутрішньодержавному правопорядку. Такий процес актуалізує питання співвідношення міжнародного і національного права, меж державного суверенітету та механізмів забезпечення виконання міжнародних судових рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впливу міжнародного судочинства на національні правові системи неодноразово ставала предметом наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних учених. Зокрема, питання обов'язковості та юридичної сили рішень міжнародних судів аналізувалися у працях А. Кассезе [1], М. Шоу [2], Я. Клабберса [3]. Значний внесок у дослідження механізмів імплементації міжнародних стандартів і судових рішень у національні правопорядки зробили також представники європейської доктрини, зокрема у рамках

діяльності Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії). В українській правовій науці окремі аспекти цієї проблематики розглядалися в працях К. В. Степаненко, М. Козюбри, М. Д. Савенко, які звертали увагу на конституційні засади дії міжнародного права та практику виконання рішень міжнародних судових інституцій.

Водночас, попри наявність наукових напрацювань, питання імплементації рішень міжнародних трибуналів потребує подальшого комплексного осмислення саме з позицій теорії держави і права, з урахуванням системного впливу таких рішень на національне законодавство, правозастосування та правову свідомість.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз процесу імплементації рішень міжнародних трибуналів у національні правові системи, а також визначення їх значення для розвитку сучасного національного правопорядку.

Виклад основного матеріалу. В умовах розвитку сучасного міжнародного правопорядку міжнародні трибунали посідають особливе місце як інституції, що забезпечують дотримання міжнародно-правових норм, захист прав людини, підтримання міжнародної безпеки та утвердження принципу верховенства права. Їх рішення дедалі частіше виходять за межі суто міжнародно-правового

виміру та впливають на внутрішньодержавні правові системи, формуючи нові правові норми і практики. Така тенденція обумовлює необхідність теоретико-правового осмислення механізмів імплементації рішень міжнародних трибуналів, оскільки саме від ефективності цього процесу залежить реальне функціонування міжнародного права на національному рівні та зміцнення правопорядку в державах [1, с. 132].

З теоретико-правової точки зору рішення міжнародних трибуналів мають специфічну правову природу, що відрізняє їх від класичних нормативно-правових актів. Вони не створюють загальнообов'язкових норм у традиційному розумінні, але виконують важливу регулятивну та інтерпретаційну функцію, конкретизуючи зміст міжнародних договорів та загальних принципів міжнародного права. Саме через цю особливість імплементація рішень міжнародних трибуналів не може бути зведена до механічного перенесення їх положень у національне законодавство, а потребує складної адаптації до внутрішньодержавного правового середовища. Одним із прикладів такого впливу є практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Україна знаходиться у статусі держави-члена Ради Європи вже понад три десятиліття, і практика імплементації рішень ЄСПЛ демонструє, як міжнародні судові рішення стають джерелом розвитку національного права: українські суди систематично аналізують рішення ЄСПЛ, перекладають їх та враховують під час формування правових позицій у національних справах, що сприяє зміцненню національної судової практики відповідно до європейських стандартів прав людини.

Одним із показових напрямів є вплив рішень ЄСПЛ на національну практику кримінальної юрисдикції України, де судді Верховного Суду враховують рішення ЄСПЛ при тлумаченні норм національного законодавства. Це демонструє, що рішення міжнародного трибуналу не лише формують правову позицію на міжнародному рівні, а й знаходять конкретне застосування в національному правосудді. Також імплементація стандартів ЄСПЛ в Україні супроводжується законодавчими та інституційними змінами, спря-

мованими на ефективне виконання рішень, що є позитивним кроком у процесі адаптації національного права до міжнародно-правових вимог [4, с. 122].

Інший приклад імплементації міжнародних норм – це прийняття та адаптація норм Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) у національні законодавства європейських держав. Так, у низці європейських країн імплементація положень Римського статуту включала внесення змін до національного кримінального законодавства з метою визначення злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів відповідно до міжнародних стандартів. Це демонструє, що процес імплементації може вимагати не лише тлумачень, а й законодавчих перетворень, які забезпечують реальну дію норм міжнародного кримінального права у національних правових системах [9].

Особливо важливо зазначити роль навчання та підготовки суддів у процесі імплементації міжнародних стандартів кримінального судочинства. Семінари, організовані, наприклад, Національною школою суддів України щодо Римського статуту та відповідних міжнародних стандартів, сприяють формуванню єдиних підходів у національних судах при розгляді справ про міжнародні злочини. Це також демонструє, що імплементація рішень міжнародних трибуналів має не лише нормативний, а й освітній компонент, що впливає на рівень професійної підготовки суддів і правозастосовну практику [8].

Однією із ключових теоретичних проблем у цьому контексті є співвідношення принципу державного суверенітету та обов'язковості рішень міжнародних трибуналів. Класичне розуміння суверенітету передбачає верховенство державної влади в межах національної території, однак сучасна правова доктрина дедалі частіше розглядає суверенітет як функціональну категорію, що реалізується з урахуванням міжнародних зобов'язань держави. Визнання юрисдикції міжнародного трибуналу є свідомим актом держави, що одночасно означає прийняття на себе обов'язку виконувати його рішення. Таким чином, імплементація рішень міжнародних трибуналів

виступає не обмеженням суверенітету, а формою його реалізації в умовах міжнародної правової інтеграції.

Особливе значення в процесі імплементації рішень міжнародних трибуналів належить конституційним нормам і принципам національного права. Саме конституція визначає місце міжнародного права в національній правовій системі, порядок дії міжнародних договорів і трибунальних рішень, а також межі їх застосування. Роль органів конституційної юрисдикції полягає в забезпеченні узгодження міжнародних зобов'язань із національним конституційним порядком та захисті базових прав, гарантованих національними конституціями.

Імплементація рішень міжнародних трибуналів також має істотний вплив на національне законодавство. Виконання міжнародних судових рішень нерідко зумовлює необхідність внесення змін до законів або підзаконних актів, що сприяє трансформації національного права під впливом міжнародно-правових імпульсів. Такий процес не є автоматичним, а залежить від політичної волі, правової культури та інституційної спроможності держави, що створює додаткові виклики для національних правових систем [6].

Не менш важливим аспектом імплементації є вплив рішень міжнародних трибуналів на правозастосовну діяльність національних судів. У багатьох правових системах міжнародні судові рішення використовуються як орієнтир для тлумачення національного законодавства, формування судової практики та розвитку правової доктрини. Наприклад, рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) регулярно враховуються українськими судами при розгляді справ про порушення прав людини, що дозволяє суддям уніфікувати підходи до трактування конституційних і законодавчих норм. Така практика сприяє не лише посиленню якості правосуддя, але й формуванню передбачуваності судових рішень, підвищенню довіри суспільства до судової влади та зміцненню верховенства права [5, с. 332].

Крім того, імплементація міжнародних рішень стимулює розвиток національної док-

трини права, оскільки судді та науковці отримують додаткові орієнтири для тлумачення норм, вирішення колізій і вдосконалення правових процедур. У практиці це проявляється через посилене використання міжнародних стандартів у мотиваційних частинах судових рішень, формування єдиної судової практики та підвищення ефективності правозастосування.

Наприклад, українські суди почали активно посилаючись на прецедент ЄСПЛ для тлумачення положень національного законодавства щодо права на справедливий суд, що стало підґрунтям для узгодження внутрішніх процедур із міжнародними стандартами [7, с. 430].

Водночас процес імплементації рішень міжнародних трибуналів не позбавлений проблем і суперечностей. Серед них – колізії між міжнародними судовими рішеннями та національними правовими нормами, інституційна слабкість механізмів виконання та політичні чинники, що впливають на готовність держави реалізовувати міжнародні зобов'язання. Ці проблеми свідчать про необхідність подальшого розвитку доктрини взаємодії міжнародного і національного права, зокрема в частині визначення меж і форм впливу міжнародного судочинства на внутрішньодержавний правопорядок.

У підсумку імплементація рішень міжнародних трибуналів постає як багатовимірний правовий процес, що охоплює нормативну, інституційну та ідеологічну площини, виступаючи важливим чинником розвитку національних правових систем. Теоретико-правовий аналіз цього явища дозволяє глибше зрозуміти механізми дії права в умовах глобалізації та визначити перспективи подальшого вдосконалення взаємодії міжнародних та національних правопорядків.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що імплементація рішень міжнародних трибуналів у національні правові системи є складним і багаторівневим правовим процесом, який виходить за межі формального виконання міжнародних зобов'язань. Рішення міжнародних судових органів виконують не лише правозастосовну, а й системоутворюючу функцію, впливаючи

на розвиток національного законодавства, судової практики та правової доктрини. Вони сприяють конкретизації міжнародно-правових стандартів, їх адаптації до національного правового середовища та утвердженню принципу верховенства права у внутрішньодержавному правопорядку.

Обґрунтовано, що ефективність імплементації рішень міжнародних трибуналів значною мірою залежить від конституційних засад дії міжнародного права, інституційної спроможності держави та рівня правової культури

суб'єктів правозастосування. Визнання юрисдикції міжнародних трибуналів і виконання їх рішень не заперечує державний суверенітет, а навпаки – виступає формою його реалізації в умовах сучасної міжнародно-правової інтеграції. У теоретико-правовому вимірі імплементація рішень міжнародних трибуналів постає важливим чинником еволюції національних правових систем і потребує подальшого наукового осмислення з урахуванням тенденцій розвитку міжнародного правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Cassese A. *International Criminal Law*. 3rd edition. Oxford: Oxford University Press, 2013. 420 p.
2. Shaw M. *International Law*. 8th edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 1050 p.
3. Klabbers J. *International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 289 p.
4. Stepanenko K. V., Grzhenda I. I. *Міжнародне право та національні правові системи: питання взаємодії. Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: матеріали наук. семінару* (Дніпро, 10 груд. 2020 р.). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 121–122. Режим доступу: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/8154>
5. Лісний І.А., Коваленко В.Ф., Товста С.П. Кримінальне судочинство в Україні питання відповідності конституції та національного законодавства нормам міжнародного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 331-333. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/81>
6. Савенко М. Д. *Міжнародне право в національній правовій системі за Основним Законом України. Наукові записки НаУКМА*. 2016. Том 181. Юридичні науки. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/260b2f82-2002-43cb-92fa-6648e0437a1a>
7. Plavic V. P. *Systemic application of international law in the internal (national) legal order of Ukraine. Yearly journal of scientific articles "Pravova derzhava"*. Issue 30 (2019), 425–434 p. URL: <https://pravova-derzhava.org/en/pravova-derjava-issue-30-2019-425>
8. Європейський суд з прав людини. *Офіційні рішення та практика в Україні* URL: <https://court.gov.ua/press/news/1939380>
9. Національна школа суддів України. *Імплементація стандартів Міжнародного кримінального суду* URL: <https://nsj.gov.ua/ua/news/ implementatsiya-standartiv-mijnarodnogo-kriminalnogo-sudochinstva>

Дата першого надходження статті до видання: 24.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Галіахметов І. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0002-0431-0394

ЮРИДИЧНІ ПРОЦЕДУРИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ЄС

Анотація. Прийняття рішень у Європейському Союзі складається з кількох різних процедур. Це означає, що різні інституції та установи цього Союзу виконують різні ролі залежно від компетентності. Як правило, прийняття рішень передусім забезпечують три інституції: Європейський Парламент, Рада та Комісія. Однак інші інституції та установи, такі як Рахункова палата, Європейський центральний банк, Економічний і фінансовий комітет, Економічний і соціальний комітет та Комітет регіонів, також відіграють помітну роль у прийнятті рішень у відповідних сферах. Різні органи діють у межах повноважень, наданих їм засновницькими договорами.

Ця стаття присвячена вивченню інституційної та процедурної динаміки, яка відбувається через десятиліття після Лісабонського договору, що дає можливість проаналізувати вплив інституційних та процедурних реформ, запроваджених тоді, а також дослідити ширші тенденції щодо інституційної архітектури ЄС: постійне посилення ролі Європейського Парламенту у зростаючій кількості сфер; зсув до Європейської Ради в контексті врегулювання численних криз; прагнення Європейської Комісії бути більш «політичною», яке отримало несподіваний поштовх від Brexit, й водночас відсіч через масштабування популізму в межах континенту; уповільнення законодавчої діяльності, що підриває офіційні повноваження Ради міністрів щодо прийняття рішень, що посилюється процедурами, які переносять відповідальність на спеціальні комітети (наприклад, щодо статті 50 Договору про функціонування Європейського Союзу); відхід від законотворчості до впровадження нових юридичних процедур з ухвалення рішень, наприклад, у сфері свободи, безпеки, запровадження санкцій та правосуддя. Усім інституціям доводилося боротися з геополітичною напруженістю та зростанням кризового мислення в більшості політичних сфер.

Ключові слова: право ЄС, інституція ЄС, юридичні процедури, ухвалення рішень ЄС, правовий акт, законодавчий акт, делегований акт, імплементаційний акт.

Haliakhmetov I. A. Legal procedures for EU decision-making

Abstract. Decision-making in the European Union involves several different procedures. This means that different institutions play different roles depending on the subject under consideration. Typically, three institutions are mainly involved in decision-making: the European Parliament, the Council and the Commission. However, other institutions and bodies, such as the Court of Auditors, the European Central Bank, the Economic and Financial Committee, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, also play a role in certain specific areas. The different bodies act within the limits of the powers conferred on them by the Treaties.

This article examines the institutional and procedural dynamics of EU decision-making. It takes place a decade after the Lisbon Treaty and provides an opportunity to analyse the impact of the institutional and procedural reforms introduced at that time, as well as to examine broader trends in the EU's institutional architecture: the steady growth of the role of the European Parliament in an increasing number of areas; the shift towards the European Council in the context of managing multiple crises; the European Commission's desire to be more 'political', which received an unexpected boost from Brexit but also a pushback as populism grew across the continent; the slowdown in legislative activity, which undermines the formal decision-making powers of the Council of Ministers, reinforced by procedures that shift responsibility to special committees (e.g. on Article 50 TFEU); and the shift away from law-making towards implementation and operations (e.g. in the

area of freedom, security and justice). All institutions have had to contend with geopolitical tensions and the rise of crisis thinking in most policy areas.

Key words: *EU law, the Union's institution, legal (adoption) procedures, EU decision-making, legal act, legislative act, delegated act, implementing act.*

Постановка проблеми. Європейський Союз (ЄС) є продуктом історичного процесу європейської політичної інтеграції, який розпочався в 1950-х роках з добровільного запровадження комерційних та виробничих угод між шістьма європейськими національними державами. Наразі ЄС налічує 27 держав-членів і має великий «юридичний досвід, виклики та зростання після безпрецедентного розширення ЄС» [3].

Дійсно, ЄС має повноваження приймати закони, обов'язкові для своїх держав-членів, а також рішення в кількох сферах політики. ЄС, без сумніву, є чимось більшим, ніж просто наднаціональна організація, оскільки держави-члени вирішили частково делегувати їй свої повноваження. Однак здійснення влади в рамках ЄС є дуже складним процесом, оскільки кожне рішення має узгоджуватися за участю кількох установ та враховувати позиції різних держав-членів.

Рішення – це обов'язковий юридичний акт, який може мати загальне застосування або конкретного адресата. Рішення є частиною вторинного права ЄС – сукупності права, що впливає з принципів і цілей, викладених у договорах ЄС (первинне право). Відповідно до ст. 288 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) рішення є обов'язковим у повному обсязі. Рішення може бути як законодавчим, так і незаконодавчим актом.

У процесі прийняття рішень в ЄС беруть участь 3 основні інституції: Європейський Парламент, який представляє громадян ЄС та діє згідно з Регламентом Європейського Парламенту для 10-го парламентського терміну в редакції січня 2025 р.; Рада Європейського Союзу, яка представляє уряди країн ЄС та діє згідно з Рішенням Ради від 01.12.2009 р. про прийняття Регламенту Ради; Європейська Комісія, яка представляє загальні інтереси ЄС та керується Рішенням Комісії (ЄС) 2024/3080 від 04.12.2024 р. про встановлення Регламенту процедури Комісії та внесення змін до Рішення С(2000) 3614.

Прийняття рішень у ЄС включає кілька різних юридичних процедур. Це означає, що кожна окрема інституція відіграє відповідну роль залежно від предмета розгляду.

Однак інші інституції та органи, такі як Рахункова палата, Європейський центральний банк, Економічний та фінансовий комітет, Економічний та соціальний комітет та Комітет регіонів, також відіграють певну роль у прийнятті рішень у відповідних сферах. Різні органи діють у межах повноважень, наданих їм Договорами (у значенні згідно з ч. 2 ст. 1 ДФЄС).

Ухвалення рішень у ЄС передбачає згоду на двох рівнях: національному та європейському. Дилема, яку висвітлила криза, полягає в тому, як зробити колективні рішення ЄС прийнятними не лише для 27 урядів та членів Європарламенту, а й для кожного з народів, які вони представляють. Цю проблему неможливо вирішити, винісши проблемні рішення з політичної сфери або обмеживши їх прийняттям рішень виключно на рівні ЄС.

У цьому сенсі законодавча влада в ЄС характеризується складною взаємодією різноманітних акторів з різними ролями та функціями, що зрештою призводить до впровадження обов'язкових законів. Складний характер процесу прийняття законодавчих рішень у ЄС часто може працювати як гальмо, перешкоджаючи скоординованим діям у часи кризи. Внутрішні справи, такі як міграційна політика, історично пов'язані з державною владою, особливо чутливі до цієї відсутності спільних рішень у ЄС.

Метою статті є дослідження юридичних процедур прийняття рішень ЄС, аналіз суперечливого законодавства з регламентування право- та нормотворчої діяльності інституцій ЄС та визначення структурно-логічної схеми ухвалення ними рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час підготовки дослідження з питань «EU decision-making procedure» використаний широкий перелік праць провідних науковців з міжнародного права, а саме Станкевич О. І.

[1], Якименко К. С., Сала В. І., Окладної М. Г. (Україна) [2], Ісокайте-Валуже І., Шінкунаса Г. (Литва) [3], Фаббріні С. (Італія) [5], Хеґе Ф.-М. (Ірландія) [6], Хема Х. (Корея) [7] та ін.

Виклад основного матеріалу. Аналіз процесу прийняття рішень у ЄС вже має історію кількох десятиліть. Однак специфіка системи була повільно усвідомлена, а спроби розробити відповідні прогностичні та пояснювальні моделі є відносно новими. Як і очікувалося, перший підхід полягав у використанні або адаптації вже розроблених пояснювальних моделей до цієї нової емпіричної галузі. Моделі, спрямовані на пояснення функціонування урядів та національних адміністрацій, використовувалися для пояснення міжінституційних переговорів на рівні ЄС, динаміки владних відносин та взаємодії між європейськими інституціями та державами-членами. Ці моделі передбачали, що інституційна система ЄС включає більшість характеристик інституційних домовленостей на рівні держав. Інші підходи базувалися на аналізі процесу прийняття рішень у ЄС з міжурядової точки зору, де європейські інституції брали на себе роль управлінських структур міжнародних організацій, таких як ООН. Рішення, прийняті на рівні ЄС, з цієї точки зору, є результатом переговорів, проведених на кількох рівнях (урядовому, міністерському, місцевому (=регіональному) та центрально-інституціональному) між державами, які добровільно беруть участь у цих колективних домовленостях.

По-перше, щоб краще зрозуміти проблеми прийняття рішень за принципом більшості, важливо ввести деякі ключові концепції. Численні дослідження процесів прийняття рішень спираються на теорію раціонального актора, описану Г. Стромом: «У теорії раціонального актора передбачається, що люди мають уподобання щодо результатів і формують стратегії дій, які, на їхню думку, найкраще підходять для досягнення їхнього бажаного результату» [12, р. 9].

Ухвалення рішень у ЄС передбачає домовленість на двох рівнях. На одному рівні уряди або представники держав-членів повинні досягти згоди один з одним. Незважаючи на голосування кваліфікованою більшістю, консенсус є нормою, а однастайність – правилом

для змін у договорах. На іншому рівні ці ж самі суб'єкти держав-членів також повинні отримати згоду від своїх громадян. Більше того, обидві угоди повинні бути здатними зберігатися упродовж тривалого часу. Слід зазначити, що необхідність множинної більшості також більш-менш вбудована в процес прийняття рішень Європейським Парламентом (ЄП). Тут виборчі округи розподіляються на національній основі, що є «зменшувальною пропорційністю» до їхнього населення. Оскільки для голосування в ЄП потрібна абсолютна більшість членів Європарламенту, а не просто більшість присутніх, будь-який захід, що фактично діє, вимагає підтримки кваліфікованої більшості представників держав-членів.

Ці пороги набагато вищі, ніж вимагають законодавчі чи конституційні зміни в будь-якій федеральній державі. Вони створюють значну інерцію в системі. Хоча Ніццький договір був визнаний більшістю держав-членів глибоко недосконалим – кульмінацією тривалого періоду невдалих спроб реформувати договори – знадобилося десятиліття, щоб досягти відносно скромних, але важливих змін, втілених у Лісабонському договорі. Причина проста: якщо необхідна згода всіх, то ті держави-члени, які найбільше прив'язані до статус-кво, можуть накласти вето або принаймні загальмувати будь-які зміни. Кожне розширення ЄС потенційно погіршує цю ситуацію.

Визначення ЄС – непростий виклик: це, безумовно, не просто наднаціональна організація, оскільки вона може здійснювати обов'язкові повноваження для держав-членів; проте це навіть нефедеральна держава, оскільки держави-члени зберігають свій суверенітет. Загальновизнане визначення, надане С. Хіксом, розглядає ЄС як «політичну систему», яка характеризується (1) наявністю чіткого набору інституцій та правил, (2) можливістю для громадян реалізувати свої політичні бажання через систему, (3) значним впливом на розподіл ресурсів та розподіл цінностей у результаті колективних рішень, (4) взаємодією між політичними результатами, новими вимогами та подальшими рішеннями [8, р. 12–13].

Згідно з теорією раціонального актора, для того, щоб він вважався раціональним, мають бути виконані два фундаментальні

постулати. По-перше, припущення повноти стверджує, що «індивід завжди може вирішити, чи віддає він перевагу одному варіанту, чи є байдужим, коли йому пропонують пару варіантів» [4, р. 417]. По-друге, припущення раціональності стверджує, що актор є раціональним, коли він має транзитивний порядок уподобань. Тобто, якщо актор віддає перевагу альтернативі X перед Y, а Y перед Z, він має транзитивний порядок уподобань, якщо він обрав би X перед Z [4, р. 417]. В іншому випадку, якщо Z кращий за X, враховуючи той самий порядок уподобань, коли $X > Y$ та $Y > Z$, актор має нетранзитивний порядок уподобань.

Правові акти ЄС включають: нормативні акти, директиви, рішення, рекомендації та окремі думки (ст. 288 ДФЄС). Охарактеризуємо юридичні процедури з прийняття рішень, окремих видів актів ЄС.

По-перше, звичайна законодавча процедура (ст. 289 та 294 ДФЄС), за якою приймаються нормативні акти, що є обов'язковими повністю і безпосередньо застосовуються у всіх державах-членах ЄС. Коли держава-член не хоче брати участь у певній сфері політики ЄС, вона може відмовитися. Прикладами відмов є: (1) Шенгенська угода: Ірландія; (2) економічний і монетарний союз: Данія; (3) оборона: Данія; (4) Хартія основних прав ЄС: Польща; (5) сфера свободи, безпеки та правосуддя: Данія та Ірландія (остання може брати участь у певних ініціативах, якщо бажає). Лісабонський договір додав ще 40 правових основ, зокрема у сфері правосуддя, свободи та безпеки, а також у сільському господарстві, згідно з якими Парламент тепер приймає рішення щодо законодавчих актів на рівних умовах з Радою. Отже, звичайна законодавча процедура, яка раніше називалася процедурою спільного прийняття рішень, застосовується до 85 правових основ. Звичайна законодавча процедура включає голосування кваліфікованою більшістю (*англ.* *qualified majority voting*) у Раді (ст. 294 ДФЄС). Однак вона не застосовується до кількох важливих сфер, наприклад, фіскальної політики щодо прямого оподаткування або транснаціональних аспектів сімейного права, які вимагають одностайності в Раді.

По-друге, процедура консультацій. Перш ніж приймати рішення, Рада повинна врахувати думку Парламенту та, за необхідності, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів. Вона зобов'язана це зробити, оскільки відсутність таких консультацій робить акт незаконним та таким, що може бути анульований Судом ЄС (*див.* рішення у справах 138/79 [10] та 139/79 [11]). Коли Рада має намір внести суттєві зміни до пропозиції, вона зобов'язана повторно проконсультуватися з Парламентом (рішення у справі 65/90 [9]).

По-третє, процедура отримання згоди. Внаслідок набрання чинності Лісабонським договором (01.12.2009 р.) процедура згоди застосовується, зокрема, до положення про горизонтальну бюджетну гнучкість, як зазначено у ст. 352 ДФЄС (колишня ст. 308 ДЄС). Іншими прикладами є дії щодо боротьби з дискримінацією (ст. 19(1) ДФЄС) та членство в Союзі (ст. 49 та 50 ДЄС). Крім того, згода Парламенту потрібна для угод про асоціацію (ст. 217 ДФЄС), приєднання Союзу до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 6(2) ДЄС) та угод, що встановлюють специфічні інституційні рамки, які тягнуть за собою значні бюджетні наслідки або стосуються сфер, де застосовується звичайна законодавча процедура (ст. 218(6) ДФЄС).

По-четверте, бюджетна процедура, правовою підставою якої є ст. 314 ДФЄС та ст. 106а Договору про створення Європейського Співтовариства з атомної енергії; ст. 39–55 Регламенту 2024/2509 ЄП та Ради від 23.09.2024 р. про фінансові правила, що застосовуються до загального бюджету Союзу; Міжінституційна угода між ЄП, Радою та Комісією про бюджетну дисципліну, співробітництво в бюджетних питаннях та належне фінансове управління.

По-п'яте, процедури призначення. Так, Парламент обирає Голову Комісії (ст. 14(1) ДЄС); Європейська Рада, діючи кваліфікованою більшістю, призначає Високого представника з питань закордонних справ та політики безпеки (ст. 18(1) ДЄС). Рада, діючи кваліфікованою більшістю, затверджує Список інших посадових осіб, яких вона пропонує призна-

чити членами Комісії, за взаємною згодою з новообраним Головою (ст. 17(7) ДЕС). Вона затверджує список членів Рахункової палати (ст. 286 ДФЕС) після консультацій з Парламентом та відповідно до пропозицій, висунутих державами-членами; членів та заступників членів Комітету регіонів та Європейського економічного та соціального комітету, складений відповідно до пропозицій, поданих кожною державою-членом (ст. 301–302 та 305 ДФЕС). Також за цією процедурою Парламент обирає Європейського омбудсмена (ст. 228 ДФЕС).

По-шосте, укладення міжнародних угод. Так, набувши правосуб'єктності, Союз тепер може укладати міжнародні угоди (ст. 218 ДФЕС). Лісабонський договір вимагає згоди ЄП на будь-які угоди, укладені у сфері Спільної торговельної політики, а також у всіх сферах, політика яких підпадає під звичайну законодавчу процедуру в рамках ЄС. Рада приймає рішення за допомогою кваліфікованої більшості, за винятком угод про асоціацію та приєднання, угод, що можуть завдати шкоди культурному та мовному різноманіттю Союзу, та угод у сферах, де для прийняття внутрішніх актів потрібна однастайність.

По-сьоме, квазіконституційні процедури, зокрема, що передбачено Положенням про обрання Парламенту шляхом прямого загального голосування (ст. 223 ДФЕС). Пропозиція належить Парламенту; Рішення ухвалює Рада, одноголосно після отримання згоди Парламенту та рекомендування пропозиції державам-членам для прийняття відповідно до їхніх конституційних вимог.

По-восьме, процедури міжурядових рішень, правовою підставою яких є ст. 20, 21–46, 48 та 49 ДЕС; ст. 2(4), 31, 64(3), 81, 89, 103(1), 113, 115, 118, 127, 153, 191(3), 192, 194(2), 215, 218, 220, 221, 312, 329 та 333 ДФЕС.

Унікальність інтеграційного механізму ЄС полягає не тільки в тому, що в процесі прийняття рішень до уваги приймаються економічні та політичні чинники розвитку (внутрішні та зовнішні), інтереси аграрно-орієнтованих та промислово розвинених країн, враховуються інтереси великого та дрібного бізнесу та узгоджуються параметри економік різного рівня розвитку, але також у тому, що прими-

ряються інтереси різних за територією, рівнем економічного розвитку та політичної ваги європейських держав. Без цієї умови уявити успішний і динамічний розвиток об'єднання, що розглядається, досить складно.

Наприклад, запровадження другого читання дозволило Парламенту безпосередньо впливати на позицію Ради, а також надало парламентарям можливість реагувати на судження (окремі думки), що висловлюються за проектом поза інститутами, наприклад, засобами масової інформації. Проте основний обсяг повноважень залишився все ж таки за Радою ЄС, адже в більшості випадків саме вона має право останнього рішення у прийнятті проекту. Так, Маастрихтський договір вніс у процес вироблення рішень додатковий етап погодження проекту (251-та стаття ДЕС). Він проводиться за допомогою утворення погоджувального комітету у тому випадку, якщо після двох читань Раді та Парламенту не вдалось виробити єдиної позиції. Наявність двох читань нагадує традиційну двоступінчасту законодавчу процедуру, яка застосовується на національному рівні. І в цьому контексті, до певної міри, доречно порівняння Ради з верхньою палатою національного законодавчого органу, а Парламенту – із нижньою. З набранням чинності Амстердамського договору (01.01.1999 р.) практично всі галузі застосування процедури співробітництва увібрала в себе процедура спільного прийняття рішень.

Загальну структурно-логічну схему юридичної процедури ухвалення рішення інституціями ЄС можна представити наочно (Рис. «Структура прийняття рішень ЄС»).

Висновки. Результати дослідження показали, що існують два основні типи законодавчого процесу Європейського Союзу: звичайний законодавчий процес, що містить такі процедури, як формулювання, перше читання, друге читання, узгодження, третє читання та спеціальні положення; спеціальний законодавчий процес, що містить такі процедури, як процедура згоди, процедура консультацій та процедура затвердження; і незаконодавчі процедури, такі як процедура прийняття делегованих актів та імплементаційних актів.

СТРУКТУРА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ЄС

Держави-члени підписують установчі договори та створюють ЄС, передаючи повноваження ЄС та забезпечуючи функціонування інституцій ЄС

Європейська Рада – ініціативний та керівний орган, що встановлює загальні політичні напрямки ЄС, об'єднує глав держав або урядів держав-членів, а також Голову Європейської Комісії

Європейська Комісія представляє загальні інтереси ЄС у сфері законодавчої ініціативи та реалізації проєктів правових актів

Рада Європейського Союзу
представляє держави-члени

Європейський Парламент
представляє громадян Європи

←→
розподіляють законодавчі
та бюджетні повноваження

└─→ прийняття правил Спільноти: регламентів, директив та рішень ─→┐

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Станкевич О. І. Місце Комісії Європейського Союзу в законодавчому процесі : автореф. дис. <...> канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ольга Ігорівна Станкевич ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х., 2011. 21 с.
2. Якименко К. С., Сало В. І., Окладна М. Г. Правотворча діяльність інститутів Європейського Союзу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Випуск 27. С. 77–91. URL : https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7651/1/Yakimenko_Salo_Okladna_77.pdf
3. Twenty Years of Legal Experience, Challenges and Growth after Unprecedented EU Enlargement / Indrė Isokaitė-Valužė, Haroldas Šinkūnas (ed.). The Hague : T.M.C. Asser Press, 2025. XX, 452 p. DOI : <https://doi.org/10.1007/978-94-6265-718-2>
4. Clark W. R., Golder M., & Golder S. N. Principles of comparative politics. 3rd ed. CQ Press, 2019. 888 p.
5. Fabbrini S. Institutions and Decision-Making in the EU. In : Governance and Politics in the Post-Crisis European Union / Edited by Ramona Coman, Amandine Crespy, Vivien A. Schmidt. Cambridge University Press, 2020. Pp. 54–73. DOI : 10.1017/9781108612609.006
6. Häge F. M. Decision-making in the council of the European Union. The role of committees : Doctoral Thesis. 2008, October 23. URL : <https://hdl.handle.net/1887/13222>
7. Nahm H., Hilpert D., König T. Institutional reform and public attitudes toward EU decision-making. *European Journal of Political Research*. 2020. Volume 59. Issue 3. Pp. 599–623. DOI : <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12361>
8. Hix S., Hoyland B. The Political System of the European Union. 3rd edition. Chapter 1. Red Globe Press., 2011. 400 p.

9. Judgment of the Court of 16 July 1992. European Parliament v Council of the European Communities. – Access for non-resident carriers to national road haulage. Case C-65/90. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61990CJ0065>

10. Judgment of the Court of 29 October 1980. SA Roquette Frères v Council of the European Communities. – Isoglucose. – Production quotas. Case 138/79. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61979CJ0138>

11. Judgment of the Court of 29 October 1980. Maizena GmbH v Council of the European Communities. – Isoglucose. – Production quotas. Case 139/79. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61979CJ0139>

12. Strom G. S. The Logic of Lawmaking: A Spatial Theory Approach. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1990. XIII, 149 p.

Дата першого надходження статті до видання: 20.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Кушнір В. В.,

аспірант кафедри морського та міжнародного права

Міжнародного гуманітарного університету

ORCID: 0009-0004-9328-8142

ДІЯЛЬНІСТЬ ОБСЄ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ВИМОГ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті підкреслено, що за поточної ситуації масштабної російської агресії вимір протидії пропаганді та дезінформації у її різних складових та форматах й водночас шляхи управлінського та процесуального реагування на відповідні процеси стали у вітчизняній правничій доктрині дуже актуальним питанням, оскільки тотальне поширення агресором дезінформації та мови ненависті набуло за останні чотири роки безпрецедентного характеру.

Автор наголошує, що Україна є державою-учасницею ОБСЄ й відповідно максимально важливою залишається системна підтримка цієї структури та її органів та посадових осіб у контексті протидії російській агресії та запобігання ескалації інших конфліктів на європейському просторі. Серед іншого українські дипломати, експерти та громадянські діячі постійно викривають у діяльності ОБСЄ провокації агресора у сфері поширення дезінформації, мови ненависті, расистських та нацистських проявів.

За цих обставин неможливим вбачається ігнорування документальної та доктринальної бази, яка склалася внаслідок діяльності ОБСЄ та її інституцій саме у вимірі інформаційної війни, та, відповідно системний аналіз дослідження документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни, наразі стає максимально витребуваним питанням для української правової науки, констатується у статті.

У статті автором проведено аналіз специфіки документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни та формування відповідних наднаціональних правових стандартів реагування на поширення й розповсюдження інформації як контексту відповідної війни. Для цього у статті досліджене акти керівних органів ОБСЄ щодо протидії дезінформації та мови ненависті, динаміку відповідних стандартів, опрацьованих під егідою ОБСЄ, та висвітлене їх відображення у методичній та доктринальній літературі, опрацьованій в рамках ОБСЄ із сукупності відповідних питань.

Автором доведене, що сприйняття ОБСЄ загроз й викликів у сфері інформаційної війни є суміжним як з ризиками у сфері мови ненависті та дезінформації, так у контексті штучного інтелекту та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Формування цих стандартів із самого початку діяльності ОБСЄ носило вимір віднесення категорій інформаційної війни саме до мілітарного та безпекового сектору, водночас за останнє десятиріччя еволюція відповідних підходів у діяльності ОБСЄ значно уповільнилася.

Ключові слова: дезінформація, дискримінація, інформаційна війна, мова ненависті, ОБСЄ, пропаганда, свобода слова.

Kushnir V. V. OSCE activities and formation of legal requirements on information warfare area

Abstract. The article emphasizes that in the current situation of large-scale Russian aggression, the dimension of countering propaganda and disinformation in its various components and formats, and at the same time the ways of managerial and procedural response to the relevant processes, have become a very relevant issue in the domestic legal doctrine, since the total spread of disinformation and hate speech by the aggressor has become unprecedented over the past four years.

The author emphasizes that Ukraine is a participating state of the OSCE and, accordingly, the systematic support of this structure and its bodies and officials in the context of countering Russian aggression and preventing the escalation of other conflicts in the European space remains extremely important. Among other things, Ukrainian diplomats, experts and civil society activists constantly expose the aggressor's provocations in the field of disinformation, hate speech, racist and Nazi manifestations in the activities of the OSCE.

Under these circumstances, it is impossible to ignore the documentary and doctrinal base that has developed as a result of the activities of the OSCE and its institutions in the dimension of information warfare, and, accordingly, a systematic analysis of the study of the documentary and doctrinal base of the OSCE in the dimension of information warfare is currently becoming the most sought-after issue for Ukrainian legal science, the article states.

In the article, the author analyzes the specifics of the documentary and doctrinal base of the OSCE in the dimension of information warfare and the formation of relevant supranational legal standards for responding to the dissemination and dissemination of information as the context of the relevant war. To this end, the article examines the acts of the OSCE governing bodies on countering disinformation and hate speech, the dynamics of relevant standards developed under the auspices of the OSCE, and highlights their reflection in the methodological and doctrinal literature developed within the OSCE framework on a set of relevant issues.

The author proves that the OSCE's perception of threats and challenges in the field of information warfare is related both to the risks in the field of hate speech and disinformation, and in the context of artificial intelligence and modern information and communication technologies. The formation of these standards from the very beginning of the OSCE's activities was based on the attribution of information warfare categories to the military and security sectors, while over the past decade the evolution of relevant approaches in the OSCE's activities has slowed down significantly.

Key words: *discrimination, disinformation, freedom of speech, hate speech, information warfare, OSCE, propaganda.*

Вступ. За поточної ситуації масштабної російської агресії вимір протидії пропаганді та дезінформації у її різних складових та форматах й водночас шляхи управлінського та процесуального реагування на відповідні процеси стали у вітчизняній правничій доктрині дуже актуальним питанням, оскільки тотальне поширення агресором дезінформації та мови ненависті набуло за останні чотири роки безпрецедентного характеру.

Україна є державою-учасницею ОБСЄ й відповідно максимально важливою залишається системна підтримка цієї структури та її органів та посадових осіб у контексті протидії російській агресії та запобігання ескалації інших конфліктів на європейському просторі. Серед іншого українські дипломати, експерти та громадянські діячі постійно викрикують у діяльності ОБСЄ провокації агресора у сфері поширення дезінформації, мови ненависті, расистських та нацистських проявів. За цих обставин неможливим вбачається ігнорування документальної та доктринальної бази, яка склалася внаслідок діяльності ОБСЄ та її інституцій саме у вимірі інформаційної війни.

Відповідно системний аналіз дослідження документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни, наразі стає максимально витребуваним питанням для української правової науки. Дослідження діяльності ОБСЄ, зокрема у контексті протидії російській агресії можна відстежити у роботах Бабіна Б.В., Баймуратова М.О., Громо-

венка К.В., Кормича Б.А., Тицької Я.О., але при цьому досі не відбулося комплексного аналізу цих факторів саме у контексті відображення протидії мові ненависті, підтримки російської агресії дезінформації.

Таким чином **метою** цієї статті є аналіз специфіки документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни та формування відповідних наднаціональних правових стандартів реагування на поширення й розповсюдження інформації як контексту відповідної війни. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати наступний комплекс наукових **завдань**, а саме провести аналіз актів керівних органів ОБСЄ щодо протидії дезінформації та мові ненависті, дослідити динаміку відповідних стандартів, опрацьованих під егідою ОБСЄ, та висвітлити їх відображення у методичній та доктринальній літературі, опрацьованій в рамках ОБСЄ із сукупності відповідних питань.

Методологічно наукова стаття опрацьована із застосуванням цілісного комплексу традиційних та сучасних методів й підходів правничої науки, серед іншого із використанням телеології, герменевтики й онтології, які традиційно вживаються для аналізу діяльності наднаціональних інституцій. Водночас у роботі були використані прогностичні, програмні, порівняльні, системні й аналітичні методи, які дозволили висвітлити складові еволюції стандартів ОБСЄ у контексті сучасних викликів інформаційної війни. Під час

написання статті автором були проаналізовані автентичні англomовні тексти документів та посібників ОБСЄ, викладені на офіційних ресурсах цієї організації.

Виклад основного матеріалу. Питання інформаційної війни найбільш рельєфно на європейському вимірі отримали свій розвиток у форматі діяльності Нарад з безпеки та співробітництва у Європі, які надалі набули відображення у вигляді ОБСЄ. Засадничий Гельсінський заключний акт 1975 року ще не передбачав будь-яких загроз у сфері інформаційної діяльності, навіть навпаки, він містив низку приписів щодо спрощення обміну інформацією між європейськими державами, серед іншого констатує, про «важливе значення поширення інформації з інших держав-учасників та кращого ознайомлення з такою інформацією» [4].

Але вже у Документі копенгагенської Наради конференції з людського виміру у червні 1990 р. зазначалося, що європейські країни мають «вживати ефективних заходів, включаючи, відповідно до їх конституційних систем та їхніх міжнародних зобов'язань, прийняття таких законів, які можуть бути необхідні для забезпечення захисту від будь-яких актів, які являють собою підбурювання до насильства проти осіб або груп, засноване на національній, расовій, етнічній або релігійній дискримінації» [3].

Ця теза була розвинута у Паризькій хартії для нової Європи у листопаді 1990 р., де, у контексті запровадженого Нарадами феномену людського виміру, зазначалося про «рішучість боротися проти всіх форм расової та етнічної ненависті, антисемітизму, ксенофобії та дискримінації щодо будь-кого, а також переслідування з релігійних та ідеологічних мотивів» [2]. Таким чином із самого початку діяльності Нарад акцент у можливій протидії наступній інформаційній війні робився через категорії протидії мові ненависті та дискримінації.

У Документі четвертої зустрічі Ради Міністрів майбутньої ОБСЄ у грудні 1993 р., містилася окрема Декларація Наради про агресивний націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобію та антисемітизм. При цьому відповідні явища, а саме расизм, шовінізм, ксенофобію та антисемітизм, Декларація

ув'язувала саме з «зростаючі проявами агресивного націоналізму, такими як територіальний експансіонізм», тобто прямо ув'язала відповідну мову ненависті із конфліктом та з підготовкою до конфлікту, а отже з інформаційною війною.

Декларація зазначала, що «ці явища можуть призвести до проявів насильства, прагнення до відділення із застосуванням сили та до розбратів на етнічному ґрунті, а в найгірших випадках до варварської практики масових депортацій, етнічних чисток та насильства щодо невинних цивільних осіб». Також констатувалося, що «агресивний націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобія та антисемітизм створюють обставини етнічної, політичної та соціальної напруженості в державах та у відносинах між ними» та «підривають міжнародну стабільність», не тільки у вимірі «загальних прав людини», але й стосовно ризиків війни [3].

Надалі, у Будапештському документі «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» 6 грудня 1994 р. учасники Нарад додатково конкретизували суб'єктність відповідних небезпечних дій на міжнародному рівні, констатувавши, що «дії, особливо з боку урядів, щодо розпалювання ненависті та нагнітання міжетнічної напруженості за допомогою засобів масової інформації можуть бути раннім попередженням про конфлікт, що назріває» [3].

Тим самим мова ненависті у вимірі нагнітання расизму та дискримінації у документах Наради була атрибутована як елемент інформаційної війни значно раніше, ніж в актах ООН чи інших європейських структур. Надалі Стамбульський документ саміту ОБСЄ від 19 листопада 1999 р. висловив щодо цього окрему «стурбованість зловживанням засобами масової інформації у зонах конфліктів для розпалювання ненависті та міжетнічної напруженості» [3], втім, не роблячи акцент на суб'єктності такого зловживання.

Примітно, що надалі, у Хартії ОБСЄ про попередження тероризму та боротьбу з ним, затвердженій на десятій зустрічі Ради Міністрів ОБСЄ 7 грудня 2002 р., держави учергове зобов'язалися «боротися з пропагандою ненависті та вживати необхідних заходів для

недопущення зловживання засобами масової інформації та інформаційними технологіями з терористичною метою, забезпечуючи відповідність таких заходів внутрішньому законодавству, міжнародному праву та прийнятим у рамках ОБСЄ зобов'язанням», але водночас продекларували «позитивну роль, яку засоби масової інформації можуть відігравати у пропаганді толерантності та взаєморозуміння» [3].

Тим самим, як й в окремих документах ООН, категорія пропаганди сприймається в актах ОБСЄ подвійно, не тільки як протиправна діяльність чи загроза, але і як формат реалізації певних позитивних процесів чи досягнення окремих соціально позитивних та соціально значущих цілей.

У 2004 році в документі «Толерантність та боротьба з расизмом, ксенофобією та дискримінацією» ОБСЄ окремо вказало на виклики «пропаганди расизму, ксенофобії та антисемітизму в Інтернеті, які не ставили б під загрозу свободу інформації та свободу вираження» та делегувало дослідження зазначених питань до щорічних Нарад ОБСЄ з оцінки виконання, присвячених людському виміру, а також вітало зусилля неурядових організацій з відстеження расистських, ксенофобських та антисемітських матеріалів в Інтернеті, а також щодо поширення та оприлюднення інформації про отримані результати [3].

Надалі щодо цього ОБСЄ провело спеціальну Нараду щодо взаємозв'язку між расистською, ксенофобською та антисемітською пропагандою в Інтернеті та злочинами на ґрунті ненависті (Париж, 15-16 червня 2004 року), а також Семінар експертів ОБСЄ щодо боротьби з використанням Інтернету для терористичних цілей (Відень, 13-14 жовтня 2005 року) й Семінар експертів ОБСЄ та Ради Європи з питання запобігання тероризму, боротьби з підбурюванням та пов'язаною з ним терористичною діяльністю (Відень, 19-20 жовтня 2006 року), й делегувало відповідні функції до мандату як Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (далі – БДІПЛ), так й Представника ОБСЄ з питань свободи засобів масової інформації [3].

Крім того, під егідою ОБСЄ було розгорнуто широку та активну діяльність щодо опрацювання відповідних експертних думок та позицій. Серед іншого, в офіційній публікації організації «Зусилля БДІПЛ щодо протидії злочинам на ґрунті ненависті» наводилися тези тодішнього Директора Бюро, Міхаеля Г. Лінка, про те, що «Злочини на ґрунті ненависті мають здатність підривати безпеку через те, що вони викликають або загострюють напругу в широких верствах суспільства. Внаслідок цієї напруги можуть виникати, своєю чергою, ширші конфлікти, в які будуть залучені різні громади, що може спричинити посилення громадянських заворушень і навіть насильницькі дії» [7].

Публікація підкреслювала, що ОБСЄ приділяє особливу увагу злочинам на ґрунті ненависті з тієї причини, що вони є одним із найнебезпечніших проявів нетерпимості та «становлять загрозу безпеці окремих осіб та згуртованості суспільства і, крім того, потенційно можуть призводити до широкомасштабних конфліктів та насильства» та характеризувала протидію таким злочинам саме у вимірі «забезпечення умов мирного співіснування» держав, тобто сприймала такі злочини не як просто протиправну діяльність чи порушення прав людини, а саме як складник загроз міждержавного конфлікту [7].

Примітно, що у новому дослідницькому звіті ОБСЄ 2024 р. «Свобода медіа, демократія та безпека» констатується, що «країни, що перебувають у перехідній фазі до демократії або автократії, є більш нестабільними, менш інституціоналізованими та, отже, більш схильними до внутрішніх збройних конфліктів», при цьому «помірний рівень свободи медіа пов'язаний з вищим ризиком внутрішніх збройних конфліктів», підвищення такого рівня знижує вірогідність конфлікту та водночас посилює стійкість держави до викликів зовнішнього інформаційного впливу [6].

Питання ризику конфлікту, який викликати мова ненависті, зокрема й цілеспрямоване, відображалось й у посібниках ОБСЄ для національних правоохоронних структур, відповідно «Розуміння суті антисемітських злочинів на ґрунті ненависті та задоволення потреб єврейських громад, пов'язаних із безпекою»

2017 р. та «Розуміння мови ненависті» 2015 р. Так, у посібнику ОБСЄ 2015 року вказується, що «злочини на ґрунті ненависті посиляють сигнал неприйняття цілим громадам і несуть у собі зерно потенційних конфліктів, оскільки вони можуть зрости як кількісно, так і з огляду на рівень насильства» та «якщо це збагнути й вжити рішучих заходів, циклу насильства може бути покладено край» [10].

Водночас у практичному посібнику ОБСЄ 2017 року додається, що «антисемітизм і злочини на ґрунті ненависті антисемітського характеру, як і раніше, викликають серйозну, а в деяких випадках – щораз більшу стурбованість у регіоні ОБСЄ», й що попре «офіційне відкидання та засудження державами-учасницями ОБСЄ», антисемітизм до цього часу отримує власні прояви як у прихованому, так й у цілком відкритому вимірі.

Підручник ОБСЄ додає, що «традиційні антисемітські стереотипи та теорії змови можуть виходити на передній план у контексті антисемітських нападів як чинники, що провокують або супроводжують такі напади», й прямо ув'язує пропаганду антисемітизму з викликами провокування конфліктів [9].

Не оминуло ОБСЄ й аспектів штучного інтелекту як складника сучасної мови ненависті, дезінформації та інформаційної війни. У підготовленому у 2021 р. Офісом Представника ОБСЄ з питань свободи медіа документі «Штучний інтелект та дезінформація як багатосторонній політичний виклик» констатується, що «системні проблеми, в принципі, виникають не тільки в результаті дезінформації як такої», бо сьогодні «ключову роль тут грає саме поширення дезінформації за допомогою штучного інтелекту», яка «настільки збільшує масштаб окремого проблематичного контенту, що призводить до виникнення або втрати системних наслідків, що формують загрози миру та безпеці» [1]. Зазначений документ додає, що «технологічна обробка нашого інформаційного простору штучним інтелектом кардинальним чином впливає на те, з якими ідеями та інформацією ми знайомимось в Інтернеті» та «створює загрозу інформаційному плюралізму».

Серед інструментів категорії штучного інтелекту документ 2021 р. наводить приклад

«армії ботів», що «використовуються з метою вдосконалення неавтентичних дій, здатні поширювати дезінформацію та посилювати її вплив», а також «використовується для розміщення інформації в Інтернеті з метою зниження видимості контенту, який представляє суспільний інтерес» [1].

Зазначений документ ОБСЄ додає, що «алгоритмічне регулювання інформації часто обмежує можливість виявлення протилежних думок, тим самим порушуючи залученість користувачів, але водночас викликає сенсаційний й оманливий контент для підвищення такої замученості», при тому, що «дезінформація стирає представлення про істину та факти».

Документ додає, що «небезпечне поєднання цільової реклами та дезінформації в Інтернеті не тільки послаблює реалізацію та реалізацію особистих прав людини, але може підтримувати основи демократії, світу, безпеки та розвитку суспільства», тим самим прямо ув'язуючи відповідну активність штучного інтелекту та його використовувачів із категоріями інформаційної війни. Варто окремо відзначити, що ОБСЄ не лише найбільш послідовно ув'язує категорії мови ненависті та дезінформації з виміром інформаційної війни, але й робить спроби протидіяти цим загрозам шляхом застосування механізмів, найбільш властивих саме міжнародним безпековим процесам.

У рішенні Постійної ради ОБСЄ № 1039 від 26 квітня 2012 р. було вирішене «активізувати самостійні та колективні зусилля щодо забезпечення безпеки при всеосяжному та міжвимірному використанні інформаційних та комунікаційних технологій» за принципом «безпеки при використанні інформаційно-комунікаційних технологій та безпеки самих технологій» [5]. Тоді було вирішене розробити «проект комплексу заходів зміцнення довіри з метою підвищення міждержавної співпраці, транспарентності, передбачуваності та стабільності та зменшення ризиків помилкового сприйняття, ескалації та конфліктів, які можуть виникнути внаслідок використання інформаційно-комунікаційних технологій».

Надалі, рішенням Постійної ради ОБСЄ рішенням № 1106 від 3 грудня 2013 р. державам рекомендувалося «на добровільних заса-

дах представляти свої міркування з різних аспектів національних і транснаціональних загроз у сфері безпеки під час використання інформаційно-комунікаційних технологій» [5].

Держави мали, так саме на добровільних основах, «проводити консультації на належному рівні з метою знизити ймовірність помилкового сприйняття та можливого виникнення політичної чи військової напруженості, чи конфлікту, які можуть виникнути внаслідок використання інформаційно-комунікаційних технологій та забезпечити захист критично важливої національної та міжнародної інформаційної інфраструктури, включаючи забезпечення її цілісності». Держави отримували можливість ініціювати консультації в рамках процедур ОБСЄ у випадку виникнення відповідних інцидентів.

Для цього в рамках ОБСЄ утворювався контактний пункт, призначений для спрощення зв'язку та ведення діалогу з питань безпеки під час використання інформаційно-комунікаційних технологій та самих технологій. Для формування «узгодженої термінології та сприяння продовженню діалогу», державам ОБСЄ рекомендувалося «першим кроком представити на добровільній основі перелік використовуваних ними термінів, що стосуються безпеки при використанні інформаційно-комунікаційних технологій та самих технологій, що супроводжується поясненням або визначенням за кожним терміном», та зазначалося, що надалі «держави-учасниці спробують скласти узгоджений консенсусом глосарій» [5].

Наступне рішення Постійної ради ОБСЄ № 1202 від 10 березня 2016 р. рекомендувало європейським державам запрошувати та залучати до участі у відповідних процесах комунікації «представників приватного сектору, наукових кіл, центрів передового

досвіду та громадянського суспільства», так саме як й спростити «використання схвалених владою та захищених каналів зв'язку для запобігання та зниження ризиків помилкового сприйняття, ескалації напруженості та конфлікту, а також з метою уточнення технічних, правових та дипломатичних механізмів» у сфері інформаційної політики.

При цьому рішення № 1202 додавало, що держави ОБСЄ мають «сприяти державно-приватному партнерству та розвивати механізми обміну передовим досвідом реагування на загальні виклики безпеки, пов'язані з використанням інформаційно-комунікаційних технологій» та проводити обмін інформацією про загрози, пов'язані з такими технологіями, обмін передовим досвідом; розробку спільних заходів реагування на загальні виклики, ухвалення на національних систем класифікації інцидентів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій залежно від їх масштабів та серйозності тощо [8].

Таким чином сприйняття ОБСЄ загроз й викликів у сфері інформаційної війни є суміжним як з ризиками у сфері мови ненависті та дезінформації, так у контексті штучного інтелекту та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Формування цих стандартів із самого початку діяльності ОБСЄ носило вимір віднесення категорій інформаційної війни саме до мілітарного та безпекового сектору, водночас за останнє десятиріччя еволюція відповідних підходів у діяльності ОБСЄ значно уповільнилася.

Водночас імплементація відповідних стандартів ОБСЄ в Україні має враховувати ситуацію масштабної російської агресії та повинна при цьому носити комплексний та системний характер, що зумовлює безперечну необхідність наступних наукових розвідок щодо викликів інформаційної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Artificial Intelligence and Disinformation as a Multilateral Policy Challenge. Brief Paper for the Expert Meeting organized by the Office of the OSCE Representative on Freedom of the Media on 7 December 2021. Prepared by Deniz Wagner Adviser to the OSCE Representative on Freedom of the Media. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/506702.pdf>
2. Charter of Paris for a New Europe, 21 November 1990. OSCE. URL: <https://www.osce.org/mc/39516>
3. Commitments. Freedom of the Media. Freedom of Expression. Free Flow of Information. Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) and Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). 1975-2017. 4th Edition. OSCE. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/99565_0.pdf

4. Helsinki Final Act. 1 August 1975. OSCE. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
5. Initial Set of OSCE Confidence-Building Measures to Reduce the Risks of Conflict Stemming from the Use of Information and Communication Technologies. Permanent Council Decision № 1106, 3 December 2013. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/1/109168.pdf>
6. Media Freedom, Democracy and Security. Research Report. Marina Nord, Martin Lundstedt, Staffan Lindberg. July 2024. OSCE. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/0/572878_1.pdf
7. ODIHR's Efforts to Counter Hate Crime. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/68668.pdf>
8. OSCE Confidence-Building Measures to Reduce the Risks of Conflict Stemming from the Use of Information and Communication Technologies. Permanent Council Decision No. 1202, 10 March 2016. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/a/227281.pdf>
9. Understanding Anti-Semitic Hate Crimes and Addressing the Security Needs of Jewish Communities. A Practical Guide. OSCE/ODIHR 2017. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/c/317166.pdf>
10. Understanding Hate Crimes. A Handbook for Ukraine. OSCE/ODIHR 2015. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/9/208176.pdf>

Дата першого надходження статті до видання: 13.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

Шевцова А. В.,

доктор філософії в галузі права

ORCID: 0009-0002-5334-1215

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ ВІЙНИ ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ: СТАНДАРТИ ООН ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу міжнародно-правових стандартів реабілітації жертв збройних конфліктів, закріплених у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 60/147 «Основні принципи та керівні положення щодо права на засіб правового захисту та відшкодування», та їх застосування в умовах повномасштабної збройної агресії проти України. Автор обґрунтовує, що реабілітація є не допоміжним елементом, а самостійним міжнародно-правовим обов'язком держави, що становить невід'ємну складову комплексного права жертв на відшкодування поряд із компенсацією, реституцією, сатисфакцією та гарантіями неповторення.

У статті досліджено механізми імплементації стандартів реабілітації на національному рівні, зокрема процедури виконання рішень про відшкодування, систему гарантій неповторення, інформаційний компонент забезпечення прав жертв та принцип недискримінації. Особлива увага приділена інтеграції норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини як комплементарних систем захисту жертв війни. Проаналізовано еволюцію міжнародно-правової доктрини від жорсткого розмежування цих правових режимів до їх паралельного та взаємодоповнюючого застосування.

Автор розглядає специфіку застосування стандартів реабілітації у контексті грубих порушень міжнародного права, які за своєю природою становлять образу людської гідності. Дослідження охоплює аналіз колективного характеру віктимізації під час збройних конфліктів, співвідношення індивідуального та колективного підходів до реабілітації, а також зв'язок між кримінальним переслідуванням винних осіб та психологічним відновленням жертв.

Обґрунтовано, що для України імплементація Резолюції 60/147 має стати основою для формування системи перехідного правосуддя, де реабілітація розглядається як інвестиція у відновлення суспільної довіри, соціальної стабільності та верховенства права. Підкреслюється необхідність поєднання реабілітаційних послуг з інституційними реформами, утвердженням незалежності судової влади, захистом правозахисників як умови створення безпечного середовища для ефективного відновлення постраждалих.

Ключові слова: реабілітація жертв війни, Резолюція ООН, міжнародне гуманітарне право, мирне населення, порушення прав людини, збройний конфлікт, війна, міжнародні стандарти захисту жертв.

Shevtsova A. V. Rehabilitation of war victims as an international legal obligation of the state: UN standards and challenges for Ukraine

Abstract. This article analyzes the international legal standards for the rehabilitation of victims of armed conflicts, as enshrined in UN General Assembly Resolution 60/147 "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation," and their application in the context of the full-scale armed aggression against Ukraine. The author substantiates that rehabilitation is not an auxiliary element but rather an independent international legal obligation of the state, constituting an integral component of the comprehensive right of victims to reparation alongside compensation, restitution, satisfaction, and guarantees of non-repetition.

The article examines mechanisms for implementing rehabilitation standards at the national level, including procedures for executing decisions on reparation, the system of guarantees of non-repetition, the informational component of ensuring victims' rights, and the principle of non-discrimination. Particular attention is given to the integration of international humanitarian law and international human rights law as complementary systems for protecting war victims. The evolution of international legal doctrine from strict separation of these legal regimes to their parallel and mutually complementary application is analyzed.

The author examines the specifics of applying rehabilitation standards in the context of gross violations of international law, which by their nature constitute an affront to human dignity. The study encompasses an

analysis of the collective nature of victimization during armed conflicts, the relationship between individual and collective approaches to rehabilitation, and the connection between criminal prosecution of perpetrators and the psychological recovery of victims.

It is argued that for Ukraine, the implementation of Resolution 60/147 should become the foundation for forming a transitional justice system, where rehabilitation is viewed as an investment in restoring public trust, social stability, and the rule of law. The necessity of combining rehabilitation services with institutional reforms, establishing judicial independence, and protecting human rights defenders as conditions for creating a safe environment for effective recovery of victims is emphasized.

Key words: *rehabilitation of war victims, UN Resolution, international humanitarian law, civilian population, human rights violations, armed conflict, war, international standards for victim protection.*

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України призвела до безпрецедентного зростання кількості осіб, які зазнали поранень, каліцтв, психологічних травм, втрати житла, сім'ї та засобів до існування. Мільйони громадян України стали жертвами грубих порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, що створює не лише гуманітарну, але й комплексну правову проблему – забезпечення їхнього права на ефективне відшкодування та реабілітацію.

В умовах воєнного стану питання реабілітації постраждалих набуває особливої гостроти, оскільки йдеться не лише про відновлення фізичного та психічного здоров'я, а про здатність людей повернутися до повноцінного соціального, професійного та громадянського життя. Відсутність або фрагментарність правових механізмів реабілітації призводить до повторної віктимізації, соціальної маргіналізації та втрати довіри до державних інституцій, що становить загрозу як для прав людини, так і для стійкості держави у воєнний і післявоєнний період.

У цьому контексті Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 «Основні принципи та керівні положення щодо права на засіб правового захисту та відшкодування» набуває для України не лише теоретичного, а безпосереднього практичного значення. Вона формує міжнародно-правову модель, у межах якої реабілітація визнається складовою обов'язку держави щодо відшкодування жертвам війни поряд із компенсацією, реституцією та гарантіями неповторення.

Метою цієї статті є аналіз змісту та значення міжнародно-правових стандартів реабілітації жертв збройних конфліктів, закріплених у Резолюції ООН 60/147, з урахуванням їх застосування в умовах воєнного стану в Укра-

їні та перспектив імплементації у національну систему правового захисту постраждалих.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147, ухвалена 16 грудня 2005 року, стала кульмінацією багаторічних зусиль міжнародного співтовариства щодо систематизації прав жертв грубих порушень міжнародного права. Цей документ не лише закріпив комплексне право на відшкодування, що включає п'ять форм компенсації (реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення), але й визначив конкретні механізми та процедури їх практичної реалізації на національному рівні. Саме аналіз цих механізмів імплементації становить ключове значення для розуміння того, яким чином міжнародно-правові стандарти можуть бути трансформовані у дієві національні програми допомоги постраждалим.

Так, саме принцип 17 встановлює механізми виконання рішень про відшкодування, зобов'язуючи держави приводити у виконання внутрішні судові рішення про відшкодування проти осіб або організацій, відповідальних за завдану шкоду, та прагнути виконувати дійсні іноземні судові рішення про відшкодування відповідно до внутрішнього законодавства та міжнародних правових зобов'язань [1]. Держави повинні передбачати у своєму внутрішньому законодавстві ефективні механізми примусового виконання рішень про відшкодування. Означена норма визнає, що формальне винесення рішення про відшкодування є недостатнім без забезпечення його фактичного виконання, що особливо актуально для реабілітаційних заходів, які потребують тривалого та систематичного фінансування.

Особливу увагу Резолюція приділяє гарантіям неповторення як складовій відшкодування та механізму запобігання май-

бутнім порушенням. Принцип 23 містить вичерпний перелік заходів, які держави повинні вживати для забезпечення того, щоб грубі порушення не повторювалися. Серед цих заходів: забезпечення ефективного цивільного контролю над військовими та силами безпеки, забезпечення відповідності всіх цивільних та військових процедур міжнародним стандартам належної правової процедури, справедливості та неупередженості, зміцнення незалежності судової влади, захист осіб юридичних, медичних та інших професій, засобів масової інформації та правозахисників [1].

Критично важливим для системи реабілітації є положення Принципу 23(е), яке зобов'язує держави «надавати на пріоритетній та постійній основі освіту з прав людини та міжнародного гуманітарного права всім секторам суспільства та підготовку для працівників правоохоронних органів, а також військових та сил безпеки» [1]. Процитоване положення визнає, що ефективна реабілітація жертв неможлива без зміни інституційної культури та підвищення обізнаності про права людини серед тих, хто може потенційно їх порушувати. Принцип 23(f) додатково вимагає просування дотримання кодексів поведінки та етичних норм, зокрема міжнародних стандартів, державними службовцями, включаючи працівників правоохоронних органів, медичний, психологічний персонал та військових [1].

Принцип 24 встановлює інформаційний компонент механізмів імплементації, зобов'язуючи держави «розробляти засоби інформування широкої громадськості та, зокрема, жертв грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права про права та засоби правового захисту, про які йдеться в цих основних принципах та керівних положеннях» [1]. Жертви та їхні представники мають право отримувати інформацію про причини, що призвели до їхньої віктимізації, та про умови, що стосуються грубих порушень міжнародного права, а також дізнаватися правду щодо цих порушень. Цей принцип визнає, що право на реабілітацію не може бути реалізоване, якщо жертви не зна-

ють про його існування та про механізми його здійснення.

А. Маєр-Рікх підкреслює, що гарантії неповторення виходять за межі традиційного розуміння відшкодування як компенсації за минулу шкоду та включають структурні реформи, спрямовані на усунення системних причин порушень [2, с. 423–424]. У контексті реабілітації це означає, що держави повинні не лише надавати послуги постраждалим, але й трансформувати інституції та практики, які сприяли віктимізації, створюючи таким чином безпечне середовище для відновлення жертв та запобігання повторній травматизації.

Специфіка застосування міжнародно-правових стандартів реабілітації у контексті збройних конфліктів зумовлена унікальним характером порушень, які охоплюються сферою дії Резолюції 60/147. Преамбула документа підкреслює, що основні принципи спрямовані на «грубі порушення міжнародного права прав людини та серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, які за своєю надзвичайно тяжкою природою становлять образу людської гідності» [1]. Така кваліфікація відображає визнання того, що порушення, скоєні під час збройних конфліктів, часто мають систематичний характер і спричиняють масштабні та тривалі наслідки для жертв.

Ключовою особливістю Резолюції є інтеграція норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. К. Еванс зазначає, що Резолюція поєднує права, надані обома цими галузями міжнародного права, кодифікуючи обов'язок держав забезпечувати внутрішнє відшкодування жертвам [3]. Преамбула визнає ці системи «комплементарними, хоча й різними за своїми нормами» [1]. Відповідний припис відображає еволюцію міжнародно-правової доктрини, яка відійшла від жорсткого розмежування сфер застосування цих правових режимів на користь їх паралельного та взаємодоповнюючого застосування.

Рішення Міжнародного суду ООН 2006 року у справі «Збройна діяльність на території Конго» підтвердило, що застосування права прав людини та гуманітарного права може бути подвійним і взаємодоповнюючим [4]. Т.

ван Бовен аргументує, що багато теоретиків прав людини вважають, що розмежування між різними галузями міжнародного права менш релевантним при визначенні засобів відшкодування жертвам, оскільки центральним питанням є захист людської гідності та відновлення прав незалежно від юридичної кваліфікації ситуації [5, с. 19–40].

Преамбула Резолюції посиляється на ключові документи міжнародного гуманітарного права, які закріплюють право на відшкодування для жертв збройних конфліктів. Зокрема, згадується стаття 3 Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 року, стаття 91 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року від 8 червня 1977 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів [1]. Наведені джерела встановлюють принципи відповідальності держави за дії її збройних сил і право жертв на компенсацію.

Особливе значення для застосування стандартів реабілітації у контексті збройних конфліктів має посилення преамбули на Римський статут Міжнародного кримінального суду. Резолюція зазначає, що Статут вимагає встановлення «принципів, що стосуються відшкодування жертвам або стосовно жертв, включаючи реституцію, компенсацію та реабілітацію», передбачає створення трастового фонду на користь жертв злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, та зобов'язує Суд «захищати безпеку, фізичне та психологічне благополуччя, гідність та приватність жертв» і дозволяти участь жертв на всіх стадіях провадження [1]. К. Еванс відзначає, що створення Міжнародного кримінального суду в 1998 році посилило увагу до перспектив жертв, а основні принципи запропонували значні вказівки щодо змісту Римського статуту стосовно визнання прав жертв [2].

Принцип 4 Резолюції встановлює особливі зобов'язання держав у випадках грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, які становлять злочини згідно з міжнародним правом. Держави мають обов'язок розслідувати такі порушення і, якщо є достатні докази, обов'язок притягти до кримінальної відповідальності особу, яка ймо-

вірно несе відповідальність за порушення, а в разі визнання винною – покарати її. Крім того, держави повинні співпрацювати одна з одною та надавати допомогу міжнародним судовим органам [1]. Принцип 5 розвиває ці положення, зобов'язуючи держави імплементувати у внутрішнє законодавство положення про універсальну юрисдикцію та сприяти екстрадиції або передачі правопорушників іншим державам та міжнародним судовим органам [1].

Наведені приписи про кримінальне переслідування винних осіб тісно пов'язані з правом жертв на реабілітацію. Преамбула підкреслює, що «обов'язок переслідувати посилює міжнародні правові зобов'язання, які мають виконуватися, відповідно до національних правових вимог та процедур, і підтримує концепцію компліментарності» [1]. Притягнення винних до відповідальності має не лише каральну функцію, але й відновлювальне значення для жертв, оскільки визнання факту порушення та покарання винних може сприяти психологічному відновленню постраждалих.

Важливою особливістю застосування стандартів у контексті збройних конфліктів є визнання колективного характеру віктимізації. Преамбула зазначає: «Сучасні форми віктимізації, хоча й спрямовані в основному проти осіб, можуть також бути спрямовані проти груп осіб, які є об'єктом колективних нападів» [1]. Принцип 8 визначає жертв як осіб, які індивідуально або колективно зазнали шкоди, що має практичні наслідки для організації реабілітаційних програм, оскільки принцип 13 зобов'язує держави прагнути розробляти процедури, які дозволяють групам жертв подавати позови про відшкодування та отримувати його [1].

Водночас виникає питання про співвідношення індивідуального та колективного підходів до реабілітації. С. Ратнер звертає увагу на дискусію щодо того, чи є право на відшкодування індивідуальним чи колективним правом [6, с. 237–257]. Деякі юристи стверджують, що це право є колективним, оскільки залежить від імплементації договорів про права людини у внутрішнє законодавство. Крім того, його класифікація як індивідуаль-

ного права ускладнюється обмеженнями, створеними доктриною імунітету держав, та обмеженою правосуб'єктністю індивідів у міжнародному праві. Традиційно жертва може отримати відшкодування, згідно з міжнародним правом, лише якщо держава подає позов від її імені через механізм дипломатичного захисту.

Резолюція 60/147 частково вирішує цю проблему, встановлюючи прямі зобов'язання держав перед жертвами та визнаючи їхнє право безпосередньо звертатися до національних судових та адміністративних органів. Проте питання про міжнародну правосуб'єктність жертв та їхню здатність самотійно захищати свої права на міжнародному рівні залишається актуальним, особливо у випадках, коли національні механізми є неефективними або недоступними через триваючий збройний конфлікт.

Принцип 25 встановлює абсолютну заборону дискримінації при застосуванні та тлумаченні Основних принципів, підкреслюючи, що вони «повинні бути узгодженими з міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом і застосовуватися без будь-якої дискримінації, де винятки не можливі» [1]. Означене положення має особливе значення в контексті збройних конфліктів, де певні групи населення можуть зазнавати диспропорційного впливу насильства або стикатися з перешкодами в доступі до реабілітаційних послуг через свою етнічну, релігійну чи іншу ідентичність.

Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що міжнародно-правові стандарти, закріплені у Резолюції ООН 60/147, формують цілісну модель захисту жертв збройних конфліктів, у межах якої реабілітація виступає не допо-

міжним елементом, а самотійним правом, тісно пов'язаним із людською гідністю, правом на відновлення та соціальну інтеграцію. Для України, яка перебуває у стані тривалої збройної агресії, ці стандарти мають безпосередню нормативну та практичну цінність.

Вимоги щодо забезпечення виконання рішень про відшкодування, розвитку гарантій неповторення, доступу до інформації та недискримінаційного підходу до жертв створюють правову основу для побудови системної політики реабілітації осіб, які постраждали внаслідок війни. Йдеться не лише про військовослужбовців, але й про цивільне населення, внутрішньо переміщених осіб, дітей, осіб з інвалідністю, жертв катувань, сексуального насильства та інших тяжких порушень.

Особливе значення для України має підхід, за яким реабілітація поєднується з гарантіями неповторення. Це означає, що держава зобов'язана не лише фінансувати медичні та психологічні послуги, але й здійснювати інституційні реформи, зміцнювати незалежність судової влади, захист правозахисників та працівників медичної і психологічної сфери. Саме ці заходи створюють безпечне середовище, у якому реабілітація стає можливою і ефективною.

У перспективі післявоєнного відновлення імплементація Резолюції 60/147 повинна стати основою для формування в Україні системи перехідного правосуддя, де реабілітація жертв війни розглядається як інвестиція у відновлення суспільної довіри, соціальної стабільності та верховенства права. Без повноцінної правової та інституційної реабілітації мільйонів постраждалих досягнення стійкого миру та демократичного розвитку держави є неможливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. United Nations General Assembly. *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: Resolution / adopted by the General Assembly on 16 December 2005, A/RES/60/147*. New York: UN, 2005. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/147
2. Mayer-Rieckh Alexander. Guarantees of Non-Recurrence: An Approximation. *Human Rights Quarterly*. Vol. 39. No. 2. 2017. P. 423–424.
3. Evans Christine. *The Right to Reparation in International Law for Victims of Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press. 2012. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/right-to-reparation-in-international-law-for-victims-of-armed-conflict/766360473060D5175225C066B2F6AABA>

4. *Case concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda)*. Judgment, 3 February 2006. *Reports of the International Court of Justice*. 2006. p. 6. URL: <https://www.icj-cij.org/node/103188>

5. Van Boven Theo. *The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*. In: United Nations Audiovisual Library of International Law (UN-AVL). 2010. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_e.pdf

6. Ratner S. R. *The Schizophrenias of International Criminal Law*. *Texas International Law Journal*. 1998. Vol. 33. P. 237–256.

Дата першого надходження статті до видання: 21.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 130.2:159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2026.1.58>

Манойло Н. Г.,
доктор філософських наук,
доцент кафедри права соціально-гуманітарного факультету
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,
приватний нотаріус
Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0002-6369-7437

ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ Й ГУМАНІЗМУ ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЮДИНИ

Анотація. Зміст статті є реакцією на небезпечні кризові явища, що визначають сучасний стан людства: зростання насильства й нетерпимості, розмивання ціннісних орієнтирів, інформаційні маніпуляції, екологічні та соціально-політичні загрози. У центрі уваги – питання, чому за умов високого науково-технічного розвитку людство дедалі частіше виявляється інтелектуально й морально беззахисним перед викликами, які само ж і продукує. Автор обґрунтовує, що подолання цих загроз неможливе без повернення до рівня мислення, здатного відрізнити суб'єктне розуміння від поспішно сформованої суб'єктивної думки. Йдеться про таку форму раціональності, яка поєднує критичність, відповідальність і здатність до самообмеження, а не лише ефективність та інструментальність.

Стаття акцентує, що необхідним є відновлення світоглядно-методологічної сили людського інтелекту – здатності мислити принципово, бачити цілісність проблеми, враховувати межі знання та наслідки практичних рішень. Саме ця інтелектуальна установка свого часу спричинила настання епохи Відродження й Гуманізму, коли довіра до розуму поєднувалася з культом гідності людини, свободою пошуку істини та орієнтацією на загальнолюдські цінності. Підкреслюється, що сучасні кризи мають не лише економічну чи технологічну, а насамперед антропологічну природу: вони пов'язані з деградацією мислення, підміною аргументу емоцією, знання – інформацією, а відповідальності – реактивною позицією.

У підсумку стаття пропонує розглядати відродження гуманістично зорієнтованого критичного мислення як умову збереження цивілізаційної перспективи. Такий підхід передбачає культуру сумніву, інтелектуальну чесність, діалогічність і методологічну дисципліну, що здатні перетворити індивідуальні погляди на зріле суб'єктне розуміння та стати підґрунтям для конструктивних рішень у глобальному масштабі.

Ключові слова: інтелект, поняття, метод, людина, Бог, гуманізм, природне, штучне.

Manoilo N. G. The era of vibrant humanism about the intellectual potential of people

Abstract. Instead of statistics, it is a reaction to the unsafe crisis phenomena that indicate the current state of humanity: the increase in violence and intolerance, the erosion of value guidelines, information manipulation, environmental and socio-political threats. At the center of respect is nutrition, which is why, due to the minds of high scientific and technological development, humanity more often appears intellectually and morally defenseless in the face of the shouts that they themselves produce. The author points out that it is impossible to overcome these threats without turning them around to the level of thought, which allows the subject to understand the subject from a hastily formed subjective thought. We are talking about a form of rationality that promotes criticality, reliability, and commitment to self-destruction, and not lack of effectiveness and instrumentality.

The article emphasizes that it is necessary to renew the clear-methodological power of the human intellect – the ability to think in principle, to understand the integrity of the problem, to embrace inter-knowledge and practical heritage decision. This very intellectual attitude of its time caused the rise of the Renaissance era of Humanism, when it was fully embraced by the cult of the goodness of man, the freedom of the search for

© Манойло Н. Г., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

truth and the orientation towards the underground people values. It is emphasized that the current crises are not only economical and technological, but rather anthropological in nature: the stench is associated with the degradation of the mind, the substitution of argument with emotion, knowledge – information, and reliability – a reactive position.

In summary, the article proposes to consider the revival of humanistically oriented critical thinking as a mental preservation of the civilizational perspective. This approach conveys a culture of questioning, intellectual honesty, dialogue and methodological discipline that effectively transforms individual perspectives on the mature subject of understanding and status. support for constructive decisions on a global scale.

Key words: *intelligence, understanding, method, people, God, humanism, natural, artificial.*

Постановка проблеми. Будь-який етап розвитку країни, яка перебуває в кризовому стані, на наш погляд, потребує критичної й об'єктивної та прискіпливої аналітики попереднього періоду, який і призвів до таких наслідків. В такому разі можна буде в ланцюгу причинності віднайти головну причину, яка й породила кризу. Українське суспільство в політико-правовому як державотворчому, економічному, етнокультурному й соціокультурному аспектах якраз і перебуває на етапі відродження власної ідентичної самобутності в усіх цих вимірах. З іншого боку, бажання реалізувати самобутність розвитку не може ефективно реалізуватись без вивчення історичного досвіду тих народів, які вже пройшли цей етап. Крім того, властивий українцям індивідуалізм у певних його асоціальних проявах на цьому етапі має бути подоланий тим, що він мотивується не лише егоцентричними індивідуальними або ж видо-родовими спонуками, а загальнолюдськими в їх цивілізованому вигляді. А це можливо в тому разі, коли в них появляється реальна можливість бути повною мірою долученими до загальнолюдського досвіду, що позбавить від необхідності «ласки у сонця, у зірок прохати», натомість показати свої суб'єктні спроможності одночасно бути як українцями, так і європейцями. Так в становленні цивілізованих народів реалізується творчий мімезис, що активно проявив себе в Європі в так звану епоху Відродження й Гуманізму, які, в свою чергу, досить швидко й органічно переросли в епохи Реформації, Нової історії та Просвітництва. Все це, взяте разом, долає штучно нав'язувані псевдо-ідеологічні політико-правові, соціально-економічні та релігійно-церковні доктрини, утверджуючи при цьому ті, які суть результат філософського способу заглиблення в усю товщу вічного природного та багато-тисячолітнього вселюдського розви-

тку. У нас є певні сумніви в тому, що саме цим досвідом керуються в Україні ті, хто волею далеко не завжди просвітленого таким рівнем знань пересічного виборця, якому фактично дароване таке відповідальне право, за яке він не має бажання нести відповідальність. Звідси та перманентна криза, яка супроводжує вітчизняну історію доби державної незалежності.

Мета статті якраз і полягає в тому, щоб, черговий раз заглиблюючись у духовну соціально-філософську історичну спадщину, взяти об'єктивний урок в історії, не попавши знову в полон штучних швидких світоглядних рішень.

Виклад основного матеріалу. Важливе місце в сенсі розуміння природного й штучного в інтелекті людини належить творчості **М. Кузанського**, зокрема його праці «Про вчене незнання». Суттєвим «гріхом» богословів як носіїв затверджених церковних канонів у їх впливі на свідомість, отже, й інтелект вірян, суспільства загалом (на превеликий жаль, і в наш час), є вихваляння майже абсолютним триманням в пам'яті змісту Святого Писання, який не завжди проявлявся в їх способі життя. І це об'єктивний фактор, адже він формується раніш, ніж людина починає аналізувати його з позицій відповідності чи не відповідності певним нормам поведінки. Що стосується вчених, то вони є носіями знань, отриманих на основі автономного мислення, що опирається на певну методологію. Ось чому вони свідомі того, що саме знають і що не знають; що дозволено чинити з усталених нормативів, а що суворо заборонено й тому є проявом нібито вродженої гріховності, оскільки така форма воління не просвітлена знаннями про необхідне загальне. Тобто, вчені усвідомлюють суть проблеми як знання про незнання. Звідси й певна обережність в їх практичному впровадженні. Звідси

й висновок про необхідність використовувати математичні поняття в якості методології організації пізнавального процесу.

Природа постійною повторюваністю властивих їй подій, з одного боку, утворює в свідомості людини цю атрибутивну особливість як субстанціональну; з іншого, вона ж налаштовує її на пізнання в ній щонайменших змін, оскільки вони також постійно повторюються й відчуваються в ній самій як мікрокосмі. «Таким чином, в дійсності, максимум, як і мінімум, є найвищий граничний ступінь..Одиниця є начало будь-якого числа, оскільки вона – мінімум; вона кінець будь-якого числа, оскільки вона – максимум. Вона, отже, абсолютна єдність; ніщо їй не суперечить; вона є сама по собі абсолютна максимальність: всемилостивий бог» [3, с. 56-57]. Для звичайної пересічної людини, яка звикла до перцептивного способу світосприймання й, відповідно, світо-пояснення та світо-розуміння, перехід до об'єктивної у своїх висновках пізнавальної апперцепції ускладнений також об'єктивним бажанням отримання швидких відповідей на важливі для її щоденної життєдіяльності. Звідси відзначена вже античними мислителями вроджена схильність до поспішності, яка і є опорою формування звичок. Як і звичаїв у їх консервативній суспільній визначеності.

Уважний читач зможе знайти в наведеному посиланні філософа також і визначення Бога, оскільки він був кардиналом католицької церкви. Бог в статусі поняття для освіченої людини – це абсолютна єдність сущого, попри те, що воно проявлене через універсальну різноманітність в існуванні об'єктів сприйняття. Таким чином «єдність, рівність і зв'язок є одне і те ж. Це є та потрібна єдність, якій Піфагор... вчив поклонятись. Єдність є синонім від грецького слова *on*, яке латиною перекладається *ens* (сущий), єдність і сутність. Бог є дійсно сама сутність речей, адже він – принцип буття і тому є сутністю» [3, с. 58]. Його не можна сприймати у формі людського тіла, а лише як принцип, що породжує різноманітне в безкінечній кількості його проявів, яка не відміння їх єдності. Перевага безкінечності в тому, що вона «примушує нас повністю подолати будь-яку проти-

лежність»..Насправді, хто розуміє це, розуміє все і перевершує всякий розум..В дійсності, оскільки бог є все, він – також і ніщо» [3, с. 59]. Повторимо: він є водночас і водночас «все» і «ніщо», а не щось, втілене в одному об'єкті, в одній «штуці». Штучне появляється якраз від нерозуміння своєї власної нерозривної єдності як *штучності* у вигляді одиницності з природною цілісністю. Й, навпаки, розуміння єдності як *природності* у вигляді безкінечності. Оскільки суто фізично це не можливо, така єдність має здійснюватись через віру в Бога в тому розумінні, яке міститься в попередньому абзаці. Крім одного найважливішого аспекту: кожна людина не «є ніщо», а «є щось» в тому разі, коли, йдучи шляхом пізнання в єдності само- і світопізнання, стає на *природний* як об'єктивний шлях. В іншому разі вона сприяє утвердженню *штучності* як прояву безвідповідальності і за свою долю, і за долю суспільства й природи. В цьому її «гріховність». Бог «є ніщо» в якості аксіоми, з наявності якої починається процес пізнання, починається зародження розуму в людині й, відтак, розвиток її здатності до розуміння й віри в таку можливість. На цьому наголосив ще Арістотель, якого Аквінат визнав Вчителем. Ось чому: «Кожна людина, якщо бажає піднятися до пізнання будь-чого, з необхідністю повинна вірити в те, без чого вона не може піднятися..Розум, на противагу цьому, є те, що включає віра. Розум спрямовується вірою, а віра розкривається розумом. Де немає здорової віри, там немає і справжнього розуміння» [3, с. 73]. Отже, немає й інтелекту в тому обсязі, в якому хотілось би перебувати віруючій людині, але без вольового напруження мислення. Визнати його наявність в іншій людині, не дозволяє «чорна» заздрість, засуджена богословами й Церквою як фактично онтологічний людський гріх. Так формується віра в поза-світову розумно-вольову істоту, яка, проте, в минулому нібито реально існувала. На користь цього освячені тексти, тобто знов-таки, як нині мовиться, віртуальна постановочна реальність у вигляді регулярних мистецьких постановочних літургійних служб, в яких дійові особи начебто діють під впливом духовної священної енергії цієї істоти. Але чомусь цей *загальний* життєт-

ворний дух поза такими службами суттєво втрачає свою силу поза ними, поступаючись безпосереднім тілесним індивідуально-штучним спонуканням.

Подібне *тяжіння* є природним, об'єктивним, адже рівноважний стан будь-якої складної системи *тяжіє* до спокою. Однак досягти його досить *тяжко*, адже це стан руху як способу існування будь-яких матеріальних об'єктів чи систем. Знання про це обертається для вчених знанням про незнання того, чому воно не стає силою для розумно-вольового способу життєдіяльності людей в їх сумісній у просторі й часі взаємодії поміж собою. Вірніше, вони знають відповідь на це «чому?», але це знання абстраговане від безпосередньої взаємодії. Для звичайної людини таке абстрагування, воно ж відчуження, є чимось тим, яке для неї не є знанням. Вона бажає безпосередньо бачити таку єдність знання й дії, тому вірить мистецтву постановки, а не умовиводам мислителів. Як у цей період не вірить і церковнослужителям, тому форма гуманізму для неї корелюється її власними душевними порухами, які фактично не визнаються нею гріховними. Тим паче, що від них стало можливим відкупитись індульгенціями.

Множинні прояви, властиві природній організації людини в їх досить суперечливому впливі на суспільство, маємо у філософській творчості **М. Монтеня**. Праця «Проби» настільки насичена умовиводами щодо людської вдачі, що завжди є спокуса проаналізувати ледь не всі з них. Загалом її також потрібно розглядати в контексті проблеми співвідношення природного й штучного. Навіть *поштучного* як *інтегрованого* багато в чому в загальне *штучне*. У цьому його важливе й, навіть, надважливе значення для сучасності.

Зважаючи на це, зупинимо свою увагу на деяких ключових характеристиках вродженої вдачі цим видатним і мудрим мислителем, дію яких не вдається подолати й попри ті просвітницькі можливості, які супроводжували європейську, загалом – цивілізовану історію народів.

Отже, М. Монтень стверджував, що «люди, які все зважають і оцінюють розумом, нічого не

беручи на віру і не спираючись на авторитет, дотримуються дуже далеких від загально-прийнятих суджень» [4]. Це справді так, але виявляється, що питома вага таких людей, по-перше, досить незначна, й, по-друге, попри безумовні досягнення в сфері пізнання й масової освіти в наступні століття, вона, на тлі зростання кількості населення, залишається сталою, але кількісно незначною величиною. Тобто, це підтверджує висловлений ще в античну добу умовивід про те, що громадська/буденна думка править світом. Вона активно проголошувалась в добу Просвітництва, про що зі значним душевним розпачем говорили видатні просвітителі. Справа в тому, що звичний спосіб життя не потребує застосування якихось суттєвих зусиль для його сприйняття й наслідування. Натомість обрання автономно-самодіяльного способу життя вимагає від кожної людини, з одного боку, свідомого вибору напрямку своєї життєдіяльності на основі знання свого душевного потенціалу, для чого потрібно розвивати власний розум, а не лише той, який дає система освіти, зосереджуючи свої зусилля на знаннях законів, відкритих попередниками; з іншого, не докладає суттєвих надзусиль для подолання стереотипів, властивих масовій громадській думці, які діють фактично так же потужно, як і природний закон всесвітнього тяжіння. Заради справедливості й об'єктивності слід відзначити, що подолання стереотипів громадської думки негативно впливає на душевний стан просвітиків, адже вона завжди в таких ситуаціях сприймає їх зусилля як неприпустиме руйнування установлених звичаїв і традицій, освячених самою церквою.

До таких наших міркувань підштовхує зміст наступного фрагмента М. Монтеня. А саме: «наш розум утверджується спілкуванням із розумом сильним і світлим... не можна собі й уявити, як багато він втрачає, як вульгаризується в повсякденному зіткненні та спілкуванні з розумом низьким і ущемленим. Це найзгубніша зараза» [4, с. 446]. З позицій свого часу такий умовивід можна було зробити й він робився. Але навряд чи він би і в той час сприймався як прояв гуманістично спрямованого розуму. Тим більше

він не може сприйнятись в добу сучасних інформаційних технологій, як і популяризуватись до її настання. Якраз навпаки, зі зростанням можливостей популяризувати знання зростає і політичний популізм, який в наш час став просто загрозливим у своїй штучності й неприродності. Адже: «Кожному живеться добре чи погано залежно від того, що з цього приводу думає він сам. Задоволений не той, кого інші зараховують до вдоволених, а той, хто сам вважає себе таким. І взагалі, істинним і сутнісним тут можна вважати власну думку конкретної особи» [4, с. 61]. Це справді так, але це істина громадської думки, яка не піднімає її зміст за межі власного світовідчуження й світопереживання, а не світорозуміння в його загальній цілісності, загальній «єдності, рівності і зв'язку», про що вище йшлося. Звідси й конституїрована нею «цінність» у вигляді зрівнялівки на основі душевної хвороби – заздрості.

Мислитель досить різко й негативно оцінює звичаї в тому сенсі, що вони, з одного боку, сприяють збереженню самоідентичності народів; з іншого, на індивідуальному рівні набувають форму звички, а «немає наставниці більш немилосердної й підступної, ніж наша звичка», оскільки вона «сприяє притупленню наших почуттів».

Вкрай важливі зауваження. Справді, звичка потужна й непорушна в її історичному змаганні з намаганням подолати її засобами розумно-вольового мислення. Звичка фактично сприяє тому, що людина не відчуває плин часу, адже чуттєва свідомість досить легко сприймає відому сентенцію про те, що «немає нічого нового під сонцем». Натомість для того, щоб помітити зміни як суть часу в сфері пізнавальній, сфері мислення, потрібно самому мислити над тими проблемами, які включають в інтелектуальну сферу людини час, який тісно сполучений із віками й вічністю. Врешті, з часом власного життя. Ставши на цю життєву стежинку, можна зрозуміти всю глибинну сутність рекомендації ще Конфуція, як і Монтеня, про необхідність постійно шукати щось нове в давно відомому. Адже мудрі афоризми, як і твори античних мислителів, й не тільки їх, живуть якраз тому, що дають духовну поживу для нащадків, які

неодмінно зможуть знайти в них щось раніше невідоме. Тоді почуття оживають, позаяк досягається єдність поколінь, єдність віків, а спадкоємець стає співавтором першовідкривачів. Церква якраз цього й боялась, тому тримала буденну свідомість віруючих в стані догматичного інтелекту. Так появилася жорстка необхідність обов'язкового посилення на авторитети, яка не подолана й до цього часу. В тому числі й у сфері філософії як вченні про свободу мислення.

Можливо, що саме так мислив і М. Монтень, піддаючи різкій критиці нездатність людей побачити в філософії правдиві думки про стан суспільства, який їм не подобається, але який вони і створюють, втрачаючи так бажану ними правду в слідуванні звичкам і звичаям. «Перша ознака порчі суспільної вдачі – це зникнення правди, бо правдивість лежить в основі всякої чесноти» [6, с. 308]. Драматизм і трагізм людської історії в тому, що більшість не усвідомлює істинний, для громадської думки – правдивий, потенціал мови, мовлення загалом. Слова не просто засіб повідомлення про щось зовнішнє. Навпаки: «Наше *взаєморозуміння* здійснюється лише єдино можливим для нас шляхом, а саме через слово; той, хто викривляє його, той зрадник по відношенню до суспільства: слово – єдине знаряддя, з допомогою якого ми сповіщаємо один одного про наші бажання й мислі, воно – тлумачник нашої душі; якщо ми позбудемось його, то не зможемо триматись разом, не зможемо досягати *взаєморозуміння*; якщо воно обманює нас, воно робить неможливим всяке спілкування людини з подібними собі, воно розбиває всі опори державного устрою (курсив мій – авт.)» [6, с. 309].

Крім того, вивчаючи тексти, не спілкуєшся з їх авторами, й тому можеш вдосконалювати свій розум, своє мислення тим, що адекватного авторському розуміння й тлумачення смислу не може бути повною мірою. А запитати не можна, тому мислення стає актом самодіяльним. Хоча й у цьому випадку **взаєморозуміння** з іншими людьми не досягається легко. Проте є перспективи, адже, спілкуючись із «подібними собі» з бажанням відкрити об'єктивні засади світобудови й буття

власного, правда в її істинності, або ж істина в її правдивості неодмінно виявляється. В такому разі поміж людьми появляється мир і злагода між спільниками, об'єднаними в певні соціально-духовні структури, чого бажають всі люди без виключення. Інакше вони б не користувались мовою як засобом соціалізації, не соціалізували б природу, наділяючи її від самого народження людиноподібними управителями й впорядниками.

На такому способі позбутись «зрадництва» в роздвоєнні природного як об'єктивного на штучне, зумовлене вторгненням в його підвалини суб'єктивного, напояв **Д. Бруно**. Виходячи з того, що «Всесвіт єдиний, безкінечний, нерухомий. Єдина, говорю я, абсолютна можливість, єдина дійсність, єдина форма або душа, єдина матерія або тіло, єдина річ, єдине суще, єдине величне й найкраще. Вона ніяким чином не може бути охоплена й тому незчисленна й безмежна, й тим самим безкінечна й безгранична й, отже, нерухома. Він не рухається в просторі, бо нічого не має поза собою, куди б міг переміститись через те, що він є все» [2, с. 163]. Маємо об'єктивну картину світу як властиву йому *природну* сутність. *Штучність* йде від припущення про наявність якогось надприродного першодвигуна, здатного надати Всесвіту першопоштовху, який би надав йому рух як спосіб його існування.

Людина, маючи нестримне природне бажання до пізнання, має зважати на таку об'єктивність Буття. Тому, не маючи можливості охопити неохоплюване органами відчуття, вона повинна відкрити в собі здатність до мислення, заснованого на методі, запропонованому Кузанцем. «Хто хоче пізнати найпотаємніші основи природи, нехай розглядає і спостерігає мінімуми і максимуми протиріч і протилежностей. Глибинна магія міститься в умінні вивести протилежність, попередньо знайшовши точку об'єднання» [2, с. 166]. Такою точкою з позицій наукового пізнання є аксіома про тотожність понять Всесвіт і Єдине. Для органів сприйняття світ різноманітний у своїх безкінечних проявах, а для мислення як внутрішньої сутності він єдиний в розумі. Крім того, органи відчуття, «якими б вони досконаліми не були, не бувають без

деякої каламутної домішки. Ось чому істина походить від почуттів лише незначною часткою, як від дуже слабкого начала, але вона не міститься в них. – А в чому? – Істина міститься в чуттєвому об'єкті немовби у дзеркалі, в розумі – засобами аргументів і розмірковувань, інтелекті – засобами принципів і висновків, у духові – у власній і живій формі» [2, с. 166].

Уважне й ретельне прочитання змісту даних фрагментів дозволяє стверджувати, що маємо чітку методологічну пораду відносно того, як саме слід організовувати пізнавальний процес. З цією метою виділимо наступні пункти.

1. Має бути нестримне бажання «пізнати *найпотаємніші* основи природи». В такому разі стає зрозуміло, чому звичне чуттєве сприйняття не створює достатніх можливостей для проникнення в глибинні підвалини Всесвіту. Хоча природа до цього підштовхує кожну людину в дитячому віці: ламаючи іграшку, як стверджував Гегель, вона чинить розумно, бажаючи проникнути відчуттями в приховане за її поверхнею. З іншого боку, слід виходити з того, що природа органів відчуття індивідуальна, а не загальна. Визнання цього фактично аксіоматичного положення дає можливість не перетворювати процес спілкування з приводу спільного для учасників об'єкта пізнання в суперечку, метою якої є взаємне нав'язування власної думки, а не пошук істини, яка б усіх об'єднала.

2. Перш ніж започатковувати пізнавальний процес, як автономний, так і спільний, потрібно не зупинятись на фіксації чуттєвих очевидних протилежностей в бутті на зразок «день і ніч», «життя і смерть» і т. п. Потрібно спочатку знайти в них «точку об'єднання». Виявляється, що це не так легко. Хоча це було зрозуміло для Геракліта, але не для інших відомих мудреців. Причина відома – він виходив із того, що «все єдине», тому все потрібно виводити з логосу, з розуму.

3. Головна функція розуму полягає в тому, що він спонукає людину до знаходження достатніх аргументів для започаткування пізнавально спрямованого мислення як своєї власної сутності. Найбільшу складність для тих, хто став на шлях пізнання, складає той

аргумент, на який вперше звернув увагу Арістотель. А саме: об'єктивне науково спрямоване пізнання має початись із незаперечної аксіоми, доведення якої означає не що інше, як нерозуміння суті пізнання. Доводити слід теореми, з яких починається активна робота мислення. Ось чому слід попередньо знайти «точку об'єднання» в якості аксіоми. Аксиоматичним аргументом має бути ідея про вічність і безкінечність Всесвіту, про те, що він суть Єдине. Якщо ж в якості аргументу взяти Бога як буквального Творця Всесвіту, мислення не започатковується, адже в це потрібно вірити як в незаперечну аксіому про його втіленість в певну окрему людину й безумовне поклоніння їй як ідолу, а не ідеалу. Якщо ж воно започатковується, то лише тому, що теологія тотожна філософії. Але з такої хибної аксіоми започатковується поступовий і не завжди помітний для людства відхід від природного в бік штучного. Д. Бруно якраз і постраждав від церкви за заперечення наявності Творця Всесвіту.

4. Хоча в це не вірили також і видатні богослови, для яких Бог – це поняття, яке дозволяє людині мислити, розмірковувати над текстами Священного Писання. Так формується інтелект як формування певних висновків на основі принципу богоподібності кожної людини саме у здатності до мислення. Про що й повідомив сучасникам і нащадкам Фома Аквінський, визнавши Бога як субстанцію, яка постійно перебуває в стані актуального мислення. Те ж саме відбувається і з людьми, якщо брати когорту філософів, вчених, письменників як певний суспільний прошарок. Для них як колективного (в сенсі історичному, а не як певна група якоїсь безпосередньої сучасної організації) суб'єкта пізнання немає поділу на активний стан вдень і певний відпочинок вночі під час сну, оскільки такого поділу не існує фізично, адже на планеті Земля в різних її півкулях завжди є день і ніч одночасно. Отже, людський інтелект існує повсякчас. Тому істина пізнається постійно завдяки присутності духу в його «власній і живій формі» попри зміни фізичних умов. Все згідно також і євангельської філософії, вираженій у словах: «Дух животворить, тіло ж нічого не варте. Слова, які Я сказав вам, – то дух і життя» [1;

Біблія: Йоан, 6:63]. Звичайно, що в даному контексті йдеться про дух в якості творчого начала світу, а не дух як дихання людини, яке забезпечує їй життя. Якщо людина відкриває в собі цей дух, він животворить у світо- й самопізнавальному сенсі постійно, актуально, без відпочинку. Це і є Дух Бога, або ж Бог як Дух життєтворчості.

Що стосується інтелекту, Д. Бруно заявляв: «Є три роди інтелекту: божественний, який є все, цей світовий, який робить все, інші – приватні, які стають всім; тому що необхідно, щоб між крайніми знаходився цей середній, який є істинна діюча причина всіх природних речей, яка має не тільки зовнішній, але й внутрішній характер» [2, с. 157-158]. Головне тут в тому, що інтелект людини має й повинен формуватись, з одного боку, на основі визнання не стільки інтелекту Бога, скільки його – інтелекту – божественного, отже, священного, статусу в якості незмінного, оскільки він «є все»; є, як вище про це йшлося, глибинним і аксіоматично незмінним як «точка об'єднання». З іншого, будучи приватним, він – інтелект – не відхиляється від неї, а тому «робить все» як належить йому, виправляючи цілком реальні порухи до відхилення, властиві всьому частковому, приватному, людському в його індивідуальному проявленні.

Висновки. 1. Інтелектуальна сила людини проявляється не в знанні як здобутку пам'яті, а в розумінні того, що пізнання – це постійний процес, спрямований на усвідомлення нею себе як мікрокосмічної одиниці, в якій міститься увесь макрокосм. Тому вона не нуль, а істота, покликання якої в тому, щоб, йдучи шляхом пізнання, разом із цим була свідомою того, що це також процес **само**пізнання. Лише в такому разі вона здатна підняти свій інтелект до божественного рівня, освячуючи цим самим не міфічного бога, а поняття Бог як те Єдине, з якого все і в якому все. В цьому суть математизації знань в єдності диференційованої універсальності об'єктів чуттєвого сприйняття та їх інтегрального синтезу постійно сформованим мисленням.

2. Вкрай важливо людині, особливо ж пересічній, долучаючись до процесу пізнання, не орієнтуватись на можливості пам'яті, а намагатись стати співавтором знань, від-

критих іншими. Звідси й потреба у вивченні «духу древніх мислителів», як і спілкуванні з тими, в кого «розум сильний і світлий», а не «вульгарний і ущемлений». Саме такий підхід до системи освіти формує в людини любов до знань, до філософії як адекватного об'єктивній природі речей знання про їх внутрішню сутність, не породжуючи при цьому шкідливу звичку до обожнення й освячення їх носіїв, яким достатньо поваги й шанування. Якраз навпаки, формується самоповага до себе як рівного не Богу як нібито людиноподібній істоті, а поняттю про нього як носію Розуму й Любові до Нього – поняття. Звідси й необхідність користуватись у пізнанні не словами, а ними як поняттями.

3. Інтелект в його розумній формі суть синтез процесу «аргументів і розмірковувань» щодо сутності об'єктів чуттєвого сприйняття проявляє себе «засобами принципів і висновків», які, будучи внутрішньо усвідомлені людиною, здатні стати для неї «духом» активної й постійної суб'єктності в його «власній і живій формі». Якщо така послідовність насправді проявляється в пізнанні, він стає не абстрактним як виключно понятійна форма

розуму, а життєтворним і життєдайним. Саме завдяки цьому нащадки говорять про епоху Відродження й Гуманізму, хоча кількість таких богоподібних людей була обмеженою, але достатньою для утвердження суб'єктної сили творчого мімезису.

Можемо зробити **загальний висновок** про те, що мислителі епохи Відродження підготували достатній пізнавальний ґрунт для того, аби настала епоха Нового часу й вона ж як епоха Нової історії. Це час, коли пізнавальні здобутки, накопичені людством завдяки в першу чергу видатним філософам, дозволили використовувати їх як дух суб'єктний, здатний животворити ледь не кожну людину. Цьому сприяла також церковна Реформація, яка відійшла від погляду на людину як на «раба Божого» на користь погляду на нього як на богоподібну істоту засобом активного долучення до вивчення текстів Священного Писання, позбавивши тим самим монополії священиків на їх тлумачення. Тобто, інтелектуальний потенціал значної частини людей суттєво поповнився розумінням ними своєї власної причетності до здобутків пращурів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Біблія. К.: «Українське біблійне товариство», 1994. 1255 с.
2. Bruno, Giordano. Giordano Bruno: His Life and Thought: With Annotated Translation of his Work "On the Infinite Universe and Worlds". New York: Henry Schuman, 1950 (reprint: Greenwood Press, 1968). 500 p.
3. Nicholas of Cusa. *On Learned Ignorance: A Translation and an Appraisal of De Docta Ignorantia* / translated by Jasper Hopkins. Minneapolis: The Arthur J. Banning Press, 1981 (2nd ed. 1985). 560 p.
4. Montaigne, Michel de. *The Complete Essays*. Translated and edited by M. A. Screech. London: Penguin Classics, 2004. 450 p.
5. Feuerbach, Ludwig. Zur Ethik: Der Eudämonismus. In: *Sämtliche Werke*, Bd. 10. Stuttgart(-Bad Cannstatt), 1960. S. 230–293.

Дата першого надходження статті до видання: 18.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026

НОТАТКИ

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

Випуск 1

Художник обкладинки *А. Юдашкіна*
Верстка *Ю. Семенченко*

Дата розміщення онлайн – 17.04.2026 р.

Дата друку – 24.04.2026 р.

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 49,99. Обл.-вид. арк. 41,77

Замовлення № 0426/292. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.